BUDAPEST

XXI

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXI

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XXI

SZERKESZTI

TARJÁNYI SÁNDOR

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
1997 -11- 24
9083/1964
2001.

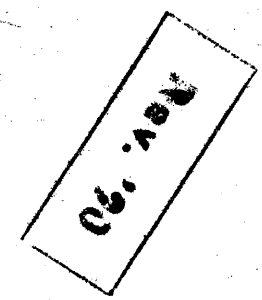

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA, BUDAPEST 1964

Segédszerkesztő
GÁBORI MIKLÓS

Technikai szerkesztő
ILOSFAI JÓZSEF

A fényképfelvételeket készítette
A. CZÉTENYI PIROSKA
DOBOS LAJOS
FÜREDI PÉTER
GYÁRFÁS LAJOS
MOLNÁR JÁNOS
PETRÁS ISTVÁN

A rajzokat készítette
CZAGÁNY ISTVÁN
GÁLL GYULÁNÉ
ILOSFAI JÓZSEF
KOVÁTS LÁSZLÓ
PÁSZTÉLYI ANDREA
SIKOS TOMAY MIKLÓS
SCHAUSCHEK JÁNOS
SZIKLAVÁRI LAJOSNÉ

© A Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója, 1964

Printed in Hungary

TARTALOM
INHALT — TABLE DES MATIÈRES

TANULMÁNYOK
STUDIEN — ÉTUDES

NAGY TIBOR: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén 9
Erforschung der Perioden im Zentral-Gebiete der Zivilstadt von Aquincum 52

SZ. PÓCZY KLÁRA: Aquincum a IV. században 55
Aquincum im 4. Jahrhundert 72

ZOLNAY LÁSZLÓ: István ifjabb király számadása 1264-ből 79
Le Compte du jeune roi Étienne de l'année 1264 112

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: V. István király sírja a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában 115
Das Grab des Königs István V. in der Klosterkirche der Dominikanernonnen auf der Margareteninsel 129

NAGY EMESE: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései I. 133
Les questions techniques et l'organisation du travail de l'architecture de Buda et de Pest au moyen âge I. 188

LÓCSY ERZSÉBET: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben I. 191
Mittelalterliche Grundstückverhältnisse in der Bürgerstadt von Buda I. 207

ANYAGKÖZLÉS
MITTEILUNGEN — COMMUNICATIONS

GÁBORI MIKLÓS: Egy 200 éves adat Budapest régiségeiről 211
Eine zweihundertjährige Angabe über die Altertümer von Budapest 214

PARRAGI GYÖRGYI: Újabb késő-római leletek a Bécsi úton 215
Neuere spätrömische Funde auf der Bécsi-Strasse 238

ÜRÖGDI GYÖRGY: A banküzlet nyomai Aquincumban 239
Spuren von Bankgeschäften in Aquincum 244

KABA MELINDA: Újabb feliratos kő Aquincumból 247
Ein neuer Inschriftenstein aus Aquincum 251

WELLNER ISTVÁN: A Mithras-kultusz újabb emléke Aquincumból 253
Ein weiteres Denkmal des Mithras-Kultes aus Aquincum 260

GEDAI ISTVÁN: II. Endre néhány friesachi típusú pénze és kapcsolatuk Buda pecsétjével 261
Einige Münzen des Königs Andreas II. von Friesachem Typ und ihr Zusammenhang mit dem Siegel von Buda 265

CZAGÁNY ISTVÁN: A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai Vár területén 267
Die Denkmäler des mittelalterlichen Birnstab-Profilstils auf dem Gebiet der Burg von Buda 284

OPITZ LÁSZLÓ: Értékes optikatörténeti lelet 287
Ein wertvoller Fund zur Geschichte der Optik 291

JELENTÉSEK
BERICHTE – RAPPORTS

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM LELETMENTÉSEI ÉS ÁSATÁSAI 1960—1961-BEN ... 295

NOTBERGUNGEN UND PLANGRABUNGEN DES HISTORISCHEN MUSEUMS VON BUDAPEST IM JAHRE 1960—1961 ... 324

KABA MELINDA: Az aquincumi cella trichora újabb helyreállítása ... 337

Die erneute Wiederherstellung der cella trichora von Aquincum ... 343

BERTALAN VILMOSNÉ—H. GYÜRKI KATALIN: Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén ... 345

Erforschung des mittelalterlichen Strassensystems im Bereich des Burgviertels von Buda ... 364

ZOLTAY ENDRE: A budai várnegyed területén a középkori útkutatások során előkerült vasanyag vizsgálata ... 365

Untersuchung des im Bereich des Burgviertels von Buda, im Verlauf der Erforschung des mittelalterlichen Strassensystems zum Vorschein gekommenen Eisenmaterials ... 368

BÖKÖNYI SÁNDOR: A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga III. ... 369

Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda III. ... 373

ZOLNAY LÁSZLÓ: A középkori budavári Szent László- és Szent Mihály-kápolna (Adatok a Nagyboldogasszony-templom déli oldalkápolnáinak történetéhez) ... 375

Les chapelles Saint Ladislas et Saint Michel de Budavár (Données sur l'histoire des chapelles latérales de l'église Notre-Dame de Buda) ... 388

GERŐ GYŐZŐ: Adatok a budavári Szent Mihály-kápolna topográfiájához ... 389

Données relatives à la topographie de la chapelle Saint Michel de Budavár ... 393

TANULMÁNYOK

NAGY TIBOR

PERIÓDUSKUTATÁSOK AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROS TERÜLETÉN*

...nostrum autem otium negotii inopia
(Cicero, de off.*)*

1961-ben napirendre került az aquincumi polgárváros feltárt keleti sávjának, a Szentendrei út—Keled utca—Gázgyári út—Záhony utca közötti területnek végleges rendezése és ezzel együtt a rommező korszerű műemléki helyreállítása. Minden illetékes szakember egyetértett abban, hogy a korábbi ad hoc-szerű és sokszor szeszélyes megoldásokat a rommező egészére kiterjedő egységes szempontú rendezésnek szükséges felváltania, amelynek megvalósításához az első lépést a feltárt épületmaradványok jelenlegi állagának rögzítése és ennek alapján a rommezőről elkészülő programterv jelentené. Az utóbbi keretében jelölhető azután majd ki, hogy a polgárváros mely épületeinél kerülhet sor esetleg teljes vagy részleges rekonstrukcióra, illetve hol elégedhetünk meg a fennmaradt épületmaradványok egyszerű konzerválásával.

Már az első tájékozódó jellegű felmérésnél kitűnt azonban, hogy a terület műemléki rendezését megelőzően, annak sine qua non-jaként, a régészeti problémák hosszú sorát szükséges tisztázni. Néhány fontosabbat csupán összefoglalóan említenénk fel ezek közül.

Ismeretes, hogy a polgárváros feltárt részeit, a múzeumépület és az Elektromos Centrálé mögötti sávok kivételével, még a múlt század 80—90-es éveiben ásták ki. Az akkor feltárt felületek nagyságát tekintve (1. kép) túlzás nélkül állítható, hogy a polgárváros első ásató generációja, Torma Károly, Hampel József és Kuzsinszky Bálint óriási munkát végzett. Az említett kutatók alig két évtized leforgása alatt, sokszor igen nehéz körülmények között (gondoljunk csak azokra az akadályokra, amelyek 1885-ben és 1886-ban az ásatások átmeneti beszüntetéséhez vezettek), feltárták a kezdetben még legióstábor és canabae maradványának tartott polgárváros központi területének talán legjelentősebb részeit. A végleges régészeti-műemléki helyreállítás szemszögéből nézve azonban az akkori feltárások hiányosságai, melyek igaz, hogy jórészben a régészettudomány századvégi fejlettségéből adódtak, szinte lépten-nyomon kiütköztek. Torma, Hampel és Kuzsinszky akiket joggal nevezhetünk hazánkban a római kori telepásatás úttörőinek, az épületeknek általában csak a legfelső rétegekben található maradványait, más szóval az épületek legkésőbbi periódusainak anyagát ásták ki. Az ásatókat az előkerült emlékanyagból elsősorban a feliratos kövek, szobrok, díszesebb építészeti tagozatok, és legfeljebb még az edény- és téglabélyegek érdekelték, de ezek is csak mint az akkor eléggé divatos, statikus felfogású kultúrtörténet dokumentumai. A nem feliratos apró lelettárgyakat, de épp így pl. az egyesével előkerült római érmeket, nem tekintették történeti szempontból hasznosítható forrásanyagnak, s ezért legtöbbször az apró tárgyi emlékanyag előkerülésének helyét sem rögzítették pontosabban.[1] Az első ásató generációnak ez a föntebb vázolt magatartása annál inkább sajnálatosnak mondható, minthogy az általuk közölt anyagból következtetve majd mindegyik a késő-római időkben még használt épületnél átvágtak vagy legalábbis érintettek korábbi, II. századi szinteket anélkül, hogy erre felfigyeltek volna. A modern telepásatás legfontosabb tennivalóit, az egyes járó-, illetve padlószintek és az ezekhez tartozó apró leletanyag rögzítését persze igazságtalan lenne a múlt század végi ásatóktól számonkérni. Tény azonban, hogy a finom sztratigrafiai módszerek alkalmazásának hiányában a polgárváros első ásatói nem juthattak abba a helyzetbe, hogy településtörténeti kérdéseket konkréten, egy-egy épületre vonatkoztatva felvessenek, még kevésbé, hogy ilyen kérdésekre kielégítő választ adjanak. A régebbi feltárások

* Rövidített szövege előadás formájában elhangzott a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Régészeti Szakosztályának 1962. február 20-án tartott felolvasó ülésén.

[1] Az apró leletek akkori megítélésére álljon itt Torma Károly és Kuzsinszky Bálint munkáiból egy-egy idézet. *Torma K.:* Amphitheatri Aquincensis pars septentrionalis. Budapestini, 1881. 88: „A lelt tárgyak fekvésének mélységét szükség fölöttinek tartottam minden egyes darabnál kimutatni, elég lévén annyit tudnunk, hogy *cives sunt Romani*..." — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. I (1889) 153: „(az apró leletek) lelhelye, mondhatni közönyös. Azért feleslegesnek is tartom azt mindegyiknél külön-külön kiemelni." (Nem is említi egynél sem!)

hiányosságai következtében ily módon majd minden épületnél tisztázatlan maradt az egyes periódusok szétválasztása és a periódusok pontosabb időbeli körülhatárolása. Az épületek belső alaprajzi elrendezése is nem egy esetben ezért homályos, zavaros. Számos alaprajzi felvétel emiatt a végleges rendezés alapdokumentációjának nem fogadható el.

De a föntieken kívül más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy az épületek jó része jelenlegi állagában alkalmatlan részletekbe menő műemléki terv készítésére. Ilyen pl. a kiásott falmaradványok elégtelen konzerválása. A feltáráskor készült felvételek alapján majd minden épületnél világosan látható, hogy az eredeti falkoronák ma már alig egy-két helyen találhatók csak meg. Egyes falszakaszok ezen túlmenőleg egészen a mai járószintig lepusztultak, sőt helyenként el is tűntek. A legtöbb épületben az eredeti, többnyire késő-római padlószintek sem láthatók már, és tisztázásuk csak újabb kutatásokkal végezhető el. A még szaporítható nehézségek, hiányosságok és problémák a jelen feladatai között megkövetelték, hogy a régebbi ásatásokból előkerült épületeknél, a műemléki helyreállítást megelőzően, újabb hitelesítő ásatások, illetve az egyes épületek történetét tisztázó perióduskutatás induljon meg.[2]

A feladatokból kirajzolódó nagyobb program megvalósítása, reális elképzelés szerint, természetesen csak szakaszokban történhet meg, éspedig e feladatokra ráfordítható munkaerő-kapacitástól függően. Első ütemként azoknak a középületeknek megvizsgálása kívánkozott, melyeknél a régebbi ásatások aránylag a legtöbb problémát hagyták nyitva. Az utóbbiak sorába került az irodalomban *basilica* néven számon tartott nagy középület, amelyre a hitelesítő ásatások megindulásakor választásunk esett.

A *Basilica* területén, mint ismeretes, Torma Károly végzett elsőnek ásatásokat még 1884-ben. Torma a következő évben már felhagyott aquincumi kutatásaival, s bár 1888-ig névlegesen az ásatások vezetője maradt, a feltárások irányítását 1887-től kezdve Kuzsinszky Bálint végezte. Torma Károly, aki kora tudományos színvonalán publikálta az általa feltárt polgárvárosi amphitheatrum északi felét[3] és a többi polgárvárosi ásatásaiból is közzétette legalább a feliratos emlékeket, az edény- meg téglabélyegeket, a tégla- meg falkarcolatokat (graffiti) és a mécsek fenékbélyegeit,[4] a *Basilica*-ásatás anyagából sajnos semmit sem ismertetett. Az ásatást követő években Kuzsinszky adta meg a *Basilica* épületének sommás leírását az akkor meglevő épületmaradványok alapján.[5] Ez a rövidre fogott, leíró jellegű összefoglalás az épület történetére vonatkozóan vajmi keveset nyújt. Érdeme viszont, hogy pár évvel az ásatások után lerögzítette az előkerült építészeti tagozatok egy részének helyét és fenntartási állapotát, valamint az épületmaradvány néhány olyan részletét, amely ma már a helyszínen sem tanulmányozható.

Kuzsinszkynak az ásatási anyagból sikerült továbbá két életnagyságú szobortöredéket azonosítania, melyek a *Basilica* északi részének igazi rendeltetését illetően még fontosak lehetnek.

Az egyik márványból faragott császárfej, az épület északi végében feltárt nagyobb kőbázis közelében került elő (48—50. kép).[6] A császárportré helyes keltezését eddig zavarta, hogy a fej fölfelé irányuló tekintetét sokáig a IV. századi szobrászat egyik jellemző stílusjegyének tartották.[7] Az égre emelt tekintet azonban már az i. sz. I. századi udvari művészet körében az elhunyt uralkodók megistenülésének (apotheosis) egyik kifejezési eszközévé vált.[8] Az élő császárok portréin a II. században, Marcus Aurelius és Lucius Verus idejében tűnik fel,[9] utánuk pedig nyomon követhető a III. századi császárfejek hosszú során.[9a] A nem korhatározó szemkiképzés helyett szoborfejünknél elsősorban az arc kontúrjainak lágy, elmosódott voltára figyelhetünk fel, amely a szakállkezeléssel együtt az Antoninusok utáni, de Gallienus uralkodása előtti időszaknak, tehát lényegében a III. század második harmadának stílusjegyeit viseli magán.[10] A portré közelebbi ikonográfiai meghatározását más alkalommal, külön tanulmányban fejtenénk ki.

A *Basilica* területén előkerült másik szobortöredéket az irodalom nyomán csak említhetem.[11] 8 cm hosszú bronz ujj töredéke ez, amely méreteit tekintve a nagy közfürdő és a piactér *(macellum)* között elő-

[2] A régebbi ásatások hitelesítésének öncélú igénye felmerült még Kuzsinszky idejében, majd a második világháború után; elvégzésére azonban nem került sor. Vö. *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 261—262. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XV (1950) 318., 45b jegyzet.

[3] L. 1. jegyzet i. m.

[4] *Torma K.:* Római cserépedények és karczolatok. Arch. Ért. 2 (1882) 217—230. — Arch. Ért. 3 (1883) 3—12, 22—61.

[5] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. II (1889) 111—114. — L. még: IV (1892) 92.

[6] Bud. Rég. II (1889) 142—143.

[7] Legutóbb: *Nagy L.:* Budapest Története I_2. Budapest, 1942. 607.

[8] *L'Orange, H. P.:* Apotheosis in Ancient Portraiture. Inst. f. sammenl. Kulturforsk. 44. Oslo, 1947. 49 sk.

[9] *Wegner, M.:* Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939. 67 sk. Arch. Anz. 1942. 380., 47—48. kép.

[9a] *Felletti Maj, B. M.:* Iconografia romana imperiale. Roma (1958), passim.

[10] A fejet *Alföldi András* a III. század első felére keltezte: 25 Jahre BRGK 1930. 43. — Később Kuzsinszky is III. századinak tartotta: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934. 97.

[11] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. II (1889) 128.

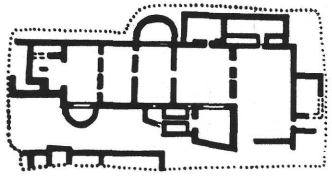

1. kép. Az aquincumi polgárváros 1889-ig feltárt részei (Kuzsinszky nyomán)
Die bis 1889 freigelegten Teile der Zivilstadt von Aquincum (nach Kuzsinszky)

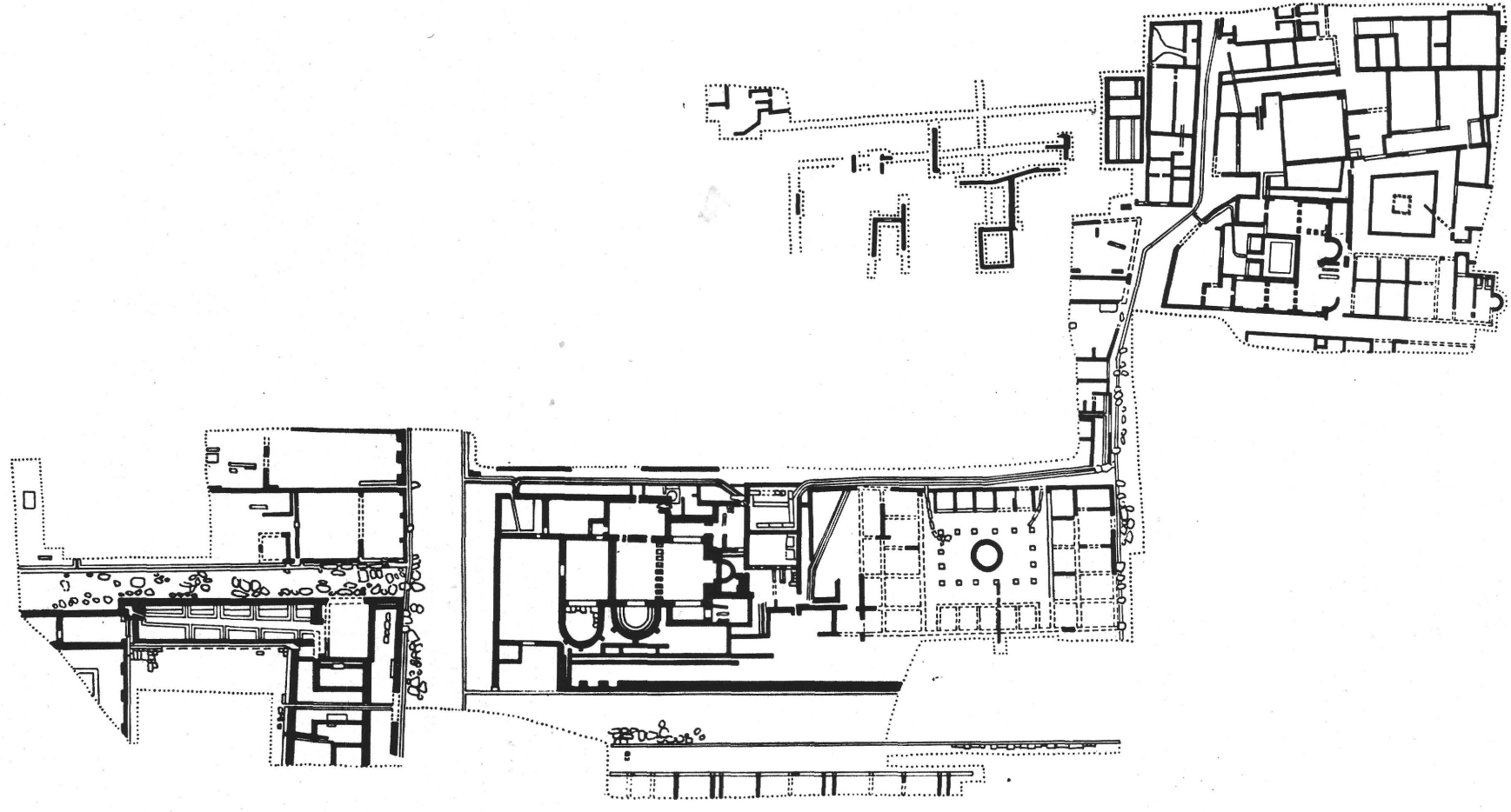

került, életnagyságúnál valamivel nagyobb bronz kézfejjel vethető össze.[12] Az ujjtöredék állítólag a *Basilica* nyugati oldalán húzódó *A*-jelzésű utca északi végében került napvilágra.

A *Basilica* régebbi ásatásainak dokumentációs anyagából az idézett épületleíráson kívül egyetlen rajzi dokumentáció, az épület 1 : 100-as léptékű összesítő felmérési rajza (3. kép) maradt meg, amit Kuzsinszky után a későbbi publikációk is lényegesebb változtatás nélkül közöltek.[13] A régebbi ásatásoktól nyitva hagyott problémák hosszú sorát, melyek közül néhányat föntebb összefoglalóan érintettünk, a közölt alaprajzon konkréten példázhatjuk.

Az alaprajz tanúsága szerint a *Basilicát* nem tárták fel teljesen, hanem csak a déli felét ásták ki 1884-ben. Az alaprajzon pontsor jelzi az akkori feltárás határvonalát. Észak felé ez a pontsor szorosan az *A*-utca kőfalas csatornájának keleti oldala mellett halad[14] egészen a csatorna egyik keleti elágazásáig, amely fölött az az ásatási terület lépcsősen előreugrik, majd vagy 15 m hosszúságban és 5 m széles sávban keleti irányba mélyen benyúlik. A *Basisica* északi felében a körülhatárolt területsávtól keletre, illetve délre Torma ásatása nem terjedt ki. Az 1884-ben érintetlenül hagyott felületet azonban napjainkban már az akkori ásatások szintjére lemélyítve találjuk. A *Basilica* területén tehát Torma után is végeztek ásatást, noha ennek az irodalomban semmi nyoma nem található.

A területről összegyűjtött fényképdokumentáció alapján kideríthettük, hogy Kuzsinszky 1896-ban ezt a felületet felásatta, illetve a Torma-féle ásatások szintjére lemélyítette. Az ebből a szempontból forrásértékű fényképet (2. kép) már régebben közölték[15] anélkül azonban, hogy az aquincumi kutatástörténet szempontjából fontos dokumentumra később kellőképp felfigyeltek volna. A fénykép az esztergomi vasúti töltésről mutatja be a polgárvárosi ásatások területét, előtérben a *Basilica* maradványaival. A *Basilica* északi felében „földbabá"-kat látunk, egészen friss földmunka tanuiként. A kép hátterében már a két szárnnyal bővített öthelyiséges múzeumépület látható, de még a két porticus nélkül, tehát abban a stádiumban, ahogy 1896-tól 1904-ig fennállott. Minthogy a fényképet 1897-ben már közölték, a fényképen rögzített ásatás még 1896-ban történhetett. Megerősít véleményünkben, hogy a fénykép jobb oldali részén a Palaestra udvarának nyugati sávját már kiásva látjuk egészen a Szentendrei út vonaláig. Hampel egyik megjegyzéséből viszont arról értesülünk,[16] hogy Kuzsinszky 1896-ban ásta ki a Palaestra Tormától még fel nem tárt részeit. A fénykép tanúsága szerint közvetlenül ez után, még ugyancsak 1896-ban kerülhetett sor a *Basilica* északi felének feltárására. Mindkét ásatást valószínűleg a kibővített új múzeumépület körüli rommező akkor esedékes tereprendezése kívánta meg. Az 1896-os évet ezek után jogosan, mint az aquincumi rommező első rendezésének kezdő évét is számon tarthatjuk. 13. képünk a Kuzsinszky-féle ásatás és területrendezés utáni állapotában mutatja be É-felől a *Basilicát*.

Az Aquincum-kutatás szempontjából talán nem egészen érdektelen kitérés után térjünk vissza a 3. képen közölt alaprajzhoz, amely — mint jeleztük —, számos problémát vet fel. Az elsőt a következőkben fogalmaznánk meg. Annak ellenére, hogy a publikáló és utána a későbbi irodalom egészen a legújabb időkig egyetlen épületként kezelte az *A*-utca mentén Torma Károlytól feltárt épületmaradványokat, az alaprajz két különálló épületet tüntet fel: egy keleti, három nagypilléres épületet és egy nyugati, három kispilléres épületet. Az alaprajz szerint a két épületnek a polgárváros Ny-K-i irányú főútvonalára *(Decumanus=D)* néző oszlopcsarnokos részei határozottan elválnak egymástól. Ugyanakkor viszont az alaprajz további részletei azt sejtetik, hogy az épületek északi traktusa összeépült.

A korábbi kutatás azt a kérdést is nyitva hagyta, hogy É-felé hogyan zárult az egy vagy két épületből álló komplexus. Az alaprajz a keleti épületrész kiásott északi végében erősen lepusztult, és teljesen összefüggés nélküli falcsonkokat tűntet fel. Nagyjából É-D-i irányuk azonban jelzi, hogy az épületrészek É-felé a Tormától fel nem ásott felületre is átterjedtek. Érdekes viszont, hogy Kuzsinszky amikor 1896-ban lemélyítette a szóban forgó felületet, sehol sem találta meg az épület északi záródását. Ebből arra következtethetünk, hogy az épület északi traktusának kőfalai erősen lepusztult állapotban maradtak meg, és a múlt században kiásott késő-római szintek alatt húzódnak.

További részletproblémát vethet fel a nyugati épület vagy épületszárny két *taberna*-szerű négyszögű helyisége. Mindkettő olyan szorosan a kéthelyiséges déli épületszárny mellé épült (60 cm, illetve 80 cm széles köz választja el őket egymástól), hogy a tabernák és a nagyobb helyiségek egyidőben való fennállása már az alaprajz tanulmányozása nyomán is több, mint kétséges. Valószínű, hogy két különböző periódus falmaradványaival állunk szemben. Ugyancsak valószínűleg két periódusra bonthatók szét az épületkomplexus nagyjából É—D-i irányú főtengelyében húzódó hosszú fal *(c)* sajátos megvastagodásai, melyek két egymás mellé vagy részben egymásra épült fal szét nem választásából adódhatnak. Folytathatnánk még

[12] *Kuzsinszky B.:* Aquincum. 125. — *Nagy L.:* Budapest Története. LIV. t. 2.

[13] Utolsó ízben *Horler M.—Szilágyi J.:* Budapest Műemlékei II. (1962) 427. kép.

[14] A Bud. Rég. II (1889) 109., 13. kép bal oldalán jól látszik, hogy a Torma Károly féle ásatás milyen keskeny sávban haladt az *A*-utca keleti szegélye mentén.

[15] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 99. *Kuzsinszky B.:* Aquincum. Budapest, 1925. (Kny. „Budapest Műemlékei" c. munkából) 22., 29. kép.

[16] *Hampel J.:* Bud. Rég. VIII (1904) 5.

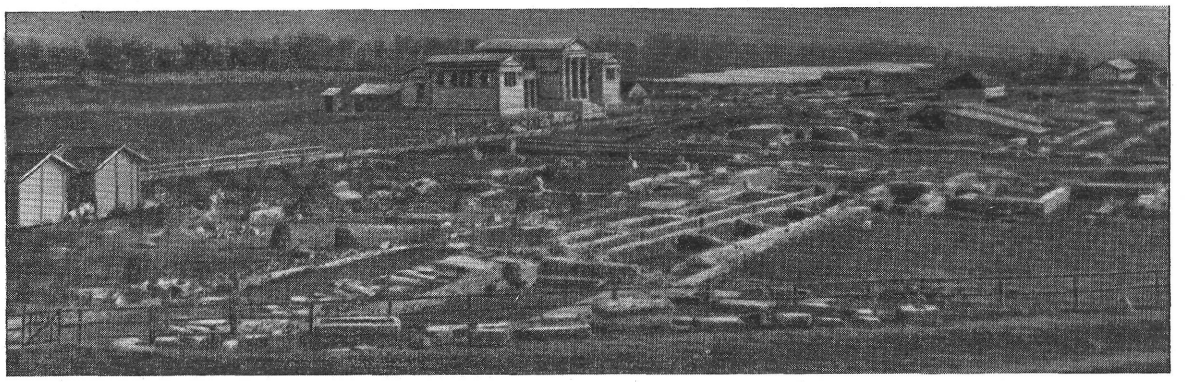

2. kép. A Basilica északi felének feltárása 1896-ban
Freilegung des nördlichen Teils der Basilica im Jahre 1896

az alaprajzból adódó problémák felsorolását. Így például: milyen alaprajzi összefüggésbe illeszthető a keleti taberna belsejében feltűntetett lepusztult fal *(p)* vagy az *A*-utca északi végénél, a kőfalas csatorna szomszédságában látható vastag falcsonk stb. De talán az eddig elmondottak is meggyőzhették az olvasót arról, hogy milyen hézagosak a régebbi ásatások alapján a *Basilicára* vonatkozó ismereteink. Maga az épület rendeltetése is vitatott.

A fennálló nyitott kérdések megoldása természetesen nem végezhető el az íróasztal mellett, hanem csak újabb hitelesítő ásatásokkal tisztázható. Az utóbbira 1961. júl. 26 és szept. 15 között kerülhetett sor, amikor néhány emberrel közel 7 hétig folyt a terepen a munka. Magától értetődő, hogy a kutatás rendelkezésére állt aránylag nagy kiterjedésű, kereken 67×23 m²-nyi felületen, ilyen rövid idő alatt az ásatás nem tisztázhatott minden vitatott kérdést. Számos probléma megoldása a következő évek ásatásaira maradt. A műemlékvédelmi tervezés feladatainak könnyítése szempontjából is indokoltnak látszott azonban, hogy az 1961. évi ásatásoknak az épület történetét és rendeltetését az eddigieknél talán valamivel jobban megvilágító eredményeit még a kutatások végleges lezárása előtt közzétegyük.

Az 1961. évi ásatás a *Basilica* déli, keleti és északi sávjára terjedt ki. Mindhárom munkahelyen az ásatás három főszempontot követett:

1. A terület régészeti periódusainak tisztázása.
2. Az egyes periódusokhoz tartozó települési szintek körülhatárolása.
3. Az így nyert régészeti adatok alapján a terület és a *Basilica* néven ismert középület történetének, eredeti vagy állandó rendeltetésének megvilágítása.

Az első két feladat, szorosabb értelemben véve a régészeti kutatómunka, természetesen csak elméletben választható szét ilyen élesen egymástól, mint a telepásatás vertikális és horizontális problémaköre. A gyakorlati munkában a perióduskutatás legfeljebb az első munkaütemet jelenti, különben elválaszthatatlan az egyes korszakokba osztható településmaradványok feltárásától. Ebben a tágabb értelemben véve sorolhatjuk 1961-es régészeti kutatásaink egészét a perióduskutatás fogalmi körébe.

Az ásatások során a *Basilica* déli sávjában kijelölt felületek függőleges sztratigráfiáját tanulmányoztuk. Természetesen ezzel egyidőben igyekeztünk meghatározni a települési szinteket. Megvizsgáltuk azt a kérdést is, hogy a múlt század folyamán feltárt kőfalakhoz mely járó-, illetve padlószintek kapcsolódnak. E vizsgálódások fontosabb eredményeit az alábbiakban összegezzük.

Az 1. számú kutatóárkot a *Basilica* 1. és 2. számú helyiségeit (4. kép) elválasztó falra *(h)* merőlegesen húztuk, az árok nyugati oldalával a küszöbkövek mögött megmaradt kőlapos padló (nívó: 104,94 m tszf.) szegélyét érintve.[17] A 8 m hosszú árok déli felében, közvetlenül a 4—5 cm vastag humuszos gyepszőnyeg alatt, 20—25 cm vastagságban elplanírozott épülettörmeléket, köztük néhány tegula- és imbrextöredéket találtunk.[18] Átvágása után, 104,63 m tszf. szinten, agyagpadló jelentkezett, amit letisztítva meghagytunk. Átvágására az árok északi felében került csak sor, ahol a következő rétegződést figyeltük meg (5. kép):

1. Vékony gyepszőnyeg, amely az árok déli végétől mérve 4—5 m között közel 20 cm vastag humuszos porhanyós betöltésben folytatódott, különben a szokásos 4—5 cm vastagságban húzódott a felületen. A jel-

[17] Az abszolút szintek bemérését az általunk megadott pontokon Schauschek János végezte el. Az alapszintet az aquincumi állomásépület hátsó falában elhelyezett tárcsa (107,30 m tszf.) szolgáltatta.

[18] A relatív szinteket a kőlapos padló maradványával néhány cm ingadozástól eltekintve azonos szinten húzódó gyepszőnyeg felszínétől mértük.

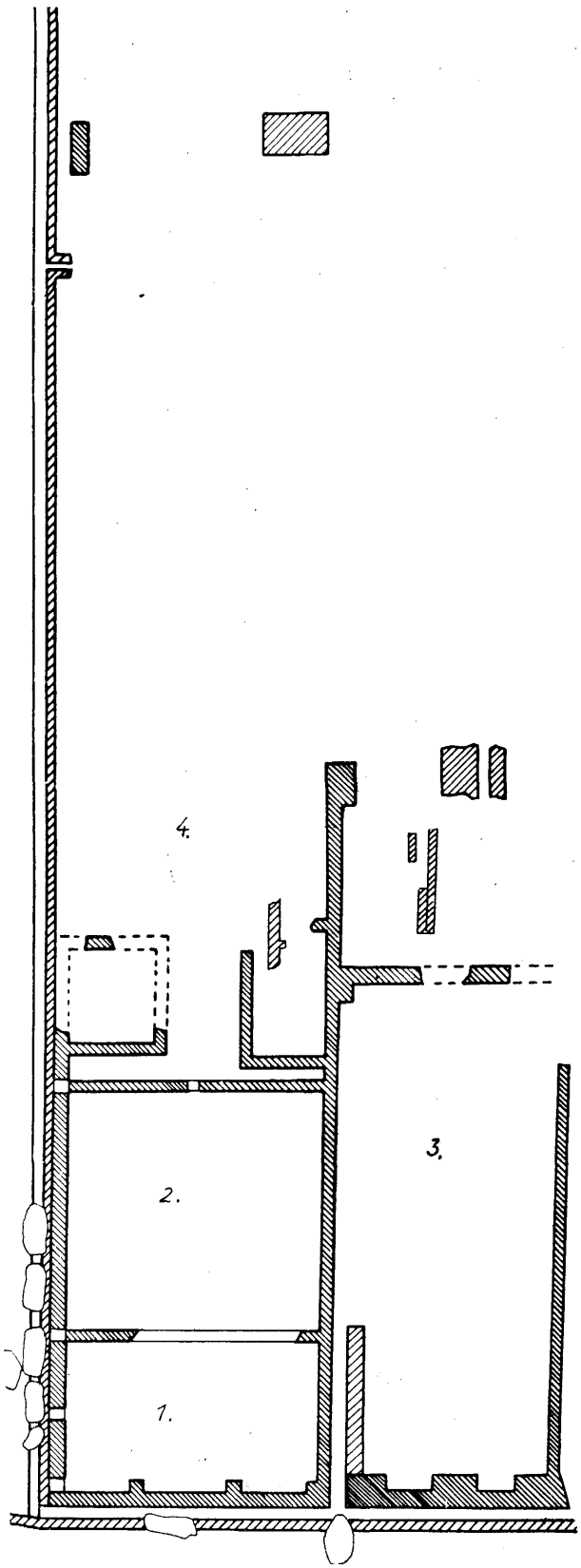

3. kép. A Basilica Torma Károly által feltárt részeinek összesítő alaprajza. 1:100
Übersichtsplan der von Károly Torma freigelegten Teile der Basilica. 1:100

zett vastagabb betöltés valószínűleg a korábbi, Torma-féle ásatások egyik leásásának maradványa. A küszöbkő mögött a kőpadló 8—9 cm vastag kőlapjai lesüppedve alig 1 cm-rel emelkedtek ki a gyepszőnyeg szintjéből.

2. Az utóbbi alatt, az említett leásástól eltekintve, kevés épülettörmelékkel kevert 24—25 cm vastag és aránylag laza szürke betöltés következett.

3. A betöltés alján kemény agyagos földpadló húzódott (104,60 m, illetve 104,62 m tszf.). E korábbi padló dél felé egy NY-K-i irányú kiszedett agyagba rakott kőfal *(f)* törmelékéig, északon pedig az 1. és 2. számú helyiségek válaszfaláig *(h)* terjedt.

4. Az agyagos padló átvágása után a falalapokkal csak helyenként és felső részében bolygatott igen kemény zsíros, sötétszürke réteg következett 60—70 cm vastagságban. E réteg felső részére alapozott falak alapozási mélységei: *(h)*, 104,20 m tszf.; *(f)*, 104,31 m tszf.

5. Legalsó rétegként a nyers, sárga agyagot 103,74 m tszf. szinten kaptuk meg.

A két alsó rétegben (4—5. szám) beásás, elszíneződés nem mutatkozott és apró leletanyag sem került elő.

Már az első kutatóárok három fontos tanulsággal szolgált. Kitűnt, hogy:

1. A *Basilica* déli részén a kőépület fennállása idején két építési periódus választható szét.

2. Az első periódusban az 1. számú helyiség legalább kétosztású volt, és csak a második periódusban alakult ki a jelenleg számon tartott belső egységes tér.

3. Az 1. és 2. számú helyiségek válaszfala *(h)* még az I. periódusban épült. Fennállott azonban a II. periódus időtartama alatt is. Ezzel szemben az *(f)*-jelzésű falat a II. periódus indulása idején elbontották.

További megfigyelésekre nyújtott alkalmat az 1. számú helyiség déli végében, a beugró pillérek érintésével meghúzott NY-K-i irányú 2. számú kutatóárok.

Az árokfelület 50 cm-ig az 1. árok északi felével azonos rétegződést mutatott; a mélyebb szintek sztratigráfiája viszont eltérően alakult (6. kép).

1—2. A szokásos vékony gyepszőnyeg alatt NY felé kissé vastagodó (32—40 cm) szürke, kevert réteg húzódott.

3. Kelet felé 1—2 cm-rel emelkedő agyagpadló. Felső szintje: 104,53 m és 104,55 m tszf. Az agyagpadló az árok keleti részében 15—16 cm, míg a nyugati felében átlagosan 10 cm vastag volt.

4. Alatta elteregetett aprószemű szürke kavicsokból álló réteg, mely az árok keleti végében valamivel ugyancsak vastagabb volt.

5. Átlagban 2 cm vastag kemény földréteg.

6. 2—3 cm vastag sárgás, folyami kavics-sáv.

7. Az 1. számú árokból már ismert tömött, sötétszürke zsíros réteg, átlagosan 30 cm vastagságban. Tehát vékonyabb ez a réteg, mint az 1. árok-

ban. A réteg keleti végébe az α-jelzésű beásás, ennek nyugati szomszédságában pedig cölöplyuk mélyült.

8. Sárga, nyers agyag. Teteje: 103,96 m tszf.

A beásás fölött megvastagodó kavicsréteg és agyagpadló a későbbi járószint lesüllyedését kívánta megakadályozni. Beásások fölött hasonlóképp elteregetett rétegekkel ismételten találkoztunk Albertfalván.

A 2. számú árok régészeti jelenségei a föntebbiek szerint négy települési horizontra rendeződnek és ennek megfelelően az időrend tekintetében is négy periódusba sorolhatók.

A legalsó szintet és egyúttal periódust az α-beásás és a hozzátartozó cölöplyuk képviseli.

A beásás elplanírozása után nagyobb szemű sárga kavicsalapozással járószintet alakítottak ki (5—6. réteg), amely a 2. árok keleti végében ráhúzódik az α-beásás betöltésére. A járószintnek a *Basilica* déli pilléres falrészéhez való viszonya elárulta, hogy az előbbi használata idején a *Basilica* még nem létezett.

A harmadik települési horizontot a kisszemű szürke kavicsalapozással megemelt agyagpadlóban jelölhetjük meg (3—4. réteg). Az agyagpadló már a *Basilica* I. periódusához tartozik.

A jelenlegi gyepszőnyeg felelne meg nagyjából a negyedik települési horizont járószintjének. Kialakítása és használata a *Basilica* II. periódusában történt.

A föntebbi négy periódus maradványait találtuk meg a szomszédos keleti épületrész (3. helyiség) déli részén kialakított 10. számú szelvényben is, amely felülről lefelé haladva az alábbi rétegeződést mutatta (17., 19. kép):

1. Felső részében bolygatott, 10—15 cm vastag füves humusz. Felszíne: 105,23 m és 105,26 m tszf. között fut.

2. Kisebb kövekkel, épülettörmelékkel kevert és északról délre vastagodó barnásszürke betöltés. Alján tegula- és imbrex-cserepek.

3. Déli irányban ívelten besüppedt agyagpadló. Tetején vastagabb égési sáv húzódott. A padló eredeti szintje: 104,96 m tszf. Az α-beásás fölött ívelten besüppedt padlórésznél: 104,75 m tszf.

4. 10—12 cm vastag, keményen ledöngölt sötétszürke réteg. Az agyagpadló alapozásául szolgált.

5. A szelvény keleti felében kaviccsal, az egész felületen vályogtégla törmelékével kevert 20—30 cm vastag barnásszürke betöltés. Alján:

6. A szelvény nyugati részében az α-beásás betöltésébe ívelten lesüllyedt lesározás, alatta kavicssáv, mely a *Basilica* második kőpillérének vonalában a beásás tetején húzódó É-D-i irányú agyagba rakott falmaradvány (35. kép) vonaláig terjedt. Az utóbb említett fal keleti oldalán apróköves-kavicsos járószint, átlagban 104,30 m tszf. szinten.

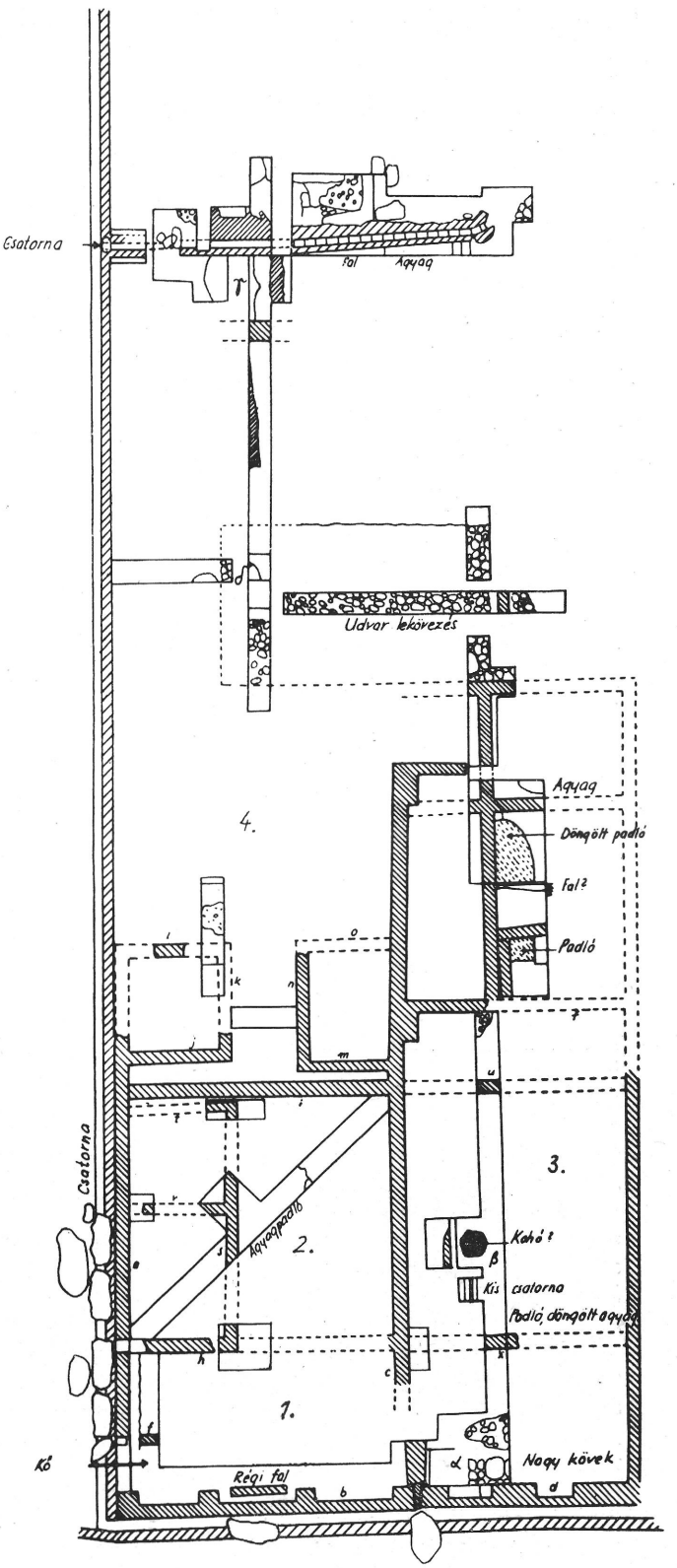

4. kép. A Basilica összesítő alaprajza az 1961. évi ásatás eredményeivel. 1:100

Übersichtsplan der Basilica mit den Ergebnissen der Ausgrabungen des Jahres 1961. 1:100

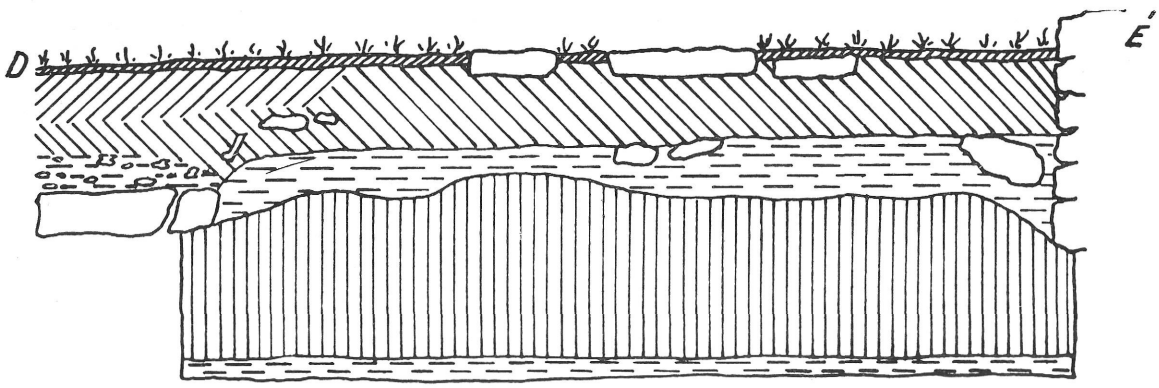

5. kép. A Basilica 1. számú helyiségében húzott 1. számú kutatóárok nyugati falának metszetrajza. 1:20
Profil der Westwand des im Raum Nr. 1. der Basilica gezogenen Suchgrabens Nr. 1. 1:20

7. Az α-beásás felső részét 60—70 cm vastagságban kitöltő tömött, agyaggal kevert sötétszürke föld (úgynevezett aquincumi zsíros). A réteg alján, az α-beásás keleti szélében nagyobb, vízszintesen lefektetett kőlapokat találtunk. Felső lapjuk szintje: 103,65 m tszf.

8. Kemény, feketésszürke iszapos réteg. A beásás alsó, rézsüs-falú részét töltötte ki. Az α-beásás északi rézsüs falát 3,7 m hosszú szakaszon feltártuk. A rézsüt rozsdabarnás és barnásszürke színű szennyeződés, valamint kékeszöld iszapréteg vonta be. Az árokrészben ezek szerint majdnem bizonyos, hogy bőráztatástól szennyezett víz állott huzamosabb időn keresztül.

9. A beásás alján sárgásszürke igen finom iszapos homok feküdt pár cm vastagságban. Ez alatt az agyagfenék 103,04 m és 103,06 m tszf. szintek között futott. Nyugatról kelet felé kissé lejtett.

A föntebbi több mint 2 m vastagságú gazdag rétegsor kiértékelését megelőzően szükséges megjegyeznünk a következőket. Az egyes rétegek a kiásott felületen nem voltak mindenütt zavartalanok. A szelvény DK-i végében, a 3. számú helyiség nyugatról számított 2. nagy kőpillére mellett, 40 cm szélességben modern beásás zavarta meg a felső rétegeket a felszíntől számított 1 m mélységig. A modern beásás a felső agyagpadlót is átvágta. A felület nyugati végében viszont, a *Basilica* későbbi építkezései alkalmával, leszedték az 5. számú réteg felső részét. A beásásoktól függetlenül azonban az egész felületen világosan megkülönböztethető volt három egymás fölé rétegződő járó-, illetve padlószint, és ezek alatt, legalul, az α-beásás maradványa. Az észlelt régészeti jelenségek tehát a következő négy periódusba rendeződtek:

1. Az α-beásás, NY-K-i irányban kitöltötte a 10. szelvény aljának déli felét. Északi rézsüs falát a szelvény egész hosszában feltárhattuk. A beásás déli, ugyancsak a rézsüs fala a *Basilica* kőpillérei alá húzódik.

A beásás mérhető szélessége alul: 75—80 cm, V-alakban kiszélesedő felső végében kb. 130—140 cm. A beásás nyugati záródását a szomszédos 2. árok keleti végében kaptuk meg (1. föntebb, 15. 1.). Keleti irányban viszont a szarkofágokkal szegélyezett jelenlegi modern fasoros úttest alá húzódik (7. kép).

Az árokszerű beásás nem volt egyszerű vízlevezető csatorna. Az árokfalon észlelt szennyeződés és az árok alján talált vastagabb homokos iszaplerakódás egyaránt arra utalt, hogy tímárműhelyhez tartozó bőráztató maradványának tartsuk. Az albertfalvai északi canabae területén teljesen hasonló, földbe ásott árokszerű létesítményt tárhattunk fel, csak jóval nagyobb felületen, a műhelyhez tartozó áztató gödrökkel együtt.[19]

2. A tímárműhely felhagyása után betemették az árkot és az elplanírozott felületen agyagba rakott kő alapfalra, felmenő részében vályogtéglákból készült vékony falú épületet emeltek. Az épület külső, keleti oldalához apróköves-kavicsos járószint csatlakozott (6. réteg). Mind a tímárműhely, mind pedig a szerény igényű kőépület a *Basilica* építését megelőző időből származik, és mindkettőt e terület praebasilikális I., illetve II. periódusához tartozó jelenségként tarthatjuk számon.

3. A II. praebasilikális periódus kőépülete rövid életű volt. A *Basilica* építésekor az épület vályogfalas törmelékét elplanírozták (5. réteg), felső részére sötétszürke földréteget döngöltek (4. réteg) és efölé húzták a *Basilica* első periódusának agyagpadlóját (3. réteg).

4. A *Basilica* I. periódusának padlószintjét pusztulási réteg zárja le. Az agyagpadlót az épület bedőlt tetőszerkezetének elszenesedett fagerendái, tegula- és imbrex-cserepei fedték. A belső alaprajzi elrendezést is nagymértékben módosító újjáépítéskor a korábbi padlószintet épülettörmelékkel kevert földdel 15—20 cm-rel megemelték (2. réteg), és nagyjából a jelenlegi gyepszőnyeg szintjében alakították ki a helyiség újabb padlóját. Már a föntebbiek folyamán ismételten utaltunk arra, hogy a *Basilica* kőfalaihoz kivétel nélkül a III., és IV. periódus padló- és járószintjei csatlakoznak. Az ebből a szempontból megvizsgált 1., 2. és 10. számú felületeken észlelt jelenségek az alábbi tanulságokkal szolgáltak:

[19] 1960. évi ásatás, I. munkahely az Öntödei és Formázó Anyagok Gyára területén. Publikálatlan.

Az 1. árok agyagpadlóját északról és délről a *(h)*, illetve *(f)*-jelzésű falak határolták. Mindkét falat, mint említettük, alig pár cm-rel alapozták mélyebben, mint az ottani praebasilikális periódus járószintje. Az *(f)*-jelzésű falat azonkívül a *Basilica* első átépítésekor (*Basilica* II. periódus) az alapokig lebontották. Mindkét említett fal ezek szerint az 1. árok megemelt agyagpadlójához, a *Basilica* I. periódusához tartozik. Az agyagpadló futását nyugat felé a későbbi, a *Basilica* II. periódusában odahelyezett küszöbkövek miatt nem ismerjük. Lehetséges, hogy az agyagpadlós helyiséget eredetileg az *A*-utca felől is kőfal határolta.

Az agyagpadló megemelésekor az *(f)*-falat kiiktatták. A *(h)*-fal felmenő részeit viszont újjáépítették. A 6. számú blokkban, a régi falalapra ráfalazott felmenő falrész kősora alatt a rheinzaberni műhelyek Drag. 36-os formájú táltöredékeit találtuk. A kihajló peremrészen barbotine-technikával felrakott szőlőfürt-minta maradt meg. Az Aquincumban gyakori import-tálakról bővebben szólunk a 10. blokk apró leleteinek ismertetésénél. A kőfal átépítése mindenesetre legkorábban a II. század második felében történt. Az átépítés alkalmával illesztették a fal *A*-utca felé néző sarokrészébe az ott ma is látható nagy tufakvádert és helyezték el szomszédságában a jelenlegi küszöbkövet.

A 2. árokban három járószint és az 1. helyiség déli falpilléres falának viszonyát tanulmányozhattuk. A vizsgálódások eredményeként kitűnt, hogy a nyugat felől számított második falpillért éppen úgy az agyagpadló + söderréteg alatt húzódó kemény, zsíros szürke réteg felső részére alapozták (alapozási mélység: 104,10 m tszf.), mint az 1. árok *Basilica* I. periódusba sorolt két kőfalát (15—16. kép). A kőpillérhez tartozó járószint meghatározásánál nagyon fontos körülménynek tartom, hogy a pilléralap agyagos földbe rakott kősorainak hézagaiban ugyanolyan aprószemű szürke kavicscsomók találhatók, mint az agyagpadló alatti és a felület II. periódusának járószintje fölötti kavicsrétegekben (15. kép). A felület kavicsos feltöltése tehát a pilléralap építése után történt, és e feltöltés közben szóródott kavics a falhézagokba. A pillér építése és az agyagpadló kialakítása ezek szerint két egymást követő munkaütemben, de ugyanazon építkezés különböző fázisaiként, közel egyidőben történt. A kőpillér és az agyagpadló összetartozása kétségtelen. Mindkettő a felület III., a *Basilica* I. periódusához tartozik.

Azonos megfigyelést tehettünk a Nyugatról számított 3. pillérnél. A pillér ÉK-i sarokrészével az *α*-beásás betöltött nyugati szélére épült. A 15. képen remélhetőleg jól kivehető a pillérhez csatlakozó agyagpadló és az alatta húzódó kavicsos feltöltés, mely a pilléralap oldalfelületeire is rátapadt. A pillér ugyanakkor szervesen összeépült az 1., és 3. helyiségek közös falával *(c)*. Az utóbbi határolta ezek szerint K-felől az agyagpadlós helyiséget a *Basilica* I. periódusban.

A régi alaprajz az említett *(c)*-fal keleti szomszédságában még egy másik, erősen lepusztult falrészt *(g)* tüntet fel, amely az alaprajz szerint a keleti három nagypilléres épület nyugati zárófala lett volna. Meggyőződhettünk, hogy ez az alaprajzi elképzelés nem felel meg a régészeti tényeknek.

A 2. árkot és a 10. szelvényt összekapcsoló felületen, ahol a *(c)* és mellette a *(g)*-falak maradványait is meg kellett volna találni, közvetlenül a gyepszőnyeg alatt csupán egyetlen egy, aránylag széles falkorona jelentkezett (18. kép). A feltűnően széles fal különböző alapozási mélysége (a nyugati falrészt ugyanis vagy 20 cm-rel mélyebben alapozták, mint a keletit) azonban elárulta, hogy itt részben egymásra épült két kőfallal állunk szemben. A mélyebben alapozott nyugati falrész, mint föntebb láttuk, szervesen beköt az 1. helyiség 3. pillérének alapfalába és a *Basilica* I. periódusába tartozik. Mármost ennek a korábbi falnak keleti szegélyére és részben melléje épült magasabb alapozással a későbbi fal. Az utóbbi keleti szegélyének alapkövei a 3. helyiség, *Basilica* I. periódusban épült 1. számú fal pillérébe nem kötnek be, hanem csak hozzáépültek (20. kép). A két különböző korú falnak ez a sajátos egymásfölé csúsztatása, amit különben a 6. blokkban, az 1. és 2. számú helyiségek újjáépített válaszfalánál *(h)* is megfigyelhettünk, abból adódhat, hogy a későbbi *(g)*-fal nyomvonalát a korábbi *(c)*-fal irányától valamivel keletebbre jelölték ki. A *Basilica* II. periódusában ez a kissé elcsúsztatott *(g)*-fal volt az 1. és 3. helyiségek közös választófala. A jövőben tehát nem beszélhetünk a *Basilica* területén két

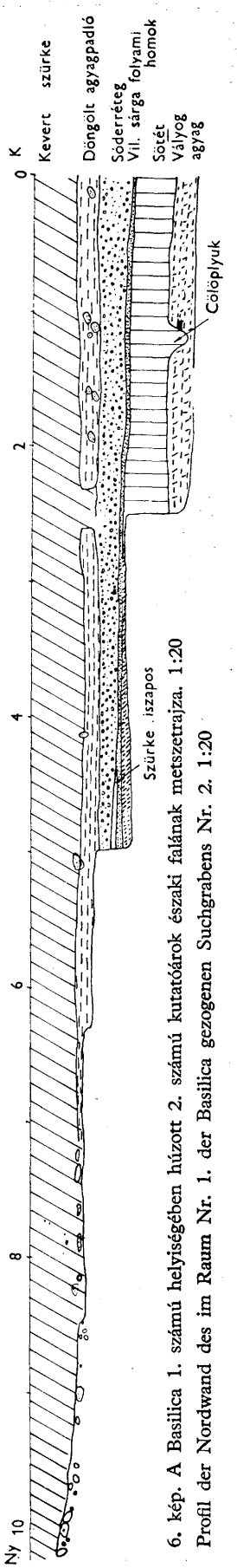

6. kép. A Basilica 1. számú helyiségében húzott 2. számú kutatóárok északi falának metszetrajza. 1:20
Profil der Nordwand des im Raum Nr. 1. der Basilica gezogenen Suchgrabens Nr. 2. 1:20

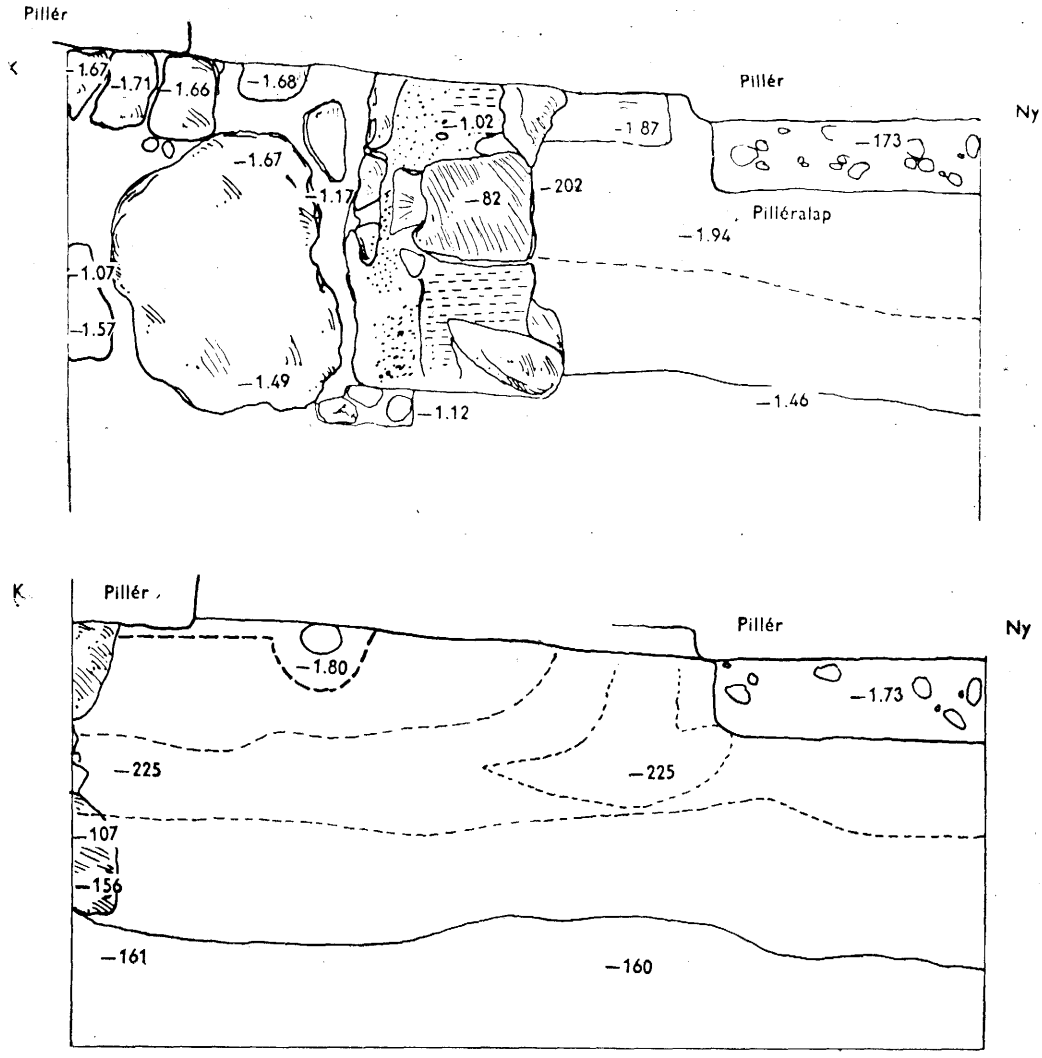

7. kép. A Basilica 3. számú helyiségében feltárt 10. szelvény felső és alsó szintjének felülnézeti rajza. 1:20
Die oberen und die unteren Niveaus des im Raum Nr. 3. der Basilica freigelegten Schnittes Nr. 10. 1:20

külön épületről, hanem legfeljebb két épületszárnyról. A keleti és nyugati épületszárny azonban nemcsak szorosan egymás mellé, hanem szervesen össze is épült. Ez abból is kitűnt, hogy a két szárny déli pilléres zárófala, amely egyúttal a *D*-útvonal északi csatornájának északi falát is képezi, a két épületszárny találkozásánál is megszakítás (varrat) nélkül, folyamatosan továbbfut. Az alapfal kövei a jelzett szakaszon végig szervesen egymásba kötnek; későbbi melléépítésnek nincsen nyoma (22. kép).

A keleti és nyugati épületszárnyon különbség mutatkozott azonban a beugró pillérek és a kettős funkciót ellátó északi csatorna egymáshoz való viszonyában. A nyugati épületszárny mindhárom falpillére ugyanis csupán hozzáépült az északi csatornafalhoz. Ezzel szemben a keleti épületszárny vaskosabb pillérei szervesen egybekötnek a csatorna falával (21. kép). A föntebbiekben körvonalazott eltérés azonban nem jelent perióduskülönbséget, hanem csupán az egykorú építkezés két különböző ütemét, munkafázisát árulja el.

Összefoglalva az eddigieket: a *Basilica* déli részén négy periódus különböztethető meg. A két korai periódus az aquincumi település *vicus*-időszakába tartozik, és területünkön a *Basilica* építését megelőző praebasilikális periódusoknak nevezhető. A II. periódus lezáródása után a *Basilica* építését, később pedig a kőépület egy ízben történt nagyobb arányú átépítését képviseli a két további, a III., és IV., illetve *Basilica* I., és II. periódus. Kérdés mármost, hogy az eddigiek folyamán csak relatív egymásutánban körvonalazott periódusok milyen abszolút időhatárokhoz köthetők. Az egyes járó-, és padlószintekről, illetve a megemelt szintek betöltéséből előkerült apró leletanyagnak a következőkben áttekintett tanulságai adhatnak választ erre.

Az 1. árokban, a *Basilica* I. periódus járószintje alól konyhaedények atipikus oldaltöredékein kívül Drag. 37-es dél-galliai sigillata-tál talpgyűrűs aljtöredéke is előkerült. A töredéken a dekorációból csupán

a felületdíszítést alul lezáró levélkoszorú maradt meg. A három szirmú levél ismétléséből kialakított koszorúváltozat a Flavius-kori, pontosabban Domitianus idejében működő dél-galliai műhelyekre jellemző.[20] Már ebből a kis adalékból is következne, hogy az agyagpadlós szint legkorábban az i. sz. II. század elején létesült.

A 2. árokban az agyagpadló (3. réteg) fölötti betöltés korhatározó leletben szegény volt. Az agyagpadló alól viszont, a nyugatról számozott 2. és 3. pillér közötti felületen, egy kupacban az alábbi három edény töredékei kerültek elő:

1. Elnagyoltan korongolt kisebb fazék váll- és oldaltöredéke. Anyaga kvarchomokkal és kisszemű kaviccsal kevert agyag, amely belül szemcsés rozsdabarna, a külső és belső edényfelületen pedig vékony rétegben fekete. A törésfelület réteges. Az edény vállrészén bemélyített, körbefutó hullámvonal maradvány. Közvetlenül alatta vízszintesen, majd felülről lefelé ívelten befésült, helyenként egymást metsző sűrű és vékony fésűs dísz borítja az edény felületét. Körbefutó vékony fésűs dísz látható az edény belső oldalán is a vállrész alatt. A töredék magassága: 115 mm (45. kép 4).

2. Az előbbivel azonos anyagú sötétszürke fedő. Felülete érdes. A kicsorbult perem kivételével ép. Az égetésnél a körös formájú lapított kis fogó és egy helyen a perem deformálódott. A lapos, kúp alakú fedő profilvonala enyhén hullámos. A perem legömbölyített és alsó részében duzzadt, mint igen gyakran a lábas tálak fedői. M.: 46 mm. Átm.: 116 mm (9. kép 2).

3. Jól iszapolt, eléggé tömött anyagú félgömbös tál felső részének töredéke. Az edény külső és belső oldalán barnássárgás festés maradványa. A legömbölyített peremrész alatt a külső oldalon 25 mm-re vonalszerű barázda fut körbe. Sz.: 135 mm (45. kép 1).

A föntebbi edénytöredékek esetlegesen összekerült darabok. Nem igazolható, hogy zárt edénykészlethez tartoztak. A fedő nem illik a fazékhoz, jóval kisebb annak kiegészíthető szájpereménél. A fedő alul duzzadt peremkiképzése inkább arra utalna, hogy esetleg kisebb lábastál befedésére szolgált.[21] De a megduzzadt peremű fedők nem sorolhatók kizárólagosan a lábastálakhoz.

Az edénylelet az agyagpadlós járószint kialakításának évtizednyi pontosságú meghatározására nem alkalmas. A leletben a kelet-pannóniai telepek és temetők anyagában általános és az i. sz. II. század első felére jellemző edények fordulnak elő.

A durva anyagú, fésüs díszű kerámia az aquincumi körben a Flaviusok korától kezdve az egész II. századon keresztül nyomon követhető. A házikerámia e durva, fekete színű csoportjára a későbbiek folyamán különben még visszatérünk.

A szemcsés anyagú, hullámos profilú fedők alsó részükben kissé megduzzadt peremmel az Aranyhegyi árokmenti temető anyagának tanúsága szerint közönségesek voltak Aquincumban az I. század végétől Antoninus Pius uralkodása végéig tartó időszakban.[22] Albertfalván ugyancsak gyakoriak a Domitianustól a Marcus-féle germán-szarmata háborúkig terjedő időben.[23] Adonyból durvább kivitelű töredékes darabokat idéztek a Domitianus-Hadrianusig tartó időszakból.[24] Nyugat-Pannóniából utalhatunk pl. a szombathelyi Hámán Kató úti temető anyagára.[25]

A föntebbi két darabhoz hasonlóan az aránylag jól iszapolt, sima falú félgömbös tálak sem szoríthatók egészen szűk időhatárok közé. Az egyik példányt, igaz, az Aranyhegyi árokmenti temető 46. sírjában Traianus érem, míg egy másikat Emonában Hadrianus érem társaságában találták.[26] Az albertfalvai telepeken viszont használatuk még a II. század második felében is kimutatható,[27] és az aquincumi *Basilica* területén az agyagpadló fölötti betöltésből is előjöttek hasonló korú töredékek (44. kép).

[20] L. pl. *Hermet, Fr.:* La Graufesenque (Condatomago). Paris, 1934. 46. t. 37.; 87—88. t. — *Knorr, R.:* Südgallische Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil. Stuttgart, 1912. (A továbbiakban: *Knorr:* Rottweil). IV. t. 5; XIX. t. 1—2. (OF IVCVND, OF VITAL, L. COSI). — *Knorr, R.:* Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919. (A továbbiakban: *Knorr:* Töpfer.) 57. t. (OF MERC). — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XI (1932) 360., 370. kép stb.

[21] *Schmid, W.:* Archäologische Forschungen in Steiermark I—II. Ö. Jh. XXV (1929), Beibl. 86. h. A fedő aránylag kis mérete a föntebbieknek nem mondana ellent. — L. pl. *Bónis É.:* A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. Diss. Pann. II. 20 (1942). XXIV. t. 1; 5/6; 7/1; 9/6; 22/1. (A továbbiakban: *Bónis:* Edényművesség.) — *Schörgendorfer, Aug.:* Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Brünn-München-Wien, 1942. (A továbbiakban: *Schörgendorfer:* Keramik.) 119., 122., 127., 128., 143—145. szám.

[22] L. pl. Aquincumi Muz. Ltsz.: 54. 16. 127; 54. 16. 415; 54. 16. 424. stb. A temető teljes anyagának publikációját Kaba Melinda készíti elő.

[23] Egyedül az 1948. évi ásatás anyagából három példányt idézhetek: Alb. 48. 7. 571; 48. 8. 94; 48. 12. 25.

[24] *Barkóczi, L.—Bónis, É.:* Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta Arch. IV (1954). (Továbbiakban *Barkóczi—Bónis:* Adony.) 22. kép, 24; 26. kép 23. 31.

[25] *Mócsy, A.:* Arch. Ért. 81 (1954) 26, 4; 46, 1; 54, 2; 55, 1. stb.

[26] *Bónis:* Edényművesség. XXII 7/2 és 243. 1. *Barkóczi—Bónis:* Adony. 165.

[27] *Nagy, T.:* Ant. Hung. III (1949) 52—53.

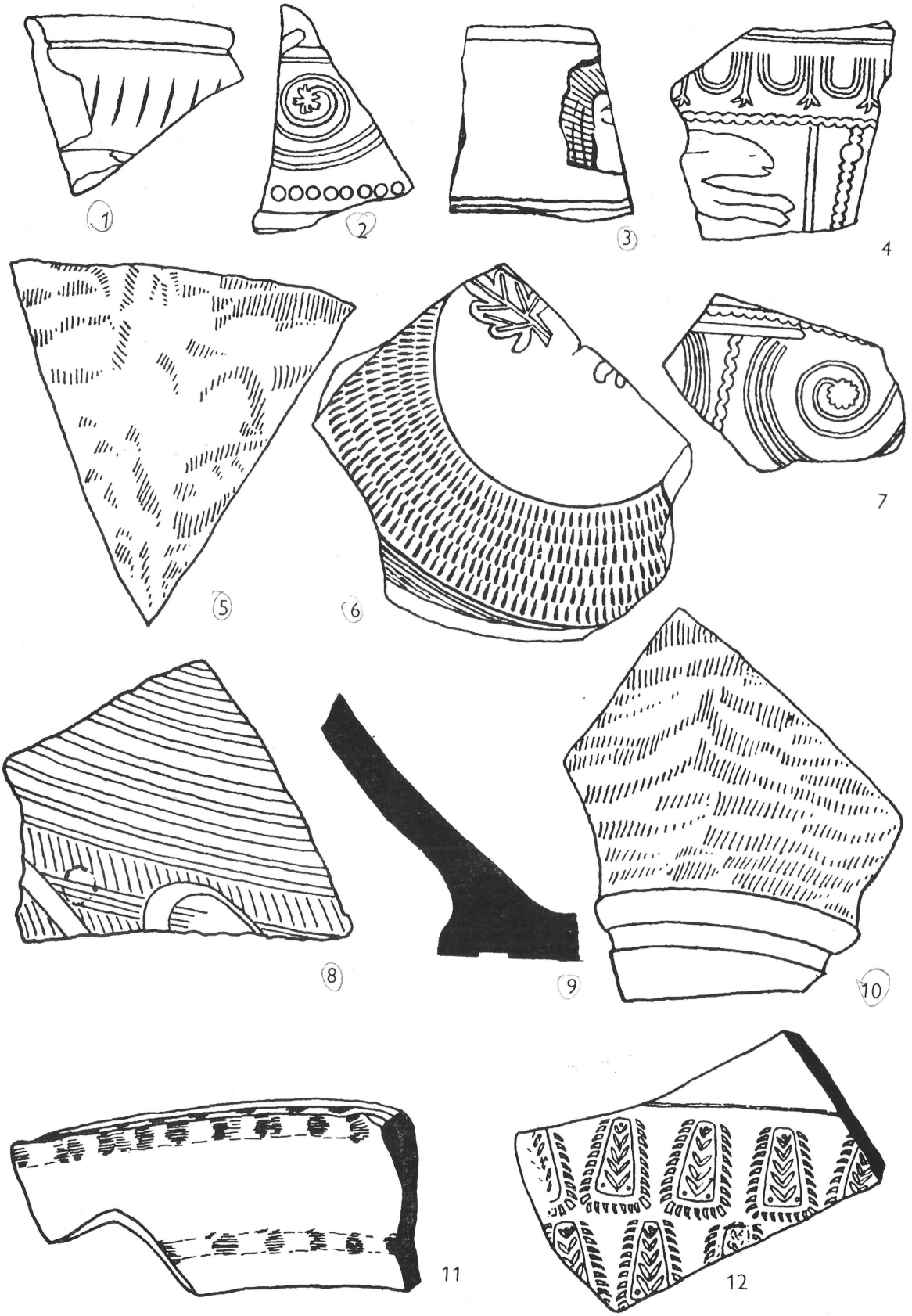

8. kép. 1—3, 5—6, 8—10: I. századi leletegyüttes Albertfalváról
4, 7, 11—12: Leletek az aquincumi Basilica területén feltárt 10. szelvényből. 1/1
1—3, 5—6, 8—10: Fundkomplex aus dem 1. Jahrhundert von Albertfalva
4, 7, 11—12: Funde aus dem im Bereich der Basilica von Aquincum freigelegten Schnitt Nr. 10. 1/1

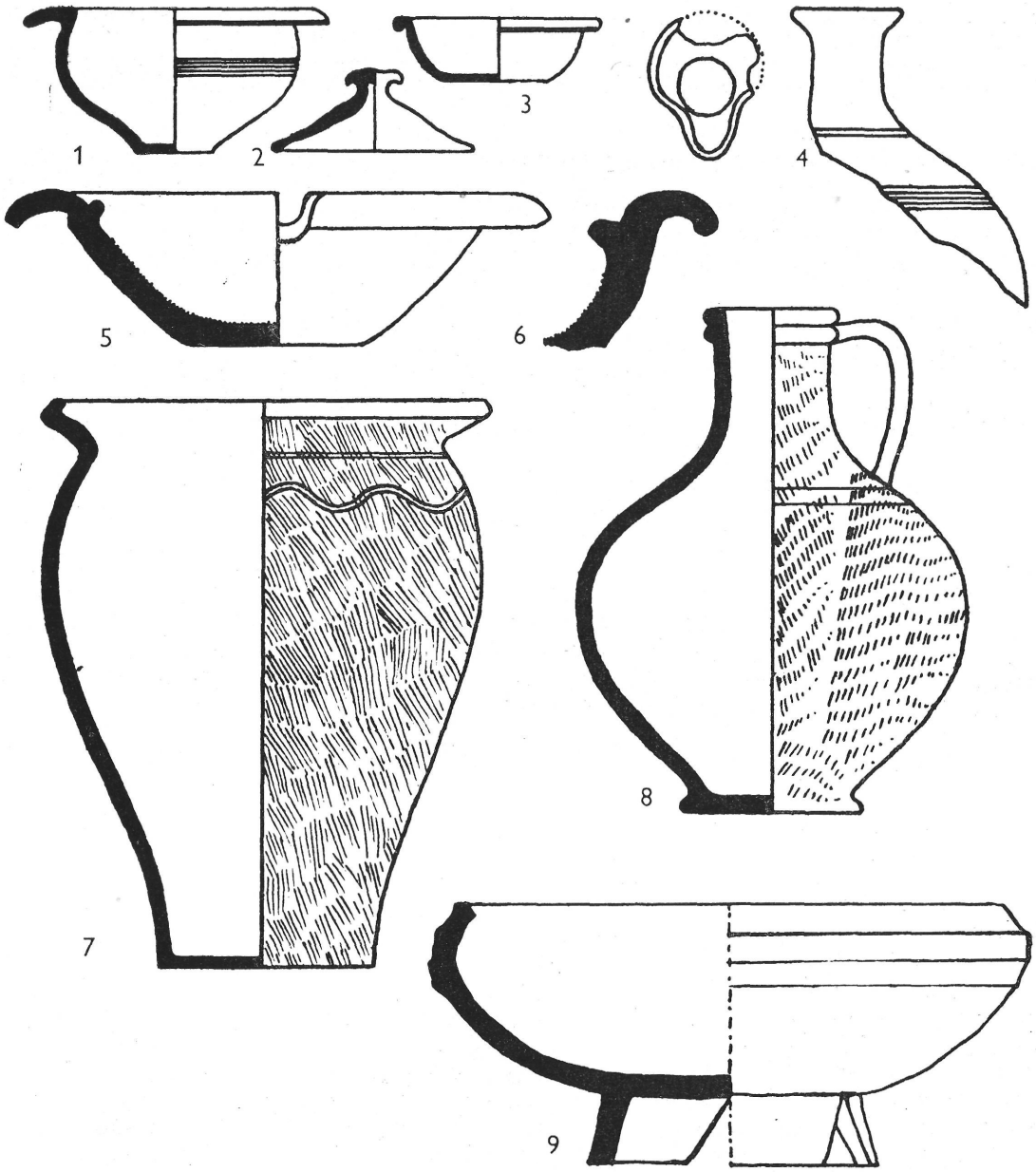

9. kép. 1, 3—9: Leletek a 10. szelvényből. — 2: Fedő a 2. árokból. Méret: 1—8: 1/4. — 9: 1/3
1, 3—9: Funde aus dem Schnitt Nr. 10. — 2: Deckel aus dem Graben Nr. 2. Masstab: 1—8: 1/4. — 9: 1/3

Mindezek ellenére, az 1. árokban föntebb idézett dél-galliai sigillatára való tekintettel, a kis edénylelet földbekerülését a II. század első évtizedeinél későbbi időre nem tehetjük. A kérdés különben összefügg a 2. számú árokban világosan kirajzolódott II. periódus járószintjének használatával.

Közvetlenül a járószint alól világos tégla anyagú korsó darabjai (köztük három bordával tagolt szalagfül töredéke), valamint Drag. 24/5-ös formára kiegészíthető felső-itáliai (Pó-vidéki) felrakott díszű csésze felső részének töredéke került elő. A sötét árnyalatú vörösesbarna fénytelen anyaggal bevont darabon maszk töredéke maradt meg.

A polgárváros területén ezúttal első ízben került elő jól megfigyelt rétegből Pó-vidéki sigillata utánzat. Korhatározó kísérő leletek hiányában a sigillata utánzat értéke az időrend szempontjából önmagában véve elég csekély, minthogy az ilyen felrakott díszű edények Aquincumban és attól délre Nero-Vespasianus idejétől kezdve egészen az I. század végéig használatban voltak.

Aquincum területén, az auxiliaris tábor körüli canabae-ból, néhány aránylag jól keltezhető lelet-

együttesből ismerünk Pó-vidéki sigillata utánzatokat.[28] A korhatározó kísérő leletek, mint pl. a késő-Vespasianus—Domitianus-kori dél-galliai sigillaták, valamint a korai legiós kőtábor kiépülésének ismert adatai alapján az auxiliaris palánktábor periódusához tartozó óbudai leletegyüttesek földbekerülését az I. század végére tehetjük.

Aquincumtól délre, Albertfalváról, két felső-itáliai felrakott díszű sigillata utánzatot említhetünk. Az egyik maszkot ábrázoló töredék az auxiliaris táborok területén, a kőbe átépített *via quintana* alól került elő, — sajnos kísérő leletek nélkül.[29] Az albertfalvai palánk- és kőtábor kőfalas átépítése, mely alkalommal a tábor korábbi kavicsolt főútvonalait is — részben eltérő nyomvonallal — többréteges úttestekké alakították ki, az aquincumi legiós kőtábor építésével nagyjából egyidőben történt. Mindkettő még Traianus uralkodása idejére tehető.[30] Az albertfalvai tábor útteste alatt talált sigillata utánzat földbe kerülésének felső időhatára (i. sz. 100 körül) így nagyjából azonos az óbudai darabokéval.

Leletekben gazdag rétegből származik a második albertfalvai applikált díszű sigillata-utánzat. Az északi canabae területén, a limes-útból kiágazó útvonal mentén, az egyik kemencés lakógödör betöltéséből került ki.[31] A II. századi lakógödör betöltéséhez korábbi, I. századi beásások anyagát használták fel, amire számtalan példát idézhetünk nemcsak az albertfalvai telepekről, hanem az ős- és római korból máshonnan is. A többrétegű császárkori telepekre általánosítható egyik jellemző példaként említhetjük az augsti (Colonia Augusta Rauriaca) nagy közfürdőjének építését Vespasianus idejében, amikor a terület egy részét Augustus—Nero-kori telepmaradványok anyagával töltötték fel.[32] Augstban ebből a Flavius-kori „Planierungsschicht"-ből származnak az Augustus—Tiberius-kori arezzói névbélyeges sigillata-edények. Albertfalván, az említett lelőhelyen, a II. században elplanírozott rétegből Flavius-kori házikerámia Nero—Vespasianus-kori dél-galliai, valamint felső-itáliai, Pó-vidéki díszes kerámia kíséretében jött elő. Az albertfalvai réteg anyagát a következőkben közölhetjük:

1. Drag. 15/17, Ohlenroth, 3-formájú tányér töredéke. A perem alatt, a belső oldalon, keskeny barázda fut körbe. A vörösesbarna fénytelen bevonat (engôbe) a peremnél erősen lekopott. Felrakott díszként aránytalanul nagy, széles arcú maszk töredéke látható a szokásos háromkorongos fejék nélkül. Az oldalt lelógó kettős hajfonat az áll magasságában ferdén levágott (43. kép 3., 8. kép 3). Lt. sz.: 62. 11. 122.

A felrakott nagy maszkok a Drag. 15/17-es tányérok díszítésére jellemzőek. Carnuntumból idézhetek egy ilyen tányértöredéket,[32a] amelyen nagyobb méretű fiatal szatírfej (Ohlenrothnál nem szerepel) látható. A brigetiói nagy maszkos töredéket[32b] is megemlíthetjük ebben az összefüggésben. Az albertfalvai töredék maszkjának megfelelője azonban hiányzik az eddig közzétett Pó-vidéki sigillata utánzatok körében. A Drag. 24/5-ös csészékről a kisebb méretű és hosszúkás arcú maszkok változatait (Ohlenroth, II. 8. és I. 5. típus) ismerjük, két oldalt a vállig lelógó hosszú hajfonattal. Az utóbbi kis maszk végső fokon L. Gellius arezzói műhelyére vezethető vissza.[33] Ezt használták a későbbi Pó-vidéki fazekasok, többek között a pannóniai importban erősen képviselt Q. S. P. és L. M. V. bélyegzőt alkalmazó mesterek.[34] Az utóbbi hárombetűs

[28] A III. ker. Majláth utcai 1928. évi csatornázáskor átvágott legalsó római kori rétegből [*Nagy, L.:* Bud. Rég. XII (1937) 266]. A két felrakott díszű töredék közül az egyik a Majláth u. 6., a másik a 66. számú ház előtti árokrészből került elő. Csak az utóbbi közelében találtak Drag. 29-es táltöredékeket. — Nagyon fontos a III. ker. Miklós tér és Laktanya utca, illetve a Szőlő és Selmeci utca sarkán feltárt szemétgödrök anyaga, melyet összefoglalóan ismertetett *Sz. Póczy, K.:* Arch. Ért. 82 (1955) 56—57. — Világos képet kaptunk a III. ker. Kiscelli utca 10. sz. telken, a II. sz. elején épült római épületek alatt elplanírozott réteg leletanyagáról, ahol L. RASINII PISANI-bélyeges tál kísérte a felrakott fűzérdíszes Pó-vidéki töredéket [*Sz. Póczy:* Bud. Rég. XV (1955) 41]. Legutóbb említette *Klumbach, H.:* Das Verbreitungsgebiet der spätitalischen Terra Sigillata [Jahrbuch des Röm. — Germ. Zentralmuseums Mainz 3 (1956)], 129.

[29] Az 1954. évi ásatás anyaga. Kiadatlan, a BTM. Régészeti Osztály gyűjteményében. — Az északi canabae területén átvágott limes-út alatt viszont késő-Vespasianus—Domitianus-kori dél-galliai sigillatát találtunk. *Nagy T.:* Budapest Műemlékei II. (1962) 93. 51. jegyzet. A két útvonal nagyjából egyidős.

[30] L. erre megjegyzéseimet: Bud. Műemlékei II. 38.

[31] 1959. évi ásatás, II. munkahely, σ-jelzésű beásás ; a kőtörmelékkel kevert felső szürke rétegből.

[32] *Ettlinger, E.:* Die Keramik der Augster Thermen. Monographien zur Ur- und Frühgesch. der Schweiz, VI. Basel, 1949. 11 sk.

[32a] A Museum Carnuntinum anyagában. Jelenleg kiállítva az I. emeleti északi sarokszobában.

[32b] *Juhász Gy.:* A brigetiói terra sigillaták. Diss. Pann. II. Budapest, é.n. 132., XLIII. t. 2. A töredék aligha Drag. 24-es tálhoz tartozott.

[33] *Ohlenroth, L.:* Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem röm. Germanien. 24/25. BRGK 1934/35. (1937) 250. Gellius arezzoi műhelyében a fejék nélküli változatokban is megtalálható ez a maszk-típus.

[34] *Juhász Gy.:* A brigetiói terra sigillaták. 7., 134. — *Nowotny, Ed.:* RLiÖ. XII (1914) 169. = *Bónis:* Edényművesség. 247., 484. sír. — *Abramić, M.:* Führer durch Poetovio. Wien, 1925. 93 sk. — *Mócsy A.:* Arch. Ért. 81 (1954) 187. — *Barkóczi—Bónis:* Adony. 145. — Legutóbb *Fülep F.:* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958 (1959) 107., XLIX. t. 1. kép közölt egy L. M. V.-bélyeges Drag. 25-ös csészét. A teljes pannóniai anyag közzétételét Vágó Eszter kéziratban már régóta meglevő dolgozatától várjuk.

10. kép. Festéssel márványozott egyfülű agyagkorsó a 10. szelvényből. 1/2

Einhenkeliger Tonkrug durch bemalung marmoriert, aus dem Schnitt Nr. 10. 1/2

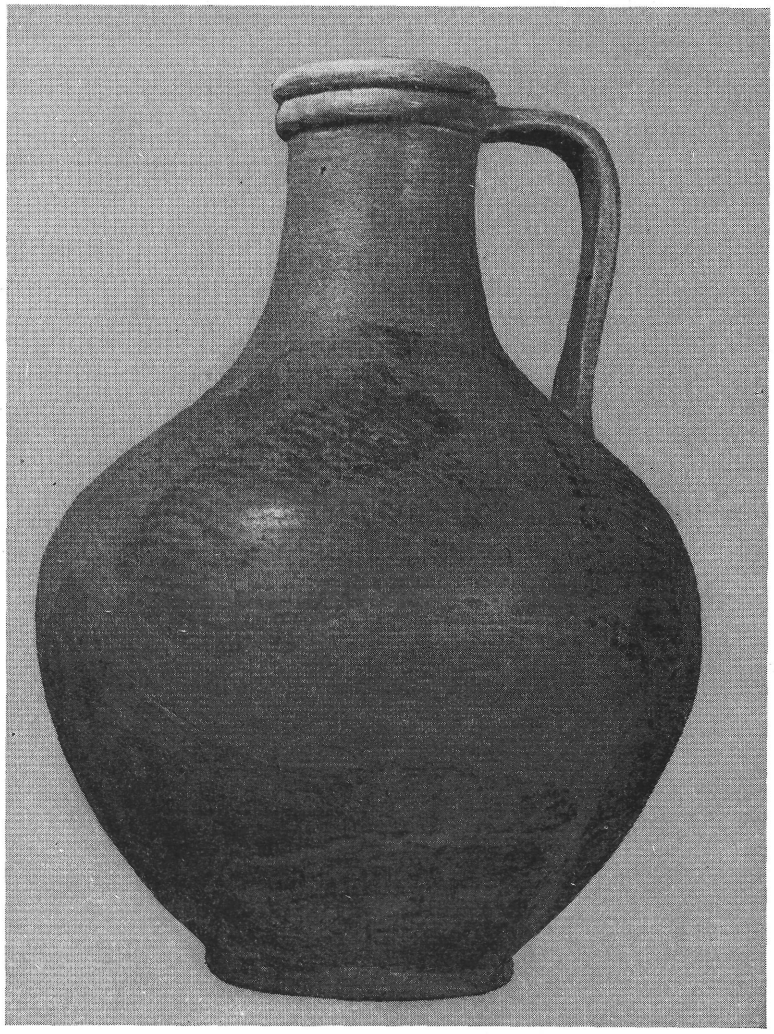

névrövidítést a felső-itáliai felrakott díszű edénygyártás egyik legjelentősebb alakjának, L. Mag(ius?) Vir(ilis?) nevére oldanánk fel.[35]

2. Drag. 29-es formájú dél-galliai sigillata tál peremrésze és a felső mező oldaltöredéke. A frízszalagot alul nagyszemű gyöngysor, felül sima léc kereteli. Az ábrázolásból kettős simaívű girland és hatszirmú rozettában végződő inda maradt meg (43. kép 1—2., 8. kép 1—2). Lt. sz.: 62. 11.123—124.

A kettős simaívű girlanddekoráció, az igényes levélfűzér-friz szerényebb változataként, a dél-galliai műhelyekben Claudius uralkodása idejében tűnt fel.[36] A 68/9 körül felhagyott wiesbadeni tőzegréteg,[37] továbbá a 79. évvel záródó pompeji edénylelet[38] és a 74. évben megszállt rottweili tábor[39] díszes kerámiája jól mutatja, hogy a Drag. 29-es formájú dísztálak felső sávjának spirálindával kitöltött kettős simaívű fűzé-

[35] A tessini kora-császárkori temetőkben azonos díszítésű tálakon és csészéken találhatók meg az L. M. V., L. MA., L. M. VI., és L. M. VIR. bélyegek [*Simonett, Chr.:* Tessiner Gräberfelder. (Monographien zur Ur- und Frühgesch. der Schweiz. III) Basel, 1941. 62, 148—149]. A fönti bélyegek összetartozása éppúgy nem vonható kétségbe, mint M. Perennius Crescens korábban felismert PCR vagy PEC bélyegváltozatai (Erre l. *Ohlenroth:* i. m. 238,. 10. jz.).

[36] *Oswald, F.—Pryce, T. D.:* An Introduction on the Study of Terra Sigillata. London, 1920. 70 sk. *Ritterling, E.:* Das frührömische Lager bei Hofheim i. Taunus [Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde, XL (1912)], 1913, 219. *Knorr, R.:* Die Terra-Sigillata-Gefässe von Aislingen. Dillingen, 1913. IV. t. 2.

[37] *Ritterling, E.—Pallat, L.:* Römische Funde aus Wiesbaden. Annalen des Vereins für Nass. Altertumskunde. XXIX (1898) V. t. 5.

[38] *Atkinson, D.:* Hoard of Samian Ware from Pompeii. JRSt IV (1912) III. t. 11; V. t. 19; VI. t. 27—29; X. t., 57.

[39] *Knorr, R.:* Rottweil. 1912. I. t. és 2. 1.

11. kép. Ezüst és bronz pénzek a Basilica területéről.
1: Traianus denárja (az eredeti nagyság kétszerese). — 2: Antoninus Pius nagy bronzérme (az eredetinél kb. 1/3-dal nagyobb). — 3: Gordianus *antoninianusa* (az eredeti nagyság másfélszerese)
Silber- und Bronzemünzen aus dem Gelände der Basilica.
1: Denar des Traians (Zweifache des Originals). — 2: Grossbronze des Antoninus Pius (in etwa 1/3 Vergrösserung). — 3: *Antoninianus* des Gordianus (in anderthalbmaliger Vergrösserung)

rekkel való díszítése milyen kedvelt volt Nero—Vespasianus idejében. Az albertfalvai töredék a spirálindás fűzérdísznek az i. sz. 60—80 közötti évtizedekben használt egyik változatát őrizte meg Germanus stílusában.[40]

3. Világosszürke, szemcsés anyagú, vastag falú hombáredény (pithos) vállrésze, körbefutó párhuzamos bordákkal. A bordák alatt befésült vonaldíszbe mélyített erőteljes hullámvonal látható (43. kép 4., 8. kép 8). Lt. sz.: 62. 11. 116.

4. Drag. 31-es formát utánzó jól iszapolt szürke anyagú tányér aljtöredéke. Felületét sötétebb barnásszürke engób fedte, ami helyenként lekopott. Az alacsony talpgyűrű élesen levágott. Az alj belső oldalán, karcolt körkeretben, benyomott hétszirmú levélpár maradványa (43. kép 6., 8. kép 6). Lt. sz.: 62. 11. 114.

5—6. Vörös, illetve barna festéssel márványozott korsók oldal- és aljtöredékei. A 43. kép 5. számú darab (8. kép 5) anyaga szürkésbarna, porózus. A 7. számúé (8. kép 10) tömött, téglaszínű. Az alacsony gyűrűs talp éle legömbölyített.[41] Lt. sz.: 62. 11. 117—118.

7. Szürke anyagú, vékony falú bögre felső része. A ferdén kihajló alacsony perem hegyes ovális profilt mutat. Lt. sz.: 62. 11. 115.

8. Kézzel formált, rosszul kiégetett durva fazék töredéke. Törésfelülete réteges. Belső oldala durva, sötétszürke. Külső oldala lilásbarna és simított. Lt. sz.: 62. 11. 121.

9. Fekete színű, szemcsés anyagú, felső részében hengeres, alsó részén csonkakúpos mély tál töredékei. Az oldalél legömbölyített. A kissé csapott vízszintes perem széleit körbefutó barázdák kísérik. Lt. sz.: 62. 11. 111—112.

10. Sötétszürke, belül rozsdabarnára rosszul kiégetett szemcsés anyagú fedő töredéke. Anyaga a vaskos, fekete színű pithosok anyagával egyezik. A kerek fogó alacsony, lapított. A tányérrész enyhén konvex. Lt. sz.: 62. 11. 113.

Az elplanírozott réteg föntebbiekben bemutatott anyagát, mint említettük, más korábbi beásásból hozták a σ-jelzésű lakógödör betöltéséhez. A korábbi földbe kerülés időpontjának körülhatárolása szempontjából útmutatással szolgál, hogy a réteg anyagában Nero—Vespasianus-kori dél-galliai sigillata és a Domitianus idejében már nem gyártott és Pannóniába sem exportált felrakott díszű felső-itáliai edénytöredékek[42]

[40] *Hermet, Fr.:* La Graufesenque. 102. 50; 108. 3; 118. 19. Az utóbbi darab *taenia*-ja: Hermet: 94. 6, 11. Germanus mellett a vele nagyjából egykorú VITAL-bélyegzőt használt fazekas készítményei említhetők. *Knorr:* Töpfer···82 C.

[41] Említhető még két további korsó-töredék: a) Tégla színű oldal; vörös festéssel márványozott. Gondosan simított felületén égésnyomok (lt. sz.: 62. 11. 119). b) Korsó aljrésze. Kívül nyersen hagyott; belseje szürkére égetett (lt. sz.: 62. 11. 120).

[42] A felrakott díszű felső-itáliai edények gyártásának felső időhatárára 1. *Ohlenroth:* i. m. 241. — *Comfort, H.:* RE Suppl. VII (1950) 1317.

képviselik a díszes importkerámiát. A Domitianus éveire jellemző metopás díszű dél-galliai kerámia, amely az albertfalvai telepek anyagából elég szép számban ismert, valamint a Traianus uralkodása idejében a dunavölgyi piacon megjelent heiligenbergi és lezouxi díszedények már nem kerültek be a réteg anyagába. Amíg azonban a közép- és kelet-galliai áru hiányát fontos útmutatásnak vehetjük a *datum ante quem* szempontjából, addig a Domitianus-kori metópás díszű kerámia hiánya kétségtelenül esetleges. A réteg anyagához tartozó benyomott levéldíszes tányéralj (43. kép 6) ugyanis legkorábban éppen Domitianus későbbi éveiben társulhatott a leletegyüttes többi darabjaihoz. A benyomott díszű kerámia Albertfalván első ízben a Domitianus-kori rétegekben tűnik fel; nagyobb számban azonban csak Traianus—Hadrianustól kezdve találjuk meg.[43]

A réteg szürke tányéraljának benyomott levéldísze más változatban szerepel a Majláth utcai 1928. évi csatornázáskor átvágott legalsó római kultúrréteg anyagában.[44] A lelőhelyen Drag. 25-ös tálka felrakott díszű rozettás töredéke is előkerült. A szomszédos árokszakasz aljáról pedig olyan benyomott díszű töredékek láttak napvilágot,[45] amelyek girlanddísze és a fűzérek íve felett benyomott tojástagok a Kiscelli utca 10. szám alatti korai leletegyüttes benyomott díszű darabjával[46] azonos ponccal készültek. Az utóbbi idézett töredéken a díszítést záró tömött levélszalag viszont a késői Drag. 29-es dél-galliai tálak levélfrizét utánozza.[47] Az említett három leletegyüttesben egyaránt megtalálható itáliai felrakott díszű sigillata utánzatok, valamint az egymással összefüggő korai helyi gyártmányú benyomott díszű edények, úgy véljük, elég világosan jelzik, hogy az albertfalvai, a Majláth utcai és a Kiscelli utcai rétegek anyaga azonos lelethorizonton fekszik.[48]

[43] Az albertfalvai telepek anyagának feldolgozása világosan megmutatja majd a benyomott díszű kerámia megjelenésének és használatának időhatárait Északkelet-Pannóniában. L. addig megjegyzéseimet: Ant. Hung. III (1949) 60.

[44] *Nagy, L.:* Bud. Tört. I. 256., 4. kép, alulról a 2. sorban balról a 2. levél. E levélbélyeg igen késői változata, már a rheinzaberni Belsus, B. F. Attoni stb. körében használt levéltípussal módosítva, felbukkan a macellumtól délre feltárt papföldi kemence anyagában. Fényképben közölte *Sz. Póczy:* Töpferwerkstätten von Aquincum. Acta Arch. VII (1956) (továbbiakban *Sz. Póczy*: Töpferwerkstätten). XV. t. 3. kép.

[45] A Majláth utca 54. és 65. számú házak előtt. Kiadatlan anyag az Aquincumi Múzeum raktárában.

[46] Bud. Rég. XV (1955), 45. 1., 12. kép.

[47] *Hermet, Fr.:* La Graufesenque. 44. t., 25. — *May, Th.:* Catalogue of the Roman Pottery in the Colchester and Essex Museum. Cambridge, 1930. XIV. t. 72. — *Knorr, R.:* Terra-Sigillata-Gefässe des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart, 1952. 22. t. A (Nero-kori példa) stb.

[48] Az albertfalvai réteg márványozott korsó-töredékeire l. Ant. Hung. III. 53 és alább, 47. 1. — A szemcsés anyagú fekete mély tálak nagyjából vízszintesen kihajló peremmel Albertfalván ugyancsak megtalálhatók már az I. sz. végén. Az 1960. évi ásatás VI/60. felületén pl. a bregenzi pince-leletből jól ismert L. Cosius köréhez tartozó Domitianus-kori sigillatával együtt jöttek elő. Könnyen lehetséges különben, hogy ezeket a meredek falú, szemcsés, mély tálakat a 70—80-as években a Rajna-vidékről ideirányított katonaság honosította meg a Duna menti táborokban és telepeken.

12. kép. Lábastál a 10. szelvény anyagából. 2/3
Fusschale aus dem Material des Schnittes Nr. 10. 2/3

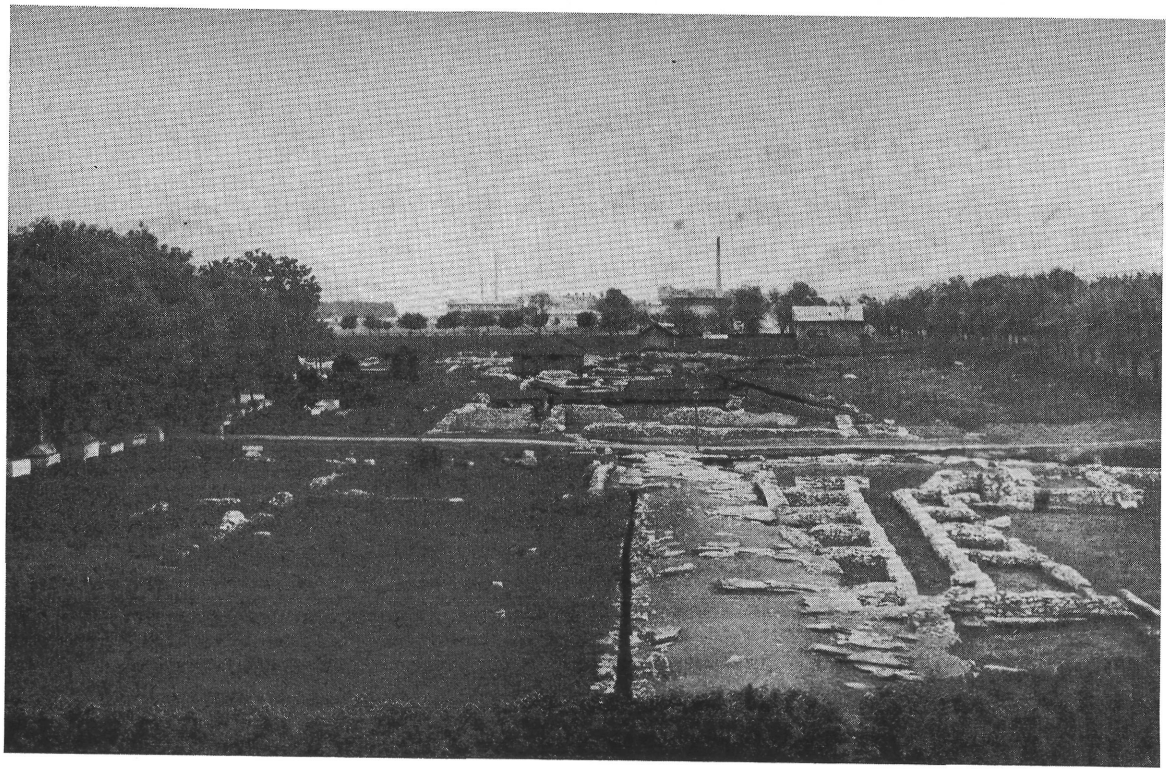

13. kép. A Basilica területe e század húszas éveiben, az esztergomi vasúti töltés felől nézve
Das Gelände der Basilica in der 20er Jahren unseres Jahrhunderts vom Damm der Bahn gesehen

14. kép. A Basilica és környéke (Hajnóczy Gyula rekonstrukciója. 1:100)
Die Basilica und ihre Umgebung (Rekonstruktion von Gyula Hajnóczy. 1:100)

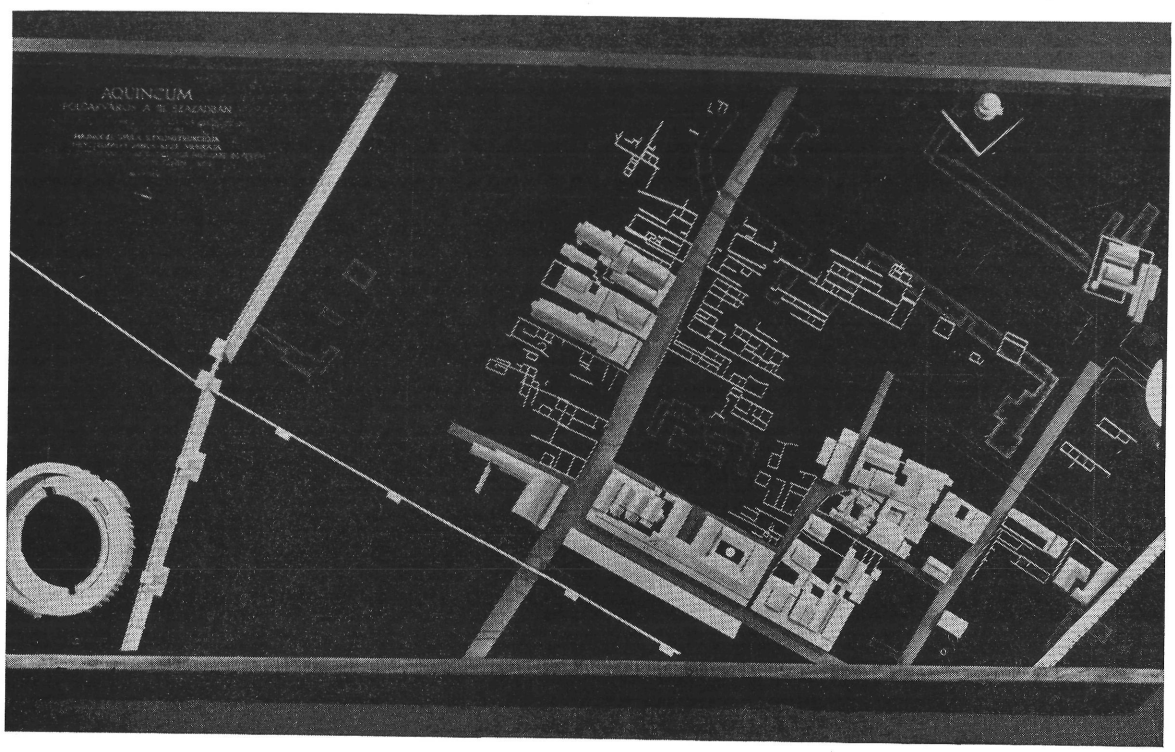

Az idézett együttesek nagyjából egyidőben, i. sz. 90 és 100 között kerültek földbe. Az aquincumi *Basilica* alsó járószintje (II. periódus) alól származó felrakott díszű edénytöredékek földbe kerülésének is ez lehet a legkésőbbi időpontja.

A 2. árok keleti végében az alsó járószint az α-jelzésű beásás elplanírozott nyugati záródásához vezetett. A beásás tetejéről kúpos fejű kis bronzszög, kerek átmetszetű bronzkarika, valamint néhány a keltezés szempontjából semmitmondó bronz lemeztöredék került elő.

Az α-beásás éppenúgy, mint a *Basilica* I. periódus agyagpadlója, kelet felé áthúzódott a keleti épületszárny déli sávjára, az általunk kijelölt 10. szelvény felületére. Az utóbbi feltárásakor az α-beásás aljáról, továbbá betöltéséből, valamint az elplanírozott beásásra ráhúzódó agyagpadló fölötti betöltésből előkerült és az időrend szempontjából útmutatással szolgáló apró leletanyagot szólaltatnánk meg a következőkben.

A humusz alatti kevert betöltésből, amelyet alul a *Basilica* I. periódus agyagpadlója zárt le, igen sok állati csont (majdnem egy teljes lócsontváz), néhány apró üvegtöredék, pár vasszög, bronz tükör lapjának darabjai és a II. századra jellemző díszített és egyszerű kerámia került elő aránylag nagyobb számban. Az agyagedények közül elsőnek az alábbi három, teljes edényre kiegészíthető darabot közöljük:

1a. Világos téglaszínű és anyagú dörzstál. A betöltés felső részéből majdnem ép állapotban került elő (46. kép 4., 9. kép 5). Az edény eléggé meredek falú, csonkakúpos aljrészét keskeny és vékony falú visszahajló perem koronázza. A perem belső oldalán alacsony, legömbölyített szegélyléc fut körbe, amely az elől ferdén levágott kiöntőnyílás két oldalán megvastagszik. A tál finom apró folyami kövecskékkel teleszórt belseje középen a használattól kikopott. M.: 89—90 mm. Átm.: 315 mm. Fá.: 100 mm.

1b. Két másik téglaszínű dörzstál felső részének töredékei; az egyiken a föntebbi példányéval azonos kiöntő nyílás. A másik darabon (9. kép 6) a kihajló perem belső oldalán mélyen ülő szegély fut körbe.

2. Érdes felületű, feketésszürke mély tál. Anyaga szemcsés, kvarchomokkal kevert. A vízszintesen kihajló és kissé lecsapott perem széleit valamint belül a perem alatti szájrészt enyhén bemélyített vonal kíséri. Az alsó részében nyúlánk, csonkakúpos edénytest a magasan fekvő lekerekített vállrész felett befelé ívelődik. A vállrészen körbefutó barázdák. M.: 81 mm. Szá.: 135 mm. Fá.: 44 mm (9. kép 1).

3. Világosszürke, jól iszapolt lapos kis csésze legömbölyített és kívül alávágott peremmel. Az edény felületét borító sötétszürke bevonás a peremnél kopott. Közvetlenül a lapos aljrész felett és a peremrészen körbefutó barázda. M.: 31 mm. Szá.: 95 mm (9. kép 3).

A rétegben talált és teljes edényformára csak több-kevesebb valószínűséggel kiegészíthető töredékek:

4. Erős vállú, egyfülű kiöntős korsó felső része több darabból összeragasztva (9. kép 4). Anyaga szemcsés, sárgásbarna. A lekerekített vállrész felett körbefutó barázdák. A legömbölyített perem alatt a belső oldalon a szokásos bemélyített vonal. Az edénytöredék felülete szürkésbarna és elnagyoltan simított. M.: 136 mm. Szá.: 62×77 mm.

5. Tömött, szürke anyagú és sötétebb árnyalatú szürke engóbbal bevont félgömbös tál felső része (44. kép 1). A legömbölyített perem alatt, a külső oldalon 2 cm-re, körbefutó barázda.

6. Drag. 36-os tálka peremrésze, barbotine-technikával felrakott V-alakú levél és indapár maradványával (44. kép 2).

7. Szürke anyagú, jól kiégetett vékony falú kis bögre talpgyűrűs aljrésze. Külső felületét tompa fényű fekete máz borítja (44. kép 8).

8. Jól iszapolt, világos sárgásbarna füstölő tál felső része. Felülete nyersen hagyott (44. kép 3. és 8. kép 11).

9. Világos tégla anyagú félgömbös tál oldaltöredéke (44. kép 4. és 8. kép 12). Kívül-belül narancsvörös festés vonta be. Külső oldalán két sorban benyomott díszítés maradványa: U-alakú rovátkolt keretbe foglalt paizsban V-alakú levelek sora.

10. Sárgásszürke, jól iszapolt pohár aljrésze, alacsony gyűrűs talprésszel. Felületét kívül-belül barna festés borítja. Külső oldalát homokszemekkel szórták tele. A külső oldalon a lekopott festés alatt ezüstösen csillogó bevonat tűnik elő (44. kép 7).

11—13. Világos tégla színűre kiégetett, porózus anyagú és narancsvörös festéssel bevont tálak, füstölő serleg töredékei. A 11. számú töredék belső oldalán bemélyített kurzív betűk: *AI*... A 12. számú tál fenékprofilja egyezik a homokszemes poháréval (44. kép 5—6., 9).

14. Világos nyers színű korsó hengeres nyaki része és oldaltöredékek.

15. Sárgás, tégla színű füstölő tál darabjai (mint föntebb, a 8. számú).

16. Narancs színű csillogó mázzal bevont lapos tál aljrésze.

17. A föntebbi 11—13. számú darabokkal azonos festésű lapos tál töredékei.

18. Szürke tálak oldaltöredékei. (Mint föntebb, 5. szám.)

19. Finoman iszapolt, kemény csengésű szürke edényoldalak. Felületük gondosan simított. A töredékek a bennszülött edényművesség legjobb hagyományait őrzik.

20. Két apró terra sigillata töredék. Az egyik Drag. 35-ös vagy 36-os csésze darabja.

21. Durva anyagú fedők peremrészei.

A betöltés apró leletei sorában a katonai anyagszertár (Lókórház) melletti fazekasműhelyek és a gázgyári fazekastelep anyaga keveredik. A gázgyári műhelyek anyagához sorolhatjuk mindenekelőtt a majdnem

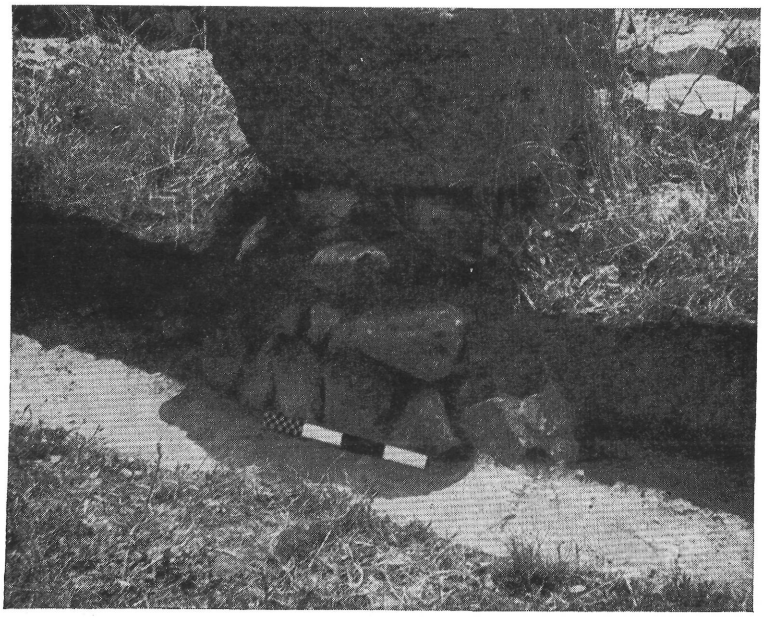

15—16. kép. Basilica, 2. árok. Nyugatról a 2. kis pillér feltárása

Basilica, Graben Nr. 2. Die Freilegung des 2. kleinen Pfeilers

ép dörzstálat (46. kép 4). Méretben is egyező testvérpéldányát a 160—170 között épült aquincumi tűzoltó székház pincéjéből ismerjük.[49] Egy másik rokondarab Óbudán, II. századi leletegyüttessel került elő.[50] Az előbbiekkel azonos profilú és anyagú további óbudai darabon a kiöntő nyílás alatt a gázgyári műhelyekre jellemző „szem" díszt is megtaláljuk.[51] Kétségtelen ezekután, hogy a gázgyári műhelyek közel egyidőben a dörzstálak különböző változatait készítették.[52] A gázgyári XI. számú kemence mellett talált keskeny peremű, enyhén profilált dörzstálak, V-alakú kiöntő nyílással,[53] a fazekastelepen készült dörzstálaknak

[49] *Nagy, L.:* Laur. Aqu. II (1941), 218 és XLVI. t., 6. kép.

[50] Aqu. Muz. Lt. sz.: 57. 71. 18. Kiadatlan.

[51] Aqu. Muz. Lt. sz.: 58. 4. 19. Kiadatlan.

[52] *Oelmann, Fr.:* Die Keramik des Kastells Niederbieber (Materialien zur röm.-germ. Keramik). Frankfurt a.M. 1914. 69. figyelte ezt meg a Rajna-vidéki anyagon.

[53] *Kuzsinszky:* Bud. Rég. XI (1932), 334 sk., 341. ábra. A közölt darabok jellemzője a keskeny peremrész, amely erőteljes, majdnem negyedkörös ívelődéssel hajlik le. A tálak belső szélein többnyire egy-két vonalszerű bevágás fut, amelyek inkább csak jelzik, mintsem elkülönítik a szokásos körülfutó bordát. Általános a kiöntő nyílás elől ferdén levágott V-alakú kiképzése és a szájrészen elhelyezett két kör alakú „szem"-dísz, melyet elvétve a peremen is megtalálunk.

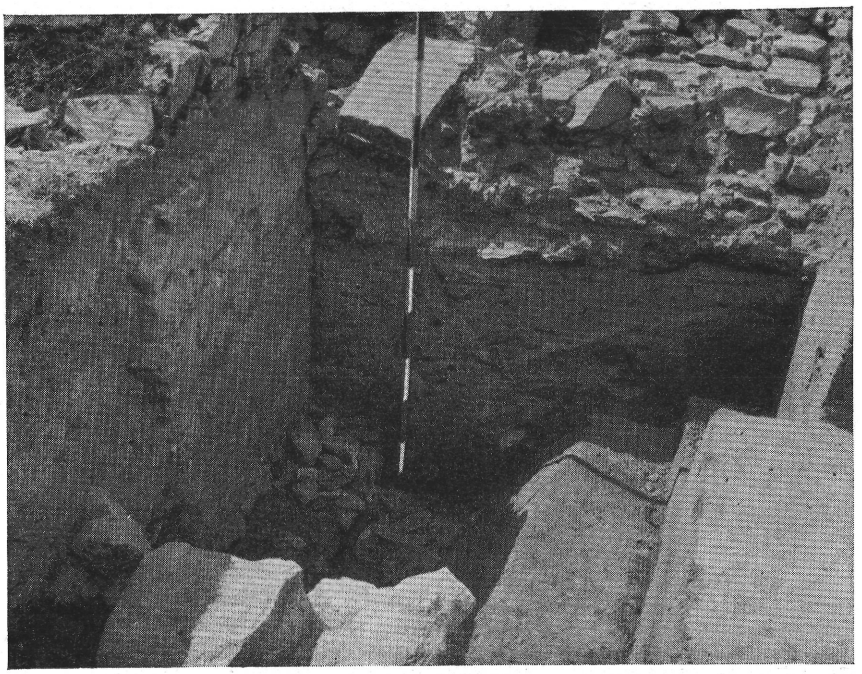

17. kép. A 10. szelvény Ny-i része a *c/g* jelzésű kőfallal és az α beásás betöltésével

Der westliche Teil des Schnittes Nr. 10 mit der Steinmauer *c/g* und der Auffüllung der mit α bezeichneten Siedlungsreste

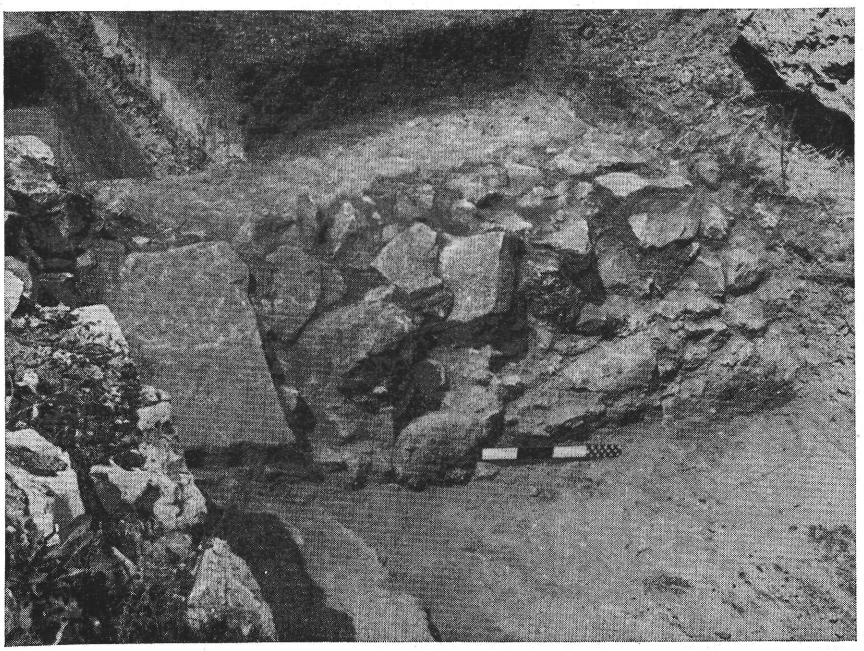

18. kép. Basilica, a *c/g*-jelzésű kőfal koronája a 10. szelvényben

Basilica, die Mauerkrone *c/g* im Schnitt Nr. 10.

csak egyik változatát képviselik. E tálak lelőkörülményeit is tekintetbe véve nem kizárt, hogy a műhely tevékenysége utolsó szakaszában gyártotta ezeket a változatokat. Aquincumi vonatkozásban különben a katonai anyagszertár melletti műhelyek anyaga is jól illusztrálja, hogy milyen változatos sorozatokban állították elő a dörzstálakat.[54] A *Basilica* felső betöltési rétegének egyik töredékes dörzstála (9. kép 6), anyaga és gyűrűsen lemélyített belső szegélyléce alapján az utóbb említett műhelyek készítményei sorában helyezhető el.[55]

Ugyancsak a gázgyári fazekastelep egyik műhelyében készült a szemcsés anyagú mély tál[56] (9. kép 1). A Rajna-vidéken a II. század utolsó negyedére keltezik a vízszintes peremű mély tálak hasonló lágyprofilú

[54] *Sz. Póczy:* Töpferwerkstätten, 6. kép, 15—17. ábrák.

[55] L. az előbbi jegyzetben i. m. 6. kép, 15, 17. Peremkiképzésre uo. 6. ábra.

[56] Vö. Bud. Rég. XI (1932) 346. és 354. ábra 5. kép. *Sz. Póczy:* i. m. IX. t., 12. kép.

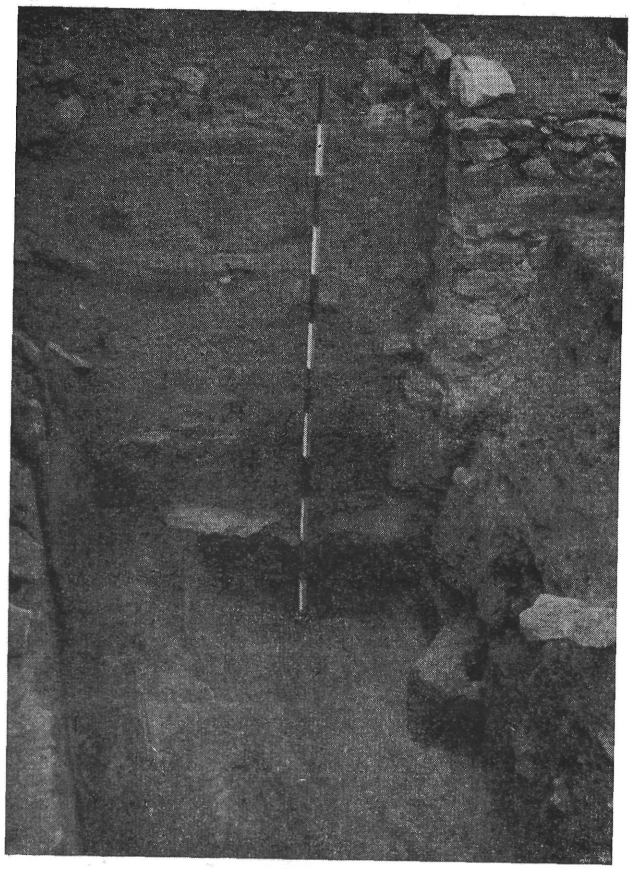

19. kép. A Basilica 3. számú helyiségében feltárt 10. szelvény K-i része; alul az α beásás kitisztított felülete

Der östliche Teil des Schnittes Nr. 10 im Raum Nr. 3 der Basilica; unten die bereinigte Fläche der mit α bezeichneten Siedlungsresten

változatát.[57] A kelet-pannóniai táborok és telepek II. századi anyagában igen gyakori e konyhaedény használata, pl. Albertfalván egészen a III. századig követhető.[58] A Keleti-Alpok vidékén viszont a Marcus-féle germán háborúk utáni időkben már nem fordulnak elő.[59] Néhány III. századi leletegyüttesben pl. Intercisában[60] és Tác-Fövénypusztán[61] feltűnő szürke, érdes anyagú, lágyprofilú mély tálak már nem hozhatók a föntebbi csoporttal közvetlen kapcsolatba, de az Alföld szarmata kori edényanyagával sem vethetők össze.[62] Már régebben felismerték, hogy a kora-császárkori, La Tène-gyökerű mély tálak késői változatai ezek, melyek használata helyenként a IV. század első évtizedeibe is átnyúlik.[63] Késői feltűnésük körülményeit a kutatás azonban még nem tisztázta.

A *Basilica* felső réteg anyagának több darabja, mint említettük, a katonai anyagszertár melletti műhelyekből került ki. Ide sorolhatók a porózus tégla anyagú és vörös festésű tálak, a barna festésű kőporos csésze és a nyers színű füstölő tál töredékei (44. kép 3, 5—7, 9). Az utóbbi darab megfelelőjét az Aranyhegyi árokmenti temetőnek a műhelyekből kikerült anyagából ismerjük.[64] A 44/6. kép táljának fenékprofilja általában a korai aquincumi műhelyek készítményein fordul elő, és nem köthető valamely határozott műhelyhez. Megtaláljuk pl. Resatus korai tányérjain, a Kiscelli utcai katonai műhelyek készítményein,[65] valamint a katonai anyagszertár melletti gyár anyagában is.[66]

A 44/4. képen közölt benyomott díszű töredék anyaga és rétegesen leváló vörös festése mindenben egyezik a

[57] *Gose, E.:* Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. 1950. 504. szám.

[58] *Nagy, T.:* Ant. Hung. III, 51.

[59] *Schörgendorfer:* Keramik. 133.

[60] *Sz. Póczy:* Intercisa. II (1957) 53. 1., 11. típus és XIII. t. 18—19.

[61] *B. Thomas, E.:* Die römerzeitliche Villa vom Tác-Fövenypuszta [Acta Arch. VI (1955)], 127. 1., 22, és 5. kép, 5; 7. kép, 3.

[62] A Derekegyháza, 2. sír edényére történt hivatkozás nem helytálló. Közönséges félgömbös kis talpas tál fordul elő az idézett helyen. *Párducz, M.:* A szarmatakor emlékei Magyarországon. II (Arch. Hung. XXVIII, 1944), X. t., 8.

[63] *Bónis:* Edényművesség. 23—24. 11., és XXXIX. t., 10.

[64] *Sz. Póczy:* Töpferwerkstätten. IV. t., 11.

[65] *Nagy, L.:* Laur. Aqu. II, 205. 1., és 5. kép, 9. ábra. *Sz. Póczy:* i. m., 3. t., 9. kép.

[66] Aqu. Muz. Lt. sz.: 50. 395. Vörös festésű kis korsó.

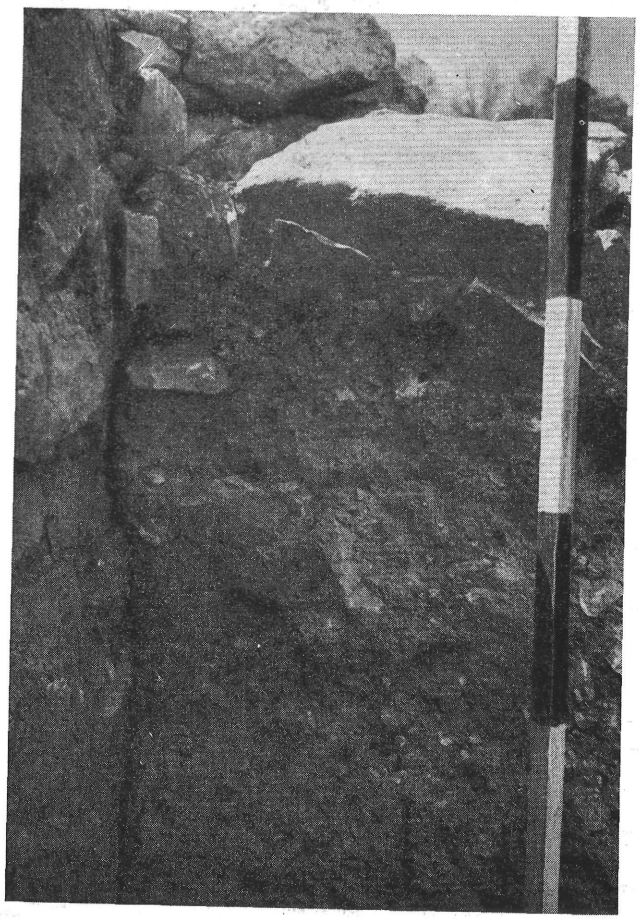

20. kép. A *c/g* jelzésű kőfal csatlakozása a Basilica 3. helyiségének első nagy falpilléréhez

Anschluss der Steinmauer *c/g* zum ersten Grosspfeiler des Raumes Nr. 3 der Basilica

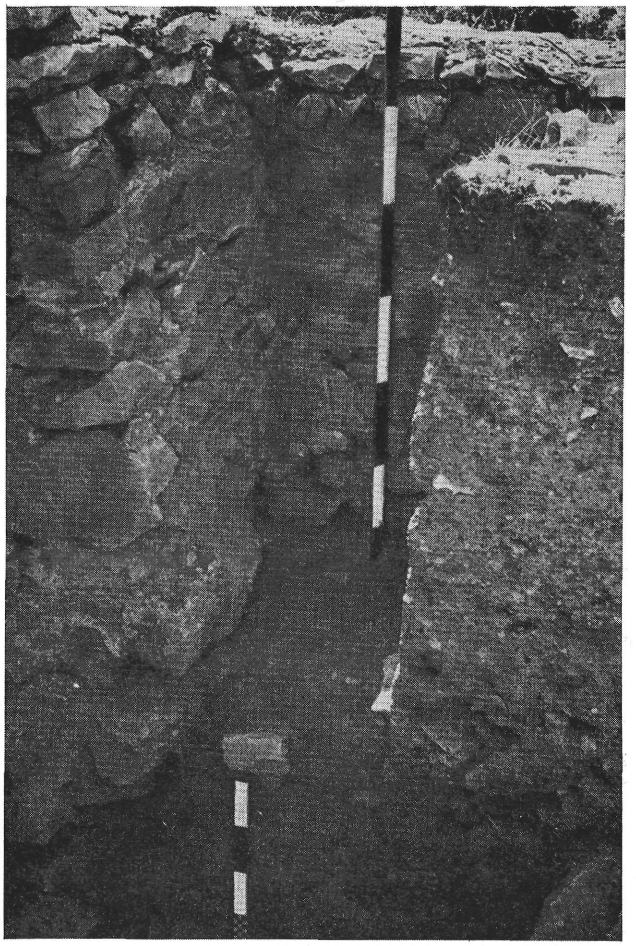

21. kép. A Ny-ról számozott második nagy falpillér és vele szervesen egybeépült csatornafal a Basilica 3. helyiségében

Der zweite von Westen her numerierte grosse Pfeiler und die damit fest zusammengebaute Kanalmauer im Raum Nr. 3 der Basilica

44/6, 9. kép táljaiéval. A benyomott díszítés mintái az anyagszertár melletti műhelyek darabjain ugyan eddig még nem fordultak elő.[67] Az ugyancsak forgó kerékkel előállított fűzérminták azonban e műhelyek kedvelt díszítő elemei.

Porózus anyaga után ítélve a 9. kép 4. számú csücskös szájú kifolyós korsója is az anyagszertár melletti műhelyekben készülhetett, ahol különben elég pontos formai megfelelőjét is megtaláljuk.[68] Az ilyen S-profilú, szűk nyakú és erős vállú kifolyós korsók különben eléggé jellemzők Pannóniára az i. sz. I—II. században.[69] A szomszédos Noricum területén viszont nem terjedtek el ezek a változatok.[70] A Rajna-vidéken a szögletes-profilú (Hofheim, 54. típusú) korsók az általánosak,[71] melyek a Rajna-vidéktől függetlenül Nyugat-Pannóniában (Emona, Poetovio, Savaria) is szép számmal előfordulnak.[72]

A 10. szelvény felső rétegéből előkerült többi házi-edény-töredék határozott műhelyhez nem köthető. Néhány kiegészíthető példány ezek közül, mint pl. a 9. kép 3. számú félgömbös szürke kis csésze,[73] vagy a 44/1. kép sötétszürke festéssel bevont félgömbös tálja[74] a II. század első felében általánosan elterjedt edényformát képviseli. De ezekkel együtt a többi töredék is elhelyezhető az Aquincumban használatos II. századi kerámia anyagában.

A 10. szelvény felső rétegében a katonai anyagszertár melletti fazekasműhelyek készítményei jelentik a korábbi edényanyagot. Az idézett műhelyek nagyjából i. sz. 110 és 140 között működtek;[75] edényei azonban helyen-

[67] L. e minták összeállítását *Nagy L.:* Bud. Tört. I. 634. 1., 30. kép.

[68] *Sz. Póczy:* Töpferwerkstätten. VI. t., 15. kép.

[69] *Bónis:* Edényművesség. XXIX. 8—9. 12. *Mócsy*; Arch. Ért. 1954, 186. — *P. Buócz, T.:* Arch. Ért. 88 (1961) 237. — *Barkóczi—Bónis:* Adony. 28. kép, 4. Bud. Rég. XI (1932) 339. 1., és 352. kép, 7. — *Sz. Póczy:* i. m. 8. kép, 5. stb.

[70] *Schörgendorfer:* Keramik. 448 sk., 464 sk. számok.

[71] *Gose:* i. m., 390. szám. *Stümpel:* Bodendenkmalpflege. Bericht 1956 (Mainzer Zeitschr. 1958). 17. kép.

[72] *Bónis:* Edényművesség. XXIX. 10.

[73] *Bónis:* Edényművesség. XXI. 48. számú tál változata. Aquincumban is igen gyakori. L. pl. Lt. sz.: 48. 129.

[74] Erről föntebb, 19. 1.

[75] *Nagy, L.:* Bud. Rég. XII (1937) 265. — *U. ö.:* Laur. Aqu. II. 204. és Bud. Tört. I. 639—640. — *Sz. Póczy:* Töpferwerkstätten. 101—102.

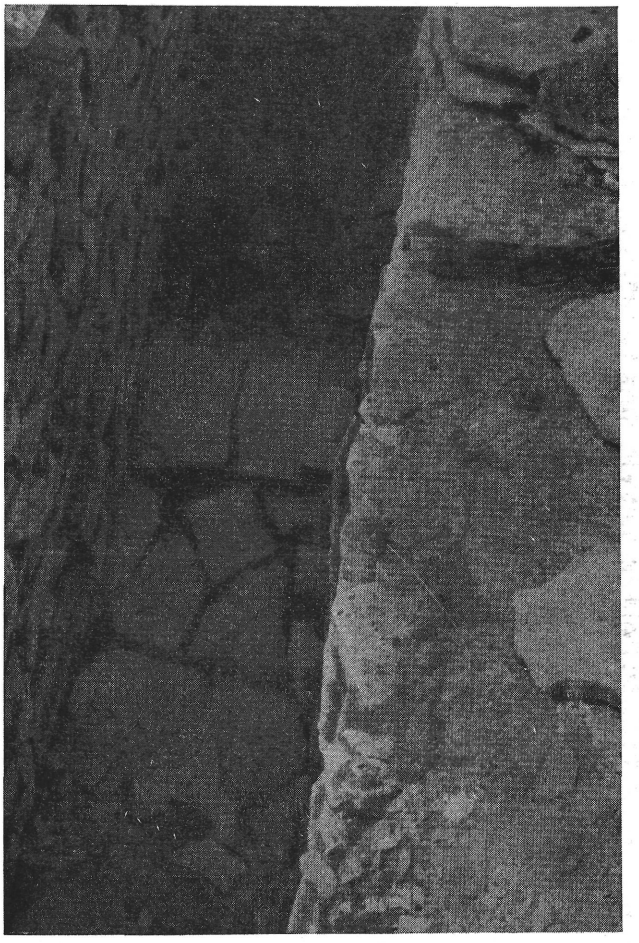

22. kép. A *D*-utca kőfalas csatornájának kőlapos alja a Basilica 3. helyisége előtt

Kanal aus Steinplatten und mit steinerner Wandung in der Gasse *D* vor dem Raum Nr. 3 der Basilica

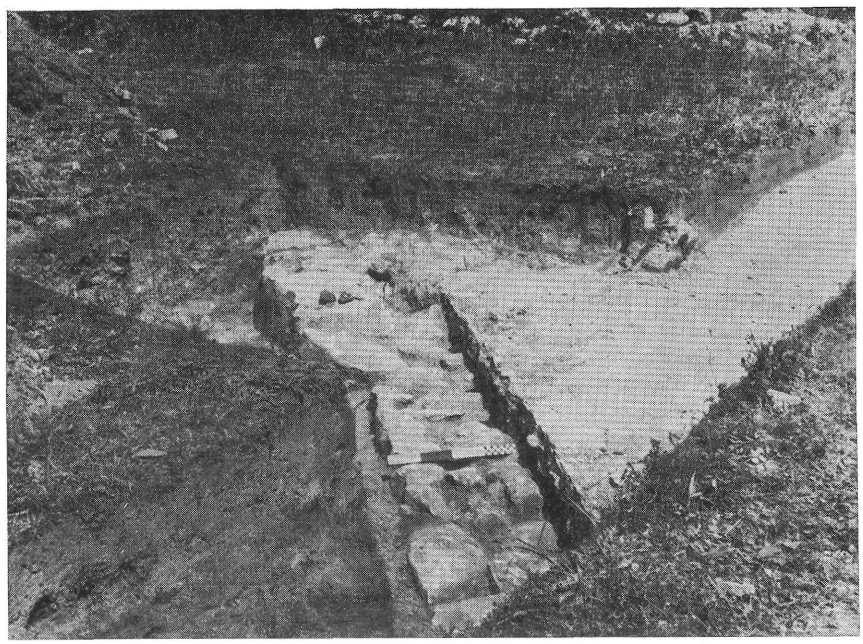

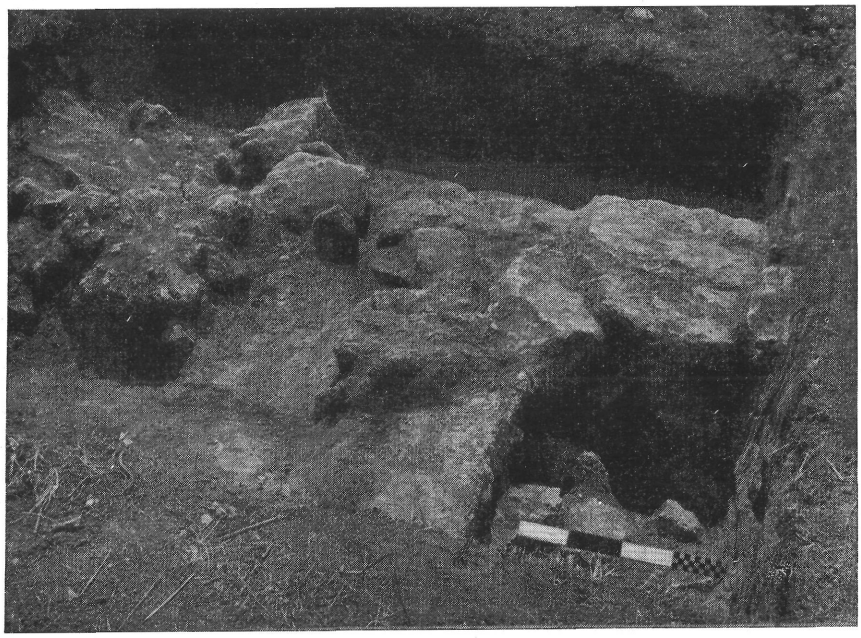

23—24. kép. A Basilica 2. helyiségében feltárt korai bolthelyiségek falmaradványai a 3. árokban és az 5—6. szelvényben

Mauerreste der im Raum Nr. 2 der Basilica erschlossenen frühzeitigen Tavernen im Graben Nr. 3 und in den Schnitten Nr. 5—6

ként még a század középső évtizedeiben is használatban voltak.[76] Az említett műhelyek a II. század első felében elsősorban a polgárváros lakóinak házi- és díszedény szükségletét fedezték, amint erre az aquincumi tűzoltó testület székháza helyén, a szomszédos észak-déli főutca *(C)* bolthelyiségeiben, a *Basilica* területén és különösen az Aranyhegyi árokmenti temető sírjaiban előkerült anyag eléggé utal.[77] A műhelyek vörös festésű, benyomott díszű és sima falú edényeit azonban megtalálták az óbudai katonaváros területén,[78] valamint az albertfalvai telepek anyagában is.[79]

[76] Az Aranyhegyi árokmenti temető publikációja remélhetőleg ebből a szempontból is tanulságokkal szolgál.

[77] L. föntebb, a 75. jegyzetben id. irodalmat.

[78] A III. ker. Vihar u. 12. sz. ház udvarán csatornázás, illetve a 25. sz. ház építése alkalmával 1931-ben. Kiadatlan anyag az Aquincumi Múzeumban. Az egyik benyomott díszű edénytöredék mintája a Bud. Tört. I. 30. kép, 4. ábrán látható bélyeget mutatja.

[79] Vörös festésű tálak töredékei az 1957—1959. évek ásatásainak anyagából. Többször szerepel a jobbra futó kis nyúl alakja: Bud. Tört. I. 30. kép, 8. ábra.

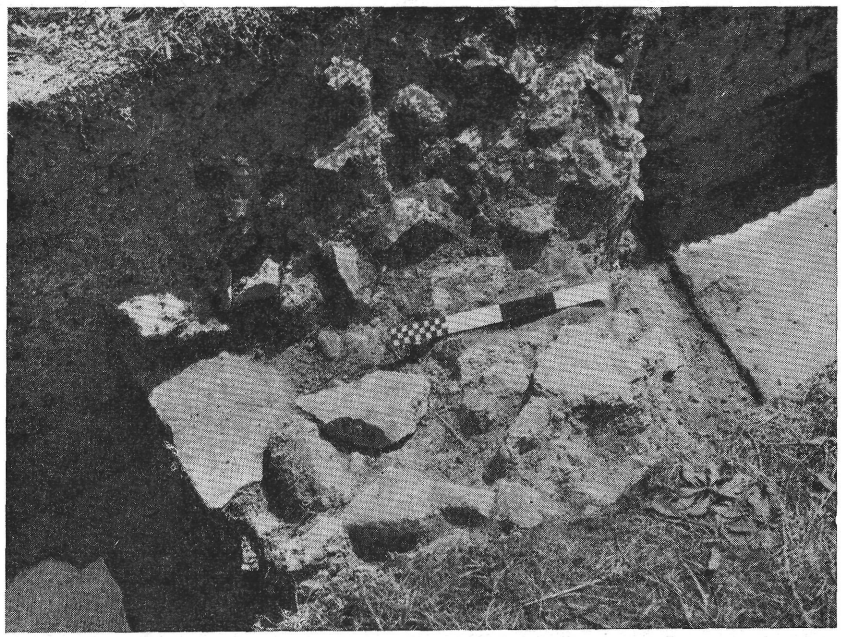

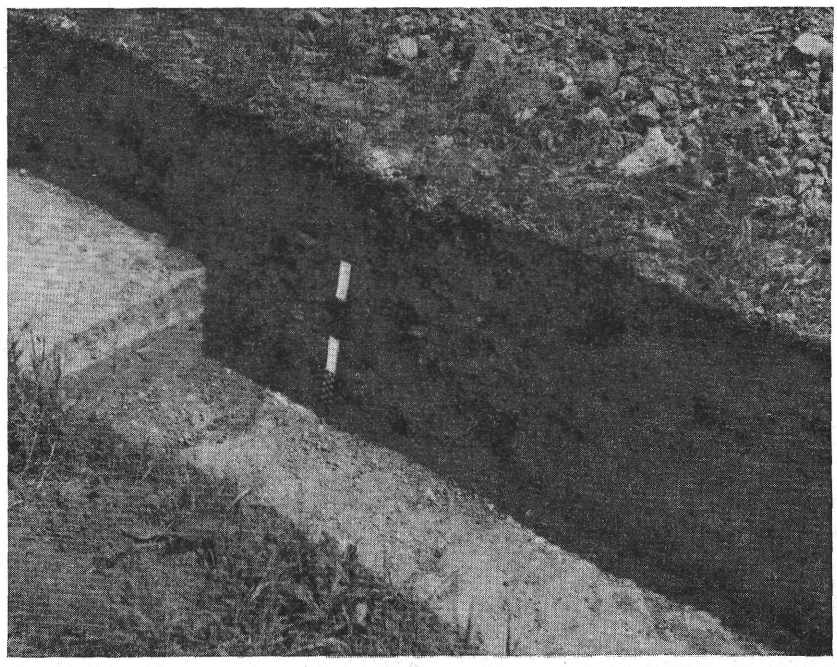

25—26. kép. Kiszedett II. századi falrészek a Basilica 3. helyiségében húzott 4. számú kutatóárokban

Fundamentgruben aus dem 2. Jahrhundert in dem Suchgraben Nr. 4 durch den Raum Nr. 3 der Basilica

Valamivel később, valószínűleg Hadrianus uralkodása idejében kezdték meg a mai Gázgyár területén egyes műhelyek a konyhaedények előállítását.[80] A gázgyári nagy fazekastelep virágzása, Pacatus gyárát is beleértve, azonban Antoninus Pius és Marcus Aurelius évtizedeire esett.[81] A fazekastelepen készült házikerámia piacterülete már nem szorítkozott az aquincumi polgári és katonai telepekre. Az i. sz. II. század második harmadában a gázgyári műhelyek háziedényei a Duna vízi útján eljutottak a Fehér megyei limessáv táboraiba (Adony, Intercisa).[82] Pacatus díszes edényei pedig a tartomány belsejébe (Tác-Fövenypuszta)[83] és a Dráva-menti városokba (Mursa), sőt stukkómintái Moesiába is megtalálták az utat.[84]

[80] *Sz. Póczy:* Arch. Ért. 79 (1952) 105 és XXI. t., 3. — *U. ö.:* Töpferwerkstätten. 103 sk.

[81] A Pacatus-gyár keltezésére alapvető Kiss K. példamutató alapossággal készült dolgozata: Laur. Aqu. I (1938) 188 sk. — L. még *Nagy T.:* Bud. Műemlékei II. 97. 1., 170. jz.

[82] *Barkóczi—Bónis:* Adony 171. — *Sz. Póczy:* Intercisa II. 70.

[83] *B. Thomas:* Acta Arch. VI (1955) 106 sk., XL. t. 4—6; XLII. t. 6.

[84] *Kiss, K.:* i. m. 206 sk. — *Alföldi, A.:* FA I—II (1939), 97 sk.

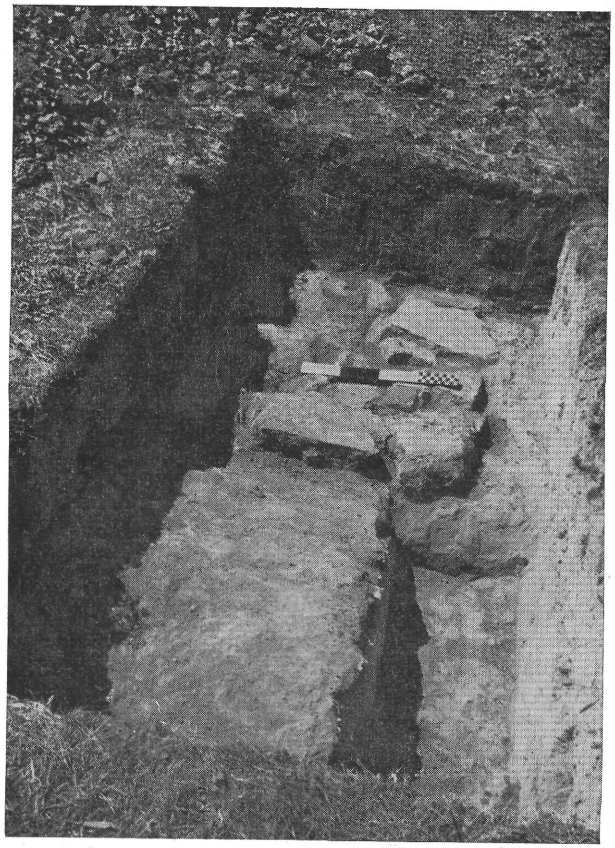

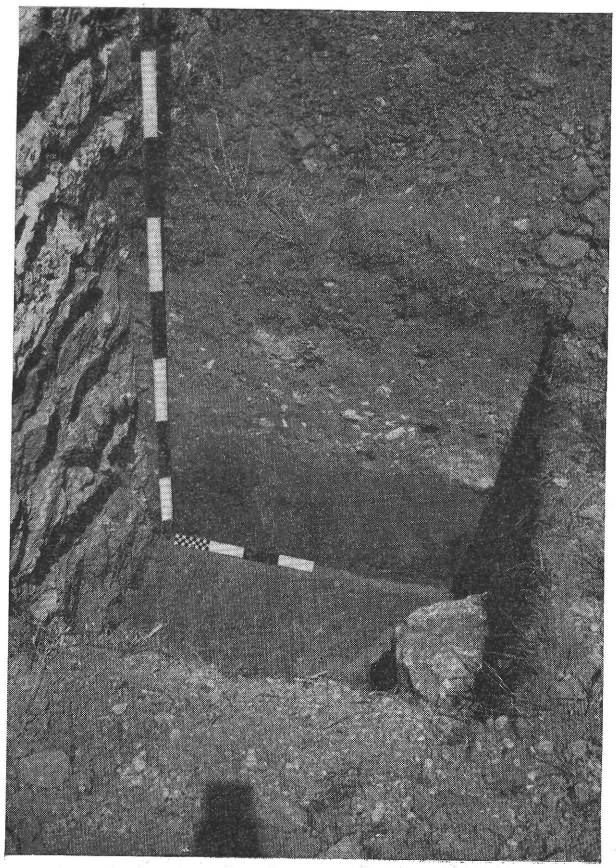

27—28. kép. A Basilica 2. helyiségében feltárt bolthelyiségek falmaradványai a 7—8. szelvényben. (A 28. kép bal oldalán a Basilica zárófala látható)

Mauerreste der im Raum Nr. 2 der Basilica erschlossenen Schnitten Nr. 7—8. (In der Abb. 28 ist links die Schlussmauer der Basilica zu sehen)

A helyi készítményű edényekhez hasonlóan a *Basilica* 10. szelvény felső rétegének sigillata leletei sorában sem található olyan darab, amely a II. század utolsó évtizedeinél későbbi időre utalna. A réteg mindhárom sigillata töredéke rheinzaberni készítmény, amint azt sötétebb vörös, fénytelen mázuk elárulja. A 44/2. képen közölt Drag. 36-os töredék a Duna menti telepeken igen elterjedt dísztálak csoportjába tartozik. A töredék felrakott növénydíszének kiegészítése az Aranyhegyi árokmenti temető,[85] az Óbuda Bécsi út 86. számú telken,[86] valamint a Szőnyben[87] és a Győr-nádorvárosi temetőben[88] előkerült teljesebb darabok alapján könnyen megadható: az indadíszes levél mellett még szőlőfürt és szív alakú levélminta ismétlődött a peremen. Egy ilyen tál darabjait találtuk meg a 6. blokkban is, a *(h)*-jelzésű fal II. század végi ráfalazásának kősora alatt.[89] Hasonló díszű töredékek a III. kerület Vörösvári út 22. számú telken rheinzaberni alakos díszű sigillata tálak társaságában kerültek elő.[90]

A *Basilica* agyagpadlója fölötti réteg edényanyagában tehát nincsen olyan apró lelet, amely a II. század tízes-húszas éveinél korábban, illetve a hatvan-hetvenes éveknél később készült volna. A *Basilica* építésével egykorú agyagpadló ezek szerint legkorábban Traianus késői éveiben, Hadrianus uralkodásának első felében jöhetett létre. A javasolt keltezést alátámasztja, hogy az agyagpadló döngölt földalapozásából Traianus 98—99 között vert igen kopott ezüst denarja került elő,[91] amely földbejutása előtt legalább egy-két évtizedig forgalomban volt (11. kép 1).

Az agyagpadlós helyiség felhagyása viszont valószínűleg a hetvenes évek végén történt, és talán az Aquincumra nézve következményeiben súlyos 178. évi nagy szarmata betöréssel hozható kapcsolatba.[92]

A padlózaton, mint föntebb említettük, a leégett és bedőlt tetőzet gerenda- és téglamaradványait találtuk, ami persze nemcsak valamely ellenséges betöréstől kiváltott tűzvész pusztítására utal.

[85] Aqu. Muz. Lt. sz.: 50. 518.

[86] Az új városi házak építésénél 1927-ben, hamvasztásos sírból. Az előkerült anyagot összefoglalóan említi *Nagy, L.:* Bud. Rég. XII (1937) 268.

[87] *Juhász, Gy.:* A brigetiói terra sigillaták. XXXI.t., 12. kép.

[88] *Bíró, E.:* Arch. Ért. 88 (1961), 241. 1., 3. kép, 6 (sigillata utánzat?).

[89] L. föntebb, 17. 1.

[90] Aqu. Muz. Lt. sz.: 57. 190. Kiadatlan. Vö. még egy Vihar utcai töredéket: Aqu. Muz. Lt. sz.: 13. 904.

[91] *Mattingly H.—Sydenham Ed. A.:* The Roman Imperial Coinage továbbiakban: RIC II (1926) 17.

[92] L. erre fejtegetéseimet: Bud. Műemlékei. II. 40 sk.

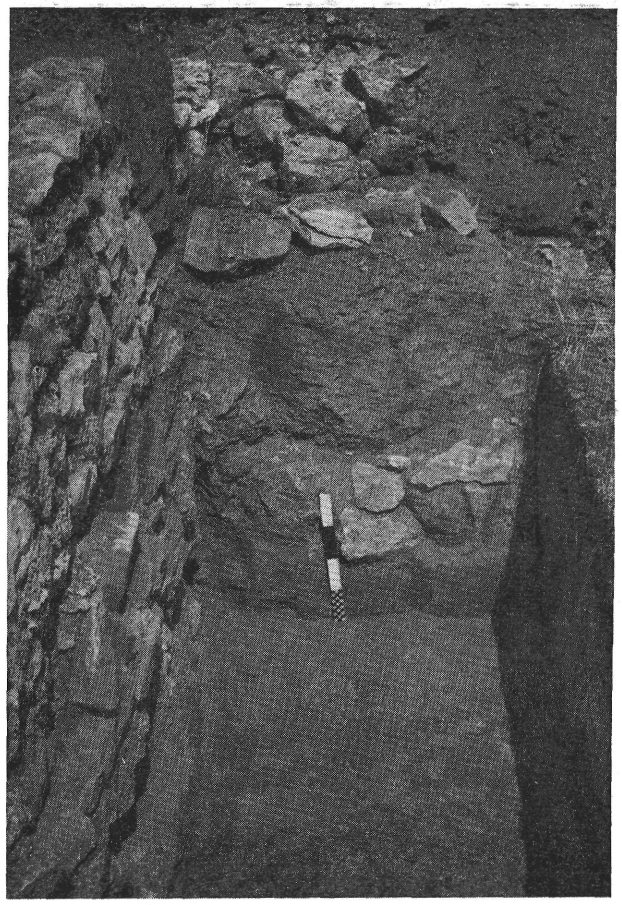

29. kép. A Basilica 2., 4. számú helyiségeit elválasztó fal alapozási mélysége és csatlakozása az épület Ny-i zárófalához a 11. szelvényben

Tiefe der Grundierung der Trennungsmauer zwischen den Räumen Nr. 2 und 4 der Basilica und ihr Anschluss an die westliche Schlussmauer des Gebäudes im Schnitt Nr. 11

30. kép. A kőlapos udvarrész maradványa a 10/a jelzésű árokban

Reste des mit Steinplatten ausgelegten Hofraumes in dem mit 10/a bezeichneten Graben

Az elpusztult helyiség helyreállítása és ezzel kapcsolatban a padlószint feltöltése a II. század végéig várathatott magára. Sajnálatos, hogy a betöltési rétegből származó helyi és Rajna-vidéki importedények használatának időtartamát ma még másutt sem tudjuk évtizednyi pontossággal megadni.[93] A polgárváros területén az úgynevezett festő-lakás anyaga megmutatta, hogy esetenként milyen erős retardacióval számolhatunk.[94] Felfigyelhetünk azután a westerndorfi műhelyek hatvanas évek végével megindult exportanyagának hiányára is, éspedig nemcsak a 10. számú blokkban, hanem a többi feltárt felület felső rétegeiben is. Ma még azonban ezt a hiányt a *Basilica* I. periódus lezáródásának keltezése szempontjából nem vehetjük döntő körülménynek. Majd csak a további ásatások anyaga mutatja meg, hogy építhetünk-e erre a negatívumra. A gázgyári fazekastelepen,[95] az aquincumi tűzoltó székház épületében[96] és az úgynevezett festőlakásban[97] nagyobb számban előkerült, a polgárvárcs más épületeinél[98] pedig szám szerint még át nem tekinthető, de jelentős westerndorfi sigillata anyag mindenesetre arra mutat, hogy e műhely készítményei Marcus Aurelius éveiben komoly felvevő piacra találtak az aquincumi polgárvárosban. Másrészt az is kétségtelen, hogy a hatvanas évek végétől kezdve Westerndorf elsősorban a germán-szarmata háborúk idején a Duna völgyébe összpontosított katonaság szükségleteit látta el. Ez többek között abból is kitűnik, hogy amikor Commodus defenzív politikája következtében, a nyolcvanas évek elején, a Duna völgyéből máshova vezényelték a máshonnan korábban ide összpontosított katona-

[93] A sigillata edényekkel kapcsolatban a nehézségekre rámutatott *MacDonald, G.:* The Dating-Value of Samian Ware [JRSt XXV (1935)], 200 sk.

[94] *Nagy, T.:* Bud. Rég. XVIII (1958), 160 sk.

[95] *Kuzsinszky:* Bud. Rég. XI (1932) 375—376. 11., 58—64. számok.

[96] *Nagy, L.:* Laur. Aqu. II. (1941), 211 sk., 42—52. számok.

[97] *Nagy, T.:* Bud. Rég. XVIII (1958) 154.

[98] *Kiss, K.:* Arch. Ért. 1946—48, 233 sk. közzétett katalógusa pontosabb lelőhelyek szerint sajnálatosan nem választotta szét az anyagot. A nála Óbuda lelhellyel szereplő darabok jelentős százaléka azonban a polgárváros területéről való. Westerndorfi bélyegeket közöltek innen: *Torma, K.:* Arch. Ért. II (1882), 217 sk., III (1883), 3 sk. — *Finály, H.:* Bud. Rég. IX (1906) 95 sk.

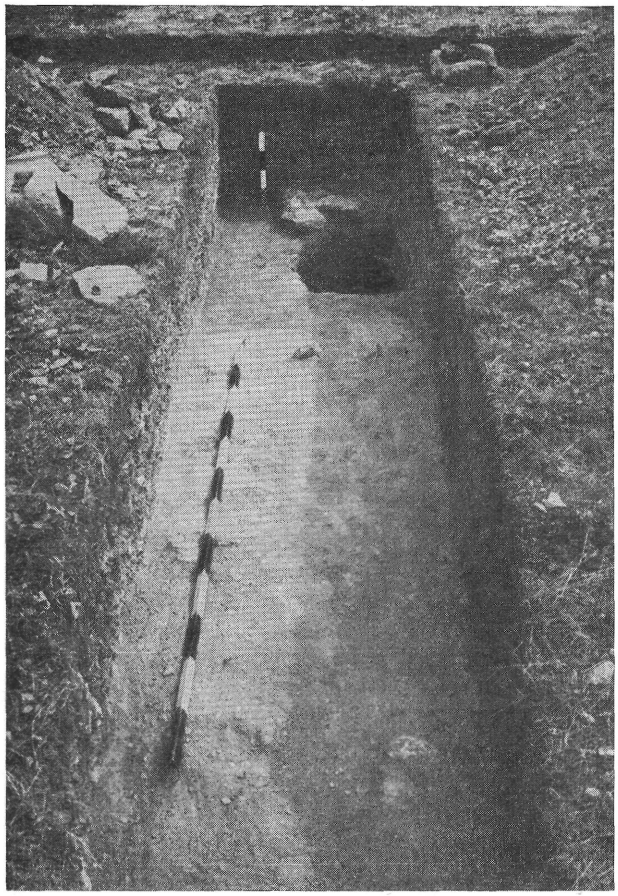

31. kép. Az η beásás a 18. számú árokban Ny-felől nézve
Die mit η bezeichneten Siedlungsreste im Graben Nr. 18, von W gesehen

ságot, rövidesen a legszámottevőbb westerndorfi műhelyek (Helenius, Onnio) is leálltak.[99]

A 10. szelvénnyel szomszédos 4. árok agyagpadlója feletti betöltésből Antoninus Pius igen kopott nagy bronza és egy ugyancsak olvashatatlan középbronz érme került ki.[100] Egyik sem juthatott a II. század utolsó harmadánál korábban a föld alá. A *Basilica* átépítésének, azaz a II. (a terület IV.) periódusa kezdetének meghatározásához azonban a föntebbi érmek sem visznek sokkal közelebb. Ennek a kérdésnek a vizsgálatánál különösen súlyos hátrányként érezzük a felső rétegeknek a korábbi ásatások folyamán történt lehordását. A *Basilica* átkutatott déli részén a III. századi leletanyag mondhatni teljes hiánya rendkívüli mértékben megnehezíti a terület későbbi történetének tisztázását.

Gazdagabb lehetőségek adódnak viszont a valószínűleg II. századvégi átépítést megelőző periódusok kutatására. A 10. szelvényben, a felső agyagpadló alatti betöltésből (5. réteg) aránylag kevés és pontosabb korhatározás szempontjából nem használható téglaszínű oldal és néhány durva edényalj atipikus töredéke került elő.

Jelentősebb mértékben hozzájárult viszont az időrendi kérdések tisztázásához az alsó apróköves-kavicsos járószint, illetve lesározás (6. réteg) alól előkerült apró leletanyag.

Közvetlenül az említett apróköves járószint alatt Drag. 24/5-ös formára kiegészíthető Pó-vidéki sigillata utánzat felső részének kisebb töredéke feküdt. A felrakott díszítésből delfin töredéke maradt meg. Valamivel mélyebb szintből, már a 7. számú réteg felső részéből, finoman iszapolt sárgás anyagú korsóoldalak és egy Drag. 35-ös csésze sima peremrésze érdemel figyelmet.

Az említett leletek világosan jelzik, hogy az α-beásást még az I. század végén töltötték be s rövidesen ezt követően (i. sz. 100 körül) alakították ki a *Basilica* építését megelőző II. (praebasilikális) periódus járó- illetve padlószintjét. Az utóbbit rövid ideig, alig egy-két évtizedig használták. A *Basilica* I. periódusához tartozó agyagpadló (3—4. réteg) ugyanis, mint föntebb láttuk, a II. század tízes-húszas éveire már elkészült. Mindezek után a legalsó

[99] *Knorr, R.:* Die Westerndorf-Sigillaten des Museums Stuttgart. Fundberichte aus Schwaben XV (1906), 89 általában Commodus első éveivel, *Kiss:* i. m. 200 pontosabban a 182/3-as évekkel zárja a westerndorfi műhelyek tevékenységét. *Oswald, F.:* Index of Potters Stamps on Terra Sigillata (Samian Ware). Margidunum, 1931. XIX és *Comfort, H.:* RE. VII. Suppl. 1331—1332, és mások i. sz. 200 körüli keltezése Kiss, i. h. adott alapos elemzése után nem fogadható el.

[100] Mindkettő meghatározása az előlap portréja alapján lehetséges.

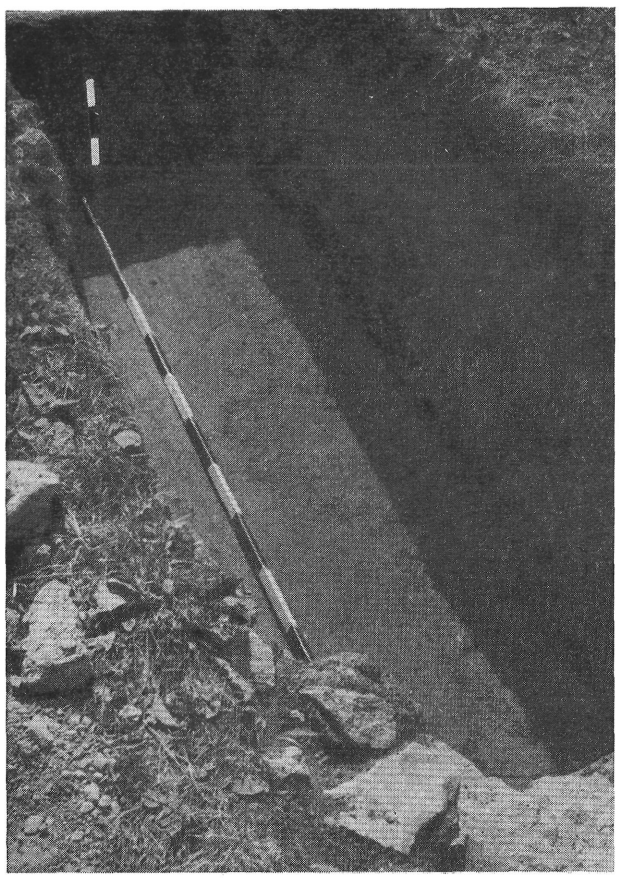

32. kép. A γ beásás K-i záródása a 12. számú árokban
Östlicher Abschluss der mit γ bezeichneten eingetieften Siedlungsreste im Graben Nr. 12

33. kép. A δ beásásba süppedt kőfalas csatorna a 12. számú árok déli felében

In die mit δ bezeichnete Grube eingesunkener Kanal mit steinerner Wandung im südlichen Trakt des Grabens Nr. 12

települési szint, a tímárműhely tartozékának felismert α-beásás használata az i. sz. 90-es éveivel zárulhat; kezdetei viszont még a korai Flaviusok idejébe nyúlnának vissza.

A műhely felhagyása után jött létre, egyidejű betöltésből, az összetételében egységes 7. számú réteg. Ennek alsó részéből állati csontok, apró üvegtöredékek, elszenesedett deszkamaradványok és aránylag sok edénytöredék került ki. Az utóbbiak sorából rövidebb méltatást érdemelnek a következő darabok:

1. Drag. 37-es kisebb sigillata tál oldaltöredéke (46. kép 3., 8. kép 7). Az edény felső részének sávos díszítéséből sima pálcikáról lecsüngő hármasívű füzér és efölött hatszirmú rozettában végződő spirálinda maradt meg.

Mint a sigillata edények annyi sok más díszítő eleme, töredékünk hármas simaívű girlanddísze is első ízben Claudius idejében tűnik fel.[101] További példáit a késő-Nero—Flavius-kori sigillata edényeken találjuk meg. Érdekes, hogy a jórészt Mommo és Vitalis műhelyeiből kikerült pompeji edénylelet táljain a füzérek háromíves változata még nem szerepel.[102] Más Nero—Vespasianus-kori dél-galliai fazekasműhelyek felső-itáliai,[103] rajnavidéki[104] és britanniai[105] exportanyagában viszont újból megjelennek a simaívű hármas füzérsorokkal díszített edények. A Drag. 29-es tálak sávos díszítésével együtt[106] a hármasívű girland is átöröklődik a Drag. 37-es formájú tálakra, ahol a darabunkon is látható elnagyolt kidolgozást a Domitianus-kori késő-graufesenquei körben találjuk meg.[107]

2. Drag. 37-es tál kisebb oldaltöredéke (46. kép 2., 8. kép 4). Felül tojássor, alatta sima lécekkel mezőkre osztott metópás dekoráció. A bal oldali mezőben jobbra futó nyúl. A töredéket világosabb árnyalatú barnásvörös, csillogó máz fedi.

[101] *Glasbergen, W.:* Versierde claudisch-neronische terra sigillata van Valkenburg. (XXV-XXVIII. Jaarverslag, Groningen, é. n.). 58. kép, 4 (Aquitanus).

[102] L. föntebb, 38. jz.

[103] *Lamboglia, N.:* Gli scavi di Albintimilium. Bordighera, 1950. 62. kép, 14.

[104] *Knorr, R.:* Töpfer··· 87E.

[105] *May, Th.:* Catalogue··· XII. t., 42. kép.

[106] Késői girlanddísszel: *Curle, J.:* A Roman Frontier Post and its People (Newstead). Glasgow, 1911. 205, 3. — *Jacobs, J.:* Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch für Altertumskunde VI (1912) IV. t. 27. (Knorr, 78-as formájú csészén).

[107] *May:* Catalogue··· XXV. t. 175. V.ö., u.o.: 174, 176.

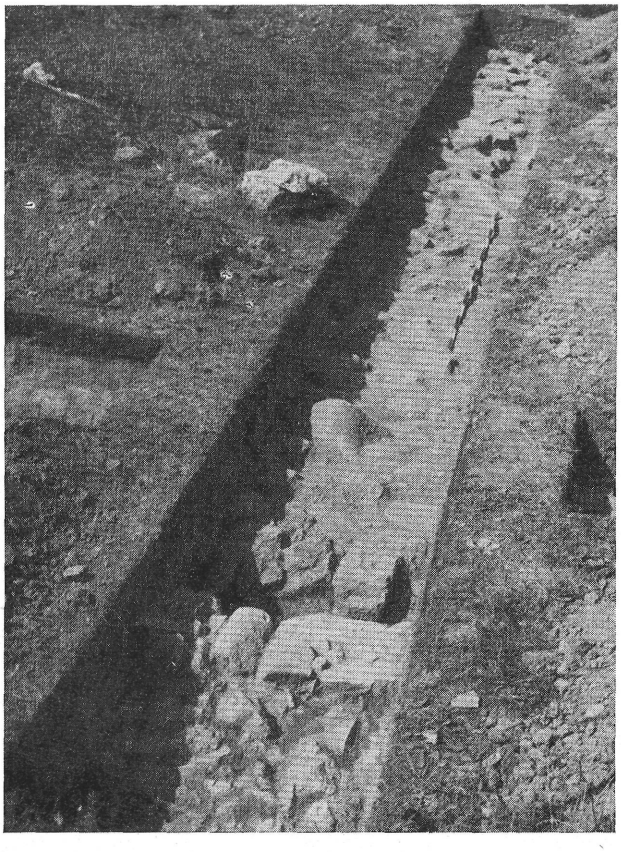

34. kép. A kőlapos udvarrész feltárt szakasza K-felől nézve

Freigelegter Abschnitt des mit Steinplatten ausgelegten Hofraumes von Ost gesehen

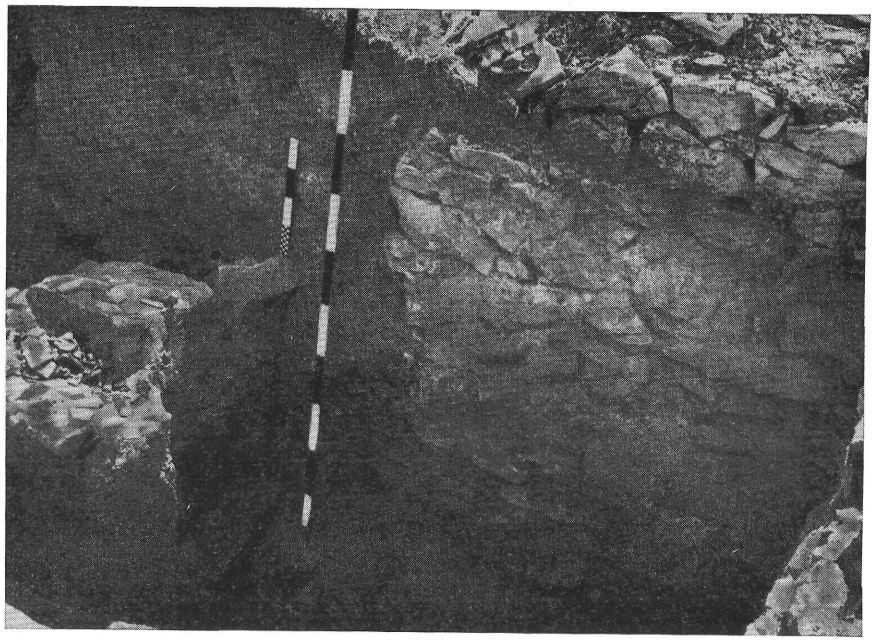

35. kép. Az α beásás betöltésére épült II. század eleji kőfal maradványa. Jobbról a Basilica 1. számú nagy falpillére

Zu Beginn des 2. Jahrhunderts erbaute Steinmauerreste in der Auffüllung der mit α bezeichneten Siedlungsresten. Rechts der grosse Pfeiler Nr. 1. der Basilica

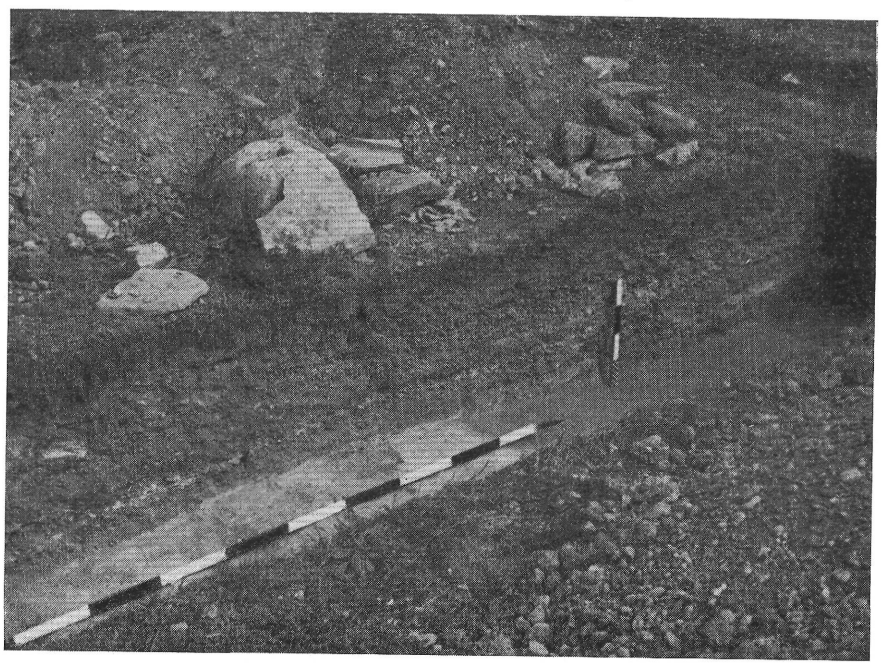

36. kép. A korai kőlapos udvartér réteges kavicsolása

Die schichtenweise Beschotterung des frühen, mit Steinplatten bedeckten Hofraumes

A tojástagok jobb oldalához simuló hármaslevelű pálcatagok,[108] valamint a díszített edényfelület sima lécekkel történő tagolása elárulja, hogy a dél-galliai műhelyek későbbi csoportjába tartozó darabbal állunk szemben. Az alsó részükben enyhén bal felé ívelődő leveles pálcatagok megtalálhatók többek között a Domitianus-kori burladingeni tábor egyik sigillata-töredékén,[109] továbbá Aislingenben[110] és két ventimigliai darabon.[111] A jobbra futó, hosszú fülű nyúl — Oswald indexe szerint (2075,1) — Banassacban fordul elő Domitianus-kori edényen.[112] A banassaci műhelyek körére utal töredékünk barnásvörös máza és a metópás

[108] V.ö. *Hermet:* i. m., 73: „Tous les dards trilobes indiquent la période de transition où de décadence."

[109] *Knorr, R.:* Töpfer··· 99B.

[110] *Knorr, R.:* Aislingen, XXI. t., 3 (késő-Vespasianus—kora-Domitianus).

[111] *Lamboglia, N.:* i.m. 121, 62. kép 12 (eltérő tojássorral); 184. 1., 107. kép 5.

[112] *Oswald, F.:* Index of Figure-Types in Terra Sigillata (Samian Ware). Liverpool, 1936—37. 131.

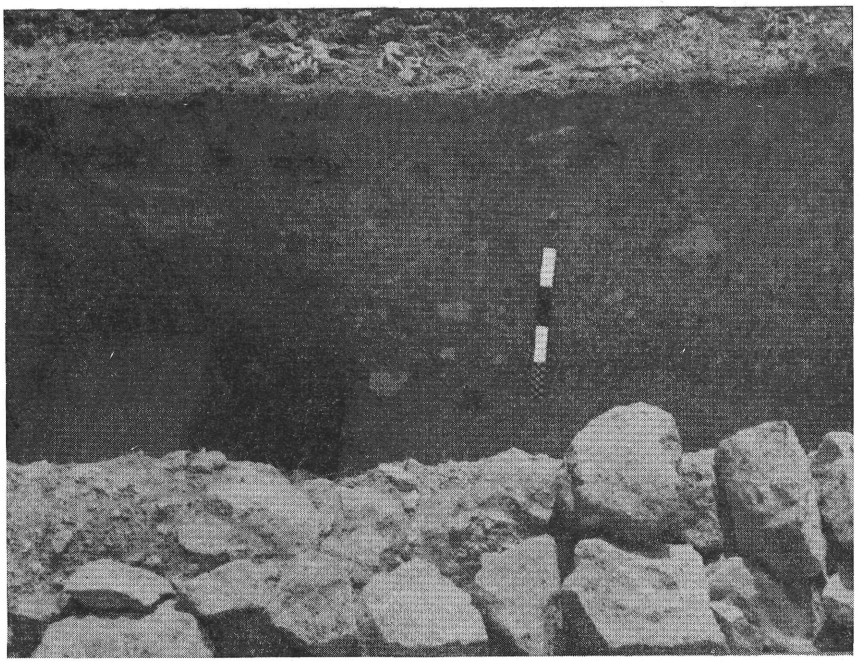

37. kép. Az ε beásás profilja a 16. szelvény déli falában

Profil der mit ε bezeichneten Gruben in der Südwand des Schnittes Nr. 16

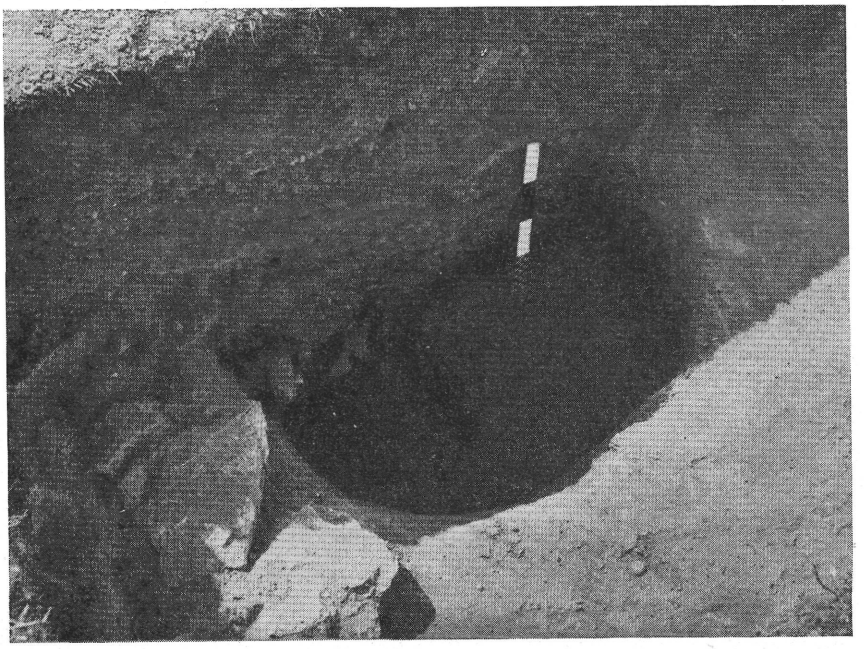

38. kép. Az η beásás, fölötte a korai udvartér kavicsrétegei

Die mit η bezeichnete Gruben darüber die Schotterschichten des frühen Hofraumes

beosztású mezők sima léckeretelése. A bregenzi pincelelet anyagában L. Cosius, de különösen Cornutus metópás díszű táljain uralkodó a sima pálcás mezőbeosztás.[113] Ehhez a Domitianus-kori banassaci körhöz sorolható edénytöredékünk is.

3. Jól iszapolt, világos tégla színű egyfülű korsó töredékei. Az S-profilú galléros szájrészt három körülfutó borda tagolja. A vállrészen, a fültő felett, két enyhén bemélyített barázda fut körbe. A fülrész hármas tagolású.

A tölcséresen kiszélesedő S-profilú tagolt korsóperemek az i. sz. I. század 50—60-as éveiben alakultak ki. Előzményei a hofheimi levélkehelyszerű korsóperem-kiképzésében (Hofheim, 53, 3. típus) kereshetők.[114]

[113] *Jacobs, J.*: i. m., 175. 1., és I. t., 7—8; II. t., 9—10, 13—14, stb.

[114] *Ritterling*: Hofheim. 283. 1., 64. kép. 4—5. — A Kiscelli u. 10. szám alatt feltárt korai szemétgödör egyik fehér anyagú korsópereme még erre emlékeztet (Aqu. Muz. Lt. sz.: 48. 911).

39. kép. A korai kőlapos udvart délről lezáró helyiségsor falmaradványai

Mauerreste der Raumflucht, die den frühzeitigen, mit Steinplatten ausgelegten Hof von S abgeschliesst

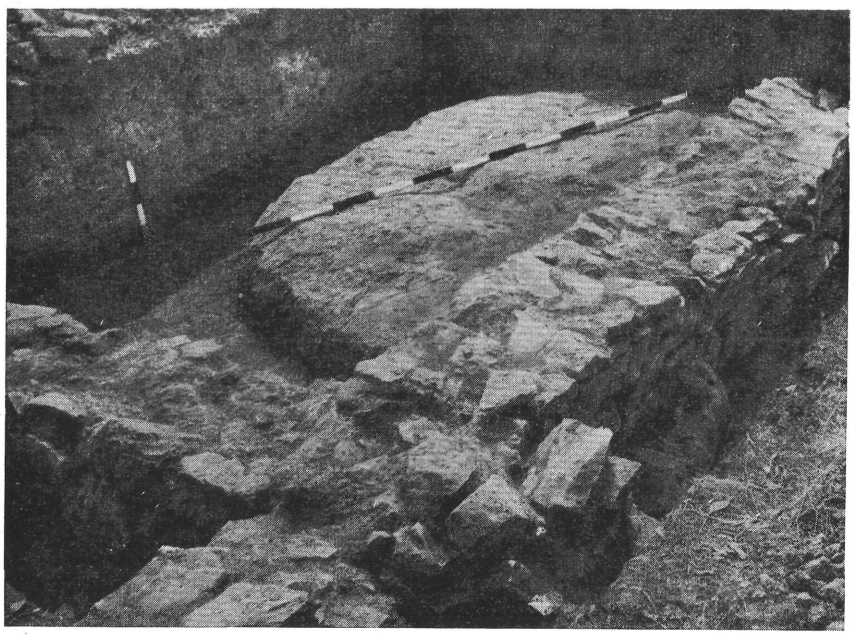

40. kép. Agyagpadló maradványa a Basilica K-i sávjában feltárt helyiségsor egyik szobájából

Lehmbodenüberreste aus einem Raum der im östlichen Teil der Basilica freigelegten Raumflucht

A laposabb gallérú, fiatalabb változatok nálunk is (főként Savaria körzetében)[115] és a Rajna-vidéken is[116] az I. század végén és a II. század elején kedveltek. Az aquincumi korsó még a Flaviusok korába tartozik.

4. A főzőedényekre tipikus szemcsés anyagból készült feketésszürke lábastál. A vállrész két bordával tagolt. A befelé húzott szájrészen lécszerűen körülfutó perem legömbölyített. Az edénytest félgömb alakú. A lábrész kivágása háromszögű. M.: 110 mm. Szá.: 220 mm (9. kép 9., 12. kép).

A lábastálak előzményei Kelet-Pannónia késő La Tène-keramikájában eddig hiányoznak. A Flaviusok idejében feltűnő lábastálak különböző formái korábban megtalálhatók Nyugat-Pannóniában és a keleti Alpok regiójában, ahol pl. a nálunk kedvelt szögletes lábú félgömbös tálforma Magdalensbergen már az

[115] *Bónis:* Edényművesség. XXIX. 1. — *Mócsy:* Arch. Ért. 1954, 186 (az egyik sírban Nerva-éremmel fordult elő).

[116] *Ritterling, E.:* Das Kastell Wiesbaden. ORLi. Lief. 31 (1909), 114, és XIII. t., 23. — *Gose:* i.m., 371. szám.

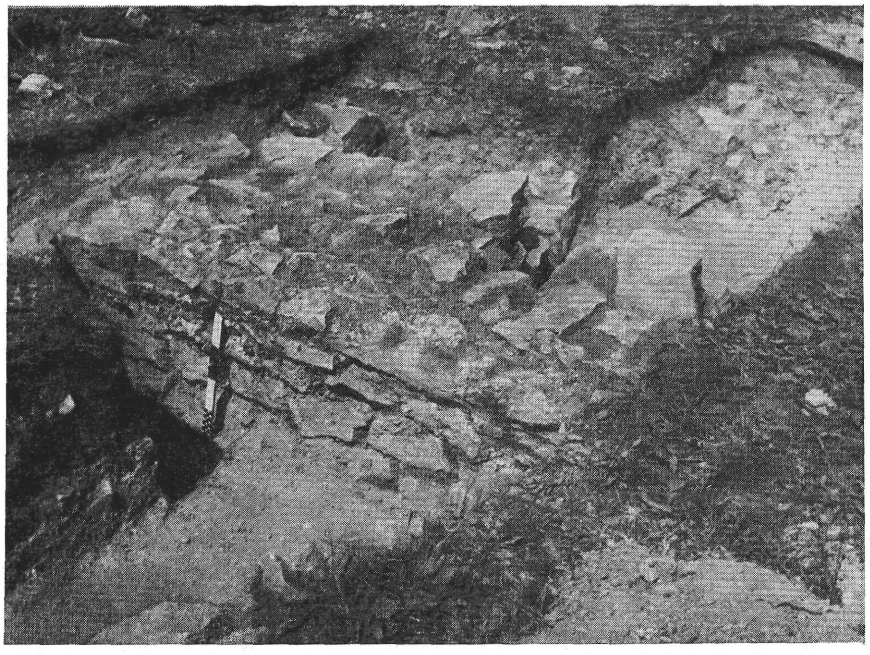

41. kép.
Kőfalas csatorna
a Basilica területének
É-i részén

Steingemauerte Kanal
aus dem nördlichen Teil
der Basilica

42. kép.
Kőfalas csatorna
a Basilica területének
É-i részén

Steingemauerte Kanal
aus dem nördlichen Teil
der Basilica

i. e. I. század közepén kimutatható.[116a] Igen valószínű ezért, hogy a félgömb alakú lábastálak a hallstatti elemeket megőrző kelet-alpi bennszülött edényművességben alakultak ki[117] és onnan terjedtek el az i. sz. I. század folyamán Nyugat-Pannóniában, majd valamivel később a Duna-könyök vidékén.

Eddigi adataink szerint a lábastálak használata Kelet-Pannóniában elsősorban Aquincum, de különösen Albertfalva körzetében mutatható ki. A *Basilica* területén előkerült darabhoz hasonló behúzott szájperemű,

[116a] *Mossler, G. M.:* Bericht über den V. Internat. Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. Berlin, 1961. 184 sk., 30. t., 2.

[117] *Schmid, W.:* ÖJh. XXV (1929), Beibl. 146. — *Schörgendorfer:* Keramik. 74. *Mossler:* i. h. — Galliára és Rajna-vidékre l. *Ritterling:* Hofheim. 322. — *Ettlinger:* Die Keramik d. Augster Thermen. 94. — *Oelmann:* Niederbieber. 79. — A Lamboglia-tól közzétett felső-itáliai anyagban nem található.

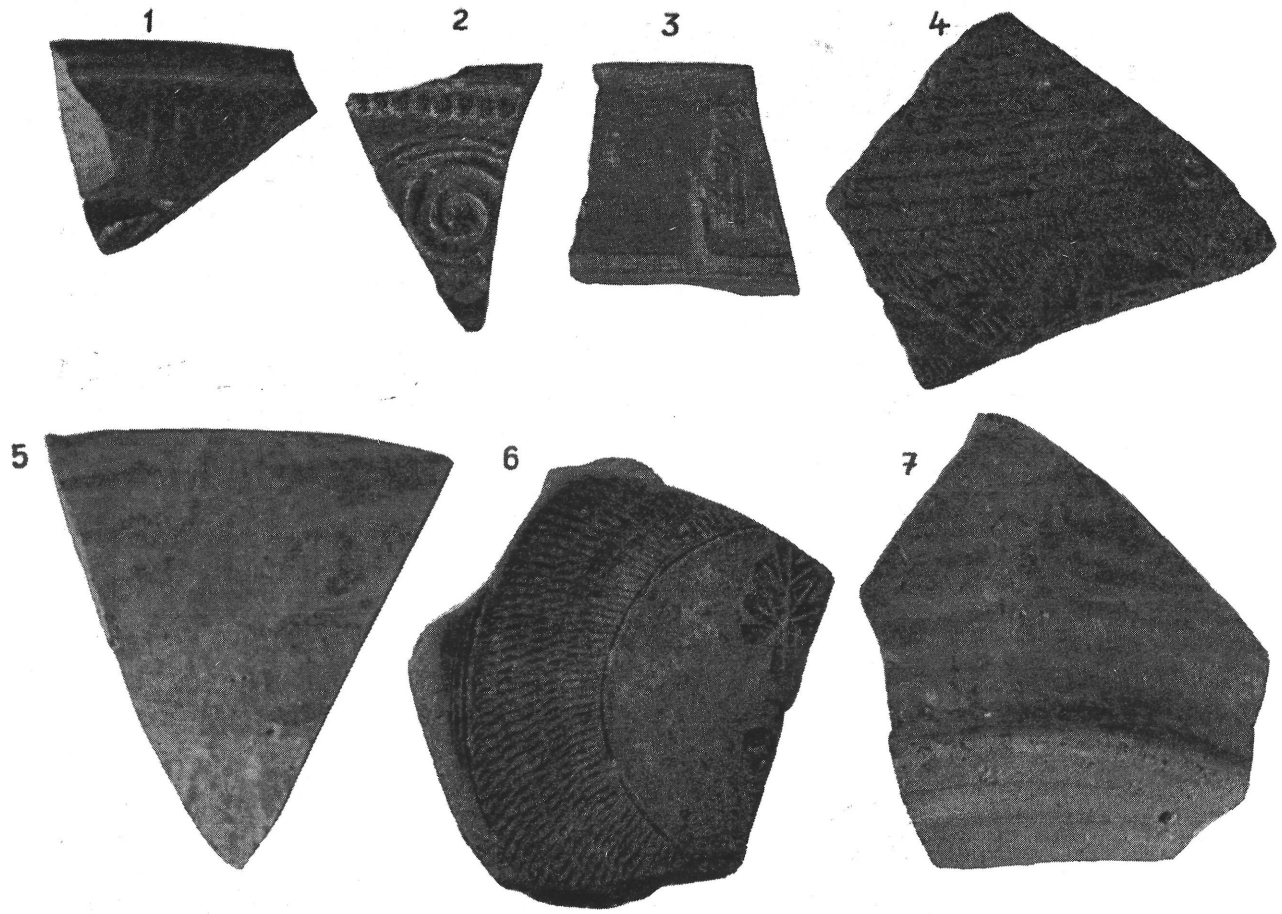

43. kép.
1—7: I. századi leletegyüttes Albertfalváról (1959. évi ásatás, σ beásás anyaga). 1/1

1—7: Fundkomplex aus dem 1. Jahrhundert aus Albertfalva.
(Ausgrabung des Jahres, 1959, Material der mit σ bezeichneten Grube). 1/1

csak kisebb méretű lábastálak ismertek az Aranyhegyi árokmenti temető sírjaiból.[118] Egy simatestű példány a polgárváros nyugati szélén az 1895. évi vasútépítkezésnél került elő.[119] Töredékes lábastálakat tartunk nyilván Óbudáról, az 1949. évi Szőlő utcai csatornázás[120] és az 1950. évi Pacsirta utcai ásatás[121] anyagában. Igen nagyszámban és változatos formákban kerültek elő lábastálak az albertfalvai kora császárkori telepen, ahol mondhatni minden egyes háztartás edénykészletében megtalálhatók.[122] Használatuk a Flaviusoktól a Marcus-féle markomann-szarmata háborúkig terjedő időben követhető.

Az albertfalvai teleptől délre (Nagytétényt nem érintve), Fejér megye területén és annak közvetlen szomszédságában már csak szórványosan találkozunk lábastálakkal. Mindössze egy-két példányt ismerünk Adonyból és Intercisából;[123] egyetlen egyet sem közöltek a Tác-fövenypusztai villa területéről.[124] Az i. sz. I. század végével induló balatonaligai (Veszprém m.) bennszülött telepen is szórványos az előfordulá-

[118] Említi *Kuzsinszky:* Bud. Rég. XI (1932) 346. U. o. 354. ábra, 1. kép a gázgyári fazekastelep anyagából közölt egy hengeres testű éles profilú példányt (*Bónis:* Edényművesség. XXIV. 17).

[119] Aqu. Muz. Lt. sz.: 50. 267. Kiadatlan.

[120] Aqu. Muz. Lt. sz.: 43. 521 (négyszögletes átmetszetű lábrész). 42. 985—87 (aljrész).

[121] Aqu. Muz. Lt. sz.: 58. 492 (négyszögletes átmetszetű lábrész).

[122] Kiadatlan anyag a BTM. R. O. gyűjteményében. Vö. Ant. Hung. III. 53.

[123] *Barkóczi—Bónis:* Adony. 155 sk., 20. kép, 14. — *Bónis:* Edényművesség. XXIV. 22/1.

[124] *B. Thomas:* i. m. — Érdeklődéssel várjuk, hogy a folyamatban levő újabb Tác-fövenypusztai ásatások anyagában előfordul-e nagyobb számban a lábastál. Az eddigi beszámolók *Fitz, J.:* Arch. Ért. 87 (1960) 235; 88 (1961) 289 290. *Uő.:* Gorsium (István király Múzeum Kiadványai, 1961) részletekre nem térhettek ki.

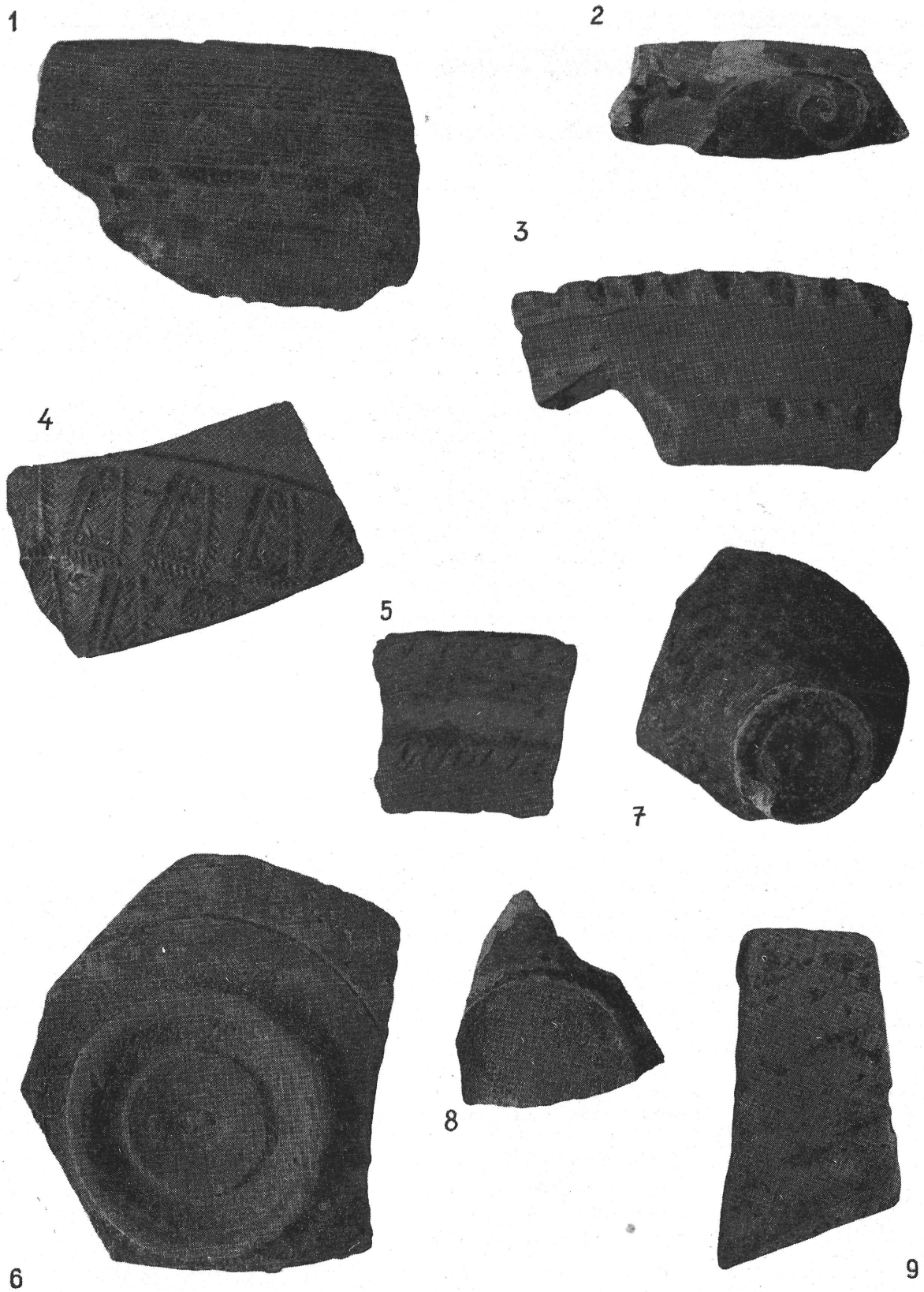

44. kép.

1—9: II. századi leletegyüttes az aquincumi Basilica területén feltárt 10. szelvényből. 1/1

Fundkomplex aus dem 2. Jahrhundert, aus dem Schnitt Nr. 10, im Gelände der Basilica von Aquincum. 1/1

45. kép.

1, 4: Edénytöredékek a Basilica 1. számú helyiségének agyagpadlója alól. — 2, 3, 6: Edénytöredékek az η beásásból. — 5: Fenékbélyeges agyagmécses töredéke a 10. szelvényből. — Méret: 1, 4: valamivel kisebb, mint 1/1. — 2, 4: 1/1. — 5: nagyobb, mint 1/1. — 6: 1/2

1, 4: Gefässbruchstücke aus dem Grund des Lehmfussbodens des Raumes Nr. 1 der Basilica. — 2, 3, 6: Gefässbruchstücke aus den mit η bezeichneten eingetieften Siedlungsresten. — 5: Bruchstück einer Tonlampe mit Bodenstempel aus dem Schnitt Nr. 10. — Masstab bei 1, 4: etwas kleiner als 1/1. — 2, 4: 1/1. — 5: grösser als 1/1. — 6: 1/2

suk.[125] Délebbre, a Keszthely-újmajori temető anyagában három változatban is megtalálhatók,[126] ami a temetőnek Poetovióval való kapcsolatait ismerve, nem meglepő. De az alig 10 km-re fekvő és a nyugat-pannóniai romanizációs központoktól aránylag elzártan élő cserszegtomaji telep és temetőjének régészeti hagyatékában[127] már ismeretlen ez a konyhaedény. A bicsérdi (Baranya m.) kora-császárkori telep és a vasasi hamvasztásos temető anyagában is hiányzik eddig.[128] Nem említenek lábastálat a régebben felásott Fejér megyei tumulusokból (Pátka,[129] Alsószentiványi,[130] Mezőszilas[131]). Hiányoznak a Felsőcikolán újabban feltárt 8 halomsír mellékletei között is.[132] Érdekes, hogy a Fejér megyei tumulusok népével összefüggésbe

[125] *Bónis É.* szíves szóbeli közlése.

[126] *Kuzsinszky:* A Balaton környékének archaelógiája. Budapest, 1920. 82. 111. ábra. — *Bónis:* Edényművesség. XXIV. 5/1; 9/7; 19.

[127] *Szántó, I.:* Arch. Ért. 80 (1953) 53 sk., különösen 59 sk.

[128] *Barkóczi, L.:* Folia Arch. VIII (1956) 69 sk. *Fülep, F.:* i. m. 103 sköv.

[129] *Henszlmann, I.:* Arch. Ért. IX (1875) 77. — *Römer, Fl.:* Compte-rendu II (1879) 141 sk. — A tumulusok teljes anyagát Bónis É. dolgozza fel.

[130] *Nagy, G.:* Arch. Ért. XIII (1893) 28 sk. — *Bónis:* Edényművesség. 264. l.

[131] *Kiss, Á.:* Arch. Ért. 84 (1957) 40 sk.

[132] *Bónis É.* szíves szóbeli közlése. Régebbi anyagot közölt innen: Edényművesség. XXII. 11 és XXIX. 8/12.

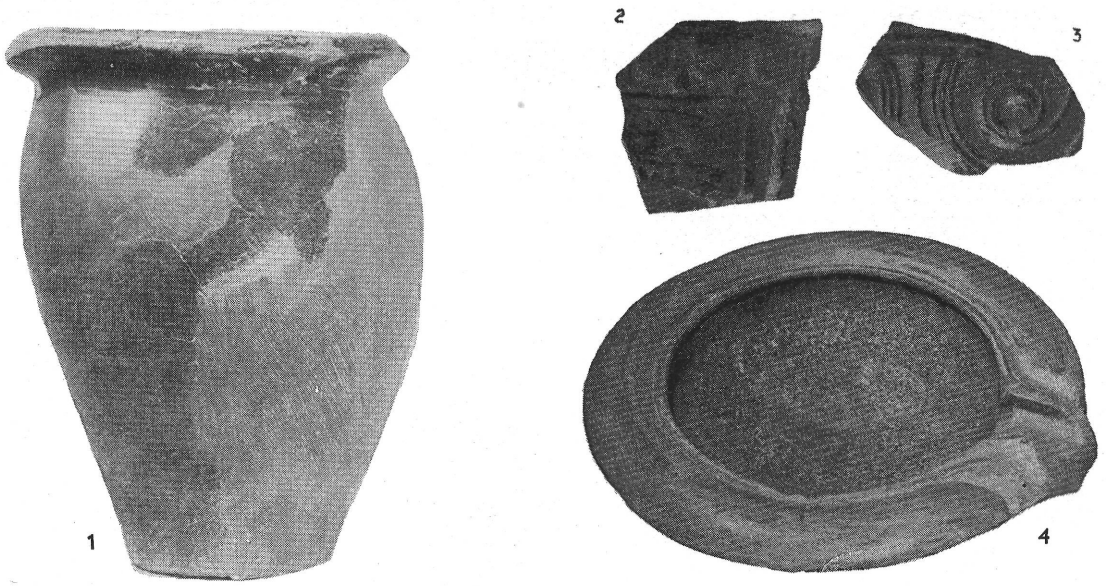

46. kép.

1—3: I. századi leletegyüttes a Basilica területén feltárt 10. szelvényből. — 4: Dörzstál a 10. szelvényből (II. század). — Méret: 1: valamivel kisebb, mint 1/4. — 2—3: az eredetinél valamivel nagyobb. — 4: valamivel nagyobb, mint 1/4

1—3: Fundkomplex aus dem 1. Jahrhundert aus dem Schnitt Nr. 10 im Gelände der Basilica. — 4: Reibschüssel aus dem Schnitt 10 (2. Jahrhundert). — Masstab: 1: etwas kleiner als 1/4. — 2—3: etwas grösser als das Original. — 4: etwas grösser als 1/4

hozott[133] nyugat-pannóniai császárkori halomsírok Fertő tó—Lajta-vidéki csoportjában ugyancsak majdnem teljesen hiányoznak a lábastálak,[134] ugyanakkor viszont a Rába és a Rábca között sűrűsödő Savaria-körüli csoportban, a tumulusok elég gyakori melléklete a lábastál.[135] Mindebből a telepítésre vonatkozóan egyenlőre óvakodnánk levonni messzebbmenő következtetéseket. De annyi kétségtelennek látszik, hogy a római fazekas technikával készült lábastál Kelet-Pannóniában az I. század utolsó harmadáig idegen és valószínűleg Nyugat (Délnyugat)-Pannóniából idekerült konyhaedény. II. századi előfordulásai eddig Aquincum és különösen Albertfalva körzetében sűrűsödnek.

5. Szemcsés, durva rozsdabarnás anyagú, elnagyoltan korongolt nyulánk fazék (46. kép 1., 9. kép 7). Színe alul sötétebb barna és barnásszürke, felső részében tűztől feketére égett; szájperem deformálódott. A magasan fekvő vállrészen sima borda és alatta bemélyített hullámvonal, az aljrészen három barázda fut körbe. Az edény külső oldalát, a vállrésztől az aljrész barázdált felületéig, balról jobbra ívelődő finom vonalú befésülés borítja, az alsó részen vízszintes fésülésekkel áthúzva. M.: 310 mm. Szá.: 224 mm. Fá.: 123 mm.

A föntebb, 45/4. képen bemutatott fekete színű fazékkal együtt mindkét edény az aquincumi *vicus* keramikájának a helyi agyagművességtől színezett provinciális-római rétegét képviseli. Az aquincumi nagyobb, kiegészített fazék formai szempontból az i. sz. I. században általánosan elterjedt háziedényfajta, melyet sima falú változatokban különösen Carnuntumban gyártottak nagy tömegben.[136] Használatuk idejére Nyugat-Pannóniában rávilágít T. Fl. Draccus sírja Domitianus korából, ahol a mellékletek sorában egy ilyen urnának használt sima falú fazék is előkerült.[137]

E durva anyagú kerámia állandó kísérője Aquincumban (Óbuda) és Albertfalván is az i. sz. I—II. századi leleteknek. Az I. században a vastagabb falú nagyobb hombárok, urnák színe inkább vörösesbarnás,

[133] Vö. *Sági K.*: Soproni Szemle 9 (1955) 132 sk. — *Barkóczi, L.:* FA VIII (1956) 78 sk. — *Mócsy, A.:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959. 61 sk.

[134] Egyedül a védenyi (Weiden am See) I. számú tumulusból leírt töredékek tartozhatnak ide. *Barb, A.:* Frührömische Gräber von Burgenland [Diss. Pann. II. 6 (1938)]. 178. szerint az anyagban előfordulnak: „Scherben mit eingezogenem Rand und treppenförmig abgesetzter Aussenwand", melyek lábastálakra egészíthetők ki.

[135] Bernstein (Borostyánkő), Königsdorf (Királyfalva), Oberkohlstätte (Felsőszénégető), Drumling (Drumoly), Rax (Raks) tumulusaira utalunk. *Bónis:* Edényművesség. XXIV. 9/3, 14/1—2; 16/1—2; 16/3; 14/6—7, 22/4; 14/4; 12/4. — L. még Ivánc, II. tumulus: *Sági:* Arch. Ért. 1943, 124.

[136] *Bónis:* Edényművesség. V. 5/6—46.

[137] *Hofmann, H.:* Römische Militärgrabsteine der Donauländer. Wien. 1905. 99 — *Bónis:* i. m., 12.

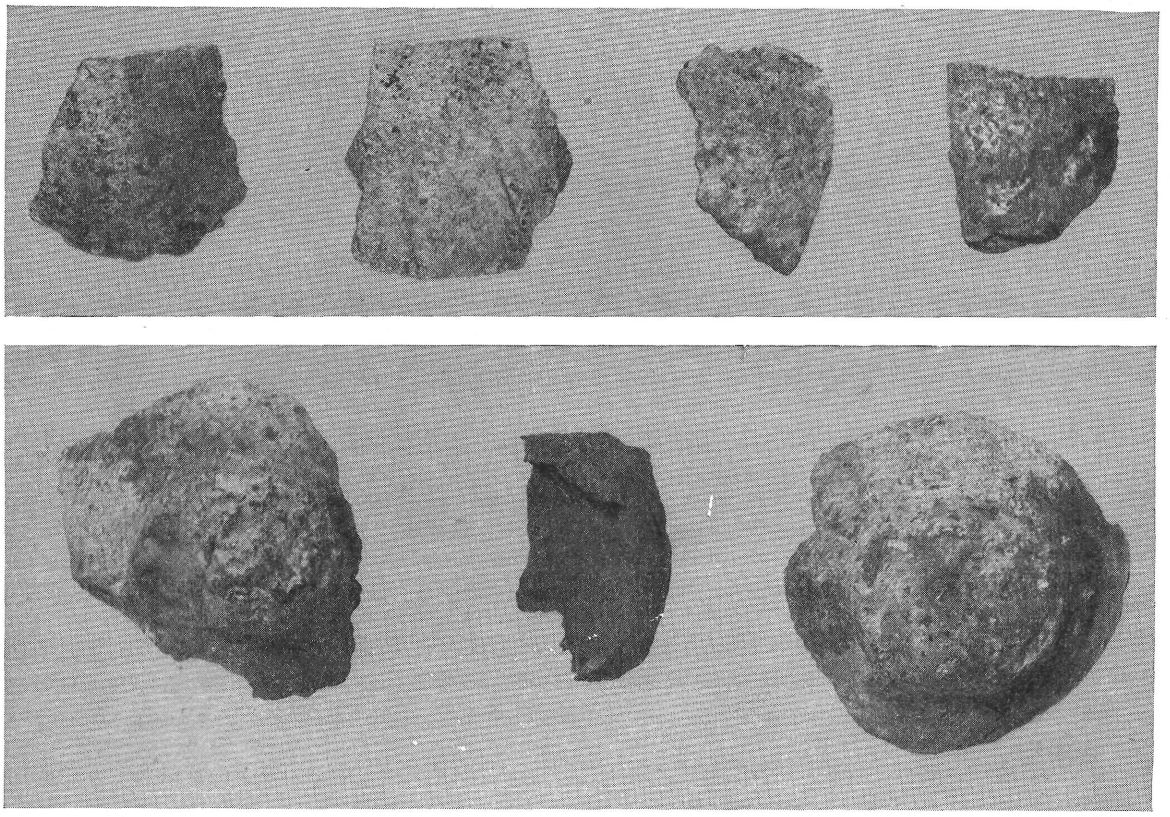

47. kép. 1—7: Keverő tégely és edénytöredékek az ólommázas edényeket készítő műhely anyagából. Kb. 1/1

1—7: Tiegel und Gefässbruchstücke aus dem Material einer Werkstatt, wo Bleiglasurgefässe hergestellt wurden. Etwa 1/1

a II. században szürkés árnyalatú. A vékonyabb falú fazekaknál és bögréknél sötétszürke, fekete. Az edények belseje mindig gyengébben kiégetett, mint a külső és a belső oldal, melyek vékony rétegként fogják közbül a belső agyagmagot. Az edények törésfelülete ezért réteges.

A föntebbiekkel jellemezhető durva, szemcsés anyagú házikerámia sima falú és fésüsdíszű változataiban megtalálható Pannónia minden kora császárkori telepének és temetőjének anyagában. Széles körű elterjedésére a hazai kutatás már ismételten rámutatott.[138] A szomszédos osztrák kutatás is behatóan foglalkozott a durva császárkori edények technikájával.[139] A kerámia állandó kísérője a durvább vagy finomabb fésűs dísz, amelyhez nagyon gyakran körömmel vagy pálcikával bemélyített díszítés párosul. A körömcsípéses-fésűs díszű urnák, fazekak különösen a Fejér megyei telepek és tumulusok anyagára jellemzőek, de ugyanakkor délebbre, pl. a bicsérdi telepen is megtalálhatók.[140] A II. század végéig követhetők Albertfalván és a Szőnysörházkerti temető anyagában.[141] A steierországi Gleisdorfban kelta technikával, forgókerékkel benyomott négyszögű pontsorok helyettesítették a kelet-pannóniai fésüsdíszű edények felületén gyakori körömnyomásos díszítést.[142] Gleisdorfban ezzel párhuzamosan, többnyire a ferdén kihajló peremű konyhaedényeken, a bemélyített hullámvonal és fésűs dísz együttes alkalmazása is gyakori,[143] amit valamivel később a nyugat-pannóniai urnák főként Savaria és Scarabantia körzetében elterjedt csoportján találunk meg.[144]

Aquincum körzetében mindkét utóbb említett díszítő elem a helyi, késő La Tène-edényművességben gyökerezik. A XI. ker. Kemenes utcai, a Rudas fürdő mellett feltárt eraviszkusz vermek és lakógödrök,[145]

[138] *Barkóczi—Bónis:* Adony. 150 sk. — *Barkóczi:* FA. i. k. 72, 74. *Bónis É.* Stridóvár (Strigova) területéről mutat be hasonló anyagot („Mesterjegyes urnák egy délnyugat-pannóniai fazekasműhelyből") [FA XIV (1962), 23 sk.]

[139] *Schmid, W.:* i. m., 74 sk. — *Schörgendorfer:* Keramik, 107 sk. — *Mossler:* i. m. 558 sk.

[140] L. föntebb, a 138. jegyzetben id. irodalmat.

[141] *Nagy, T.:* Ant. Hung. III, 151. — *Barkóczi—Bónis:* Adony. i.h.

[142] *Schmid, W.:* i. m. 79 h. 39. kép.

[143] *Schmid, W.:* i. m. 82—83hh., 40, 43—45. kép.

[144] *Bónis:* Edényművesség. IV. t., 1—3.

[145] *Sz. Póczy:* Arch. Ért. 85 (1959) 63 sk., 3—4. kép.

valamint az ezekkel hasonló korú óbudai együttesek[146] világosan mutatják a két díszítő elem későbbi alkalmazását az I. század végéig. Azonban mind a LT D-horizont helyi anyagában, mindpedig ennek koracsászárkori utánvirágzásában a kétféle díszítés párhuzamosan fut egymás mellett, és nem keveredik vagy társul, mint már nagyon korán Gleisdorfban, Gurinán és másutt tőlünk nyugatabbra. Az aquincumi körzetben az I. század utolsó harmadában megjelenő hullámvonalas-befésült fazekak és urnák díszítésében, a föntebbiek szem előtt tartásával, újabb anyag előkerüléséig Nyugat-Pannónia felől érkezett ösztönzést látnánk.

A korai darabokon, mint a *Basilica* ép példányán, még csak az edény alsó részén jelentkezik a függőleges és vízszintes fésüléssel gyékényfonat-mintához hasonló díszítés, amely a II. században különösen a nagyobb gabonatároló edényeken, a hullámvonal alatt már az egész felületet elborítja. A tabáni 77. számú verem hombáredényei,[147] Albertfalváról a 43/4. képen bemutatott töredék és még nagyon sok publikálatlan darab meggyőzően illusztrálja, hogy a II. században Budapest körzetében már ez a gyékényfonat-mintás díszítés vált uralkodóvá. A minta La Tène D-előzményeit szépen mutatja a Vindobona területén, a mai Engelsberg- és Riesgasse sarkán előkerült fésűsdíszű urna díszítése.[147a]

A 10. blokk 7. számú rétegének a föntebbiekben áttekintett edényanyaga időben nem lépi túl az I. század végét, amikorra a tímárműhely felhagyását, illetve elplanírozását tehetjük. A következő, 8. réteg leletanyaga már nem betöltésből származik, hanem a még funkcionáló műhely nyitvalevő árkába behullott vagy bedobott leletekből. Ebből az iszapos rétegből aránylag kevés anyag került ki.

Homokkőből faragott kisebb kőgolyó. Átmérője: 67 mm. Téglaszínű amphora alsó részének darabjai. Fehér anyagú korsó oldaltöredékei. Néhány állatcsont; két dunai Unió-kagyló.

Külön említést érdemel a szájrész kivételével összeállítható márványozott agyagkorsó (9. kép 8., 10. kép).[148] Az edény felületét sávokba rendezett barnásvörös festés borítja, amely márványozást utánoz. Márványozott korsónk megfelelői főként Emonából, Poetovióból ismertek; egy példányt Győrből tartunk számon.[149] A korsó Emonában olyan ívelt falú szürke bögrével társul, amely a Rajna-vidéken Claudius-Nero-kori[150] és használatuk nálunk sem lépi túl a korai Flavius-kort.[151] A sávosan márványozott korsók divatja az említett szürke bögréknél valamivel tovább tartott. Az I. sz. végével záródó óbudai és albertfalvai együttesekben még megtalálhatók (43. kép 5, 7) és egyes példányok használata Albertfalván, Adonyban[152] és másutt a II. századba is átnyúlik. Az aquincumi *Basilica* területén a 100 körül záródó 7. réteg alól, a huzamosabb időn keresztül használt műhelyrész még be nem töltött, iszapos rétegből (8. réteg) kikerült márványozott korsó legalább Vespasianus éveire keltezhető.

A 10. szelvény régészeti jelenségei és apró leletei alapján a *Basilica* délkeleti sávjának a terület nagyobb részére érvényes periódizációját a következőkben vázolhatjuk fel:

Az I. periódusban tímárműhely működött a Vespasianustól-Domitianusig terjedő időben. A műhely felhagyása, illetve betöltése, az i. sz. I. század végén, 100 körül történhetett.

A betöltött és elplanírozott műhely fölött a II. periódusban agyagba rakott kősorokkal alapozott vályogtéglás épület állott fenn egy-két évtizedig (II. század első évtizedei).

A III. periódusban, Traianus uralkodása végén vagy Hadrianus uralkodása első éveiben a vályogtéglás épületet elbontották és az elplanírozott réteg fölé épült a *Basilica*nak nevezett épület délkeleti szárnya. A III. periódus élettartama pontosabban nem ismert, de a felső agyagpadló leletanyaga szerint legkorábban a II. század hatvan-hetvenes éveivel zárult.

A III. periódus záródása és a IV. periódus indulása között egy-két évtizednyi idő vehető fel. A korábbi padlózat feltöltése és nagyjából a jelenlegi gyepszőnyeg magasságában a késő-római padlószint kialakítása valószínűleg csak a II. század végén történt meg. A IV. periódus nyilvánvalóan kitöltötte a III. század első felét, amint erre az ásatási terület északi részén feltárt kőfalas csatorna tetején talált Gordianus érem (11. kép 3) is utalt.[153] A terület sorsának további alakulását, a felső rétegek lehordása miatt, nem követhetjük.

A periódizáció pontosabb időbeli körülhatárolása mellett egyéb tanulságokat is adott a 10. szelvényben, valamint a *Basilica* nyugati és északi részén feltárt α, γ, δ, ε és η-jelzésű korai beásások anyaga.

[146] *K. Kaba:* Bud. Rég. XVI (1955) 272 sk., 19. kép 4, 6.

[147] *Nagy, L.:* Bud. Rég. XIII (1943) 448. 1., 1. kép. — Ugyaninnen még további közöletlen pithosdarabok a BTM. R. O. raktárában. Lt. sz.: T. 36. 59. 2.

[147a] A Historisches Museum der Stadt Wien anyagában. Lelt. sz.: F. W. 1926/2.

[148] Jól iszapolt, világos tégla színűre kiégetett. A vállrészen két barázda fut körbe. Alacsony gyűrűs talp. A nyaki résztől felfelé kiegészített. M.: 285 mm. Legnagyobb öblösödés: 203 mm. Fá.: 95 mm.

[149] *Bónis:* Edényművesség. XXVII. 7 és XXXIV. 12.

[150] Hofheim, 113. típus. *Gose:* i. m., 318. szám.

[151] *Bónis:* i. m., 16.

[152] Vö.: *Barkóczi—Bónis:* Adony. 154.

[153] 243—244-ben vert antoninianus. Az előlap körirata: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. A hátlapon: SECVRI-T PERP [RIC. IV. 3 (1949) 7. l., és 151. szám.]

A γ-beásás, hossznégyszögű formája és mérete (3,5×2,5 m) alapján lehetséges, hogy lakógödörhöz tartozott. Csupán a délnyugati részét bontottuk ki. A kisebb köralakú formát mutató δ és η-jelzésű beásások szemétgödörnek, illetve raktárveremnek tekinthetők. Az ε-beásást éppen csak átvágtuk (31-32., 37-38. kép). Mind az öt beásás alsó részéből császárkori provinciális kerámia (45. kép 2,3,6), illetve ezzel keverten jói iszapolt szürke edénytöredékek kerültek elő. Egyik helyen sem találtuk meg azonban zártan, a római kori anyagtól elkülönülten az autochton lakosság La Tène műveltségére visszavezethető emlékanyagát. Tudomásunk szerint a polgárváros területén a korábbi kutatások alkalmával sem találtak, még kevésbé közöltek római kori kerámiával nem kevert La Tène D-jellegű együttest. Mindezek alapján, úgy véljük, jogosan állítható, hogy Aquincum helyén a római foglalás előtti időben elképzelt eraviszkusz falura vonatkozóan eddig minden tárgyi, régészeti bizonyító anyag hiányzik. Ismereteink jelenlegi állása mellett, a Domitianus-Traianus-kori feliratos emlékeken szereplő aquincumi *vicus*[154] csak az i. sz. I. század második felében, a jelek szerint Vespasianus éveiben alakult ki, illetve kezdett benépesülni.[155]

A periódusok rögzítését követően a II. század tízes-húszas éveiben épült *Basilica* eredeti alaprajzi elrendezését igyekeztünk tisztázni a 2—4. számú helyiségekben és azoktól északra.

A korábbi alaprajz a 2. számú helyiséget nagyobb osztatlan négyszögű teremnek tűntette fel. Kétségtelenül az is volt a II. század végétől kezdődően, a *Basilica* átépítése utáni időkben. Az átépítést megelőzően azonban két kisebb agyagpadlós helyiség foglalta el a terem nyugati szárnyát.

E korábbi helyiségek közös keleti zárófalát *(s)*, a felmenő falrész utolsó kősoráig kiszedve találtuk meg a 3. számú keresztárokban, valamint az 5—7. számú blokkban (23. kép). Mérhető falvastagság átlagosan 45 cm. A felmenő falrész agyagba rakott mész- és homokkövekből épült. A falszegélyeknél helyezték el egy-egy sorban a nagyobb köveket, míg a falmagot kisebb kövekkel, kőtörmelékkel töltötték ki. Azonos falazási technika egészen közönséges a *Basilica* I. építési periódusába tartozó válaszfalaknál. De ilyen faltechnikát figyeltek meg pl. Óbudán is, a cella trichora 1. és 2. periódusba sorolt falainál.[156] A Raktár utcai épületeknél a Marcus-féle háborúk után kezdődő 3. periódus falai már habarcsos kötéssel készültek. A *Basilica* II. periódusában az agyagba rakott falakat ugyancsak a habarcsos kötés váltotta fel.

Az *(s)*-falrész keleti oldalán több méter hosszú sávban még eredeti helyén találtuk a színes falvakolat lábazati részét, amely függőleges vörös sávokkal felosztott fehér-alapú mezők indulását jelezte. A faltörmelékből ezen kívül nagyobb sárga mezők töredékei is előjöttek.

A falvakolat mögötti falrész köveit kiszedték. Igen gyakori jelenség ez a császárkori telepek átépített kőépületeinél. Az *(s)*-fal nyugati oldalához kemény agyagpadló csatlakozott. Teteje átlagban 104,70 m tszf. húzódott. A padló nyugat felé a *Basilica* zárófaláig terjedt. A kőfalat általában az agyagpadló szintjéig szedték ki.

Déli végében az *(s)*-fal szervesen beköt az 1., és 2. helyiségeket elválasztó *(h)*-fal alapjába (24. kép). Észak felé viszont közvetlenül az *(i)*-fal előtt nyugatnak fordul *(t)* és a *Basilica* nyugati zárófalának *(a)* irányába halad (27. kép). A *(t)*-fal nyugati szakaszát egészen az alapokig kiszedték. A faltörmeléket sem követhettük a *Basilica* zárófaláig. A kiszedett fal alja: 104,48 m tszf.

A válaszfalból *(v)* csak az alap utolsó kövei maradtak meg (28. kép). A két kisebb helyiség fennállásakor a későbbi 2. és 4. számú termeket elválasztó válaszfal *(i)* nem létezett. Az *(i)* és az *(a)*-falak csatlakozását megvizsgálva kitűnt, hogy az *(i)* válaszfal alapjaiban sem épült össze a *Basilica* nyugati zárófalával, hanem csak az utóbbi mellé rakták (29. kép).

A régebbi ásatások az *(i)*-faltól északra kisebb tabernaszerű helyiséget tártak fel (4. számú helyiség). Ez utóbbi méretei nagyjából megfelelnek az *(i)*-faltól délre előjött két kisebb helyiségnek, melyekhez harmadiknak az 1. számú teremben valószínűleg még egy további kisebb helyiség is csatlakozhatott. Az utóbb említett három helyiségről igazolható, hogy a *Basilica* I. periódusában épültek. Az épület nyugati frontját ezek szerint eredetileg az *A*-utcára néző taberna-sor foglalta el. A II. század végén a taberna-sort lebontották, és az elplanírozott felületen az 1. és 2. számú nagyobb osztatlan termeket alakították ki.

Hasonlóképp nagyobb teret képeztek ki a *Basilica* átépítésekor a keleti szárnyat elfoglaló 3. számú helyiségben. Eredetileg ugyanis ez sem volt osztatlan. A helyiségben meghúzott É-D-i irányú 4. számú kutató árokban két korábbi, NY-K-i irányú válaszfal (*u* és *x*) erősen kiszedett maradványait találtuk meg (25—26. kép). A 26. képen remélhetőleg jól kivehető az *(x)*-jelzésű fal északi oldalához csatlakozó 4—5 cm vastag agyagpadló is.

A 3. számú terem eredeti térbeosztására az *(f 1)*-faltól északra részben feltárt épületszárny főbb vonásaiban megismert alaprajzi elrendezése vethet fényt. A korábbi ásatások, az említett felületen, minden összefüggés nélküli falcsonkokat jeleztek (3. kép). Az új ásatások két helyiségsor maradványait találták meg. A nyugati és a keleti helyiségsor közös, É-D-i irányú válaszfala közel 12 m hosszúságban szeli át a felületet. Falvastagság: 60 cm és a felmenő falrészek technikája itt is agyagba rakott kőfalazást mutat. A válaszfal nyugati és keleti oldalán két-két, kereken 5 m széles agyagpadlós helyiség és délen még egy kisebb, mélyebben

[154] CIL XVI 61. — *Fülep, F.:* Intercisa. I (1954) K. 45 s hozzá: *Nagy, T.:* Arch. Ért. 82 (1955) 212 sk.

[155] Domitianus évei mellett érvelt *Nagy, L.:* Bud. Tört. I, 372, 374.

[156] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931. 4 sk.

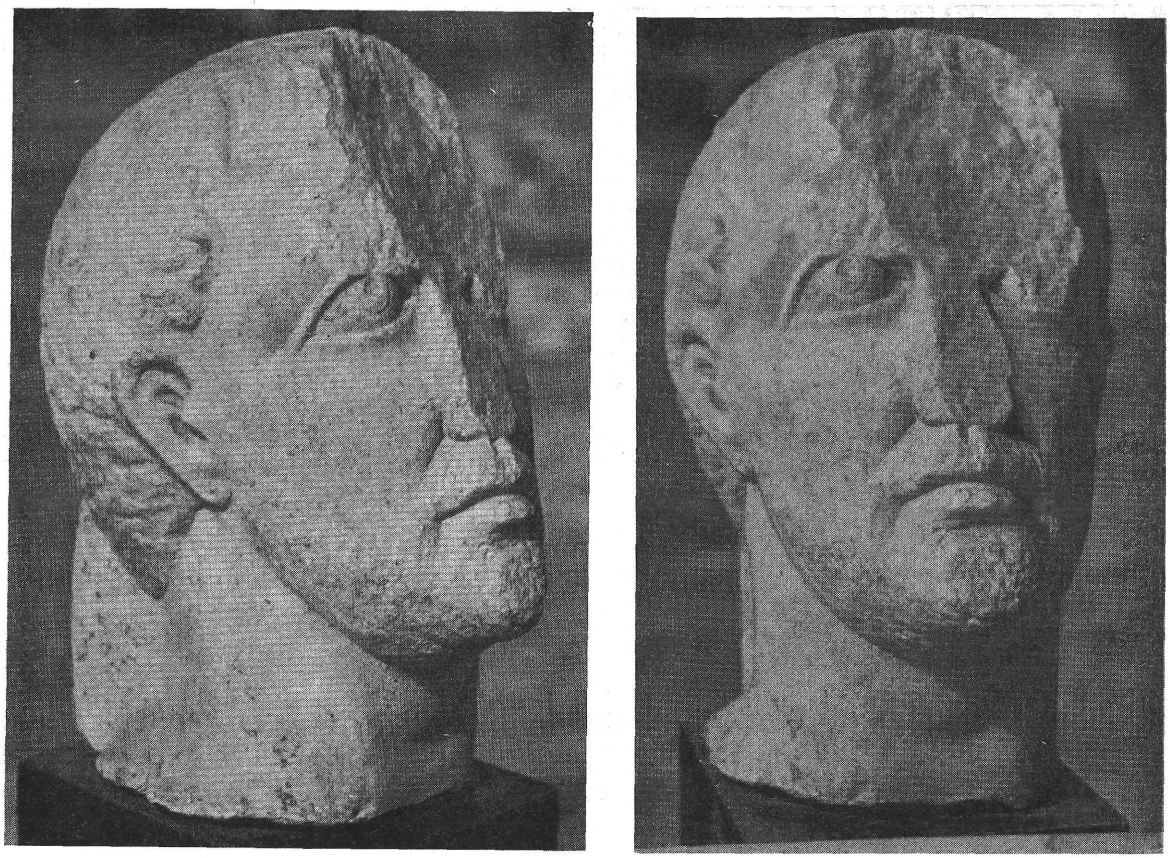

48—49. kép. Császárfej a régebbi ásatások anyagából. Valamivel nagyobb mint 1/3
Kaiserkopf aus dem Material früherer Ausgrabungen. Etwa grösser als 1/3

fekvő harmadik helyiség foglal helyet, egymástól 45—48 cm széles közfalakkal elkülönítve (40. kép). A keleti helyiségsor a modern, fasoros úttest alá húzódik, ahol minden bizonnyal az *(e)*-fal észak felé meghosszabbított szakaszával zárul. A nyugati helyiségsor zárófala a *(c)*-fal meghosszabbításában látható fal vonalában jelölhető ki.[157] Mindkét helyiségsort a *Basilica* II. század végi átépítésekor kiiktatták. A szóban forgó felület ettől kezdve az északi nagy udvarra nyíló szabad tér volt, amelyet két oldalt, a *(c)*-fal és valószínűleg az *(e)*-fal északi végében, nagyméretű díszes falpillér oldalazott.

Az említett udvarrész a *Basilica* I. periódusban a helyiségsorok északi zárófaláig terjedt (39. kép). E korai udvar északi határát pontosan még nem jelölhetjük ki. Az udvar járószintjét kavicsolt egysoros kőalapozással látták el (30., 34. kép). A *Basilica* átépítésekor az udvar szintjét is megemelték, és felületét nagyobb kőlapokkal burkolták. A kőlapok helyenként még kilátszanak a jelenlegi gyepszőnyegből. A késő-római udvar, illetve tér kiterjedését északi irányba a 12. számú kutató árkunkban 20 m hosszan követhettük. A szabad teret a II. periódusban észak felől épület, legalábbis a Keled utca vonalától délre, nem zárta le.

A szabad tér északi végében, NY-K-i irányú szennyvíz levezető csatornát találtunk (41-42. kép). A gondosan kifalazott csatorna belvilága egy római lábnyi (29—30 cm) széles volt. Alját a keleti szakaszon 30×40 cm méretű peremes téglákkal (*tegulae*), a nyugati szakaszon viszont vékonyabb mészkőlapokkal rakták ki. Minthogy az említett két szakaszon a csatornafalak építési technikája is eltérő, bizonyosra vehető, hogy az egyik szakaszt egy ízben átépítették. A föntebb említett Gordianus-érem talán ezzel hozható kapcsolatba. A kőfalas csatorna az *A*-utca nagy gyűjtőcsatornájába torkollik.[158] Esése, 24 m hosszú szakaszon: 5 cm. Keleti végében északnak fordul. További futását azonban modern beásás elvágta.

A *Basilica* I. periódusára vonatkozó újabb régészeti adalékok föntebbi összefoglaló áttekintéséből is remélhetőleg kitűnik, hogy a *Basilicának* nevezett épület területét a II. században északon nagyobb kikövezett nyitott tér, délen pedig kisebb négyszögű, túlnyomó részben agyagpadlós szobákból álló helyiségsorok foglalták el. Olyan nagyobb terem, amely ebben a periódusban basilikális funkciót játszhatott volna, az *A*

[157] Az 1962. évi ásatásaink folyamán ez elő is került.

[158] Bekötését már Torma megtalálta. A betorkolás mögötti felületet az akkori ásatás szétrombolta.

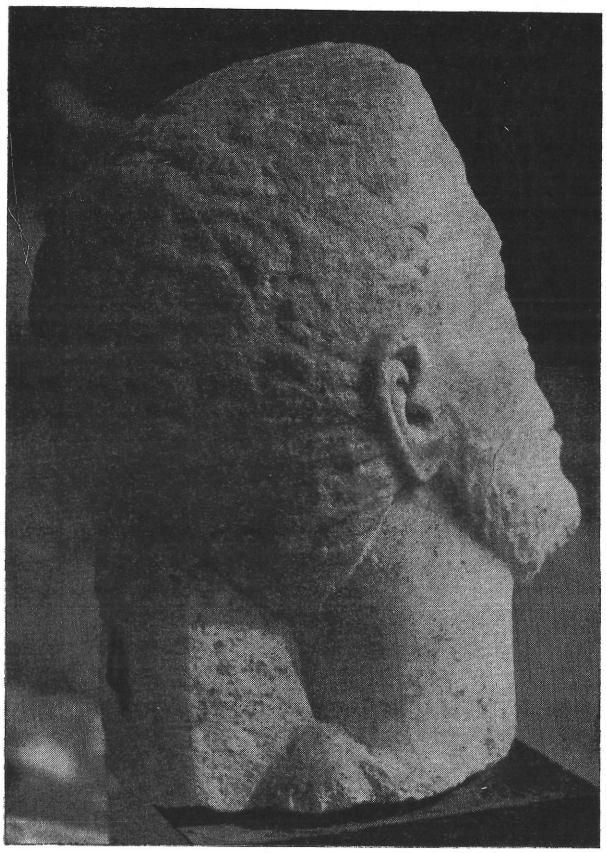

50. kép.
Császárfej a régebbi ásatások anyagából. Valamivel nagyobb mint 1/3

Kaiserkopf aus dem Material früherer Ausgrabungen. Etwa grösser als 1/3

és *B*-utcáktól határolt II. századi épületben nem mutatható ki. A kereskedelmi tevékenység és városi jogszolgáltatás céljait szolgáló *Basilica* helyét azért nem a feltárt épületrész területén, hanem a II. századi polgárváros más részén kell keresnünk. Területünkön egyedül a II. század végi átépítés utáni időben alakultak ki olyan nagyobb, fedett helyiségek, elsősorban a közel 25 m hosszú három nagypilléres 3. számú terem, amely mint fedett vásárcsarnok, illetve mint a bíráskodás helye szóba jöhet.[159] A II. sz. végén azonban ennek a későbbi osztatlan teremnek középső részén rövid ideig még ólommázas edényeket készítő műhely (β-jelzés)[160] működött (47. kép). A 3. számú nagy terem esetleg basilikális célú kialakítására tehát legkorábban a II/III. sz. fordulóján kerülhetett sor. A II. századi ipari tevékenység emlékanyaga mellett a *Basilica* területén található többi, parataktikusan elrendezett kisebb helyiség viszont olyan üzletsorokhoz tartozhatott, mint amilyet a *C*-útvonal nyugati oldalán tártak fel.[161] Az itt található 5—6 m széles bolthelyiségeket, melyek nyugat felé a pilléres római vízvezeték szomszédságában zárulnak,[162] pl. hasonló keskeny (1,2—1,4 m) közök választják el egymástól, mint a *Basilica A*-utcára néző frontján feltárt tabernasor üzleteit.

A II. században a *Basilica* területe a polgárváros ipari és kereskedelmi életének egyik központja volt. Északi részében már ekkor nagyobb, legalább 20 m széles, szabad tér terült el. Az utóbbi felület térfunkciója a III. század folyamán sem szűnt meg, sőt a jelek szerint felerősödött. A III. században legalább 30×20 m²-nyi felületet foglalt el. E szabad térre ekkor dél felől nagyobb, basilikális célokra is alkalmas termek nyíltak. A szomszédos, úgynevezett Palaestra déli, kikövezett udvarától eltekintve, a polgárváros területén eddig sehol máshol nem került napvilágra hasonló, a provinciális székváros arányaihoz mérten nagyléptékű szabad tér. Jelentőségére utal különben az is, hogy az udvarszerű tér nagyjából É-D-i irányú tengelyében az egyik császárszobor talapzatául szolgált $3{,}3 \times 2{,}2$ m-es kőbázis található. A császárszobor

[159] A Basilica e két legfontosabb funkciójára l. pl. RE. V. HB (1897) 83 sk *(Mau)*. — *Daremberg—Saglio*: Dictionnaire d'archéologique, I (1909) 677 sk *(Guadet)*. — *Mau, Aug.*: Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig, 1908. 68. — *Noack, F.*: Die Baukunst des Altertums, Berlin é. n. 72 stb.

[160] Az ólommáz készítéséhez használt nyersanyag mellett keverő tégely, edénytöredékek ráfolyatott zománccal stb. találhatók az emlékanyagban.

[161] *Kuzsinszky*: Bud. Rég. IV (1892) 91, 108 és (1899) 23 sk. *U. a.*: Aquincum (1934), 43 sk.

[162] *Nagy, L.*: Bud. Rég. XII, 264 és Bud. Tört. I, 377.

és nagyobb tér, valamint dél felől e térre nyíló és kétségtelenül középülethez tartozó nagyobb osztatlan termek összessége az aquincumi Forum körzetét sejteti. A terület közvetlen környezete is hasonló útmutatásokkal szolgál.

A császárszobor nemcsak a tér északi felének díszes lezárását jelentette. Mögötte, a jelenlegi Keled utca sávjában, újabb középület, templom kereshető. A szobortalapzat körül észlelt falmaradványok és az északi irányba vezető sokágú csatornahálózat árulkodik erről.

A szomszédos Palaestra északi sávjában az Aquincumból ismert szobortalapzatok méreteit jóval meghaladó tömör kőépítményt tart számon a kutatás.[163] E falalapban a magunk részéről udvaros térbe épült római típusú kisebb szentély pódium-részének maradványát látnánk. A Szentendrei úti csatornázások alkalmával, a Palaestra vonalában mindenütt, hatalmas falak, továbbá aranyozott terrakotta díszek kerültek elő, és a nagyobb falmaradványok még a BHÉV pályateste alatt is folytatódtak.[164] A Palaestrának nevezett épület monumentális jellege tehát már az eddigi adatok világánál is kézenfekvő.

Az épület kőlapos, déli udvarában találták még a múlt század végén azt a III. századi ólomkorongot, amely a dunai lovasistenségek kultuszának eddig egyetlen emléke a polgárváros területén.[165] Természetesen semmi köze ennek a fogadalmi tárgynak a thrák gladiátorokhoz vagy a Palaestrába képzelt bírkózó ifjakhoz, mint azt az emlék publikálásakor felvetették. Az ilyen kis korongot akár hívő hordhatta talizmánként, akár fogadalma beváltásaként felajánlhatta valamelyik szentélynek.[166] Hogy ilyen szentélyt eddig még máshonnan nem ismerünk, annak az lehet a valószínű magyarázata, hogy a Dioskurok alakjaival összefonódott lovasistenségek más, elsősorban Iuppiter kultuszával társultak. Az említett aquincumi ólomkorongot ma még talán merészségnek tünne fel a néhány méterrel északabbra fekvő és vele nagyjából egyidős podium-templommal kapcsolatba hozni. Annyi azonban mindenesetre állítható, hogy a jelenlegi alaprajzi elrendezésben és belső kiképzésben Palaestra céljaira alkalmatlan épület területén Aquincum vallásos életének már eddig is olyan jelentős építészeti és tárgyi emlékei kerültek elő, amelyek a monumentális épületkomplexus egyes részeinek kultikus rendeltetését a III. században kétségtelenné teszik.

Mind a *Basilica*, mindpedig a Palaestra jelenlegi, impozáns méretekben történt kiépülése az i. sz. II. század végén, II/III. század fordulóján történt és aligha választható el a polgárváros *colonia*-rangra emelését követő nagyarányú városépítési periódustól.[167] A III. századtól kezdve mindkét épület a nagyobb terek és középületek, szentélyek és szobrok aquincumi keretben máshonnan nem ismert olyan gazdag együttesét állítja elénk, amely összefüggéseiben nézve egyedül csak az aquincumi Forum területén képzelhető el.[168] A régebbi szóhasználatban *Basilica* és Palaestra néven megjelölt és egyúttal szétválasztott épületek, terek és utcák a jövőben egymással szorosan összefüggő települési egységnek tekinthetők.

A Forum-körzetet az *A*-utca osztja két nagyobb részre. A nyugati részen (Palaestra) kereshetők a III. századi Aquincum hivatalos állami és városi kultuszainak épületei és talán a város politikai és vallási életének központjait összekapcsoló Forum tere is. A *Basilica*nak ismert épület területe, amely kelet felé a jelenlegi fasoros út alatt és annak szomszédságában húzódó épületmaradványokat is magába foglalja, az igazságszolgáltatás és a kereskedelmi tevékenység székhelyének számíthat, északi részében a nyitott csarnoktérrel vagy kisebb Forummal.[169] Az utóbbit kelet felől, részben a fasoros modern úttest alá húzódva, III. században épült taberna-sor zárta le.[170] Nagyon valószínű, hogy amikor a II. század végi nagyarányú átrendezés alkalmával a hárompilléres *Basilica*-szárny sávjában megszüntették az üzletsorokat és műhelyeket, ez utóbbiak helyét valamivel keletebbre, a mai fasoros út sávjában jelölték ki.

[163] *Kuzsinszky:* Bud. Rég. II (1890) 105 és 9. kép a) — Utolsó ízben említi *Horler—Szilágyi:* Bud. Műemlékei, II, 470 (Egy részét Sz. Póczy újból felásatta).

[164] L. föntebb, 162. jegyzetben adott irodalmat.

[165] *Nagy, T.:* Bud. Tört. I, 431, további irodalommal.

[166] V. ö. *Tudor, D.:* I cavalieri danubiani (Ephem. Dacorom. VII [1937], 336).

[167] L. megjegyzéseimet a Bud. Műemlékei. II. 52.

[168] A Palaestrára szorítkozva más érveléssel l. *Horler—Szilágyi:* i.m. 456, 470.

[169] A tartományi városokban nem ritka a városi központ hasonló elrendezése. L. pl. Augusta Rauriaca példáját. *Stähelin, F.:* Die Schweiz in römischer Zeit.[3] Basel, 1948, II. térkép. Gazdag összehasonlító anyag található *J. Ch. Balty* cikkében: Basilique et curie du forum de Glanum [Latomus, XXI (1962), 279—319 11.].

[170] Ennek déli szárnyát még 1947-ben felásták. Alaprajzát l. pl. Bud. Műemlékei. II. 427. kép. (A taberna-sor északi folytatását 1962-ben találtuk meg.)

TIBOR NAGY

ERFORSCHUNG DER PERIODEN IM ZENTRAL-GEBIETE DER ZIVILSTADT VON AQUINCUM

Im Mittelpunkt der Zivilstadt von Aquincum wo der *decumanus (D)* und der *cardo (C)* die beiden Hauptverkehrsstrassen der Stadt sich kreuzen, steht das Gebäude (Abb. 1, 3), welches im Schrifttum stets mit dem Namen „Basilika" bezeichnet wird. Die früheren, in den Jahren 1884 und 1896 durchgeführten Ausgrabungen erschlossen lediglich jene Räume des Gebäudes die auch nach dem, im 3. Jahrhundert erfolgten Umbau in Gebrauch standen (Abb. 2—3, 13). Die spärliche Dokumentation der damaligen Grabungen und ihre wortkargen Beschreibung[5] klärte weder die ursprüngliche Bestimmung des Gebäudes noch die einzelnen Bauperioden. Es kann daher kaum überraschen, dass die traditionelle Bezeichnung des Gebäudes als Basilica neuerdings immer häufiger in Zweifel gezogen wurde. Ausser dem einzigen grösseren Raum, der im Gebiet des Gebäudes nachgewiesen werden konnte (Abb. 3/3), sprach nämlich nichts für eine basilikale Verwendung des Gebäudes.

Als 1961 die endgültige, denkmalpflegerische Regelung des Ruinenfeldes von Aquincum beschlossen wurde, war die Denkmalplanung durch die Unzulänglichkeit der früheren archäologischen Freilegungen und in geringem Masse dadurch, dass die damals bereits erschlossenen Mauerreste mittlerweile verfielen, die Fussbodenniveaus sich abwetzten bzw. auffüllten, vor fast unlösbare Aufgaben gestellt. Es wurde offenkundig, dass die Denkmalregelung, ohne einer neueren archäologischen Untersuchung des Gebietes der „Basilica" nich durchzuführbar sei. Die Ausgrabungen die zwischen dem 26. Juli und dem 15. September 1961 durchgeführt wurden, bezweckten eine Lösung des weiter oben gestreiften Problems. Die Ergebnisse dieser sind im vorliegenden Aufsatz kurz zusammengefasst. Es sei jedoch erwähnt, dass die archäologischen Forschungen noch nicht abgeschlossen sind und auch in folgenden Jahren fortgesetzt werden.

Die Ausgrabung im Jahre 1961 konnte bereits feststellen, dass die im Fachschriftum ausgesprochene Ansicht, wonach an der Stelle der Zivilstadt von Aquincum vor der Römerherrschaft ein Dorf der Eravisker gestanden hätte, *jeglicher archäologischen Grundlage entbehrt*. Das Zentrum der späteren Zivilstadt, der Bereich der „Basilica", war sowohl im 1. Jahrhundert vor u. Z. als auch zur Zeit der julisch-claudischen Dynastie ein unbewohntes Gelände. Erst im letzten Drittel des 1. Jahrhunderts u. Z., zur Flavierzeit bevölkerte sich dieses Gebiet.

Im Gelände der Basilika ist der älteste Siedlungshorizont *(Periode I)* von den in der gewachsenen Erde eingetieften Siedlungsresten der Flavierzeit vertreten. Im SO-Teil der späteren Basilika war im letzten Drittel des 1. Jahrhunderts, wahrscheinlich bereits seit der Regierungszeit des Vespasians, eine Gerberwerkstätte in Betrieb (Abb. 4, mit α bezeichnete Siedlungsreste; Abb. 7, 19/1). Nördlicher war das Gebiet in den rohen Lehm vertiefte Wohngruben, Vorratsgruben und Müllgruben besetzt (Abb. 4, $\gamma, \delta, \varepsilon, \eta$; Abb. 31—32, 37—38). Es sind die Reste jener armseligen, in der Art der Eingeborenen gebauten Siedlung, die in den schriftlichen Quellen der Domitian-Trajanzeit unter dem Namen *vicus Acincum* erwähnt ist.[154]

Möglicherweise ging ein Teil der Siedelung der Eingeborenen am Ende des 1. Jahrhunderts, zur Zeit der Donaukriege, die unter dem Kaiser von Domitian geführt worden sind, zugrunde. Am Grund der Ausfüllung, welche die aufgelassene Gerberwerkstätte bedeckte, kam ein archäologisches Fundmaterial (mit α bezeichnete Siedlungsreste) zum Vorschein, welches nämlich nicht das Ende des 1. Jahrhunderts überschreitet (Abb. 46, 10, 12, 9/7—9). Das übrige Material der bisher nur zum Teil freigelegten, in der gewachsenen Erde eingetieften Siedlungsreste stammt ebenfalls noch aus der Zeit vor Trajan-Hadrian (Abb. 45/2, 3, 6).

Zur Wende des 1—2. Jahrhunderts wurde die Gerberwerkstätte bis zur Oberfläche aufgefüllt und planiert. An ihre Stelle errichtete man ein kleineres Gebäude mit Steingrundmauerung und am aufgehenden Mauerwerk mit Lehmziegeln *(Periode II)*. Dieses kleine, aus Lehmziegeln erbaute Gebäude bestand, wie es vom hinzugehörenden Fundmaterial bezeugt wird, nicht länger als ein-zwei Jahrzehnte. Die kurz befristete Periode II. vermochte man bislang nur an der Stelle der Gerberwerkstätte abzusondern. In den übrigen untersuchten Gelände begegneten wir bisher nur dem Material *dreier Perioden* (I., III., IV.).

Zur Zeit Hadrians, als der *vicus* Aquincum auf den Rang eines Munizipiums erhoben wurde, waren im Bereich der Basilika grossangelegte Terrainregelungsarbeiten im Gange. Die früheren Gebäude, die aus Lehmziegeln in der Art der Eingeborenen gebaut waren, hatte man damals abgetragen; hiernach wurde das Basilika benannte Steingebäude erbaut *(Periode III)*.

Ursprünglich fehlten im Gelände der Basilika die grösseren, für basilikale Zwecke geeigneten ungeteilten Räume. Den W-Flügel des Gebäudes nahm eine Tabernenreihe ein (Abb. 4, 23—24, 27—28).

Auch der spätere ungeteilte, grössere Raum 3 gliederte sich damals noch in drei kleinere Räumlichkeiten. Abb. 25—26 zeigen die Reste der Ende des 2. Jahrhunderts abgerissenen früheren Zwischenmauer des Raumes 3 an. Dem letztgenannten dreiteiligen Raum schloss sich nach Norden ebenfalls eine Tabernenreihe an (Abb. 4, 39—40). Am nördlichen Ende der Fläche, an der Stelle der früheren, eingetieften Siedlungsresten γ—η wurde ein rund 20×16 m grosser, freier Raum ausgebildet (Abb. 4, 30, 33—34, 36), der auch von Norden her mit einer kleineren Flucht von Räumen abgeschlossen war. Die Plananordnung des von zwei Seiten mit Tabernen umfassten freien Platzes weist darauf hin, dass im 2. Jahrhundert sich auf diesem Gelände ein Marktplatz *(forum)* befand, der als Mittelpunkt des Wirtschafts- und Handelslebens der Stadt bezeichnet werden kann. Die aus dem 2. Jahrhundert stammende „Basilica" der Stadt dürfte in der unmittelbaren östlichen oder nördlichen Nachbarschaft des durchforschten Gebietes zu suchen sein.

Die oben überblickte Periode III ist auf Grund des Denkmalmaterials (Abb. 44, 46/4, 8/11—12, 9/1, 9/3—6) mit den 60—70er Jahren des 2. Jahrhunderts zu schliessen. Die eng aneinandergebauten Tabernen wurden zu dieser Zeit von einem Brand zerstört.

Es ist nicht ausgeschlossen, dass der Gebäudekomplex — worauf auch die an mehreren anderen Stellen der Bürgerstadt beobachteten Erscheinungen verweisen — dem grossen Sarmateneinbruch im Jahre 178 zum Opfer gefallen ist.

Mit dem nach dem neuen Plan erfolgten Wiederaufbau des Gebäudes *(Periode IV)* wurde erst Ende des 2. Jahrhunderts begonnen. Es scheint ziemlich sicher, dass zu diesem grossangelegten Wiederaufbau in entscheidender Weise der Umstand beigetragen hat, dass Aquincum den Rang einer *colonia* einnahm (194 u. Z.). Vorhergehend *(Periode IIIb)* sind noch in den letzten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts die Spuren einer gewerblichen Tätigkeit z. B. im Raum 3 anzutreffen. Auf der mit β-bezeichneten Fläche legten wir zum Teil das Material einer Werkstätte frei, die kurze Zeit hindurch bleiglasierte Gefässe erzeugte (Abb. 47).

Ende des 2. Jahrhunderts als der Wiederaufbau in Angriff genommen wurde, sind die früheren und bereits baufälligen Tabernen abgetragen, ausserdem die Fussbodenniveaus im ganzen Gebiet um 15—20 cm gehoben worden.

An der Stelle der Werkstätten und der Tabernen, am Südteil des Gebäudes wurde ein grösserer ungeteilter Raum ausgebildet (Abb. 4/3), der von diesem Zeitpunkt an auch basilikalen Zwecken zu dienen vermochte. Der frühere freie Platz wurde nach Norden zu erweitert und der gekieselte Fussbodenniveau gehoben. Am nördlichen Ende des Platzes stand eine $3{,}3\times2{,}2$ m grosse Steinbasis mit einer Kaiserstatue, von der lediglich der 32 cm hohe und aus einem marmorähnlichen Kalkstein gehauener Kaiserkopf erhalten blieb (Abb. 48—50).

Die Kaiserstatue und der grössere Platz, der an beiden Seiten mit Säulenhallen ausgestattet war, sowie die Gesamtheit der von Süden auf diesen Platz ausgehenden grösseren ungeteilten Räume weisen auf den Bereich des Aquincumer *Forums* hin.

Nach Westen zu gehörte dem Forum der durch den *cardo* getrennte Gebäudekomplex an, welcher im Schrifttum unter dem Namen Palästra bekannt ist. Auch dieses Gebäude ist uns in seiner im 3. Jahrhundert umgebauten Form bekannt, als es zu Zwecken eines Palästra keineswegs geeignet sein konnte.

Im Nordteil des Gebädes kennen wir einen von der Forschung bislang noch nicht bestimmten massiven viereckigen Steinbau, dessen Masse die aus Aquincum gekannten Statuenbasen weit übertreffen.[163] Unsrerseits würden wir in diesem massiven Sockel den Rest des Podiums eines kleineren Heiligtums römischen Typs erblicken.

In der Nähe, südlich von diesem Heiligtum, in dem mit Steinplatten bedeckten, südlich gelegenen Hof des Gebäudes, wurde noch Ende des vorigen Jahrhunderts eine in den Kreis des Kultes der sog. „donauländischen Reitergottheiten" angehörende bleierne Scheibe gefunden.[165] Es könnte vielleicht als kühner Gedanke gelten, wenn man zwischen dieser Scheibe aus dem 3. Jahrhundert und dem von ihrer Fundstelle um einige Meter nördlicher gelegenen gleichaltrigen Heiligtum einen Zusammenhang entdecken wollte. Der Umstand dass uns bisher ein solches Heiligtum von einem anderen Orte noch nicht bekannt ist, wird am wahrscheinlichsten damit erklärt, dass der Kult der mit den Gestalten der Dioskuren verflochtenen Reitergottheiten sich mit anderen, in erster Linie mit dem von Jupiter gesellte,[166] dessen Möglichkeit wir auch im Gebiete der Bürgerstadt von Aquincum in Betracht ziehen können.

Auf jedem Fall kamen im Gelände des in der gegenwärtigen Anordnung des Planes und in der inneren Ausbildung für Palästrazwecke ungeeigneten Gebäudes so bedeutungsvolle architektonische und andere Denkmäler des religiösen Lebens von Aquincum zum Vorschein, dass die kultische Bestimmung einzelner Teile dieses monumentalen Gebäudekomplexes im 3. Jahrhundert bereits zweifellos ist.

Der gegenwärtige, in imposanten Dimensionen erfolgte Ausbau des Gebäudes, das unter dem Namen „Basilica" oder Palästra bekannt sind, wurde zur Wende des 2—3. Jahrhunderts vorgenommen, nachdem Aquincum den Rang einer *colonia* eingenommen hat.

Vom 3. Jahrhundert an stellen uns die beiden Gebäude, Heiligtümer und Statuen einen so reichen Komplex dar, der im Bereich von Aquincum allein steht, und die Zusammenhänge in Betracht gezogen, sich *bloss im Bereich des Forums von Aquincum vorstellen lässt.*

Unseres Erachtens teilt der *cardo* das Forum von Aquincum in zwei grössere Teile. Im westlichen Teil (im Gebiete der sog. Palästra) sind die Gebäude der amtlichen, staatlichen und städtischen Kulte und vielleicht auch der in politischer und kultischer Hinsicht Zentral gelegene, grössere Forumplatz von Aquincum des 3. Jahrhunderts zu suchen.

Das Gelände des als „Basilica" bezeichneten Gebäudes kommt möglicherweise als Sitz der Rechtsprechung und der Handelstätigkeit in Betracht, an dessen nördlichen Teil ein offener Platz oder ein kleines Forum, an beiden Seiten mit Säulenhallen abgegrenzt, errichtet war. Für ähnliche Anordnung können ausser Italien auch aus dem Gebiete von Rätien und Gallien Beispiele angeführt werden.[169]

SZ. PÓCZY KLÁRA

AQUINCUM A IV. SZÁZADBAN

I. A KÉSŐ CSÁSZÁRKORI AQUINCUM KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Aquincum életének legkésőbbi szakaszáról alig tájékoztatnak valamennyire feliratos emlékek és irodalmi adatok. E nehézségek ellenére Alföldi András és Nagy Lajos a „Budapest Története" c. monográfia római részében lenyűgöző képben mutatták be az olvasónak a városi élet hanyatlását, megállapításaik a birodalmi adminisztráció összeomlásáról nemcsak Aquincumra, hanem az egész Pannónia területére érvényesek.[1] Nagyvonalúan kezelték a IV. századi emlékanyagot s ennek hátterében elevenítették fel a provincia határain zajló politikai eseményeket.

Publikációjuk óta két évtized telt el, s ez alatt az idő alatt a második világháború után újjáépülő Óbuda sok új régészeti anyagot szolgáltatott a kutatás számára.[2] Mégis számtalan tisztázatlan probléma marad még mindig Aquincum késő császárkori történelmével kapcsolatban, hiszen arra az alapvető kérdésre is csak további ásatások adhatnak választ, hogy hol helyezkedett el a IV. századi katonai tábor, amelynek erődrendszeréről csak elképzeléseink vannak.

Az alábbi topográfiai feldolgozás során térképre vetítettük a IV. századi aquincumi lelőhelyeket és az ásatási feljegyzések, irodalmi értékelések felhasználásával az egységesen késő császárkorinak mondott anyagon belül három periódust választhattunk szét. Majd ennek alapján megkíséreltük körvonalazni a városkép módosulását a mondott időszakban.

Topográfiai összeállításunk lényegében csak az óbudai katonavárost öleli fel. A polgárváros hagyatékából jóformán teljesen hiányzik a IV. századi leletanyag és ásatási megfigyelés.

„A katonaváros és legiostábor területén levő épületek és közművek" térképét első ízben 1951-ben állította össze Szilágyi János,[3] majd némi módosítással 1962-ben ugyanezt a 48 lelőhelyet sorolta fel a Budapest Műemléki Topográfiája II. kötetében.[4] Lelőhelykataszterünk csak Óbuda belterületére szorítkozott, feltehetően a tábor és táborváros környékére. Ezt egészítettük ki — a könnyebb kezelhetőség szempontjából megtartva számozását —, a canabae külső szegélyével, az elmúlt tíz év ásatási anyagával, valamint a temetők és egyes sírok lelőhelyeivel. Kibővített lelőhelykataszterünk a lehetőségek szerint viszont csak IV. századi emlékanyagot tartalmaz.

Az aquincumi települések részletes felmérése, az építési periodusok egyeztetése a principátus idejéből származó leletegyütteseknél sem készült még el; e három évszázad történetéről mégis világosabb kép tárul máris elénk. Az utóbbi időben ugyanis több tanulmány jelent meg az I. századi lakosság építkezéséről, az I—II. század fordulóján megépült legiós táborról és annak praetoriumáról. Sorozatos közlemények ismertették a II—III. században fennállott helytartói palota feltárásának eredményeit, valamint két díszesebb épület leletanyagát a canabae északi, illetve déli szegélyéről, amelyek a város II—III. századi sorsához szolgáltattak újabb szempontokat. A késő császárkorból származó régészeti hagyatékról azonban csak rövid ásatási jelentések emlékeztek meg, ezeket foglaljuk össze az alábbiakban.

[1] *Alföldi A.—Nagy L.:* Budapest Története. Budapest az ókorban I. Budapest, 1942. — Legutóbb *Nagy Tibor* fejtette ki aprólékosan e korszakra vonatkozó történelmi események hátterét: Budapest Műemléki Topográfiája II. Budapest, 1962. 57 skk. (Továbbiakban Nagy T. Top. II.)

[2] Pannónia határmenti katonavárosainak jellegéről, jelentőségéről először *Radnóti A.:* MTA Közl. 5 (1954) 496 skk.

[3] *Szilágyi J.:* Arch. Ért. 78 (1951) 121 skk. (Továbbiakban Szilágyi I.)

[4] *Szilágyi J.:* Budapest Műemléki Topográfiája II. Budapest, 1962. 516 és 331 skk. (Továbbiakban Szilágyi II.)

JELMAGYARÁZAT

Bécsi út 94—98. *68*
Bécsi út 100—104. *67*
Bécsi út kísérleti lakótelep. *63*
Bécsi út—Vörösvári út sarok. *83*
Bécsi út 166. *62*
Bécsi út 170—172. *82*
Bécsi út 195. *81*
Berend u. 10—12. *52*
Bogdányi út 12—4. *56*
Calvin u. 1. *13*
Csúcshegy (hrsz. 21. 263-66) *79*
Ék u. 9. *35*
Emese u. (SzTK Rendelőintézet) *61*
Filatori gát, HÉV állomás. *54*
Flórián tér. *14—16 és 25—26*
Folyamőr u. 7—11. *47—48*
Föld u. *17*
Gyűrű u. *11—12*
Harrer P. u. *50*
Hunor u. 20. *58*
Jablonkai út 7 és 15. *77*
Kerék u. 15, 19, 33. *43*
Kerék u. 63. *55*
Kenyeres u. 32. *66*
Kiscelli u. 10—12 *1—3*
Kiscelli u. 81—91. *64*
Kisduna-ág. *20 és 39*
Kórház u.—Szentendrei út sarok. *29*
Korvin O. tér 3—5. Szentlélek tér. *19*
Körte u. 20. *59*
Körte u.—Vörösvári út sarok. *60*
Kulcsár u.—Naszád u. sarok. *7*
Lajos u. 34—37. *70*
Lajos u. 164—168. *5*
Lajos u. 169—171. *4*
Lajos u. 179—185. *6*
Laktanya u. 26 és 31. *40*
Majláth u.—Flórián tér sarok. *36*
Majláth u. 24. *27*
Megyfa u. (iskola) *57*
Miklós u. 4. *44*
Miklós u. 30. *38*
Miklós u. 32—34. *37*
Nagyszombat u. (amphiteatrum) *69*
Pacsirta u. *14*
Pálvölgyi barlang. *72*
Polgár tér 7. *18*
Raktár u. *53*
Remetehegy (Kiscelli kastély fölött) *73*
Selmeci u. *84*
Sorompó u. *49*
Szél u.—Kórház u. sarok. *28*
Szél u. (iskola) *41*
Szél u.—Szellő u. *45—46*
Szentendrei út 40. *42*
Szentlélek-tér *19*
Szépvölgyi út (Mérőműszerek Gyára) *71*
Szépvölgyi út—Pálvölgyi barlang. *72*
Szőlő u. 8. *9*
Szőlő u. 58—66. *8*
Tarhos u.—Óvári u. sarok. *80*
Táborhegyi út 14. *75*
Táborhegy, Untisz telek *76*
Táborhegy, Schlosser telek *78*
Testvérhegy, Leopold téglagyár *74*
Vályog u. 10. *65*
Vihar u. *51*
Vörösvári út 18—24. *21—23*
Vörösvári út—Emese u. sarok. *61*
Zápor u. 90. *63*

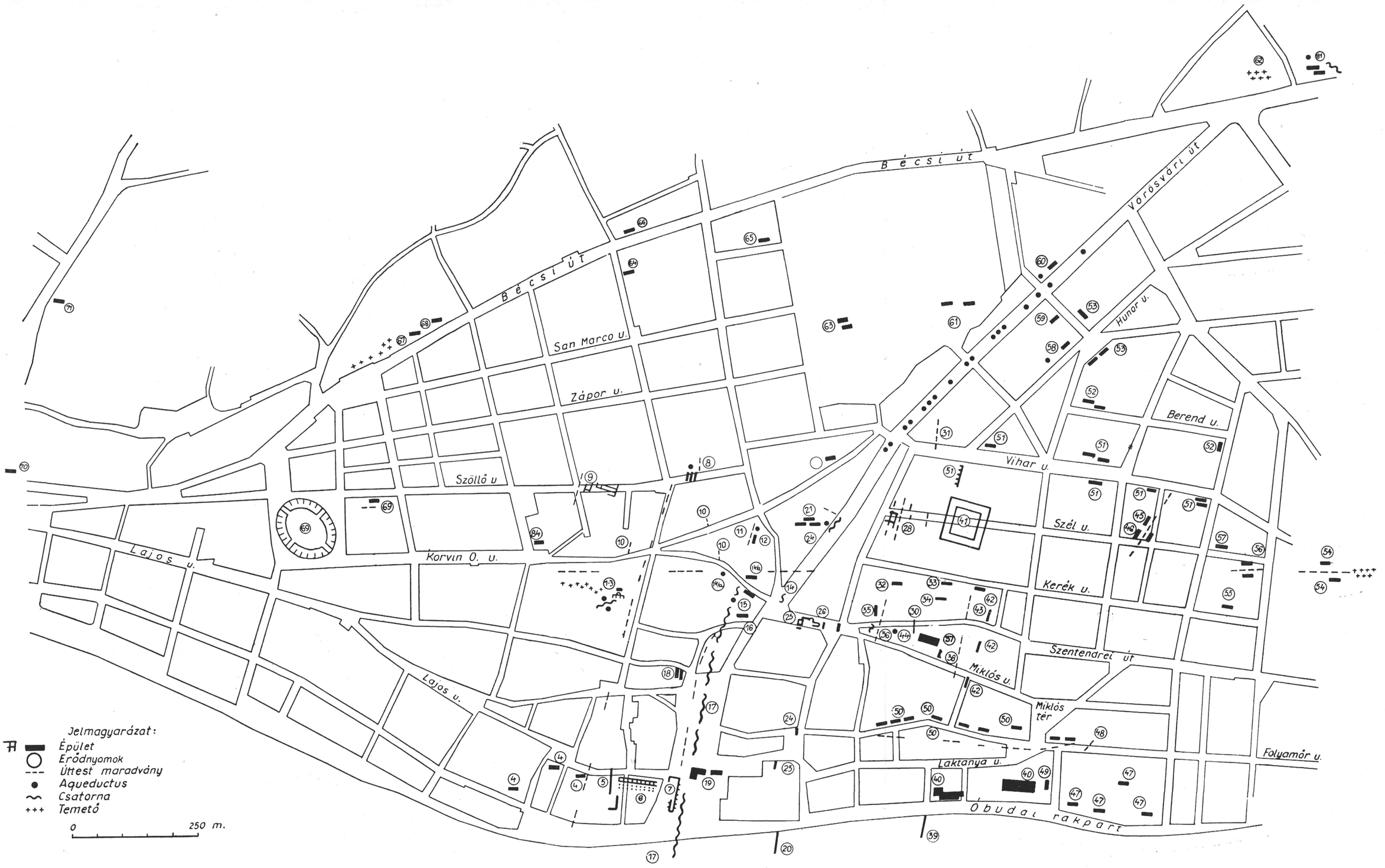

1. kép. A IV. század elején még használatban levő épületek, utak, temetők az aquincumi tábor és canabae eddig feltárt területén
Zu Beginn des 4. Jahrhunderts noch benutzte Gebäude, Strassen, Gräberfelder auf dem bisher freigelegten Gelände des Lagers und Canabae von Aquincum

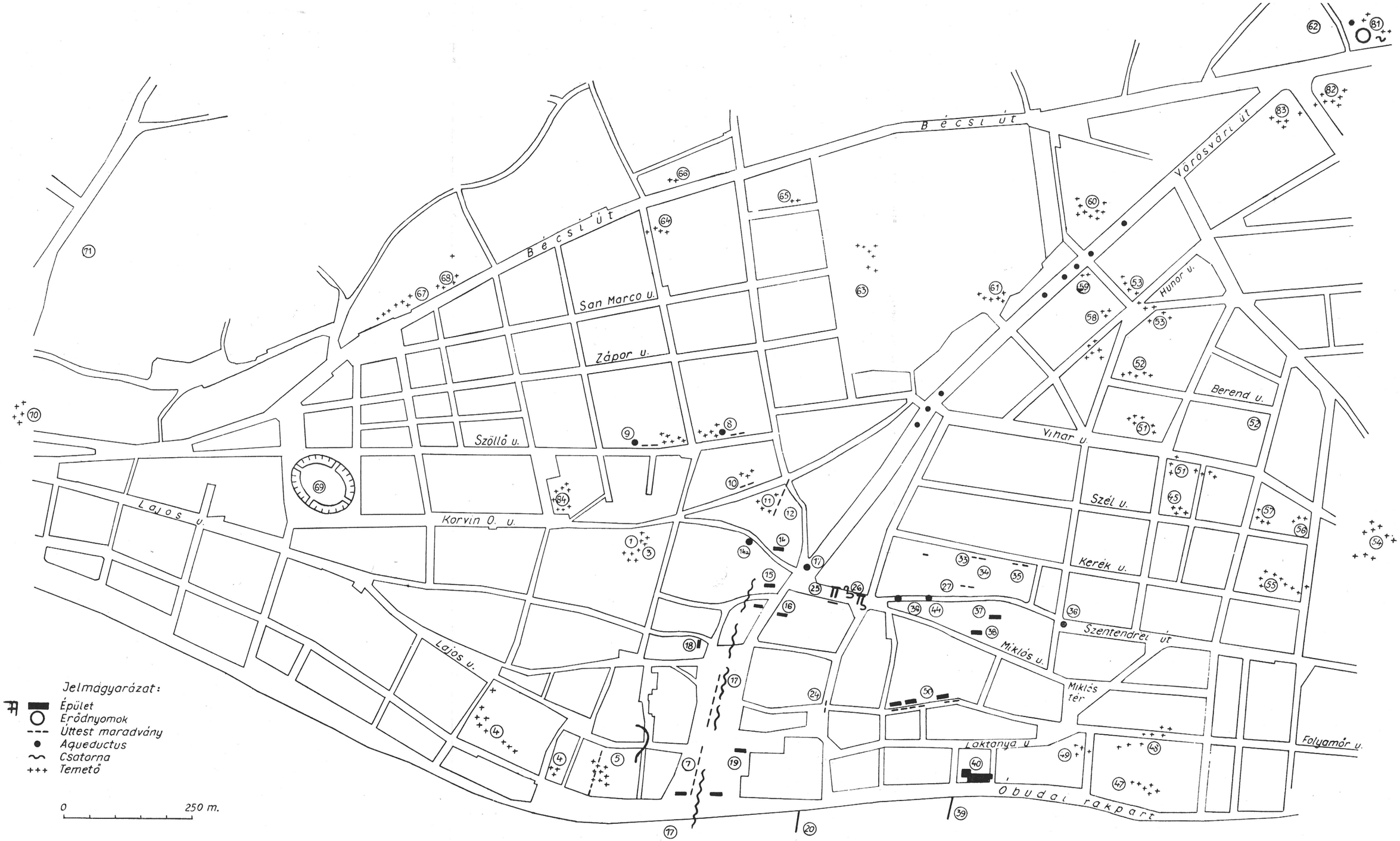

2. kép. A IV. század utolsó évtizedeire jellemző épületek és temetők az aquincumi tábor és canabae területén
Gebäude und Gräberfelder aus den letzten Jahrhzehnten des 4. Jahrhunderts auf dem Gelände des Lagers und der Canabae von Aquincum

MUSEUM

II. KÉSŐ CSÁSZÁRKORI LELŐHELYEK AZ AQUINCUMI TÁBOR ÉS CANABAE TERÜLETÉN[5] (1—2. kép)

1—3. Fürdőosztályos lakóépületek a *Kiscelli u. 10—12. sz.* alatt, az észak-déli irányú főútvonal, illetve aquaeductus mellett. A kőépületek a II. század elejétől kezdve többszöri átépítésen mentek keresztül. A III—IV. század fordulóján kősírládákban temetkeztek az épület mellett. A IV. század közepén tűzvész pusztította el a lakóépületeket, ezután már nem építették újjá, hanem romjai között, germán lakosság húzódott meg néhány évtizeden át. Majd a IV. század utolsó két évtizedében ezek is elhagyták az épületeket, melynek romjai közé ezután már csak sírokat helyeztek.

4. „Úttest, kemence és lakóház nyomok a canabae területén", a *Lajos u. 169—171. sz. alatt.*

5. „Hosszú egyenes falba beépített nagy, körösfalu építmény", a *Lajos u. 164—168. sz.* alatt.

6. „Három sor pilléres, nyitott csarnokos egy sor helyiséges építmény nyomai" a *Lajos u. 179—185. sz. alatt.*

7. „Régebben feltárt, publikálatlan építmény az Árpád hídfő alatt, a *Kulcsár—Naszád utca sarkán.*" A 4—7. sz. lelőhelyek a jelenlegi Árpád-híd budai hídfője mellett összefüggő római kori épületcsoporthoz tartozhatnak, amelynek északi és déli határán egy-egy széles kövezett kocsiút futott le itt nyugat felől a Duna-partra. Az épületcsoport a II. század elején épült, többször javították (mint az 1—3. sz. épületeket), utoljára a IV. század elején. A század harmincas éveiben azonban már elpusztulhattak, mert egy széles íves fal maradványai húzódnak az elplanírozott romok fölött, majd ennek déli külső oldalán a IV. század végére tehető többrétegű temetkezést figyeltek meg az ásatók.[6]

8. „Sáncárok nyoma a *Szőlő u. 58—66. sz. alatt*", mellette csatorna és a IV. század végéről származó sírok húzódtak.

9. „Észak-déli irányú úttest és esetleges vastag fal nyomai." Az úttest mellett, mintegy száz méteres távolságra egymástól egy-egy középület maradványa a II—IV. századra keltezhető építési periódusokkal, gazdag leletanyaggal, központi fűtéssel, többrétegű falfestéssel, stukkóval. A IV. század második felében az épületek romjai között is voltak sírok.[7] Lelőhely a *Szőlő u. 8. sz. és 66. sz. valamint a Szőlőkert utcát összekötő névtelen kis utca.*

10. „Kő, kavics, söder rétegeződése a *Szőlőkert u. 8. sz.* alatt." A Kórház és Pacsirta utcában is rendszertelen elhelyezésben IV. század végére keltezhető sírokat találtak.

11—12. „Úttest nyomai és kelet-nyugati irányú kőfalas csatorna a *Gyűrű utcában.*" A csatorna leágazásait beépítették a IV. században, néhány évtizeddel később azonban már ide is temetkeztek.

13. *A Calvin u. 1.* középkori kastély-romok mellett észak-déli irányú út nyomai, mellette az aquaeductus maradványai. Az úttest összefügghet az 1—3-nál megfigyelt kocsiúttal.

14. „Elágazás a főcsatornából a *Flórián téri* katonai fürdő felé."

14/a. „Elszigetelten fennmaradt vastag falcsonk a *Pacsirta u.* 20. számnál"; vízvezeték maradványa a 17. számú ház előtt.

15—16. Kemence nyomok — „fűthető lakókunyhók", a *Flórián tér 1.*, a *Calvin u. 16.*, *Polgár tér és Calvin u.* sarkánál, a IV. század második feléből.

17. „A főcsatorna vonala megvan a *Föld utcától* kezdve kelet felé a Dunáig kisebb-nagyobb megszakításokkal"[8] a római uralom végéig használatban lehetett ez a csatorna az itt előkerült leletek tanúsága szerint.

18. „Vastag faldarab a *Polgár tér 7. sz.* alatt." Mellette „gazdagon berendezett, központi fűtéses, falfestménnyel díszített épület maradványai a II—IV. századból".

[5] Katalógusunkban az 1—46. számú lelőhelyeknél *Szilágyi János* megállapításait idézőjelbe tettük. Az említett lelőhelyekre vonatkozó irodalom összegezve a 3. és 4. jegyzetben megjelölt kiadványokban, ezekhez újabb ásatási megfigyelések esetében kiegészítéseket tettünk. Az aquincumi temetők topográfiáját *Nagy Lajos* állította össze: Bp. Tört. I. 358., legutóbb kiegészítésekkel *Kaba Melinda* közölte: Bud. Rég. XIX (1959) 160 skk. Lelőhely kataszterében korhatározás nélkül összegezte az aquincumi sírokat és temetőket, ezek közül topográfiai térképünkön lehetőleg csak a IV. századra keltezhető emlékeket, lelőhelyeket soroltuk fel.

[6] A 4—7. számú lelőhelyeknél feltehetően az aquincumi kikötő épületei, raktárhelyiségei húzódtak a II. századtól kezdve a IV. század közepéig. A területen 1962-ben perióduskutatást kezdtünk meg.

[7] 17.195 hrsz. lebontott ház helyén.

[8] A főcsatorna COHVIIBRANT bélyeges téglákból készült, mint a Hajógyár-szigeti helytartói palota azonos méretű csatornahálózata, vö. *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVIII (1958) 65. és 57. j. Az aquincumi canabae közművesítése tehát a III. század elején történhetett. A főcsatorna a Flórián tér környékén többször irányt változtatott, nyilván korábban kialakult utcahálózathoz igazodott: épületek alatt sehol sem bújt át, hanem a főútvonalat követte.

19. „Jelentős vastagságú kelet-nyugati irányú faldarab a *Szentlélek téren*", — ma *Korvin O. tér 3—5. sz.* előtt. Mellette apszisos kiképzésű, központi fűtéses, falfestménnyel díszített épület maradványai a II—IV. századból.[9]
20. „Még a múlt század folyamán megfigyelt fal a Kisduna-ág medrében."[10]
21—24. *Vörösvári út 18—24. sz.* házak udvarán római kori lakóháznyomok, amelyeket a II. századtól a IV. század végéig laktak. Az épületek központi fűtéssel, csatornázással, vízvezetékkel voltak ellátva, falfestés díszítette őket. A 22. sz. alatt olajprés, és későbbi időből észak-déli irányú sáncárok nyomai voltak megfigyelhetők.[11]
25. „A legio »nagyobbik« fürdője a Flórián téren." A II—IV. század folyamán többször átépítették.[12]
26. „Kelet-nyugat irányú vastag falak nyomai a *Flórián tér* északi végén."
27., 30—35., 43. *Majláth u. 24., Ék u. 9., Kerék u. 15., 19., 33.*, valamint *Szentendrei u. 42. sz.* alatt a korai Domitianus kori kőtábor erődrendszerének északi és nyugati maradványai saroktoronnyal. A korai tábor bővítésekor e védőrendszer árkait betöltötték, fölötte később utcák, épületek húzódtak. Az itt talált leletanyag alapján e terület a IV. század végéig lakott volt.
28. „Régebbi ásatás publikálatlan eredményei: kelet-nyugati irányú úttest maradványai, ennek mindkét oldalán oszlopcsarnokos, falfestéssel díszített középületek. Lelőhely *Szél és Kórház u.* sarok.[13]
29. Régebbi ásatás publikálatlan eredménye a *Kórház* és *Szentendrei út sarkán:* feltételezhetően a porta decumana építménye."[14]
36. „Vízgyűjtő medence a *Majláth u. és Flórián tér sarkán*", talán az aquaeductus vízelosztója.
37. „Régebbi ásatás publikálatlan eredménye: valetudinarium", lelőhely: *Miklós u. 32—34.*
38. „Régebbi ásatás publikálatlan eredménye: horreum", lelőhely: *Miklós u. 30.*
39. „A múlt században megfigyelt kelet-nyugati irányú fal a Kisduna-ág medrében."
40. „A régi izraelita temető beépítése alkalmával megfigyelt praetorium maradványai a *Laktanya u. 26. sz.* alatt" fürdőszárnnyal, központi fűtéssel, falfestéssel, csatornázással. Közelében a *Laktanya u. 31. sz.* alatt tárták fel egy hozzá hasonlóan díszes középület maradványait. Mindkét épületet a II—IV. század folyamán többször átépítették.
41. „Régebbi ásatás publikálatlan eredménye a *Szél utcánál:* forum, árucsere csarnok a barbárokkal, középület a II—IV. századból."
44. „Régebbi ásatás publikálatlan eredménye: égetett agyag fürdőmedence" a *Miklós u. 4. sz.* előtt lakóépület részeivel.
45—46. Úttest és lakóház nyomok a *Szél és Szellő utca sarkánál.* Az úttest ÉNy-DK irányú; mindkét szélén több periódusú falfestéssel, központi fűtéssel, közművekkel ellátott házak. Ezek romjai közé a IV. század utolsó harmadában már temetkeztek.[15]
47. „A tábor belsejére valló építmények nyomai a *Folyamőr u. 7. sz.* alatt, a Leipziger cukorgyár gazométere mellett." Ugyanott késő-római téglasírok[16] is előkerültek.
48. *Folyamőr u. 11—19.*, a mai úttestet ÉNy felől keresztező széles római kori úttest csatornás járdával. Előtte porticusos lakóépület húzódott, az egyik helyiségben bronzöntő műhelyt rendeztek be. A *Folyamőr u.* északi végében, pl. a *Miklós tér* sarkán, valamint a *Matróz utca* sarkán[17] már késő-római kősírládákat és téglasírokat is találtak.
49. *Sorompó utca 2. sz.* alatt festett falú épület került elő több periódussal a II—IV. századból. Romjai között két csontvázat is feltártak a IV. század végéről.[18]
50. *Harrer P. u.* a mai *Folyamőr u.* útteste alatt római kori úttest maradványai húzódnak, s ezt sűrűn szegélyező épületek, köztük falfestéssel díszített, központi fűtéses lakóház maradványai is felszínre kerültek.[19]

[9] Az épületek leletei az Aquincumi Múzeumban; vö.: *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest, 1956. 53., XLVI. t.

[10] A 20. és 39. számú lelőhelyhez ujabb ásatási megfigyeléseket szolgáltattak az 1952—1956 között folytatott feltárások a helytartói palota területén. Vö.: *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVIII (1958) 54.

[11] A Vörösvári úton végig csatorna-fektetési munkák folytak 1955—1956 telén, amikor az úttest közepén római kori útburkolat, vízvezeték nyomai, lakóépületek maradványai kerültek elő több periódusból. Vö.: *B. Bónis É.—Sz. Burger A.:* Arch. Ért. 83 (1956) 98. — Az anyag közzétételét *Wellner István* készíti elő.

[12] Az 1960—1961. évi leletmentésről: *K. Kaba Melinda:* Bud. Rég. XX (1963) 310. A korábbi eredményekhez l. *Szilágyi J.:* Top. II. 335. irodalommal.

[13] A porticusos épületek a 41. szám alatt közölt lelőhely szomszédságában a fórum melletti épületsorhoz tartoztak; talán üzletházak?

[14] Vö.: *Nagy L.:* Bud. Rég. XIII (1943) 50.

[15] A legújabb leletmentésről: *Wellner I.:* Bud. Rég. XIX (1959) 253.

[16] *Szilágyi J.:* Arch. Ért. 58 (1951) 123.

[17] *B. Bónis É.—Sz. Burger A.:* Arch. Ért. 85 (1956) 98.

[18] *Sz. Póczy K.:* Bud. Rég. XVI (1955) 134.

[19] L. 17. jegyzet.

51. *Vihar u. 11—13., 12—14. sz.* alatt római kori úttest mentén értékes falfestéssel díszített épületnyomokat tart számon a kutatás. Ezek egyikéről megállapították, hogy a IV. században imaháznak alakították át. Egyébként az utca teljes hosszában késő-római téglasírok, kőkoporsók, sírkápolnák, sírkertek kerültek elő az 5., 6., 12., 14., 24., 25. sz. alatt a 12/a és 23-nál aquaeductus nyomok is. A sírok a mellékletek alapján részben a század közepéről, részben I. Valentinianus idejénél későbbről származnak.[20]
52. *Berend u. 10—12.* épületmaradványok a II. századtól kezdve. Falmaradvány mellett „in situ" oltár. Későbbi betemetkezések a IV. századból, kősírládák, téglasírok.[21]
53. *A Raktár utcában* a városi házak előtt római lakóépületek maradványai húzódnak. Ezeknél öt építési korszakot figyeltek meg, a legutolsó a IV. század elejéről származik. Egy ennél későbbi periódusban temetőkápolnát (cella trichora) kiterjedt ókeresztény temető vett körül.[22]
54. *A Filatori gát mentén*, a HÉV állomástól ÉNy-ra, ÉNy-DK irányú széles római úttest húzódik. Ennek D-i szegélyén több római kori épület maradványát tárták fel még a múlt század végén. Az É-i oldalon többrétegű temető húzódott. A II—III. századból származó sírszobrokat a IV. században építőanyagként újra felhasználták. A század közepére datálható egy soros temető mintegy negyven sírja, a század végére keltezhető temetőrészben a rendszertelenül egymásra dobált, vagy csak hevenyészve eltemetett halottakat másodlagosan felhasznált kő-, tégla- és fakoporsóban helyezték el.[23]
55. *Kerék u. 63.* Eredetileg a II. századból származó, többször megújított római épület maradványain nagy tűzvész nyomai láthatók. A IV. század közepétől kezdve az épületbe sírokat helyeztek, a környéken szegényes téglasírok húzódnak.[24]
56. *Bogdányi út 12—14.* A Filatori gátnál említett római út Ny-i oldalán és a már említett Kerék u. 63. sz. alatti római épülettel szemben két épület emelkedett. Az egyik lakóházban két fürdőmedence, a másikban feltehetően háziszentély volt. Mindkét épület a II—IV. századból való. Rommaradványaik közé a IV. század második felében tégla-, kő- és fakoporsókat helyeztek. A bekötő út tetején is melléklet nélküli sírok voltak.[25]
57. *A Meggyfa utcai* általános iskola alapozása során több periódusú épület látott napvilágot értékes mozaikpadlókkal. Talán összefügg az előbbi szentélyes épülettel (?). Falmaradványai között II. Constantiussal záruló éremleletet találtak. A század második felében romjai közé temetkeztek mint 53—56. számnál.[26]
58. *Hunor u. 20.* Épületmaradványok a II. századtól kezdve festéssel, faragott díszítéssel. Az épülethez vízvezeték kettős vezetéke futott be DNy-i irányból. Később a IV. század folyamán ide is temetkeztek.[27]
59. *Körte u. 20., Raktár u. és Hunor u. sarok.* Épületnyomok mint az 53. számnál. Sütőkemence az épület végében, az épület mellett és közelében kő- és téglasírok a IV. századból.[28]
60. *A Körte u. és a Vörösvári út sarkán* aquaeductus nyomok könyökcső elágazással. A Vörösvári úton az út szegélye mellett római kori úttest maradványait ásták ki.[29]
61. *Az Emese utcai SZTK rendelőintézet* alapozásakor római kori útszakasz került elő, mellette épületmaradványok. Az épületek a IV. század közepéig lakottak voltak. Már a IV. század közepén az épületek szomszédságában temető húzódott, majd később a század végén a rommá vált épületekbe sírkert-szerűen koporsókat helyeztek.[30]
62. *Bécsi út 166.* (Viktória, ill. Bohn téglagyár telkén.) Feltételezhető az eddig szórványosan előkerült régészeti emlékek alapján, hogy a római korban széles út vezetett itt a Farkastorki úttal párhu-

[20] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XII (1937) 81. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 272.

[21] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 189 skk. — A Berend u. 12. sz. alatt 1956-ban ÉK-DNy-i tájolású téglasírt tártunk itt fel. A váz lába mellett sárga mázas korsó és szürke pohár volt. Vö.: *Wellner I.:* Bud. Rég. XX (1963) 542.

[22] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931. 6 skk. — Bud. Rég. XII (1937) 268. — Bud. Rég. XIII (1943) 352., 23. kép.

[23] *Hampel J.:* Arch. Ért. 2 (1883) 122. — Bud. Rég. III (1891) 50 skk. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 139 skk. — Bud. Rég. VII (1900) 42. skk. — Bud. Rég. XII (1937) 82.

[24] *Parragi Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 542. Ehhez a területhez csatlakozik a volt Leipziger Szeszgyár telke és raktárépületei, ahonnan már a múlt század óta állandóan kerülnek be sírleletek az Aquincumi Múzeumba. Vö. Arch. Ért. 1 (1868) 41, 65. — *G. Havas S.:* Bud. Rég. IV (1892) 18. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 159. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 266.

[25] *Patay P.:* Arch. Ért. 85 (1958) 203. — *Parragi Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 311.

[26] *Wellner I.:* Bud. Rég. XIX (1959) 254., 15. kép.

[27] *B. Bónis É.:* Bud. Rég. XIV (1945) 561. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI (1955) 392.

[28] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIV (1945) 455.

[29] *Patay P.:* Arch. Ért. 85 (1958) 203.

[30] *Lenkei M.:* Bud. Rég. XVIII (1958) 535 skk., 1—10. kép.

zamosan, és ezt szegélyezték volna már a IV. század elején kősírládák, sírkertek, sírkápolnák, igen gazdag mellékletekkel. Később több sorra terjedt a temető, majd a század végén tömegsírokban, rendszertelenül egymásra temetkezés[31] történt itt is, mint a város peremén általában.

63. *Bécsi úti kísérleti lakótelep* (volt Nagybátony—Újlaki, majd Viktória téglagyár telkén), a „Sárga sáv"-nak nevezett római majd középkori útvonalról több ponton utak ágaztak szét, amelyek mentén egy-egy épület a II. századtól kezdve a IV. század első harmadáig lakott volt. Majd nagy kiterjedésű soros temetőt lehetett megfigyelni ókeresztény mellékletű sírokkal, e fölött rendszertelen — a század végére jellemző —, temetkezést egyidőben különféle ritusokkal.[32]
Zápor u. 90. sz. alatt (a téglagyár bejárata mellett), a IV. század utolsó két évtizedére keltezhető sírokat[33] tártak fel.

64. *Kiscelli u. 89—91. sz.* alatt a II. század elején még katonai fazekasműhely működött. Az épület romjai között a IV. század második feléből származó téglasírok kerültek elő.[34]

65. *Vályog u. 10.* Festett falú lakóépület származik innen a II. századból, többször megújítva a IV. század közepéig. Az elpusztult épületbe a IV. század legvégén szegényesen eltemetett halottakat helyeztek.[35]

66. *Kenyeres u. 32. sz.* alatt, melléklet nélküli sírok kerültek elő, I. Valentinianus idejéből származó bélyeges téglákból kirakva.[36]

67. *Bécsi út 100—102—104. sz.* Feltehetően a római útvonalat szegélyező temető húzódott itt a III—IV. században. A sírkertek, sírkamrák a IV. század első harmadára és közepére keltezhetők, feltűnően gazdag mellékletekkel. Majd a század végén ezeket a kriptákat kifosztva, szegény lakosság temetkezett ide.[37]

68. *Bécsi út 94—98. sz.* alatt, ill. telken részben az előzőhöz csatlakozó útmenti gazdag temetőt és az utat szegélyező lakóépület csoportját állapította meg a régészeti kutatás. A megfigyelések szerint a II—IV. században laktak itt, majd a romok közé itt is temetkeztek a IV. század végén.[38]

69. *A Nagyszombat utcai amphitheatrum* épületét a IV. század végén erődként használták. Közelében kő- és téglasírokat találtak.[39]

70. *Lajos u. 34—37. sz.* között a mai úttest felbontásakor feltehetően késő-római őrtorony maradványai kerültek elő, mellettük a római út és csatornázás részlete. A csatorna a Szépvölgyi úti római villa irányából vezetett le a Dunához. Az őrtorony szomszédságában téglasírok kerültek elő a IV. század utolsó évtizedeiből.[40]

71. *Szépvölgyi úton* a Mérőműszerek Gyára telkén római villát ástak ki, szentéllyel. Az épület lakott volt a IV. században mindvégig, s feltehetően a népvándorlás korában is, minthogy az épületből langobard kincslelet is előkerült. Közelében az *Ürömi út 10. sz.* alatt késő-római téglasírokat és kőkoporsókat találtak.[41]

72. *Szépvölgyi út—Pálvölgyi barlang mellett*, lősz falban épületnyomokat, késő-római sírokat[42] és egy római villa maradványait figyelték meg.

73. *Remetehegy, Kiscelli kastély körül* ill. fölötte mintegy 100 m-rel kősírládákról[43] számol be az irodalom.

74. *A Testvérhegyen*, a *Leopold téglagyár telkén* római úttest, mellette kisebb római kori villák és sírkertek[44] feltárásáról tudunk.

[31] *Garády S.:* Történetírás 1 (1937) 252., a dolgozat megjelenésének időpontjáig folytatott ásatások, régészeti eredmények korábbi irodalmával. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XV (1950) 305. — A területen 1960—1961-ben újabb késő-római sírok kerültek elő.

[32] A Bécsi úti kísérleti lakótelepen jelenleg is folynak kutatások. Az 1961—1962. évi leletmentésről *Parragi Gy.* számolt be: Bud. Rég. XX (1963) 537. — Korábban szórványosan előkerült leletekről: *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 160.

[33] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIV (1945) 458.

[34] *Nagy L.:* Budapest Tört. I_2. Budapest, 1942. 627.

[35] *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 378.

[36] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 268.

[37] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. VII (1900) 34 skk. — Bud. Rég. X (1923) 57. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 268.

[38] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIII (1943) 340 skk. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 376.

[39] *Hampel J.:* Bud. Rég. III (1891) 79. — *Nagy T.:* Top. II. 71, 113 irodalommal.

[40] *Wellner I.:* Bud. Rég. XIX (1959) 254.

[41] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 274. — *Nagy T.:* Top. II. 71.

[42] Összefoglalóan: *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV (1945) 541 skk.

[43] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 269. — Bud. Rég. XIV (1945) 541. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 390

[44] *Garády S.:* Arch. Ért. 49 (1946) 94 skk. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV (1945) 536.

75. *Tátorhegyi út 14. sz. alatt* a IV. század első feléből származó[45] kőlapokból összeállított sírokat tártak fel, gazdag mellékletekkel.

76. *Táborhegyen, Untisz Mátyás* telkéről is kősírládák[46] kerültek elő.

77. *Jablonkai út 7. sz.*, kősírládát, *Jablonkai út 15. sz.* alatt múmiasírt találtak.[47]

78. *Táborhegy, Schlosser-telek*, múmiasírt és Schmidt P. telkén kősírládákat[48] tart számon a kutatás.

79. *Csúcshegyi villa* néven tartja számon az irodalom az Ürömi völgyben előkerült római épületcsoportot, amely lakott volt a IV. század folyamán is; ekkor ipari műhelyt rendeztek be a lakószobákban.[49]

80. *A Csúcshegyi villa* szomszédságában „mansio"-ról olvasunk, mellette terepbejárás során IV. századi torony maradványait észleltük. Innen néhány száz méterre *Tarhos u.—Óvári út* sarkán római épület[50] falai láthatók.

81. *Bécsi út 195. sz. alatt* vízvezeték elágazása, csatorna maradványai kerültek elő leletmentés során. Közelében késő-római sírok[51] is voltak.

82. *Bécsi út 170—172. sz. alatt* az ún. Magdalin vegyészeti gyár telkén, kőlapokból összeállított késő-római sírokat, feljebb a hegyoldalban temetőkápolnákat ástak ki.[52]

83. *A Bécsi út—Vörösvári út sarkán, az Árpád malom területén*, az ún. Török—Labor gyár telkén IV. századi római temető maradványairól tudunk (82. számmal szemben levő telek).[53]

84. *Selmeci út—Korvin O. utca sarkán* álló ev. templom alapozásakor kora-római ipartelep maradványait figyelték meg. A III—IV. század elején a canabae lakóházai húzódtak itt a római útvonal mentén, később a IV. század második felében ide is temetkeztek.[54]

III. A TOPOGRÁFIAI KÉP TANULSÁGAI

1. A IV. század első évtizedei Aquincumban (1. kép)

A IV. századi lelőhelyek felvázolása alapján bizonyosra vehetjük, hogy bármilyen súlyos csapást jelentett Aquincum életében a 260—300. között ismételten betörő ellenség garázdálkodása,[55] a város *külső képén* még néhány évtizedig lényeges változás nem történt. Eddigi feltárásaink azt mutatják, hogy a század első évtizedeiben a helytartói palota kivételével minden középületet újraépítettek, így pl. a fórumot a Szél utcában, mellette — az út innenső és túlsó oldalán — egy-egy oszlopcsarnokos épületet, a Flórián téri fürdőt, ennek közelében a kórházat és egy nagy közraktárt; a Lajos utcában — a mai Árpád-híd óbudai feljárója mellett — feltételezésünk szerint a kikötőépület raktárait és üzletsorait; a *Szőlő* utcában a római utat szegélyező, oszlopsorral díszített nagyobb épületeket. Sajnálatos módon ebből az időszakból már egyetlen építési felirat sem maradt ránk, ami bővebbet mondana el az építkezések körülményeiről, így pusztán az eléggé szűkszavú ásatási jelentésekre vagyunk utalva, amikor megkíséreljük a korszak történetét rekonstruálni.

Mindegyik épületben kivétel nélkül vastag égésréteg figyelhető meg[56] az újjáépítést megelőző korszakból, tehát nem csak olcsó, kisebb jelentőségű épülettatarozásra volt szükség ekkor, hanem költséges, jelentős újjáépítésre. Ennek ellenére még mindegyik épületet kifestették a IV. század elején divatos falmintákkal;[57]

[45] *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV (1945) 541.

[46] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 268.

[47] *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV (1945) 543.

[48] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. VII (1900) 40. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 269.

[49] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 25 skk., 1—23. kép.

[50] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 152. — Bud. Rég. IX (1906) 68. — *Szilágyi J.:* Arch. Ért. 76 (1949) 67 skk. — *Szilágyi J.:* Top. II. 516., 515. kép. — A szóban forgó területen korábban előkerült sírok szomszédságában, 1962-ben gázcső fektetése során, épületmaradványok kerültek elő. Korhatározásukat további kutatások fogják eldönteni.

[51] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V (1897) 155. — 1960-ban *Parragi Györgyi* és *Wellner István* folytattak itt leletmentést.

[52] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 273.

[53] *Garády S.:* Bud. Rég. XIII (1943) 166—254, 407 skk. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI (1955) 387.

[54] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 273.

[55] *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. Budapest, 1942. 675. — *Nagy T.:* Budapest Műemléki Topográfiája II. Budapest, 1962. 56.

[56] Vonatkozó irodalom a topográfiai lelőhelyek felsorolásánál az alábbi sorszámoknál: 70., 69., 40., 44.,18., 15., 16., 26., 1—3., 7—9., 19., 53., 51., 58.

[57] *Póczy K.:* Bud. Rég. XVI (1955) 56 skk.

fehér alapon tarka márványborítást imitáló tagolásokkal és egészen laposan kezelt mészkő faragványokkal díszítették az utcai frontot.[58]

Feltűnő e középületeknél az, hogy egy-egy épületszárnyat ekkor lakhatóvá tettek, *lakásokká alakították át*. Ezt olvassuk a Lajos utcai csarnokos épület ásatási beszámolójában,[59] a Szél és Szőlő utcai perystiliumos középületeknél.[60] Az átépítés során egy nagyobb termet közfalakkal több kis helyiségre osztottak fel, padlófűtéssel látták el, s ha a leletanyagot aprólékosan megfigyeljük, annak szegényes volta azt is elárulja, hogy az ide költöztetett családok nem a közügyeket ellátó tisztviselők, sem pedig a vezető állásokat betöltő személyek lehettek — mint azt középületben várhatnánk —, hanem szegénysorsú, olcsó holmikat használó egyszerű emberek. Lehet, hogy túlságosan messze vezetnek következtetéseink, amikor arra gondolunk, hogy a romossá vált városban nagy volt a lakáshiány a század elején, amikor betelepítésekkel, beköltöztetésekkel látták el munkaerővel az átszervezett üzemeket, fegyvergyárat stb.[61]

Átépítésen mentek keresztül a nagy tűzvészt követően mindazok a magánházak, lakóházak is, amelyeket eddig az ásatások alapján megismertünk; így a Raktár u. 24., Vihar u. 11—13. és 24—26., Hunor u. 20., Vörösvári u. 22., Szentlélek tér, Kiscelli u. 12., Polgár tér 7., Föld u. 20., Kenyeres u. 32., Vályog u. 10., Bécsi u. 98. és 102. A Kiscelli u. 10. sz. alatt lakóépületek bizonyosfokú bővítését is megfigyelhettük. Az új épületszárnyat is központi fűtéssel látták el, csak ennek technikai megoldása lényegesen eltér a hypocaustumos eljárás szokásos ún. „lebegő padló" roppant költséges megoldásától. A IV. század elején fűtőcsatornákat vezettek be a padló alá, s ez, ha nem is nyújtott olyan kényelmet, mint a falfűtéssel kombinálható, szabályozható központi fűtés, lényegesen kevesebbe is került. Aquincum több magánházában találjuk ugyanennek a fűtésmódnak változatait ebben az időben.[62]

A lakóházak romjai közt a leletek arról számolnak be, hogy az épületek lakói még igényelték a *városi életformát*, megteremtették maguknak mindennapi kényelmüket. A felsorolt épületek mindegyikében falfestéssel díszítették a lakószobákat, bár a korábbi technikai felkészültség hiányzik a falfestés anyagából. Takarékoskodtak a viasszal, gyengébb az alapozás anyaga és megfigyelhető, hogy a színek közül az importból származó vörös, kék és méregzöld hiányzott a festők palettájáról.[63] Ez a minőségi változás természetesen független a stílus-változástól, amire korábban már utaltunk aquincumi falfestmények ismertetése során, s amire most nem térünk ki részletesen.

Az épületekben talált használati tárgyak közt még sok az üveg és finomabb használati bronz eszköz.[64] Az asztalokra még ízléses tálalással került az étel,[65] s a ruházkodásban is igyekeztek követni a *rómavárosi* divatot. Az apró használati tárgyak között azonban sok olyan darab szerepel, ami meglep bennünket ebben a környezetben a Duna mentén. A Rajna menti germán lakosság hagyatékából ismerjük ezeket: csont orsók, késnyelek, mécsesfajták, ruhakapcsolótűk, stb., mind olyan jelentéktelen darabok, amiről nem hihető, hogy kereskedelem útján kerültek volna ide,[66] hiszen nem gyári áruk. Elképzelhető — de további kutatásokig nem bizonyítható —, hogy mint ekkor a provincia több limesmenti városába, Aquincumba is áttelepítettek volna ekkor rajnaiakat.[67] A Constantinus-kori nagy „őrségváltásról" a városi vezetőség körében már többen írtak Aquincummal kapcsolatban.[68] Lehet, hogy az akkor idetelepített lakosság hagyatékát ezért találjuk a canabae szép kivitelű lakóházaiban, mert a részben elköltözött, hegyvidéki villáiban meghúzódó, vagy a politikai változások következtében tönkrement vezető réteg városi házaiba szállásolták be őket.

A tábort megkisebbítették és a kutatók feltevése szerint eltolták dél felé.[69] A Szőlő u. 66. sz. alatt, a Vörösvári u. 24. sz. alatt, s a Föld u. 20. sz. alatt e késői tábor vallumrendszeréhez tartozható sáncnyomokat

[58] Az aquincumi épületfaragványok IV. századi töredékeit *Kiss Ákos* gyűjtötte össze. Feldolgozása — doktori disszertáció — kéziratban.

[59] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XV (1950) 480 skk. — Top. II. 516.

[60] *Szilágyi J.:* i. m. 518.

[61] *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 700 skk. — *Nagy T.:* Top. II. 58.

[62] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931. 8.

[63] *Sz. Póczy K.:* Bud. Rég. XVI (1955) 56. — Bud. Rég. XVIII (1958) 134 irodalommal.

[64] A korábbi terra sigillata díszedények helyett bronz és üvegárut utánzó fémmázas kerámia került az asztalokra. Vö.: *Sz. Póczy K.:* Intercisa II. 76 skk.

[65] Ehhez *Radnóti A.:* Intercisa II. 145 és 155. — A IV. században Pannónia lelőhelyein feltűnően sok üvegedény került elő. Ennek okát *Mócsy András* fejtette ki: PWRE Suppl. IX. Sp. 707.

[66] LX (HYM) NOS 卐 jelzésű mécseshez vö. *Menzel H.:* Antike Lampen in Röm. Germ. Zentralmuzeum zu Mainz. Mainz, 1954. 87., Abb. 82. Azonos darab került még elő a Bécsi úti temető egyik sírjából I. Constantinus kisbronzával és női mellképpel díszített csonthajtűvel. — A Korvin O. utcai római épületben a svasztikával díszített „hymnos" feliratú mécsessel AVE···szövegű üvegpohár töredékét találták. Ehhez *Fremersdorf F.:* Der allmähliche Untergang vom Heidentum z. Christentum··· Carnuntina 3 (1956) 45.

[67] Erről legutóbb *Barkóczi L.:* Intercisa II. 537.

[68] Összefoglalóan *Nagy T.:* Top. II. 58.

[69] *Nagy L.:* Budapest Története I_2. Budapest, 1942. 358. — *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest 1956. 24. — *Nagy T.:* Top. II. 56.

találtak az utóbbi 15 év alatt több ízben is leletmentések során. Mellékelt topográfiai összesítő térképünk arra mutat, hogy a Flórián tér környéke maradt sűrűn lakott és erődített a legkésőbbi időkig. Ezt a továbbiakban részletesebben is dokumentáljuk.

Egyelőre arra gondolunk, hogy a Szőlőkert és Vörösvári út sarkán felszínre került vallumrendszer kis szakasza s ennek meghosszabbításában a Calvin utcai középkori királynéi vár északi várárkának elődje,[70] talán a *canabae védelmére készülhetett a IV. század elején.* Ugyanebben az időben ugyanis végig a limes vonalon alapvető erődítés folyt a nagyobb táborhelyeken. Ekkor történik pl. az Eskü téri erőd átépítése is.[71] De a polgári telepeket is fallal erősítették meg több ponton, mint pl. Sopianaeban, Scarabantiában stb.[72] Lényeges, hogy az aquincumi polgári település városfalát is végigjavították ekkor, sőt északi városkapuját teljesen átépítették.[73] Az Óbuda alatt húzódó katonaváros tábor körüli területének nagysága és az egyes épületek nagy mérete, belső díszítése szempontjából felülmúlta a polgárvárost,[74] így indokolt, hogy legalább a város belső magját biztosítsák az ellenséges betörések állandósulása idején.

Az új erődrendszer egyúttal a tábor és canabae vízellátását biztosító *aquaeductus* épségét is védelmezte. A vízvezetéken is történtek ekkor újabb javítások,[75] tehát még üzemben volt a IV. század elején. Összesítő térképünkről azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a katonaváros — a polgárváros egészen szabályos elrendezése helyett — nem utcahálózatba tervszerint épülő háztömbök egységéből állt, hanem lazán összefüggő házcsoportokból.[76] Ezek beljebb a tábor közelében sűrűbbek voltak, útelágazásoknál kiterebélyesedtek; kertek között állhattak az épületek, sehol sem alkottak háztömböket. A térkép továbbá arra is figyelmeztet, hogy a vízvezeték szabta meg a település irányát: *a házcsoportok mind a vízvezeték nyomvonalát és elágazásait rajzolják ki.* Így rajzolódik ki végig a Szentendrei út — Korvin Ottó utca vonalában az egyik laza épületsor (a Filatori gát, Kerék u. Meggyfa u., Szentendrei u., Miklós u., Flórián tér, Kiscelli u. — Szőlőkert u.) ásatásokkal igazolt vízvezetékvonal mentén.[77] Egy másik ilyen épületekkel szegélyezett útvonal az Árpád-hídfőtől a Bécsi útig követhető végig a Vörösvári út mindkét oldalán: Lajos u.—Serfőző u., Szentlélek tér—Polgár tér, Vörösvári út 18, 20, 22, 24, 26, majd Emese u.— Körte utca sarkán, és egy nagyobb csoport a Bécsi út és Vörösvári út sarkán. A vízvezeték több elágazásáról tudunk eddig: az egyik ág könyökcsövét a Körte u.—Vörösvári út sarkánál találták meg néhány évvel ezelőtt.[78] A Hunor u. 20-ban és Vihar u. 13-ban figyelték meg ennek a vonalnak egy-egy hosszabb szakaszát, ez az ág feltehetően a táborba szállította az ivóvizet a hegyekből. A Vörösvári út — Szőlőkert u.— Pacsirta u.— Kiscelli u. 12 sz. alatti vízvezetéknyomok a canabae ivóvízszükségletét ellátó rendszerhez tartozhattak. A vízvezeték a Bécsi út 185—195 sz. közötti szakaszon több forrás vizét gyűjtötte össze,[79] de korábbi megfigyelések alapján[80] feltételezzük, hogy a több mint tizezerfőnyi település vízellátásához előzőleg felvette a Farkastoroki út — Erdőalja út—Jablonkai út mentén rövid szakaszon kb. 9 forrás vizét a Testvérhegy lejtőjén. Az említett szakaszon sűrű villatelepülés követi a vízvezetéket. Erre a vízgyűjtési módra számos példát idézhetünk Itáliából, Észak-Afrikából, Germániából, Galliából, ahol a régészeti kutatások során részleteiben is feltárták újabban a városi vízvezetékeket.[81]

A Vörösvári út mentén futó nagy csatorna irányát (térképünkön 17. számmal jelölve) szintén fontosnak tartjuk topográfiai szempontból. Ez a 85×125 cm belterületű szennyvíz levezető csatorna hosszú szakaszon követhető az Árpád-hídtól kezdve a Vörösvári útig. A Föld utca környékén többször megtörik, jelezve, hogy korábbi építményeket kerül meg, majd rátér az aquaeductus irányára. Minthogy a főcsatorna mindig főútvonalat követ, mellette feltárható lenne a középkori metszeteken még jelzett útvonal, aminek a folytatását „sárga sáv" néven már ismeri a régészeti irodalom, s amelyet több ponton meg is ástunk a Vörösvári és a Bécsi út mentén.[82]

[70] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 270 és 275. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI (1955) 418.

[71] *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest, 1946. 17 skk.

[72] Sopianae irodalmához legutóbb *Fülep F.:* Arch. Ért. 89 (1962) 23. — Scarabantia történetéhez *Holl—Nováki—Póczy:* Arch. Ért. 89 (1962) 62.

[73] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIV (1945) 45.

[74] Ehhez *Mócsy A.:* AAH 3 (1953) 194. — *Barkóczi L.:* AAH 3 (1953) 201. — Az aquincumi canabae déli kapuját *Nagy L.:* Bud. Tört. I_2. 366. ettől a lelőhelytől délre kereste.

[75] A legújabb megfigyeléseket *Wellner István* publikálja.

[76] Ehhez *Nagy T.:* Top. II. 51.

[77] Térképünkön 54., 55., 57., 36., 37., 38., 25., 1—3., 10. sz. lelőhelyek.

[78] 1955-ben leletmentés alkalmával egy dupla könyökcső került erről a lelőhelyről az Aquincumi Múzeumba budakalászi mészkőből.

[79] Vö. *Garády S.:* Arch. Ért. 49 (1936) 488.

[80] Ehhez *Nagy L.:* Budapest Története I_2. 363.

[81] Legutóbb *Schober A.:* Die Römerzeit in Österreich. Wien, 1953. 84. — *Stähelin F.:* Die Schweiz in röm. Zeit. Basel, 1948. 472.

[82] *Garády S.:* Laur. Aquincenses I. Budapest, 1941. 183. — Vö. *B. Bónis É.—Burger A.:* Arch. Ért. (1957) 65.

A IV. század elején az aquincumi települések felvázolásakor a budai hegyoldalon végigfutó kocsiútról is említést kell tennünk. Ez az út lényegében a Duna-partot szegélyező ún. „limes-út"-tal megy párhuzamosan, egy bizonyos magassági szintet tartva. Sírok, épületcsoportok, kis szentélyek maradványai jelzik ma a helyét a Józsefhegy, Szemlőhegy, Remetehegy, Testvérhegy, Táborhegy, Csúcshegy oldalában.[83] A majorságok körül mindenütt szőlőművelés és gyümölcstermesztés folyhatott még a IV. század elején is. Az épületek romjai közt ugyanis megtalálták az erre való szerszámokat, eszközöket,[84] a sírokban dió, mandula, barack és cseresznye maradványokat.[85] Sajnálatos módon a hegyvidéki épületek közül egyedül a Csúcshegyi villát publikálták, a többi ismertetését még várjuk. Az épületek közelében előkerült sírcsoportok, temetőrészek, egyes sírok alapján rekonstruálhatjuk valamennyire az útmenti majorságok korát, az épületekben folyó életmódot.

Elsősorban azt mondhatjuk el, hogy itt találjuk eddig a IV. század elején Aquincum legmódosabb lakóinak sírjait. Minthogy a gazdag mellékletű sírok körül vagy közelében nincs tudomásunk egyszerűbb lakosság temetkezéséről, arra gondolunk, hogy a tulajdonosok temetkeztek csak az épületek mellé, a személyzet vagy a környékbeli falvakból került ki, ezért otthon temették el, vagy az aquincumi köztemetőkben földelték el őket.

A halottakat többnyire kőkoporsókba helyezték. Feltűnő, hogy a háborús veszélyek ellenére arany ékszerekkel, aranyfüsttel borított halotti lepellel, arannyal díszített halotti cipővel látták el lehetőleg a halottakat. Mellékük drága bronz- vagy üvegedényeket helyeztek, bronzveretű ékszerláda is gyakran található a sírokban. Ilyeneket említhetünk a Rózsadombról,[86] a Török utcából,[87] a Szemlőhegyről,[88] a Bécsi út 100. fölötti hegyoldalról,[89] az ún. Viktória téglagyár területéről,[90] az Árpád forrás fölött,[91] a Testvérhegyi úton[92] és a Jablonkai úton[93] előkerült sírokból.

Az érdekes az, hogy több sírban találunk ebben az időben *bajelhárító amulettet* többnyire görög szöveggel,[94] s a babonás szokás a IV. század első felében a szegényebb mellékletű sírokban is megnyilvánul valamilyen formában: borostyán csüngő,[95] fém lunula láncon,[96] kék üveggyöngy[97] karra vagy nyakba fűzve biztosította a halottakat a túlvilágon is az ártó szellemek rontásai ellen. Korábban, ha babonások is voltak a város lakói, a jelent akarták biztosítani fogadalomtételekkel stb., nem törődtek annyira a túlvilággal, mint a IV. század fordulóján, amint azt már többször és több szempontból megírták régészeti közleményekben.[98]

A IV. század első feléből származik eddig Aquincumból három olyan kősírláda, amelyekben mumifikálva temették el a halottakat. A különböző időpontokban feltárt sírok voltaképpen egyetlen településhez tartoznak kb. 500 m-es körzetben az előbb említett Testvérhegyi forráscsoport mellett[99] és szintén azt példázzák, hogy a hozzátartozók minél épebben akarták eljuttatni az elhunytat a túlvilágra.

A tehetősebb városi réteg temetkezésére még az is jellemző, hogy gazdagon kiképzett kriptákat építettek maguknak, illetve családjaiknak. Ilyen sírépítmények, sírkertek kerültek eddig elő a Bécsi út 102—104. sz. alól, a Bécsi út 166 sz. alatt, az ún. Viktoria téglagyár területén feltárt temetőből, a táborváros északi

[83] *Garády S.:* Arch. Ért. 49 (1936) 88—96. — *Nagy L.:* Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann. I. 4. Budapest, 1935. — Bud. Rég. XII (1937) 25 skk. — Budapest Története I_2. 378 és 472. — *Nagy T.:* Magyar Főváros 4 (1941) 43. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV (1945) 536, 542. — *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest, 1956. 26.

[84] Leletek az Aquincumi Múzeumban ; lelt. sz. 70118., 53573 stb···

[85] *Nagy L.:* Az aquincumi múmia-temetkezések. Budapest, 1935. 4. — 1962-ben a Jablonkai úton újabb múmia sír került elő.

[86] Pusztaszeri út 16. *Nagy L.:* i. m. 4.

[87] *Hampel J.:* Arch. Ért. 168. — *Kuzsinszky B.:* Arch. Ért. (1890) 158.

[88] *K. Kaba M.:* Bud. Rég. XIX (1959) 163.

[89] *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 374.

[90] Irodalmához l. a 37. jegyzetet.

[91] *Foerk E.:* Bud. Rég. X (1923) 74.

[92] *Nagy L.:* Múmia-temetkezések. 5.

[93] *Nagy L.:* i. m. 4.

[94] *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest, 1956. 41 és 48. t. — Ehhez *R. Alföldi M.:* Intercisa II. 189. — *Swoboda E.:* Carnuntum. Graz-Köln 1958. 178.

[95] Leletek az Aquincumi Múzeumban ; lelt. sz. 16121—722.

[96] Vö. *R. Alföldi M.:* Intercisa II. 445. Abb. 96. — *Sági K.:* AAH 12 (1960) 210. — Ehhez *Behrens G.:* Röm. Gläser aus Deutschland. Mainz 1925. Abb. 11.

[97] *Barkóczi L.:* FA XII (1960) 120. — FA XIII (1961) 101. — *Sági K.:* AHH 12 (1960) 248. — *R. Alföldi M.:* Intercisa II. 248.

[98] *Böhner K.:* Kontinuität zwischen Altertum u. Mittelalter. TrZ 19 (1950) 98. — *Eiden H.:* Die spätröm. Kaiserresidenz Trier im Lichte neuer Ausgrabungen. Trier, 1952. 24. Abb. 9—10.

[99] A táborhegyi múmia mellett Alex. Severus érme volt, a szemlőhegyi múmia sírjában Maximinus Daia középbronza igen rossz állapotban, valamint Crispus kisbronza. Ehhez *Swoboda E.:* Carnuntum, Graz-Köln, 1958. 173.

szélén a Filatori gát mentén, a polgárváros területén a Gázgyár telepén, illetve annak Szentendrei úti határán.[100] A sírépületeket belül többnyire díszesen kifestették, a sírok mellé helyezett mellékleteket azonban nem ismerjük, mert a kis épületeket még ebben a században, néhány évtizeddel később, feltörte és kirabolta az új lakosság, amelyet 370 körül telepítettek az aquincumi táborba. Legtöbb esetben a jövevények is idehelyezték halottaikat (pl. Bécsi út 102., Vályog u. 10, Bogdányi út), a kidobott korábbi tetemek vázát azért találjuk bolygatva a sírépület valamelyik sarkában.

A IV. század elején a szinkretisztikus vallásokat követő, tehetős lakosság feltűnően sok keleti, kisázsiai szokást, ritust, divatot őrzött.[101] Része lehetett ebben az ekkor kelet felől beáramló új szellemi irányzatoknak, sőt maguknak az uralkodóknak is, akiknek a környezetében, s ezt utánozva a provinciák vezető rétegében a kereszténységgel keveredett a keleti babonák egész raja. Aquincumban a III. század folyamán a névanyag is bizonyítja, hogy a lakosság tehetősebbjei jelentős számban Kisázsiából és Szíriából vándoroltak be. Számolnunk kell azzal, hogy ezek leszármazottai laktak még I. Constantinus idejében a hegyvidéki villákban s így a keletről jövő hatásokat elsősorban ők fogadták be és honosították meg. Az érezhető keleti befolyás ezen felül a IV. század elején új keleti telepesek érkezésével is összefügghet, akiknek jelentős szerepe volt a pannóniai kereszténység elterjedésében is.[101a] Az aquincumi emlékanyagban 340 után eltüntek a fent vázolt temetkezési szokások, amint látni fogjuk, az épületek emlékanyaga is feltűnően megváltozott. Az újabb súlyos háborús megpróbáltatások elől ekkor költözhetett a provincia belsejébe, vagy más tartományba Aquincum tehetős birtokos rétege.

A topográfiai problémák vázolásánál megemlítjük, hogy a Hajógyár-szigeten feltárt ún. helytartói palotát a régészeti megfigyelések szerint a IV. század elején már nem lakták többé. Az épületben az is megfigyelhető volt, hogy annak helyiségeit tervszerűen ürítették ki, a kutatók véleménye szerint a Duna szintje emelkedett ekkor olyan mértékben, hogy a szigetet is elöntötte volna.[102] Az épület felhagyásának időpontja azonban egybeesik a provincia közigazgatásának átszervezésével. Ezért valószínűnek tartjuk, hogy nem a vízszint emelkedése, hanem inkább az adminisztráció átszervezése okozta az épület kiürítését. A polgári helytartó Sopianaeba ment,[103] a katonai parancsnok Aquincumban minden bizonnyal a tábor preatoriumában lakott ettől kezdve, amit a Laktanya utcában tártak fel. Itt több díszesen berendezett épület is előkerült.[104] Feltételezhető, hogy a IV. század folyamán az Aquincumba látogató császárok is itt szálltak meg kíséretükkel.

2. A IV. század közepe Aquincumban

A 340—370 közötti időszakban roppant szegényes a leletanyag Aquincumban, ennek következtében egészen hiányosak ismereteink a város kiterjedéséről, lakosságáról. Látszik, hogy a 334. évre tehető nagy barbár támadás, amely éppen Aquincum körzetében érte a határvonalat, óriási pusztulást okozott. Erről a dátumról minden pannóniai táborhely publikációja során említés történik, a szarmata betörés az Aquincumtól délre fekvő Campona és Intercisa táborát érte a legsúlyosabban.[105] A IV. század elején tatarozott épületek újra leégtek. A Laktanya u., Miklós u., Szentendrei út és Flórián tér sarkán álló *katonai középületek kivételével a többit már fel sem építették többé teljesen, hanem a romos épületek egy-egy épebben maradt szárnyába húzódott be a lakosság*. Minthogy a központi fűtés nem működött többé, az épületekben a szobák egyik sarkába kályhákat helyeztek, sok helyen kis főzőhelyeket tapasztottak agyagból.[106] Ilyeneket ismerünk a Raktár utcai épületből, a Szél utcai csarnokos épületből, a Vihar utcából, a Vörösvári út 22-ből, a Calvin u. 16-ból, a Polgár utca 7-ből, a Korvin Ottó utca 63-ból, a Lajos utca 160-ból.

Ez a felsorolás azt is mutatja, hogy a század közepén a canabae külső peremét már nem is lakták mindenütt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a villák új lakossága felduzzadt. Egy-egy nagyobb helyiséget több kis szobára osztottak, egy család helyett több lakta a korábbi családi házat. A Csúcshegyi villában megfigyelhető volt, hogy a IV. század közepétől kezdve ipari tevékenységet folytattak a lakóépületben, mert fémöntőkemencét találtak az egyik szobában, valamint javításra szoruló eszközöket, szerszámokat.[107]

[100] *Hampel J.:* Arch. Épigr. Mitt. 2 (1878) 68. — Bud. Rég. III (1891) 51 és 58. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIII (1943) 356. — Bud. Rég. XVI (1955) 420. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 376. — A Bogdányi úton 1956—1957-ben előkerült sírkamrák feldolgozás alatt. — A pannóniai analógiákhoz összefoglalóan *Fülep F.:* AAH 11 (1959) 399 skk.

[101] Vö. *Mócsy A.:* PWRE Suppl. IX. 710.

[101a] *Nagy T.:* A pann. kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. II. 12. Budapest, 1939. 30. — *Radnóti A.:* MTA Közl. 5 (1954) 499.

[102] *Szilágyi J.:* II. 353, korábbi irodalommal.

[103] Legutóbb összefoglalóan *Mócsy A.:* i. m. 588.

[104] *Szilágyi János* megfigyelése: Arch. Ért. 78 (1951) 231.

[105] *Fülep F.:* Top. II. 646. — *Nagy T.:* Top. II. 59.

[106] Az aquincumi lelőhelyekre vonatkozó irodalom *Sz. Póczy K.:* Bud. Rég. XVI. (1955) 59. — Camponára vonatkozóan *Fülep F.:* i. m. 651.

[107] *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 28 skk. — A problémához legutóbb ellentétes véleménnyel szólt hozzá *Nagy T.:* i. m. 64.

A század közepének lakosságát még a korábbi utakat szegélyező sírok mellé temették, de már nem elhúzódva az utak mentén, hanem kiszélesedő sírmezőket alkotva, több sorban. Ezt láthatjuk a Filatori gát—Hévízi úti temetőnél és a Bécsi út 102-nél; mindkét esetben római főútvonalak mentén. Sokszor aprólékos megfigyelések segítségével is alig tudjuk szétválasztani egymástól a század közepére és végére jellemző leleteket. Csak a több sorban egymás fölött húzódó sírok anyagából vonhatók le időbeli tanulságok, vagy a téglasírok esetében a téglabélyegek segítségével. Biztos terminus post quem adatokat szolgáltatnak természetesen az érmek, amelyek azonban az aquincumi sírokban nem gyakoriak.

A kerámia, fém és ékszer korhatározás szempontjából sajnálatosan uniformizálódik a IV. század közepétől kezdve mindenütt a határ mentén.[108] Ennek oka a hirtelen elszegényedésen kívül részben az ipari termelés módosulásával magyarázható,[109] mivel a katonaság ellátására típusáruk készültek[110] állami rendelésre, s ilyeneket használt a város polgári lakossága is. Az erőteljesen megcsappant, kis számú városi lakosság csak részben állt már a helyi ittmaradt családokból, egy részük máshonnan idetelepített, alig romanizált germán népelem,[111] akikkel a megritkult helyőrséget töltötték fel. A várost élelemmel is valószínűleg a hátterület látta el,[112] a lakosság használati tárgyait, ruházati cikkeit házilag készítette, vagy a dunai fegyvergyárakból kapta azokat.

A század elején még városi kultúráról beszélhettünk az aquincumi lakosság emlékanyaga, hagyatéka alapján.[113] A század közepén minden bizonyító lelet arról vall, hogy az életmód gyökeresen megváltozott a városban. Falusias jellegű, sőt kimondottan „barbár" színezetű mind a tábor falai közt lakó, mind a tábort körülvevő romos épületekben meghúzódó lakosság életmódja.

Házilag előállított ruházatról tanúskodnak az épületekben, sírmellékletként fennmaradt orsók, varrótűk, szövőszék tartozékok. *Otthon őrölték a gabonát* és már nem a péküzemből vették a kenyeret, erre mutatnak a lakóházakban talált malom és őrlőkövek, dagasztó teknők.[114] Legfőképpen az *edénykészletek* teljes típus-módosulása árulja el, hogy mennyire másképpen ettek-ittak az új jövevények a korábbi városi lakossághoz képest.[115] Mindössze kétféle táltípus, két vagy három űrmértéknek megfelelő korsó, ivópohár-fajta és élelem tárolására szolgáló hombáredény szerepel, illetve ismétlődik az épületekben és sírmellékletek között. Az edények díszítése is egészen új és idegenszerű, az ún. besimított áruk és ólommázas edények a túlparti germán és szarmata lakosság körében voltak otthonosak.[116]

A viselet is megváltozott: a férfi sírokban jóformán csak katonai viseletben találjuk az elhunytakat, még a nők fém és csont karperecei, a férfiak fibulája, övcsatja is katonai fegyvergyárakban, fémműhelyekben készült.[117] S bár a sírokba helyezett korsó-pohár szimbólum elárulja, hogy az ebben a korszakban elhúnytak keresztények,[118] a bajelhárító amulettek itt sem hiányoznak.

A IV. század közepén a leletek korhatározásához a Pannónia szerte jól datált és az utóbbi évek során publikált temetők és leletegyüttesek segítenek hozzá[119] Intercisa, Brigetio limesmenti és Pécs, Környe, Ságvár, Kisárpás, Keszthely-Fenékpuszta ún. erődített városaiból. 370 után *lezárul* a telepek életének egyik korszaka, de a legtöbb ponton, mint például Aquincumban ezután még továbbélés mutatható ki.

A IV. század közepéről származó, néhány évtizedre keltezhető sírcsoportról tudunk az irodalomból az aquincumi polgárváros pereméről. Ez a temető a Gázgyár területén a Duna-parton került elő, a sírok egy kis temetőkápolna körül csoportosultak, egy nagyobb ókeresztény basilica közelében.[120] Az építészeti szempontból igen jelentős egyházi építmény korát Nagy Lajos a 340-es évekre tette, ugyancsak ő írja más helyen,

[108] *Dombay J.:* A Janus Pannonius Múzeum Évk. 1957. 310. — Értékelését vö. *Barkóczi L.:* FA XII (1961) 112.

[109] A Rajna-mentén megfigyelhető azonos jelenségekhez *Aubin H.:* Vom Absterben antiken Lebens im Frühmittelalter··· Antike u. Abenland 3 (1948) 93 skk. — *Petrikovits H.:* Die spätrömische Kaiserresidenz Trier··· Trier, 1952. 11.

[110] *Radnóti A.:* MTA Közl. 5 (1954) 497. — *Mócsy A.:* i. m. 707.

[111] *Sági K.:* AAH 12 (1960) 244. részletesen leírja ezt a folyamatot.

[112] *Sági K.:* MTA Közl. 5 (1954) 524.

[113] A szorosan vett antik városi kultúra birodalomszerte lehanyatlik a III. század végén. Ehhez összefoglalóan *Petrikovits H.:* Fortleben röm. Städte am Rhein u. Donau. TrZ 19 (1950) 73. — A pannóniai limes Aquincum környéki szakaszáról részletesebben *Barkóczi L.:* Intercisa II. 528 skk.

[114] Vö. *Sz. Póczy K.:* Bud. Rég. XVI (1955) 60., és 126., 127. j. irodalommal.

[115] Hasonló jelenségekből következtetett az étkezés módosulására a honfoglaló magyaroknál *László Gy.:* MTA Közl. 5 (1954) 471.

[116] A római kori típusokhoz *Póczy K.:* Intercisa II. Arch. Hung. 36 (1957) 77 skk. — Vö. *Párducz M.:* AAH 11 (1959) 27—31 típusok.

[117] *Radnóti A.—Gerő L.:* Balaton. Budapest, 1952. 53.

[118] *B. Bónis É.:* Bud. Rég. XIV (1945) 564 skk.

[119] Ehhez *Dombay J.:* A Janus Pannónius Muz. Évk. 1957. 309 skk. — *Nagy L.:* Pannonia sacra. Szt. István Emlékkönyv I. Budapest, 1938. 131. — *Barkóczi L.:* Brigetio I. Diss. Pann. II. 22. Budapest, 1950. 9.

[120] *Nagy L.:* Pannonia sacra 80.

hogy az aquincumi polgárváros területét a lakosság legkésőbb a 378. évi hadrianopolisi csata után elhagyta.[121] Így arra következtethetünk, hogy a temetőt a megadott időpontok között használták.

Keresztény gyülekezet nyomait tételezték fel már korábban a Raktár utcai cella trichora sírkápolna és a Vihar utcai kis imaház körül[122] a táborváros nyugati részén. Ennek a temetőnek, valamint a korszak ókeresztény jellegű aquincumi emlékeinek gazdag irodalma dokumentálja, hogy ebben az időben a lakosság érdeklődése fokozottan a túlvilág felé fordult, Aquincumban már csak az egyház építkezett módosan.[123]

Topográfiai szempontból figyelemre méltó, hogy a század közepén létesült ókeresztény temetők, a polgárság illetve katonai célokra betelepített lakosság sírjai, már nem útmenti települések mellett sorakoznak, hanem egy-egy temetőkápolna körül csoportosulnak.[124] Három ilyen sírmezőt ismerünk a tábor körül, a Filatori gát mellett, a Bécsi úti lakótelep helyén és a Raktár utcában. Mindhárom a tábor védelmében, a korábbi útmenti temető magja körül terebélyesedett ki, mint az összesítő térkép is jelzi. A temető felsorolt félig barbár lakosságra utaló leletei mellett a korszak talán egyetlen fennmaradt feliratos emlékét[125] idézhetjük a Bécsi úti temetőből, amelynek szövege szerint az elhúnyt büszkén vallja magát frank származásúnak, aki római zsoldban katonáskodik.

3. A IV. század utolsó harmada Aquincumban (2. kép)

Mint említettük Aquincum lakossága annyira elszegényedett, tönkrement egy évszázad alatt a határmenti állandó zaklatott állapotok következtében, hogy a városi igényesebb életmódnak nyomát sem találjuk a IV. század utolsó harmadában a városban. A családok nagy része elköltözött a határszélről, s a helyükbe jött romanizált jövevények ugyanígy elfalusiasodtak, hiszen ők is valamely kiürített provinciából kerültek új szálláshelyükre, vagyon és gyökér nélkül. Ezek mellett a század utolsó két évtizedében új tényezőként számolhatunk egy teljesen „barbár" lakosság-töredékkel itt a határszélen is.[126]

Korábban a kutatásnak igen logikusan az volt a véleménye, hogy a rómaiak ilyen barbár elemeket a határszélre nem telepítettek, csak a tartományok belső erődített vonalára, vagy beljebb fekvő tartományokba, hiszen ezek válságos időkben nem jelentettek eléggé megbízható elemet. Újabb vélemények szerint Pannónia telepeinek a IV. század végi anyagában is kimutatható kelet-balkáni és germán hagyaték,[127] amikor a limes vonalát sűrű erődlánccal támogatták meg a birodalom határain megtorpanó barbár tömegek nyomása ellen.[128] Fővárosunk területén is végig építették ekkor a Duna mindkét partját kisebb táborokkal, hídfőállásokkal, őrtornyokkal 372—374-ben.[129] Topográfiai szempontból igen fontos az az eddig figyelmen kívül hagyott szempont, hogy az *erődsor* végig épült a korábban lakott településeken, vagyis átvágtak az új erődítési munkákkal olyan épületeket is, amelyek a IV. század közepéig — bár már félig-meddig romos állapotban —, de még lakottak voltak.[130] Ezt látjuk a Csalogány utca 2. sz. alatt,[131] a Lajos utca 25—27. számnál,[132] a Nagyszombat utcai amphitheatrum esetében,[133] az Aranyhegyi patak torkolatánál a Gázgyár mellett[134] (3. kép).

Az erődök ettől kezdve szigetszerűen álltak egy-egy lakatlanná tett városrészben, mellettük a helyőrség teendőit ellátó családok néhány síros temetőjét találjuk. Aquincum területén belül észrevehetően eltérést találunk pl. a Csalogány utcai, vagy a csúcshegyi, táborhegyi kiserődök azonos korú germánnak

[121] *Nagy L.:* Budapest Története I_2. 771.

[122] *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann. II. 12. 1939. 212 skk. — *Nagy L.:* Pannonia sacra. 62 skk.

[123] *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 708. — Legutóbb e kérdésre vonatkozó irodalommal *Nagy T.:* Top. II. Budapest, 1962. 59.

[124] *Nagy L.:* Keresztény-római emlékek Magyarország területén. Arch. Ért. 45 (1931) 29 skk., 19. kép.

[125] CIL III 3576. Lelőhelye *Heufler* szerint a Bécsi út és Vörösvári út találkozásánál (83. sz. lelőhely) lévő késő római temető. A feliratról l. *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 704. alapvető fejtegetését.

[126] *Dombay J.:* Janus Pannonius Muz. Évk. 1957. 306., 63. kép. — *Sági K.:* AAH 12 (1960) 250.

[127] A temetkezéseknél megfigyelhető változások alapján következtet *Barkóczi L.:* Intercisa II. 537 skk. — FA XII (1960) 127.

[128] Összefoglalóan *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 684. — *Nagy T.:* Top. II. 61.

[129] *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest, 1946. 80. — *Soproni S.:* Pest megye műemlékei I. Budapest, 1958. 39.

[130] Ehhez *Laur—Belart R.:* The Rhine in late Roman Times. „The Congress of Roman Frontier Studies 1949" (1952) 57.

[131] Ehhez *Garády S.:* Bud. Rég. X (1923) 99.

[132] *Wellner I.:* Bud. Rég. XIX (1959) 254.

[133] *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 369. — Top. II. 71., 163. j. — *Szilágyi J.:* Top. II 405 skk. — A carnuntumi 2. számú amphitheatrumot ugyanebben az időben építették át, az aréna egyik cellájában ókeresztény szentélyt rendeztek be. Vö.: *Swoboda, E.:* Carnuntum. Wien, 1958. 176., XXXI. t. l.

[134] Első ízben említi *Nagy L.:* Budapest Története I_2. 754.

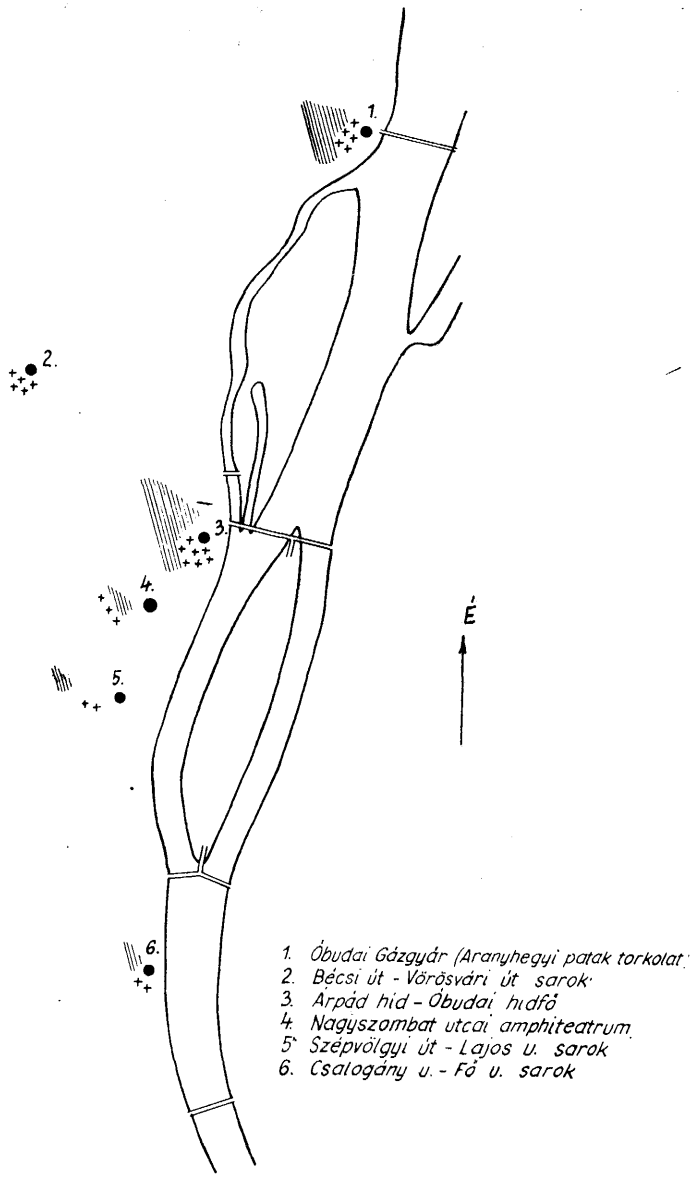

3. kép. A IV. század végére jellemző erődök, települések és temetők Óbudán

Befestigungen, Siedlungen und Gräberfelder in Óbuda aus dem Ende des 4. Jahrhunderts

mondott kerámiaanyaga között.[135] Nem is szólva arról, hogy pl. az Aquincum közelében feltárt leányfalusi[136] vagy távolabbi pilismaróti[137] burgusok leleteivel való összehasonlítás milyen eltérő képet mutat. Mindegyik őrtorony kerámiája teljesen „barbár" jellegű, kézzel formált edényekkel, germán és szarmata jellegű díszítésmódokkal,[138] amelyeket helyben állítottak elő. A házilag készített használati tárgyak elárulják, hogy *különböző népcsoportok szanaszét helyezett egységeiből állt a kisebb burgusok* néhány főnyi helyőrsége.[139]

Néhol, pl. útelágazásoknál, a korábban is fontos csomópontoknál az erődök természetszerűen olyan helyen létesültek, ahol korábban is villák, majorságok álltak az erdő szélén, gyümölcsösök között. Itt a viszonylag jó állapotban megmaradt lakóépületeket tovább lakhatták az őrtornyok, megfigyelőhelyek védelmében. A Szépvölgyi úti villában a Lajos utcai őrtorony mellett, a Csúcshegyi villában a már említett burgus szomszédságában, a kutatás megállapította, hogy töretlenül kimutatható a római korban a lakosság hagyatéka.[140] Ezt kell mondanunk most a polgárváros területére épített ún. Gázgyári burgus környékére is. Itt ugyanis a késő-római temetőben több Valentinianus építkezésével összefüggő téglabélyeg került elő a sírokból,[141] s a gázgyári fazekasműhely romjai között szép számmal találjuk a jellegzetes germán és szarmata edényeket.[142]

A polgárváros sorsával IV. századi beszámolónk alkalmával jóformán semmit sem foglalkozhattunk. Megemlítettük, hogy városfalát a IV. század elején javították, északi kapuját ekkor átépítették, de többet alig tudunk sorsáról. Megállapított és leszögezett tény az is, hogy a múlt század folyamán feltárt romterület épületeiből a IV. századi járószintet elhordták, az alapozásig leásták, hogy magasabb falkoronát nyerjenek a romterület összképéhez. De ebben az esetben is kellene lennie a régibb feltárásokból kiállított vagy raktáron őrzött késő császárkori leletanyagnak. Ebből a meggondolásból kiindulva Nagy Lajos óta minden aquincumi régész elfogadta azt a vonzó, hihető feltevést, hogy a IV. század utolsó harmadában a polgárvárost kiürítették, s a lakosság beköltözött az óbudai tábor falai közé.[143]

[135] *Garády S.:* Bud. Rég. XIII (1943) 438. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 43.

[136] *Alföldi A.:* Leletek a hunkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. 9 (1932) XXX. t.

[137] *Finály G.:* Arch. Ért. (1907) 52. A pilismaróti 2. burgusban előkerült hasonló leletekről *Soproni S.* kéziratban levő dolgozatában tesz említést.

[138] *Párducz M.:* A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Arch. Hung. XXX. VIII. t. 16., XXVII. t. 3., LVIII. t. — *Póczy K.:* Intercisa II. 77 skk.

[139] Brigetio IV. század végi lakosságával kapcsolatban hasonló megfigyeléseket tett *Barkóczi L.:* FA XII (1960) 128.

[140] Legutóbb összefoglalóan *Nagy T.:* Top. II. 55. — Vö. *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 31., 39 skk.

[141] Ehhez *Kuzsinszky B.:* Arch. Ért. 12 (1892) 446 skk. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 273. — *Szilágyi J.:* Arch. Ért. 78 (1951) 121 skk.

[142] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XI (1932) 348., 357—9. ábra. Legutóbb *Párducz M.:* AAH 11 (1959) 362.

[143] *Nagy L.:* TBM 3 (1934) 7., 11. — Budapest Története I_2. 767.

Így a legkésőbbi leletek közé sorolták a már említett ókeresztény kettős basilicát, a kis sírkápolna körül csoportosuló sírokkal együtt a 360—370-es évekből. Sem a basilicából, sem a temetőrészből nem ismerünk leleteket, az irodalom sem említ ilyeneket.

Ezzel szemben ott találjuk a nagy gázgyári fazekasnegyed feltárása során előkerült IV. század végére tehető hullámos peremű fazekakat,[144] besimított díszű amphorát,[145] gerezdelt díszítésű karcsú nyakú palackokat,[146] agyag gyertyatartókat,[147] cikáda fibulákat,[148] amelyeknek analógiái mind az Alföld ekkor már vegyesen szarmata-germán lakosságánál volt használatban. Mindezek a leletek a polgárváros keleti falán kívül esnek, a kis gázgyári őrtorony szomszédságából valók, ahol a IV. század végi sírok is előkerültek.

További kutatásokig tehát arra gondolunk, hogy ez a barbár lakosság, amely a városon kívül lakott, az őrtorony helyőrsége lehetett.

Hátra lenne még annak az erődnek a körvonalazása, amelynek a falai mögött veszély esetén meghúzódott az aquincumi települések és környező falvak lakossága a IV. század végén. Már korábban megállapították, hogy kb. *380-tól kezdve erősen megcsappant Aquincum lakossága, a canabae romos épületeiben mindenütt sírokat találunk ettől az időponttól* kezdve.[149] Összesítő térképünkről az tűnik ki, hogy a Flórián tér környékén még állt néhány fűthető lakókunyhó és néhány katonai célra használt középület, de egyébként minden korábbi épület a canabae-ban és a legiós-tábor egy részében már elpusztult, romjaik közt mindenütt temető húzódott. Sírokat helyeztek a korábban forgalmas úttestekre is, tehát ezeket már nem használták.

Hogy háborúk és járványok tömeges áldozatokat szedhettek a lakosság soraiból, az kitűnik a sírok feltárásakor. Néhol egyidőben helyezték sírba az anyát gyermekeivel,[150] házaspárokat,[151] teljes családokat.[152]

A sírokban talált igen szegényes leletek, temetkezési módok bizonyítják, amit a történelmi értékelések mindig újra hangsúlyoznak, hogy a helyben maradt, némileg már romanizált lakosság és a jövevény barbárok együtt éltek, együtt temetkeztek,[153] bár nemcsak etnikai, kulturális különbségek választották el őket egymástól, hanem a kor alapvető világszemléletét tekintve: vallásuk különbözősége is határt kellett hogy vonjon közéjük.[154] Hogy az együttélést kiélezte-e, vagy éppen kiegyenlítette a közös veszély tudata, az egyházi intézmények politikai síkon mozgó törekvése, arról magában Pannónián belül is, különböző települések esetében megoszlik a kutatók véleménye.[155] Mindkét felfogásra sok példát idézhetnénk, ennek ellenére csupán analógiák alapján ma még elhamarkodott lenne véleményt alkotnunk a IV—V. század fordulóján Aquincumban folyó életről. Néhány példát sorolunk csak fel részben saját megfigyeléseink közül, részben az aquincumi ásatási jelentésekből, ami bizonyítja, hogy egymással párhuzamosan mennyi fajta nép élt itt és őrizte meg szokásait.

A legtöbbet előforduló temetkezés még akkor is téglasírban, K-Ny-i tájolással, korsó-pohár melléklettel történt; viseletük alapján főleg romanizált katonákat helyeztek így a sírba,[156] vagy korábbi kőkoporsók felhasználásával, ugyanilyen módon[157] több ízben találtak kőkoporsóban két vázat, néhol egymás mellett, néha egymással szemben.[158] Néhol a kőkoporsóban több tetem feküdt, amelyeket csak mészréteg választott el egymástól. Az ilyen módon eltemetett halottakról az a vélemény alakult ki, hogy keresztény ritus szerint földelték el őket.

[144] Vö. *Sz. Póczy K.:* Intercisa II. 45/a típus; 83 irodalommal.

[145] *Póczy K.:* i. m. 77. tip. 75. — *Párducz M.:* Szarmatakor III. 31. VIII. t. 23; AAH 11 (1959) 361.

[146] *Alföldi A.:* Hunkorszak. 51—56.

[147] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XI (1932) 362. ábra. 4.

[148] *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 383 és 28. kép. — Összefoglalóan Top. II. 109. — Még egy példány került elő a polgárváros cardoja mellől, 1. *Nagy T.* i. m. 56.

[149] *Sz. Póczy K.:* Bud. Rég. XVI (1955) 61., 79 skk.

[150] *Parragi Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 311 skk.

[151] *Nagy L.:* Pannonia sacra. Szt. István Emlékkönyv. Budapest 1939. 64. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 376. — *Sági K.:* Intercisa I. Arch. Hung. 33 (1954) 97.

[152] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XV (1950) 305. — Arch. Ért. 78 (1951) 126.

[153] *Radnóti A.—Gerő L.:* Balaton. Budapest, 1952. 50.

[154] *Eugippius*, Vita Sancti Severini 11, 2.

[155] Az ellentétes vélemények köré csoportosuló megfigyelésekhez legutóbb *Alföldi A.:* The Moral Barrier on Rhine and Danube··· „The Congress of Roman Frontier Studies, 1949". 1952. 2. — *Nagy T.:* Zum Problem d. Kontinuität in Pann. „Vom Geist d. ung. Kultur." 1942. 3. véleménye szerint a kereszténység tartotta össze a különböző ethnikumokat.

[156] *Sági K.:* Intercisa I. Arch. Hung. 33 (1954) 117.

[157] *Hampel J.:* Bud. Rég. III (1891) 80. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII (1937) 265. — Ehhez legutóbb *Barkóczi L.:* FA XIII (1961) 102 skk.

[158] *Sági K.:* i. m. 120. — *Pekáry T.:* Arch. Ért. 82 (1955) 19.

Aquincumban több ízben találtunk eddig közös sírban nyújtott vázú férfi teteme mellett zsugorított női csontvázat.[159] Ma már annyi adatunk van erre a jelenségre, hogy megállapíthatjuk, hogy *zsugorított helyzetben mindig fiatal gyermeklányt, vagy nőt temettek.* A régészeti analógiák szerint[160] ezek szarmata nők lehettek, akikkel talán máshonnan hozott romanizált katonák házasodtak össze.

A késő császárkorral foglalkozó római régészeknek a rajna-dunai provinciákban egyaránt problémát okoz egyelőre a mellékletek nélkül, fakoporsóba, vagy lepelbe csavarva eltemetett lakosság pontosabb korának, ethnikumának megállapítása.[161] Mint minden késő-római településen, Aquincumban is megfigyelhettük, hogy ez a temetkezési mód a többrétegű IV. század végi temetőkben a legfelső szinten található ;[162] a halottakat gyakran azokra az úttestre temették, ahol már nem volt többé forgalom, mint pl. a Raktárréten, Szél utcában, Bogdányi úton, Emese úton, Rupp I. utcában.

De még ezeknél a síroknál is több kérdést vet fel az aquincumi canabae több pontján előkerült koponyás temetkezés kérdése.[163] A Bogdányi úti temetőrészben két ízben találtunk 3—3 koponyát szabályos kör alakú beásásban a IV. század végére keltezhető téglasírok rétegében. A Bécsi út 195. sz. alatt peremes téglára helyezve földelték el a koponyát, a Bécsi úti kísérleti lakótelep területén újra két esetben találtak egy-egy külön eltemetett koponyát K—Ny-i keletelésű nyújtott és zsugorított váz rétegében, ill. szomszédságában.[164] Ilyen fajta temetkezési móddal csak sokkal később a Duna menti avar temetőkben találkozunk. Feltehetően lovas-nomád nép szokása ez már a IV. század legvégén is, mint ahogy a zsugorított ritus is szarmata törzs leszármazottaihoz köthető. Alföldi András figyelmeztetett arra, hogy 400 körül rendelet teszi a szarmaták kötelességévé, hogy gyermekeik sorából katonaságot állítsanak dunai településeiken,[165] tehát római határon belül. A sokféle temetkezési ritus sorában a halotthamvasztást is megemlíthetjük,[166] amelynek analógiái a IV. század végén germán törzsek lakta területekre vezetnek.[167] Részben azért is lehet ennyiféle temetkezési mód, ill. ennyifajta ethnikum egy ilyen kis területen, mert mindenki az erőd közelébe huzódott.[168]

A település története szempontjából és temetkezésekből elsősorban az a tanulság vonható le, hogy utoljára lényeges módosulás a városképben a kb. 378-as szarmata betörés[169] idejére tehető. A I. Valentinianus korára keltezhető bélyeges téglák, II. Constantius érmeivel datált leletegyüttesek bizonyítják, hogy a század utolsó két évtizedében már csak temetkeztek a canabae-ban. Városról, településről többé nem beszélhetünk,[170] csak a *Duna-parti táborok, és biztosító őrtornyok védelmében találunk kisszámú épületcsoportokat Aquincum területén.* Eddigi megfigyeléseink alapján ezek élete nem változhatott akkor sem, amikor hivatalosan is megszűnt Pannóniában a római birodalmi adminisztráció.

Összegezve az elmondottakat Aquincum IV. századi településéről az újabban előkerült emlékanyag segítségével a következőket mondhatjuk:

Az építkezések, temetkezések alapján három korszakról beszélhetünk a IV. századon belül.

I. Az aquincumi táborváros az aquaeductus és főútvonalak mentén húzódó laza települések csoportjaiból állt a IV. század elején. A III. század végén minden *egyes épületben* pusztulás nyomát, égésréteget egyengettek el, s *erre húzták* rá az új épületeket, vagy legalábbis alapjaiban helyreállították a régit. Ekkor, a IV. század elején vették körül a canabae belső, sűrűn települt magját fallal. A tehetős városi lakosság a hegyvidéki majorságokba költözött. A canabae középületeiben, ill. azok egy részében szükséglakásokat rendeztek be

[159] *Parragi Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 311., 319. valamint 21. és 25. sírok. — Korábban megfigyelt azonos ritusu temetkezésről Aquincumban *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XV (1950) 305 és 311. — *Lenkei M.:* Bud. Rég. XVIII (1958) 535. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 376. — I. Valentinianus alatt rendelet tiltotta a provinciálisok és a birodalmon kívül lakó barbárok közti házasságot, ehhez *Cod. Theod.* III. 14, 2.

[160] Vö. *Sági K.:* Intercisa I. 119. — MTA Közl. 5 (1954) 525. — *Párducz M.:* Szarmatakor III. 152., 220., 223. — *Kovács I.:* Dolgozatok 13 (1912) 302., 70. 71. ábrák. — Zsugorítást és ülve temetést csak aprólékos régészeti megfigyelések rögzíthetik. Ehhez *Párducz M.:* AAH M (1959) 390.

[161] *Böhner K.:* Zur Frage der Kontinuität zwischen Altertum u. Mittelalter. TrZ 19 (1950) 92. Abb. 4.

[162] *Sági K.:* Intercisa I. 117 skk.

[163] *Parragi Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 312.

[164] *Sági:* i. m. 68 és XVII. t. 2. — Ehhez *László Gy.:* MTA Közl. 5 (1954) 462.

[165] *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 680. — *Barkóczi L.:* FA XII (1960) 128.

[166] *Sági K.:* Intercisa I. 116. — *Dombay J.:* Janus Pannonius Muz. Évk. 1957. 207. és 261.

[167] *Sági K.:* AAH 12 (1960) 255.

[168] *Noll R.:* Eugippius, Vita S. Severini. Linz, 1947. 71. — Vö. *Schober A.:* Die Römerzeit in Österreich. Wien, 1953. 49. — Az amphitheatrum elfalazásáról *Nagy L.:* Budapest Története I_2. 774. — *Nagy T.:* Top. II. 71. és 163. j.

[169] *Alföldi A.:* Budapest Története I_2. 675. — *Radnóti A.:* MTA Közl. 5 (1954) 510.

[170] *Petrikovits H.:* Fortleben röm. Städte am Rhein u. Donau. TrZ 19 (1950) 73.

a jövevény családok részére. Ezek az állami üzemekben dolgozhattak, s valószínűleg a határvédelmet ellátó katonaság hozzátartozói voltak.

A temetők a főbb útvonalak mentén huzódtak, vagy majorságok szomszédságában kisebb számú sírcsoportokból álltak. A lakosság anyagi erejét meghaladó mértékben temetkezett ebben az időben. Sok az új keleti vallási hatásokat tükröző ritus (múmia temetkezések, babonás szokások stb.). Gazdag mellékletek kíséretében lehetőleg kősírládába, sírépületekbe helyezték a halottakat.

II. A század közepén feltűnő módon kevés és szegényes emlékanyag arról tanúskodik, hogy megcsappant a város lakossága. 340-ben szarmaták dúlták szét a várost, ezután már nem javították ki a táborváros épületeit, hanem amúgy romosan használták azokat. Az eddig előkerült leletek arra mutatnak, hogy nagy arányú telepítéssel pótolták a határmenti, részben kipusztult, részben elmenekült lakosságot. Az újonnan jött romanizált jövevények már nem folytatták a római provinciákra jellemző városias életmódot, hanem paraszt-katonák voltak. Használati cikkeiket maguk állították elő, illetve központilag kapták a katonai raktárakból.

A IV. század közepén a sírleletek bizonyítéka szerint a városi lakosság többsége a hivatalos államvallást, a kereszténységet követte. A halottakat egy-egy cella memoriae körül terebélyesedő soros temetőbe helyezték. Az elhunytak mellé korsó-pohár mellékletet helyeztek, az eucharistia szimbólumát, kisebb számban rajnai üvegműhelyekben készült feliratos üvegpoharakat, vagy a Duna-menti fémműhelyekből származó keresztény jelenetes vereteket, ruhadíszeket.

III. 378—80 közti években alapvetően megváltozott Aquincum külső képe. Újabb nagyarányú háborús pusztítások színhelye volt a város területe. A polgári lakosság jólétével, sőt személyi biztonságával sem törődött már ekkor itt a határszélen a központi kormányzat. A cél az volt, hogy a birodalom belső tartományaitól, s magától Itáliától lehessen távol tartani az ellenséget. Ezért Pannónia lényegében két erődvonallá alakult: a külső, határmenti zónában a kisebb erődök kerítésszerű sűrűséggel épültek, beljebb — innen mintegy 50 km-es távolságra — ún. belső erődített városok koszorúja emelkedett. Aquincum a külső határvonalon kiserődök sorával épült be, tekintet nélkül arra, hogy hol voltak korábban a város települési egységei. *A IV. század végén már csak ezen erődök, — táborok, őrtornyok védelmében találjuk a paraszt—katonaság lakhelyeit és ezek szomszédságában minden egyes kis létszámú őrségnek a temetőjét.* Többnyire szomszédos erődök őrségét más és más népcsoportból alakított katonai egységek szolgáltatták.

A katonacsaládok az aquincumi táborban húzták meg magukat; a korábbi canabae helyén temető létesült. A IV. század utolsó évtizedeinek rendezetlen temetkezése sokfajta ethnikum együttes jelenlétét árulja el itt a határszélen. Az egyidejű, különböző ritus szerinti temetkezés arra mutat, hogy romanizáltak, keresztények, „túlparti" pogányok, „barbárok" együttesen, sőt összeházasodva éltek már ekkor Aquincumban. Életmódjuk akkor sem változott, amikor a római birodalmi adminisztráció megszűnt Aquincum térségében.

KLÁRA SZ. PÓCZY

AQUINCUM IM 4. JAHRHUNDERT

I. DIE ERFORSCHUNG DES SPÄTKAISERZEITLICHEN AQUINCUMS

Über die letzte Phase des Lebens in Aquincum werden wir durch inschriftliche Denkmäler und literarische Angaben nur spärlich unterrichtet. Trotz den Schwierigkeiten schilderten András Alföldi und Lajos Nagy im bezüglichen Teil der Monographie „Budapest Története" (Die Geschichte von Budapest) eindrucksvoll den Niedergang des dortigen städtischen Lebens. Ihre Feststellungen über den Zusammenbruch der Reichsverwaltung sind nicht nur für Aquincum, sondern für das ganze Gebiet Pannoniens gültig.[1] Die Verfasser behandelten das Denkmalmaterial des 4. Jahrhunderts zusammenfassend, und boten ein lebhaftes Bild der politischen Ereignisse, die sich an den Grenzen der Provinz vollgezogen hatten.

Seit dieser Publikation sind zwei Jahrzehnte verstrichen und in dieser Zwischenzeit lieferte der nach dem zweiten Weltkrieg neugebaute Bezirk Óbuda zahlreiche archäologische Funde der Forschung.[2] Hinsichtlich der spätkaiserzeitlichen Geschichte Aquincums ergeben sich jedoch stets sämtliche, ungeklärte Probleme, da ja über die wichtige Frage, wo das Militärlager des 4. Jahrhunderts lag, über dessen Befestigungssystem wir lediglich auf Vermutungen angewiesen sind, allein weitere Ausgrabungen Aufschluss geben können.

Im Verlauf der weiter unten folgenden topographischen Bearbeitung haben wir die Fundorte Aquincums aus dem 4. Jahrhundert in die Karte von Óbuda eingezeichnet und haben auf diese Weise auf Grund der Grabungsaufzeichnungen und der Literatur innerhalb des einheitlich als spätkaiserzeitlich bezeichneten Materials drei Perioden zu unterscheiden vermocht. Sodann versuchten wir auf Grund dessen die Änderung des Stadtbildes in diesem Zeitraum zu umreissen.

Unsere topographische Zusammenstellung umfasst im wesentlichen nur die Militärstadt von Óbuda. Aus der Nachlassenschaft der Bürgerstadt fehlen fast völlig das Fundmaterial und die Grabungsbeobachtungen des 4. Jahrhunderts.

Die Karte über die Gebäude und die öffentlichen Werke im Bereich der Militärstadt und des Legionslagers wurde zuerst im Jahre 1951 von János Szilágyi zusammengestellt,[3] dieselben 48 Fundorte wurden sodann mit geringen Änderungen im Jahre 1962 im 2. Band des Werkes „Budapest Műemléki Topografiája" (Denkmaltopographie von Budapest) aufgezählt.[4] Sein Fundortkataster beschränkte sich lediglich auf das Innengebiet von Óbuda, vermutlich auf die Umgebung des Lagers und ein Streifen der Lagerstadt. Dies ergänzten wir — und behielten der leichteren Handhabung halber ihre Numerierung — mit dem äusseren Rand der Canabae, dem Grabungsmaterial der vergangenen zehn Jahre, sowie den Fundorten der Friedhöfe und der Einzelgräber. Unser erweiterter Fundortkataster enthält hingegen — soweit es möglich war — nur das Denkmalmaterial aus dem 4. Jahrhundert.

II. SPÄTKAISERZEITLICHE FUNDORTE IM GELÄNDE DES LAGERS UND DER CANABAE VON AQUINCUM[5]

(Von 1—47 verfolgten wir die topographische Zusammenstellung von J. Szilágyi. Seine Feststellungen gaben wir in Anführungszeichen an und wo diese sich auf Grund der Ausgrabungen der letzteren Jahre geändert haben, ergänzten wir sie mit den neuen Beobachtungen.)

1—3. Wohngebäude mit Baderaum in der *Kiscelli-Gasse 10—12*, neben der NS verlaufenden Hauptverkehrsstrasse bzw. dem Aquädukt. Die Steingebäude wurden vom Anfang des 2. Jahrhunderts an mehrere Male umgebaut. Zur Wende des 3—4. Jahrhunderts fanden neben dem Gebäude Bestattungen in Steinsärgen statt. Mitte des 4. Jahrhunderts gingen die Wohngebäude in Flammen auf, welche dann nicht wieder hergestellt wurden, sondern die Ruinen boten einige Jahrzehnte lang der germanischen Bevölkerung eine Unterkunft. In den letzten zwei Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts verliessen auch diese die Gebäude, deren Ruinen von nun an nur mehr als Grabstätten dienten.

4. „Strassenkörper-, Ofen- und Wohnhausspuren im Gelände der Canabae" in der *Lajos-Gasse 169—171*.

5. „In eine lange, gerade Mauer eingebautes, grosses, rundes Gebäude" in der *Lajos-Gasse 164—168*.

6. „Spuren eines Gebäudes mit drei Pfeilerreihen und offener Halle, sowie mit in einer Reihe angebrachten Räumen" in der *Lajos-Gasse 179—185.*
7. „Früher ausgegrabenes unveröffentliches Gebäude unter dem Brückenkopf der Árpád-Brücke, auf der *Ecke der Kulcsár-und Naszád-Gasse.*"
Die Fundorte Nr. 4—7 neben dem Brückenkopf in Buda der jetzigen Árpád-Brücke dürften im wesentlichen einer zusammenhängenden römerzeitlichen Gebäudegruppe angehört haben, an deren Nord- und Südende vom Westen her je ein breiter, gepflasterter Fahrweg an das Donauufer geführt hatte. Die Gebäudegruppe wurde zu Beginn des 2. Jahrhunderts erbaut, öfters ausgebessert (wie die Gebäude Nr. 1—3), zum letzten Male zu Beginn des 4. Jahrhunderts. In den dreissiger Jahren des Jahrhunderts dürften sie jedoch bereits vernichtet worden sein, weil sich die Reste einer breiten halbkreisförmigen Mauer über die planierten Ruinen hinwegziehen, sodann haben die Ausgräber an der südlichen, äusseren Seite dieser Mauer einen mehrschichtigen, in den Ausgang des 4. Jahrhunderts zu setzenden Bestattungsort beobachtet.[6]
8. „Spur eines Schanzgrabens in der *Szőlő-Gasse 58—66*" daneben zogen sich ein Kanal und Gräber vom ausgehenden 4. Jahrhundert.
9. „Spuren eines NS verlaufenden Strassenkörpers und eventuell einer dicken Mauer." Neben dem Strassenkörper, in der Entfernung von etwa 100 m — Reste je eines öffentlichen Gebäudes mit Bauperioden, die auf das 2—4. Jahrhundert gesetzt werden können, mit reichem Fundmaterial, Zentralheizung, in mehreren Schichten aufgetragener Wandbemalung, Stukkos. In der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts gibt es Gräber zwischen den Mauern des verwüsteten Wohnhauses.[7]
Fundort: *Szőlő-Gasse 58 und 66*, sowie *die kleine unbenannte Gasse, welche die Szőlőkert-Gasse miteinander verbindet.*
10. „Stein-, Kies- und Schotterschichte in der *Szőlő-Gasse 8.*" In der Kórház- und Pacsirta-Gasse wurden auch unregelmässig angeordnete, in den Ausgang des 4. Jahrhunderts zu setzende Gräber gefunden.

11—12. „Spuren eines Strassenkörpers und ein OW verlaufender Kanal mit Steinmauer in der *Gyűrű-Gasse.*" Die Abzweigungen des Kanals wurden im 4. Jahrhundert eingebaut, einige Jahrzehnte später fanden jedoch bereits auch hier Bestattungen statt.

13. Neben den mittelalterlichen Schlossruinen in der *Calvin-Gasse 1.* Spuren einer NS verlaufenden Strasse, daneben die Reste des Aquädukts. Der Strassenkörper wird wohl mit dem unter 1—3. beobachteten Fahrweg im Zusammenhang gestanden haben.
14. „Verzweigung des Hauptkanals in Richtung des Militärbades am *Flórián-Platz.*"
14/a „Vereinzelt erhalten gebliebener dicker Mauerrest beim Haus *Pacsirta-Gasse 20*"; Wasserleitungsreste vor dem Haus Nr. 17.

15—16. Ofenspuren, „heizbare Wohnhütten" am *Flórián-Platz 1*, in der *Calvin-Gasse 16*, an der *Ecke Polgár-Platz und Calvin-Gasse* aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts.

17. „Die Linie des Hauptkanals ist mit kleineren und grösseren Unterbrechungen von der *Föld-Gasse* nach Osten bis zur Donau vorhanden",[8] wie die hier zum Vorschein gekommenen Funde bezeugen, konnte dieser Kanal bis zum Ende der Römerherrschaft gebraucht worden sein.
18. „Dickes Mauerstück am *Polgár-Platz 7.*" Daneben „Reste eines reich eingerichteten Gebäudes aus dem 2—4. Jahrhundert mit Zentralheizung und mit Wandgemälde geschmückt."
19. „OW verlaufendes Mauerstück von beträchtlicher Dicke am *Szentlélek-Platz*", — heute *Korvin O.-Platz 3—5.* Daneben Reste eines apsidenförmig ausgebildeten Gebäudes aus dem 2—4. Jahrhundert mit Zentralheizung und mit Wandgemälde geschmückt."[9]
20. „Noch im Laufe des vergangenen Jahrhunderts beobachtete Mauer im Bette des Kleinen-Donauarmes."[10]

21—24. *Vörösvári-Strasse 18—24.* Auf den Höfen der Häuser Spuren von Wohnhäusern aus der Römerzeit, die vom 2. Jahrhundert bis Ende des 4. Jahrhunderts bewohnt waren. Die Gebäude waren mit Zentralheizung, Kanalisation und Wasserleitung ausgestattet, und mit Wandmalerei geschmückt. Im Haus Nr. 22 befand sich eine Ölpresse und es waren Spuren eines NS verlaufenden Schanzgrabens aus späterer Zeit zu beobachten.[11]

25. „Das »grössere« Bad der Legion am Flórián-Platz." Im Laufe des 2—4. Jahrhunderts mehrmals umgebaut.[12]
26. „Spuren der OW verlaufenden dicken Mauern am Nordende des *Flórián-Platzes.*"
27. 30—35., 43. In der *Majláth-Gasse 24, Ék-Gasse 9, Kerék-Gasse 15, 19, 33* sowie *Szentendrei-Strasse 42* Reste des nördlichen und westlichen Festungssystems des aus frühdomitianischer Zeit stammenden Steinlagers mit Eckturm. Bei der Erweiterung des frühzeitigen Lagersystems wurden die Gräben dieses Verteidigungssystems aufgefüllt, darüber später Strassen angelegt und Gebäude errichtet. Auf Grund des hier vorgefundenen Fundmaterials war diese Fläche bis Ende des 4. Jahrhunderts bewohnt.

28. „Unveröffentlichte Ausgrabungen: Reste eines OW gerichteten Strassenkörpers, an beiden Seiten dessen öffentliche Gebäude mit Säulenhallen und mit Wandmalerei verziert. Fundort: *Ecke Szél- und Kórház-Gasse.*[13]

29. „Unveröffentlichtes Ergebnis einer früheren Ausgrabung auf der *Ecke der Kórház-Gasse und der Szentendrei-Strasse:* vermutlich der Bau der porta decumana."[14]

36. „Wasserspeicher am *Schnittpunkt Majláth-Gasse und Flórián-Platz*", vielleicht ein Wasserverteiler des Aquädukts.

37. „Unveröffentlichtes Ergebnis einer älteren Ausgrabung: valetudinarium". Fundort: *Miklós-Gasse 32—34.*

38. „Unveröffentlichtes Ergebnis einer älteren Ausgrabung: horreum". Fundort: *Miklós-Gasse 30.*

39. „Die im vorigen Jahrhundert beobachtete WO verlaufende Mauer im Bett des Kleinen-Donauarmes."

40. „Die Reste des beim Bebauen des alten israelitischen Friedhofes beobachteten Prätoriums in der *Laktanya-Gasse 26*", mit Badflügel, Zentralheizung, Kanalisierung und Wandmalerei ausgestattet. In der Nähe, in der *Laktanya-Gasse 31* wurden die Reste eines ähnlich prächtigen öffentlichen Gebäudes freigelegt. Beide Gebäude sind im Laufe des 2—4. Jahrhunderts mehrmals umgebaut worden.

41. „Unveröffentlichtes Ergebnis einer älteren Ausgrabung bei der *Szél-Gasse*: Forum, Halle für den Warenaustausch mit den Barbaren, öffentliches Gebäude aus dem 2—4. Jahrhundert."

44. „Unveröffentlichtes Ergebnis einer älteren Ausgrabung: Wasserbecken aus gebranntem Lehm" mit Teilstücken eines Wohngebäudes in der *Miklós-Gasse 4.*

45—46. Strassenkörper- und Wohnhausspuren an *der Ecke der Szél- und Szellő-Gasse.* Der Strassenkörper verläuft NW-SO, an dessen beiden Seiten die Häuser mit Wandmalerei aus mehreren Perioden, Zentralheizung und öffentlichen Werken versehen waren. Diese Ruinen wurden im letzten Drittel des 4. Jahrhunderts bereits mit Gräbern belegt.[15]

47. „Gebäudespuren in der *Folyamőr-Gasse* 7, neben dem Gasometer der Leipzigerschen Zuckerfabrik, die auf das Lagerinnere schliessen lassen." Ebenda kamen auch spätrömische Ziegelgräber zum Vorschein.[16]

48. *Folyamőr-Gasse 11—19.*, mit einem kanalisierten Gehsteig eines breiten, den heutigen Strassenkörper von NW kreuzenden römerzeitlichen Strassenkörpers. Davor stand ein Wohngebäude mit Portikus, im einen Raum war eine Bronzegiesswerkstätte eingerichtet. Am nördlichen Ende der Folyamőr-Gasse, wie z. B. an *der Ecke des Miklós-Platzes*, sowie der *Matróz-Gasse*[17] wurden bereits spätrömische Steinsärge und Ziegelgräber vorgefunden.

49. In der *Sorompó-Gasse 2* kam ein, in mehreren Perioden erbautes Gebäude mit bemalter Mauer aus dem 2—4. Jahrhundert zum Vorschein. Zwischen den Ruinen wurden auch zwei spätere Skelette aus dem Ende des 4. Jahrhunderts aufgedeckt.[18]

50. Unter dem Haus *Harrer P.-Gasse* und dem Strassenkörper der heutigen *Folyamőr-Gasse* ziehen sich die Reste eines römerzeitlichen Strassenkörpers, an seinem Rand kamen die Reste von dicht nebeneinander angelegten Gebäude, Reste von Wohnhäusern, verziert mit Wandmalereien und mit Zentralheizung ausgestattet zum Vorschein.[19]

51. In der *Vihar-Gasse 11—13., 12—14.* sind längs des römerzeitlichen Strassenkörpers mit wertvollen Wandgemälden verzierte Gebäudespuren bekannt. Von einer dieser wurde festgestellt, dass es die Reste eines Gebäudes sind, das im 4. Jahrhundert in eine christliche Kapelle umgebaut wurde. Der ganzen Strasse entlang kamen ansonsten unter Nr. 5, 6, 12, 14, 25 spätrömische Ziegelgräber, Steinsärge, Grabkapellen, Begräbnisplätze zum Vorschein, bei den Häusern 12/a und 23 auch die Spuren eines Aquäduktes. Auf Grund der Beigaben stammen die Gräber zum Teil aus der Mitte des Jahrhunderts, zum Teil aus einer Zeit nach Valentinian.[20]

52. In der *Berend-Gasse 10—12* Gebäudereste vom 2. Jahrhundert an. Neben dem Mauerrest ein Altar „in situ". Spätere Bestattungen aus dem 4. Jahrhundert, Steinsärge, Ziegelgräber.[21]

53. In der *Raktár-Gasse* wurden die Reste römischer Wohngebäude freigelegt. Bei diesen konnten fünf Bauperioden beobachtet werden, die letzte stammt vom Anfang des 4. Jahrhunderts. In einer noch späteren Periode erstreckte sich um eine Friedhofskapelle (cella trichora) ein umfangreicher frühchristlicher Friedhof.[22]

54. Entlang des *Filatori-Dammes*, NW von der Haltestelle der Vorortsbahn (HÉV) zieht sich in NW-SO-Richtung ein breiter römischer Strassenkörper. Am Südrand dieser Strasse wurden noch Ende des vergangenen Jahrhunderts die Reste mehrerer römischer Gebäude erschlossen. An der Nordseite entlang zog sich ein Friedhof von mehreren Schichten. Von den aus dem 2—3. Jahrhundert stammenden Grabsteinen wurden im 4. Jahrhundert von neuem Gebrauch gemacht. Aus der Mitte des Jahrhunderts stammen von hier etwa vierzig Gräber eines Reihengräberfeldes, in welchem die Toten systemlos auf einander geschichtet und noch später, am Ende des 4.

Jahrhunderts nur oberflächlich, in sekundär verwendeten Stein-, Ziegel- oder Holzsärgen begraben waren.[23]

55. *Kerék-Gasse 63.* Auf den Resten des ursprünglich aus dem 2. Jahrhundert stammenden, öfters wiederhergestellten römischen Gebäudes sind Spuren eines Brandes sichtbar. Seit Mitte des 4. Jahrhunderts wurden in das Gebäude Gräber beigebracht, auch in der Gegend befinden sich ärmliche Ziegelgräber.[24]
56. *Bogdányi-Strasse 12—14.* Auf der Westseite der nächst dem Filatori-Damm erwähnten Römer-Strasse, gegenüber dem römischen Gebäude in der ebenfalls bereits erwähnten Kerék-Gasse 63 erhoben sich zwei Gebäude. Das eine war ein Wohnhaus mit zwei Badebecken, das andere vermutlich mit einem Hausheiligtum, beide stammen aus dem 2—4. Jahrhundert. Zwischen den Ruinen beider sind in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts Ziegel-, Stein- und Holzsärge beigebracht worden. Auch auf der nicht mehr benützten Verbindungsstrasse waren Gräber ohne Beigaben.[25]
57. Im Laufe der Fundierungsarbeiten der Schule in der *Meggyfa-Gasse* kam ein aus mehreren Perioden stammendes Gebäude mit wertvollen Mosaikfussböden zutage. Sollte vielleicht ein Zusammenhang mit dem obenerwähnten Gebäude mit Heiligtum bestehen? Zwischen den Mauerresten wurde ein mit Constantius II. schliessender Münzfund vorgefunden. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts dienten die Ruinen als Bestattungsplätze wie bei *53—56.*[26]
58. *Hunor-Gasse 20.* Gebäudereste vom 2. Jahrhundert angefangen, mit Bemalung. In das Gebäude führte aus SW eine doppelte Wasserleitungslinie. Später im Verlauf des 4. Jahrhunderts haben auch hier Bestattungen stattgefunden.[27]
59. *Körte-Gasse 20, Ecke der Raktár- und Hunor-Gasse:* Gebäudespuren wie bei *Nr. 53*, Backofen am Ende das Gebäudes, sodann bei und nächst dem Gebäude Stein- und Ziegelgräber aus dem 4. Jahrhundert.[28]
60. An der *Ecke der Körte-Gasse und der Vörösvári-Strasse* Spuren des Aquädukts, mit Knierohrabzweigung; am Rand der Vörösvári-Strasse sind römerzeitliche Strassenkörperreste ausgegraben worden.[29]
61. Bei der Fundierungsarbeit der Poliklinik (SZTK) in der *Emese-Gasse* kam ein römerzeitlicher Strassenabschnitt zum Vorschein, daneben Gebäudereste, die bis Mitte des 4. Jahrhunderts bewohnt waren. Bereits in der Mitte des 4. Jahrhunderts erstreckte sich in der Nachbarschaft der Gebäude ein Gräberfeld, sodann brachte man später, Ende des Jahrhunderts, in das verfallene Gebäude, das als Begräbnisplatz benutzt wurde, Särge bei.[30]
62. *Bécsi-Strasse 166.* (Am Grundstück der Viktoria- bzw. Bohnschen Ziegelfabrik.) Auf Grund der bisher vereinzelt zum Vorschein gekommenen archäologischen Denkmäler kann angenommen werden, dass in der Römerzeit hier parallel zu der Farkastoroki-Strasse ein breiter Weg führte, den bereits anfangs des 4. Jahrhunderts Steinsärge, Begräbnisplätze, Grabkapellen mit sehr reichen Beigaben gesäumt hatten. Später dehnte sich der Friedhof in mehreren Reihen aus, dem folgten dann Ende des Jahrhunderts systemlose, übereinander erfolgte Bestattungen,[31] wie im allgemeinen am Stadtrand.
63. Neue Wohnsiedelung auf der *Bécsi-Strasse* (am Grundstück der ehemaligen Nagybátony-Ujlaker, sodann Viktoria-Ziegelfabrik): Von der „Gelber Streifen" genannten römerzeitlichen, sodann mittelalterlichen Strassenlinie zweigten sich an mehreren Stellen Wege ab, längs derer je ein Gebäude vom 2. Jahrhundert an bis zum ersten Drittel des 4. Jahrhunderts bewohnt war. Dann konnte ein ausgedehntes Reihengräberfeld mit Gräbern von frühchristlichen Beigaben beobachtet werden, darüber systemlose — für das Ende des Jahrhunderts charakteristische — gleichzeitige Bestattungen nach verschiedenen Riten.[32]
In der *Zápor-Gasse 90.* (nächts dem Eingang der Ziegelfabrik) wurden in die letzten zwei Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts zu setzende Gräber freigelegt.[33]
64. In der *Kiscelli-Gasse 89—91* war zu Beginn des 2. Jahrhunderts noch eine militärische Töpferwerkstätte in Betrieb. Zwischen den Ruinen des Gebäudes kamen Ziegelgräber aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts zum Vorschein.[34]
65. *Vályog-Gasse 10.* Von hier stammt ein Wohngebäude mit bemalter Mauer aus dem 2. Jahrhundert, das bis zur Mitte des 4. Jahrhunderts öfters wiederhergestellt wurde. In das zugrunde gegangene Gebäude wurden zum Ausgang des 4. Jahrhunderts Toten armselig begraben.[35]
66. In der *Kenyeres-Gasse 32* kamen beigabenlose Gräber zutage, mit Stempleziegeln aus der Zeit I. Valentinians.[36]
67. *Bécsi-Strasse 100—102—104.* Vermutlich erstreckte sich hier entlang des römischen Weges ein Friedhof aus dem 3—4. Jahrhundert. Die Begräbnisplätze, Grabkammer mit auffallend reichen Beigaben sind auf das erste Drittel und in die Mitte des 4. Jahrhunderts zu setzen. Als diese Krypten am Ende des Jahrhunderts ausgeraubt wurden, fanden hier die Bestattungen der armen Bevölkerung statt.[37]

68. In der *Bécsi-Strasse 94—98* bzw. auf dem Baugrund stellte die archäologische Forschung einen reichen Friedhof entlang des Weges und eine den Weg säumende Wohnhäusergruppe fest. Dieser Friedhof schloss sich den vorhergehenden an. Laut den Beobachtungen waren die Gebäude im 2—4. Jahrhundert bewohnt, sodann wurden auch hier zu Ende des 4. Jahrhunderts zwischen den Ruinen Bestattungen vorgenommen.[38]
69. Amphitheater in der *Nagyszombat-Gasse:* das Gebäude wurde Ende des 4. Jahrhunderts als Befestigung benützt. In seiner Nähe wurden Stein- und Ziegelgräber gefunden.[39]
70. Zwischen *Lajos-Gasse 34—37* kamen beim Aufreissen des heutigen Strassenkörpers die Reste eines vermutlich spätrömischen Wachturmes zum Vorschein, daneben ein Teil des Römerweges und der Kanalisierung. Der Kanal führte aus der Richtung der römischen Villa auf der Szépvölgyi-Strasse zur Donau. Nächst dem Wachturm kamen Ziegelgräber aus den letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts zum Vorschein.[40]
71. Auf der *Szépvölgyi-Strasse*, am Grundstück der Messinstrumentenfabrik wurde eine römische Villa mit Heiligtum ausgegraben. Das Gebäude war vermutlich im 4. Jahrhundert durchweg bewohnt und — da aus dem Gebäude ein langobardischer Schatzfund zutage gefördert wurde — auch vermutlich zur Zeit der Völkerwanderung. In der Nähe, in der *Ürömi-Stasse 10* wurden spätrömische Ziegelgräber und Steinsärge vorgefunden.[41]
72. Auf der *Szépvölgyi-Strasse, neben der Höhle von Pálvölgy* wurden in der Lösswand Gebäudespuren, spätrömische Gräber[42] und die Reste einer römischen Villa beobachtet.
73. Am *Remetehegy*, um das bzw. über dem Schloss von Kiscell auf etwa 100 m berichtet das Schrifttum über Steinsärge.[43]
74. Am *Testvérhegy*, am Grundstück der Leopoldschen Ziegelfabrik wurden ein römischer Strassenkörper, daneben kleinere römerzeitliche Villen und Begräbnisplätze freigelegt.[44]
75. An der *Táborhegyi-Strasse 14* wurden aus der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammende, aus Steinplatten zusammengestellte Gräber mit reichen Beigaben erschlossen.[45]
76. Am *Táborhegy* kamen, am *Grundstück des Matthias Untisz* Steinsärge zum Vorschein.[46]
77. In der *Jablonkai-Strasse 7* befand sich ein Steinsarg und in der *Jablonkai-Strasse 15* ein Mumiengrab.[47]
78. Am *Táborhegy*, *Schlossersches Grundstück* hat die Forschung von einem Mumiengrab und am Grundstück des P. Schmidt von Steinsärgen Kenntnis.[48]
79. *Villa von Csúcshegy*, mit diesem Namen bezeichnet die Fachlitteratur die im Ürömer Tal zutage geförderte römische Gebäudegruppe, die auch im 4. Jahrhundert bewohnt war. Damals wurde die Werkstätte eines Handwerkers in den Wohnzimmern eingerichtet.[49]
80. In der *Nachbarschaft der Villa von Csúcshegy* ist über eine „mansio" zu lesen, daneben beobachteten wir Turmreste aus dem 4. Jahrhundert. Einige hundert Meter weiter an der *Ecke der Tarhos-Gasse und der Óvári-Strasse* sind die Mauern eines römischen Gebäudes sichtbar.[50]
81. In der *Bécsi-Strasse 195* kamen im Verlauf der Notbergung eine Wasserleitungsabzweigung, Kanalreste zum Vorschein. In der Nähe befanden sich auch spätrömische Gräber.[51]
82. In der *Bécsi-Strasse 170—172*, am Grundstück der sog. „Magdalin-Chemischen Fabrik" wurden aus Steinplatten zusammengestellte spätrömische Gräber, weiter oben am Bergabhang Friedhofskapellen aufgedeckt.[52]
83. An der *Ecke Bécsi-Strasse und Vörösvári-Strasse, am Gelände der Árpád-Mühle* am Grund der sog. Török-Labor-Fabrik wissen wir über Reste eines römischen Friedhofes aus dem 4. Jahrhundert. (Der Grund gegenüber dem Haus Nr. 82.)[53]
84. Bei der Fundamentierung der evang. Kirche an der *Ecke Selmeci-Strasse und Korvin O.-Gasse* wurden Reste einer frührömischen Gewerbeanlage beobachtet, sodann zogen sich anfangs des 3—4. Jahrhunderts hier Wohngebäude der Canabae entlang der römischen Strasse, späterhin in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts wurden hier auch Bestattungen vorgenommen.[54]

III. LEHRE DES TOPOGRAPHISCHEN BILDES

Zusammengefasst das Vorgetragene können wir über die Siedlung Aquincum im 4. Jahrhundert mit Hilfenahme des zum Vorschein gekommenen Denkmalmaterials folgendes sagen:

Auf Grund der Bauten und Bestattungen lassen sich innerhalb des 4. Jahrhunderts drei Perioden unterscheiden:

1. Zu Beginn des 4. Jahrhunderts bestand die Lagerstadt von Aquincum aus lockeren Siedlungsgruppen, die sich entlang des Aquädukts und der Hauptverkehrsstrassen dahinzogen. Noch zu Ende des 3. Jahrhunderts wurden *die Gebäude zerstört und auf die Brandschicht zog man die neuen Gebäude auf* oder die alten wurden zumindest hergestellt. Zu dieser Zeit, anfangs des 4. Jahrhunderts wurde der innere, dicht besiedelte Kern der Canabae mit einer Mauer umgeben. Die wohlhabende Stadtbevöl-

kerung siedelte in die Gehöfte des Berglandes über. In den öffentlichen Gebäuden der Canabae bzw. in einem Teil dieser wurden Notstandsunterkünfte für die hierher staatlich angesiedelten Familien eingerichtet. Diese dürften in den Betrieben gearbeitet haben und waren wahrscheinlich Angehörige der Soldaten der Grenzschutztruppen.

Die Friedhöfe erstreckten sich entlang der Hauptverkehrsstrassen oder bestanden in der Nachbarschaft der Gehöfte aus wenigen Grabgruppen. Die Bevölkerung liess sich zu dieser Zeit in einer Weise bestatten, die ihre wirtschaftlichen Verhältnisse weit übertraf. Es sind in grosser Anzahl Riten anzutreffen, welche neue orientalische kultische Einflüsse widerspiegeln (Mumienbestattung, abergläubische Sitten usw.). Die Toten wurden mit reichen Beigaben möglichst in Steinsärge, Grabgebäude gelegt.

2. Das zur Mitte des Jahrhunderts auffällig geringe und ärmliche Denkmalmaterial zeugt davon, dass die Zahl der Stadtbewohner abgenommen hat. Im Jahre 334 wurde die Stadt von den Sarmaten zerstört, nunmehr sind die Gebäude der Lagerstadt nicht ausgebessert worden, sondern sie wurden in ihrem verdorbenen Zustand benützt. Die bisher zum Vorschein gekommenen Funde zeigen, dass die entlang der Grenze zum Teil vernichtete, zum Teil geflüchtete Bevölkerung durch grossangelegte Ansiedelung ersetzt wurde. Die neuen romanisierten Ankömmlinge führten nicht mehr die für die römische Provinzialbevölkerung kennzeichnende städtische Lebensweise fort, sondern waren Bauernsoldaten. Ihre Gebrauchsartikel fertigten sie selbst an bzw. sie erhielten diese aus den militärischen Magazinen.

Um die Mitte des 4. Jahrhunderts bekannte sich schon die grösste Zahl der Stadtbevölkerung, wie die Grabfunde bezeugen, zum Christentum, zur amtlichen Staatsreligion. Die Hingeschiedenen wurden in einem sich um je eine cella memoriae immer mehr fächerartig ausbreitenden Reihengräberfeld bestattet. Neben die Toten legte man als Beigabe einen Krug und Becher, das Symbol der Eucharistie, seltener in rheinischen Glaswerkstätten angefertigte inschriftliche Trinkgläser oder aus den donauländischen Metallwerkstätten stammende Beschläge mit christlichen Szenen, Kleidungsverzierungen.

3. In den Jahren zwischen 378—380 veränderte sich das äussere Bild von Aquincum beträchtlich. Das Gebiet der Stadt wurde erneut Schauplatz von grossen Kriegsverwüstungen. Um den Wohlstand, ja um die persönliche Sicherheit der bürgerlichen Bewohnerschaft ist hier am Limes die Zentralregierung nicht mehr besorgt. Die einzige Bestrebung blieb, den Feind von den inneren Gebieten des Reiches, von Italien selbst fernzuhalten.

Deshalb wird Pannonien im wesentlichen in zwei Befestigungslinien umgewandelt: in der äusseren Grenzzone werden kleinere Befestigungen gebaut, weiter einwärts — auf einer Entfernung von etwa in 50 km von hier — erhebt sich ein Kranz der sog. inneren befestigten Städte. Aquincum wird an der äusseren Grenzlinie mit einer Reihe von kleinen Befestigungen bebaut, ohne Rücksicht darauf, wo sich früher die Siedlungseinheiten der Stadt befunden haben. Ende des 4. Jahrhunderts finden wir bereits die Wohnstätten des Bauernmilitärs bloss im Schutz dieser Befestigungen, Lager und Wachtürme und in der Nachbarschaft dieser den Friedhof einer jeden Wache, zu welchen nur je eine kleine Anzahl Mannschaft angehörte, die zu verschiedenen ethnischen Gruppen gehörten.

In das Lager von Aquincum flüchten die Militärfamilien vor der Gefahr, und an der Stelle der früheren Canabae entsteht ein Friedhof. Die ungeordneten Bestattungen in den letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts verraten hier am Limes die gemeinsame Anwesenheit eines aus verschiedenen Völkern zusammengescharrten Ethnikums. Die zur gleichen Zeit, nach verschiedenen Riten erfolgten Bestattungen zeugen auch davon, dass damals in Aquincum bereits Romanisierten, Christen, Heiden und „Barbaren" gemeinsam, ja miteinander verheiratet gelebt haben. Ihre Lebensweise änderte sich auch späterhin nicht, als die römische Reichsverwaltung im Bereich von Aquincum hingeschwunden ist.

ZOLNAY LÁSZLÓ

ISTVÁN IFJABB KIRÁLY SZÁMADÁSA 1264-BŐL

1. A VELENCEI SZÁMADÁS

Giovanni Soranzo 1934-ben az Aevum című, Milánóban megjelenő évkönyvben *Acquisti e debiti di Bela IV. Re d'Ungheria* címen egy XIII. századi — egységes, XIII. századi kézírásra valló — költségjegyzéket tett közzé. Soranzo az addig publikálatlan kéziratot a velencei állami levéltárban fedezte fel.[1]

A keltezetlen, hitelesítés nélküli, latinul írt számadásról — noha az sem az ott említett király (dominus Rex) személynevét, sem országa nevét nem tünteti fel — Soranzo megállapította, hogy magyarországi vonatkozású. Néhány adat alapján a keltezetlen számadás datálására is kísérletet tett s ezt a tatárjárást nyomban követő időszakra helyezte.

Soranzo nyomán Huszti Dénes figyelt fel e páratlan értékű XIII. századi számadásra. Két jelentős monografikus tanulmányában[2] részletesen elemezte a velencei fragmentumot — kutatási irányába eső — gazdaságtörténeti céllal.

Huszti Dénes 1938-ban, még első, ezzel foglalkozó művének megjelenése előtt két magyar művészettörténész figyelmét is felhívta a velencei számadásra.[3] Huszti már 1938-ban leszögezte: „minden magyar szakértő előtt, aki csak futólagosan is elolvasta a Soranzo által közzétett jegyzéket, első pillanatra is nyilvánvalóvá vált, hogy a jegyzék, minden hiánya, megoldhatatlan értelmetlensége és pongyolasága ellenére, a magyar gazdaságtörténetnek egyik legfontosabb emléke, mégpedig oly korból, amelyből egyáltalán nem maradt ránk hasonló jellegű emlék. A magyar kutatók még valószínűleg sok olyan problémát fognak találni a jegyzékkel kapcsolatban, amely megérdemli a további munkálkodást. A magunk részéről csak azt jegyezzük meg, hogy a jegyzékkel elsősorban az időmeghatározás, a pénztörténeti kérdések és némileg az áruismeret szempontjából foglalkoztunk, de kénytelenek voltunk elhanyagolni a művészettörténeti és nyelvészeti kérdéseket. Ami az államháztartás szervezetére vonatkozóan levonható tanulságokat illeti, ezekre is csak futólag mutatunk rá."

Huszti munkáinak megjelenése — 1938-1941 — óta történészeink ezzel az — úgy mondhatnánk — diplomatikai kincslelettel nem foglalkoztak. A velencei kézirat eredetijét sajnos nem tekinthettem meg. Így elsősorban a fragmentum szövegét kívánom — Huszti Dénesnek Soranzoét helyesbítő olvasatában — a kutatás elé tárni.

A XIII. századi kéziratot, Soranzo után Huszti Dénes újból megvizsgálta; itt-ott Soranzo feloldásait helyesbítette is. Huszti megállapítása szerint a velencei állami levéltárban őrzött kézirat jelzete: Cancellaria inferiore Cassella I., cassa 1., Filza A., nr. 123. — Az iratot tartalmazó doboz jelzete: Notaria più antichi di Venezia uniti. Cominciano 1038., finiscono 1294. Maga az okirat 78×8 cm méretű, két oldalán egységes kézírással megírt pergamenlap.

A fragmentumot tartalmazó doboz — Huszti megállapítása szerint — középkori velencei és néhány zárai notárius által írt kéziratokat őriz. A velencei őrzéshelyről *Soranzo azt gyanította, hogy a számadás esetleg* — az egykor magyar fennhatóság alatt állt — *Zárából került át Velencébe. Huszti viszont* (aki a száma-

[1] *Giovanni Soranzo:* Acquisti e debiti di Bela IV. Re d'Ungheria. Aevum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche publicata per cura della Facoltà di Lettere dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, anno VIII. fasc. 2—3., 1934. Milano, 343—356.

[2] *Huszti D.:* IV. Béla olaszországi vásárlásai. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1938. évi 9—10. számából. Budapest, 1938. — *Huszti D.:* Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Budapest, 1941. 35—49.

[3] *Gerevich T.:* Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 240., 242. — *Hlatky M.:* A magyar gyűrű. Budapest, 1938. 49—50.

dás elkészíttetőjét, a dominus Rex hitelezőjét és szállítóját velencei kereskedőnek vélte) *éppen a Computus velencei őrzéshelyét tartotta arra bizonyítéknak, hogy az egész* — a számadásban tételesen felsorolt, kiterjedt *ügylet Velence piacához* kapcsolódott.

Lássuk tehát elsősorban e velencei jegyzék teljes szövegét. (A fragmentum szövegközlését azért tartottuk kívánatosnak, mert kutatásunk nehezen fér hozzá, akár az Aevum 1934., akár a Közgazdasági Szemle 1938. évi kötetéhez, s a kéziratot eleddig még fotokópiában sem tudtuk megszerezni.)

A kézirat olvasásával, feloldásaival, az egyes személy- és helynevek azonosításának nehézségével kapcsolatban Huszti Dénes észrevételeit — már elöljáróban — meg kell ismételnünk:

„... a személy- és helynevek meglehetősen romlott és torzult állapotban maradtak ránk. Néhol csak a kezdőbetű van kiírva, másutt az olvasás teljesen bizonytalan, a legtöbb esetben pedig olyan személyek szerepelnek, akiknek kiléte ma már teljesen ismeretlen előttünk. Hogy a jegyzék nem magának a Magyarországon járt kereskedőnek írása, kétségtelenül bizonyítja a ferto szónak hibás, sertonak való írása."

COMPUTUS SYR WULLAMY QUOD DEDIT DOMINO REGI IN SURIS TEMPORE BENEDICTI PREPOSITI

1. Item primo duos cingulos de smaldo pro XVI. marcis qui cinguli XI marcas ponderabant
2. Item unum samitum pro IV marcis
3. Item unam purpuram tartarensem pro VII marcis
4. Item duas pelles manstrecas varias et unum pellicium de varibus pellibus pro XIII marcis
5. Item XV ulnas de gancy pro quatuor marcis datas fratri F. (?)
   Ista recepit Benedictus prepositus manibus suis pro Rege
6. Item domino Regi duos cingulos de smaldo pro XVI marcis
7. Item unum monile de auro pro XII marcis
8. Item duas purpuras tartarenses pro XIV marcis
9. Item quatuor samitos XVI marcis
10. Item XII purpuras deauratas XXXIV marcis
11. Item XII purpuras simplices pro XII marcis
12. Item octo purpuras de mediolana pro XVI marcis
13. Item unam purpuram de lana piscium pro IV marcis
14. *(Husztinál 15; a továbbiakban is Huszti számozása)*
15. Item IIII cultras de scindato pro octo marcis
16. Item duas manstrecas varias et II pellicia de variis pellibus pro XVIII marcis
17. Item unum cisum copertorio de argento pro VI marcis
18. Item unum cingulum de apro (recte: de auro) pro X marcis, qquem R cinxit
19. Item unam marcam et tres uncias de albis gemmis pro XVI marcis
20. Item unam peciam de gancy pro IX marcis
21. Item unum cingulum argenteum pro marca et dimidia
22. Item unum cingulum argenteum pro VII sertonibus
23. Item XXVIII marcarum valore mercimonia magistro Stephano
24. Item duos cingulos argenteos pro III marcis
25. Item unam peciam panni et sex vulnas pro VI marcis
26. Item magistro Andro XVI vulnas panni et tres anulos aureos pro quatuor marcis
27. Item Andre magistro III pecias scindati et duos anulos aureos pro quatuor marcis
28. Item unum cingulum argenteum boxe pro marca
29. Item unam peciam de gancy pro IX marcis
30. Item unum scindatum transmarinum pro marca
31. Item purpuram tartarensem magistro St. pro VII. marcis
32. Item unam manstrecam de armellinis pellibus pro X marcis
33. Item VI purpuras deauratas pro XVIII marcis
34. Item unum cingulum argenteum pro marca
35. Item unum scindatum transmarinum pro marca
36. Item dimidiam marcam ponderantem de albis gemmis pro VII marcis
37. Item duo monilia magistro Raynaldo pro XV marcis
38. Item duas purpuras quae dicuntur atabit pro VI marcis
39. Item duo monilia de auro domino Regi pro XXXIIII marcis
40. Item cingulum argenteum quod ponderabat quatuor marcas et dimidia pro VII marcis
41. Item duos cindatos transmarinos pro II marcis
42. Item in valore X marcarum mercimonia Nicolao de Zobellis (Husztinál: de Zobolh)
43. Item magistro St. duas purpuras transmarinas quae nominantur imperiales pro XX marcis

44. Item eidem dimidiam marcam ponderantem de albis gemmis pro VII marcis
45. Item duo atabit pro sex marcis domine Regine
46. Item unum sertum aureum pro XX marcis
47. Item magistro Ajudo mercimonia pro XX marcis ad re R. (Huszti: Az eredeti név Egidius volt, ezt azonban a másoló áthúzta és föléje írta az Aiudus nevet)
48. Item unum cindatum resorcii magistro St. pro marca et 1/5
49. Item unam manstrecam variam pro V marcis datam magistro B.
50. Item duo atabit pro VI marcis quas dedit Regine
51. Item IIII cindatos transmarinos eidem pro IIII marcis
52. Item duos cindatos transmarinos pro II marcis
53. Item duo atabit pro VII marcis
54. Item unum atabit pro III marcis quod habuit Regina
55. Item unam purpuram quae dicitur imperialis pro XX marcis
56. Item duo pellicia volpina pro duabus marcis
57. Item unum sertum de auro pro XL marcis quod dedit dominus Rex magistro Ivachino
58. Item duo atabita pro VI marcis
59. Item duas purpuras deauratas de melan pro X marcis
60. Item duo cindatos transmarinos pro II marcis Racio de Potok
61. Item unum cingulum argenteum qui ponderabat XI marcas in Serto (?) pro XVII in vom (?)
62. Item IX vulnas de gancy pro IX sertonibus
63. Item unum cingulum argenteum qui ponderabat sex marcas et unc quem magister A. recepit ad rationem R mar IX
64. Item unum cindatum de resorcii pro III marcis
65. Item LIX vulnas de gancy pro XV marcis ad vestiendum capellanos domini Regis quas a M. tulit
66. Item XIV. pecias cindati pro sorratra eisdem pro XXI marcis quas A. magister recepit
67. Item unam purpuram deauratam pro III marcis
68. Item XVI vulnas de gancy et cindatum de Luka pro sorratra capellano domini Reg pro V marcis et dimidia
69. Item XV vulnas de gancy pro IIII marcis quas dedit magistro Raynaldo eiusque fratri J?
70. Item in valore V marcarum mercimonia archiepiscopo Colociensi
71. Item duas purpuras transmarinas quae dicuntur imperiales pro XX marcis quas dominus R magistro Egidio dedit
72. Item unam purpuram tartarensem pro VII marcis
73. Item duo cindata de resorcii pro VI marcis
74. Item unam purpuram deauratam pro III marcis
75. Item XV vulnas de gancy et duo cindata transmari pro VII marcis quas dedit Verneryo
76. Item unam purpuram deauratam pro III marcis quam iussit dominus Rex tas (Huszti: Soranzonál Tos; esetleg Tas személynév) Cumanie dari
77. Item unam manstrecam variam pro V marcis quam dedit dominus Rex magistro Dominico
78. Item eidem unam purpuram transmarinam pro VI marcis
79. Item duas purpuras de auro de melan pro X marcis quas dedit magistro C (?) tavarnicorum
80. Item X vulnas de gancy pro II marcis et dimidia quas dedit nunciis de Pulgaria
81. Item pro valore X marcarum de mercimoniis Dominico magistro quae B prepositus jussit verbo R.
82. Item LXXXX marcas quas dominus Rex recepit ad rationem suam pro Regina
83. Item LXXX marcas magistro Arnoldo quas B. prepositus jussit verbo Regis
84. Item unam atabit pro III marcis Chak bano
85. Item octo atabita pro XXIIII marcis quae dedit Cuma
86. Item quatuor cindatos vergulatos pro IIII marcis quos dominus Rex dedit Cumanos
87. Item duos samitos pro octo marcis eisdem
88. Item unam purpuram transmarinam quae dicuntur imperialis pro X marcis quam R recepit
89. Item unam purpuram depiscibus pro V marcis quam dedit magistro Egidio
90. Item XVII marcas pro pignore magistri Egidii quas Benedictus prepositus jussit verbo Regis
91. Item unum cingulum argenteum quod ponderabat IIII marcas pro VI marcis quod B. prepositus recepit
92. Item unum samitum pro IIII marcis B. prepositus
93. Item unum atabit pro III marcis magistro Jacobo
94. Item unam atabit pro III marcis magistro Nicolao
95. Item unum gansytum pro IIII marcis magistro Raynaldo
96. Item unum atabit pro IIII marcis magistro Yvachino
97. Item unum cindatum de Luk pro marca et dimidia ioculatori domine regine quem R iussit
98. Item IX samitos et unum gancitum pro XL marcis quos dominus R recepit et dedit Cumanis
99. Item unum aureum de palax pro X marcis quod dedit R magistro Ugud
100. Item unum gancitum pro IIII marcis pro domino R
101. Item XIIII marcas pro pignore magistri Egidii quas Rex iussit reddere ad suam racionem

102. Item X marcas quas R iussit B preposito dare
103. Item VIII marcas pro pignore magistri Dominici quas Rex iussit reddere suam racionem

(A pergamen hátlapján)

104. Item VI marcas pro pignore Chak R. iussit reddere (ad suam racionem)
105. Item IIII marcas pro samito quem iussit dare eidem
106. Item II marcas magistro Johanni medico Regis
107. Item unum anulum boxe pro dimidia marca
108. Item unam crucem auream pro III marcis domino R.
109. Item III marcas pro pignore magistri St. quas Rex iussit
110. Item unum anulum aureum pro II marcis quod B prepositus recepit
111. Item duas pecias de gancy quarum unam dedit Laurentio f. Rem et aliam comiti Demetryo, quando fuit iuxta Goron
112. Item LV marcas in valore quas dedit syr Wilam domino Re mercurio ssulati (? Huszti: Soranzo olvasásában „a currio sulati" szerepel; az első szó inkább mercurio-nak látszik, a második világosan a sor fölé írva ssulati; jelentését nem sikerült megoldani) quas dedit Cumanis
113. Item C marcas in mercimoniis in purpuris et syndonis in Ugacha
114. Item CXXX marcas in pannis et syndonis quos dedit domino Regi in Wach
115. Item in Potok duas purpuras deauratas transmarinas quas magister A. recepit pro X marcis
116. Item III marcas de primo debito Summa centenara XIIII et LIIII marcas
117. Nota quod syr Wilam suscepit ex isto debito in Syrmia C marcas minus X marcis quas Benedictus prepositus eidem dedit de collecta
118. Item LX marcas quas dedit magister Lodomerius eidem syr Wilamo in silvis de Lompert
119. Item postea LXXV marcas dedit Benedictus prepositus eidem in salibus in Zeloch
120. Item postea in Bistrka suscepit CCLX et unam marcas quas dedit magister Andreas
121. Item dominus Rex solvit Regine CL marcas fini pro Wilamo
122. Item B. prepositus Bude in domo Valterii pro rege Wylamo solvit C marcas fini de argento de Semluhe

A Computus — Huszti elvétett számozása (l. 14. szám!) szerint — 122 tételt tartalmaz. Ebből 116 tétel a jegyzékben személynevén nem nevezett királlyal elszámoló Syr Wulam (másutt Wilam) teljesítéseit, áruszállításait, királyi kontóra történő zálogkölcsön feloldásait, készpénz-folyósításait sorolja fel. A hat utolsó tétel viszont azt rögzíti: milyen rátákban teljesítette fizetési kötelezettségét e Dominus Rex?

Az egyes tételekből adódó egyenleg szerint Syr Wulam összkövetelése 1485,5 márka súlyú finom ezüst. E követeléssel szemben a dominus Rex teljesítése mindössze 736 márka finom ezüst; tehát *a számla leírásakor a király 749,5 márkával adós.*

Látnivaló, hogy nem végelszámolásról van szó, hanem az ügyletnek egy ad hoc fázisáról.

Soranzo és Huszti munkája után nincs okunk kételkedni abban, hogy

1. e notáriusi irat, vagy kereskedői számlakivonat — amely egy adott, XIII. századi időpontban (tempore Benedicti prepositi) tükrözi a hosszabb időtartamú ügylet állását — *XIII. századi eredeti irat.*

Hitelességén a hitelesítés és a dátum hiánya mit sem ront.

2. *A Computus adatai Magyarországra vonatkoznak.*

A *dominus Rex: magyar király.*

Az adatok tehát a XIII. századi valamelyik magyar királynak udvarát illetik, közvetett jelzései XIII. századi magyar történeti eseményekhez fűződnek.

3. Noha munkám során — Soranzo és Huszti véleményével szemben — kétségessé válik az, hogy IV. Béla király-e a számadás dominus Rex-e, egyetértünk a számadás két publikálójával abban is: az elszámolás alapjául szolgáló *valuta* — amelyet Syr Wulam számadása csupán marca-nak nevez — *IV. Béla-kori magyar finom márkasúly.*

Ez az értékmeghatározás meg is szabja a számadás gazdasági volumenét.

Huszti Dénes — Hóman számításai alapján — modern valutára számította át a számadást. A hatszáz év előtti summát az 1938-as magyar pengőre áttéve, Syr Wulam cca 1500 márka ezüstjét 770 000—900 000 pengőre értékelte.

Én szívesebben példáznám az ügylet léptékét a kor *saját* értékviszonyaival.

Azokban az években, amikor ez a közel 1500 márka ezüstöt felölelő ügylet — a dominus Rex és Syr Wulam közt — létrejött, a legnagyobb ismert magyarországi hitelművelet pénzügyi kihatása 3500 márka ezüst volt. *Az esztergomi érsekség 3500 márka ezüstöt vett kölcsön a pápa sienai bankáraitól* — Lederer Emma szerint — *azzal a céllal, hogy ezt az összeget IV. Béla királynak honvédelmi célokra engedje át.*[4] Az 1260-as években Wernelius, Wyllam, Thamar és Albert (Selmec) bányai polgárok 250 márka ezüstön szerzik meg

[4] *Lederer E.:* A középkori pénzüzletek Magyarországon. Budapest, 1932. 79., 174. — *Wenzel G.:* Árpádkori új okmánytár, II. 247., VII. 362.

IV. Béla királytól a honti várföldekhez tartozó Baka (bánya), Gukes (Gyekes, Hont megye) és Bagana (Hontbagonya) birtokot.[5] Azokban az években, amikor a velencei számadásban rögzített ügylet Syr Wulam s a dominus Rex közt létrejött, *a komáromi váruradalom értéke, a komáromi várral és várossal, a Csallóköz s a környék huszonnégy falujával együtt 800 márka ezüst volt.* (Ennyivel maradtak IV. Béla királynak adósai Wluinus és testvérei, a királyi kamara s a királynéi harmincadvám bérlői, a komáromi váruradalom tulajdonosai, majd ugyanezért az összegért szerezte meg IV. Béla királytól a komáromi uradalmat Walter comes, budavári rector, kamaraispán.[6])

A komáromi ügylet esztendejében, 1265-ben István ifjabb király említi: amikor Rátót nembeli Domokos fia István, az idősebb királyné tárnok- és lovászmestere az idősebb királytól István ifjabb királyhoz pártolt át (1264) e kettős jövedelmével járó évi 500 márka ezüstnyi jövedelmét elveszítette. Ugyanakkor az idősebb király elkobozta Rátót nembeli István földvagyonát is, — ezzel Rátót nembeli Istvánt 3000 márkányi károsodás érte.[7] 1279-ben az esztergomi Latin város Zeniapalotája — III. Béla király koráig alkalmasint a királyok esztergomi kúriája, az esztergomi piactér legnagyobb épülete — 200 márka finom ezüstöt ért.[8]

A dominus Rex és Syr Wulam között létrejött *ügylet volumene* az ügylet *időtartama* felől is mondhat valamit.

Soranzo úgy vélte, hogy a vásárlások közvetlenül a tatárjárás után mentek végbe, s a tatárdúláskor tönkrement magyar udvarnak mintegy felruházását szolgálták.

Huszti Dénes viszont a jegyzék *két* alakjára — Benedek prépost személyére és a kunok ismételt említésére támaszkodva — arra következtetett: a szállítások már 1238—1240 körül, vagyis a kunok betelepülése idején kezdődtek, s 1241 februárja előtt, vagyis még a tatár betörés előtt be is fejeződtek. Huszti egyik datálási kiindulása az, hogy az általa a Computus számadójának vélt Benedictus prepositus 1241. év elejére már kalocsai érsek lett.

Huszti egyébként arra figyelemmel, hogy az elszámolás szerint a dominus Rex adós maradt, azt írja: „feltehető, hogy maga az elszámolás már a tatárjárás idejéből, sőt a tatárjárást követő évekből származik". Másutt: „feltételezhető természetesen olyan megoldás is, mely a vásárlásokat a tatárjárás utáni időre teszi. Egyes személyneveket alapul véve, ezt a lehetőséget is valószínűsíteni lehetne. Az azonban kétségtelen, hogy amennyiben a vásárlások a tatárjárás után történtek, úgy azok csak 1250 után jöhettek létre, hiszen a király csak ekkor békült ki a kunokkal."

A számadás gazdasági volumene — 1500, felerészben kifizetetlen márka ezüst — a keltezetlen számadás *relatív kronologiája* szempontjából lényeges. Milyen időtartam, mennyi idő alatt vesz igénybe és emészt fel 1500 márka értékű luxusárut és készpénzt a XIII. századi magyar udvar? Hónapok vagy évek telnek-e el a jegyzék első és utolsó tételének kelte között?

Előbbi összehasonlító adatainkból azt olvassuk ki, hogy *az 1500 márka ezüstnyi hitelművelet nem magas. Ekkora összeggel aligha refinanszírozhatja magát a tatárjárás kori magyar udvar.*

De figyelembe kell vennünk az egyes árutételek jellegét is. Syr Wulam teljesítései — mint azt Huszti Dénes gondosan elemezte — 54%-ban textíliákat, 18%-ban ötvöscikkeket, 4%-ban szőrméket, 9%-ban meg nem nevezett árucikkeket (mercimonia) s 15%-ban olyan készpénz szolgáltatásokat is tartalmaznak, amelynek során a király Syr Wulamnál eladósodott főemberei zálogtárgyait váltja meg.

Röviden: *az ügylet anyagi kihatása nem olyan nagy*, sőt túlcsekély ahhoz, *hogy e datálatlan jegyzékben foglalt ügylet kezdete és vége*, a számla megnyitása és lezárása *közé éveket, esetleg évtizedeket kelljen iktatnunk.*

De az ügylet időtartamának, vagyis a relatív kronológiának kérdésénél sarkalatosabb kérdés a velencei számadás *abszolút kronológiája!*

Éppen ezért munkám elsősorban erre, a *szabatos datálásra* tesz kísérletet.

A Computus — Syr Wulamot, a királyt s a királynét is beleértve — harmincnyolc személyt és huszonegy helynevet, illetve földrajzi fogalmat sorol fel.

A személyek egyike-másika — például Magister Andreas, vagy Magister A. — olykor gyanítható, hogy azonos személy, így tehát a személynevek száma, in ultima analysi, harmincnyolcnál kevesebb.

A számadásban szereplő személyek közül *Soranzo mindössze egyetlen egy* személy azonosítására tett kísérletet: Syr Wulamot egy személynek vette a nápolyi Guillaume de Saint Omer-rel (1209—1242), IV. Béla rokonával, majd vejével, aki macsói herceg s a tatárjárás idején a magyar király főlovászmestere volt. E Wilhelmus, aki IV. Béla idősebb Margit nevű leányának férje volt, 1242-ben a dalmáciai menekülés idején feleségével együtt meghalt.[9]

A bőséges személy- és helynév-sorozat adatai közül *Huszti Dénes munkája is mindössze kettővel* operált; csupán Benedek prépost és a kunok említése alapján indult el.

[5] *Wenzel G.:* VIII. 253.

[6] *Szentpétery I.:* 1439., 1577. szám. — *Knauz F.:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I. 520., 550.

[7] *Wenzel G.:* XI. 544.

[8] *Knauz N.:* I. 93—98. és 534. — Vö. Esztergomi Évlapjai 1960. 148—149.

[9] *Wertner M.:* Negyedik Béla király története. Temesvár, 1893. 77, 101, 207. — *Lovas E.:* Árpádházi Boldog Margit élete. Budapest, 1939. 78.

Én, munkámnak ebben az első — az *abszolút datálást* célzó — részében a Computusban említett *valamennyi személy- és hely nevének azonosítását* kísérlem meg.

Tehát azt keresem: melyik az a XIII. századi magyarországi időszak, amikor a jegyzékben felsorolt 38 személy- és 22 helynév, a királyi udvar relációjában, *együttesen* jelenik meg okleveles anyagunkban. Így az a reményem, hogy a Soranzo által felfedezett töredék személyeinek nevéből és életidejéből, a helynevekből, Syr Wulam s a király itinériumából, magának a jegyzék belső kronológiájának egymásutánjából *logikai rácsot, időrendi csapdát* teremthetek. Ez a munkahipotézis azt ígéri, hogy a Computus keltezési hibahatára minimumra csökken.

Beszámolóm előadásának sorrendje *nem* követi a Computusban előforduló személyeknek felsorolási egymásutánját. *Módszertani* okkal bocsátom előre azt, hogy munkám a *könnyebb* kérdések megoldása felől halad a *nehezebbek* felé.

Sok, a XIII. század hatvanas éveiben igen ismerős személynév felbukkanása mellett éppen a jegyzék legutolsó, 122. tétele — Walter budai házának említése („Item B. prepositus Bude in domo Valterii pro rege Wylamo solvit C marcas fini de argento de Semluhe") — indított a Soranzo és Huszti adta keltezés radikális revíziójára. Néhány más, ritkábban előforduló személynév — János királyi orvos, Lodomér mester, Benedek prépost, Csák bán, Ivachinus vagy Joákhim mester, Rajnald mester neve — már első áttekintésre azzal biztatott: személyük meghatározása, s a hitelesített személyek kronológiai adatainak egymással való egybevetése, megkönnyítheti a — Soranzo és Huszti által lényegében — nyitvahagyott szabatos datálást.

Soranzo és Huszti datálása bizonytalan. Kételyemhez hozzájárult az is, hogy a számadás magyarországi helynevei — így Sáros, Ugocsa, Szabolcs, Sárospatak, Beregszász, Szalacs, Beszterce (vagy Bisztra), Kalocsa, Szerém — Magyarország keleti felére esnek. Az ország keleti fele pedig abban az időben, amikor Valter comesnak háza állt Budán, István ifjabb király s nem IV. Béla király országrésze volt.

Munkám utoljára hagyja azokat az alapkérdéseket, hogy ki volt a megrendelő „dominus Rex", ki volt syr Wulam? Az addigra felmerülő adatok azonban — s ezt most, a kutatás lezárásakor látom — lényegében már menet közben megfelelnek ezekre az alapkérdésekre.

Vajon udvari ember-e Syr Wulam? — mint Soranzo vélte. Vagy velencei kalmár? — ez Huszti nézete volt.

S vajon Európának melyik piacán bonyolította le beszerzéseit? Tengerentúli és — tatárnak mondott — ázsiai kelméket éppen úgy szállított, mint Lucca és Milano kelendő selymeit, de a flandriai Gand textíliái is sűrűn szerepeltek portékái közt. És Syr Wulam áruforrásainak itinériuma hazai helynevekkel is bővült: a mai belgiumi Gand piacától Milánóig, a tatár (talán tatár úton hozott kínai) textilektől luccai selymekig és bizánci biborokig mintha gyorsabb és rövidebb lenne Syr Wulamnak, vagy ügynökeinek útja, mint az az út, amelyet Magyarországon — részint portékái átadása, részint követeléseinek részleges behajtása végett — Sáros várától a Garamig, a szerémi kamarától a budai pénzverőházig, Sárospataktól Vácig, Besztercétől Ugocsáig, Beregszászig, vagy a szalacsi sókamaráig megjárt.

Syr Wulam látnivalóan *intimusa* volt a királynak. Az a Computus, amelyet egy *adott* időpontban a királynak átadott: maga-vezette, növedéknaplószerű számadáskönyvének kivonata. A szöveg pongyolasága is érthető: ad hoc, sebtiben leíratott számlakivonat ez, amelyben Syr Wulam éppen csak jelezte az egyes tételeket és személyeket. A király báróinak rang-megjelölései, a cerimoniális formák teljességgel hiányzanak. Király és hitelező egyaránt tudja: kik a számlakivonatban szereplő személyek. Ki az a Magister C. tavarnicorum, vagy az a Magister A., aki itt vagy ott, ilyen vagy olyan árut, vagy pénzt kapott.

A Computus sok magister-megjelölése — amely Husztit megzavarta —, mint majd látjuk, valóban magistereket fed, de ezek jórészt nem a tudományok mesterei hanem tárnok-, étekfogó- vagy lovász*mesterek*. A számadás nem tünteti fel az egyes bárók udvari méltóságát; ez is azt mutatja, hogy a számadást sebtiben állították össze s intern használatra, a király személyes használatára készült.

A tüzetesebb vizsgálat azt a kérdést is felveti: vajon kik azok, akiket a király ezekkel a tetszetős ajándékokkal jutalmazott, készpénz segélyeivel szinte magához láncolt, lekenyerezett? Kik azok, akik — e látnivaló malac-osztogatáson zsákkal forgolódván — a királlyal válttatják vissza Syr Wulam zálogába vetett értéktárgyaikat? Az egész ügylet menete valami hevenyészettséget, kapkodást tükröz. (Így például a 111. tételnél, amely két vég gandi posztó átadását tartalmazza, a jegyzék fel sem tünteti a tétel márka-értékét, — ami egyébként a jegyzék más adataiból kitűnő módon 18 márka ezüstöt reprezentált.) A Computust, leírásakor a hitelező nem is összegezte.

A számadás egyes szereplői végigkísérik az egész ügylettartamot, mások el-, megint mások feltűnnek. Van, aki csak egyszer szerepel s mégis kirívóan magas összegű készpénzjuttatást kap. Mintha csak gyorsan szanálni kellene valamelyik bajba jutott bárót.

Az e kérdésekre adandó válasz egyszeribe majd azt a történeti képet is megrajzolja, amelyben az ügylet létrejött. Más számadáskönyvekkel és udvartartási elszámoláskönyvekkel összehasonlítva a velencei jegyzék bizonyos aritmiát mutat. Nincsenek rendszeresen visszatérő tételei: nem a teljes udvartartás elszámolása, hanem csupán annak egy része.

Így tehát egyáltalán nem véletlen, hogy Soranzo a tatárjárás nagy megrázkódtatásával kapcsolta össze a dominus Rex és Syr Wulam ügyletét.

Ha a költségjegyzéket a megadományozottak oldaláról elemezzük, kirívóak a juttatások aránytalanságai. Hiszen a királynéi udvartartásnak s a király legintimebb — sok funkciót ellátó — testületének, a királyi capellának dotálásához képest meglepően magasak az egyes főembereknek — s mint majd a gondosabb vizsgálat mutatja — alig néhány vezető-genus néhány főemberének — nyújtott juttatások.

S a sok készpénz- és textilajándék is elgondolkoztató. A kor okleveles emlékanyagában mindössze *egyszer* találkozunk textil alakjában megjelenő királyi adománnyal; Computusunk adománytételeinek 54%-a textil.

Vajon, milyen különös alkalom kellett ahhoz, hogy az uralkodó — látnivalóan nehezen előteremtett — gyors készpénzsegélyeket nyújtson főembereinek. Hiszen a szokásos uralkodói adományozás ekkoriban a földadomány, vagy bizonyos vám-, rév-, vásárjogok cessziója. Mindez Soranzo véleménye felé mutat — legalábbis formálisan — utat: bizonyára valamilyen viharos időszak az, amikor ez a jegyzék keletkezett. A juttatások aránya és léptéke a történeti alkalom meghatározásához ugyancsak közelebb segíthet.

Mindezek meggondolásakor úgy véltem tehát, hogy e — Soranzónak és Huszti Dénesnek köszönhető — diplomatikai kincslelet hieroglifái csak akkor válnak közkinccsé, ha azt nem csupán gazdaságtörténeti oldaláról közelítem meg, hanem annak szabatos datálását elvégzem.

Huszti gazdaságtörténeti kutatásaihoz hozzátennivalóm alig van. De a jegyzék datálása, történetünkbe való reális beleillesztése mégis megmásítja a velencei számadás egész jelentését.

Noha a datálási kísérlet eredménye nem több egy tőmondatnál — vagy a hitelesített dátum négy számjegyénél —, kutatástechnikai vagy módszertani okból tán nem bánja meg a türelmes olvasó, ha a kutatás rögös útján soraim végigvezetik.

Vizsgálódásom végeztével eszméltem arra, hogy ez a velencei számadás *datálatlanul* merő gazdaságtörténeti kuriózum, de keletkezése korának hitelesítésével a XIII. századi magyar történet egyik legzivatarosabb szakaszának (de nem a tatárjárásnak) okleveles vagy krónikás emlékeinkkel egyenértékű kútforrása.

Tehát nem az a helyzet, hogy e számadást üggyel-bajjal, nagy nehezen sikerült beleiillesztenünk valamelyik korszakba. Épp ellenkezőleg: a szabatos datálás után maga a Computus hitelesíti a kort, mégpedig egyedülálló, egyebütt már fel nem lelhető adatokkal.

II. A SZÁMADÁS SZEMÉLYNEVEI

(A személynevek után zárójelben az egyes személynevek említésének, előfordulásának száma.)

1. Valterius (1 alkalommal).
2. Magister Johannes, medicus regis (1).
3. Magister Lodomerius (1).
4. Benedictus prepositus (5), B. prepositus (5).
5. Magister B. (1).
6. Capellani domini regis (3).
7. Magister A. (2).
8. Magister Andreas (3).
9. Magister Egidius (2).
10. Magister Stephanus (1), Magister St. (5).
11. Nicolaus de Zobellis (Husztinál: de Zobolh) (1).
12. Magister Nicolaus (1).
13. Magister Raynaldus (3).
14. J. (?) frater magistri Raynaldi (1).
15. Chak banus (1).
16. Chak (1).
17. Magister Arnoldus (1).
18. Magister Jacobus (1).
19. Magister Ivachinus (2).
20. Magister Domenicus (4).
21. Magister Ugud (1).
22. Comes Demetrius (1).
23. Laurentius filius Rem (filius Kemyn?) (1).
24. Magister Ajudus (Egidiusból javítva) (1).
25. Vernerius (1).
26. Archiepiscopus Colociensis (1).
27. Racius de Potok (1).
28. Frater F. (?) (1).
29. Nuncii de Pulgaria (1).
30. Ioculator domine regine (1).

31. Cumani (5), tas Cumanie (inkább: Tas, cumanus?) (1).
32. Syr Wulam, Syr Vilam, Vilam (7).
33. Dominus Rex (20).
34. Domina Regina (6).

1. VALTERIUS

Jegyzékünknek 122. tételéből mindössze hat tétel tartalmaz a dominus Rex részéről Syr Wulam javára történt kifizetéseket.

A fizetéseket a király megbízásából részint Benedek prépost, részint Lodomér mester, részint András mester teljesíti; egy ízben maga a király fizet. A király hol az — 1250 körül alapított — szerémi kamara kollektájából, hol a zelochi (szalacsi) sóból, hol a semluhe-i (selmeci ?) ezüstből fizettet.

A számadás — néha nehezen feloldható ortográfiával — a teljesítések színhelyére is utal. Egyszer in Syrmia, egy ízben in sylvis de Lompert (Beregszász), máskor in Bistrka (Beszterce vagy Bisztra), s végül, a jegyzék utolsó tétele szerint Budán — Bude in domo Valterii — fizetnek.

Nézzük tehát: mit tudunk Valterius budai házáról?

E tétel a velencei jegyzék korhatározása szempontjából igen elgondolkoztató. Ha ugyanis jegyzékünk a tatárjárás előtti időből származnék, a Buda helynév csakis Óbudát illethetné. Buda — várnak (castrum) nevezett — városát — Castrum Budense, Castrum Novi Montis Pestiensis néven — ugyanis IV. Béla király csak 1242 után alapította meg.[10] Óbudán viszont — vagyis a tatárjárás előtti Budán — semmiféle Valterről, Valter-féle házról nem szólnak az okleveles emlékek. Annál több adatunk van Walter comesről, Budavár második rectoráról, az Esztergomból már 1255 előtt Budára telepített budai pénzverő kamara ispánjáról, a komáromi váruradalom tulajdonosáról. Budavári házát a nápolyi, Guarinus-féle Margit-legenda is említi.

1265. április 1-én IV. Béla király oklevele értesít arról, hogy a király Waltero comiti Camere adja Komárom várát, amelyet elvett Wluelinus-, Oltmannus- és Neklinustól, Henel zsidónak, a királyi kamara egykori comesének fiaitól. A király oklevele szerint Walter comes Komárom várát már addig is — tehát már 1265 tavasza előtt is — jelentősen gyarapította (castrum magnopere studuit suis sumptibus adornare).

IV. Béla király így, alig pár héttel a számára vereséges isaszegi csata után, Walter comesnak adományozta villam Kumarun — ahol addig udvarnokai laktak — s az ide települő hospeseket a budai vár polgárainak szabadságával ruházta fel.[11] Utóbb, 1268. október 14-én IV. Béla — felemlítve azt, hogy Henel fiai a kamarajövedelmek és a királynéi vámharmincad bérletében, s azok kamataiban 800 márka ezüsttel neki és az idősebb királynénak adósai maradtak — Komárom várát a Henel-fiaktól elvette, s a komáromi váruradalmat 800 márka lefizetése ellenében egyszer s mindenkorra Walter ispánnak adományozta. Walter személye felől ezeket mondja az 1268. évi oklevél: Et quia prefatus comes Walterus propter multa fidelia servicia sua nobis placere meruit et in cottidianis et familiaribus obsequiis domus nostre gratus nobis semper extitit . . .[12]

Az 1265. és 1268. évi oklevelek már perfektumban beszélnek minderről, vagyis egy — már 1265 tavasza előtt — megvalósult állapotot tükröznek. Eszerint 1265 tavaszán már jó ideje nem a Henel-fiak a kamarabérlők, Walter pedig már az 1265. év tavasza előtt is munkálkodott Komárom vára megerősítésén.

Mivel azonban az udvar, az idősebb király udvara — amelyhez Walter is tartozott — Buda várában rezideált, nem meglepő az, hogy Walter — aki már az idősebb király budai pénzverőkamarájának ispánja (s mint látjuk, alighanem már 1261/63. óta budai kamaraispán)[13] — Buda várában is felbukkan az 1265. évi komáromi donációt megelőző időkben.

Sőt, mintha Walter comest a Komáromhoz fűződő szálainál erősebb szálak fűznék az idősebb király országrészéhez tartozó Budához, a budai várhoz. Noha Waltert budavári rectorként oklevél első ízben csak 1268. október 18-án említi,[14] valószínű, hogy nyomban az isaszegi csatában (1265 március) elpusztult Preucilinus budai rector után nyerte el a budavári rectorátust. Tény az, hogy a tárnokvölgyi per — 1264-re datált[15] — második szakaszában már Walter comes állt a budai polgárok élén.[16] Így feltehetjük, hogy Walternak, mint a budai kamara ispánjának már az 1260-as évek kezdetétől háza állt a budai várban. Elődjének, a bécsi, zsidó származású Henel fia Wluinus comesnak leváltása a kamaraispánságról az 1263-as

[10] Erről l. munkámat: Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959/60. Budapest, 7—64.

[11] *Knauz F.:* I. 520.

[12] *Knauz F.:* 550, 559. — Vö. *Huszár L.:* A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. 24.

[13] *Gárdonyi A.:* Budapest történetének okleveles emlékei. I. Budapest, 1936. 75. (1261-ben még Wluinus a kamara-ispán!)

[14] *Gárdonyi A.:* i. m. 100.

[15] *Kubinyi András:* Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV (1961) 127.

[16] *Kubinyi A.:* i. m. 139., 219. sz. jegyzet. *Gárdonyi A.:* i. m. 57. sz.

évre tehető. Wluinust utoljára 1261-ben említik kamaraispánként, 1263. júliusában viszont IV. Orbán pápa megtiltja IV. Béla királynak azt, hogy a kamarajövedelem behajtására szaracéneket és zsidókat alkalmazzon.[17]

Ezzel pedig a velencei Computus *alsó* időhatárát az *1261—1263.* éveknél korábbi időpontra nem tehetjük!

Walter comes életének további adatai megszabják a személyével kapcsolatos velencei fragmentum keletkezésének *felső* időhatárát is. Ennek sommája: Walter budai rectori és kamaraispáni tisztét 1265-től *legkésőbb* 1279 tavasza táján bekövetkezett haláláig viselte. (A komáromi váruradalmon kívül megszerezte a Csepel-szigeti Őrsziget és Bessenyő nevű birtokot, 1273-ban pedig az esztergomi Latinváros legnagyobb palaciumát, az úgynevezett Zeniapalotáját.[18] 1279 májusában budai rector-utóda már Hench comes volt. Walter erőszakos halálában egyébként részes volt Werner is, a későbbi budai rector.[19])

Walter comes budavári házáról — amelyet esetleg a budavári úgynevezett Kammerhoffal azonosnak vehetünk[20] — nemcsak a Velencében megőrzött Computus emlékezik meg. A Margit-legenda nápolyi, Guarinus-féle, XIV. századi változatában — amelyet a forráskritika hitelesnek tekint[21] — azt olvassuk, hogy 1273-ban[22] az ifjú IV. László király *Bude in domo Valteri* egrotavit.[23]

A Walter budai házára utaló velencei adat alsó korhatárának így az 1261/63. évet, felsőnek az 1279. évet tekinthetjük. (Ebben az évben már más a budai rector!)

Éppen ezért a továbbiakban az 1261/63. év előtti és az 1279. év utáni okleveles és archontológiai kutatást — annak ellenpróbáit is megtéve — mellőzzük.

Azt, hogy miért éppen Walter budai rector és pénzverő kamaraispán budavári háza a királyi kifizetés színhelye, adatunk maga megmondja: *a király a pénzverő kamara ezüstjéből fizettet.*

2. MAGISTER JOHANNES, MEDICUS REGIS

A számadás egyik könnyen meghatározható alakjának János tűnik, a király orvosa. Jegyzékünk 106. tétele szerint Syr Wulam két márkát juttat János mesternek, a király orvosának. Készpénzteljesítés ez, amelyet Syr Wulam, a király utasítására, nyilvánvalóan Magyarországon folyósít a király orvosának.

IV. Béla király körül hiába keressük János királyi orvos nevét.[24] De nem *királyi* orvos az a János sem, akit 1273-ban — amikor Kun László éppen Walter comes budavári házában tölti betegsége idejét — Gutkeled nembeli Ivachinus (Joákhim) bán saját háziorvosaként küld a király betegágya körül csoportosuló orvosok konziliumára.[25]

Okleveles emlékeink így csupán egy olyan János nevű királyi orvosról tudnak, akit a velencei számadásban szereplő János mesterrel azonosnak vehetünk. Ez a *János azonban István ifjabb király háziorvosa volt*, aki az ifjabb királytól a Kassa melletti Enyicke birtokot kapta adományba. Erről az adományról csak egy 1267-ben kelt oklevélből értesülünk, azonban János orvos ekkorra már nincs az élők sorában. János orvos halála és az 1267. év között egy-két év bizonyosan eltelt, ugyanis István ifjabb király az általa korábban János orvosának adott Enyickét, az orvos halála után előbb Thekus fiának, Istvánnak adta, majd amikor Thekus fia István — valószínűleg 1264-ben, *a nagy hűtlenségek évében* — az ifjabb királyhoz hűtlenné vált, tőle visszavette és odaadta Pous mesternek és Pous testvérének, Domokosnak. Így tehát Enyicke 1267. évi eladományozása és János mester királyi orvos halálának időpontja közé iktathatjuk az 1264/65. évi — IV. Béla és István ifjabb király között lezajlott — háborút; Pous és fivére Domokos, Pousnak azokért a katonai érdemeiért kapták Enyickét 1267-ben, amelyeket Pous István ifjabb király oldalán Feketehalom ostroma (1264. év ősze) és az isaszegi csata (1265. tavasza) alkalmával szerzett.[26]

Így a Computusnak Jánosra, a király orvosára vonatkozó adatát — mivel az Jánosra, az ifjabb király orvosára vonatkozik — mindenképpen az 1267. év elé kell helyeznünk. Ez pedig — a Walter comesnél elmondottakkal egybevetve — a számadás felső időhatárát az 1279. évről (Walter halála évéről) az 1267. év elé — vagyis az 1261/63., illetve az 1264/65. évek közé — szorítja le.

Ugyanez az adat azonban első intésünk arra, hogy a számadás „dominus Rex"-ként megnevezettjében — Soranzo és Huszti következtetéseinek fonalát elhagyva — IV. Béla király helyett *István ifjabb királyt* keressük.

[17] *Theiner C.:* I. 244. — *Wenzel G.:* III. 34.

[18] Esztergom Évlapjai 1960. 159.

[19] *Salamon F.:* Budapest története. II. Budapest, 1885. 233.

[20] Erről l. Opus Castri Budensis c. munkámat. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. 43—107.

[21] *Lovas E.:* B. Margit történetének részletes forráskritikája. Budapest, 1916. 99. skk.

[22] *Lovas E.:* a 21. jegyzetben i. m. 135.

[23] Monumenta Vesprimiensis. I. 299—300.

[24] IV. Béla orvosa 1256 körül Bernaldus mester. *Szentpétery I.:* 1085. sz.

[25] Monumenta Vesprimiensis. I. 299—300. — Vö. *Lovas E.:* i. m. 55.

[26] *Szentpétery I.:* 1871. sz.

Az a tény ugyanis, hogy a Velencében megőrzött számadás Istvánt nem Rex iunior, hanem Dominus Rex megjelöléssel illeti, nem cáfolja ezt a feltevést. Maga IV. Béla király is királynak nevezi István ifjabb királyt már 1249-ben és 1263-ban is.[27]

3. MAGISTER LODOMERIUS

A velencei számadás 118. tétele említi: „LX marcas, quas dedit magister Lodomerius eidem Syr Wylamo in silvis de Lompert."

A kifizető személynek, Lodomeriusnak neve, magisteri megjelölésével együtt, könnyűvé teszi a tájékozódást. Okleveles emlékanyagunk korábbról mindössze egy Lodomeriusról tud; ez — magisteri megjelölés nélkül — 1241-ben IV. Béla királynak egyetlen egy alkalommal említett trencséni ispánja volt.[28] A Walterral és János királyi orvossal kapcsolatos időmeghatározási fix pontok mellett eleve elesik e Lodomér trencséni comes személyének kombinációs lehetősége.

A problematikus — 1261/63. és 1264/65. évek közé eső — időszaknak viszont annál jobban ismert alakja Magister Lodomerius, István ifjabb király hűséges alkancellárja, a későbbi esztergomi érsek.

Néhány életrajzi adata:

1257—1260-ban veszprémi kanonok; előbb IV. Béla, majd István ifjabb király kancelláriájának tagja. 1264-ben — amikor az atyja ellen támadó István ifjabb királyt deszignált kancellárja, Miklós erdélyi prépost elhagyta,[29] — István ifjabb király Lodomért tette meg saját alkancellárjának. 1264 és 1266 között az ifjabb király több oklevele említi Lodomér mestert az ifjabb király alkancellárjaként.[30] (Utóbb, 1266-tól Pétert, *a velencei számadásban is szereplő* Monoszló nembeli Egyed mester fivérét, a későbbi erdélyi püspököt[31] találjuk az ifjabb király alkancellári székében.[32]) Lodomér mestert az 1264—1266. évi oklevelek egyházi méltóságának megjelölése nélkül, Magister Lodomerius vice cancellariusként nevezik. Később, az 1268. évtől nagyváradi püspök[33] majd 1279-től 1298-ban bekövetkezett haláláig Esztergom érseke.[34]

Így tehát *a velencei Computusban szereplő magister Lodomeriust István ifjabb király 1264—1266-ban ismételten említett alkancellárjával azonosítjuk.* Lodomér mester, mint láttuk, már 1260 óta az ifjabb király kancelláriájában működött. Az 1264. év, Lodomér mester ifjabb királyi alkancellárságának kezdete, 1266., alkancellárságának megszűnése és az 1268. év, nagyváradi püspökségének kezdete — jegyzékünknek újabb datálási lehetőségét adja meg.

A számadás korhatározása szempontjából tehát igen fontos a Magister Lodomeriust említő adat: Lodomér mester igen jelentős summát, 40 márka súlyú ezüstöt ad át — nyilván gazdája megbízásából — Syr Wulamnak a Beregerdőn (in sylvis de Lompert), vagyis olyan területen, amely István ifjabb király országrészéhez tartozott.

4. BENEDICTUS PREPOSITUS, B. PREPOSITUS

A számadásnak tíz tétele említi s maga a Computus kezdete is utal arra, hogy az ügylet *tempore Benedicti prepositi* történt. Három ízben ő fizetett Syr Wulamnak, öt alkalommal pedig ura részére különféle árucikkeket vett át. Egyszer Benedek prépost váltotta vissza, királyi utasításra Egyed mesternek Syr Wulam zálogába vetett értéktárgyait. Említései: a számadás kezdősorában s a számadás 5., 82., 90., 91., 110., 116., 118., 122. tételében.

Benedek prépost általában a király részére vett át árukat, zálogkiváltásokat eszközölt, királyi megbízásból kifizetéseket intézett. Bizonytalan, hogy egy hat márka értékű ezüstövet saját részére, ajándékképpen vett-e át (91. tétel), s az a tíz márka, amelyet Syr Wulam egy ízben a dominus Rex meghagyásából Benedek prépost kezéhez fizetett (102. tétel), Benedek prépost jutalma-e. Azonban az a négy márka értékű bársony (92. tétel), s az a két márka értékű ezüstgyűrű (110. tétel), amelyet átvett, valószínű, hogy urától kapott személyes ajándéka.

Az eddig elmondottak alapján elvetjük Huszti feltételezését: Benedek prépostnak azzal a Benedekkel való azonosítását, aki 1238-tól budai, majd fehérvári prépost, utóbb választott kalocsai érsek, majd pedig 1254. és 1261. között esztergomi érsek volt.[35]

A velencei számadásban szereplő Benedek mester, Benedictus prepositus pályafutása:

[27] *Szentpétery I.:* V. István ifjabb királysága. Századok, 1921. 77.

[28] *Szentpétery I.:* 77., 704. sz.

[29] *Knauz F.:* II. 33—39. — *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története, II. Budapest, 1893. 330—331.

[30] *Szentpétery I.:* 1830., 1832., 1836., 1837., 1838., 1840., 1852., 1853. sz.

[31] *Karácsonyi J.:* A magyar nemzetségek. II. Budapest, 1901. 379.

[32] *Karácsonyi J.:* i. m. II. 379. — *Szentpétery I.:* 1577., 1644. sz.

[33] *Knauz F.:* i. m. II. 99—111.

[34] *Knauz F.:* i. m. II. 99—111.

[35] *Szentpétery I.:* 674., 678., 685. sz. — Életrajza: *Knauz F.:* i. m. I. 413—414.

1255/56-ban pécsi klerikus, IV. Béla király kancelláriájának tagja.[36] 1258-ban István ifjabb király jegyzője.[37] 1259-től 1264 *tavaszáig* az ifjabb király alkancellárja.[38] Közben már 1259-ben valkói főesperes, 1261-től szebeni, 1261-től pedig aradi prépost.[39] 1264 tavaszán, amikor IV. Béla király haddal támadt István ifjabb királyra, Istvánt főemberei és párthívei közül Benedek mester, aradi prépost, az ifjabb király alkancellárja, László erdélyi vajda s ennek fivére, több más báróval együtt elhagyta: IV. Bélához pártolt.[40] István ifjabb király Benedek prépost alkancellár — és Miklós mester kancellár — árulása után nyomban leghívebb emberét, Lodomér mestert tette meg alkancellárjává. Benedek mester csak az 1264/65. évi — IV. Béla és István között dúlt — háborúság után, valószínűleg csak 1267-ben tért vissza az ifjabb király oldalára. 1270/72-ben, Istvánnak immár országos királysága idején, újra alkancellár, később 1274-től 1276-ban bekövetkezett haláláig választott esztergomi érsek.[41]

Benedek mester préposti rangját — ahogyan őt a velencei számadás következetesen nevezi — 1261-ben nyerte el. De István ifjabb király oldalán — mint láttuk — csak 1264. év tavaszáig tartott ki, s annak hűségére csak az 1260-as évek végén tért vissza.

Ha e Benedek mester, későbbi (1274—76) esztergomi érseket egynek vesszük jegyzékünk Benedictus prepositusával, a jegyzék csakis *az 1261. esztendő és 1264. év tavasza között keletkezhetett.* (1267 után, amikor Benedek prépost ismét István király udvarának tagja lett, már nem élt a jegyzékben említett János orvos.)

Azzal, hogy Benedek mester, aradi prépost, az ifjabb király alkancellárja, 1264. tavaszán cserbenhagyta az ifjabb királyt, valószínűleg összefügg Syr Wulam Computusának kezdősora; eszerint a számadás *tempore* Benedicti prepositi készült. S valóban, az egész számadáson végigvonul Benedek prépost alakja. Neve ott szerepel a számadás címében, kezdő- és zárótételében. Ez azért lényeges, mert úgy tűnik: *a jegyzék éppen akkor és azért készült el, mert Syr Wulam megtudta Benedek prépost pálfordulását, az ifjabb király körüli főúri csoportosulás bomlását, árulását és sebtiben összesíttette számláját.*[42] *Ebben az esetben pedig már a Computus elkészültének felső időhatára is kezünkben van: bizonyos, hogy az, aki a jegyzéket összeállíttatta, 1264 májusa táján, Benedek prépost szökése és árulása idején készíttette azt.*

Tehát: Benedek prépost adatai szerint *az ügylet leghamarabb 1261-ben kezdődött* (ekkor szerepel Benedek először prépostként) *s lezárása az 1264. év májusára tehető.*

(A második dátumot, a nagy árultatások s a két király közt dúlt háború kipattanásának időpontját Pauler Gyula állapította meg. Ő mutatott rá arra, hogy 1264. május 28/31-én IV. Béla és István ifjabb király vegyesbírósága még együttműködött. E napok *után* tört ki a háború; Benedek prépostnak és hitszegő társainak szökése — s ezzel a velencei Computus összeírásának időpontja — eszerint az 1264. év május-júniusára tehető.)[43]

5. MAGISTER B.

Jegyzékünk 49. tétele említi azt, hogy Syr Wulam adott „unam manstercam variam pro V. marcis magistro B."

Azt, hogy e magister B. az előbb tárgyalt Benedek mester prépost-alkancellárral azonos-e, vagy esetleg István ifjabb király 1262-ben említett Benedek nevű lovászmesterével egy személy-e, továbbá, hogy ez a Benedek lovászmester azonos-e azzal a Benedekkel, aki 1269-ben az ifjabb királynak nádora, udvarbírája és szebeni ispánja volt,[44] nem tudjuk eldönteni. Mivel azonban a jegyzék 49. tételében említett magister B.-nek megnevezése elüt Benedek prépost-alkancellár szokványos préposti megnevezésétől, valószínű, hogy Benedekről, az ifjabb király bárójáról van szó.

6—8. KIRÁLYI KÁPLÁNOK, MAGISTER A., MAGISTER ANDREAS

A Computusnak három adata emlékezik meg a király káplánjáról, illetve a király káplánjairól (65., 66., 67. tétel).

A királyi káplánok meghatározásához részben a részükre juttatott textíliák átvevőjének, A. magisternek személye vezethet közelebb. (A 66. tétel szerint: XIV. pecias cindati pro soratra eisdem pro XXI. marcis A. magister recepit.) És meglepetésünkre István ifjabb király 1266-ban név szerint is megemlékezik

[36] *Szentpétery I.*: 1039., 1111—1117. sz.

[37] *Szentpétery I.*: 1188. sz.

[38] *Knauz F.*: i. m. II. 33—39.

[39] *Szentpétery I.*: 1123., 1124. (hamis), 1188. sz.

[40] *Knauz N.*: i. m. II. 33—39. — *Pauler Gy.*: i. m. II. 330—331.

[41] *Szentpétery I.*: 1867., 1869. sz. — *Knauz F.*: II. 33—39.

[42] Meglepő, hogy noha Benedek prépost és alkancellár 1264. tavaszán megszökött István udvarából, serviensei közül kettő kitartott az ifjabb király mellett s ezek az isaszegi ütközetben is részt vettek. *Szentpétery I.*: 2005. sz.

[43] *Pauler Gy.*: i. m. II. 684—686., 202. jegyzet.

[44] Turul 1898. 118.

egyik oklevelében kápolnaispánjáról (comes capelle) Andreas magisterről, Kelyan fiáról, akivel ekkor Szabolcsban iktattat.[45]

A Syr Wulam-féle számadásban egyébiránt Magister A., Magister Andreas más relációkban is szerepel (26., 27., 63., 65., 66., 67., 115., 120. sz.). Hét alkalommal különféle árucikkeket vett át Syr Wulamtól, azonban egyik tételből sem tűnik ki az, hogy ezeket saját részére, mint a királytól nyert ajándékokat venné át. Egy ízben Patakon — vagyis István ifjabb király sárospataki főfészkében — vett át árukat. Az általa átvett áruk összértéke — beleértve a királyi káplánoknak adott juttatásokat is — 74,5 márkát tesz ki.

Magister Andreas azonban nem csak árukat vett át, hanem a jegyzék 120. tétele szerint „postea in Bistrka suscepit CCLX et unam marcas (sc. Syr Wulam), quas dedit magister Andreas". E 261 márkás törlesztéssel András mester a király *legmagasabb egyösszegű* készpénz (vagy ezüst) juttatását fizeti Syr Wulamnak.

A felsorolt adatok azt gyaníttatják, hogy István ifjabb király kápolnaispánja, Kelyan fia András mester — akit 1266-ból oklevél is említ —, az ifjabb király sárospataki udvarában és Besztercén is sűrűn tartózkodott, és érintkezésben állt Syr Wulammal.

Ha a számadásnak minden Magister A. és Magister Andreas említését, András mesterre, az ifjabb király kápolnaispánjára vonatkoztatjuk, a kápolnaispánoknak ilyen, gazdasági jellegű funkcióira nézve is újabb támpontokat kapunk. 1262-ben (Szentpétery szerint kétséges dátum) még D. dömösi prépostot olvassuk az ifjabb király kápolnaispánjának,[46] így tehát András mester kápolnaispánsága az 1262. (?) és 1266. év közé esik.

A fenti Magister Andreas és Kelyan fia András mester kápolnaispán tetszetős és kézenfekvő azonosítása ellenében több ellenvetést is lehetne tenni. E korból ugyanis bőségesen ismerünk más Andrásokat is. A. betűvel kezdődő személynevű káplánja pedig IV. Bélának is volt Ákos 1244-ben királyi káplán, pesti plébános, 1249—1261. fehérvári és budai prépost, Mária id. királyné kancellárja. 1266. budai prépost.[47] — De ugyancsak A betűvel kezdődik Ambrosius magisternek, az idősebb királyné 1268-ban említett kápolnaispánjának neve is.[48]

A többi András közül 1264/66-ban sűrűn olvashatunk István ifjabb király egyik odaadó hívéről, Iván fia Andrásról. Magisterként azonban sosem szerepelt. Pár adata: 1264-ben az ifjabb király ajtónállója; az 1264/65. évi háborúban a feketehalmi (Codlea, Brassó mellett, Románia) csatában ő ejtette foglyul Kemin fia Lőrincet, IV. Bélának István ellen küldött hadvezérét s annak három katonáját; résztvett a kunok s az Ernye bán elleni csatákban, majd 1265-ben Isaszegnél IV. Bélának újabb három katonáját fogta el. 1266-ban fegyvertényei jutalmaképpen az ifjabb királytól a hűtlen kun Batskolda-fiaktól elvett Péterváradot, akkori nevén Aranylábu-Bácsot kapta adományba.[49] Meglehet, hogy Iván fia András egyszemély azzal az András mester oklych-i, ryuche-i és besztercei ispánnal, akinek nógrádi servienseit V. István utóbb a királyi serviensek sorába emelte.[50] Iván fia András janitori tiszte és vitézkedése lehetővé teszi azt, hogy a jegyzék említéseinek egyikét-másikát esetleg őrá vonatkoztassuk.

Ám, ha azt vesszük figyelembe, hogy a Magister Andreasra vonatkozó számadási tételek egyetlen esetben sem megjutalmazottként tüntetik fel András mestert, hanem csupán a királynak áru-átvétellel és kifizetéssel megbízott embereként, valószínűbb a kápolnaispán szerepe, mintsem a kardforgató katonáé. S *a kápolnaispánnak pénzügyekkel való foglalatossága éppen jegyzékünk tükrében nem meglepő;* András mester kápolnaispánhoz hasonlóan a másik két kifizető, Benedek prépost és Lodomér mester is egyházi ember.

(További ellenvetés lehetne: vajon a Magister A. feloldása szükségképpen Andreas-e? Jegyzékünk ugyanis említést tesz Magister Ajudusról, Magister Arnoldusról is. Ezek azonban — mint majd látni fogjuk — a számadás tükrében egészen más helyzetet foglalnak el, mint a kifizetést teljesítő és árut átvevő Magister A(ndreas). Sőt a Magister A. éppenséggel Alexandert is fedhetne; Sándort pedig kettőt is találunk István ifjabb király körül e korban[51] — bár őket viszont okleveleink magisterként nem említik.)

9. MAGISTER EGIDIUS

A Computus három tétele emlékezik meg Egyed mesterről. Egy ízben tengerentúli, úgynevezett császári bíborokat kap, húsz márka értékben. Két alkalommal pedig — összesen 41 márka értékben — olyan zálogtárgyait váltotta ki a király, amelyeket Egyed mester korábban Syr Wulamnál zálogosított el (71., 90., 101. tétel). Egyed mester tehát összesen 61 márka ezüst értékű királyi juttatásban részesült.

[45] *Szentpétery I.:* 1852. sz.
[46] *Szentpétery I.:* 1795. sz.
[47] *Szentpétery I.:* 910., 1193., 1268., 1269., 1650. sz.
[48] *Szentpétery I.:* 1591. sz.
[49] *Szentpétery I.:* 1869., 1870. sz. — *Pauler Gy.:* II. 337., 342.
[50] *Szentpétery I.:* 2197. sz.
[51] Sándor fia Sándor és Dorog fia Sándor: *Pauler Gy.:* II. 326., 333—342. — Turul 1901. 54—55.

Egyed mester felői a következőket tudjuk:

Az 1264/65. évi hadjárat során István ifjabb király oldalán vett részt az Ernye bán ellen vívott csatában, majd az isaszegi ütközetben. Korábban István oldalán harcolt a bolgárok ellen is; Tirnova várát ő vívta meg.[52] 1265-ben István ifjabb király étekfogómestere volt.[53] Fivére Péter, 1266-ban, Lodomér mesterrel egyidőben István ifjabb király alkancellárja volt, később erdélyi püspök.[54]

Egyed mester 1266—1269-ben István ifjabb király tárnokmestere, 1270—1272-ben pozsonyi ispán volt. V. István halála után megkísérelte az özvegy királyné és a gyermek Kun László fogságba ejtését, majd Gergely nevű testvérével együtt Ottokár cseh királyhoz szökött. 1273. évi visszatérése után Macsó és Bosznia bánja volt; 1313-ban halt meg.[55]

Karácsonyi János szerint — csak úgy, mint Lodomér mester, a későbbi érsek — a Monoszló nemzetség ivadéka volt.[56]

10. MAGISTER STEPHANUS, MAGISTER ST.

Az előbb tárgyalt András mester kápolnaispánnal ellentétben és Monoszló nembeli Egyed mesterhez hasonlóan ugyancsak a *megjutalmazott* bárók egyike.

Vegyes árukat, tatár és tengerentúli bíborokat kapott adományba, ezenfelül pedig három márka értékű — Syr Wulamnál elzálogosított — zálogtárgyát a király visszaváltotta. Az őreá fordított összegek értéke 59 és fél márka.

István mestert a kor alakjai közül leginkább Rátót nembeli Domokos fiával, Istvánnal azonosíthatjuk.

Rátót nembeli István mester 1264. év tavaszán (amikor az öreg s az ifjabb király ellentétei végképpen elmérgesedtek — s amikor IV. Béla egykori hívei közül sokan, így a Hahót nembeli Ponith bán s a Hahót nembeli Csák bán is az ifjabb királyhoz pártolt) elhagyta Mária idősebb királynénak évi 500 márkát jövedelmező tárnok- és lovászmesteri tisztét, otthagyta az idősebb király nyugati országrészén levő birtokait és Istvánhoz, az ifjabb királyhoz csatlakozott. IV. Béla nyomban lefoglalta, elkobozta Rátót nembeli István királynéi tárnok- és lovászmester birtokait s ezzel István mesternek 3000 márka összegű kárt okozott.[57]

A földönfutóvá lett Rátót nembeli Istvánt az ifjabb király azzal kártalanította, hogy — a számadásunkban szereplő juttatásokon kívül — az ifjabb királyné lovászmesterévé tette.[58]

Az 1264/65. évi háborúban István ifjabb király csapatainak egy részét, az ifjabb király északi hadseregét Rátót nembeli István vezette Annának, Bosznia és Macsó hercegasszonyának — az ifjabb király nővérének — hadai ellen. (E változó szerencsével folytatott küzdelem során esett el István ifjabb király fellegvára, Sárospatak; itt került IV. Béla király fogságába az ifjabb királyné, az ifjabb királyi pár gyermekeivel együtt.) Rátót nembeli István, Sárospatak eleste után is tovább harcolt s az ifjabb királyné harcos jobbágyainak, pohárnokainak és a királynéi szakácsok csapatainak élén fogságba ejtette az ifjabb király ellen hadakozó Aba nembeli Wata fiát, Lászlót. Ezután, 1265 tavaszán, csapatait Isaszegnél egyesítette az ifjabb király dél felől felvonuló csapataival, ahol is részt vett az isaszegi győzelem kivívásában. 1266-ban az ifjabb királytól az ágasvári uradalmat kapta adományba. 1272-ben V. Istvánnak immár, mint *királynak* főlovászmestere volt. Ekkor olvasunk róla utoljára.[59]

Rátót nembeli István lovász- és tárnokmesternek jegyzékünk magister Stephanusával való azonosítása nagy segítség a számadás datálásában. Aránylag elég hamar felbukkan a számadásban, a megadományozottak között (23. tétel). Mivel pedig még a jegyzék végén is szerepel (109. tétel), szerepe az ügylet időtartama, tehát a relatív kronológia meghatározásához is hozzá segíthet.

Hiszen tudjuk felőle, hogy egészen addig, amíg az ellenségeskedés apa és fiú között végképpen el nem mélyült, IV. Béla királynak, illetve az idősebb királyné udvarának bárója volt. Mivel az ifjabb király már az 1264. év elején hadban állt atyja főembereivel, nem valószínű, hogy azok egyikének huszonnyolc márka ezüst értékben különféle árucikkeket adományozzon (*mercimonia*, a 23. tételben).

A vele kapcsolatos tételek szerint Rátót nembeli Istvánnak IV. Bélától való elpártolása idejével kezdődnek a juttatások és ez — Pauler igen meggyőző érvelését elfogadva — az 1264. év első felénél korábbi időpontra nem helyezhető. De éppen István mesternek a felvidéki hadjáratra való indulása — *1264. júniusával — már le is zárja a neki való juttatások lehetőségét.* A 109. tétel szerint három márka értékben elzálogosított értéktárgyait váltotta vissza a király; ez pedig csakis 1264 május-júniusa táján, tehát akkor eshetett meg, amikor a Székelyföld felé húzódó ifjabb király elszakadt a Felvidékre küldött hadvezérétől.

[52] *Karácsonyi J.:* i. m. II. 379.
[53] *Szentpétery I.:* 1837. sz.
[54] *Karácsonyi J.:* i. m. II. 379.
[55] *Szentpétery I.:* 1840. sz. — Vö. *Pauler Gy.:* i. m. II. 328., 329., 331., 332., 337., 342.
[56] *Szentpétery I.:* 1899., 1901. a. 1961., 1963., 2172. sz. — *Karácsonyi J.:* II. 379.
[57] *Wenzel G.:* XI. 544. skk.
[58] *Wenzel G.:* XI. 548.
[59] *Szentpétery I.:* 1840., 1857. sz. — Vö. *Pauler Gy.:* II. 328—331. — *Karácsonyi J.:* III. 9.

Mindez ismét az előző megállapításokkal egyezően arra mutat: a dominus Rex és Syr Wulam ügylete aligha kezdődött az 1264. év elejénél korábban s maga a jegyzék 1264. év május-júniusára (lásd Benedek prépost árulása!) el is készült.

Így tehát *az ügylet s a számadás kelte évének a viszontagságos 1264. esztendőt, annak is első felét kell tartanunk.*

11. NICOLAUS DE ZOBELLIS (Huszti Dénes olvasásában: de Zobolh)

A számadás 42. tétele szerint különféle árukat (mercimonia) vett át Syr Wulamtól, tíz márka ezüst értékben.

1262. dec. 5. után — Szentpétery szerint valószínűbben 1265-ben — István ifjabb király *szabolcsi* ispánja Miklós volt.[60]

12. MAGISTER NICOLAUS

A számadás harmadik tétele szerint „unum atabit[61] pro III. marcis magistro Nicolao".

Azonosítási lehetőségek:

a) Gutkeled nembeli István bán fia Miklós, Ivachinus (Joakhim) mester öccse. 1249-ben István királyfi tárnokmestere, dobichai ispán.[62] 1263-ban a királyi étekfogók kancellárja, 1263—1266 kalniki comes. 1263—64-ben István ifjabb király szerémi ispánja; IV. Béla oldaláról az ifjabb király párthívei közé állt. 1271-ben országbíró és somogyi comes, 1273—74-ben országbíró, 1275-ben horvát és dalmát bán, majd 1277-től 1279-ig — bátyja, Ivachinus (Joákhim) örökén — horvát, dalmát és szlavón bán.[63]

b) Miklós mester, Kán nembeli László, erdélyi vajda fia. 1264-ben István ifjabb király udvarában élt. 1264-ben, Smaragd kalocsai érseknek, az ifjabb király kancellárjának halála után rövid ideig az ifjabb király kancellárja.[64] 1264 tavaszán, Benedek mester prépositall, István ifjabb király alkancellárjával s rokonaival, köztük Kán nembeli László erdélyi vajdával együtt IV. Bélához pártolt s az ifjabb király ellen fordult.[65] Utóbb, 1268—69-ben erdélyi prépost.[66] Az 1272. év, V. István király halála után Kun Erzsébet özvegy királyné bizalmasa, választott esztergomi érsek, királyi kancellár, pilisi ispán. 1273—74-ben, Kun László király — édesanyjával, Kun Erzsébet özvegy királynéval való villongásai során — száműzte Kán nembeli Miklóst.[67]

c) Figyelmen kívül hagytuk — e kor Miklósai közül — Sinister Miklóst, aki Wertner adatai szerint 1256., de legkésőbb az 1265. év előtt meghalt.[68]

13. MAGISTER RAYNALDUS

A Computus 37., 69. és 95. tétele említi. Egy ízben tizenhat márka értékben, két nyaklánccal, két alkalommal, összesen hét márka értékű gandi posztóval ajándékozza meg a király; ebből az egyik juttatás Raynaldus magister J. nevű (? — Huszti kérdőjele) testvérét illeti.[69] A ráfordítások összege 23 márka.

Raynaldus — irodalmunkban Rénold — mester, a Rozgonyi család őseként is, jól ismert alakja a XIII. századi történetnek. Egykorú István ifjabb királlyal, annak apródja. Vele együtt vett részt az ifjú király első hadjáratában (1253), a németföldi, karintiai és cseh háborúban. 1259-ben maga az ifjabb király kérte feleségül apródja számára Hahót nembeli Ponith ispán leányát s ez alkalommal az ifjabb király Raynaldus mestert két dunántúli faluval adományozta meg.[70] István herceg stájer fejedelemségének elveszítése után

[60] *Szentpétery I.:* 1795. sz. — *Knauz F.:* I. 472.

[61] A számadás más tételeiben is említett atabit nevű biborszövet (*Huszti D.:* i. m. 12., 34. jegyzet) neve talán a Du Cange-említette Athabia: forte ornamenta, monilia szóval rokon, s gazdagon díszített aranybíbor szövetet jelent. (*Du Change:* Glossarium I. Paris, 1840. 461.)

[62] *Szentpétery I.:* 904. és 2238. sz.

[63] *Szentpétery I.:* 2085., 2223., 2224., 2238. sz. — *Pauler Gy.:* II. 359., 211. jegyzet.

[64] *Knauz F.:* II. 8. — *Wenzel G.:* VIII. 134.

[65] *Fejér G.:* C. D. IV. 3. 417.

[66] Hazai okmánytár VI. kötet, 131. (1265. ápr. 16. István újra hűséges emberének nevezi.) — *Knauz F.:* i. m. II. 7. — Kancellárságát múlt időben említi István ifj. király 1266-ban: *Szentpétery I.:* 1849. sz.

[67] *Wenzel G.:* III. 194., 276. — Későbbi sorsáról: *Kollányi F.:* Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. 20—21.

[68] Turul 1897. 136., 1901. 56. — *Pauler Gy.:* i. m. II. 359., 211. jegyzet. — Sinister Miklósról: *Szentpétery I.:* 1459., 1961., 1964. sz.

[69] Megemlítem, hogy a Ják nembeli Rénoldnak volt egy J. nevű testvére (Ják).

[70] *Szentpétery I.:* 1754. sz.

Rajnald mester már — cum honesta et armata familia sua — vett részt a görögföldi háborúkban, s az István ifjabb király által a bolgárok ellen indított öt hadjáratban.

1264—1265-ben szilárdan kitartott István ifjabb király mellett: az 1265. év márciusában vívott isaszegi csatában ő vetette ki nyergéből IV. Béla hadvezérét, Kőszegi Henrik bánt, s ekkor maga is megsebesült.[71] Utóbb István ifjabb király a gyermek Kun László nevelését bízta rá, s étekfogó- és lovászmesterévé, majd szabolcsi comesszé tette.[72] 1270-ben V. István királytól a visnyói uradalmat kapta,[73] s ő szerezte Rozgonyt is, utódainak, a Rozgonyiaknak névadó birtokát.[74] 1289-ben Kun László nádora volt.[75]

Rajnald mester apósát, a Hahót nembeli Arnold fiát, Ponith ispánt — a IV. Béla által ekkor elfogatott Csák bán tárnokmester unokatestvérét — 1264-ben IV. Béla király elüldözte a nyugati országrészből s Ponithot, más Hahót-nembeliekkel együtt —, alkalmasint Rajnald mester révén — István ifjabb király fogadta be.[76]

14. J., RAJNALD MESTER TESTVÉRE

(A velencei jegyzék szövegközlésében Huszti Dénes kérdőjellel említi.)

Rajnald mester életírója, Pór Antal Rajnald testvéreiként Andrást, Károlyt, Lászlót említi. Utóbbiak a Gutkeled nembeli István horvát—szlavón bánnak, majd az ő 1260-ban bekövetkezett halála után, fiainak, a jegyzékünkben is szereplő Gutkeled nembeli Miklós és Ivachinus (vagy Joakhim) mester szolgálatába álltak s a két Gutkeled testvértől 1263-ban Dráva menti birtokokat kaptak.[77]

Hogy azután a velencei számadás — kérdőjeles — J. monogrammistája Rajnald mester melyik testvérének elírt névkezdő betűje, el nem dönthetjük.

15—16. CHAK BANUS, CHAK, C. MAGISTER TAVARNICORUM

Jegyzékünknek négy tétele említi (79., 84., 104., 105.). Három ízben, 18 márka összértékben textiliákat kap. Egy alkalommal hat márka értékű zálogtárgyát váltja vissza a király Syr Wulamtól. A ráfordítás összege 24 márka ezüst.

A számadás egy ízben Chak banus, két alkalommal Chak, egyszer pedig C. magister tavarnicorum megnevezéssel illeti.

A kritikus korban, a XIII. század hatvanas éveiben Magyarországon *két* Chak banus is szerepel. Egyik a Hahót, másik a Csák genus ivadéka. Mindkettő adatait felsoroljuk, annak előrebocsátásával, hogy miután mindkét Csák bán IV. Bélától Istvánhoz pártolt, végül is nem döntöttük el, a kettő közül melyikre vonatkoznak Computusunk tételei, illetve: melyik tétel vonatkozik a Hahót, melyik a Csák nembeli Csák bánra.

a) Hahót nembeli Buzád bán fia Csák bán felől sommásan a következőket tudjuk:

1235-től 1254-ig soproni ispán, közben 1248-tól IV. Béla tárnokmestere.[78] 1255/59-ben is tárnokmester, egyben zalai ispán.[79] 1254-ben Mária királyné adományából a Muraközben birtokot kap.[80] 1259. után István *ifjabb király tárnokmestere*, zalai comes; a bolgár háborúkban az ifjabb király hadseregének tagja.[81] 1260-ban az ifjabb király Chak mester servienseit, akik Pettaunál (Ptuj, Jugoszlávia) valaha az ő oldalán harcoltak, a királyi serviensek sorába emeli.[82] Buzád fia Csák bánt, a Hahót nemzetség tagját 1261-ben először említik bánnak.[83] Karácsonyi szerint 1260-ban, a stájer fejedelemség elvesztése után Csák bán István ifjabb királlyal együtt megy Erdélybe, egy ideig erdélyi vajda, majd újra visszatér a Dunántúlra.[84] 1261-ben dalmát-horvát bán.[85]

1264 előtt IV. Bélától az ifjabb királyhoz költözött át; szolidarítást vállalva az István ifjabb királyhoz menekülő rokonával, Ponith ispánnal (Rajnald mester apósával). Ez a magyarázata annak, hogy az 1262—

[71] *Wenzel G.:* XII. 12.
[72] *Szentpétery I.:* 2041., 2052. sz.
[73] *Szentpétery I.:* 2052. sz.
[74] *Pauler Gy.:* II. 326—328.
[75] *Pór Á.:* Rénold nádor és ivadéka. Turul 1889. 164. — *Szentpétery I.:* 1212., 1754. sz.
[76] *Karácsonyi J.:* i. m. II. 117—120.
[77] *Wenzel G.:* VII. 355. — VII. 58.
[78] *Szentpétery I.:* 608., 637., 658., 674., 823., 853., 888., 929., 950., 957., 958., 959., 960., 979., 1011., 1058. sz.
[79] *Szentpétery I.:* 1155., 1176., 1188., 1223. sz.
[80] *Karácsonyi J.:* i. m. II. 258.
[81] Turul 1898. 29.
[82] *Szentpétery I.:* 1771. sz.
[83] *Szentpétery I.:* 1266. sz.
[84] *Karácsonyi J.:* II. 124. — Hazai okmánytár VI. 105., VIII. 83.
[85] *Karácsonyi J.:* II. 124.

1264. években nem ő, hanem Kemin fia Lőrinc viseli a zalai ispánságot. Hahót nembeli Csák bánt zalai ispáni tisztében csak 1265-ben látjuk újra viszont,[86] ám IV. Béla király még ekkor is Hahót nembeli Csák mester *ellen* foglal állást.[87]

1264-ben Hahót nembeli Csák bán unokatestvére, Ponith[88] — Rajnald mester apósa — aki Csák bánnal együtt István ifjabb király oldalára állt, elveszítette az öreg király országrészén bírt összes birtokait; ezek visszaadására Ponithnak az ifjabb király tett ígéretet.[89]

Csák bán utóbb 1268-ban zalai, 1269-ben nyitrai ispán.[90] Csák nevű fia 1269-ben orbászi ispán, zalai birtokos.[91]

b) A másik Csák bán, Csák nembeli Demeter fia — Karácsonyi adatai szerint már 1264 előtt bán volt. 1264-ben, a több Csák nembelivel együtt István ifjabb király pártjára állt s ezért őt IV. Béla király elfogatta.[92] 1270-ben V. István — ekkor már szuverén országos király — e Csák nembeli Csák bánt — egykori fogságáért kárpótlásul — a Veszprém megyei *Ugod* közelében négy faluval adományozta meg és Bakony örökös comesévé tette.[93] Csák nembeli Csák és ennek Ugod nevű testvére (lásd a számadás *Magister Ugudinusát!*), Óvári Konrád Lajta menti birtokaiból foglaltak s ezeket még 1281-ben is Ugod fia Demeter — Csák örökén bakonyi ispán — tartotta birtokában.[94]

(Wertner Mór szerint Csák nembeli Csák csak 1270-ben lépett István király szolgálatába. Ezt azért nem osztjuk, mert e Csák nembeli Csák ugodi, Veszprém megyei érdekei és e Csáknak számadásunk Magister Ugodjával való kapcsolatai így magyarázatlanok maradnának.

E feltevést ugyanúgy mellőzhetjük, mint a Hahót nembeli Csák bán 1269-ben említett Csák nevű fiának életrajzi adatait; az atya életrajzának egyes adatait ugyanis Karácsonyi az ifjabb Hahót nembeli Csáknak tulajdonította.[95])

Hahót nembeli Buzád fia Csák bánnak, a tárnokmesternek ismételt előfordulása a számadásban és e Csák bánnak — az ugyancsak István ifjabb királyhoz pártoló — Rátót nembeli Istvánnal,[96] valamint unokatestvérével, Arnold fia Panyit ispánnal, Jakab mesterrel, Arnold mesterrel (l. alább) való rokoni és sors-közössége, továbbá Ponith comes családi kapcsolata Rajnald mesterrel, majd meg Rajnald mester családjának kapcsolata a számadásban ugyancsak szereplő két Gutkeleddel, Miklóssal és Ivachinussal (Joákhimmal) *ismét leszűkíti datálásunk határait* és a számadásban szereplő személyek azonosításának körét. Úgy tűnik tehát: *a Velencében megőrzött számadás az 1264-ben István ifjabb király köré sorakozó oligarcha-csoportnak — egymással szoros rokoni és érdek-szövetségben álló — tagjait állítja elénk szinte a pillanatfelvétel statikájában.*

Buzád fia Csák mester 1261-ben szerepel először bánként, úgy amint őt e Computus is nevezi. Ez az év, 1261., a jegyzék keltének legalsó időhatára. 1264-ben IV. Béla elfogta Csák nembeli Csák bánt s így e Csák bán csak az év első felében lehetett István ifjabb király megjutalmazottja.

Így a Csák bánra vonatkozó adatok még akkor is hasznos segítői a datálásnak, ha a két Csák bán személyének teljes diszjungálására ez a kis tanulmányom nem vállalkozik.

17. MAGISTER ARNOLDUS

A jegyzék 83. tétele: LXXX. marcas magistro Arnoldo quas B. prepositus jussit verbo Regis.

Arnoldus mestert a Hahót nembeli Csák bánt említő egyik tétel szomszédságában említi a számadás. Személyét is Hahót nembeli Csák bán legközelebbi rokonai közt találjuk meg.

Szemben Karácsonyi Hahót-genealógiájával[97] az okleveles anyag tüzetesebb kortani vizsgálata azt mutatja, hogy Panit ispánra s a Hahót nembeli II., illetve III. Arnoldusra vonatkozó adatokat Karácsonyi elcsúsztatta. Karácsonyi I. Arnoldusa alkalmasint II. Arnoldus-szal (1235—1239. zalai, 1240. somogyi comes, 1242. nádor, 1245-ig, halála évéig soproni és nyitrai comes)[98] azonos, ami testvérének, az 1209-től

[86] *Wenezel G.:* XI. 545.
[87] *Szentpétery I.:* 1458., 1470., 1471. sz.
[88] *Szentpétery I.:* 1030., 1212., 1393. stb.
[89] *Szentpétery I.:* 1824. sz.
[90] *Szentpétery I.:* 1525., 1532., 1541., 1577., 1614. stb.
[91] *Szentpétery I.:* 1644. sz.
[92] *Wenzel G.:* XI. 545. — Turul 1900. 167., 168.
[93] *Szentpétery I.:* 2026. sz. — *Wenzel G.:* VIII. 300., IX. 245.
[94] *Karácsonyi J.:* 333—334. — Hazai okmánytár III. 17., *Wenzel G.:* VIII. 300.
[95] Turul 1900. 167—168. — *Karácsonyi J.:* 333—334.
[96] *Wenzel G.:* XI. 545.
[97] *Karácsonyi J.:* II. 118., 124—125. — *Karácsonyi* nem tudta, hogy a Hahót nemzetségre vonatkozó 1234. évi oklevél koholt. *Szentpétery I.:* 536. sz.
[98] *Szentpétery I.:* 528., 632., 715., 718. sz. stb.

a tatárjárásig szereplő s Pesten 1241/42-ben a tatárok által felkoncolt Buzadnak — Csák bán apjának — időrendi adataival egyezik.[99]

Függelékben mellékeljük a Hahót nembeliek — e Computusban is szereplő — tagjainak helyesbített leszármazását. Eszerint a számadásban említett magister Arnoldus, Panit ispánnak *testvére*. Vagyis ugyanaz a személy, akit Karácsonyi Panit hasonló nevű *unokaöccsével* téveszt össze. Ez az Arnoldus, tehát a Computus Arnoldusa, a Karácsonyi által felhozott oklevelekben 1266-tól 1292-ig szerepel.

Arnoldus mester szereplése a velencei számadásban, közvetlenül Hahót nembeli Csák bán mellett, úgy gondoljuk, a Hahót nembeli Csák bánnak és Ponit ispánnak 1264. évi István ifjabb királyhoz való átpártolásában leli magyarázatát.

Ponitnak IV. Béla ekkor minden vagyonát elkobozta. Így érthetővé válik, hogy István, aki oklevélben ígéri meg, hogy minden, a Ponit ellen IV. Béla király által hozott ítéletet megsemmisít s országos trónra jutásakor Ponitot mindazokért a veszteségekért kárpótólja, amelyeket Ponitnak IV. Béla király okozott[100] — testvérén, a Hahót nembeli Arnoldus mesteren keresztül — nyolcvan márka ezüsttel, a számadás *legnagyobb*, egyösszegű *juttatásával* siet a Hahót nembeliek és Ponit ispán segítségére.

S ez ismét arra utal, hogy a számadás az 1264-es esztendőhöz kapcsolódik.

18. MAGISTER JACOBUS

A számadás 93. pontja szerint három márka értékű textil-juttatásban részesült.

Jakab mester helyét a Csák bán — Ponit — Arnoldus rokonságban, a Hahót nemzetségben véljük megtalálni. Ponit ispánnak Jakab nevű fia, aki Niczken a Ják nembeliek felkoncolásának egyik részese volt,[101] 1264-ben atyjával együtt az ifjabb királyhoz menekült.[102]

Utóbb 1280-ban, amikor Ponit fia Jakab már Erzsébet özvegy királyné étekfogómestere, a királyné említi: Jakab mind István, mind IV. László király hadjárataiban kitüntette magát. S ebből az oklevélből tudjuk meg: 1264-ben Ponit fia Jakab részt vett az akkor ifjabb királyné — sárospataki várvédelmében is, amiért 1280-ban a Somogy megyei Kálmáncsehit kapta.[103]

Így tehát a Computus Jakab mesterét Hahót nembeli Ponit fia Jakabbal tekintjük azonosnak, ami — Jakabnak a sárospataki várvédelemben való szerepére tekintettel — a számadásban való szerepét az 1264. év első felére datálja.

19. MAGISTER IVACHINUS

Jegyzékünknek két tétele említi. Az 57. szerint: unum sertum de auro pro XL marcis quod dedit dominus Rex magistro Ivachino. A 96. szerint: unum atabit pro IIII marcis magistro Ivachino.

Az összesen 44 márka értékű juttatásban részesített Ivachin (Joákhim) mester Gutkeled István bán fiával, a történetből jól ismert Gutkeled Ivanchinnal — vagy Joákhimmal — azonosítható.[104] Atyja, Gutkeled nembeli István bán — István ifjabb király stiriai hercegsége idején — Stiria kapitánya, horvát-szlavón bán, nádor volt. Ivachinus mester 1263-ban IV. Béla ifjabb fiának, Béla hercegnek tárnokmestere.[105] Az 1263—1270. év közötti életrajzi adatait nem ismerjük. István ifjabb királlyal való szorosabb kapcsolata alighanem Istvánnak stájer hercegsége idejére nyúlik vissza. 1264-ben, az apa és fiú között dúló háború idején Ivachinus István pártjához tartozott. (Ugyanis 1270-ben amikor István országos király lett s atyja országnagyjait leváltotta, Ivachinus mestert nyomban Szlavónia bánjává tette meg.)[106] Az 1270-es években tárnokmester, pilisi ispán, főpohárnok, 1274-től az özvegy királyné intimusa. 1277-ben esett el.[107]

(Jegyzékünkben szereplő megadományozása egy arany diadémmal talán Ivachin mester házasságkötésével függhet össze. Gutkeled nembeli Ivachin mester, azáltal, hogy Román halicsi hercegnek Himbergi Gertrudtól származó lányát feleségül vette,[108] mind a kihaló Babenbergeknek, mind pedig az Árpád-háznak rokona lett. Ha ez a házasság 1264-ben jött volna létre,[109] feltehetnénk, hogy e negyven márkát érő *női* aranyékszer Ivachin mester menyasszonyának, a magyar királyi ház rokonának nászajándéka volt.[110])

[99] *Karácsonyi J.:* II. 118—124.

[100] *Szentpétery I.:* 2228. sz. — Turul 1898. 59.

[101] *Wenzel G.:* VII. 263., 264., 265., 269., 275.

[102] *Pauler Gy.:* II. 326.

[103] *Wenzel G.:* XII. 2., 8., 301.

[104] Régebbi történetíróink tévesen — Pektári Joákhimként emlegetik.

[105] *Szentpétery I.:* 1366. sz.

[106] *Szentpétery I.:* 1928., 1959., 1961., 1963., 2109., 2222. sz.

[107] *Karácsonyi J.:* II. 61—62.

[108] *Pauler Gy.:* i. m. II. 283., 287. — *Karácsonyi J.:* II. 63.

[109] A házasság időpontját *Pauler* (II. 211. jegyzet) 1270-re teszi.

[110] A másik diadémot a király vette át. — Ivachinus életsorsáról: *Szabó Károly:* Kun László. Budapest, 1883. — Turul VII 15.

20. DOMOKOS MESTER

A jegyzékben összesen 29 márka értékű juttatással szerepel (77., 78., 81., 103. tétel.) Egyszer textíliákat, máskor ismeretlen árucikkeket kap, harmadjára pedig — királyi utasításra — Syr Wulam Domokos mesternek nyolc márka értékű zálogtárgyait bocsátja vissza.

Domokos mester személyének azonosítására két lehetőség; két hasonló nevű főember kínálkozik.

a) Csák nembeli Péter fia Domokos. 1240-ben ő viszi hírül IV. Béla királynak első szülött-fia, István születése hírét.[111] 1263-ban IV. Béla királynak ugyancsak Domokos viszi meg — immár István ifjabb király elsőszülöttjének — Kun Lászlónak születése hírét.[112] 1262-ben Csák nembeli Domokos, mint István ifjabb király pohárnokmestere jelen volt IV. Béla király és István ifjabb király poroszlói egyezségén.[113] 1263-ban is István ifjabb király bárói között olvassuk nevét; változatlanul pohárnokmester.[114] István ifjabb király oldalán vett részt annak balkáni, bolgár háborúiban, majd az 1264/65. évi hadjáratkor az isaszegi csatában, István seregében.[115] 1266-ban István ifjabb király nádora, bécsi és szebeni comes. 1269-ben baranyai, 1270-ben sárosi, 1272-ben valkói ispán, majd 1279/80-ban Kun Erzsébet özvegy királyné tárnokmestere. Utoljára 1298-ban említik.[116]

b) Rátót nembeli István (lásd Magister Stephanus) fia Domokos István ifjabb király udvarában élt. Az 1270. évi Domokos sárosi ispánt említő adatot Karácsonyi János műve István mester Domokos nevű fiára vonatkoztatja.[117] E Rátót nembeli Domokos pályafutása azonban annyira kései — 1293—1301. tárnokmester, 1302. Vencel nógrádi és Fehér megyei comesa, 1315-től I. Károly király nádora —, hogy életideje megcáfolja jegyzékünk Domokosával való azonosításának valószínűségét.[118]

Így tehát minden bizonnyal Csák nembeli Domokos mester a Velencében megőrzött számadás magister Dominicusa.

21. MAGISTER UGUD

A számadás 99. tétele: unum aureum de palax pro X. marcis, quod dedit R. magistro Ugud.

1264-ben Csák nembeli Ugod mester (Csák nembeli Demeter 1217—1233. étekfogómester, pozsonyi és vasi ispán fia), fivérével, Csákkal együtt sármelléki birtokos.[119] Testvéréről Csákról[120] munkám a fentiekben már megemlékezett. Ugudinus magister és testvére, Csák bán IV. Béla és V. István korában — egy keltezetlen oklevél szerint — Óvári Konrád Sopron megyei birtokaiból foglalt.[121] Ugod mester, testvérével együtt István ifjabb király mellett állt a viszályok idején. 1270-ben ugyanis V. István — immáron, mint szuverén — a Veszprém megyei Ugod közelében négy faluval adományozta meg Ugod mester testvérét, Csák bánt, aki az adománylevél szerint, az ifjabb király iránt való hűségéért IV. Béla király fogságát is elszenvedte.[122]

Karácsonyi, Csák nembeli Ugudinus mestert tartja a Veszprém megyei Ugod-vár építőjének.[123]

Ugod mester testvérének, Csák nembeli Csák bánnak s a vele kortárs Hahót nembeli Csák bánnal teljes elkülönítésére, mint említettem, munkám, mivel nem család-történetírás a célja, nem vállalkozhatott.[124] Úgy látszik, mind a Hahót, mind a Csák nembeli Csák bán az ifjabb király pártjára állt s Ugod mester is osztozott fivére, Csák nembeli Csák bán magatartásában és sorsában. 1270-után már sem egyik, sem másik Csák bánról nem hallunk többé. Ugudinus, vagy Ugud magister fia, Demeter — gyermek nélkül elhalt nagybátyja, Csák bán örökén — 1281-től 1285-ig bakonyi ispán volt.[125]

Pusztán, a név hasonlósága alapján, említjük meg a Csanád nembeli Ugodot; felőle azonban csupán annyit tudunk, hogy 1256-ban Csanád, Arad, Temes megyei birtokos volt.[126]

[111] *Szentpétery I.:* 698. sz.
[112] *Szentpétery I.:* 1328. sz.
[113] *Szentpétery I.:* 1801. sz.
[114] *Szentpétery I.:* 1795., 1801. sz.
[115] *Szentpétery I.:* 1858. sz.
[116] *Szentpétery I.:* 3035. sz.
[117] *Karácsonyi J.:* III. 10—13.
[118] *Karácsonyi J.:* III. 12—13.
[119] *Wenzel G.:* VIII. 6., 11. — Zichy okmánytár I. 17
[120] *Karácsonyi J.:* I. 333.
[121] *Szentpétery I.:* 2274. sz.
[122] *Szentpétery I.:* 2026. sz.
[123] *Karácsonyi J.:* I. 332.
[124] *Karácsonyi J.:* I. 332. és a nemzedékrend XI. táblája (Ugodi-ág). L. II. 124. a Csák genus-szal való átfedéseket!
[125] *Karácsonyi J.:* I. 332.
[126] *Karácsonyi J.:* I. 349., 357.

22. COMES DEMETRIUS

A számadás 111. pontja: duas pecias de gancy, quarum unam dedit Laurencio, filio Rem (?), et aliam Comiti Demetryo, quando fuit iuxta Goron.

Az 1260-as évek háborúiban István ifjabb király mellett harcolt Demeter és Mihály comes, Rosd nembeli Endre fiai. 1264-ben Demeter comes az ifjabb királyt Feketehalom várába követte és itt Kemin (!) fia Lőrinc, utóbb Ernye bán, majd 1265 tavaszán Isaszegnél IV. Béla király hadai ellen küzdött. A két fivér — Domokos comes hadi érdemeiért — 1270-ben az Abaúj megyei Füzér várát kapta V. István királytól.[127] Ekkor tudjuk meg, hogy 1264. őszén István ifjabb király, reménye vesztetten Feketehalom várából Demeter comest indította követként atyjához, a béke-követet azonban útközben Kemin fia Lőrinc, IV. Béla hadvezére elfogta és kegyetlenül megkínoztatta.[128] 1266-ban Demeter comes az országos vegyesbíróságnak az ifjabb király részéről delegált tagja volt.[129] Utóbb, 1282-ben a kunok ellen vívott hódtavi csatában esett el.[130]

A Rosd-nemzetség ivadéka volt.[131]

A Computus szövegéből (111. tétel) nem világos: maga az ifjabb király, vagy az ő megbízásából Syr Wulam adja-e át a Garam mellett Rem *(recte Kemin)* fiának Lőrincnek s a Rosd nembeli Demeter comesnak a gandi posztókat?

A Comes Demetriust említő adat kronológiai jelentése a következő — Laurencius filius Rem *(recte Kemin)*-re vonatkozó — szakaszban válik világossá.

23. LAURENCIUS FILIUS REM (RECTE: LAURENCIUS FILIUS KEMIN)

Az imént idézett 111. tételben olvassuk nevét. Okleveles emlékeink *Rem* fia Lőrincről mit sem tudnak.

Kemin fia Lőrincről — mint a Demetrius comesnál mondottakból is látjuk, — annál többet. A velencei Computus íráshibáira Huszti Dénes bőségesen alludál, tehát Laurencius filius Rem és Laurencius filius Kemin azonosítását — az R. és K. betűk hasonlóságára támaszkodva — megkockáztatjuk.

Kemin fia Lőrinc történetét régebben ismételten megírták. Végigverekedte IV. Béla király háborúit, 1259-ben IV. Béla lovászmestere, győri ispánja, szörényi bán, a déli seregek parancsnoka. 1262-ben, mint az öreg király szörényi bánja István ifjabb király udvarába ment át, s annak lett szörényi bánja és tárnokmestere (1263—1264). 1263-ban, mint István ifjabb király tárnokmestere és szörényi bánja Smaragd kalocsai érsekkel, az ifjabb király kancellárjával, a hamarosan ugyancsak István árulójává lett Benedek mester aradi prépost-alkancellárral, László erdélyi vajda és szolnoki ispánnal és a hű Rátót nembeli István étekfogómesterrel együtt sürgeti a IV. Béla és István között 1262-ben létrehozott poroszlói béke pápai szentesítését.[132]

1264-ben azonban, az év júniusa előtt Kemin fia Lőrinc elhagyta István ifjabb királyt, IV. Bélához szegődött, mire IV. Béla éppen őt tette meg az István ifjabb király ellen induló sereg parancsnokává.

Gyanítjuk hogy Kemin fia Lőrincnek, akkoriban már az id. király udvarbírájának és mosonyi ispánjának tarsolyában lapult az öreg királynak 1264. április 13-án kelt adománylevele három baranyai faluról,[133] amikor a Garam mellett az ifjabb királynak gandi posztó-ajándékát — valószínűleg szemrebbenés nélkül — elfogadta. Utóbb, az 1264. év őszén, Feketehalom ostromakor — amikor is Kemin fia Lőrinc István ifjabb király békekövetét, a Rosd nembeli Demeter comest oly kegyetlenül megkínoztatta — Iván fia András, az ifjabb király ajtónállója nyílt ütközetben elfogta Kemin fia Lőrincet s őt teljes fegyverzetében, lóháton vezette István ifjabb király színe elé. István, aki az árulókkal szemben könyörtelen volt — Aba nembeli Lászlót és Preucilinus budai rectort 1265-ben egyszerűen lenyakaztatta[134] — megkegyelmezett Kemin fia Lőrincnek. Sőt hadjárata győzelmes befejezésével vissza is bocsátotta őt legyőzött atyja udvarába. 1264-ben Lőrinc IV. Béla országbírája,[135] 1267/69-ben nádora és somogyi ispánja volt.[136] V. István királysága idején szörényi bán és dobokai ispán.[137]

[127] *Szentpétery I.:* 2165., 2166. sz.
[128] *Wenzel G.:* VIII. 256.
[129] *Fejér G.:* V. 3. 326.
[130] *Karácsonyi J.:* III. 23.
[131] *Karácsonyi J.:* III. 21.
[132] *Szentpétery I.:* 1801. sz.
[133] *Szentpétery I.:* 1403. sz.
[134] *Knauz F.:* I. 477. — *Pauler Gy.:* i. m. II. 337., 202. jegyzet.
[135] *Knauz F.:* I. 485. 529, 560, 605. — Lásd a *Szentpétery—Borsa*-féle kritikai jegyzék 483. lapján felsorolt okleveles anyagot.
[136] *Pauler Gy.:* II. 343.
[137] *Knauz F.:* I. 605.

A velencei számadásban szereplő Laurencius filius Rem azonosítása Kemin fia Lőrinccel a számadás datálása szempontjából épp oly lényeges, mint — a 10. sz. alatt tárgyalt — Magister Stephanus azonosítása Rátót nembeli István mesterrel.

Ha a Rem = Kemin értelmezés helytálló, Kemin fia Lőrincnek István ifjabb király által való megadományozása pontosan datál: az ajándékozás 1262. év után bármikor létrejöhetett, de 1264 júniusa előtt mindenképpen meg kellett, hogy történjék: legkésőbb 1264 májusában Kemin fia Lőrinc már cserbenhagyta az ifjabb királyt.

A Computusnak Demeter comesre és Rem (Kemin) fia Lőrincre utaló adata, és az a tény, hogy az 1264. évi háborúnak ez a két ellenfele — nyilván az 1264. év júniusa előtt — még együtt kap ajándékot az ifjabb királytól, mégpedig a Garam mellett, vagyis olyan területen, amely az öreg király országrészéhez tartozott — csak úgy, mint a Computus 114. tételében István ifjabb király *váci* tartózkodásának emléke — Pauler Gyula ez irányú véleményével[138] szemben — a stájer Rimes krónika adatát igazolja. (Eszerint ugyanis *maga István ifjabb király is elment Pozsonyba és részt vett öccsének, Béla hercegnek fényes esküvőjén.*[139] István ifjabb király Pozsonyból hazafelé, a keleti országrész felé tartva fordulhatott meg a Garam mellett és Vácott.)

24. MAGISTER AJUDUS

Huszti jegyzete szerint az eredeti név Egidius volt, ezt azonban a másoló áthúzta s fölé írta az Aiudus nevet. A számadás 47. tétele említi: húsz márka értékben királyi utasításra Syr Wulam különféle árukat ad át Ajudus mesternek.

A személynév e formájában leírási, vagy olvasási hiba lehet; ily névvel okleveles anyagunkban nem találkozunk. Esetleg Archinusra — Arrucynus, Archynus — IV. Béla 1249-ben említett, velencei eredetű esztergomi kamaraispánra gondolhatnánk. Őt, mint volt kamaraispánt 1266. előtt zágrábi podestává deszignálta IV. Béla, utóbb, mivel a zágrábiak tiltakoztak ez ellen, Esztergomban maradt. Itt Archinus és hasonló nevű fia 1282-ig követhető nyomon; az esztergomi latin patriciátus tagjai.[140] Archinus comes fivére, a latinusnak mondott Péter 1264-ben István ifjabb királytól a lengyel határ mentén fekvő birtokokat kapott hűbérbe évi egy márka arany ellenében.[141]

25. VERNERIUS

A számadás 75. tétele: XV. vulnas de gancy et duo cindata transmari...pro VII. marcis, quas dedit Vernerio. Adatunk az azonosításhoz kevés támpontot ad. 1246-ban egy Verneriust barsi ispánként említenek.[142] Meglehet az is, hogy a Computus Verneriusa összefügg — a Walter ispánnal kapcsolatban már említett — Wernerrel, a budai castrum XIII. század végi rectorával.

Az 1260-as években egy Wernelius, selmecbányai polgár — *Wyllam*, Thamar és Albert selmeci polgárok társaságában — mint honti birtokos szerepel.[143]

26. ARCHIEPISCOPUS COLOCIENSIS

70. tétel: in valore V. marcarum mercimonia Archiepiscopo Colociensi.

Az ifjabb király országrészéhez tartozó kalocsai érseki székben 1260-tól az Aynard-ivadék Smaragdus érsek ült, aki 1262—1264-ben István ifjabb király kancellárja.[144] 1264-ben, Smaragd érsek megöletése után István lett Kalocsa érseke, később V. István király kancellárja.[145] Meglehet, hogy a számadásban említett megadományozásban István érsek részesült, érseksége 1264. évi elfoglalásakor.

27. RACIUS DE POTOK

60. tétel: duos cindatos transmarinos pro II. marcis Racio de Potok.

A személynév — Racius — azonosítható az 1267-ben István ifjabb király tarnicusa és homo regiusaként említett Rach-éval.[146] Nyilván István ifjabb király sárospataki udvartartásának egyik tagja volt.

[138] *Pauler Gy.*: II. 334., 686., 202. jegyzet.
[139] *Gombos A.*: Catalogus 1800—1803 (Béla herceg esküvője).
[140] *Szentpétery I.*: 1477., 1833. sz.
[141] *Szentpétery I.*: 1833. sz.
[142] *Knauz F.*: I. 363. — *Salamon F.*: i. m. II. 237. skk.
[143] *Szentpétery I.*: 1421., 1661., 1951.
[144] *Szentpétery I.*: 1830.
[145] *Szentpétery I.*: 1814., 1830. és jegyzetei. *Wertner M.*: IV. Béla király 194—195.
[146] *Szentpétery I.*: 1870.

28. FRATER F. (?)

5. tétel: XV. vulnas de gancy pro quatuor marcis datas fratri F. (Huszti kérdőjellel látja el a monogramot.)

Talán az udvar valamelyik klerikusáról van szó, vagy arról az idős Felicianus fraterről, aki utóbb, az 1270-es években a Nyulak-szigeti kolostor priorja volt.[147]

29. NUNCII DE PULGARIA

80. tétel: X vulnas de Gancy pro II. marcis et dimidia, quas dedit nunciis de Pulgaria.

V. István király 1270-ben maga mondja, hogy Erdély átvétele óta, 1260. és 1264. között, öt ízben viselt a bolgárok ellen hadjáratot.[148] Alkalmasint az utolsó, *1263. évi bulgáriai hadjáratát követő békekötés követeinek megajándékozásáról van szó.*

30. IOCULATOR DOMINE REGINE

97. tétel: unum cindatum de Luk pro marca et dimidia ioculatori domine regine, quem R. iussit.

Értékes korai adat ioculatoraink történetéhez: a toszkánai Lucca drága, cindatumnak nevezett selymeit a királyné ioculatorán kívül kizárólag a királyi káplánoknak adományozta a király (68. tétel). Eszerint inkább nyugat- vagy dél-európai trubadur lehetett Erzsébet királyné ioculatora, mint népi igric, vagy királyi conbibator!

Gerevich Tibor (lásd 3. jegyzet) egyszerűen *bohócnak* fordítja az adatot.

31. KUNOK, CUMANI

Megajándékozásukról főként az ügylet második félidejében esik szó (76., 85., 86., 87., 98., 112.). Összesen 134 márka értékben kapnak textiliákat. A 76. tétel zavaros szövegében mintha személynév — Tas, vagy Tos cumanus — szerepelne.

Az igen jelentős összértékű textil-juttatásokat, eddigi megállapításainkra is figyelemmel, mindenképpen az 1264. esztendő első felére kell tennünk. Ismeretes, hogy István ifjabb király, aki 1254-ben Erzsébetet, az Imperator Cumanie leányát vette el, egészen 1264-ig döntő módon támaszkodott kunjaira. Még az 1262. december 5-én, atyjával kötött poroszlói egyezségben is hangsúlyozza, hogy *kun főemberei tanácsára köt békét.*

Mégis 1264 tavaszán kunjai elpártolnak tőle és Ernye bán vezetése alatt fegyveresen fordulnak ellene.[149]

A fenti elemzések után három személy azonosításával maradtam adós: Syr Wulamnak, a domina Reginanak s végül a dominus Rex személyének azonosításával.

Az elmondottak azonban markánsan megrajzolták Syr Wulam helyzetét, s egyértelmű határozottsággal állították elénk István ifjabb királyt és feleségét, Kun Erzsébetet.

Az egyes személyeknél elmondott időrendi, kortani adatok tisztán megszabják a velencei Computus keltezésének felső időhatárát. Ez az 1264. év májusa.

Ekkor hagyta cserben gazdáját Benedek prépost, az ügylet egyik legtöbbet említett alakja, az ifjabb király alkancellárja. Utaltam rá, hogy Benedek prépost árulása lehetett közvetlen oka annak, hogy Syr Wulam sebtiben leirassa e számlakivonatot. De ugyanekkor hagyták el István ifjabb királyt addigi támaszai, a kunok és Benedek prépposttal, Kán nembeli Miklós prépposttal, a Smaragd kalocsai érsek halála után újdonsült ifjabb királyi kancellárral együtt az öreg királyhoz pártoltak át. Már előbb elpártolt Istvántól Kemin fia Lőrinc is, akit — feltételesen (a hibás oklevélírás, vagy olvasás okán) — azonosnak vettem a jegyzékben szereplő Laurencius filius Rem személyével.

Ám ugyanez az időpont az, amikor az ifjabb király mellé sorakoznak — régebbi hívein kívül — olyan bárók is, akik korábban IV. Béla udvarának voltak feltétlen támaszai. Így Rátót nembeli István, Panyit comes, ennek Jakab nevű fia, a két Csák bán. A Computusnak Walter ispán budai házát említő adata is arra mutat, hogy a számla összeállításának még az 1264 júniusában kirobbant háború előtt végbe kellett mennie. Benedek prépost ugyanis még az ifjabb király részére vett át selmeci ezüstöt az öreg király budai pénzverőkamarásától s abból nyomban fizetett is Syr Wulamnak.

1264 júniusa után ez már nem történhetett volna meg.

[147] *Lovas E.:* i. m. 48.

[148] *Knauz F.:* II. 4—5. — *Pauler Gy.:* II. 318. skk.

[149] *Szentpétery I :* 1869, 1870. sz. — *Győrffy Gy.:* A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 248. skk.

Lodomér mester felbukkanása is lényeges a Computus dátuma szempontjából: ő az áruló Benedek prépost alkancellársága idején is tagja az ifjabb király kancelláriájának, de pénzügyet csak akkor intéz, mikor Benedek már árulását latolgatja; Lodomér 1264 júniusa után Benedek utóda az ifjabb király alkancellárságában.

Egyed mester, Rátót nembeli István, Gutkeled nembeli Miklós (— ha ugyan nem Kán nembeli Miklós prépost, az 1264-ben árulóvá lett ifjabb királyi kancellár? —) Gutkeled nembeli Ivachinus (vagy Joákhim) mester, a két Csák bán, Hahót nembeli Arnold mester és ennek Jakab nevű fia, Csák nembeli Domokos mester, Rosd nembeli Demeter comes — a számadás főalakjai — az áldatlan harcban 1264 tavaszán István mellett álltak és István 1265. tavaszán kivívott isaszegi végső győzelméig mellette is maradtak. Kemin fia Lőrincnek István — és egyidejűleg atyja — által való megadományozása, majd István ellen való fordulása (1264 nyár), utóbb pedig István fogságára való esése (1264 ősz, Feketehalom) szintén hozzásegít az egyre szűkebbre vonható szabatos időmeghatározáshoz.

Mindezek egybevetésével: *az ügylet kezdetét nem tenném az 1264. év kezdete elé, lezárását pedig 1264. év májusára.*

Az apa és fiú közt kirobbanó háború előre eső árnyéka, a kirobbanást megelőző diplomáciai aknamunka magyarázza a Computus minden aritmiáját, szaggatottságát, esetlegességét. Már bevezetőmben utaltam arra: csalódás érné a kutatót, ha ebben a hevenyészett, sebtiben összecsapott számlakivonatban a középkori udvarok rendszeres számadáskönyv-tételeit keresné! Szó sem esik Syr Wulam számadásában az udvartartás reális, kötelező tételeiről: udvari salláriumokról, építkezésekről, élelmiszer vagy bor-beszerzésekről, de még a katonai kiadások is csak burkoltan lapulnak meg a Computus tételei mögött. A hatalomszerzés, a hatalommegtartás célját szolgálják ezek a — mondjuk ki nyiltan — vesztegetési és segélyezési árutételek.

Az adományozások, anyagi juttatások István ifjabb királynak azt a lázas törekvését tükrözik, amellyel igyekszik magához fűzni ingatag báróit s igyekszik magához csábítani atyja főembereit. Azok a bárók, akik elpártolnak IV. Bélától, nála keresnek és találnak kárpótlást.

Az adományozások, anyagi juttatások, maguk az áruk, azok eredete, az ügylet egyes ágazatainak jellege (például a kézizálog visszabocsátások) azonban az ügylet, vagy hitelművelet lebonyolítóját, Syr Wulam, vagy Syr Wilam személyét is jobban megvilágítják. Alakjára, úgy érezzük, Soranzo élesebben világított rá, mint utóbb Huszti Dénes.

Nyilvánvalóan a magyar udvar embere, valami módon István ifjabb király udvari embere: jelentős és likvid jövedelmek ura, távolsági kereskedőkkel kollaboráló fezőr, a Lederer Emma által jellemzett XIV. századeleji pozsonyi Hambacto bankár típusának félszázaddal régebbi előde.

A Computus tükrében: Syr Wulam királyi hitelező, nempedig — mint Huszti vélte — velencei kalmár!

Későbbi megállapításaink szétfoszlatják azt is: vajon egyáltalán *Velence* piacához fűződik-e Syr Wulam áruszerzői tevékenysége? A Computus velencei őrzéshelye egymagában még nem bizonyítéka ennek!

Akkori gazdasági viszonyaink között ilyen méretű hitelműveleteknek — kereskedelemmel is foglalatos — lebonyolítóját leginkább a királyi regále-bérlők közt kereshetjük. Ennek lehetőségét maga Huszti is fel-, majd elveti.[150] (Lederer Emma — a XIV. század elején működött Hambacto pozsonyi bankárról, pénzügyi tevékenysége alapján — adatok nélkül is — feltételezi, hogy Hambacto kamaraispán, vagyis kamarabérlő volt.)

Minde kérdéseket azonban — így Syr Wulam személyének, szerepének tisztázását is — munkánk összefoglalójára tartogatjuk.

Most pedig a Computusban szereplő személyek azonosításának kísérlete után — két táblázaton — tekintsük át:

A) a számadásban szereplő személyek időrendi adatait, majd azt:

B) Ki és mennyit kapott — gyaníthatóan — István ifjabb királynak ezekből a bőkezű juttatásaiból?

A) A SZÁMADÁSBAN EMLÍTETT SZEMÉLYEK IDŐRENDI ADATAI

Személynév	Terminus post quem	Terminus ante quem	Feltételezés
1. Walter	1261/63.	1278/79.	
2. János, kir. orvos	—	1267.	
3. Lodomér mester	1260.	1266.	
4. Benedek prépost	1262.	1264. június.	1264. V. hó.
5. Benedek mester	1262.	1269.	
6—8. Kir. káplánok, András mester	1262.	1266.	
9. Egyed mester	1264.	1313.	
10. Rátót nb. István	1264. V. hó.	1264. V. hó.	1264. V. hó.

[150] *Huszti D.:* i. m. 20.: „... IV. Béla regalebérlői, bár rendelkeztek bizonyos tőkével, a legjobb akarattal sem nevezhetők egy új gazdasági szellem (t.i. a nyugati kora-kapitalista szellem) megtestesítőinek."

Személynév	Terminus post quem	Terminus ante quem	Feltételezés
11. Nicolaus de Zobolh	1262.	1265.	
12. Kán nb. Miklós	1264. év eleje	1264. V. hó.	1264. V. hó.
13. Rajnald mester	1259.	1289.	
14. J. (?), Rajnald testvére	1263.		
15. Hahót nb. Csánk bán	1260.	1265.	1264. I. fele.
16. Csák nb. Csák bán	1264.	1270.	1264.
17. Hahót nb. Arnold	—	1292.	1264.
18. Hahót nb. Jakab	1264.	1280.	1264.
19. Gutkeled nb. Ivachin	1263.	1277.	1264.
20. Csák nb. Domokos	1240.(?)	1298.	
21. Csák nb. Ugudinus	1264.	1270.	1264.
22. Rosd nb. Demeter	1260.	1282.	1264.
23. Kemin fia Lőrinc	1262.	1264. ápr. előtt	1264.
24. Ajudus	—	—	
25. Wernerius	—	—	
26. Archiepiscopus Colociensis	1264.	1264.	1264.
27. Racius de Potok	—	1267.	
28. Frater F.	—	—	
29. Nuncii de Pulgaria	1260.	1264.	1264.
30. A királyné ioculatora	—	—	—
31. Kunok	—	1264. tavasz	1264. tavasz

B) A SZÁMADÁSBAN EMLÍTETT JUTTATÁSOK ELOSZTÁSI ARÁNYA

1. Kunok		134	márka ezüst
2. Kir. káplánok		74,5	márka ezüst
3. János kir. orvos		2	márka ezüst
4. A kalocsai érsek		5	márka ezüst
5. Bolgária követei		2	márka ezüst
6. domina Regina		260,5	márka ezüst
7. A királyné ioculatora		1,5	márka ezüst
8. Arnold mester 80			
9. Csák bán[151] ??			
10. Rajnald mester[152] 23	*Hahót genus*	106	márka ezüst
11. Jakab mester 3			
12. Ivachinus *Gutkeled genus*		44	márka ezüst
13. István mester *Rátót genus*		59,5	márka ezüst
14. Egyed mester *Monoszló genus*		61	márka ezüst
15. Domokos mester 29			
16. Ugod mester 10	*Csák genus*	63	márka ezüst
17. Csák bán 24			
18. Miklós mester *Kán genus*		3	márka ezüst
19. Kemin fia Lőrinc ?		?	
20. Demeter ispán *Rosd genus*		?	
21. Nicolaus de Zobolh		10	márka ezüst
22. Magister Ajudus		20	márka ezüst
23. Verneryus		7	márka ezüst
24. Racius de Potok		2	márka ezüst
25. Frater F. (?)		4	márka ezüst
26. Benedek, az ifjú király lovászm.		5	márka ezüst
27. A dominus Rex többi terhe		859	márka ezüst
	Összesen	1485,5	márka ezüst

[151] Hahót nembeli és Csák nembeli Csák bán személyének, így a rájuk vonatkozó gazdasági adatoknak szétbontása nem sikerült; a Csák bán javára szolgáló juttatásokat így a Csák nb. Csáknál tüntettem fel.

[152] Esetleg a Ják nemzetség tagja.

Eszerint a ráfordítások felhasználásából 859 márka ezüst jut a király személyes udvartartására; 260 és fél márkányi árut a királynéi udvartartás emészt fel. A királyi udvartartáshoz számítható még a király orvosának (2 márka) és a királyi káplánoknak, illetve András mester kápolnaispánnak adott juttatás (74 és fél márka), míg a királynéi udvartartást terheli a ioculator másfél márka értékű luccai selyem-ruházata.

S a többi? Az István ifjabb királyhoz pártoló nemzetségek közül a Buzád—Hahótok járnak az élen (106 márkával), noha Hahót nembeli Csák bánt nem tudván a Csák nembeli Csáktól elkülöníteni, az összes Csák bán-féle juttatást a Csák nemzetségnél könyveltem el. A Hahótok után sorrendben a Csák nembeliek következnek (63 márkával), Monoszló nembeli Egyed mestert 61 márkával, Rátót nembeli Istvánt 59 és fél márkával, Gutkeled nembeli Ivachin v. Joákhim mestert 44 márkával adományozza meg a dominus Rex.

Kirívóan magas a — hűtlenné váló — kunok dotálása: 134 márkányi ajándékukkal többet kapnak, mint a legféltettebb vezető genus főemberei.

Táblázatunk így mintha bizonyos politikai felvásárlások taksája is lenne!

Megkapó emléke ez annak, hogy István ifjabb király 1264-ben, az atyjával való háború küszöbén, mennyire görcsösen igyekszik magához fűzni elpártoló híveit, köztük a vele rokonná lett kunokat, akik utóbb mégis atyja zászlai alá sereglettek.

A Rajnald mesternek, a Csák nembeli Domonkosnak és a Csák nembeli Csák bánnak adott juttatások értékei, *23 és 29 márka ezüst között, mintha azt a tarifát jeleznék: mennyi volt 1264-ben, a feudális anarchia idején egy-egy magyar báró megvesztegetésének* — szebben kifejezve: hűségen-tartásának, vagy hűségre térítésének — *kialakult értéke.*

III. MEGADOMÁNYOZOTTAK ÉS KÖZVETÍTŐK, KIFIZETŐK. AZ ÁRUK

Az ügyletben szereplő személyeknek látnivalóan két csoportja van. Egyesek csak ajándékokat, egyszeri, vagy többszöri juttatásokat kaptak. Más személyek — noha esetleg ők is kaptak kisebb jutalmakat — inkább áru-átvevői a király részére szállított portékáknak.

Ezeket a közvetítőket, áru-átvevőket csak akkor tudjuk élesen elválasztani a megajándékozott bárótól, ha azokat a személyeket nézzük meg, akik királyi megbízásból Syr Wulam részére törlesztéseket eszközöltek. Syr Wulamnak, a számadás szerint mindössze négy személy fizetett. Így a királyi megbízottak száma — magát a dominus Rexet is beleértve — négy személyre olvad le. Ezek: maga az ifjabb király, Benedek prépost alkancellár, Lodomér mester notárius (1264 júniusától, Benedek örökén, alkancellár) és Kelyan fia András mester, az ifjabb király kápolnaispánja.

KIFIZETŐK ÉS KIFIZETÉSEK

1.) Benedek prépost	90	márka ezüstben
2.) Lodomér mester	60	márka sóban
3.) Benedek prépost	75	márka ezüstben
4.) András kápolnaispán	261	márka ezüstben
5.) A király, a királyné helyett	150	márka ezüstben
6.) Benedek prépost	100	márka ezüstben
összfizetés	736	márka ezüstben számítva

A kancellária tagjainak és a kápolnaispánnak a király pénzügyeivel való foglalatossága, talán további kutatást igénylő udvar-igazgatási mondanivalókat, a királyi ház gazdasági vitelére vonatkozó távolabbi jelzéseket tartalmazhat.

Maguk a juttatások — ékszerek, zálogtárgyak visszaváltatásai, az ezüstrudakban nyújtott készpénz-adományok s a készpénzzel egyenértékű[153] — s a vert pénznél értékállóbb — textil-ajándékok — az elmondott történeti eseményekben lelik magyarázatukat. De az 1264. esztendő viharos eseményeit magyarázzák is.

Az áruknak, a visszatérő tételeknek egységárait Huszti Dénes elemezte. Mégis újból rá kell mutatnunk a *textil*-juttatások itteni felsorolásának kultúrtörténeti értékére.

Azt, hogy a textil e kornak mennyire megbecsült nemes valutája, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a magyar királyi udvar már III. Béla korában is textíliában kapott bizonyos szolgáltatásokat, s III. Béla neje Chatillon Anna 1189-ben ugyancsak textíliákkal ajándékozta meg az országon átvonuló Barbarossa Frigyest.[154]

[153] Anjou kori okmánytár. I. 187. — *Lederer E.*: i. m. 26.

[154] *Hóman B.*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 425—426. — *Knauz F.*: I. 138.

Computusunknak különös becse, hogy tucatjával őrízte meg azoknak a textil-adományoknak emlékét, amelyekről mindössze *egy* oklevelünk s néhány krónikás adatunk szól.

Az egyetlen ilyen tárgyú oklevelünk szerint épp 1263-ban és éppen István ifjabb király adományozta meg Jolántát, solymászispánja kislányát három fertó bársonnyal és egy vég finom vászonnal; Jolánta ugyanis az ifjabb király leányát — valószínűleg a későbbi nápolyi királynét[155] — futásban és ugrásban legyőzte.[156]

A Computusban szereplő textilekkel kapcsolatban még utalhatnánk néhány adatra, amelyben külföldi krónikák a magyar király udvarának pompájáról emlékeznek meg. Így 1252-ben, pozsonyi látogatásakor leírják a halicsi Danyiil herceg aranybibor ruháját, megemlítvén, hogy IV. Béla Danyiilnak saját ruhatára egyik darabját ajándékozta oda. 1264-ben Béla hercegnek, István ifjabb király öccsének pozsonyi esküvőjekor a magyar bárók pompája ugyancsak elkápráztatta a németeket. A krónikás álmélkodva számol be a sok hermelinről, a szürke és tarka prémes bibor mentékről, gallérokról. A magyarok kucsmáin ezüst forgóban fényes pávatoll díszlett. Hosszú szakállukba — tatár módra — drágagyöngyöt, drágakövet fontak... a király halántékán arany láncocskák csüngtek. Az ifjú párt megeskették, majd a vőlegény, Béla herceg arany koronát tett a menyasszony fejére.[157] Ezen az esküvőn, a stájer Rimes krónika szerint maga István ifjabb király is részt vett. Ha ez igaz, lehet, hogy a leírás egyik-másik díszruhája mögött a Computus árutételei húzódnak meg.[158]

Az ékszerek sorából két sertumról, vagyis diadémről már megemlékeztünk. Az egyik 20 márka értékű volt, s a király birtokában maradt. A másikat Istvántól, talán lakodalma alkalmából — Gutkeled nb. Ivachin (Joákhim) mester kapta meg.

A világi ékszerneműek — a temérdek gyűrű, a katonai kitüntetés-számba menő nyaklánc,[159] fém-öv mellett — akad néhány egyházi rendeltetésű ékszer, egyházi szerelvény is. Így egy hat márka értékű ezüst kehely (17. tétel) és egy három márka értékű arany kereszt. Ezek talán az ifjabb király sárospataki kápolnájába, vagy az István által annyira kedvelt — s miatta oly sokat szenvedett — Margit királyleány budai Nyulak-szigeti kolostorába kerülhettek. Tudjuk, hogy Margit apáca szüleitől és testvéreitől, kivált István ifjabb királytól gyakran kapott ajándékba ruhanemüket, arany és ezüst tárgyakat.[160] (A Nyulak-szigeti kolostorban — István későbbi temetkező helyén — egyébiránt nem csupán István huga, Margit apácáskodott. 1258 óta, négy éves gyermek kora óta itt nevelték István király leányát, Erzsébetet, Rosenberg Zavis későbbi nejét is. Ugyanitt volt apáca az a Margit is, akinek anyja István huga, atyja Saint Omer-i Vilmos macsói herceg volt.[161])

IV. A SZÁMADÁS FÖLDRAJZI FOGALMAI, HELYNEVEK, ÁRUK EREDETHELYE

A velencei Computusban, akár egyes áruk eredethelyének megnevezése alakjában, akár fizetési, áruátvételi hely neveként számos — összesen huszonegy — földrajzi fogalom és helynév szerepel.

A) MAGYARORSZÁGI HELYNEVEK (A számadás írásmódjában)

1. in Suris
2. N. de Zobellis (Husztinál — de Zobolh)
3. R. de Potok, Potok
4. Colocensis
5. iuxta Goron
6. Ugacha
7. Wach
8. Syrmia
9. in sylvis de Lompert
10. in salibus de Zeloch
11. in Bistrka
12. Buda in domo Valterii
13. argentum de Semluhe

[155] Erzsébet, az idősebb leány ugyanis 1258. óta a szigeti zárda növendék-apácája.

[156] *Szentpétery I.:* 1815. sz.

[157] *Pauler Gy.:* II. 334. és 686., 202. jegyzet. — *Gombos A.:* i. m. i. h.

[158] Az esküvő — Pauler megállapítása szerint — csak 1264 októberében ment végbe, vagyis akkor, amikor IV. Béla és István háborúja már rég kirobbant.

[159] Így kap Dózsa is kitüntető aranyláncot II. Ulászlótól nándorfehérvári haditettéért.

[160] *Lovas E.:* i. m. 9, 21, 78, 141, 142, 150, 189—190.

[161] *Lovas E.:* i. m. 153. jegyzet.

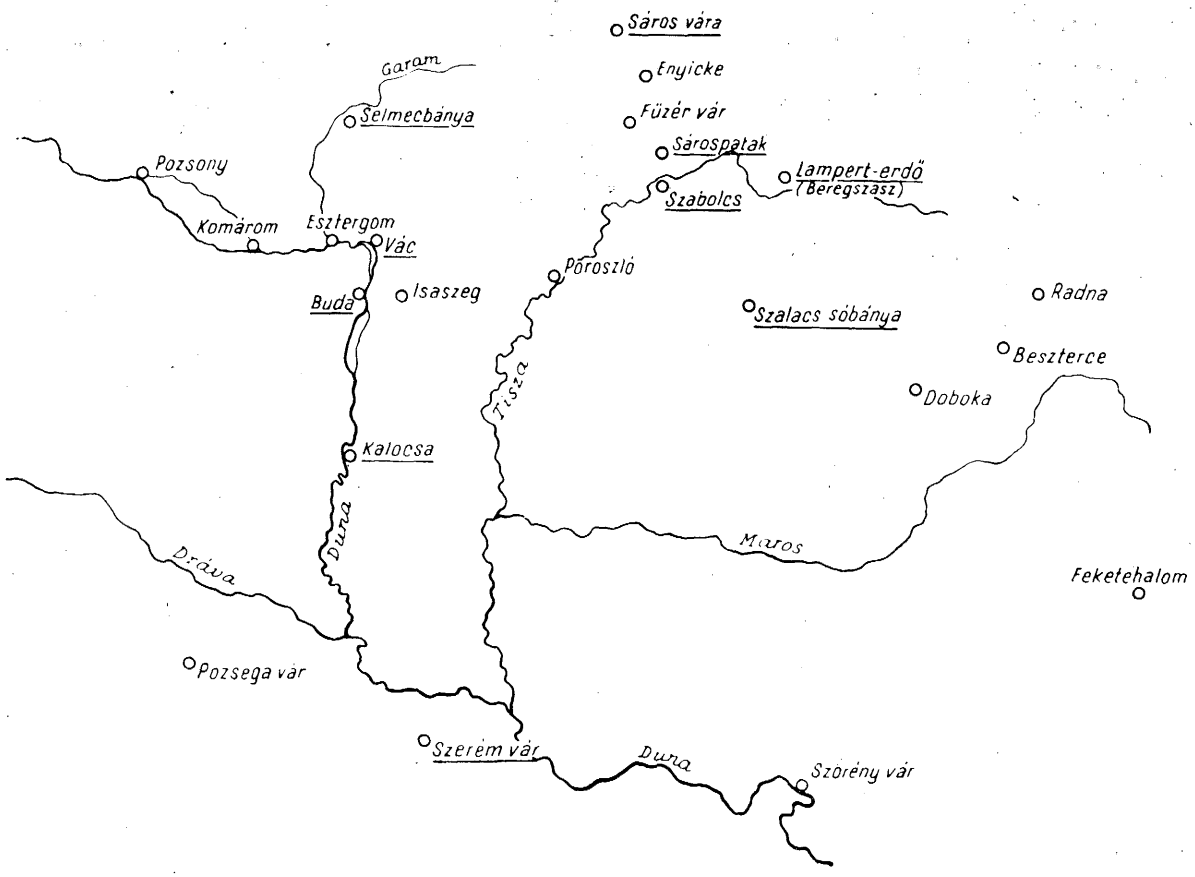

1. kép. A számadás magyarországi itinériuma
Itinéraire hongrois du Compte

B) KÜLFÖLDI HELYNEVEK, FÖLDRAJZI FOGALMAK

14. in Vom
15. Pulgaria
16. Cumania (íráshiba, Cumani helyett!)
17. de gancy, gancytus
18. de melan
19. de Luka, Luk
20. tartarense
21. transmarinum
22. atabit

(— Velence, a számadás levéltári őrzéshelye egyetlen egy ízben *sem* szerepel a költségjegyzékben.)

A) A SZÁMADÁS MAGYARORSZÁGI HELYNEVEINEK FELOLDÁSA

1. in Suris. Syr Wulam nevezi így azt a helyet, ahol számadását a királynak benyújtotta. A helynévben Sáros királyi vára nevét sejtjük.[162] Sáros 1249-ben királyi birtok; 1250-ben és 1259-ben IV. Béla király dátumhelye volt. 1264-ben és 1269-ben István ifjabb király diszponált a sárosi királyi várföldekkel.[163]

1263-ban Hyppolit sárosi pap az ifjabb királyné comes cancellarieja.[164] 1264-ben, 1267-ben a sárosi vár István ifjabb király dátumhelye volt.[165]

Szentpétery szerint István ifjabb király az 1264. évben, június 22. után tartózkodott *Sáros várában; így valószínű, hogy ekkor került sor Syr Wulam számlájának bemutatására.*

[162] *Szentpétery I.:* 917., 937., 938., 1312.
[163] *Szentpétery I.:* 1833., 1898.
[164] *Szentpétery I.:* 1798. sz.
[165] *Szentpétery I.:* 1775., 1779., 1798., 1865., 2154. sz.

2. Zobellis (Husztinál: Zobolh). Az ifjabb király országrészére eső Szabolcs megyének Miklós nevű comesét említettük már; 1266-ban Szabolcs megyében István ifjabb király kápolnaispánjával, Kelyan fia Andrással iktattat.[166]

3. Potok. A számadás megemlíti a megadományozottak közt Racius de Potok személyét (60. tétel). És e helynév, mint magister A. egyik áruátvételi színhelye is előfordul (115. tétel).

Félreérthetetlenül Sárospatakról van szó. A már 1201-ben, Imre király által privilegializált Patak[167] jogait 1272-ben V. István erősítette meg.[168] Sárospatak István ifjabb király udvartartásának s kápolnaispánságának is állandó székhelye volt. Istvánnak tulajdonítják a sárospataki vár kiépítését is. 1262-ben István ifjabb király Kállai Ubul fiának, Mihály ispánnak adta a pataki várban épülő tornyot;[169] 1262-ben a pataki ispánságban birtokot is adományozott István Kállai Ubulnak;[170] — a sárospataki vár 1263 márciusában, 1267 (?) decemberében, majd 1268-ban az ifjabb király dátumhelye volt.[171]

Az előzőekben ismételten említettük István ifjabb király sárospataki várának 1264-ben atyja, IV. Béla király és nővére, Anna macsói hercegnő által történt ostromát. Patak ekkor, 1264 nyara és 1265 tavasza között átmenetileg az öreg király kezére került. A vár elestével az idősebb király fogságába esett az ifjabb királyné, Kun Erzsébet, László herceggel és három kis leánytestvérével együtt, mint ezt később maga Kun László király is megemlíti.[172] Patak 1264 nyarán történt eleste után került az ifjabb királyné, Kun Erzsébet, sógornőjének, Anna macsói hercegnőnek turóc-vári fogságába.[173]

4. Colocensis. Kalocsai (70. tétel; l. a kalocsai érsekről mondottakat a 26. szám alatt).

5. iuxta Goron. A Garam mellett (111. tétel). István ifjabb királyi itineráriumát nem ismerjük. Szentpétery szerint — aki azonban az évszámban bizonytalan — István ifjabb király 1262. december 5., tehát a poroszlói békekötés *után* járt a Vág mellett, ahol Esztergom és Dömös egyházi intézményeinek birtokügyében intézkedett.[174] A bizonytalan keltezésű oklevél valószínűbben 1264-ben kelt, mert István király az oklevélben Kalocsa érsekeként már nem az 1264. év első felében megölt Smaragd érseket, hanem annak 1264. tavaszán-nyarán megválasztott utódát, Istvánt említi meg.

6. Ugacha. Ugocsa. A számadás 113. tétele szerint áruátvételi hely. 1262-ben már István ifjabb király territoriuma.[175] Később az ifjabb király dátumhelyeként is előfordul.[176]

7. Wach. Valószínűleg Vác.

A számadás 114. tétele szerint az ifjabb király itt vett át áruneműket Syr Wulamtól.

8. Syrmia, Szerémség. A számadás 117. tétele szerint a király a syrmiai kollektából fizettet.

A Szerémség István ifjabb király korában 1264-től az ő országrészéhez tartozik. Adóját, mint a számadás is mutatja, István szedette. Miklós szerémi ispánt — valószínűleg Gutkeled nembeli István bán fiát, Ivachin mester testvérét — úgylátszik 1264-ben üldözték István ifjabb király udvarába.[177] Az 1264/65. évi belső háború után, az 1266. március 23-án a budai Nyulak szigetén történt békekötés után István ifjabb király visszabocsátotta anyjának az addig általa birlalt *Cameram de Syrmia*, az izmaeliták Rugas nevű birtokával és a pozsegai várral együtt.[178] (A szerémi pénzverő kamarát az 1250-es években Gutkeled István bán alapította; az itteni kamaratiszteket 1253-ban említik először.[179])

A velencei számadásnak a Szerémségre s a szerémi kollektára utaló adata így tehát fontos datáló bizonyíték. Az 1264 júniusában kitört belviszálytól, majd 1265-től (az isaszegi győztes csatától) az 1266 tavaszán bekövetkezett békekötésig a szerémi kamara s vele a Szerémség István kezén volt. Azonban Benedek

[166] *Szentpétery I.*: 1852.
[167] *Szentpétery I.*: 194. sz.
[168] *Szentpétery I.*: 2150. sz.
[169] *Szentpétery I.*: 1785. sz. — A sárospataki újabb eredményekről: *Dercsényi D.—Gerő L.*: A sárospataki Rákóczi vár. Budapest, 1957. 7—12.
[170] *Szentpétery I.*: 1789. sz.
[171] *Szentpétery I.*: 1267, 1800, 1874. sz.
[172] *Wenzel G.*: VIII. 259., IX. 13, 14.
[173] *Wenzel G.*: XII. 2., 8., 301. — *Szentpétery I.*: 1366. sz.
[174] *Szentpétery I.*: 1795. sz. — *Knauz F.*: I. 472.
[175] *Szentpétery I.*: 1788.
[176] *Szentpétery I.*: 1866. sz.
[177] *Wenzel G.*: VIII. 334. — *Pauler Gy.*: II. 685.
[178] *Szentpétery I.*: 1849. sz.
[179] *Szentpétery I.*: 998. sz. — *Hóman B.*: i. m. 335.

prépost csakis 1264 júniusa előtt fizethetett Syr Wulamnak a szerémségi adóból, mivel ő maga 1264 júniusától (egészen 1267-ig) elpártolt Istvántól. (A belviszály idején egyébként a Szerémség is az öreg király kezére került; 1267-ben azonban, amikor Benedek újra István udvarában bukkan fel, István már visszabocsátja anyjának Pozsegát, a szerémi kamarát s a Szerémséget.)

Ebből azonban *egy melléktéma* is adódik s e kérdésre *numizmatikai irodalmunkban nem találok választ.* A kérdés az: ha a szerémi pénzverő kamara — az 1264/65. évi háború megszakításával — egészen 1266-ig István ifjabb király kezén volt —, s ha Gutkeled nembeli István bán az 1250-es években Pakráczon és Zágrábban már veretett báni dénárokat[180] — vajon Istvánnak, mint ifjabb királynak, nem volt-e szükségképpen *önálló pénzverése?*

A szakirodalom Istvánnak csak királyi — tehát 1270 utáni — vereteiről tájékoztat.

9. in silvis de Lompert. Lompert erdején a beregi erdőt sejtjük.[181] 1249-ben, amikor IV. Béla Beregszász kiváltságát adományozza, a város neve: Luprechtzaza.[182] A kiváltságlevelet 1270-ben éppen V. István erősítette meg.[183] Beregszász — Luprechtzaza plébániája az esztergomi érsekséghez tartozott, egyháza királyi kápolna.[184] István ifjabb király, aki Füzér várát és Bereget nővérének, Anna macsói hercegnőnek javaiból foglalta le,[185] az 1263. év karácsonyát Beregben töltötte.[186] Számadásunkban, mint az ifjabb király kifizetési helye szerepel.

10. in salibus de Zeloch. A szalacsi (Salacea, Bihar megye, Románia) só-regále már az 1222. évi aranybullában szerepel.[187]

Akkor, amikor *1262. december 5-én a két uralkodó gyakorlatilag kettéosztotta az országot* s viszonyaikat a poroszlói egyezséggel biztosítja,[188] az ország összes sóbányája István ifjabb király területére került. István az egyezségben messzemenően garantálja IV. Bélának a keleti országrész só-regáléjára vonatkozó jogát[189] — aminek ellenében nyilvánvalóan szankcionálnak egy már kialakult gyakorlatot a pénzverő kamarákra vonatkozólag is.

Az ország ekkori három pénzverő kamarája közül ugyanis kettő — Esztergom és Buda — az idősebb király országrészére esett, a Szerémséget viszont, mint láttuk, István erőszakkal tartotta, 1264-től 1266-ig birtokában.

11. in Bistrka. Beszterce. Pauler említi, hogy a IV. Béla és István ifjabb király közötti sérelmek egyik főoka az volt: István lefoglalta anyjának Erdély északkeleti részén fekvő jószágait, Besztercét, Radnát, Királynémetit.[190] Az ifjabb király itt úgylátszik önálló megyét szervezett: 1274-ben Pál mester a rodna-i és byzterce-i comes.[191]

12. Bude in domo Valterii. Az adatot már a Valter ispánról elmondottakkal értelmeztük. Itt csak annyi a hozzátennivalónk: a számadás 122. tétele azt mutatja, hogy — amint IV. Béla királynak megfelelő hányad járt a keleti országrész só-regáléjából — Istvánnak is volt járandósága az idősebb király területére eső budai pénzverő-főkamarából, illetve az ott verésre kerülő — valószínűleg selmeci eredetű — ezüstből. Ez az oka és magyarázata annak, hogy az ifjabb király alkancellárja Benedek mester — 1264 tavaszán — Budán járt s abból az ezüstből amelyet néki Walter, az öreg király budai kamaraispánja fizetett, kicsiny törlesztésével kielégítette a király hitelezőjét, Syr Wulamot.

13. Argentum de Semluhe. A Budán 1250 óta működő pénzverő-kamara ezüstjét Selmecről kapta. Selmec arany- és ezüstbányái az 1250-es évektől bőven termeltek.[192]

A rossz leírású (Semluhe) helynév azonban esetleg fedheti a Sáros megyei Szmilno, Szemelnye-bányát is.[193]

[180] *Hóman B.:* i. m. 335., 458.
[181] *Csánki D.:* Magyarország történeti földrajza, I. 411.
[182] *Szentpétery I.:* 867., 2129. sz.
[183] *Szentpétery I.:* 2129. sz.
[184] *Knauz F.:* I. 369.
[185] *Pauler Gy.:* II. 329.
[186] *Pauler Gy.:* II. 683., 192. jegyzet.
[187] *Knauz F.:* I. 235. — *Csánki D.:* i. m. I. 599.
[188] *Szentpétery I.:* 1774. sz.
[189] *Knauz F.:* I. 478.
[190] *Pauler Gy.:* II. 329.
[191] *Szentpétery I.:* 2499. sz. — *Paulinyi O.:* A sóregálé kialakulása. Századok, 1924. 637. laptól.
[192] *Knauz F.:* I. 415, 427, — *Szentpétery I.:* 2320, 2438.
[193] *Szentpétery I.:* 1813, 2258. sz.

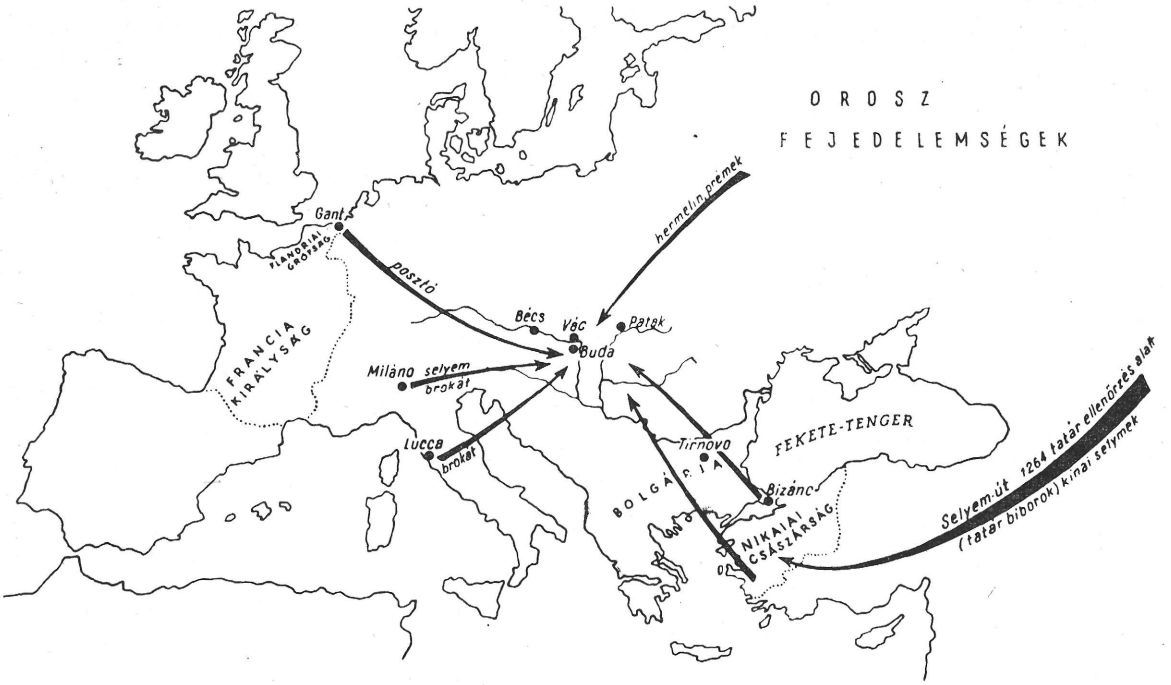

2. kép. Áruk áramlása Magyarországra a számadás adatai szerint
L'importation de marchandises selon des données du Compte

B) KÜLFÖLDI HELYNEVEK, FÖLDRAJZI FOGALMAK, ÁRUK EREDETHELYE

14. in Vom. Meg nem fejthető — talán rosszul írt, vagy olvasott helynév.

15. Pulgaria. Erről l. az előző fejezet 29. szakaszában mondottakat.

16. Cumania — Kunország neve a Computus 76. tételében. Valószínűleg elírás a „Tas cumani" helyett. A kunokról l. az előző fejezet 31. szakaszát.

17. de gancy, gancytus, gansitus. A számadás leggyakrabban, *tizenkét* alkalommal említett posztófajtájának eredethelye (5., 20., 29., 62., 68., 69., 75., 80., 95., 98., 100., 111. tétel). Huszti nem firtatja s *nem* oldja fel e Syr Wulam által leggyakrabban szállított posztó eredethelyét. A gancytus végjét, darabját (pecia) a jegyzék alapján 9 márkára, rőfjét (ulna) negyed márkára becsüli.[194]

Az áru neve a mai belgiumi Gand város nevére utal.

Ennek a flandriai városnak neve a XIII. századi Magyarországon jólismert, jó csengésű. Textiliparának termékeit Magyarországra települt flandriai távolsági kereskedők közvetítik; tranzitó állomásuk bizonyíthatóan a XIII. századi Esztergom. (1272-ben az esztergomi Latinváros tanácsa például akként dönt, hogy mivel polgártársuk, Rennerius, Gean pinguis mercator de Ganth-nak 27 márka ezüsttel adósa maradt, Rennerius csolnoki szőllejét a gandi hitelező kapja meg.)[195]

Gean — Jean — gandi kereskedő esztergomi szerepe, látnivalóan ismételt megfordulása Magyarországon, két dolgot árul el.

Az egyik az, hogy esztergomi adósa, Renner, nagy tétel gandi posztót vett át tőle. Nyilván azzal a céllal, hogy kis tételekben haszonnal adjon túl rajtuk. A másik — immár a velencei Computusszal kapcsolatos fontosabb — következtetés: a gandi áruknak, így tehát a velencei számadás legnagyobb textilmennyiségének Magyarországba való áramlásához *nem kell, de nem is lehet Velence piacát szupponálnunk:* bőségesen jött gandi posztó a XIII. századi Magyarországra — a Huszti által feltételezett — velencei közvetítés nélkül is. Ennek a XIII. századi magyar vámtarifákban bőséges nyomát találjuk.[196] Elég is, ha Kun László 1288. jólismert esztergomi vámtarifájára utalunk.[197] A gandi posztók magyarországi elterjedettségét mutatja az az 1286. évben kelt döntés is, amelyet Lodomér mester esztergomi érsek hozott a

[194] *Huszti D.:* i. m. 13—14.

[195] *Knauz F.:* I. 606. — *Zolnay L.:* Az esztergomi latinusokról. Esztergom Évlapjai 1960. 160.

[196] *Hóman B.:* i. m. 533. — *Gárdonyi A.:* i. m. 56.

[197] *Knauz F.:* II. 231.

szepesi prépost és a szepesi káptalan ügyében.[198] Eszerint a szepesi prépost javadalmai egy részét gandi, dorni és yperni posztóban kapta. 1295 körül a veszprémi püspök budai tizedbérlői évi 150 márka ezüstnyi bérösszegüket részben ugyancsak gandi és dorni posztóban fizették.[199]

A gandi posztó tehát elterjedt, értékálló valuta volt, nem pedig Velencén át importált luxuscikk.

18. de melan, mediolana. A milanoi bíbor egyízben (12. tétel) két márkás egységáron szerepel. A 79. tétel viszont két milanoi aranybíbort említ, mint a király C(sák) tárnokmesternek adott ajándékát. Ennek egységára öt márka volt.

19. de Luka, de Luk. A számadás 68. és 97. tétele említi a toszkánai Lucca — cindatumnak nevezett — selymeit. Egy ízben a királyi káplánokat, egy ízben a királyné ioculatorát jutalmazta luccai selymekkel a király.[200]

20. tartarense. A számadás négy alkalommal (3., 8., 31., 72. tétel) említ purpuras tartarenses, vagyis tatár bíborokat. Egységáruk hét márka, ami vetekszik a császári, tehát bizánci, vagy nikaiai bíboréval. (Ez tíz márka.) Jóval drágább tehát ez a — tatárnak mondott — bíbor az egyszerűbb, hat márkás tengerentúlinak nevezett bíbornál. Egy véget Rátót nembeli István mester kap belőle.

Valószínű, hogy ázsiai, kínai kelmékről van szó. Huszti, aki az egész, Computusunkban foglalt ügyletet a tatárjárás *előtti* időre tette, nem tudott mit kezdeni az „igen problematikus purpura tartarensis" adataival.[201]

A mi, 1264. évet hitelesítő datálásunk után a tatár, vagy tatár közvetítésű *kínai textilia felbukkanása nem meglepő.*

Hiszen a pápának és Szent Lajos francia királynak ekkoriban már mélyreható kereskedelmi egyezségei voltak a tatárokkal, akik Szírián, Bagdadon, Jeruzsálemen és Akkonon keresztül megnyitották a Levante felé az ellenőrzésük alatt álló Selyemutat.[202]

21. transmarinum. A tengerentúli bíborokat (purpura) és selymeket (cindatum) a számadásnak nyolc tétele (35., 41., 43., 60., 71., 78., 88. és 115.) említi.

A tengerentúli bíborok közt vannak olyanok, amelyeket császáriaknak — imperiales — neveznek; egy ízben arannyal átszőtteknek (deaurata). Egységáruk végenként *tíz márka.*

A tengerentúli *selymek* olcsóbbak; egy vég ára csupán egy márka.

22. atabit. Attabya a X—XI. századi *Bagdad* takácsainak negyede volt. (Ferenczy László közlése).

V. SYR WULAM SZEREPE A COMPUTUSBAN

Az eddigiekkel nagyjából meghatároztuk Syr Wulam ügyleteinek itineráriumát, néhány portékájának megállapítható eredetét.

Az, hogy textiljeinek túlnyomó többsége flandriai, a többi közül pedig kettő itáliai, egy bizánci, egy csoport pedig ázsiai eredetű, *teljesen feleslegessé teszi, hogy árubeszerzői tevékenységét Velence piacához kössük.* Velencéről különben maga a számadás egyetlen szót sem ejt.

De nemcsak a textilneműek eredete teszi kétségessé ezt a Velencéhez-kapcsolást. Syr Wulam ugyanis szűcsárukkal, szőrmékkel is kereskedett. Szűcsárui közül (4., 16., 49., 77. tétel) a legtöbbnél nem említi a jegyzék, hogy az egyes subák, gallérok, köpenyek milyen szőrméből valók. Egynél — ez nyilván a király személyes használatára készült — felemlíti, hogy hermelinprém. Két alkalommal viszont rókaprémből készült szűcsáruról esik szó. Hermelinnel e korban nem *velencei* kereskedők, hanem *az orosz prémvadászok megbízottai kereskedtek.* Azt pedig aligha lehet valószínűsíteni, hogy a XIII. századi Magyarország Velencéből importáljon *róka*prémet.

Így tehát bízvást elejthetjük Huszti feltevését Syr Wulamnak, mint velencei kereskedőnek alakjáról.

Syr Wulam alakját azonban mégis megrajzolja maga a számadás.

Említettük, hogy a dominus Rex és Syr Wulamnak — a számadásunkban tükröződő — üzleti kapcsolatának tartama talán csak hat-nyolc hónap s időpontja az 1264. esztendő első fele.

Az elszámolásnak egyik tétele, Syr Wulam utolsó követelése, a 116. sz. tétel viszont a királynak és a hitelezőnek egy *korábbi* elszámolására is utal: az előttünk fekvő Computushoz ugyanis három márkát

[198] *Knauz F.:* II. 211.

[199] Zichy okmt. I. 95. — Anjou kori okmt. I. 483. — *Székely Gy.:* A parasztság és a feudális állam kialakulása. (Tanulmányok a parasztság történetéhez. Budapest, 1953. 30—31.)

[200] A luccai selymekről *Huszti D.:* i. m. 13.

[201] *Huszti D.:* i. m. 12.

[202] *Lederer E.:* A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok, 1952. 345—363.

egy *régebbi*, hatvannyolc (vagy százhatvannyolc) márkás tartozás maradványaként csap hozzá Syr Wulam. *Vagyis: a most tárgyalt számadás egy, már az 1264. évnél korábban megkezdett folyamatos hitelműveletnek csupán egyik szakasza.*

Magának a számlának összeállításáról, annak hevenyészett voltáról szóltunk már.

De tegyünk már néhány észrevételt Syr Wulam szállításairól, áruiról! *Készpénz-juttatásokon és kézizálog-visszabocsátásokon túl három típusú árut szállított: textilt, ékszert* (illetve drágakövet) *és szőrmét.*

Nem foglalkozott tehát a kor divatos és kitűnően jövedelmező kereskedelmi ágazatával, a bor- és fűszerszám kereskedéssel.[203] Nevét — ha magyar — nem találjuk meg az egyházi tizedbérlők sorában sem.[204]

Szerepe e megszokott kereskedői szerepkörtől eltér abban is, hogy *kézizálog ellenében* több bárónak hiteleket nyújtott. Így Monoszló nembeli Egyed mester huszonkilenc, Csák nembeli Csák bán hat márkával, Rátót nembeli István három márkával adósa. Syr Wulam e mintegy féléves ügylet folyamán összesen 48 márka értékű kézizálogot bocsátott vissza az István ifjabb király köré csoportosuló bárónak (90., 101., 103., 104., 109. tétel) — *ad racionem domini Regis.*

Az viszont, hogy a bárók elzálogosított értéktárgyait a király szinte egyidőben válttatta vissza Syr Wulamtól (a 90—109. tétel átfutása idején), újra azt jelzi, hogy ezek a bajba jutott főemberek hirtelen és egyszerre bukkantak fel az ifjabb király körül. (Erre az 1264. év tavasza igen sok alkalmat nyújthatott; Rátót nembeli István például igen hamarosan elindult a felvidéki hadjáratra.)

Syr Wulamnak azonban ezek a kézizálogos ügyletei más irányba is terelik figyelmünket. Lederer Emma írja — középkori pénzügyleteinkről szóló művében — azt, hogy a kézizálogra való kölcsönzés még a XV. században is *zsidók* üzletága.

Érthető ez, hiszen a kölcsön egyéb zálogaként leköthető ingatlan — ház, vagy földvagyon — birtokbavételében a zsidók, az adós fizetésképtelensége esetén korlátozottak voltak.[205]

Ám azt is mérlegelnünk kell, hogy e korban már nem csak zsidók adtak kézizálog ellenében készpénzkölcsönöket. Így Lederer Emma emlékeztet arra, hogy 1256-ban Rogerius spalatoi érsek Tamás itteni főesperestől 60 fontot vett kölcsön s kézizálogul négy ezüst edényt kötött le.[206] Ez azonban Spalatóban van; az anyaország keresztény és keresztény közötti zálogkölcsönzésének első emlékét mi csak 1304-ből ismerjük.[207] *(Eszerint, ha Syr Wulam keresztény ember volt, a Computusnak ilyen irányú adatai a legkorábbi magyarországi rendszeres kézizálogkölcsönzés emlékei lennének.)*

Láttuk Syr Wulam magyarországi tartózkodási helyeit, külföldi eredetű árucikkeinek eredethelyét. Láttuk azt is, hogy követeléseinek ellenértékeképpen a regalékból veretlen ezüstöt és *sót* kapott. Ezüstöt 661 márka értékben, sót 75 márka értékben vett át. Ezzel biztosította magát a vert pénz évenkinti, módszeres devalvációjával szemben; ám ő maga is *értékálló* árucikkeket szállított.

Az elmondottak egybevetésével azt látjuk:

a) *Syr Wulam helyét nem külföldi kereskedők, inkább a királyi hitelezők sorában kell keresnünk.*

b) *Syr Wulam tevékenységének színhelye nem Velence, hanem Magyarország, ahol a közvetítő kereskedelem bázisai mind Itália, mind a Rajnán túli világ felé már rég kialakultak.*[208]

Említettem, hogy Huszti is felveti és elveti Syr Wulam esetleges kamarabérlői szerepét. (S azt is: Lederer Emma feltételezi, a Syr Wulamhoz hasonló kereskedői-bankári tevékenységet folytató XIV. század eleji pozsonyi Hambacto polgár szükségképpen királyi kamarabérlő volt.[209])

Épp ezért *a továbbiakban IV. Béla és István ifjabb király korának magyar regale-bérlői közt keressük Syr Wulam helyét.*

Nézzük e kritikus időszakban — 1263/64-ben — a regalék, a kamarák s a királynéi vámharmincad helyzetét, mind az idősebb, mind az ifjabb király országrészében!

Az addig monopolisztikus helyzetű esztergomi pénzverő kamara áttelepítését az újonnan épülő budai Várba — mint más munkámban rámutattam — az 1250/51. évre tehetjük. 1249-ben még a velencei származású Archinus comes az esztergomi pénzverő kamara ispánja.[210] 1251. dec. 5-én IV. Béla — Babenberg Frigyes zsidó privilegiuma nyomán — kibocsátotta a magyarországi zsidók privilegiumát. Ezt összefüggésbe hozzuk azzal, hogy Babenberg Frigyes (megh. 1246.) kamarájának bérlői, a bécsi Henel zsidó és fiai, *Wluelinus*, Oltmannus és Neklinus Magyarországra települtek, s *átvették IV. Béla pénzverésének bérletét, egyben bérlői lettek a királynéi vámharmincadnak is.*

[203] *Lederer E.:* A középkori pénzüzletek. 137.

[204] *Székely Gy.:* i. m.

[205] *Pauler Gy.:* II. 247. — *Lederer E.:* i. m. 63. és 73.

[206] *Lederer E.:* 74., 79. jegyzet.

[207] *Lederer E.:* 15.

[208] Az esztergomi latinusokról írt munkám l. Esztergom Évlapjai 1960. 160 laptól.

[209] *Lederer E.:* i. m. 129—132.

[210] Esztergom Évlapjai 1960. 158.

Henel kétségkívül igen jelentős tőkével rendelkezett, mert hamarosan megkapta a 800 márka ezüstre taksált komáromi váruradalmat IV. Bélától, aki azidőben — az ország újjáépítése idején — lázasan keresett kölcsönöket.[211]

(Az esztergomi és budai pénzverőkamara után 1253-ban hallunk először a szlavóniai, pakraczi és zágrábi pénzverésről, Gutkeled nembeli István báni pénzverésének színhelyéről.[212])

Henel fiai közül *Wyluinus* 1261-ben, mint kamaraispán a komáromi uradalommal kapcsolatban szerepel.[213] Ettől az időponttól — 1261. — egészen a már Walter ispánnal kapcsolatban ismertetett 1265. ápr. 1-én kelt, IV. Béla-féle oklevél időpontjáig nincs adatunk sem a Henel-fiakról, sem utódjukról, Walter ispánról.

1265-ben IV. Béla, alig pár héttel a számára gyászos isaszegi csata után, Walter kamaraispánt, az új budavári rectort nyolcszáz márka ezüst lefizetése ellenében a komáromi váruradalomba helyezi. IV. Béla ekkor elmondja, hogy a komáromi váruradalmat „a *Wluelino*, Oltmanno et Neklino Judeis, filiis videlicet Henel, quondam comitis camere nostre... pro magna summa pecunia, ex administracione camere fisco Regie debite" tőlük elvette.[214] Ugyanerről az ügyről még részletesebben számol be IV. Béla 1268. okt. 14-én kiadott oklevele: „Quod cum *Wluen*, Nekkul et Oltmannus[215] Judei, filii Henel Judei, nobis scientibus conduxissent tricesimam a Domina Regina... pro certa pecunie quantitate, nec excoluissent totam debitam et conuentam quantitatem, sed adhuc remansissent debitores in octingentis marcis fini argenti domine Regine Castrum suum Camarun, cum omnibus pertinenciis suis... ac molendino in Thota existenti, Quod castrum nos post Tartaros Henul Comiti, Judei, patri eorum donaveramus..."[216]

A Syr Wulamra, Syr Wilamra[217] vonatkozó velencei adatok szükségképpen felvetik bennünk a Computus számadójának és Henel fia Wluen (Wyluinus, Wluelinus) 1261. évi kamaraispán személyének *esetleges* azonosságát. Gyanítható, hogy 1261 után, ez a nagyvagyonú regale-bérlő, aki családostul bérelte a királynéi harmincadvámot is, IV. Bélától István ifjabb király országrészébe ment át. *Amíg az idősebb királyi házaspárnak nyolcszáz márka ezüsttel maradt adósa* (a komáromi vár s a Csallóköz ekkori vételára), *addig ugyanilyen összeggel hitelezte meg az ifjabb királyt.*

Ha Wluen, Wyluinus zsidó kamaraispán azonosítása Syr Wulammal helyt áll, az 1263. év nyarát tekinthetjük Wluen-Wulam átállása idejének. 1263. július 23-án ugyanis IV. Orbán pápa felszólítja IV. Bélát: *a királyi jövedelmek behajtására szaracént és zsidót többé ne alkalmazzon.*[218]

Az 1264. évben, a két király háborúsága idején sem IV. Bélának, sem István regale-, vagy kamarabérlőit nem ismerjük. 1265-ben viszont kiderül: Walter ispán *már jóval 1265. április 1. előtt* is IV. Béla kamaraispánja volt (ezt mutatja a velencei számadás 122. tétele is), s az 1261-ben még Wyluinus birtokában lévő Komárom várába Walter már jóval 1265 tavasza előtt jelentős összegeket invesztált.

A számadás 116. tétele pedig azt bizonyítja, hogy Syr Wulam már az 1263. év vége, vagyis a Computusban rögzített hitelművelet kezdete előtt is hitelezői kapcsolatban volt István ifjabb királlyal.

Ezekkel a meggondolásokkal megnyugtató módon kiiktathatjuk Husztinak Syr Wulamról, mint velencei kalmárról szóló következtetéseit.

A Computus „Syr" titulációja megilletheti Wyluinust, a király — zsidó származású — comes camerejét. Éppen úgy, mint a vallon eredetű Ser, vagy Syr Godynus esztergomi kereskedőt (1269—1294), vagy ennek atyját, Ser Perezt, vagy Syr Lyz esztergomi polgárt.[219]

A dominust helyettesítő Syr megnevezésnek Wluen comes zsidó származása nem mond ellen.[220]

Syr Wulam személyét az e korban Magyarországon említett más Vulam-Wylam nevű személyekkel azonosíthatónak nem tartom; azonban e lehetőségre mégis felhívom a figyelmet.

Az 1260-as években Wernelius, *Wyllam*, Thamar és Albert selmecbányai polgárok 250 márka ezüstön megszerezték IV. Béla királytól a honti várföldekhez tartozó Bakabányát, Gyekest és Hontbagonyát.[221]

[211] *Szentpétery I.:* 1100 sz. — *Léderer E.:* i. m. 174. — *Scheiber Sándor* professzor szíves közlése szerint Leiblein és Nekel 1257-ben „Comites Camere illustris ducis Austrie".

[212] *Hóman B.:* i. m. 334.

[213] *Szentpétery I.:* 1271. sz. — *Gárdonyi A.:* i. m. 75.

[214] *Knauz F.:* I. 520. — *Hóman B.:* 467.

[215] A három név egy 1338. évi átiratban: *Wluyn*, Nekel, Oltmannus. II. Ulászló átiratában: *Weluen*, Nekkul, Oltmannus.

[216] *Knauz F.:* I. 550. — Vö. Magyar-Zsidó Okmánytár I. 26., 27.

[217] A velencei fragmentumban Syr Wullamus, Syr Wilam (2 ízben), Syr Wilamus (1) és Wilamus, Wylamus (1—1) alakban írják a nevet.

[218] *Wenzel G.:* III. 34. — *Knauz F.:* I. 487.

[219] *Schünemann K.:* Die Enstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau und Oppeln. É.n. 102.

[220] *Wellesz J.:* Isaak b. Mose Or Sarua. Pressburg, 1905. 27. (Jehuda Sir Leon).

[221] *Szentpétery I.:* 1421., 1661.

A Computusszal való kapcsolatukat aláhúzná a Wernelius és Wyllam nevek együttes felbukkanása, sőt az is, hogy — talán éppen az 1264. évi viszálykodás okán — IV. Béla visszaveszi, majd utóbb épp V. István király restituálja birtokjogukat.[222]

Azonban Wyllam selmeci polgár, aki 60—70 márka ezüst körüli vagyonával szerez honti birtokrészeket, aligha tőkeerős ahhoz, hogy 1264-ben, alig féléves időn belül István ifjabb királyt másfélezer márka ezüsttel meghitelezze.

Syr Wulam személyének azonosítása során mellőztem Willamnak, a szepesi darócok 1264-ben említett centuriojának[223] és az 1270-ben említett Wyllam csalomjai birtokosnak[224] kutatgatását is.

Az elmondottak után feleslegesnek tartom e tanulmány eredményeinek utólagos összefoglalását. Lényeges feladatomnak a Computus kronológiai hitelesítését tartottam s ez, úgy gondolom, az 1264. év tavaszának meghatározásával, sikerült is.

Az elemzések során *a dominus Rex s a domina Regina — István ifjabb király és Kun Erzsébet királyné* — alakja, sorsuknak tán legnehezebb esztendejében elevenen megjelent előttünk.

A számadásban szereplő személyek megkísérelt azonosítása a kor oligarchiájának egész statisztériáját felvonultatta. A Computus feloldása, híven tükrözi az oligarchikus anarchiába sodródó, kétfelé központosított főhatalomnak — Kun László korára teljesedő — gyengülését. A bárók — akik két vasat tartottak a tűzben — játékszerként játszották ki egymás ellen a két királyt.

Fehér holló közöttük az, aki kitartana politikai hűségén. A legtöbb — két urat szolgálva és csalva — egyéni hasznát leste.

Az adatok mozaikja halványan megrajzolta a királyi család drámáját is: IV. Béla és István viszálya — hátterében a szigeti apácakolostorban zajló gyötrelmekkel és intrikákkal — a hamarosan bekövetkező teljes anarchia árnyékát veti előre.

Egyes adataink felbontásánál igyekeztünk az államigazgatás egyes intézményeinek — regaléknak, kamaráknak, a kancelláriának, a kápolnaispánságnak történetére, az akkori ár- és értékviszonyokra, külkereskedelmi szálakra is rámutatni.

Az a sokfelé mutató, komplex nyersanyag, amelyet ez a még sok irányban kiaknázható számadástöredék a feudalizmus kora kutatójának jelenthet, keletkezése korának hitelesítésével válik eleven erővé: használható történeti kútforrássá.

Ha a datálás munkája sikerült, amit feladatomnak tekintettem, már meg is van a bírálat és a felhasználás lehetősége.

A HAHÓT NEMZETSÉG korrigált genealógiája (Vö. *Karácsonyi:* II. 116. lap.). A velencei Computusban szereplő családtagokat kerettel jelöltük meg.

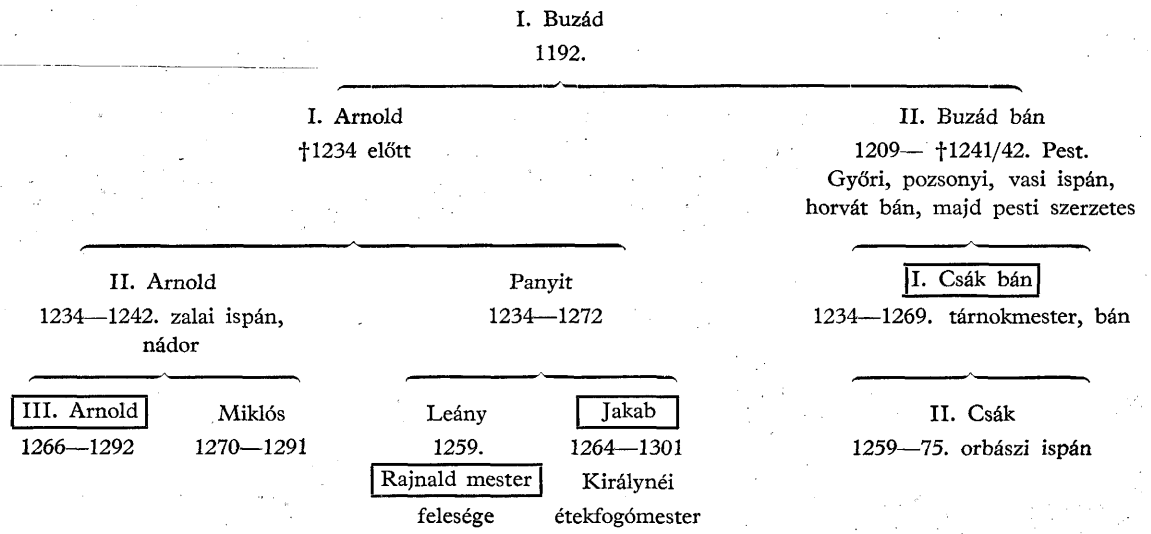

[222] *Szentpétery I.:* 1951.
[223] *Szentpétery I.:* 1421.
[224] *Szentpétery I.:* 2045.

LÁSZLÓ ZOLNAY

LE COMPTE DU JEUNE ROI ÉTIENNE DE L'ANNÉE 1264

En 1934, un fragment d'un relevé de comptes sans date et vérification, découvert aux Archives d'État de Venise fut publié par Giovanni Soranzo dans l'annuaire intitulé Aevum paru à Milan.

La cote du compte: Cancellaria inferiore, Cassella I., Capsa l., Filza A., nr. 123.

L'opération de crédit servant de base pour le compte fut établie entre un certain Dominus Rex et un commerçant — ou plutôt un banquier royal — nommé Syr Wulam, ou Syr Wilam. Les 122 articles du compte énumérent 38 noms de personnes, 22 noms de lieu et notions géographiques. En vertu de sa balance, au moment de la clôture du compte s'élevant d'environ à 1500 marks à volume d'argent, le roi est redevable à Syr Wulam de 750 marks d'argent. 116 des 122 articles du compte comprennent les transports de marchandises et les prêts en argent comptant de Syr Wulam. A savoir, il rapporte à plusieurs reprises, au compte du roi, des objets de gage de certains dirigeants (ceux-ci sont qualifiés en général d'une appellation „magister"). La plus grande partie des marchandises transportées se compose des textiles byzantins, chinois, — nommés tartares — milanais, lucaniens, gentois et, pour une faible part, des bijoux et des pelleteries. Six articles prennent note des acomptes d'amortissement des mandataires du roi, soldés en argent et en sel. L'un des articles du compte fait allusion même à une opération antérieure étant établie entre Dominus Rex et Sir Wulam.

Giovanni Soranzo en dépit du fait que le compte ne fait pas mention ni du nom du roi, ni de celui de son pays, il en date l'origine du compte du XIIIe siècle et le reconnut pour une opération se rattachant à la Hongrie du XIIIe siècle. D'après sa conjecture, les transports de marchandises se rencontrant dans le compte devaient être les achats du roi Béla IV, effectués vers l'époque de l'invasion des Mongols de 1241—42. Le fragment peut être considéré, en partie, comme le document du renouvellement de la garniture d'habillement de la cour royale hongroise, éventuellement dévastée par suite des ravages causées lors de l'invasion des Mongols.

En 1938, Dénes Huszti, historien d'économie politique, soumit le compte découvert à Venise à un nouvel examen. Quant aux rapports des conclusions chronologiques, au fond il arriva à un résultat analogue à celui de Soranzo. Le lieu de conservation du compte étant Venise, Dénes Huszti en vint à la conclusion que l'opération paraît se rattacher au marché de Venise et que Syr Wulam dût être un commerçant vénétien.

Soranzo avoue, lui même, il est peu versé dans les conditions de la Hongrie. C'est pourquoi il ne s'efforce pas d'identifier les personnages faisant figure dans le compte, à l'exception de la personne de Syr Wulam, le créancier qu'il croit être identique avec Guillaume de Saint Omer (mort en 1242). (Ce prince Guillaume, consanguin de la dinastie royale de Hongrie, prince de Macsó, qui épousa l'une des filles du roi Béla IV, et remplit la fonction du grand écuyer du roi de 1241 à 1242.) L'ouvrage de Soranzo, en dépit de sa thèse par la suite démentie, paraît avoir un résultat positif. Pour ainsi dire, c'est à lui que nous devons la révélation, d'avoir s'attaché à la Hongrie du XIIIe siècle toute l'opération de crédit et, en plus, c'est lui qui attira l'attention de la historiographie hongroise sur ce document jusqu'alors inconnu.

Dénes Huszti, lui aussi, ne tenta d'identifier qu'un seul personnage du compte, celui du prépositus Benedictus, participant de la part du roi à l'opération, à ce prévôt Benedek qui devint en 1241 l'archevêque de Kalocsa. Dès lors, prenant prétextes de la supposition que l'archevêque ne puisse être mentionné dans le document comme étant d'un rang antérieur à l'année 1241, il en arrive à la conclusion hypothétique que peut-être tout l'opération se réalisa que Benedek fût archevêque et l'invasion des Mongols, c'est à dire avant 1241. Huszti se sentit confirmé dans sa conjecture par le fait même que parmi les articles du compte les Coumans figurent à plusieurs reprises, et cela par de considérables cadeaux royaux. Les Coumans furent établis en Hongrie par le roi Béla IV, entre 1238 et 1241. Par ce fait, le terminus post quem de l'analyse donnée par Huszti paraissait logique: le compte ne put être dressé qu'après l'établissement des Coumans, donc après 1238. Mais quelques noms de personne et données laissaient Huszti dans le doute pour les question de la chronologie. Il écrit lui même, on peut supposer . . . que les achats auraient été effectués après l'invasion des Mongols. D'ailleurs cette conjecture pourrait être appuyée par d'autres noms de personne. Huszti s'efforcait en premier lieu d'apprécier l'opération, au point de vue d'histoire d'économie politique et il est à noter que l'auteur s'acquitta de cette tâche conscientueusement. Mais quelques détails demeuraient problématiques. Entre autres, par exemple, il lui parut suspect que presque tous les personnages de la cour royale de Hongrie furent accompagnés du titre magister, et dans la fiction

de la datation d'avant l'invasion des Mongols, il ne sut que faire avec des étoffes de pourpre tartares très souvent mentionnées.

Par conséquent en raison de l'incertitude manifesté de la datation, les historiens et les chercheurs de l'histoire de la civilisation hongroise ne s'occupèrent pas de la critique du compte, ainsi son contenu ne put s'intégrer dans la conception historique du XIIIe siècle, de ces dernières 25 années.

Dans un passé récent, László Zolnay soumit le compte non daté à un nouvel examen, et il tâche d'en déterminer l'origine, en précisant les 38 noms de personne et les 22 noms de lieu figurant dans celui-ci. En se basant sur les chartes hongroises du XIIIe siècle, il tachâit d'établir quelle était l'époque où tous les 38 personnages furent à la foi présents? Peut-on établir une certaine connexité, d'après les document écrits de l'époque, entre les personnages énumérés et les noms de lieu? Au cours de son travail il fait connaître la méthode de ses recherches qu'il appelle grille logique ou piège chronologique. Il avoue qu'en sus de plusieurs noms de personne des années soixante du XIIIe siècle paraîssant familiers, c'était la mention de la maison de Buda de Walter — le dernier des 122 articles du compte —, qui le poussa à essayer d'établir une chronologie plus précise que celle de Soranzo et de Huszti.

En effet, Walter, recteur du palais et régisseur de l'atelier de Monnayage, figure dans les documents de 1261—1263 jusqu'en 1276 et dans le procès de canonisation de Saint Marguerite de la maison arpadienne. Par contre, le roi Béla IV n'a installé le château de Buda qu'après 1242. Ce fait même fait crouler à priori la chronologie jusqu'à présent admise de Soranzo et de Huszti. L'opération passe à un époque postérieure de 20 à 25 ans et la date de ce compte se réduit à la période d'entre 1261 et 1276.

Les données personnelles du maître János, médecin royal, figurant dans le compte, diminuent encore mieux cette limite d'erreur de quinze ans. C'est que le maître János, ne peut parmi les maints médecins royaux connus de cette époque, être identifié qu'au János, mort avant 1267, qui fut le médecin de la famille du jeune roi Étienne, fils du roi Béla IV. L'identification satisfaisante de ces deux personnages a fixé pour l'essentiel aussi le méthode des analyses ultérieures.

L'identification de Magister Lodomerius figurant dans le compte en sa qualité de confident de Dominus Rex au vice-chancelier fidèle du jeune roi (1264—1266), permet de continuer à éclaircir la chronologie, et sera encore mieux facilité par l'identification de Benedictus prepositus, régisseur des comptes, au prélat Benedek qui fut le vice-chancelier du jeune roi Étienne de 1259 jusqu'au printemps 1264, lorsqu'il se détourna de lui pour s'établir en suite au temps de la guerre civile ayant eu lieu entre père et fils, dans la cour du roi Béla IV. L'identification de Magister Stephanus, mentionné par le compte, à István de genere Rátót facilite également la datation. Le maître Etienne — jusqu'alors argentier et écuyer de la reine aînée, puis l'un des comandants de l'armée du jeune roi lancée contre son père se détourne juste au printemps 1264, du roi aîné et se range à côté du jeune roi. On comprend donc, pourquoi le jeune roi Etienne fait-il bénéficier de ses dons le maître Etienne et pourquoi est-il l'un des barons en difficulté qui ont recours, moyennant nantissement, à la bourse de Syr Wulam.

L'identification de Magister Raynaldus figurant dans le compte, à l'ancêtre de la famille Rozgonyi, de nom semblable, semble être absolument convaincante. (Magister Raynaldus est depuis 1253 le page du jeune roi Etienne, étant du même âge que lui, plus tard son chef de guerre, puis en 1264—1265 son partisan inflexible.)

Dans ses analyses minutieuses, allant jusqu'aux détailes, Zolnay situe toute l'opération, effectuée entre Dominus Rex et Syr Wulam, entre les années 1263—1264, et date la clôture, ainsi que la composition du relevé de ce compte, de Mai 1264. Par conséquant, le compte n'est pas le réglement du roi Béla IV, effectué entre lui et son créencier nommé Syr Wulam, mais celui du jeune roi Etienne. Les dons, les donations, les primes, les rachats des objets de gage des barons effectués au compte du roi, s'expliquent par les événements désastreux survenus en Hongrie au cours de l'année 1264, et le compte même est précisement le document révélateur de cette période orageuse. L'auteur croit trouver l'explication des accidents et discontinuités du compte justement dans cette précipitation fébrile s'accomplissant à la veille de la guerre civile. Cette tentative de déterminer la date et le caractère de l'opération, permet de jeter ainsi un coup d'oeil dans une suite d'événements historiques. Les donations, les attributions matérielles réflètent les ambitions fiévreuses du jeune roi, s'efforçant de gagner pour sa cause ses barons inconsistants et de séduire les seigneurs fidèles à son père le roi Béla IV. Les appellations magister que Dénes Huszti considérait comme douteuses, trouvent elles aussi, leur explication. Les magister figurant dans le compte ne sont pour la plupart pas des maîtres des sciences, mais des maîtres argentiers du roi, écuyers, et écuyers tranchants. C'est à cette cathégorie que les appartiennent aussi les Coumans. Etienne, lui même, qui apparement épousa Elisabeth, fille de Kuthen, »Imperator Cumanie« s'appuya décidément sur ses Coumans jusqu'au printemps 1262. Mais ce printemps-là, le roi Béla IV fit ranger les Coumans sous son étendard qui combattèrent dans la guerre de 1264—1265 déjà contre Etienne. (Ce furent d'ailleurs les Coumans qui, jusqu'au printemps 1264, bénéficièrent des attributions les plus considérables du comptes.)

Au cours de la tentative d'identifier les personnages mentionnés dans le compte, touts les figurants féodaux de l'année 1264, nommé par Zolnay l'année des trahisons défile en cortège dans toute leur réalité.

L'auteur essaye de présenter les groupes des récompansés par des tableaux. D'après ceci, de cette valeur globale d'environ 1500 marcs à volume d'argent, il échoit 859 marcs au roi et, 260 marcs à la reine. Les Coumans reçoivent une valeur de 134 marcs. Parmi les chefs des familles dirigeantes groupés autour d'Etienne, la famille Hahót bénéficie de 106 marcs, la famille Gutkeled de 44 marcs, la famille Rátót de 60 marcs, — y compris maître Etienne — maître Egyed de genere Monoszló de 61 marcs, et la famille Csák de 63 marcs.

L'interprétation du compte, reflète fidèlement l'ébranlement du pouvoir royal, entrainé par l'anarchie oligarchique plus en plus affaibli décadence qui atteindra son point culminant sous le règne de Kun László, fils du roi Etienne. Ainsi le compte découvert par Soranzo, n'étant jusqu'à présent qu'une curiosité économico-historique, devint, par la définition de la raison et de l'occasion historique donnant naissance à toute l'opération, l'une des sources historiques les plus intéressantes de la Hongrie de l'époque.

En dehors de la définitions de la datation et l'enregistrement de certains effets historiques finals l'auteur de l'étude tenta de déterminer la personne de Syr Wulam. Bien qu'il ne la voie pas suffisamment attestée, Zolnay soulève la possibilité d'identifier Syr Wulam au comes Wluinus, comte de la Chambre Royal de Béla IV d'origine juive, banni avant 1264. Zolnay réprouve l'opinion de Huszti qui prend Syr Wulam pour commerçant vénétien et qui rattache l'operation même, ainsi que les transports de marchandises au marché de Venise. Zolnay démontre que l'affluance de nombreux articles se dirigeant vers la Hongrie, par exemple, celui du drap gentois et de l'hermine russe, ne toucha jamais Venise. Ils arrivent en Hongrie par des sentiers depuis longtemps rebattus. Il est ainsi clair, que le Syr Wulam que Zolnay identifie au comes Wluinus, compte juif de la Chambre Royal, ne fut pas commerçant, mais le créancier du jeune roi et de ses barons, disposant d'un capital considérable et liquide.

L'analyse des noms de lieux hongrois — lieux de reception des marchandises et des versements — prouve que la plus grande partie de ceux-ci se trouve dans la Hongrie de l'Est, partie du pays appartennant au jeune roi.

L'étude fournit de nouveaux données relatives à l'histoire des institutions des droits régaliens, des chambres, du monnayage, de la chancellerie, du comté de chapelle, aux conjonctures de prix et de valeur de l'époque, ainsi qu'aux contracts très étendus du pays et, en plus, elle signale les valeurs culturelles et artistiques du compte en question.

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA

V. ISTVÁN KIRÁLY SÍRJA A MARGITSZIGETI DOMONKOS APÁCAKOLOSTOR TEMPLOMÁBAN

1838-ban a nagy árvíz után találták meg a Nemzeti Múzeumban őrzött „Margitszigeti koronát" (1. kép) a szigeti domonkos apácakolostor templomában. Ennek az érdekes és értékes leletnek a felfedezésével kezdődött el a kolostor romjainak feltárása, amely még a mai napig sem fejeződött be. A XIII. század közepétől a XVI. század elejéig egyre nagyobbra épített kolostorépület-együttes legjelentősebb részeinek romjai 124 év alatt lassanként napvilágra kerültek. Először a templom körvonala, majd a déli oldalról hozzáépített claustrum — kolostornégyszög — alaprajza világosodott meg, végül a déli oldal gazdasági épületeinek egy része és a nyugati oldal épületei jutottak napvilágra.

Nagy történeti jelentőségű romkert áll ma a sziget közepén, de eddig még nem tisztázódott: kit temettek el a margitszigeti koronával, és az sem, hogy a gazdag leletanyagú sír a templomnak pontosan melyik részén került elő. A sziget tulajdonosa 1838-ban József nádor volt. A nádor kertészei kutattak a templom szentélyében régészeti felügyelet nélkül.[1] Ez a körülmény okozta azt az általános bizonytalanságot ami a lelőkörülményeket homályba burkolja. Miután véletlenül megtalálták a koronát, felásták az egész templomszentélyt és a hajó egy részét. Lázasan kutattak újabb kincs után, senkisem törődött a lelőkörülmények rögzítésével, a koronával eltemetett személy csontvázának is nyoma veszett, így — adott esetben döntő jelentőségű — antropológiai vizsgálatra nem kerülhetett sor. A zűrzavart még fokozta az, hogy az 1838 tavaszán lezajlott rendszertelen kutatás után a leletek nem azonnal kerültek a Nemzeti Múzeumba, hanem csak kilenc évvel később, addig József nádor birtokában voltak. Halála után, 1847-ben adták csak át a múzeumnak[2] a koronát és még nyolc darab, az ásatásból származott tárgyat. 1849-ben jelent meg az első publikáció a leletekről, Luczenbacher[3] tollából. Ebből kiderül, hogy ekkor már összekeverték a koronával a sírban talált tárgyakat a templom hajójában feltárt ún. „görög lovag" sír mellékleteivel.[4]

A korona megtalálása után elkezdődött a találgatás: kit temethettek el koronával a templom szentélyében. Mint lentebb látni fogjuk, közvetlenül az ásatás után, 1838-ban felmerült V. István neve. Az eltelt 124 év alatt a kutatók egy része elfogadta[5] azt, hogy a margitszigeti koronával V. István király († 1272) temetét találták meg, másik része hajlott arra különböző indokok alapján, hogy a koronát az Árpádház valamelyik — a XIII. század végén, vagy a XIV. század elején elhunyt nőtagjának tulajdonítsa.[6]

A korona meghatározásával kapcsolatban megnyugtató eredményekre eddig nem jutottak, talán azért, mert az összes kutatók a régi, részben megbízhatatlan adatok variálásával igyekeztek a kérdést felderíteni. A megfeneklett kutatást csak az viheti előre, ha újabb adatok, újabb források felhasználása ad lendületet. Ez esetben a hitelesítő ásatás módszere látszott hasznosnak, amit — több részletben — 1958-ban, 1959-ben és 1961-ben folytattunk a szigeti kolostortemplom szentélyében. Munkánk eredményeinek birtokában most megkíséreljük a margitszigeti korona lelőkörülményeinek rekonstruálását, pontos lelőhelyének megállapítását. Az újból feltárt sírok elhelyezésének rendszere, építőanyaguk vizsgálata, szintén igen tanulságosnak bizonyult. A hitelesítő ásatással szerencsésen egybeesett egy olyan levéltári adat felfedezése, amely a leletek 1838-as állapotának ismertetését tartalmazza. Ha ez utóbbit az új ásatás eredményeivel együtt kiértékeljük és az eredményt egybevetjük a középkori forrásanyag tanulságaival, reméljük, szilárdabb alapon foghatunk hozzá a margitszigeti korona körül sűrűsödő kérdések tisztázásához.

[1] *Radványi I.:* Margit-sziget története. Pest, 1858. 95.
[2] *Vattai E.:* A margitszigeti korona. Bud. Rég. XVIII (1958) 191—192.
[3] *Luczenbacher J.:* Margitsziget. — *Szerelmey M.:* Magyar hajdan és jelen. Pest, 1847. 46—47.
[4] *Vattai E.:* i. m. 191—192.
[5] *Vattai E.:* i. m. 191., 2. jegyzet.
[6] *Vattai E.:* i. m. 191., 3. jegyzet.

V. ISTVÁN SÍRJA

Az 1838-as kutatás eredményeit tudományos objektivitással először Kubinyi Ferenc vette szemügyre.[7] Radványi,[8] bár leírása valamivel korábban jelent meg, nem tekinthető elfogulatlan historikusnak. Mindketten úgy szerezték értesüléseiket az 1838-as eseményekről, hogy 30—34 évvel később kikérdezték Toszt főkertészt, aki a kutatások szemtanúja volt. Kubinyi az elbeszélés alapján rajzot is közölt (2. kép), amelyen a korona lelőhelyét, a királysírt a szentély déli falától valamivel a templom közepe felé jelölte és leírja, hogy a feltáráskor a sír „alját, oldalait és tetejét 3—3 nagy négyszeg kőlap képezte".[9] Radványi szerint a „koporsó a templom hosszában találtatott, szorosan a jobb oldali falazat szószéke alatt, hol ma is faragott kőlépcső mutatja a helyét".[10] A szentélyben feltárt egyéb sírokról elmondja, hogy itt több mint 20 sírt találtak. Ezek mind 1,5—2 lábnyi mélyen feküdtek a kövezet (téglapadló) alatt. Közülük mintegy 10 téglával volt kirakva, a többiek pedig valószínűleg fakoporsóból álltak, mert aranyozott vas szegletpántokat találtak.

A hitelesítő ásatást azzal a feltételezéssel indítottuk el, hogy bár 1838-ban a szentély valamennyi felső rétegben fekvő sírját kiürítették, ásás közben nem bontották le azokat a téglafalú sírokat, amelyekről Kubinyi emlékezik meg. Az ásatás a várt eredményt hozta; a téglával, kővel kifalazott sírgödrök a mai napig megmaradtak. Ilyet 1838-ban — Toszt főkertész emlékezete szerint — tíz körüli számban találtak. A hitelesítő ásatás hatot tárt fel (3. kép, 1—6.), igen valószínű, hogy nem is volt több. A hitelesítő ásatáskor nem volt lehetséges a szentély egész területét felkutatni, de a kutatóárkokat oly módon jelöltük ki, hogy ásónk ne kerülhesse ki az esetleges fennmaradt objektumokat. A hat sír mellett feltártuk a szentély XIII. századi zárófalát (3. kép b) az előtte állt XIII. századi főoltár alapozását (3. kép a) és még két mellékoltár nyomait a szentély nyugati végében (3. kép c—d), valamint a szentélyt a hajótól elválasztó mellvéd alapozását (3. kép e).

Megállapíthattuk, hogy 1838-ban átlagosan 1,10—1,25 m mélységig bolygatták fel és emelték ki a felső sírréteg csontvázait és leleteit, a kifalazott sírok fenékig bolygatottak voltak. Bolygatatlan sírt — nem kifalazott sírgödörben — mindössze kettőt tártunk fel, mindkettő leletnélküli volt. A bolygatott rétegben elszórtan emberi csontmaradványok is kerültek elő.

A hat kifalazott sírgödör közül kettő (3. kép 1., 6. sz.) habarccsal kötött törtkőfalazatú, a 3. számú falai homokkőlapokkal béleltek, a 2., 4. és 5. számú pedig téglafalú. A hat sír közül a szorosan a szentély déli falához simuló 3. számmal jelölt különbözik legjobban a többitől. A XV. századi padlószinttől számított 58 cm mélységben bukkantunk rá (3. kép A—A metszet), négy, különböző nagyságú homokkőlap fedte (4. kép). Ezek felemelése után meglepetésnek számított, hogy a sírgödröt teljesen üresen, visszatemetetlenül találtuk, ugyanis a többi sírt a múltszázadi kiásás után földdel visszatöltötték. A sírgödör hosszabb oldalait három-három, a rövidebbeket egy-egy homokkőlap alkotta. A sír alját borító mintegy 15 cm-nyi földrétegben néhány bolygatott emberi csont került elő (5. kép).[11]

Ez a kőlapokkal bélelt sír annyira megegyezik a margitszigeti korona lelőhelyének Kubinyi által megadott leírásával, hogy még a kő bélletlapok száma sem mutat eltérést. Az általunk feltárt kőkoporsó helyzete csak annyiban tér el Kubinyi helyszínrajzától (2. kép), hogy nem a templom közepe felé, hanem közvetlenül a déli szentélyfal mellett fekszik. Az is meggyőzően bizonyította, hogy az általunk feltárt kőkoporsó a korona lelőhelye, hogy 1838-ban nem temették be földdel, hanem üresen hagyták és a kő fedőlapokat tiszteletteljesen újra visszahelyezték.

Az új kutatás így biztonsággal meghatározhatta a margitszigeti korona pontos lelőhelyét. A korona tulajdonosának meghatározása a következő kérdés. Ezzel foglalkozik — amellett, hogy a sír leleteinek 1838-as állapotát ismerteti — egy eddig fel nem kutatott szakértői vélemény. Jankovich Miklós, a neves régiséggyűjtő, a Nemzeti Múzeum donátora 1838 novemberében — tehát néhány hónappal a feltárás után — a margitszigeti koronát és a sír egyéb leleteit megtekintette. A szemle eredményéről véleményét József nádorral levélben[12] közölte (1. sz. Függelék). Nézzük meg röviden, hogyan ismerteti Jankovich a leletek 1838-as állapotát, miként foglal állást eredetükkel, datálásukkal kapcsolatban.

1838 tavaszán az aranyozott ezüst, drágakövekkel díszített koronán kívül zafirköves aranygyűrűt, aranyozott textilmaradványokat, rojtokat,[13] valamint a koporsó felett feliratos vörösmárvány sírkőtöredéket

[7] *Kubinyi F.:* Margitsziget műemlékei. Archeológiai Közlemények. II. 1861. 1—25.

[8] *Radványi I.:* i. m.

[9] *Kubinyi F.:* i. m. 20.

[10] *Radványi I.:* i. m. 102.

[11] Köszönetet mondok dr. Nemeskéri Jánosnak, aki a csontokat megtekintette, és megállapította, hogy közülük két női és egy férfi alkarcsont határozható meg.

[12] A levélre szépatyja hagyatékában Jankovich Miklós talált rá. Azért, hogy az értékes adatra szíves volt figyelmemet felhívni, ezúton mondok köszönetet.

[13] A szakvéleménynek a Jankovich levelestárban fennmaradt fogalmazványa a sírból előkerült textíliákról valamivel bővebben ír: a „textis aureis filiis ac fimbreis" kifejezést használja. Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Jankovich levelestár II., 1959. 63.

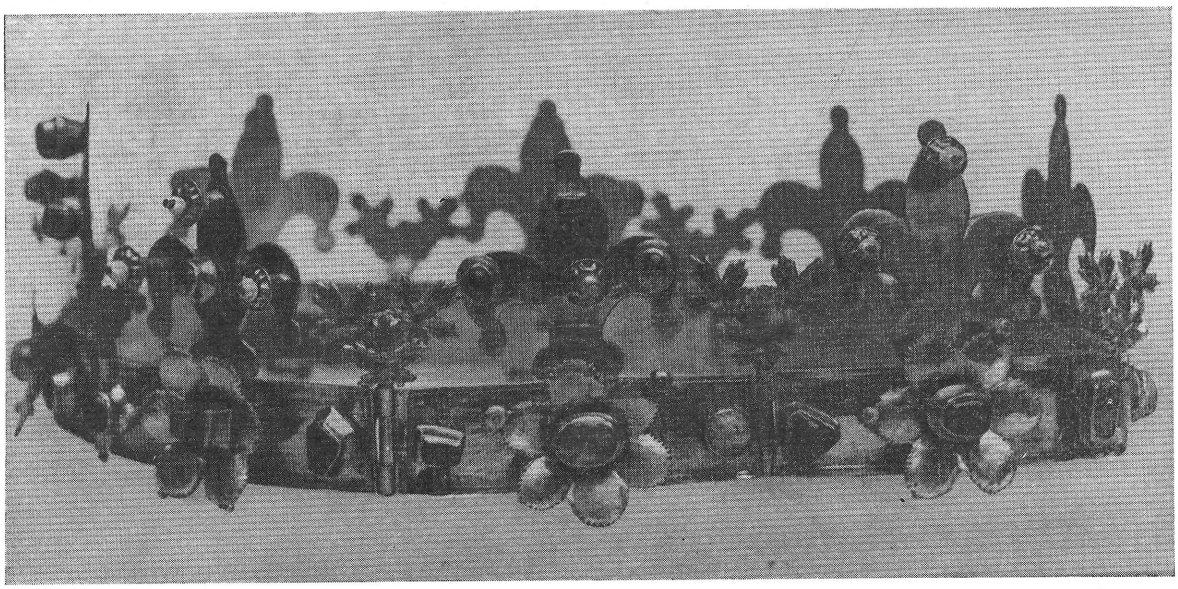

1. kép. V. István koronája. Magyar Nemzeti Múzeum. 1272
Die Krone des István V. Ungarisches Nationalmuseum. 1272

találtak. Jankovichnak a felsorolt tárgyakkal kapcsolatos véleménye két csoportra osztható: 1. a sírleletek nem női, hanem XIII. századi férfisírra jellemzőek, 2. az itt eltemetett személy csak V. István király lehetett.

A koronával — írja — férfit temethettek el azért, mert a fejék és a sírban talált gyűrű átmérője az átlagos női méretet meghaladja.

Jankovichtól tudtuk meg azt is, hogy a sír felett sírkőtöredéket találtak. A vörösmárvány faragott kövön XIII. századra jellemző gótikus betűkkel a „Hic sepultus" felirattöredék volt látható, a vésett minuszkulákat (vagy majuszkulákat), fémmel kiöntötték és aranyozták. A feliratban a hímnemű nyelvtani forma alkalmazása — jegyzi meg Jankovich — kétségtelenül meghatározza a koronával eltemetett személy nemét, a betűk formája XIII. századi származását, pompás kivitele pedig azt tanúsítja, hogy a síremlék királyi személy részére készült. Király volt az eltemetett személy azért is — folytatja —, mert a középkorban koronával csak királyokat — még királyi hercegeket sem — temettek el, zafirköves gyűrűt is csak szentelt olajjal felkent személyek viselhettek.

A továbbiakban Jankovich szakértői véleménye azt bizonyítja, hogy a margitszigeti koronával eltemetett király V. István volt. Ennek alátámasztására Thuróczy krónikájából idéz, amely szerint az 1272-ben elhunyt királyt „in loco Beginarum de insula Beatae Virginis" tehát a szigeti domonkos apácakolostorban temették el.[14]

Levelét azzal a kéréssel fejezi be, hogy a nádor engedélyezze az értékes leletek lerajzolását és publikálásukat a „Tudományos Gyűjtemény"-ben.

A levélre József nádor 1838. november 6-án válaszolt (2. sz. Függelék). Közli, hogy nem tartja kívánatosnak a leletek közzétételét addig, amíg Jankovich véleményét megerősítő adatokat nem gyűjtenek össze. Ennek érdekében már elrendelte, hogy a szigeti romoknál „omni cum cura" folytassák a feltárásokat. Szeretné, ha a munkákat Jankovich személyesen figyelemmel kísérné. Felkéri arra is, hogy lépjen érintkezésbe más szakértőkkel, név szerint Podhratzky Józseffel, hogy a leletek okleveles hátterét közösen felkutassák. Ezzel az 1838-as évből származó híradásoknak vége szakad. A feltárások folytatódtak, úgyszólván az egész templomot kiásták, de, mint már említettük: korántsem „omni cum cura". A „Tudományos Gyűjtemény"-ben egy sor sem jelent meg a szigeti feltárásokról.

Jankovich ismertetett szakértői véleménye számos új szemponttal gazdagítja a margitszigeti királysírról eddig összegyűlt ismeretanyagot. A kérdéssel foglalkozó szakértőknek ez ideig például nem volt tudomása arról, hogy a sírban zafirköves aranygyűrűt tártak fel. Eddig úgy tudtuk, hogy kalcedonköves gyűrűt találtak a sírban, ugyanis a korona mellett a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében 43/1847 sz. alatt ilyen gyűrűt tartanak nyilván.[15] Ebből a szembetűnő eltérésből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy Jankovich 1838-ban zafirnak nézte a kalcedont, és tévedését a gyűrűt 1847-ben leltározó tisztviselő kiigazította. Ez

[14] A Thuróczy krónikának a levélben idézett részlete az újabb forráskutatások szerint korábbi krónikákra támaszkodik. *Szentpétery E.:* Scriptores Rerum Hungaricarum. Bp. 1937. Vol. I. p. 471.

[15] *Vattai E.:* i. m. 191. A gyűrű sajnos ma már nincs meg.

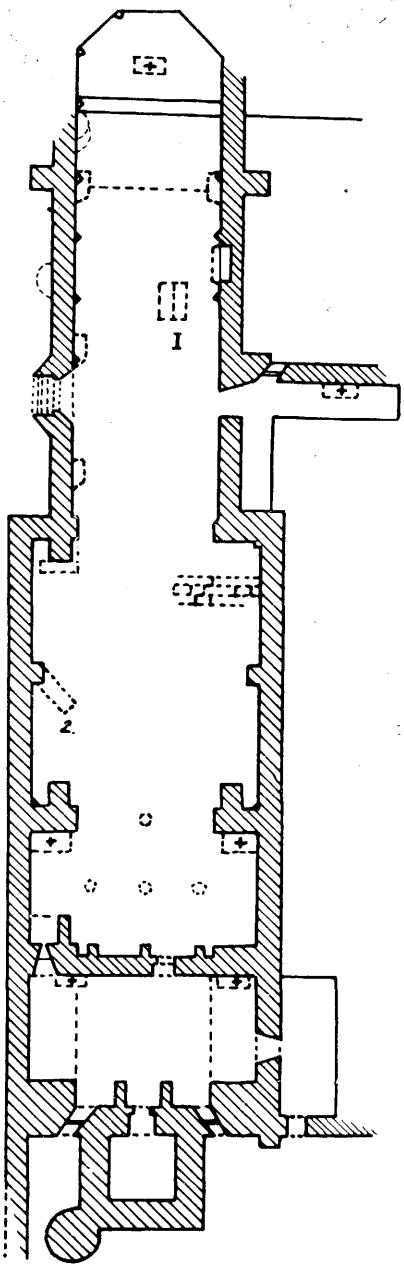

2. kép. Kubinyi Ferenc rajza az 1838-as ásatáson feltárt sírokról

Die bei der Ausgrabung im Jahre 1838 freigelegten Gräber. Zeichnung von. F. Kubinyi

azonban nem valószínű, mert Jankovich Miklós gyakorlott műgyűjtő és a drágaköveknek is szakértője volt. Kéziratos tanulmánya maradt fenn „Drágaköveknek Esmérete"[16] címmel, 1812-ben pedig maga állította össze antik gyűrű gyűjteményének katalógusát.[17] Az igazság az lehet, hogy a férfikézre való zafirköves gyűrű sohasem jutott el a Nemzeti Múzeumba, hanem a korona mellett egy olyan kalcedonköves gyűrűt tartottak nyilván, amit nem is a korona mellett tártak fel, hanem az 1838-ban kiásott többi 19 sír valamelyikében, a zafirköves gyűrű pedig esetleg a nádor hagyatékában maradt, vagy elveszett. Így Jankovich érvelését, amely szerint a zafirköves gyűrű férfiujjra illett —, többé már nem lehetséges ellenőrizni.

A Jankovich levél másik meglepetése a kérdéssel foglalkozó kutató számára az, hogy az a vörösmárvány sírkőtöredék, amit a Nemzeti Múzeumban 1847-ben szintén beleltároztak, a királysír felett került elő. A vörösmárvány sírkő sajnos azóta szintén nyomtalanul eltűnt, hogy mikor, azt nehéz lenne megmondani, mert senkisem publikálta. Így az sem ellenőrizhető, hogy vajon betűtípusa a XIII. századra jellemző-e, de az a tény, hogy a követ „Hic sepultus" felirat díszítette, ugyancsak nyomós érv amellett, hogy a magyar királyok valamelyikét temették el a margitszigeti koronával.

Jankovich levelének még az is igen figyelemre méltó része, amit a sírban talált ruhamaradványokról ír. A margitszigeti koronával utoljára — 1958-ban — Vattai Erzsébet foglalkozott igen alapos tanulmányban. Őt éppen a mellékletek nőies jellege (a korona mellett arannyal átszőtt csipkemaradványokat tart számon a Nemzeti Múzeum leltárkönyve) a korona kis mérete és az a negatívum, hogy férfiakra jellemző leletek nem kerültek elő a sírban, késztette arra a megállapításra, hogy nem V. István temetkezési helyét tárták fel. Lehetségesnek tartja, hogy III. Endre első feleségét, Fennena királynőt, vagy anyját, Morosini Tomasinát temették el a koronával, vagy talán V. István feleségét. Azonban megjegyzi, hogy okleveles adatok hiányában ezt nem lehet eldönteni.[18] Jankovich hitelesnek tekinthető beszámolója azonban nem is említ csipkemaradványokat, hanem aranyozott textíliákról és rojtmaradványokról beszél.

A margitszigeti korona viszonylag valóban kisméretű: átmérője mindössze 17 cm. Jankovich viszont a koronát férfiméretűnek találta, és a zafirköves gyűrűt is. Az utóbbinak még ráadásul olyan szimbolikus jelentőséget is tulajdonít, amit hatásos érvként hozhatott fel a királysír mellett.

A korona és a gyűrű problémájához a korona megtalálása óta eltelt több, mint egy évszázad tudományos kutatásai alapján szólnánk hozzá. 1956-ban jelent meg P. E. Schramm felségjelvényekkel foglalkozó tanulmánygyűjteménye[19] és hasonló tárgykörben Deér József munkássága is igen sok segítséget nyújt.[20] Schramm munkája — több évtizedes kutatás összefoglalása, 16 olyan koronát tart számon, amelyek európai középkori sírokból kerültek elő,[21] ezek a következők:

[16] *Jankovich Miklós:* Drága Köveknek Esmérete. (Kéziratos tanulmány.) Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 4089.

[17] Kataloge der antiken Ringe gesammelt durch Nikolaus Jankovich. 1812. (Kézirat.) Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Germ. 1411.

[18] *Vattai E.:* i. m. 102.

[19] *Schramm, P. E.:* Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. I—III. Stuttgart, 1956.

[20] *Deér J.:* Der Kaiserornat Friedrichs II. Bern, 1952. (Diss. Bernenses II, 2.) *Deér J.:* Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West. (*Schramm, P. E.:* i. m. II. 419—449.)

[21] Az 1. táblázat felsorolásában a középkori sírkoronák két csoportját különböztettük meg. A *halotti koronákat* a halál beállta és a temetés között eltelt rövid idő alatt készítették. Anyaguk rendszerint réz vagy ezüst. A dísztelen vagy egyszerű véséssel díszített abroncsokat csak primitív liliomok és keresztek teszik változatossá. Az ún. *házi koronák* már a temetés előtt használatban voltak, a királyi kincstárból emelték ki őket arra a célra, hogy a fejedelmi halottat feldíszítsék vele. Az első csoport sírkoronái a XI—XII. században gyakoriak, míg a második helyen említettek a XIII. századtól kezdve jelennek meg a királyi sírokban. *Deér J.:* Der Kaiserornat Friedrichs II. Bern, 1952. 18.

EURÓPAI SÍROKBAN FELTÁRT KORONÁK (XI—XIV. SZÁZAD)

Név	Lelőhely	Korona	Egyéb leletek
1. II. Konrád (†1039)	Speyer	Halotti korona, ∅ :21 cm	Feliratos ólomtábla
2. II. Konrád felesége, Gizella (†1043)	Speyer	Halotti korona (réz), ∅ :24 cm	Feliratos ólomtábla
3. III. Henrik (†1056)		Halotti korona (réz), ∅ :22,5 cm	Országalma
4. Hitvalló Edward (†1066)	Westminster	Halotti korona, (réz)	Gyűrű, jogar, szandál
5. IV. Henrik (†1106)	Speyer	Halotti korona (réz), ∅ :21 cm	Zafírköves aranygyűrű
6. Erik svéd király (†1160)	Uppsala	Halotti korona, (aranyozott réz)	
7. II. Frigyes felesége Beatrix (†1184)		Halotti korona	
8. Antiochiai Anna (†1184)	Székesfehérvár	Halotti korona (aranyozott ezüst), ∅ :19 cm	Gránátköves aranygyűrű, ruhamaradványok
9. III. Béla (†1196)	Székesfehérvár	Halotti korona (aranyozott ezüst), ∅ :21 cm	Ezüst kard, feszület, jogar, almandinköves aranygyűrű, zománcos enkolpium, sarkantyú
10. II. Frigyes felesége Konstancia (†1222)	Palermo	Házi korona (arany, ékköves), ∅ :20 cm	Drágaköves aranymelltű
11. II. Frigyes (†1250)	Palermo	Házi korona, (aranyozott ezüst)	
12. V. István (†1272)	Margitsziget	Házi korona (aranyozott ezüst, ékköves), ∅ :17 cm	Zafírköves aranygyűrű, ruhamaradványok
13. Anna Gertrud királynő (†1281)	Basel	Házi korona (aranyozott ezüst, ékköves), ∅ :17 cm	
14. Sancho kasztíliai király (†1295)	Toledo	Házi korona (aranyozott ezüst, ékköves), ∅ :17—18 cm	
15. Habsburg Rudolf (†1307)		Halotti korona (aranyozott réz), ∅ :20 cm	Feliratos ólomtábla, jogar, országalma
16. Nagy Kázmér (†1370)	Wawel	Házi korona, (ezüst, ékköves)	Jogar, országalma, sarkantyú, gyűrű, gombok
17. Mária királynő (†1395)	Nagyvárad	Házi korona, (aranyozott ezüst, ékköves)	Országalma, sárkányos melltű

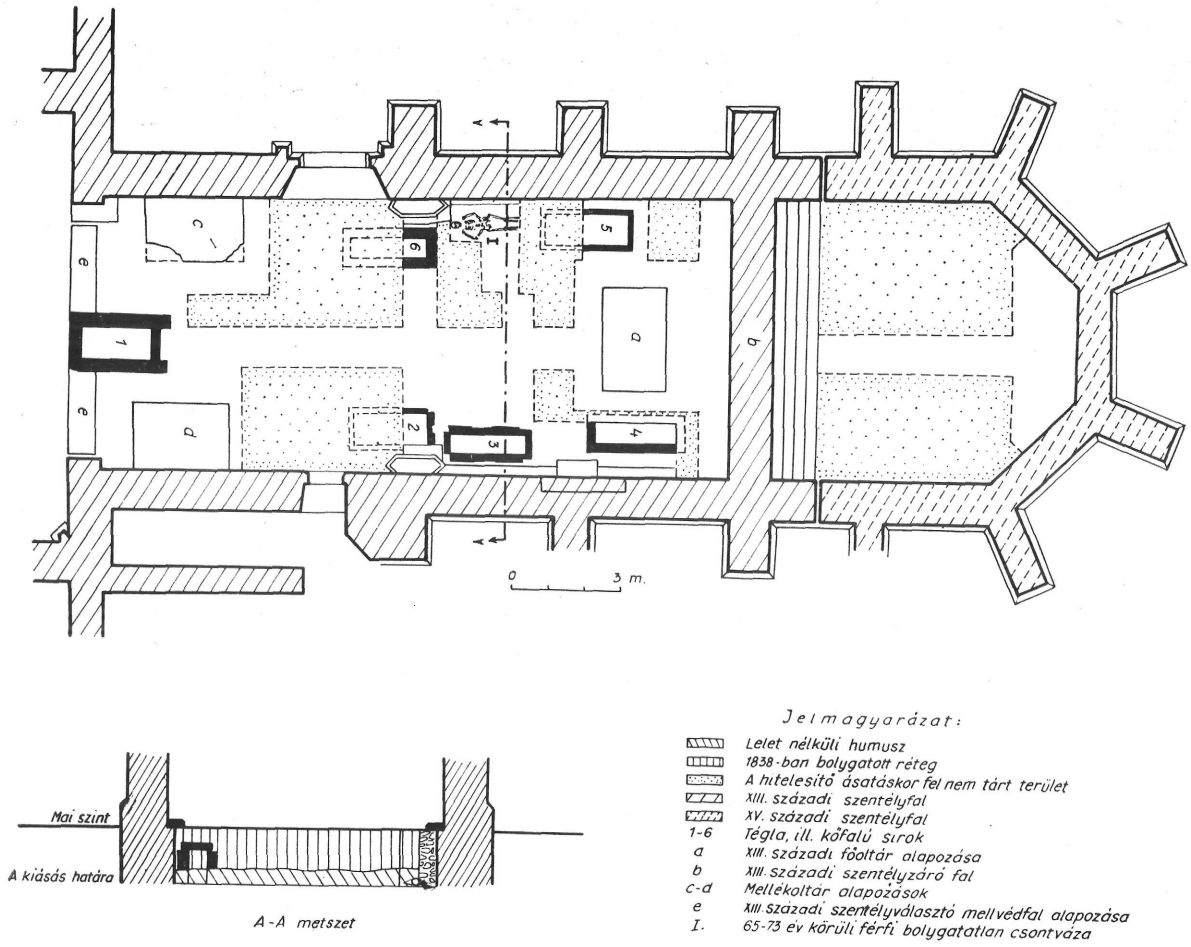

3. kép. A margitszigeti domonkos templom XIII. századi szentélyének alaprajza az 1958—1962-es hitelesítő ásatáson feltárt sírhelyekkel

Grundriss des aus dem 13. Jahrhundert herkommenden Sanktuariums der Dominikaner Kirche auf der Margareteninsel mit den bei den authentisierenden Grabungen 1958—1962 erschlossenen Grabstätten

A Schramm munkájában említett koronákhoz 17.-ként hozzásoroltuk a magyar Mária királynő nagyváradi sírjában talált sírkoronát.[22] A táblázatban felsorolt koronákat kivétel nélkül császárok, császárnők, királyok, királynők sírjában lelték. Közülük négyet — beleértve a margitszigeti koronát is — Magyarországon tárták fel. A speyeri dómban felnyitott tíz császári és királyi sírbolt közül mindössze négyben leltek koronát.[23] Ez utóbbi nem egyedülálló eset, mert igen sok uralkodót temettek el korona nélkül a középkorban,[24] de ahol megtalálták, ott minden esetben uralkodó, vagy felesége nyugodott.[25] Jankovichnak tehát igaza van abban, hogy koronával csak uralkodót — még királyi herceget sem — temettek el.

Ha az Európa területén eddig feltárt uralkodói sírokban feltárt koronák méretét vesszük szemügyre, a nemek meghatározása szempontjából meglepő eredményre jutunk.

A sirkoronák átmérője átlagban 17 és 24 cm között mozog. 24 cm átmérőjű koronát mindössze kettőt ismerünk, mindegyik női korona. Az egyik Gizella császárnő (†1043) halotti koronája. Azt, hogy a halál beállta és a temetés között az ő méretére készült, nem kétséges, ugyanis a korona pántjába a nevét is belevésték.[26] A másik nagyméretű diadéma nem halotti korona, hanem díszes kivitelű, pompás fejék (6. kép), Magyarországi Szent Erzsébet jelenleg Stockholmban őrzött hermáját díszíti, II. Frigyes császár adományozta

[22] *Ozobor B.:* III. Béla és hitvese halotti ékszerei. — *Forster Gy.:* III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 223—226.

[23] *Röttger, H.:* Die Kunstdenkmäler von Bayern. Die Kunstdenkmäler der Pfalz III. Stadt u. Bezirksamt Speyer. München, 1934. 376.

[24] A bizánci császárok sírjába sohasem helyeztek koronát (*Deér J.:* i. m. 12. 1.) III. Fernando kasztíliai királyt (†1295) szintén korona nélkül temették. *Schramm, P. E.:* i. m. 820.

[25] A feltárt hercegi sírokban nem találtak királyi jelvényeket, így koronát sem. *Schramm, P. E.:* i. m. III. 820., 982.

[26] *Röttger, H.:* i. m. 376.

1236-ban a marburgi Szent Erzsébet templomnak. Szokatlanul nagy méretét — 75 cm-es fejbőséget jelent! — azzal indokolják, hogy csak női korona lehetett azért, mert azt csak asszony viselhette feltornyozott hajfonatai és fejkendője (fátyla) felett.[27] A legkisebb méretű koronákat megint csak nők viselhették (chapel szerűen) a fejkendő tetejére tűzve. Erre példa egy szicíliai női korona, amelynek átmérője mindössze 12 cm.[28]

Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy nem állítható az, hogy a férfi koronák általában nagyobb, a női koronák pedig kisebb méretűek. A margitszigeti korona a maga 17 cm-es átmérőjével a férfiak által is hordható és nem a kizárólag nők számára alkalmas legnagyobb, vagy legkisebb — koronaméret tartományba sorolható. Ugyanilyen nagyságú például Sancho († 1295) kasztiliai királynak a toledói székesegyházban feltárt koronája is.

Az is elképzelhető, hogy a margitszigeti korona eredetileg női diadém volt és mégis király fejére helyezték. A királyi kincstárból a temetés céljára kiemelt korona nem minden esetben volt a király, vagy királynő személyes tulajdona, legjobban illő fejéke. Konstancia császárnő sírjába például férje, II. Frigyes koronáját helyezték,[29] Erik svéd királynak pedig olyan halotti korona jutott, amely eredetileg egy keresztre feszített Krisztus szobrot díszített.[30]

Zafirköves gyűrűt a fent említett sírok közül egyben találtak; IV. Henrik német római császárnak († 1106) a speyeri dómban feltárt sírboltjában.[31] A feltárás eredményeinek ismertetése megjegyzi, hogy nem tisztázott kérdés az — hasonló jellegű emlékek híján —, hogy mi lehet a gyűrű jelentősége, de az sem, hogy vajon IV. Henrik gyűrűje eredetileg pásztorgyűrű volt-e? A királykoronázás szertartásának jelentős részét a középkorban a püspökszentelés formulájából vették át, mindkettőnek része a gyűrű ünnepélyes átadása.[32] A középkori drágakő-szimbolika hierarchiájában a zafir az első helyen álló jáspis után másodikként sorakozik.[33] A kor emberének hite szerint az égi boldogság szimbóluma, véd a kísértetek, varázslat, szegénység és árulással szemben.[34]

A magyar királyok sírjában azonban nem helyeztek el következetesen zafirköves gyűrűt. III. Béla király 1848-ban feltárt székesfehérvári sírjában ugyanis almandinköves aranygyűrűt találtak.[35]

A korona mellett talált leletek nőies jellegét illetően megjegyezhetjük, hogy nem szükségszerűen temették el a XII—XIII. század császárait, királyait férfias attributumaikkal, vagy uralkodói jelvényeikkel együtt. IV. Henrik sírjában, mint említettük ugyancsak koronát és gyűrűt, Habsburg Rudolféban († 1291) pedig csak textilmaradványokat leltek.[36]

Összegezve a középkori királysírok statisztikai jellegű áttekintésének eredményeit, megállapíthatjuk, hogy egyértelmű és döntő bizonyíték nem szól az ellen, hogy a margitszigeti koronával királyt temettek el. A továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg, vajon helytáll-e Jankovichnak az az állítása, hogy ez a király V. István volt.

Jankovich leveléből és a nádor válaszából kitűnik, hogy a szigeti koronás sírt illetően már 1838-ban két pártra szakadtak a szakértők. Jankovich véleményét vitatkozó hangnemben írta meg. Sajnos már nem tudjuk, hogy az ellentétes álláspontot képviselők milyen érvekre támaszkodtak. Egy részük azt hihette, hogy Árpádházi Margit tetemét és koronáját találták meg,[37] más részük V. István király mellett foglalt állást. A történészek bizonyára nem fogadták el az első álláspontot, hiszen tudták,[38] hogy Margit királyleány koporsóját a XVI. század elején a török elől menekülő apácák magukkal vitték.

A szigeti koronát első ízben 1849-ben publikáló Luczenbachernak is tudomása volt erről, de azt sem fogadja el, hogy a korona V. Istváné volt. Állásfoglalását a következőképpen indokolja: „Margit életírója világosan állítja, hogy V. István vörös márvány koporsóban van eltemetve, melynek a lelt sírban semmi nyoma nem fordult elő. Egyébként a korona meghatározására Margitszigetnek kimerítő történetén kívül, helyszíni kutatások is kívántatnak."[39] A Jankovich által említett vörös márvány síremlék töredékről nem beszél, az is lehet, hogy már nem tudta, hogy az is a koronás sírhoz tartozott.

[27] *Schramm, P. E.:* i. m. III. 887.

[28] *Schramm, P. E.:* i. m. III. 830.

[29] *Schramm, P. E.:* i. m. III. 886.

[30] *Schramm, P. E.:* i. m. III. 771.

[31] *Röttger, H.:* i. m. 376.

[32] *Schramm, P. E.:* Der König von Frankreich. Weimar, 1960. I. 238. 1. A zafirkőnek okvetlenül van jelentősége a koronázási jelvények között. A német császári jelvények inventáriumában 1350-ben zafirköves gyűrűt tartottak nyilván. *Bock, F.:* Die Kleinodien ... Wien, 1864. 11.

[33] *Schramm, P. E.:* Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. II. Stuttgart, 1956. 297.

[34] *Steingräber, E.:* Alte Schmuck. München, 1956. 15.

[35] *Forster, Gy.:* i. m. 215.

[36] *Röttger, H.:* i. m. 376.

[37] *Radványi, I.:* i. m. 100.

[38] *Katona:* Historia Critica ... Tom. XIX. 411. munkáját és Ferrarius feljegyzéseit 1838-ban is ismerték.

[39] *Luczenbacher, J.:* i. m. 47.

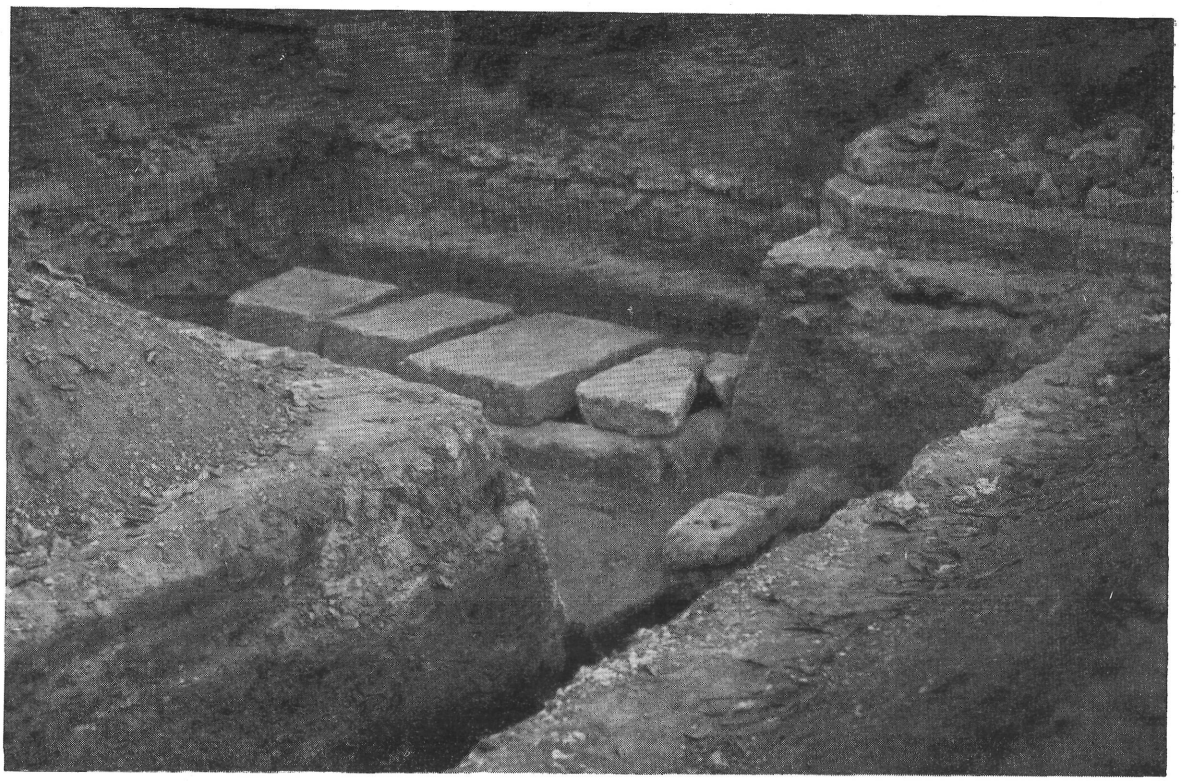

4. kép. A 3. sz. sírhely, a margitszigeti korona egykori lelőhelye
Grabstätte Nr. 3, die einstige Fundstelle der Krone aus der Margareteninsel

Nézzük meg jobban, mit mond „Margit életírója" Ráskai Lea a szigeti klastromban a XVI. század elején élt tudós apáca V. István sírjáról. A Margit legendában a következőket találjuk: „Ev maga Istuan kyral halala vtan yt temettete magat az nagy oltar mellett az euangeliom felevl az magas veres maruan kev koporso alat."[40]

Luczenbacher szemmel láthatóan félreértette a legenda szavait: Ráskai Lea nem azt mondja, hogy V. Istvánt vörös márvány koporsó*ban*, hanem azt, hogy a*latt* temették el. A „koporsó" kifejezés ez esetben „arca" típusú síremléket jelent, a XIII. században általánosan elterjedt emelt, koporsószerű sírkövet. Ezzel nem összeférhetetlen az, hogy a koronát homokkő koporsóban találták.

Ráskai Lea megjegyzésének nem is ez a része cáfolná hatásosan azt, hogy V. István sírját találták meg, hanem inkább az evangéliumi oldalra utaló helymeghatározás. A koronát ugyanis éppen az ellenkező oldalon, a leckeoldalon találták meg. Nehéz elképzelni azt, hogy a XVI. században ugyanebben a kolostorban élt apáca összetévesztette volna az evangéliumi oldalt a leckeoldallal.

Ráskai Lea legendájának olvasásakor feltűnik, hogy a legendaíró helyenként tétovázik, elveszti biztonságát a XIII. századi történet színterének leírásakor. A zavar oka nyilvánvalóan az, hogy másol és nem érti tökéletesen a szöveget. Olyan legendát másol, amelynek írója[41] a XIII. századi környezetet írja le, míg Ráskai Lea a XVI. századi kolostorban otthonos. A közben eltelt évszázadok alatt a templom és a kolostorépületek jelentősen megváltoztak, különösen érvényes ez a templomra, ahol jelentős átépítések történtek a XV. század elején. Néhány esetben Ráskai Lea tudott a változásokról és ezt meg is jegyzi.[42] Máskor nem érti a környezetleírást és ki is fejezi kétségeit; az egyik esetben nem látja tisztán, hogy mit nevez a XIII. századi legenda „szentegyháznak" azért, mert nem tudja, hogy az apácakórust a XV. században felemelik, karzatként egy szinttel feljebb helyezik. Ezért jegyzi meg, hogy „. . . amennyere az legenda folyasa tartya az

[40] *Gombos, A. F.:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Tom. II. Bp. 1955. 1542.

[41] Árpádházi Margit történetének forráskritikusai egyértelműen megállapították, hogy Ráskai Lea legendája kompiláció, melynek legjelentősebb része XIII. századi forrásokra támaszkodik. *Lovas E.:* A Boldog Margit történetének részletes forráskritikája. Bp. 1916. 91.

[42] Ágnes soror kútbaesésének történetét pl. így beszéli el: „es ev maga be eseek az kutban, mert az jdevben az kutat nem kerethetteek kevrnyevl kevuel, mykeppen mastan. Es vala az kut az nagyudvaron az kohnya elevt, mert akoron az kys setet kohnyaban fevznek vala." *Gombos A.:* i. m. II. 1525.

5. kép. A 3. sz. sírhely felnyitott állapotban

Grabstätte Nr. 3 in erschlossenem Zustand

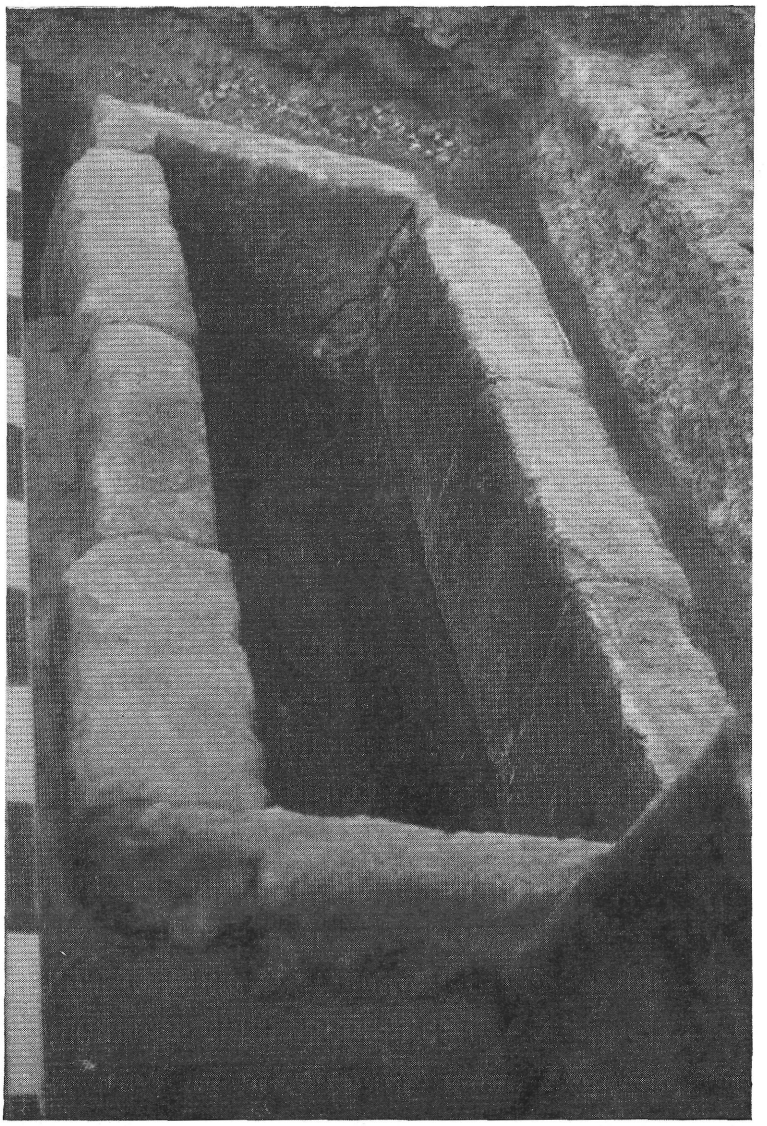

kar aljat nevezi zent egy haznak."[43] De nemcsak a templom nyugati részében elhelyezett apácakórust építették át az említett időben, hanem — fentebb erről már szó esett — a szentélyt is átépítették. A XIII. századi egyenes szentélyzáró falat (3. kép b) lebontották és a szentélyt keleti irányban jelentősen meghosszabbították. A „nagy oltárt" (3. kép a), a XIII. századi főoltárt is lebontották és keletebbre, a nyolcszög öt oldalával záródó új szentély öblébe helyezték át. Így az a „nagy oltár", amit Ráskai Lea naponta láthatott, már nem volt azonos a XIII. századi főoltárral, amely mellett V. István síremléke állt. A tudós apáca bizonyára eltűnődött azon, hogy vajon „miért tartja a legenda folyása" azt a képtelenséget, hogy István királyt a főoltár mellé temették el, amikor sírja a valóságban attól mintegy 10—12 méterre nyugatra helyezkedett el. Ez esetben azonban nem fejezi ki kételyeit, hanem megadóan lemásolta a XIII. századi legenda érthetetlen szavait. Akkor, amikor nem szemtanúként, saját tapasztalataival élve, hanem gépies másolóként ír le valamit, az is feltételezhető, hogy esetleg a gondatlan elírás hibájába esett akkor, amikor az evangéliumi oldalon jelöli meg a királysír helyét.

Mi volt a tapasztalatunk a hitelesítő ásatáskor az evangéliumi oldalon feltárt sírokkal kapcsolatban? Lehetett-e közülük valamelyik olyan XIII. századi királyi sír, amelyet esetleg már 1838 előtt kiraboltak?[44] Az új ásatáskor az evangéliumi oldalon mindössze két kifalazott sírgödröt tártunk fel (3. kép 5—6. sz.).

[43] *Gombos A.:* i. m. II. 1517.

[44] Kubinyi említi, hogy Toszt főkertész elbeszélése szerint négy helyütt feltörve találták a templom padlóját, nyilvánvalóan sírrablók próbálkozásainak nyomai. *Kubinyi F.:* i. m. 21.

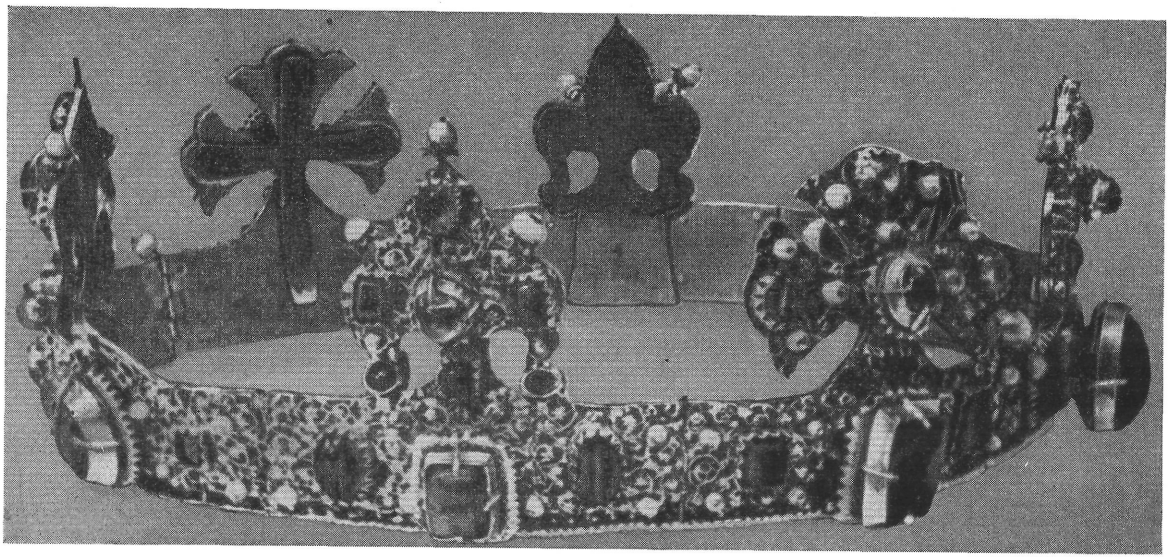

6. kép. Szent Erzsébet fej-ereklyetartójának koronája. Stockholm. XIII. század második negyede
Krone des Kopfreliquiars der Hl. Elisabeth. Stockholm. Zweites Viertel des 13. Jahrhunderts

V. István sírja — miután súlyos síremlék emelkedett felette — okvetlenül kőkoporsó, vagy kifalazott oldalú sírgödör volt, e nélkül a márvány emlékmű megsüllyedt volna. Az 5. sz. sír, közvetlenül a főoltár mellett van, oldalfalai téglából rakottak. A téglák átlagos mérete: 28×14×4,5 cm. Nagyobb összefüggéseket tekintve datálás szempontjából nem megbízhatók a téglaméretek. De a szigeti domonkos kolostorban a három éven keresztül megszakításokkal lefolytatott ásatások során bizonyos tapasztalatra tehettünk szert a kolostorban a különböző időpontokban lezajlott építkezéseknél használt téglaméretek körül. Az 5. sz. sír tégláival azonos nagyságú téglák a templomon kívüli helyiségekben legkorábban a XV. századra datálhatók.[45] Ez tehát nem lehetett királysír. A másik (3. kép 6. sz.) evangéliumi oldalon fekvő sír oldalfalai habarccsal kötött törtkő-falazatból állnak, az elhelyezése miatt nem lehetett V. István nyugvóhelye. Részint azért, mert erről már nem lehet azt sem elmondani, hogy a főoltár mellett van, másrészt azért, mert egyik fele mélyen benyúlik a templom északi főbejárata elé; ha erre a helyre magas síremléket emeltek volna, a közlekedést akadályozzák. A korona lelőhelyével közvetlenül szemben, az evangéliumi oldalon pedig legnagyobb meglepetésünkre egyáltalában nem volt kifalazott oldalú sírgödör. Ezt a helyet csak 1962-ben tudtuk átkutatni (3. kép I. csontváz). Itt az 1838-as ásatás 1,15 m-ig terjedő bolygatási rétege alatt 65—73 év közötti férfi leletnélküli csontvázát[46] tártuk fel. Azt, hogy fakoporsóban temették el, a megmaradt szögek bizonyították. A tetem az északi szentélyfallal párhuzamosan feküdt, attól 30 cm-re, feje a főoltár felé nézett.[47] Valószínűleg a XIII. század második felében temették el ide, bár azt, hogy a sírt melyik padlószintről — a XIII. századiról, vagy a XV. századiról — ásták-e le, nem tudtuk a felső réteg bolygatott volta miatt meghatározni, a datálást leletek sem segítették elő. A fentieket összegezve: az evangéliumi oldalon a hitelesítő ásatás alkalmával feltárt, vagy újra feltárt sírok közül egyiket sem tarthatjuk V. István nyugvóhelyének.

Bizonyos, hogy V. Istvánon kívül magyar királyt a szigetre nem temettek el, de ha a korona mégis királynő tulajdona lett volna, azt abban a páratlanul gazdag középkori forrásanyagban, ami a domonkos apácák levéltárából fennmaradt, okvetlenül megemlítik.

A magyar középkor történetében azt tapasztalhatjuk — különösen a XIII. század folyamán —, hogy királyaink, vagy feleségeik meghatározható időközökben más-más kolostort adományokkal, kiváltságokkal halmoztak el. Ezek az időszakok az illető kolostorok fénykorát jelentették. A margitszigeti domonkos apácákra ez a gazdag időszak a kezdet kezdetén köszöntött rá, amikor IV. Béla király leányát, Margitot a zárdába hozták. A királyleány apja, IV. Béla, testvére V. István, majd Kun László az adományok tömegét árasztották a zárdára. Ez az adakozó kedv nem sokkal Margit halála után (1271) csökkent, majd a XIV. században egészen elapadt. Ez érthető, hiszen az Anjouk kedvelt apácazárdája már nem a margitszigeti domonkos, hanem az óbudai klarissza kolostor volt. A királyi kegy megnyilvánulásának egy másik módja az volt, hogy a király — és rendszerint a királynő is — a kedvelt kolostor templomában temettette el magát. IV. Béla

[45] *Feuerné Tóth Rózsa:* Középkori hypocaustum a Margitszigeten. Bud. Rég. XX (1963) 430.

[46] A csontváz nemének és korának megállapításáért K. Éry Kingának mondok köszönetet.

[47] Annak a szokásnak, hogy a halottakat a középkorban arccal az oltár felé temették, szimbolikus jelentősége van. *Lacroix, P.:* Vie militaire et réligieuse au moyen age. Paris, 1877.

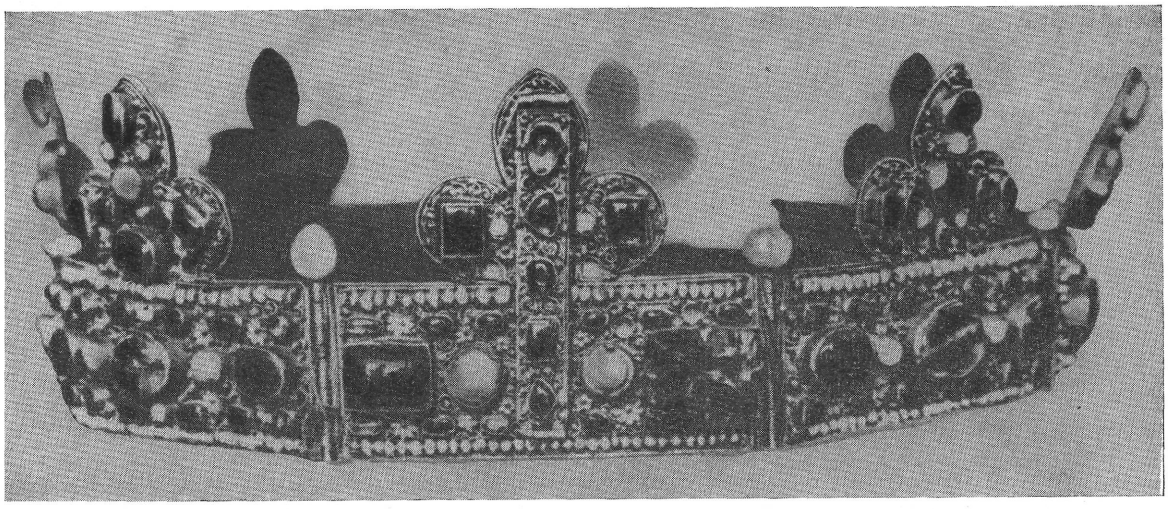

7. kép. A namuri Diözesenmuseumban őrzött korona. XIII. század eleje
Die im Diözesenmuseum zu Namur aufbewahrte Krone. Anfang des 13. Jahrhunderts

élete végén elhidegülhetett lányától — aki szerény és alázatos életű apáca, de apjának nem mindenben engedelmes leánya volt —, és feleségével együtt az esztergomi minoriták templomát tüntette ki azzal, hogy temetkezési helyéül választotta.[48] Margithoz közelebb állhatott V. István, aki ifjabb király korában olyan súlyos harcokat vívott apjával. IV. Lászlót Csanádon temették el,[49] III. Endre, utolsó Árpád-házi királyunk a budai ferencesek templomában nyugodott.[50]

Vattai Erzsébet megemlíti, hogy V. István feleségét, Kun Erzsébetet is eltemethették a szigeti kolostortemplomban, mivel Wertner szerint valószínű, hogy ebben a zárdában fejezte be életét.[51] Ha ez igaz és az özvegy királynő élete végén apácaruhát öltött, akkor nem temethették el királyi díszben. Itt megemlítjük, hogy Radványi — akinek megbízhatatlansága már Kubinyi előtt is nyilvánvaló volt — azt állítja, hogy a királysír mellett közvetlenül két apácasírt tártak fel, amelyeket a bennük talált olvasószemek alapján határoztak meg.[52] Ezek nyomait a hitelesítő ásatáskor nem találhattuk meg, mivel a tetemek fakoporsóban voltak. Talán az egyikben éppen Kun Erzsébet nyugodott.

Ami III. Endre családjának nőtagjait, anyját Morosini Tomasinát és első feleségét Fennena királynőt illeti, nehezen hihető, hogy a domonkos apácakolostort választották volna nyugvóhelyükül akkor, amikor III. Endre a budai ferenceseket tüntette ki kegyeivel. Ugyanis a két koldulórend már a középkorban, de később is, hagyományosan féltékenykedő, vetélkedő, időnként ellenséges viszonyban állt egymással.[53] Ha III. Endre a ferenceseket kedvelte, azok bizonyára gondoskodtak arról, hogy a királyi kegynek csak kisebb sugara érje a rivális domonkos rendet.

A margitszigeti korona művészettörténeti értékelésénél Vattai Erzsébet igen helyesen állapította meg azt, hogy a liliomok formáját tekintve két XIII. századi fejék: a már említett stockholmi (6. kép) és egy sírkorona, Anna Gertrud császárnénak a baseli dómban feltárt koronája áll a legközelebb a margitszigeti koronához.[54] Anna királynő koronájával[55] azért nem kívánunk részletesebben foglalkozni, mert — úgy tűnik — nem egységes, hanem hibrid alkotás. Az abroncs ugyanis dísztelenségével halotti koronára jellemző, míg ékköves liliomai házi koronára vallanak. A stockholmi diadém véleményünk szerint — eltekintve a díszes, filigránós kiviteltől, amely a XIII. század első felére jellemző — a margitszigeti korona legközelebbi rokona. Ez nem azt jelenti, hogy a kettő azonos műhelyben, vagy akár azonos országban készült volna. A rokonvonásokat inkább az összbenyomás, az arányok, a körvonalak hasonlósága támasztja alá, mintegy

[48] *Pauler, Gy.:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899. 277.
[49] *Pauler Gy.:* i. m. 400.
[50] *Pauler Gy.:* i. m. 472.
[51] *Vattai E.:* i. m. 202.
[52] *Radványi I.:* i. m. 102.
[53] A margitszigeti domonkos apácák és a ferencesek között éppen a XIII. század második felében határperek dúltak. *Gárdonyi A.:* Budapest történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. 170—172.
[54] *Vattai E.:* i. m. 202.
[55] *Hefner—Alteneck:* Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften. Frankfurt a. M., 1881. 32.

8. kép. Henrik császár koronája. München. Schatzkammer der Residenz. XIII. század vége
Die Krone des Kaisers Heinrich. München. Schatzkammer der Residenz. Ende des 13. Jahrhunderts

„terminus post quem"-et szolgáltat a szigeti korona datálását illetően. Ezt jobban megértjük akkor, ha néhány példán megnézzük, hogy a nyitott liliomos koronák milyen tipológiai fejlődésen mentek keresztül a XIII—XIV. században.

A XIII. század elejére jellemző a namuri korona[56] (7. kép). A viszonylagosan keskeny csuklós pántokon mélyenülő, egyszerű körvonalú liliomok helyezkednek el. A XIII. század közepe tájáról származó stockholmi fejéken (6. kép) az abroncs pántjai és a liliomok egyaránt karcsúbbá válnak, a liliomokon finom részletek jelentkeznek, száruk elkarcsúsodik, két szélső levelük cseppalakká szélesedik. A XIII. század végéről származik Henrik császár koronája[57] (8. kép). Ez is csuklós, pántos szerkezetű, de a liliomok száma megritkul, ezzel az egyes tagok arányai zömökebbé válnak, megszületik az a magasabb felépítésű típus, amely már a XIV. századra lesz jellemző. Ennek kiteljesedett példája IV. Károlynak a prágai dómkincstárban őrzött koronája. Az ismertetett példákon a liliomok formája nagyjából azonos, csupán az arányok változása jelzi a tipológiai fejlődés egyes állomásait. A XIV. század végétől kezdve azt tapasztaljuk, hogy az összformák változatosak, az alacsonyabb csuklós, pántos szerkezet is gyakran előfordul, a döntő különbséget most már a liliomok karcsú, magasbatörő formája jelenti. (Jó példa erre Mária királynőnek a nagyváradi székesegyházban lelt koronája.)

Az ismertetett különböző korú koronaformák nem országokra vagy műhelyekre jellemzők, inkább az általános európai divat változásának egyes állomásait jelentik. Ebben a tipológiai sorban a margitszigeti korona kényelmesen illeszkedik abba a formavilágba, amely a XIII. század 50—70-es éveire jellemző.

Ha végül is összegezzük mindazt, amit a hitelesítő ásatás eredményei, az írott források és az analóg régészeti leletek elemzéséből tanulságként levonhatunk, megállapíthatjuk, hogy egyetlen nyomós érv sem szól az ellen, hogy a szigeti domonkos templom szentélyének déli fala mellett 1838-ban feltárt koronás sírt V. István királynak tulajdonítsuk. A vélemény kiérleléséhez alapot Jankovich Miklós 1838-ból származó levele nyújtott, amely a kérdéses sír leletegyütteséről az első tudományos értékű leírást adja. Így levele éppen azt a sok vitát keltett negatívumot egyenlíti ki, hogy a királysír leletei az egy korona kivételével elvesztek, vagy nem azonosíthatók. A Jankovich Miklós — József nádor levélváltás tudománytörténeti szempontból is jelentős. Igen hatásosan példázza azt, hogy a tudományos eredmények mielőbbi publikálása akkor is hasznos és szükséges, ha a kortársak nincsenek a szerzővel egy véleményen. Mennyi hosszú évtizedekig tartó bizonytalankodás, találgatás válik feleslegessé akkor, ha Jankovich Miklós 1838-ban a Tudományos Gyűjteményben ismerteti a feltárás eredményeit.

Az 1958—1962-es hitelesítő ásatások további eredményeiről, köztük elsősorban Árpádházi Margit síremlékének az adott környezetben való rekonstrukciójáról következő tanulmányunkban számolunk be.

[56] *Schramm, P. E.:* i. m. III. 850.
[57] *Schramm, P. E.:* i. m. 873.

JANKOVICH MIKLÓS LEVELE JÓZSEF NÁDORHOZ, 1838. NOVEMBER 4-ÉN (ORSZÁGOS LEVÉLTÁR. ARCHIVUM REGNICOLARE MUSEI 1838. NO. 2600.)

Pretiosas illas, proximis diebus in Insula D. Margarethae cum Clenodiis erutas exuvias, Stephani V^ti Regis Hungariae, B. Margarethae Fratris, et Regis Othocari gloriosi Victoris sacras et venerandas reliquias esse, sequentibus ex argumentis affirmare praesumo.

Nam primum: Clenodia illa pretiosa (ut a nonnullis falso putabitur) muliebria haud sunt, amplitudo enim circuli diadematis, prout et annuli solito major est, quam ut capiti vel digito muliebri conveniat; et cum Clenodia haec subtus marmoreo tabulato reperta sint, huius autem inscripto ab interitu salvata has voces exhibeat: „hic sepultus", alioquin evidens est, hoc sub lapide non mulierem, sed virum sepultum fuisse, ideoque clenodia non mulieris, sed viri cujusquam excellentis propria fuisse.

Etquidem viri Regiae dignitatis, cum Diademate, seu corona ornari in Hungaria neminem alium (nec quidem Principes Regios, attunc Duces appellatos) licuerit, consuetumque fuisse nec uno exemplo probari possit.

Usus etiam lapidis saphyri, isthic in annulo contenti, non aliis, quam sacro oleo unctis, utpote Regibus et Archiepiscopis solum proprius erat. Tales annulos gestabant Romani Pontifices, — tales Reges Galliae, Angliae, Poloniae, talique ex saphyro annulus Ludovici I^i Regis Hungariae, et Joannis de Kanizsa Archiepiscopi Strigoniensis, Museo Nationali Hungarico per me illatus est. — Monumentum quoque Marmoreum rosaei quodammodo coloris, cui litterae unciales Gothicae saeculi XIII^i exeuntis, aereae et bene inauratae, in magnitudine duorum pollicum insertae sunt, excellentiorem, quam apud privatos in usu fuerat, inscriptionis splendorem exhibet, illud non aliis; quam Regii sumptibus, pro Regia dignitatis Persona positum fuisse innuit, siquidem simile, litteris aeneis inauratis signatum seculi XIII^i monumentum in Hungaria nuspiam existit. Clenodia proinde haec viro, etquidem regiae dignitatis apprime conveniunt, et tali solummodo dignitati propria sunt.

Quodsi lapis sepulchralis, venerandas has exuvias contegens, illaesus, ultra voces „hic sepultus" totali cum Inscriptione asservatus fuisset, titulum Regis Omnino indicasset, quem tamen nunc, postquam reperta monumenta manifestum Regiae Personae isthic sepultae indicium praebent, et capite LXXVIII° Chronici Ioannis de Thurócz, Stephanum V^tum Regem Hungariae fuisse edocemur e verbis sequentibus: „Post ipsum (Belam IV^m) anno domini MCCLXX° coepit regnare filius eius Stephanus, super totam Hungariam, qui Othocarum Regem Bohemorum, cum Bohemis Australibus, Brandenburgibus, ac coeteris mixtis gentibus, cum potentia venientem, ante fluvium Rapcha devicit viriliter, ac fugavit; praeterea Budum (Viddin) Civitatem Bulgarorum expugnavit, regem eorum sibi compulit deservire. Regnavit autem duobus annis, et sepultus est in Ecclesia Beatae Virginis Insulae Budensis (Divae Margarethae) in loco Beginarum" (h. e. Monialium).

Unde clarum est, quod si Clenodia et exuviae in loco Ecclesiae Veteris Beginarum, in insula S. Margarethae eruta, Personae Regiae propria sunt; — si illa tam ratione operis, quam formae litterarum, aevo Stephani V^ti Regis conveniunt, — nec alium e Regibus Hungariae isthic sepultum fuisse, tam fide digne probari possit; has non alterius, quam Stephani V^ti Regis Hungariae indubie esse venerandas reliquias, quem ibidem sepultum fuisse Chronicon Joannis Thuroczii testatur.

Quo ex combinatione datorum, sive monumentorum peculiari Celsitudinis Vestrae Caesareo Regiae benignitate per me lustratorum feliciter detecta resultata; dum sapienti eiusdem Iudicio perdemisse substerno, ut gaudium hoc, quod Magni Regis Stephani V^ti Sacrae exuviae et clenodia, felicibus Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae Auspiciis novissime reperta sint, Nationi Hungariae fidedigne constare valeat, humilissime oro: quatenus adhuc in facie loci quoque uberiora data cognoscere monumentaque illa, utpote: Diadema, Annulum, fimbreas, et lapidem sepulchralem in Cancellaria Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae delineari curare, Iconaque haec cum descriptione Archeologico-Historica, in Opere „Tudományos Gyüjtemény" typiis publicari curare benigne indulgere dignaretur. Pestini 4' Novemb. 1838.

JÓZSEF NÁDOR VÁLASZA JANKOVICH MIKLÓSNAK 1838. NOVEMBER 6-ÁN (OSZÁGOS LEVÉLTÁR. ARCHIVUM REGNICOLARE MUSEI 1838 NO 2600.)

Grata prorsus animo suscepi Literas Praetitulatae Dominationis Vestrae de 4 labentis mensis, quibus pro eximia sua antiquitatum et studio et peritia argumenta adserebat, quae, quod erutae nuper in insula divae Margarethae cum diademate et annulo reliquiae ad exuvias Stephani V. Regis Hungariae referendae videantur, perhiberent.

Etsi haec simul sumta profecto valde indicantia sint, non tamen cupio quidquam in rem ope publicarum pagellarum vulgari priusquam uberiora adhuc data ad firmandam opinionem colligi potuerint.

Qaemadmodum proinde parte ex mea jam disposui, ut in facie loci ulterior omni cum cura indigatio instituatur, ita Praetitulatam Dominationem Vestram, cui localis inspectio semper patet, hisce interpello ut juncta cum aliis etiam quibuscum rem conferendam censuerit, antiquitatum ad questionem praesentem facientum notitias tenetibus, nominatim cum Josepho Podhratzky opera luci ampliori e perquirendis litterarum Monumentis in vetustate tanta eliciendae, intenta esse velit.

RÓZSA F. TÓTH

DAS GRAB DES KÖNIGS ISTVÁN V. IN DER KLOSTERKIRCHE DER DOMINIKANERNONNEN AUF DER MARGARETENINSEL

Die Krone, welche 1838 in der Klosterkirche der Dominikanernonnen auf der Margareteninsel (Budapest) gefunden wurde (Abb. 1.) ist vor den Fachkundigen in Europa als die „Krone Istváns V." bekannt. In den ungarischen zusammenfassenden Facharbeiten, die im allgemeinen den ausländischen Forschern zugänglich sind, war nämlich über die seit fast 130 Jahren in der ungarischen kunstgeschichtlichen Literatur umstrittene Frage nichts berichtet. Das Wesentliche der Diskussion liegt darin, dass ein bedeutender Teil der Forscher die Ansicht, dass die auf der Margareteninsel gefundene Krone die jenige des Königs István V. (†1272) gewesen sei, ablehnte und war, von mehreren Motiven geleitet, eher geneigt die Krone eine zum Ausgang des 13. oder anfangs des 14. Jahrhunderts verstorbenen Nachkommen weiblichen Geschlechtes der Arpaden zuzuschreiben. In diesem Sinne hat auch E. Vattai, die das Problem jüngst behandelt hatte in ihrer, im Band vom Jahre 1955 des Jahrbuches „Budapest Régiségei" erschienenen Abhandlung Stellung genommen.

Die allgemein zu verzeichnende Ungewissheit ist in erster Linie dem Umstande beizumessen, dass unsere mittelalterlichen Quellen nicht eindeutig über die Begrabungsstätte des Königs István V. berichten, andrerseits, dass als die Krone im Jahre 1883 unter den Ruinen der von 1251 bis 1541 bestandenen Kirche des Dominikanerklosters zum Vorschein kam, die Forschungen nicht von Archeologen sondern von Laikern besorgt wurden, und deshalb die Festlegung der Fundumstände völlig unterblieb. Das im Grabe freigelegte Skelett ist spurlos verschwunden, sein Geschlecht wurde nicht festgesetzt, auch konnte der Charakter der neben der Krone gefundenen übrigen Gegenstände nicht geklärt werden, da über die Grabbeigaben weder eine Aufzählung noch eine Beschreibung von wissenschaftlichem Werte, aus jener Zeit überliefert ist. Selbst die Stelle des freigelegten Grabes konnte nicht genau festgestellt werden. Die auf der Margareteninsel gefundene Krone war bis zum Jahre 1847 im Besitzte des Palatins Josef und gelangte erst nachher nebst anderen den aus der Ausgrabung stammenden Gegenständen unsicheren Fundortes in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums.

Auf diese Weise konnte bisher hinsichtlich der Bestimmung der Krone ein befriedigendes Ergebnis nicht erzielt werden, möglicherweise auch aus dem Grunde, weil die Forscher die Frage durch Variierung der alten, zum Teile unverlässlichen Angaben zu lösen versuchten. Die in Stockung geratenen Forschungen können nur mit Heranziehung neuerer Angaben, neuerer Quellen wieder einen neuen Aufschwung nehmen. Dementsprechend schien eine authentisierende Ausgrabung für zweckdienlich, die das Historische Museum von Budapest mit Unterbrechungen zwischen 1958—1961 im Sanktuarium der Kriche auf der Margareteninsel durchführen liess. Als glücklicher Zusammenfall ereignete sich, dass gleichzeitig mit den neuen Ausgrabungen auch eine Archivangabe entdeckt worden war. Dies war ein unbekannter Brief von Miklós Jankovich aus dem Jahre 1838, in welchem der namhafte Antiquitätensammler und Sachverständiger seiner Zeit, die Funde des Königsgrabes auf der Margareteninsel beschrieb und seine Ansicht über die Herkunft der Krone und der im Grabe gefundenen Objekte auseinandergesetzt hat.

Die authentisierende Ausgrabung setzten wir in der Voraussetzung in Gang, dass wenn auch sämtliche Gräber des Sanktuariums in der oberen Schicht im Jahre 1838 entleert wurden, hat man jedoch bei der Grabung jene mit Ziegeln oder Stein umfassten Gräber nicht abgetragen, von denen sich die Fachmänner um die 60er Jahre des vergangenen Jahrhunderts berichten. Diese Voraussetzung hat sich auch für richtig erwiesen. Im Laufe der neuen Grabung legten wir neben der Südmauer des Sanktuariums den authentischen Fundplatz der Krone, das mit Sandsteinen ausgelegte und eingedeckte Grab frei (Abb. 3. Nr. 3.). Wir durchzogen das Sanktuarium der Klosterkirche mit Suchgräben und erschlossen ausser dem Grab Nr. 3 noch fünf Gräber mit Bruchsteinmauerwerk oder Ziegelmauerwerk, die als königliche Bestattungsstellen in Frage kommen konnten. Dies war deshalb von grosser Bedeutung, weil dementgegen, dass in einer unserer, in ungarischer Sprache verfassten Legende aus dem 16. Jahrhundert (der im Mittelalter von der Nonne Lea Ráskai über die Hl. Margareta geschriebene Kodex) das Grab des Königs István V. in der Kirche auf die Evangelienseite des Altars gesetzt wird, die Krone in Wirklichkeit aber auf der Epistelseite aufgefunden wurde. Anlässlich der authentisierenden Ausgrabung konnten wir feststellen, dass sich auf der Evangelienseite kein einziges — einem Königsgrab entsprechendes — Objekt befindet, das man mit dem Grab des István V. identifizieren könnte. Die Festlegung dieser negativen Erfahrung wurde in erster Linie dadurch ermöglicht, dass wir an der prominenten Stelle der Evangelienseite in einer eingegrabenen Todesgrube das beigabenlose Skelett eines 63—73jährigen Mannes freigelegt haben, andrerseits kann das

Baumaterial der an der Nordwand des Sanktuariums erschlossenen sonstigen Gräber keineswegs auf früher als das 15. Jahrhundert datiert werden. Die Verfasserin unserer, in ungarischer Sprache geschriebenen Quelle aus dem 16. Jahrhundert, Lea Ráskai, derer Kodex auf früheren Quellen beruht, ist nicht immer verlässlich, denn wenn sie auch den Schauplatz ihrer Legende genau gekannt hatte, liess sie unberücksichtigt, dass in der Klosterkirche vom 13. bis zum 16. Jahrhundert wesentliche Umbauarbeiten vorgenommen wurden. Die authentisierende Ausgrabung und die Kritik der mittelalterlichen Quelle brachte auf diese Weise die Möglichkeit im Grab Nr. 3. das Grab des Königs István V. erblicken zu dürfen, um einen Schritt näher.

Welche Funde aus diesem Grabe zusammen mit der Krone ausserdem noch zum Vorschein kamen, konnte auf Grund der aus dem vorigen Jahrhundert stammenden Inventarbüchern und sonstigen Beschreibungen eindeutig nicht festgesetzt werden. Auf Grundlage der Reihenfolge wie sie im Inventar der Funde der Margareteninsel aufgezählt sind, war man bisher der Meinung, dass noch ein mit Chalzedon ausgelegter Goldring und Spitzenreste aus dem Königsgrab zutage gebracht worden sind. Demgegenüber besagt das neuentdeckte Sachverständigengutachten aus dem Jahre 1838, dass die Funde, die im Grabe neben der Krone gefunden wurden, noch ein Goldring mit Saphir und Spitzenreste waren. Der hervorragende Antiquitätensammler der vorigen Jahrhunderts Miklós Jankovich berichtet in seinem Brief auch noch darüber, dass oberhalb des Grabes ein Grabsteinbruchstück aus rotem Marmor gefunden wurde, auf dem in metallgegossenen gotischen Buchstaben das Inschriftfragment „Hic sepultus" zu lesen war. Eben des Wortes „sepultus" wegen, das die männliche Form darstellt, tritt Jankovich dafür ein, dass wir nicht einer weiblichen, sondern männlichen Bestattung gegenüberstehen, genauer, er nimmt für König István V. Stellung. Die Krone und der Ring mit dem Saphirstein verraten seiner Ansicht nach das Mass eines Mannes und da ein mit Saphir geschmückter Ring nur einer mit Weihöl gesalbter Person zukommt, musste die dort begrabene Person zweifelsohne ein König gewesen sein. Jankovich spricht in seiner Beschreibung nicht über „Spitzenreste", sondern über vergoldete Textilien- und Quastenreste.

Die Forscher, die sich mit der auf der Margareteninsel gefundenen Krone befassten, wollten indessen zum Teile auf Grund der gemeinten Beigaben (des Ringes mit Chalzedonstein, der Spitzenreste), teils des Fehlens an männlichen Gegenständen (Sporen usw.) und zum Teil wegen des kleinen Masses der Krone (Ø 17 cm) eine weibliche Bestattung vermuten. Von den Grabfunden sind wir leider heute lediglich der Krone im Besitz, der Ring mit Saphirstein, das Grabsteinfragment und die Textilienreste sind spurlos verschwunden.

Hinsichtlich des Masses der Krone und über den männlichen oder weiblichen Charakter der Funde wollen wir uns auf Grund der neueren wissenschaftlichen Forschungen äussern. Im Jahre 1956 erschien aus der Feder von P. E. Schramm eine Studiensammlung über die Herrschaftszeichen. In der Arbeit Schramms — Zusammenfassung einer mehrere Jahrzehnte währenden Forschung — sind 16 Kronen angeführt, die aus europäischen mittelalterlichen Gräbern zum Vorschein gekommen sind (S. 119).

Den in der Arbeit Schramms erwähnten Kronen haben wir als 17. Stück noch die im Grabe der in Nagyvárad bestatteten ungarischen Königin Maria gefundene Grabkrone hinzugerechnet. Die in der Tabelle aufgezählten Kronen wurden ausnahmslos in den Gräbern von Kaisern, Kaiserinnen, Königen und Königinnen aufgefunden. Ihrer vier — einschliesslich der Krone auf der Margareteninsel — wurden in Ungarn erschlossen. In den aufgedeckten Herrschergräbern befand sich nicht immer eine Krone wie z. B. in den im Donau zu Speyer freigelegten Kaisergräbern. Den Herrscher mit der Krone zu bestatten war überdies kein allgemeiner Brauch, wo jedoch eine Krone vorgefunden wurde, ruhte in jedem Falle ein Herrscher oder seine Gemahlin.

Vergleichen wir die Masse der in der erwähnten Königgräbern aufgedeckten Kronen, so kommen wir in Bezug auf die Bestimmung der Geschlechte zu einem überraschenden Ergebnis.

Im Durchschnitt bewegt sicht der Durchmesser der Grabkronen zwischen 17 und 24 cm. Kronen von 24 cm. Durchmesser kennen wir insgesamt zwei; beide sind Frauenkronen. Die eine ist die Grabkrone der Kaiserin Gisella (†1043). Dass diese zwischen dem Eintritt des Todes und der Bestattung nach ihrem Masse gefertigt wurde, steht ausser Zweifel, da in den Reif der Krone ihr Name eingraviert wurde. Das andere Diadem grossen Umfangs ist keine Grabkrone, sondern ein prachtvoller Kopfschmuck (Abb. 6), die Schenkung des Kaisers Friedrich II. an die St. Elisabethkirche zu Marburg im Jahre 1236 und schmückt derzeit die in Stockholm aufbewahrte Herme der Hl. Elisabeth aus Ungarn. Das aussergewöhnlich grosse Mass der Krone begründet man damit, dass sie nur von einer Frau über die aufgetürmten Haarflechten und das Kopftuch getragen werden und daher nur eine Frauenkrone gewesen sein konnte. Die kleinsten Kronen mochten wiederum nur Frauen getragen haben (chapelartig) über dem Kopftuch oder dem Schleier. Hiefür liefern die sizilianischen Frauenkronen ein gutes Beispiel.

Aus alldem lässt sich die Lehre ziehen, die Behauptung, dass die Männerkronen in der Regel grösser, die der Frauen hingegen kleiner wären, nicht stichhaltig ist. Die auf der Margareteninsel vorgefundene Krone mit ihrem 17 cm-Durchmesser können auch Männer getragen haben und gehört nicht zu jenem grössten oder kleinsten Kopfschmucken, die ausschliesslich für Frauen bedacht waren. Von ähnlicher Grösse ist z. B. auch die in der Domkirche zu Toledo freigelegte Krone des Königs Sancho von Kastilien (†1295).

Auch wäre es glaublich, dass die Krone aus der Margareteninsel ursprünglich ein weibliches Diadem war und dennoch auf das Haupt des Königs gesetzt wurde. Die der königlichen Schatzkammer zu Bestattungszwecken entnommene Krone war nicht in jedem Falle der Kopfschmuck, der am besten dem Kopfe des Hingeschiedenen anpasste. In das Grab der Kaiserin Konstanzia wurde z. B. die Krone ihres Gemahlen des Friedrich II. gelegt und Erik, dem König der Schweden wurde eine Grabkrone zugeteilt, die ursprünglich die Statue eines gekreuzigten Christus geschmückt hatte.

In einem einzigen der oben erwähnten Gräbern fand man einen Saphirring: in der im Dom von Speyer erschlossenen Gruft des deutschen Kaisers Heinrich IV. Die zum König gesalbten Herrscher sind jedoch nicht immer weder in Ungarn, noch wo anders mit einem Saphirring bestattet worden. An der in Székesfehérvár 1848 aufgedeckten Ruhestätte des Königs Béla III. wurde ein mit Almandin geschmückter Ring vorgefunden.

Unter den Funden, die auf der Margareteninsel zusammen mit der Krone zutage gefördert wurden, kamen ausgesprochen männliche Gegenstände wahrlich nicht zum Vorschein. Es soll jedoch bemerkt werden, dass im 12—13. Jahrhundert die Herrscher nicht unbedingt mit ihren männlichen Attributen oder Herrscherinsignien begraben wurden. Im Grabe Heinrichs IV. wurden — wie bereits erwähnt — gleichfalls bloss eine Krone und ein Ring und in dem des Rudolfs von Habsburg († 1291) nur Textilienreste vorgefunden. Ein statistischer Überblick über die Funde der mittelalterlichen Königsgräber Europas ergibt, dass kein eindeutiger und ausschlaggebender Beweis vorgebracht werden kann, wonach mit der Krone aus der Margareteninsel kein König bestattet worden wäre.

Kein anderer als István V. konnte dieser König gewesen sein, weil die Kirche des Nonnenklosters der Margareteninsel keine offizielle Begräbnisstätte der ungarischen Könige war und wenn der Herrscher seine Ruhestätte dort erwählte, war dies dem Umstand zu verdanken, dass seine im Rufe einer Heiligen verstorbene Schwester Margareta dortselbst ruhte. Eine enge Beziehung zwischen den Nonnen der Margareteninsel und dem Herrscherhaus bestand lediglich in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts und zu dieser Zeit käme allein István V. als hier bestattet in Betracht.

Bei der kunstgeschichtlichen Bewertung der auf der Margareteninsel zutage gekommenen Krone stellte E. Vattai zutreffend fest, dass nach der Form der Lilien geurteilt, zwei Diademe aus dem 13. Jahrhundert dem Funde auf der Margareteninsel am nächsten stünden: das bereits erwähnte Diadem aus Stockholm (Abb. 6) und eine Grabkrone, die Krone der Kaiserin Anna Gertrud, die im Dom zu Basel aufgedeckt wurde. Mit der Krone der Königin Anna wollen wir uns nicht eingehender befassen, weil sie anscheinend keine einheitliche, sondern eine hybride Arbeit ist. Der Reif ist nämlich mit seiner Ungeziertheit für eine Grabkrone kennzeichnend, die mit Edelsteinen verzierten Lilien deuten hingegen an eine Hauskrone. Das Diadem aus Stockholm stellt unserer Meinung nach — abgesehen von der gezierten Filigranarbeit in der Ausführung, die für die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts kennzeichnend ist — die am nächsten stehende Verwandte der Krone der Margareteninsel dar. Dies bedeutet bei weitem nicht, dass die beiden, aus der gleichen Werkstätte oder aus demselben Land hervorgegangen wären. Die verwandten Züge werden vielmehr von dem Gesamteindruck, der Ähnlichkeit der Proportionen und der Umrisse zum Ausdruck gebracht, und liefern zur Datierung der Krone Istváns V. sozusagen einen „terminus post quem". Dies wird leicht begreiflich, wenn wir an Hand mehrerer Beispiele die typologische Entwicklung untersuchen, welche die offenen Lilienkronen im Laufe des 13—15. Jahrhunderts aufweisen.

Für den Anfang des 13. Jahrhunderts ist die Krone von Namur kennzeichnend (Abb. 7). Die verhältnismässig schmalen, durch bewegliche Scharniere verbundenen Reife tragen tiefsitzende Lilien von einfacher Kontur. Auf dem Stockholmer Diadem aus der Mitte des 13. Jahrhunderts (Abb. 6) werden die Reife wie auch die Lilien schlänker, auf den Lilien erscheinen Teilstücke in feiner Ausarbeitung, ihr Stiel verschmälert sich. Eine Schöpfung zum Ausgang des 13. Jahrhunderts stellt die Krone des Kaisers Heinrich dar (Abb. 8). Auch diese hat einen durch bewegliche Scharniere verbundenen Reif, doch wird die Zahl der Lilien spärlicher, wodurch die Proportionen der einzelnen Glieder gedrungener erscheinen, es entsteht der Typ von höherer Form, der bereits für das 14. Jahrhundert kennzeichnend wird. Ein sich voll entfaltetes Beispiel stellt hierfür die in der Schatzkammer des Doms zu Prag aufbewahrte Krone Karls IV. Auf den hier erörterten Beispielen haben die Lilien im grossen und ganzen die gleiche Form, allein die Änderung der Proportionen deutet die einzelnen Stufen der typologischen Entwicklung an. Vom Ende des 14. Jahrhunderts an lässt sich die Mannigfaltigkeit aller Formen feststellen und auch die niedrige, durch bewegliche Scharniere verbundene Reifkonstruktion erscheint häufig vor, der ausschlaggebende Unterschied besteht zu dieser Zeit bereits in der schlanken, in die Höhe strebenden Form der Lilien in Flamboyantstil. (Ein gutes Beispiel hiefür liefert die in der Domkirche von Nagyvárad vorgefundene Krone der Königin Maria.)

Die beschriebenen Kronenformen aus verschiedenen Zeiten kennzeichnen keine einzelnen Länder oder Werkstätte, sondern zeigen vielmehr die einzelnen Stufen der Änderung der allgemeinen europäischen Mode. In dieser typologischen Reihe findet die auf der Margareteninsel zum Vorschein gekommene Krone des Königs István V. reichlich Platz und fügt sich in die Formenwelt ein, die für die 50—70er Jahre des 13. Jahrhunderts kennzeichnend ist.

NAGY EMESE

A KÖZÉPKORI BUDA ÉS PEST ÉPÍTÉSZETÉNEK TECHNIKAI ÉS SZERVEZETI KÉRDÉSEI I.

A középkori építészet technikai és munkaszervezeti kérdéseinek vizsgálata hosszú ideig elhanyagolt kérdése volt a magyar építészet- és művészettörténetnek. Pedig ha igazán meg akarjuk érteni és értékelni egy korszak építészetét, nem elég csak magukat az épületeket, vagy azok maradványait vizsgálni, hanem meg kell néznünk azt is, hogy milyen technikai és munkafeltételek, s milyen szervezeti formák között hozták létre őket. Nem véletlen jelenség ugyanis pl. az, hogy a középkor korábbi, román stílusú épületeinél sokkal nagyobb a minőségi különbség az ún. „nagy építkezések" és a kisebb, falusi épületek között, mint a gótikában. Az eltérés oka épp a műhelyek szervezeti felépítésének különbözőségéből adódik. A feudalizmus idején bekövetkezett társadalmi változások, a kézműves rétegek helyzetének alakulása, a mind nagyobb méreteket öltő általános nagy építési tevékenység s az építkezések technikai igényeinek növekedése együttesen járulnak hozzá, hogy az építésszervezet mind átfogóbb jelleget ölt, az egyes építőműhelyek mind szélesebb rétegeket és nagyobb területet ölelnek fel, így a fejlettebb technika, az új építészeti formák s a kőfaragók egyaránt könnyebben eljutnak a jelentéktelenebb, kisebb helyekre is, nem úgy, mint a korábbi, kisebb körre kiterjedő műhelyek működése idején.

A technikai feltételek vizsgálata önkéntelenül társadalmi kérdések felé tereli figyelmünket: a sokszor kezdetleges technikai felszerelések összehasonlítása a nagyszabású eredményekkel felveti az emberi munkaerő fokozottabb kizsákmányolásának problémáját mind a rabszolga, mind a feudális társadalom keretei között. S nem véletlen, hanem az előbbiekben elmondottak szoros függvénye az a jelenség, hogy a technikai fejlettség magas fokára eljutott, nagy kollektív együttműködést igénylő építészet ölt az összes iparágak között elsőnek kapitalista nagyvállalkozás jelleget még a feudalizmus virágzása idején.[1]

A következőkben a középkori kőfaragás és építéstechnika, valamint az építésszervezet alakulásának különböző fejezeteit vesszük sorra. Kutatásainkat elsősorban pest-budai vonatkozásban végezzük, de az anyag hiányos volta s az összefüggések vizsgálatának szükségszerűsége indokolja helyenként a teljes hazai anyagra való utalást is. Az egyes fejezeteket a legegyszerűbb kőfaragó munkától az építőanyagnak az épületen való elhelyezéséig, s a középkori tervezés-technikai kérdéseken keresztül az építésszervezet alakulásáig vezetjük végig.[2] A feldolgozás egyes fejezetei azonban egyáltalán nem jelentenek egymástól elválasztható részeredményeket: az egyszerű technikai megfigyelések ugyanannyira tükrözői az építésszervezeti összefüggéseknek, mint ahogy az építőműhelyek összetételének alakulása rányomja bélyegét magára az épületre. Ahhoz tehát, hogy teljes egészében megismerjük egy kisebb, vagy nagyobb zárt területegység középkori építészetét, az összes részkutatások eredményeit figyelembe kell vennünk: ahol hiányoznak az írott források, ott segítségünkre siet maga az épület, a faragott részletek, a technikai megfigyelések; s megtudjuk a forrásokból azokat az adatokat, melyek nem olvashatóak le magából a kőanyagból.

Feldolgozásunk során tehát sorra véve az egyes témacsoportokat, regisztráljuk az azokból külön-külön levonható eredményeket, hogy ezek végül együttesen alakítsák ki a középkori pest-budai építkezések teljes képét.

[1] Ez utóbbi jelenségre magyar vonatkozásban *Szűcs J.* mutatott rá: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 254. — *Uő.:* A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Bud. Rég. XVIII (1958) 337. — *Entz G.:* Kritika Szűcs J.: Városok . . . c. id. munkájáról. Műv. tört. Ért. 1956. 333.

[2] A feldolgozás gondolatmenete nagyjából megegyezik a Halászbástya Kőtárban 1961-ben megnyitott „Kőfaragástechnika és építésszervezet a középkorban" c. kiállításával.

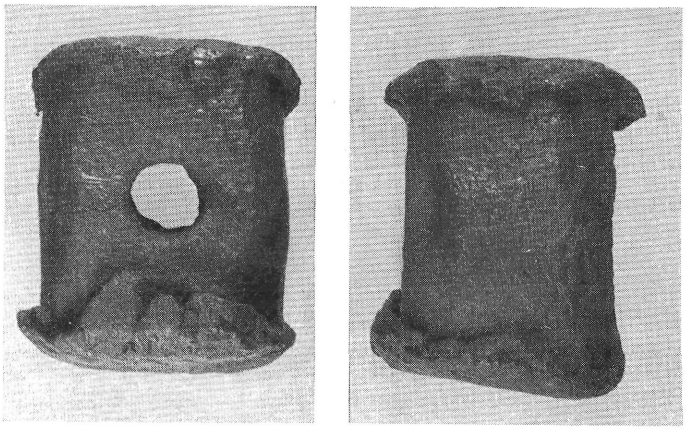

1. kép. Középkori kőfejtő kalapács
Masse de carrière du moyen âge

1. KŐFARAGÓ SZERSZÁMOK — KŐFARAGÁS-TECHNIKA

A művészettörténet és építészettörténet kutatói, bár sokat foglalkoztak a magyarországi középkori épületekkel a legkülönfélébb szempontok szerint, nem tértek ki — vagy ha igen, akkor csak igen ritkán és mellékesen — az építészet és szobrászat legegyszerűbb mesterségbeli kérdésére, a közönséges kőfaragó technikára. Arra a folyamatra, melynek eredményeképpen a bányából kikerült kőanyag beépítésre vagy az épület díszítésére alkalmassá válik. Ma, amikor az építészettörténeti és művészettörténeti kutatás nem csak tipológia kérdése, hanem történettudományi studium, amikor nem csak a kész alkotást vizsgáljuk, hanem a keletkezés körülményeit, a műalkotás megszületésének lehetőségeit biztosító gazdasági alapot, a társadalmat s annak azokat a tagjait, akik kétkezi munkájukkal az épületeket létrehozták, akkor nem hanyagolhatjuk el azt a munkafolyamatot sem, amely nélkül a szóban forgó emlékek létrejötte elképzelhetetlen. S nem hanyagolhatjuk el annál kevésbé sem, mert mint a következőkből kitűnik, a technikai vizsgálatok, bár tágabb határok között, de támpontot nyújthatnak további kutatásainkhoz: segítségünkre lehetnek egyes épületrészek vagy faragványok hitelességének, eredetiségének megállapításánál, korának meghatározásánál, s döntő bizonyítékot szolgáltathatnak olyan esetekben, melyek pusztán művészettörténeti módszerekkel nem, vagy csak nehezen közelíthetőek meg.[3]

Annak a jelenségnek, hogy az utóbbi időben mind gyakrabban találkozunk a különféle korszakok kőfaragás-technikájának vizsgálatával, elsősorban gyakorlati indító okai voltak: a sorozatos műemlék-helyreállítások alkalmával kiderült, hogy összhatás szempontjából nem mindegy, hogy modern, a középkorban soha nem használt felületkialakítással faragnak meg egy követ, vagy megpróbálják utánozni az eredeti felületkezelés módjait. Az előbbi esetben ugyanis az új, rekonstruált részletek a részletformák azonossága ellenére sem illeszkednek bele az eredeti környezetbe.[4] E felismerésből adódott az a további megfigyelés, hogy az idők folyamán a felületmegmunkálások módozatai is változásokon mennek keresztül, tehát a helyreállítóknak e változásokat figyelembe kell venni. A gyakorlati kiindulástól azután már csak egy lépés választja el a következtetések elméleti alkalmazását, tehát a faragástechnikai kérdések felhasználását építéstörténeti kérdések megvilágítására.

A kőfelületek és kőfaragó szerszámok vizsgálatának első elindítói tehát az emlékek restaurálásával foglalkozó műemlék-helyreállítók voltak,[5] kiknek eredményeit és módszereit felhasználták mind a monografikus feldolgozások,[6] mind az építkezések szervezeti felépítését, alakulását tárgyaló, inkább történeti beállítású munkák.[7]

[3] Pl. a székesfehérvári Szt. István koporsó életfáinak problémája, melyet, mint a faragástechnikai vizsgálat kimutatta, a római szarkofág másodlagos felhasználása indokol. *Nagy E.*: Műv. tört. Ért. 1954. 101—106.

[4] A műemlékvédelem még nem teljesen megoldott kérdése, hogy a középkorival azonos felületmegmunkálás mellett miképp lehet mégis érzékeltetni és szétválasztani a régi és új részleteket.

[5] *Friedrich, K.:* Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. bis zum 18. Jh. Augsburg, 1932. — *Chauvel:* La taille des pierres. Bulletin Monumental 1934. 435—444. — *Kieslinger, A.:* Die Steine von St. Stephan. Wien, 1949. — *Leon, P.:* La vie des monuments Français. Destruction, restauration. Paris, 1951.

[6] Pl. *Kautsch, R.:* Der romanische Kirchenbau im Elsass. Freiburg im Breisigau, 1944. 129—135.

[7] *Colombier, P.:* Les chantiers des cathedrales. Paris, 1953. — *Salzmann, L. F.:* Building in England down to 1540. Oxford, 1952. — *Huth, H.:* Künstler und Werkstatt der Spätgotik. Augsburg, 1923. — *Aubert, M.:* La construction au Moyen Age. Bulletin Monumental, 1961. 317—323. — A kőplasztika vonalán a szerszámanyag és faragástechnika vizsgálatával elsősorban antik emlékekkel kapcsolatban foglalkoztak, ahol a szobrok eredetiségének, vagy hamisítvány voltának eldöntésénél a szerszámnyomok vizsgálata döntő eredményeket jelent. *Blümel:* Griechische Bildhauer an der Arbeit. Berlin, 1940. Blümel munkájának végén röviden utal a középkori szobrászat munkamódszereire is.

2. kép.
Középkori kőfejtő ékek
Quilles du moyen âge

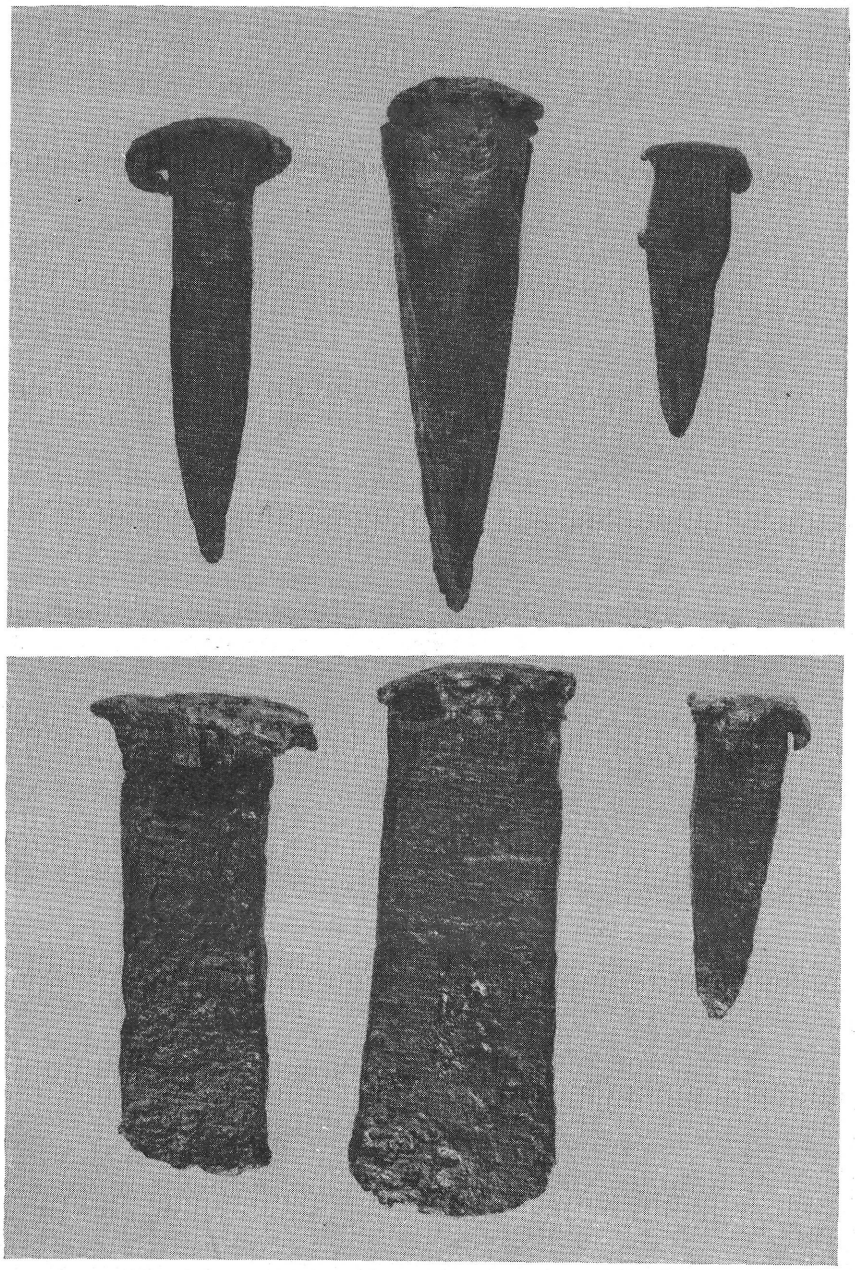

Soron következő, kifejezetten kőfaragás-technikai vizsgálataink során elsősorban Friedrich és Kieslinger idézett munkáinak és Blümel középkori vonatkozású megállapításainak vettük hasznát. Friedrich és Kieslinger — elsősorban a simára faragott falazó kövek vizsgálatával kapcsolatban — kisebb, helyi jellegű eltérésektől eltekintve azonos fejlődési fokozatokat állapítanak meg a szerszámok használatával, ill. a faragott kőfelületek időrendjének vizsgálatával kapcsolatban. Magyar vonatkozásban Horváth Henrik foglalkozott a kőfelületek vizsgálatával,[8] aki az akkor még lényegesen kisebb darabszámot kitevő budai kőanyagon keresztül igyekezett bemutatni a fejlődés egyes állomásait. Úttörő kezdeményezése hosszú ideig nem lelt követésre, csak jóval később került sor két kisebb részlettéma feldolgozására a XI—XII. századi magyar anyaggal kapcsolatban.[9]

[8] Budai kőfaragók és kőfaragó jelek. Bp. 1935.

[9] *Nagy E.:* Adatok középkori építészetünk technikai kérdéseihez. AÉ. 1954. 60—63. — *Uő.:* Műv. tört. Ért. i.m. 101—106.

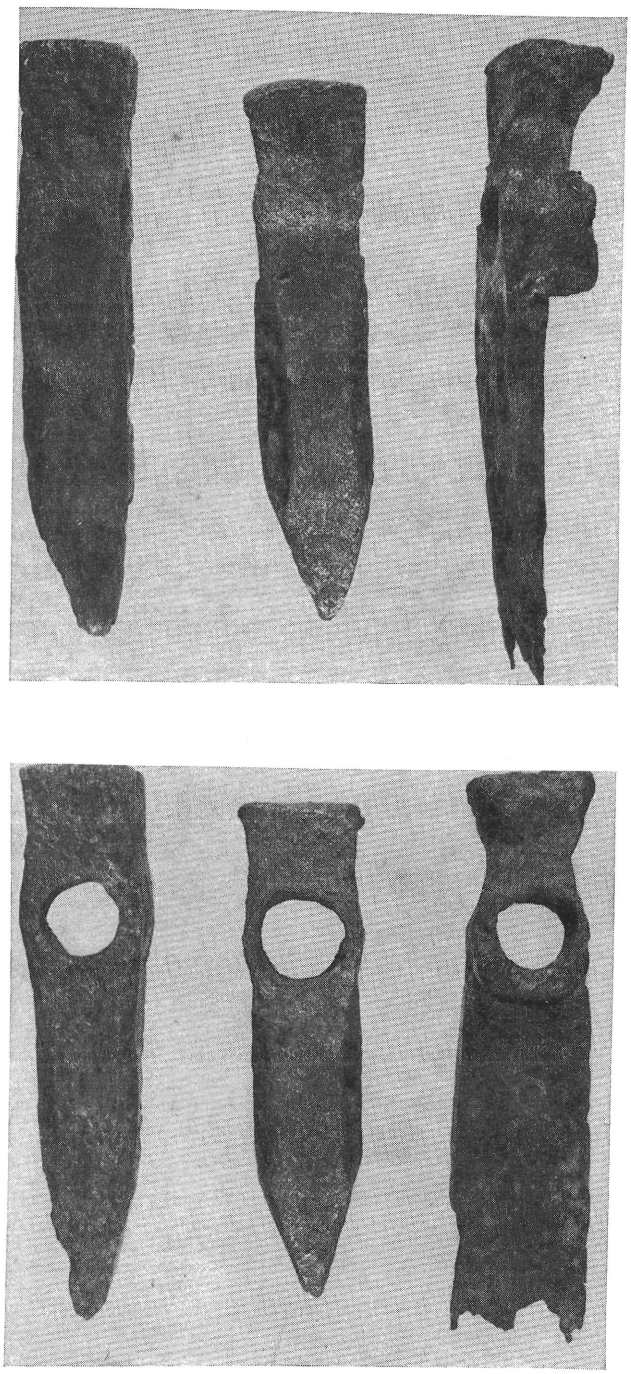

3. kép. Középkori kőfejtő szerszámok
Outils pour extraction de la pierre du moyen âge

Horváth Henrik a rendelkezésre álló budai anyagon belül levonta az akkor levonható következtetéseket, az időközben megnövekedett kő-, szerszám- és jobban hozzáférhetővé vált dokumentációs anyag azonban ma már tágabb lehetőségeket nyújt a korábbi időrend kibővítésére, a munkamenet egyes állomásainak alaposabb megvizsgálására, ill. Horváth Henrik egyes megállapításainak módosítására.

A következőkben mi is elsősorban a budai középkori kőanyagon keresztül szeretnénk megvizsgálni a középkori magyar kőfaragás-technika néhány jellegzetes vonását: vizsgáljuk a sima kőfelületeket, profilált építészeti részleteket és ornamentális faragványokat abból a szempontból, hogy melyik időszakban milyen szerszámok használatával faragták meg őket, s mi volt előállításuk munkamenete. Azokon a pontokon, ahol a — főként egyes időszakokban nagyon — hiányos kőanyag bizonytalanságban hagy minket bizonyos technikai megoldások felől, a hazai középkori anyag korban és esetleg műhelyben kapcsolódó egyéb adatait vesszük figyelembe.

A rendelkezésre álló kőanyagról leolvasható szerszámhasználaton és kőfaragás-technikai sajátosságokon túl vizsgálataink tárgyát képezi a budai várásatások során előkerült és sajnos elég kis számban reánk maradt eredeti középkori szerszámanyag, jelentékeny segítséget nyújtanak a korabeli kőfaragó ábrázolások s nem utolsó sorban a mai kőfaragó munkák tanulmányozása. Ez utóbbi terület bekapcsolása munkánkba azért jelentős, mert a kőfaragó szerszámok típusai az idők folyamán nem sokat változtak, legfeljebb a megmunkálás módozatai között vannak különbségek, így vizsgálatuk sok segítséget nyújthat a középkori állapotok tisztázásához.[10]

Mielőtt rátérnénk magának a középkori budai kőanyagnak a vizsgálatára, végigtekintünk a középkori budai szerszámanyagon. A budai vár ásatásai alkalmával ugyanis több, a középkori kőmegmunkálással kapcsolatban használt szerszám került elő. E szerszámanyag tulajdonképpen két nagyobb csoportra oszlik: egyik részüket még a tulajdonképpeni kőfaragó munka megkezdése előtt, a kőanyag kibányászásánál használták, míg másik részükkel a köveknek azt a végső kialakítását végezték, mellyel azok alkalmassá váltak az épületen való végleges elhelyezésre.

A kövek kitermelésének, a bányászattal kapcsolatos szerszámoknak s a kövek feldarabolásának, fűrészelésének nyomai a véglegesen megmunkált darabokon nem látszanak meg, mert a megmunkálás során ezek nyomait gondosan eltüntetik a kőfelületekről. Így a kőmegmunkálásnak ezt az első fázisát különválasztjuk a tulajdonképpeni, tényleges kőfaragó munkától, s először megnézzük az előbbiek budai emlékeit, bár ez nem tartozik szorosan feldolgozásunk keretei közé.

A várásatások szerszámanyagában a kőfejtő szerszámok között csákányok, ékek és kalapácsok különféle típusait találtuk meg (1—6. kép). Ezek, lelőkörülményeiket tekintve, zömmel a XVI. századból származnak, de minthogy a kőfejtő szerszámok, hasonlóan a kőfaragó szerszá-

[10] Természetesen modern megmunkálás alatt mindenütt a mai kézi erővel történő megmunkálásra gondolunk. A modern kőmegmunkálásra és ma használt szerszámokra l.: *Serény—Andresz—Faigl:* Kőfaragómunka. Budapest, 1955. 71—95.

4. kép. Középkori kőfejtő csákányok
Pics de carrier du moyen âge

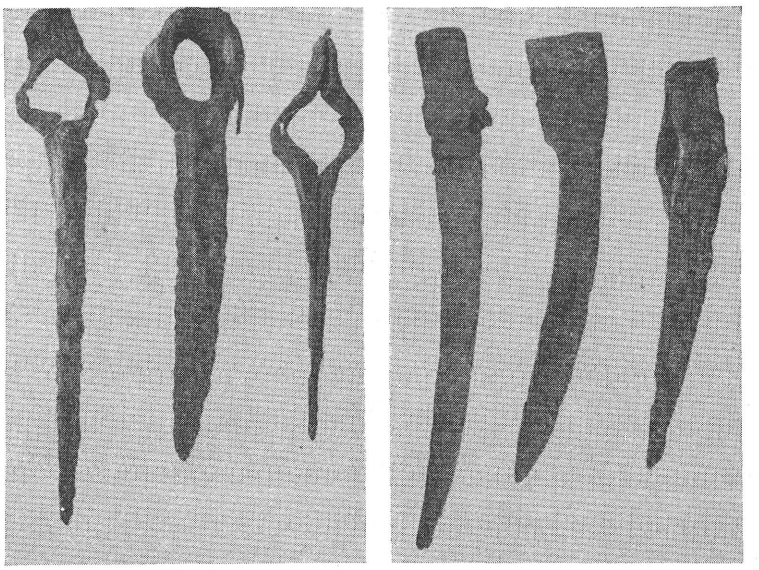

mokhoz, az idők folyamán nagyobb változásokat nem mutatnak,[11] a mi anyagunkban is lehetnek korábbi eredetű, de későbbi feltöltésekbe keveredett darabok. Annál is inkább, mert mint a következőkből is kitűnik, a budai vár s a királyi palota korábbi rétegei alatt is találkozunk kőfejtés nyomaival.

Mint a rendelkezésre álló szerszámanyagból is kitűnik, a bányákban a kövek kitermelése ékeléssel és csákányozással történt. A munka első állomása, hogy a szikla felszínét simára faragják, majd a kitermelendő kőtömböket egymástól szabályos távolságra körülárkolják. A négy oldalról körülárkolt kőtömböket egymás után kifejtik, vagy csákánnyal faragva, vagy ékeléssel, azaz a leválasztás vonalát bizonyos távolságokban ékekkel tűzdelik tele, s az ékek kalapácsolásával a követ lerepesztik. Az így nyert, s a repesztéssel sokszor elszabálytalanodó tömböket rendszerint szabályos hasábokká alakítják (mai elnevezéssel bányaméretre faragják) (8. kép). E kőtömbök felületmegmunkálása meglehetősen durva. A bányászat ezen módszere — mint ez a szerszámtípusok továbbéléséből is következik — az idők folyamán nem sokat változott. A rabszolgatársadalom idején felhagyott kőbányákban ugyanazoknak a fejtési módszereknek nyomai látszanak, mint a budai királyi palota legalsó sziklaszintjén (7. kép), a budai várhegy északi felén,[12] a visegrádi fellegvárban,[13] vagy a már valószínűleg a rómaiak idejében megnyitott, de a középkorban is használt fertőrákosi kőfejtőben, s sok egyéb helyen.

Gyakran előfordult, hogy — főként nagyobb méretű faragványokat — teljes egészében a bányában alakítottak ki azért, hogy megkönnyítsék az amúgy is nehéz kődarabok szállítását, vagy hogy még a helyszínen meggyőződjenek arról, hogy hibátlan-e a kő. Az ókori kőbányákban gyakran találtak olyan félig-meddig kifejtett oszlopokat, szobrokat stb., melyek részleteinek kifaragását már fejtés közben megkezdték.[14] Ugyanez az eljárás a középkorban inkább a már kifejtett kőtömbök helyszíni megmunkálására szorítkozik.[15] A szállítási nehézségeken túl indokolja a helyszíni kőmegmunkálást az az általános középkori jelenség

[11] Római kőfejtő szerszámokkal és a kőfejtés módszereivel részletesen foglalkozik *Röder, J.*: Bonner Jahrbücher 1957., Heft 157, 213—271. — *Uő.*: Bonner Jahrbücher 1959., Heft 159. 47—88.

[12] 1960. évi új kutatások. *Bertalanné* ásatási jelentése. Bud. Rég. XXI. (1964) 347.

[13] L. *Schulek Frigyes* kéziratos hagyatékának, a visegrádi Mátyás király Múzeumban levő leírását, melyből megtudjuk, hogy a vár külső részein hosszabb szakaszon sziklafejtés nyomaira akadtak: 50—60 cm széles vájatokkal 1,50—2,00 m széles szakaszokra bontják a szabályosan lefaragott sziklafelszint s egy helyen megtalálták a tömbök belső oldalát határoló harántárkok nyomait is.

[14] *Blümel:* i.m.

[15] A bécsi dómépítkezéseknél alkalmazott magyarországi Bálint mester (Valtein Unger) esetében pl. a dóm számadáskönyveiben nem teljesen egy évi ottani munkálkodása alatt három ízben említik, hogy „im Steinbruch" dolgozott, ugyanekkor díszes faragványokat, virágot, tabernákulum részletet, fiálékat is farag. *Uhlirz, K.*: Die Rechnungen des Kirchenbauamtes von St. Stephan zu Wien. Wien, 1901. I—II. k. 573. Az „im Steinbruch" megjelölés az ő esetében valószínűleg a bányában helyszínen történt, de szakmájába vágó, jobb darabok kifaragását jelentette, ellentétben Genthonnak azzal a megjegyzésével, hogy ez esetben „valószínűleg azt kell érteni, hogy a műhelybe szállított nyers kőtömbökről lefaragta a repedt, alkalmatlan részeket". *Genthon, I.*: Magyar művészek Ausztriában a Mohácsi vészig. Bp. 1927. 12. A kőbányákban végzett munkáért sem kap u. is kisebb összeget, mint egyéb munkáiért.

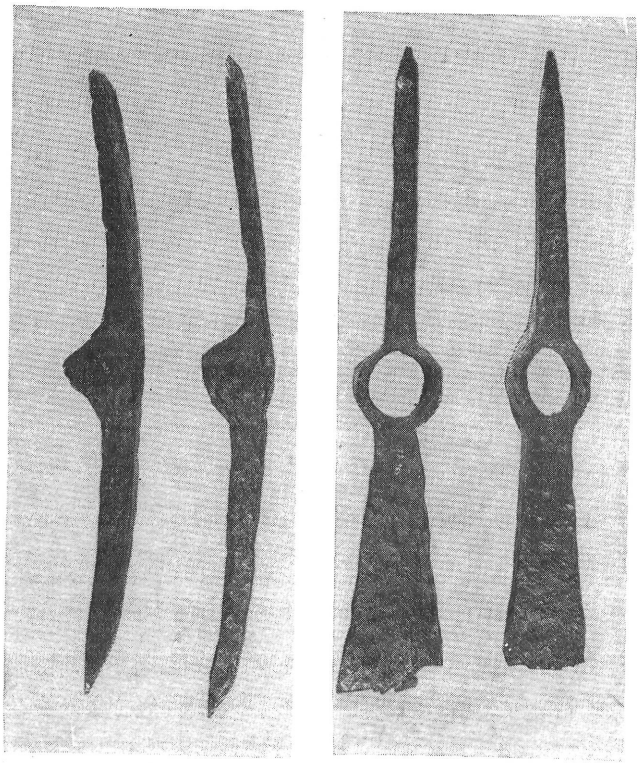

5. kép. Középkori kőfejtő csákányok
Pics de carrier du moyen âge

6. kép. Középkori kőfejtő csákányok
Pics de carrier du moyen âge

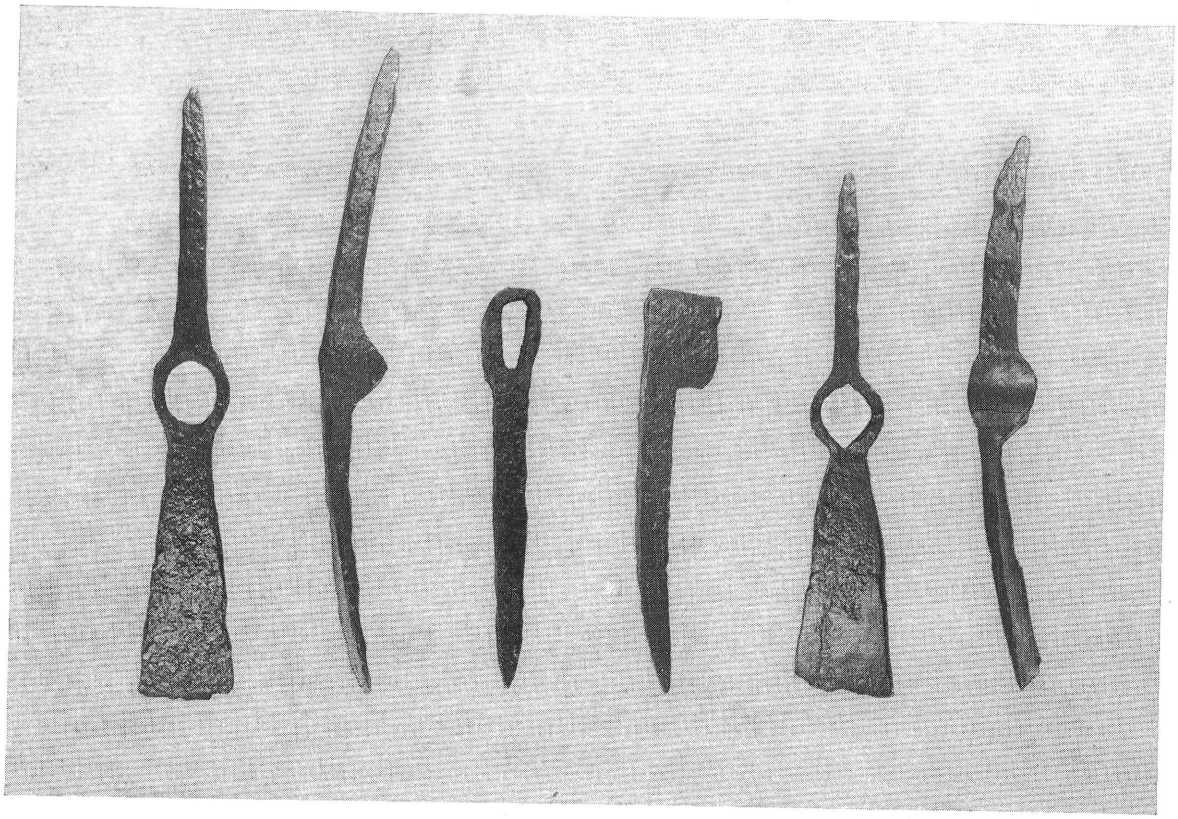

7. kép. Kőfejtés nyomai a budai palota sziklatalajában

Traces de l'extraction de pierres dans le sol rocheux de palais de Bude

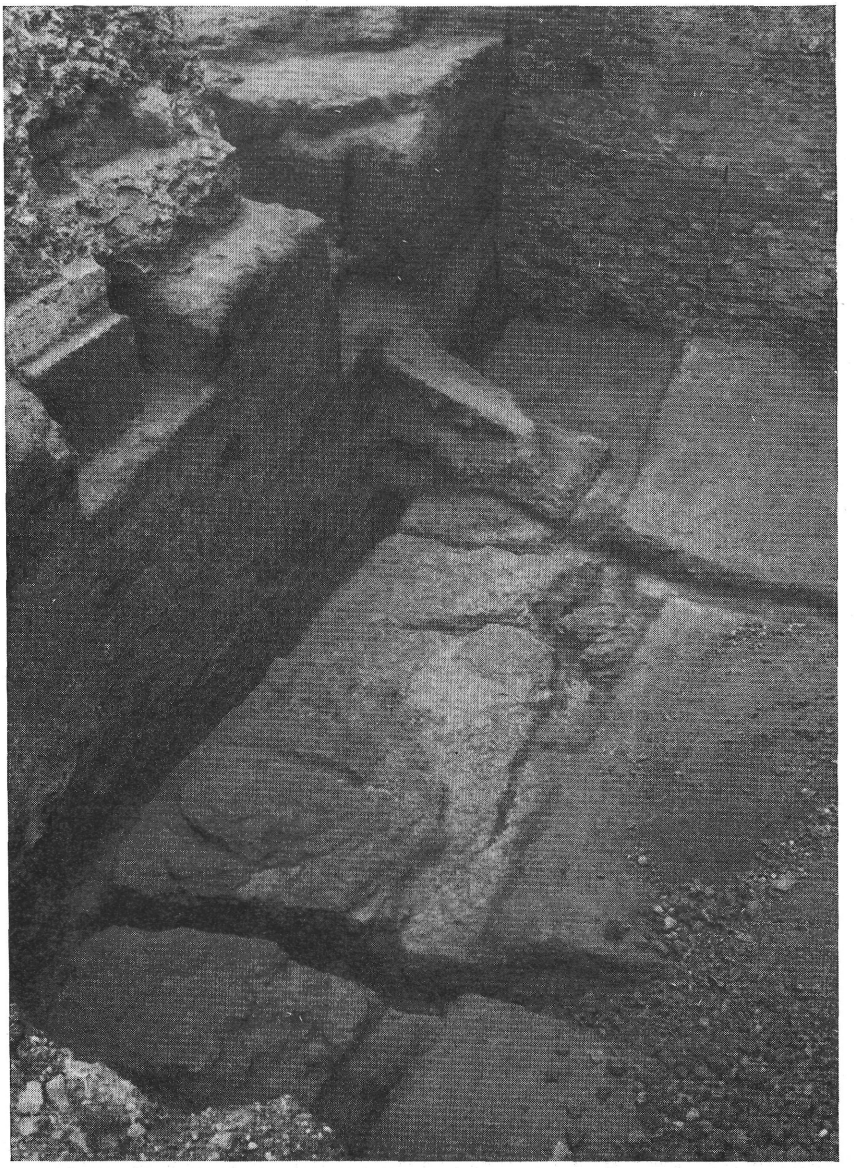

is, hogy a nagyarányú építkezésekhez gyakran csak az építkezés igényeit kielégítő külön bányát béreltek, melyben az építkezéshez felvett kőtörők és kőfaragók dolgoztak.[16]

A bányában, vagy már a kőfaragó műhely területén, a kifaragásra szánt kőtömböt vagy a bányászáshoz hasonlóan ékekkel repesztik, vagy fűrésszel vágják kisebb darabokra. A puha kövekhez használt kőfűrész a fafűrésszel rokon fogas szerszám (8—9. kép), míg kemény kövek, márvány fűrészeléséhez fogatlan, sima lapot használnak, mely az alá szórt, nedves, durva homok segítségével vágja ketté a kőtömböt. A fűrészelés gyakorlata szintén visszanyúlik az antik időkre.[17] A fűrészelt felületek a fejtés, vagy a bányamegmunkálás nyomaihoz hasonlóan, szintén eltűnnek a későbbi átfaragások következtében. Néha azonban előfordul, hogy egy-egy félbenmaradt, befejezetlen, vagy elrontott darabon megtaláljuk a fűrészelés nyomait. Budán ilyennel nem találkozunk, de megtaláljuk a zalavári récéskúti bazilika ásatása alkalmával előkerült oszlop-

[16] Pozsonyban a városi építkezéshez szükséges kőanyagot a város tulajdonában levő kőfejtőkből hozatták a városba. *Király, J.:* Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 126. — Ugyanez a helyzet tűnik ki számos külföldi adatból is. Az építtető maga keresi ki az építkezéshez alkalmas kőbányát. L. pl. Sujer apát S. Denis-i építkezéseit, mikor az építtető apát bejárja a környéket s ő maga keresi ki az oszlopok kifaragasához szükséges kőbányákat. *Lefrançois Pillion, L.:* Maîtres d' oeuvres et tailleurs de pierres. Paris, 1949. 20. — Tudjuk, hogy ugyanezeket az oszlopokat a pontoise-i bányából, a kifaragás helyéről kötél segítségével húzták S. Denisbe. *Aubert, M.:* i.m., Bull. Mon. 1961. 321.

[17] *Feldhaus:* Die Technik der Antike und des Mittelalters. Berlin, 253—254.

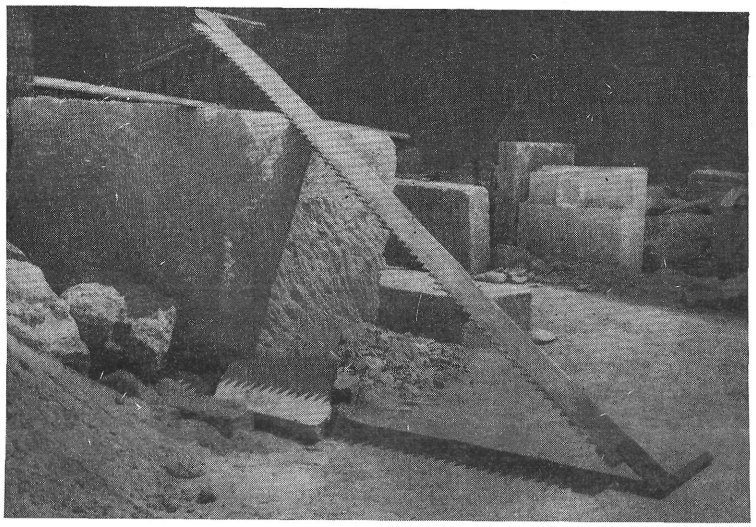

8. kép. Kőfűrész és bányaméretre faragott kőtömb napjainkban

Sciotte et bloc de pierre sculpté provenant d'une carrière de nos jours

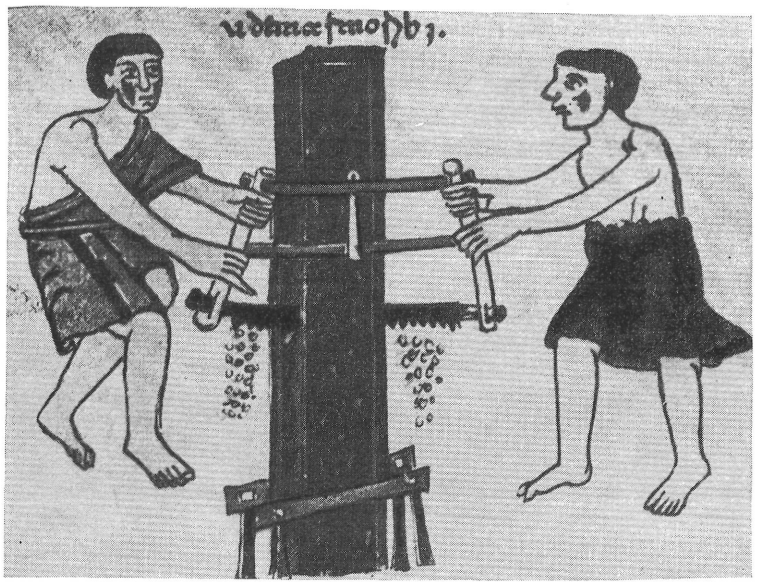

9. kép. Kőfűrészelés a XI. században

Sciage de pierre au XIe siècle

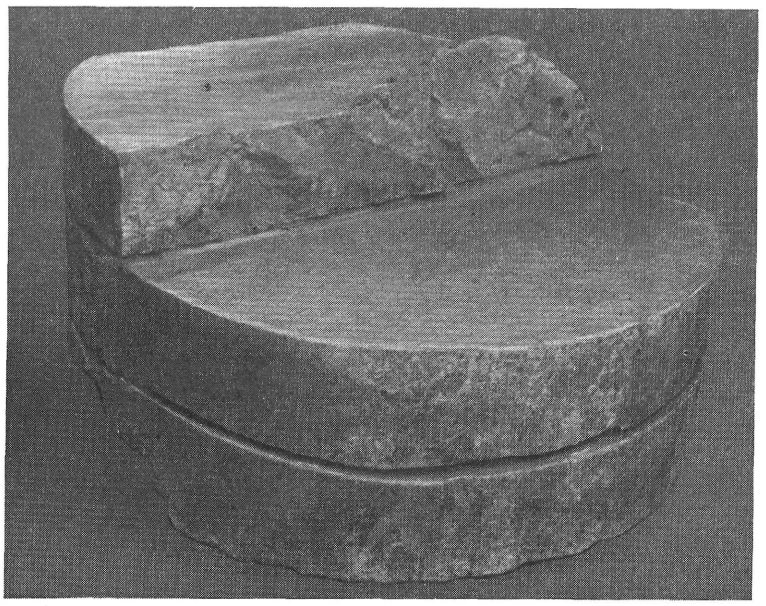

10. kép. Fűrészelés nyomai egy zalavári oszloptörzs töredékén

Traces de sciage sur le fragment d'un fut de colonne en provenance de Zalavár

törzsön, melyet keskenyebb rétegekre akartak fűrészelni, de a munka abbamaradt, mivel a lefűrészelésre szánt rétegkő munka közben félbetörött (10. kép).

Fűrészeléskor a követ úgy méretezik, hogy annak minden oldala hosszabb legyen a kifaragandó kő méreténél, s így mód nyíljék az összes felületek megmunkálására, s a legfelső, fűrészelt kőréteg lebontására.

A bányaméretre faragás, vagy a fűrészelés után történik a kövek tulajdonképpeni megmunkálása, minek következtében a kő beépítésre alkalmassá válik.

Mielőtt azonban tovább haladnánk a tényleges kőmegmunkálás egyes állomásainak vizsgálatával, röviden áttekintjük a kőfaragó szerszámok fő típusait. E szerszámok zömét ma is használják, illetve a közelmúltban még találkoztunk velük. A kőfaragó szerszámok két nagy csoportra oszlanak: ütőszerszámokra és vésőkre. Ütőszerszámok egyrészt a különféle kalapácsok, melyek ütő felületei részben közvetlenül a követ érintik, s mintegy lepattintják róla a fölösleges kőfelületet, részben a bal kézben tartott vésőket ütik velük. A négyszögű ütőfelületű kalapácsokkal végezhetik közvetlenül a kövön a durva felület alakítását, a fölösleges, kiálló részek leütését, részben kemény kövek megmunkálásánál, ezzel ütik a vésőt. A kalapácsok ütőfelülete végződhetik hegyben s a nyél irányára merőleges, sima, vagy fogazott élben, ez utóbbinak ütőtagja sokszor annyira megnyúlik, hogy csákánynak is beillenék. A fogas élű kalapácsok komplikáltabb továbbfejlődése a stokkoló kalapács, melynek négyszögű ütőtagján egymással párhuzamosan, több sorban helyezik el a fogakat (csak az újkorban használatos). Az ütőszerszámok másik csoportját képezik a kőfaragó bárdok vagy fejszék, melyek éle a nyél irányával párhuzamos (vagy attól 5°-os eltérést mutat), zömmel hegyes szögben érintik a ferdére állított kő felületét és mintegy lehántják róluk a fölösleges kőréteget. Élük lehet egyenes és fogazott. Az ütőszerszámoknál a nyéllyuk két oldalán elhelyezkedő ütőtagok lehetnek azonosak, de gyakran előfordul az is, hogy két különféle szerszámot egyesítenek egy nyélen.

A szerszámok másik csoportja, a vésők, lényegében ugyanezeket a végződéseket mutatják, az egyenes nyél kővel érintkező végének kiképzése lehet hegyes, végződhet különféle szélességű élekben,[18] ill. az élük lehet fogazott. A vésővel történő megmunkálásnál a kifaragandó felület az esetek zömében vízszintes helyzetű. Mint említettük, a bal kézben tartott vésők ütése kalapáccsal történik, kemény kövek esetén vas, puhább kövek esetén fa kalapáccsal. Az utóbbi tulajdonképpen fa nyélre helyezett bunkó (egy darab fából készítve), melynek oldalával ütik a véső fejét. (Mai kőfaragó szerszámokat l. 11—13. képen.)

A hegyes végű szerszámok használata durvább vagy finomabb, a szerszám tartásától és a kő minőségétől függően rovátkolt, vagy pontozott felületet eredményez.

A lapos élű szerszámok nyomai szabálytalanul, vagy szabályosan barázdált felületet hoznak létre, míg a fogas élű szerszámok párhuzamos rovátkái, vagy kemény kövek esetén sokszor egymástól szabályos távolságra elhelyezkedő pontozásai ismét más jellegű felületet eredményeznek. Az ütőszerszámok nyomai mindig esetlegesebbek és szabálytalanabbak a kézzel irányítható vésők nyomainál. A szerszámok használatánál s azok nyomainak megfigyelésénél figyelembe kell vennünk a megfaragandó kő keménységét. Általánosságban azt szögezhetjük le, hogy kemény köveknél, márványoknál elsősorban a hegyes és fogas élű szerszámokat használják, mert a lapos élű szerszámok egyszerre nagy felületeket érintő ütései a szükségesnél nagyobb darabot törhetnek le a kőről. Puha köveknél ellenben elsősorban a lapos élű szerszámok a használatosak, melyekkel egyszerre nagyobb felületet lehet lehántani a puha, nem hasadó kőanyagból.

Ha most a szerszámtípusok ismeretében tovább nézzük a mai kőfaragás munkamenetét, azt látjuk, hogy a megfaragandó követ vagy a földön hagyják, esetleg kissé megdöntik, vagy állványra helyezik. A tulajdonképpeni kőmegmunkálás első állomása a nagyolás, azaz a kőnek a kívánt méretet megközelítő, durva lefaragása kalapáccsal, esetleg hegyes vésővel (14. kép). Ez után következik a szélezés, azaz a sík lapoknak végleges kontúrkialakítása, úgy, hogy azok egymáshoz viszonyítva egy síkban, ill. derékszögben helyezkedjenek el. A vésővel történő munkafolyamat után az élektől körülvett s egyelőre még megmunkálatlan belső részek az élektől meghatározott síkból kiemelkednek, és további megmunkálásra várnak. Először durvább, majd finomabb szerszámokkal mennek végig rajta, míg elérik a kívánt simaságú felületet. Napjainkban az elsődleges megmunkálás rendszerint hegyes kalapáccsal, vagy vésővel (14. kép) történik, erre azután vagy még egyszer, finomabban hegyes vésővel (15. kép), vagy fogas kalapáccsal, fogas vésővel, lapos kalapáccsal mennek rá. A végső felületi megmunkálás szükség szerint saraboló vésővel (16. kép), stokkoló kalapáccsal (18. kép) történik, melyet végül még csiszolhatnak is.[19]

A mai kőfaragási gyakorlatban tehát azt látjuk, hogy többször, sokszor 3—4 féle szerszámmal, vésőkkel és kalapácsokkal egyaránt mennek végig a kőfelületen, míg a kívánt simaságot elérik.

Ha most már a főbb szerszámtípusok és a mai munkamenet ismeretében a középkori budai anyagon keresztül kívánjuk folytatni vizsgálódásainkat, akkor meg kell néznünk, hogy a fentiekben említett szerszámtípusok közül milyen formák kerültek felszínre a középkori ásatások alkalmával, milyen korra tehetők ezek az ásatások lelőkörülményei alapján, s melyek azok a szerszámok, melyek bár eredetiben nem maradtak ránk, de használatuk kikövetkeztethető részben magából a faragott kőanyagból, részben pedig a korabeli budai ábrázolásokból.

[18] A széles, 5—10 cm-es élű véső neve saraboló véső (Scharriereisen), felületek simítására használják.

[19] Természetesen vannak szándékosan durván hagyott felületek is, ahol ez utóbbi munkafázisok nem jelentkeznek.

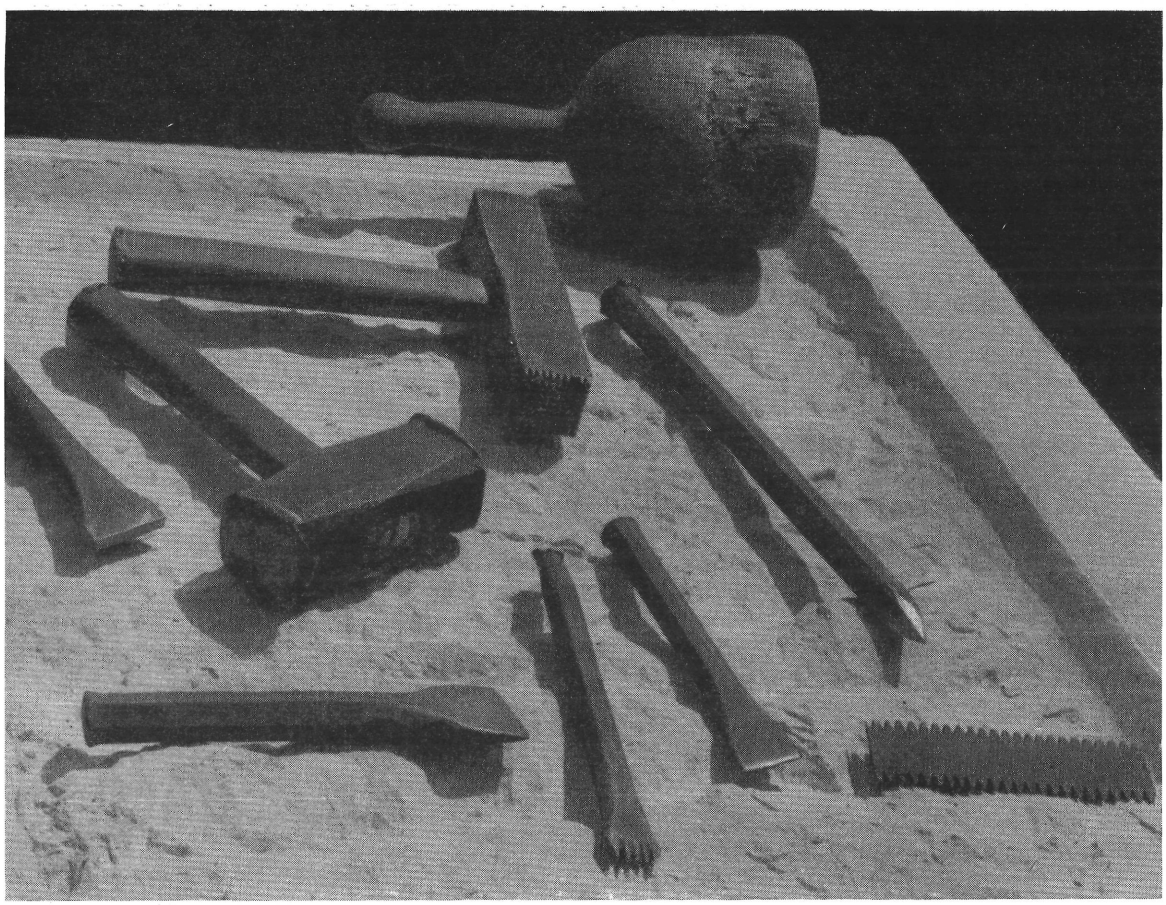

11. kép. Mai kőfaragó szerszámok
Outils de taille de pierres modernes

12. kép. Mai kőfaragó szerszámok
Outils de taille de pierres modernes

13. kép. Mai kőfaragó szerszámok
Outils de taille de pierres modernes

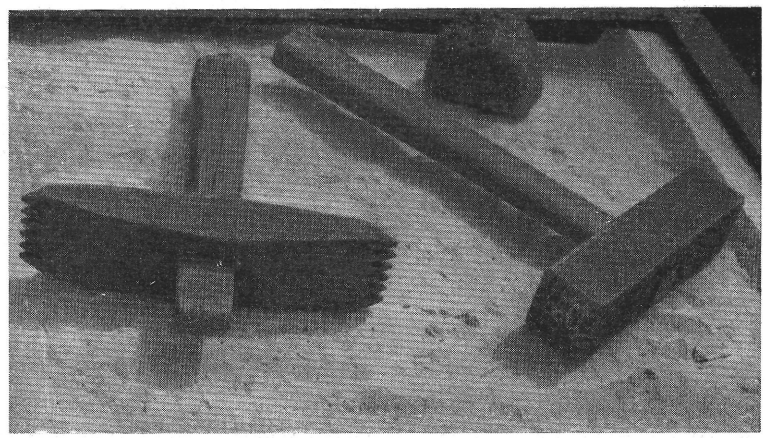

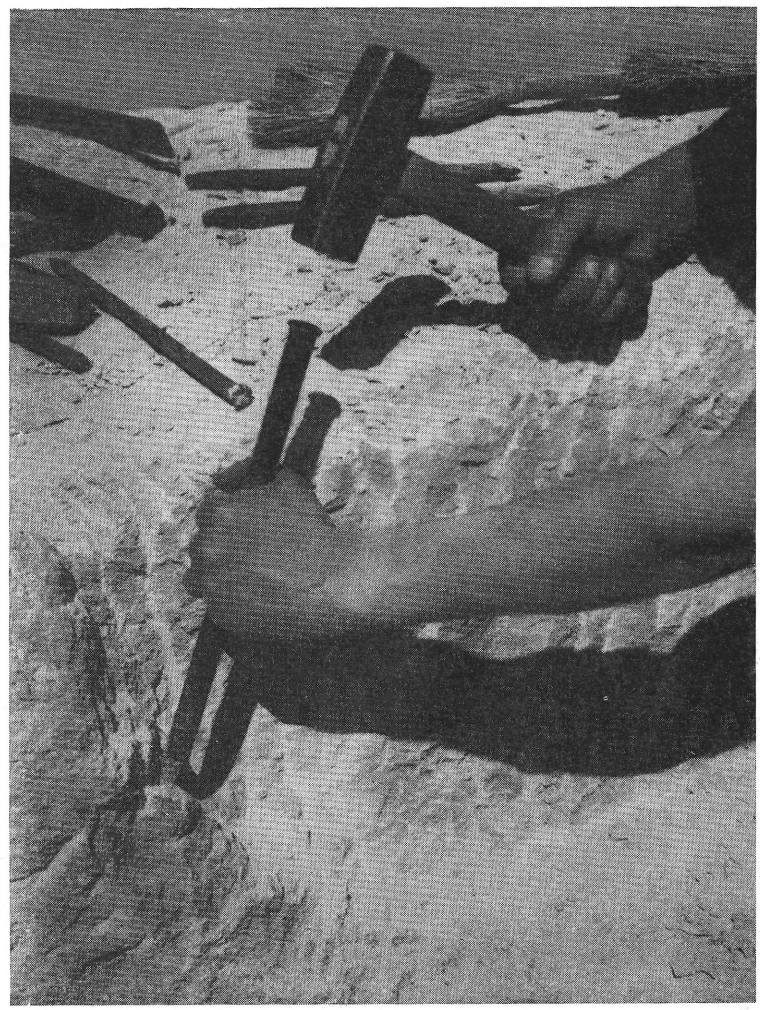

14. kép. Nagyolás hegyes vésővel
Dégrossissement fait par un ciseau aigu

A rendelkezésünkre álló középkori kőfaragó szerszámanyag kivétel nélkül a budai királyi palota területén végzett ásatásokból került elő.

Ha típusok szerint osztályozzuk őket, akkor a kalapácsok (illetve részben csákányok) és a vésők családjába sorolhatók, a fejszefélék közül az ásatásnál egyetlen darab sem került elő.

A két végén lapos ütőtaggal ellátott kalapácsok közül az egyik — zömök, vastag, súlyos kalapács — elsősorban kőtörésre, ékek ütésére szolgálhatott, s kőfejtéshez is használhatták (1. kép), míg a másik, hosszúkásabb, keskenyebb arányú kalapáccsal kövek nagyolását végezhették (19. kép). Vésők ütésére, nagy méretük és súlyuk folytán egyik sem volt alkalmas.

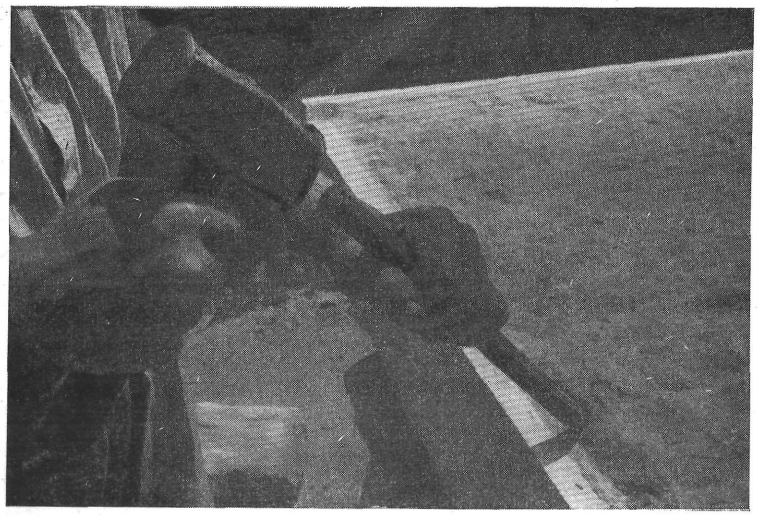

15. kép. Finomítás hegyes vésővel
L'affinement dressé au ciseau aigu

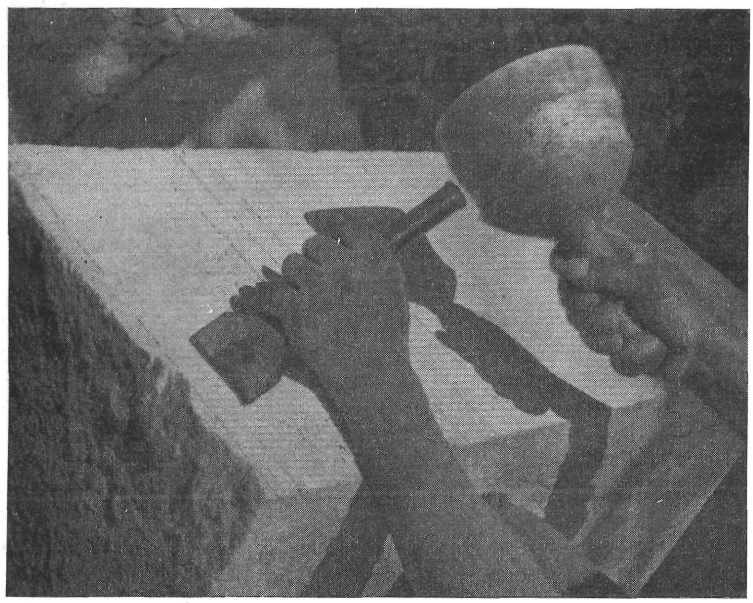

16. kép. Felületmegmunkálás saraboló vésővel
Façonnement de parements effectué à l'aide d'un ciseau

A kalapácsok másik fajtája, a kőműves kalapácsokkal megegyező, egyik végén hegyben, másik végén négyszögű ütőtagban végződő típus mindössze két példányban maradt ránk. Nagyolásra és durva, hegyeselt felület megmunkálására alkalmasak (20. kép 2.).

A leletanyag legnagyobb része tulajdonképpen a csákányok családjába tartozik. Egy darab közülük mindkét végén hegyes (20. kép 1.), a többinek egyik vége hegyben, másik vége egyenes, a nyél irányára merőleges élben végződik. Az anyag nagy részénél a hegyes, zömök tag rövidebb az igen széles élben végződő másik oldalnál, s a szerszám a nyél irányában enyhén visszahajlik. Az élszélesség sokszor a 11—12 cm-t is eléri (21—23. kép).

Az egyik, szintén csákány jellegű, s az előbbieknél kisebb méretű darab arányai az előbbieknél nyújtottabbak, élszélessége mindössze 3 cm, s a nyél két oldalán elhelyezkedő tagok hossza egyforma (24. kép 3.).

Szintén egyik oldalán hegyben, a másikon lapos élben végződik egy rövid, hirtelen elkeskenyedő, rombusz keresztmetszetű darab, mely az előbbiekkel ellentétben nem csákány, hanem inkább kalapács jellegű, s közeli rokonát a kőfejtő szerszámok családjában is felfedezzük (23. kép 1.).

Az egész palotai leletanyagban összesen két véső került elő, egyenes 2,5—3 cm széles élük erősen rozsdamarta, nyelük ép állapotban talán nyolcszög keresztmetszetű lehetett (24. kép 1—2.).

A szerszámok korának meghatározására a lelőkörülmények nyújthatnak támpontot, de sajnos nagyobb részük újabbkori, kevert töltésből került elő s a legkorábbi kőfaragó szerszámot tartalmazó réteg sem régebbi a XVI. századnál. A középkori palota nyugati homlokzata árkádpilléreinek törökkori elfalazása mögül a földfeltöltésből egyéb szerszámok között több széles élű kőfaragó csákány került elő. Az elfalazás környékén,

17. kép. Fogas véső használat közben
L'emploi du ciseau bretté

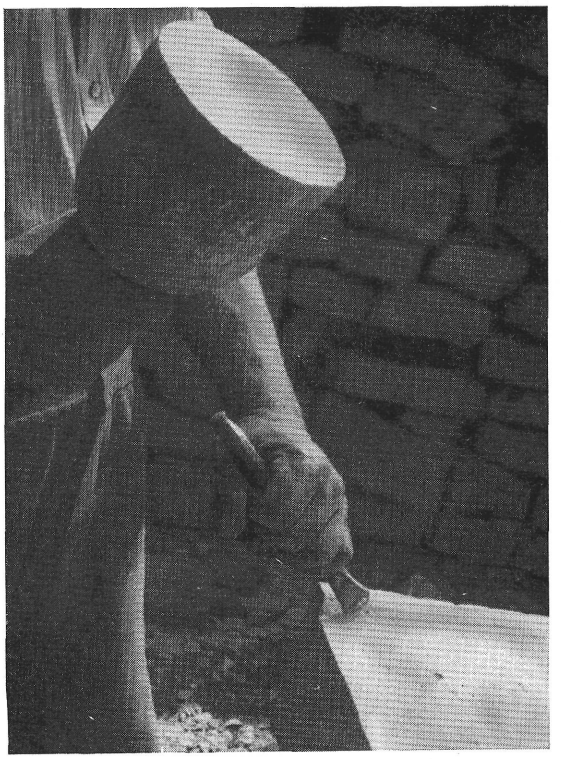

hasonló korú rétegben is találunk azonos típusokat. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy némelyikük nem származhat korábbi időből, azonban a XIV—XV. századi rétegek negatív eredményei mégis inkább arra vallanak, hogy szerszámanyagunk zömmel XVI. századi eredetű.

Ahhoz, hogy a rendelkezésünkre álló szerszámanyagból kiválaszthassuk, melyik származhat a XVI. századnál korábbi időből, a kormeghatározó lelőkörülmények híján a korabeli ábrázolásokat kell segítségül hívnunk.

A csúcsban végződő kéthegyű kalapács már a XII. századból való ábrázolásokon megjelenik (31. kép), de a későbbi időkben is sokszor megtaláljuk (33—34. kép). A budavári középkori királyi palota ún. „Újvilág" kapuján kőfaragó jelként is előfordul (25. kép). Az ábrázolások tanúsága szerint nagyolásra (32. kép) és felületmegmunkálásra (31. kép) egyaránt használják.

Az egyik végén hegyes, a másikon négyszögű ütőtaggal rendelkező szerszám alkalmazására a sokszor sematikus ábrázolások nem adnak megfelelő támpontot, mivel profilban rajzolva lényegében azonos a középkor folyamán leggyakrabban használt, csúcsban és lapos élben végződő kalapáccsal. XV. századi pontosabb rajzú ábrázolásokon azonban megállapíthatóan előfordul.

Ha a palotai szerszámanyagunk zömét képező csákánykalapácsot keressük a XI—XVI. századi ábrázolásokon, azt látjuk, hogy ezek igen ritkán fordulnak elő, s ha meg is találjuk a XV. századtól kezdve, korábban nem tűnik fel (34. kép).[20]

A királyi palota ásatásaiból előkerült szerszámok között utolsó helyen a lapos vésőkkel foglalkozunk. Ábrázolásokon már a XII. században találkozunk vele: Herrad von Landsberg későbbi másolatban ránk maradt rajzán ugyanannak a kőnek megmunkálásához használják, amelynek faragásánál a kéthegyű kalapácsot is alkalmazták. Az, hogy itt milyen fajta faragási munkát végeznek vele, a rajzról nem tűnik ki, de a későbbiekből meglátjuk, hogy — sima kváderről lévén szó — csak szélezés lehet. Egyéb korai — XIII—XIV. századi — ábrázolásokon csak szobrok, profilált építészeti tagozatok és díszítő részletek faragásánál szerepel (30. kép). Kifejezetten sima felületek faragásánál csak a XV. század közepénél fiatalabb kőfaragó ábrázolásokon fordul elő. Budán egyetlen esetben, egy XIV. századi kőfaragó sírkövén látható cimerpajzsban talál-

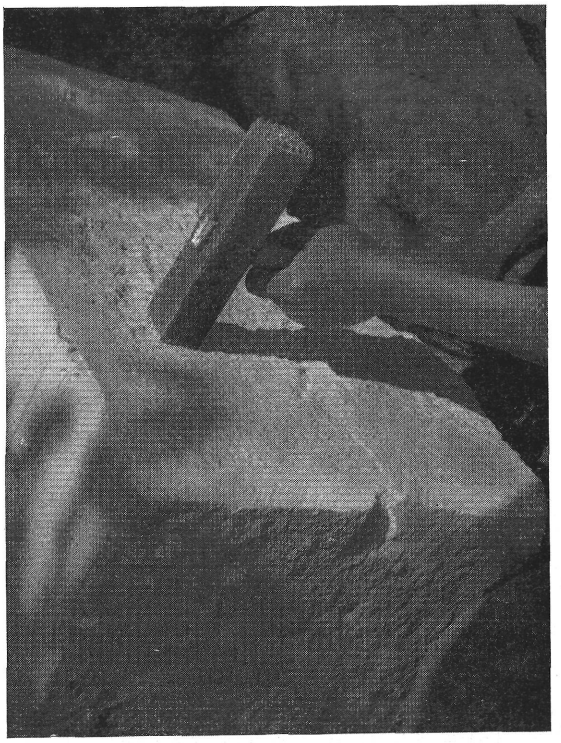

18. kép. Stokkoló kalapács használat közben
L'emploi du marteau piqueur

[20] Az ábrázolásoknál azonban egy szempontot figyelembe kell vennünk: hogy a helyenként sematikus rajzok esetében, ahol a szerszámokat többnyire profilban rajzolják, az egyszerűség kedvéért a nyélre merőleges él elfordítva, a nyéllel párhuzamosan is jelentkezhet, vagy teljes profilban ábrázolva kéthegyű hegyes kalapácsnak is tűnhet. Az esetek nagyobb részében azonban érzékeltetik a vastagságot is, ilyenkor tévedés nem lehet.

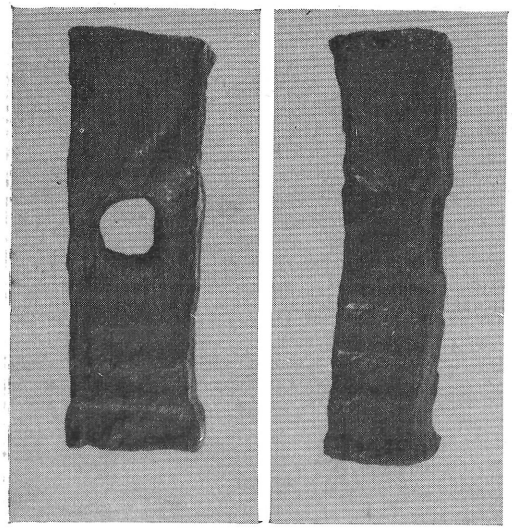

19. kép. Nagyoló kalapács
Marteau à dégrossir

kozunk vele több más kőfaragó szerszámmal együtt, emblémaszerű összeállításban (28. kép).

A fentiekkel azután a Budán eredetiben előkerült kőfaragó szerszámanyagról el is mondtunk mindent: a kalapácsok és csákányok közül a legnagyobb számban előforduló típussal csak késői ábrázolásokon találkozunk, így a lelőhelyek tanúsága a valóságos datálást fedi. A többi szerszám lehet a XVI. századnál korábbi is.

Van azonban még egy szerszámtípus, ami az eredeti budai szerszámanyagban nem fordul elő ugyan, de megtaláljuk budai kőfaragó-jeleken (26. kép) és az előbbiekben említett kőfaragó címerpajzsában (28. kép): ez a külföldi kőfaragó ábrázolásokon is leggyakrabban előforduló szerszám, melynek nyomait — mint a későbbiekből kitűnik — a budai kőanyag jelentékeny részénél is megtaláljuk, egy csúcsos végű és egy, a nyéllel párhuzamos, lapos élű fejsze kombinációja, a német „Spitzfläche"-ből rossz magyarsággal lefordítva „csúcsélű kalapács"-nak nevezett szerszám, melynek hegyes végével elvégezhető a nagyolás, míg a másik végével a rögtön ez után következő munkafázis, a felület végső lesimítása történik.[21]

Az előbbiekben említett budai kőfaragó-jelen és a címerpajzsban látható, a XIV. század végéről, XV. század elejéről származó „Spitzfläche" azt a „nehezebb" szerszámformát mutatja, melynél az egyenes élű ütőtag a nyélig azonos szélességben folytatódik, majd innen fokozatosan elkeskenyedik és hegyben végződik (28. kép). Egy másik későbbi, valószínűleg a XVI. század elejéről származó budai sírkő címerpajzsán a típusnak másik, „könnyebb" variációja tűnik elénk, ahol a szerszám középső része a nyéllyuk környékének kivételével elkeskenyedik. Így a szerszám súlya lényegesen csökken és finomabb megmunkálásra válik alkalmassá (29. kép). Kieslinger szerint ez utóbbi változat a XV. század végén terjed el,[22] s ezt tanúsítják az ábrázolások is, melyeken a XV. század végén tűnik fel az új szerszámtípus (36—37. kép), hogy a XVI. században lépten-nyomon találkozzunk vele.

[21] Természetesen mindez történhet két külön szerszámmal is, ahol a nyél két oldalán ugyanaz a szerszámtípus helyezkedik el, tehát a már említett, két csúcsos végződésű ütőtaggal ellátott kalapács és a kétélű fejsze.

[22] *Kieslinger A.:* i.m. 154.

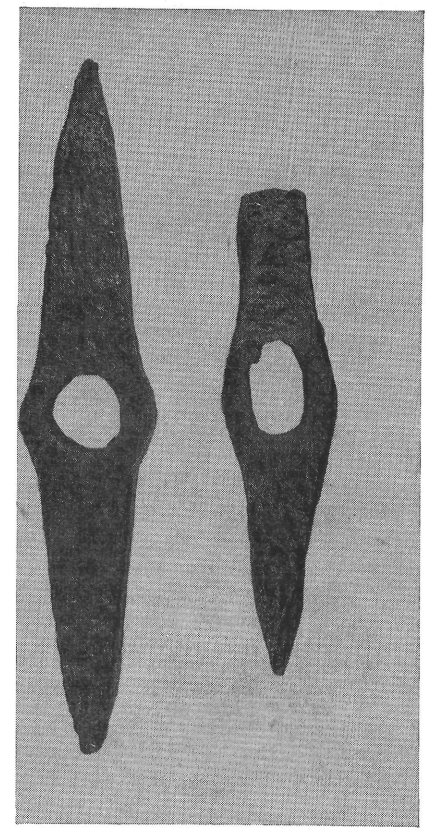

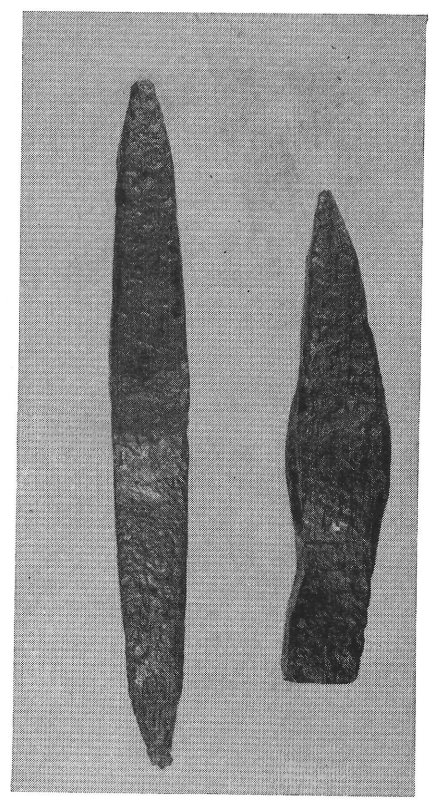

20. kép. Hegyes végű kalapács és kőműves kalapács
Marteau pointu et marteau de maçon

Az eddigiekben tehát végigtekintettünk azoknak a szerszámoknak a során, melyek a budai anyagban előfordulnak akár eredetiben, akár valamiféle ábrázoláson: kőfaragó-jelen, címerpajzsban. Tudunk azonban olyan szerszámokról, melyek, bár a középkorban használatosak voltak, azonban Budán sem az ásatásokból fennmaradt szerszámanyagban, sem ábrázoláson nem fordulnak elő, ugyanakkor nyomaikkal a kőanyagon itt is találkozunk. A következőkben tehát megnézzük a budai kőfaragványokat abból a szempontból, hogy mikor milyen szerszámok felhasználásával munkálták meg őket. Ezzel párhuzamosan visszakövetkeztetünk az előállítás munkamenetének egyes fázisaira néhány félbenmaradt, vagy olyan faragványon keresztül, melyekről ezek a munkafázisok leolvashatók. Természetesen ezen a téren teljes részletességre nem törekedhetünk, csak azokat a jelenségeket kívánjuk leszögezni, melyek a rendelkezésre álló anyagból felismerhetők.

Ahhoz, hogy a köveken folytatott vizsgálatokat megejthessük, az anyagot csoportosítanunk kell aszerint, hogy sima külső felületek, illesztési felületek, profilált részletek, ornamentális faragványok melyeket vizsgálni akarunk. Kőfaragó szerszámok használatánál s a felületek vizsgálatánál ugyanis mindig csak egynemű felületeket, vagy részleteket hasonlíthatunk össze.

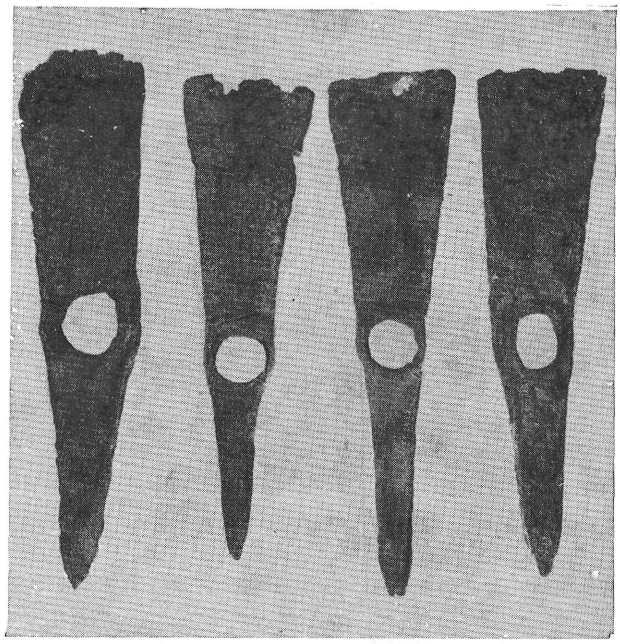

21. kép. Kőfaragó csákány
Pic pour taille de la pierre

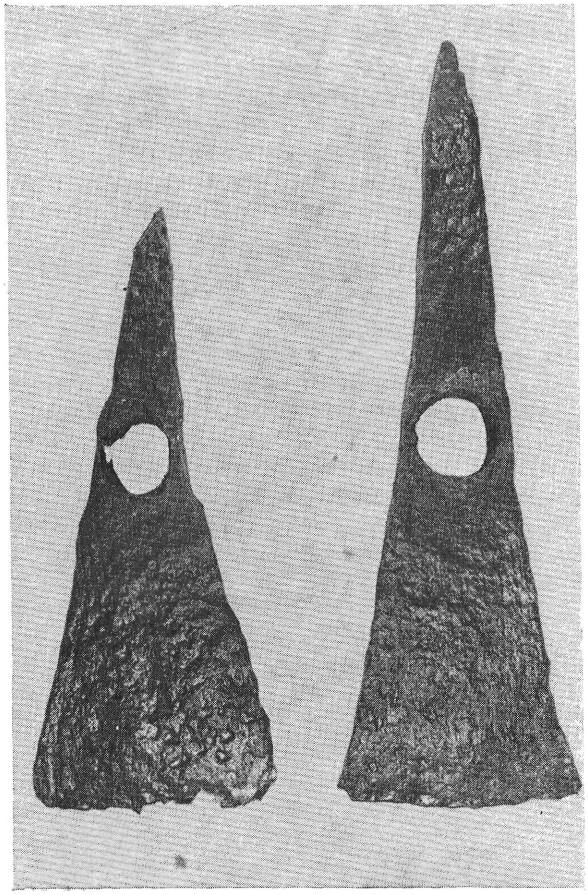

22. kép. Kőfaragó csákány
Pic pour taille de la pierre

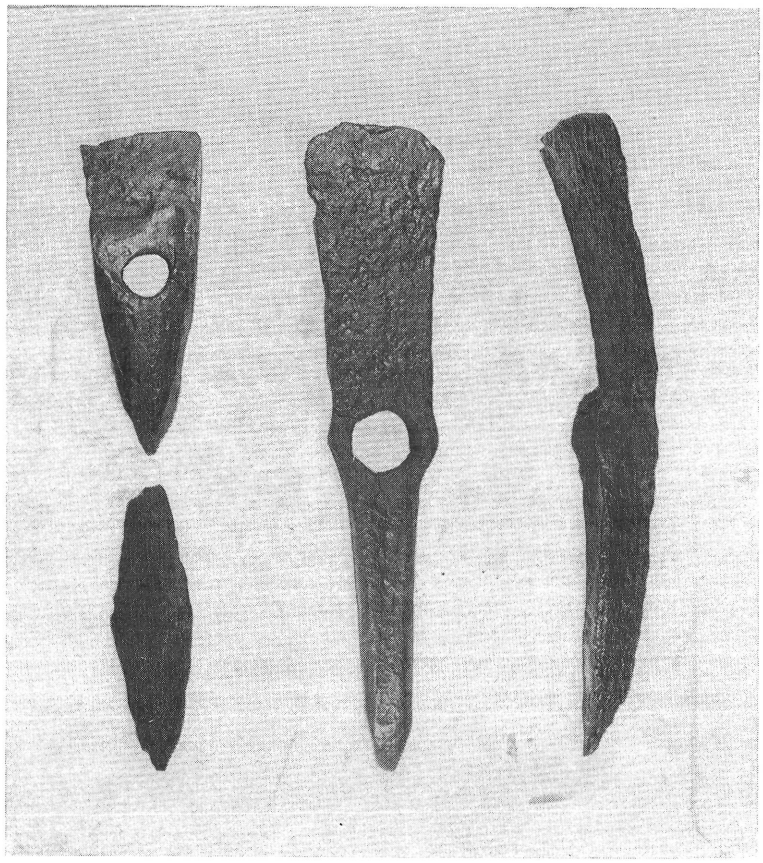

23. kép. Kőfaragó csákány és kalapács
Pic et marteau pour taille de la pierre

Ha ilyen szempontból nézzük a budai (s általában a középkori) kőanyagot, azt látjuk, hogy a legdurvább faragásúak mindig az illesztési felületek, melyek a kövek egymás mellé, vagy fölé helyezése következtében úgysem látszanak, csak a külső szélek megmunkálására kell gondosan vigyázni, hogy azok illeszkedésénél hézagok, vagy szabálytalanságok ne legyenek. Ezt figyelembevéve tehát a kövek illesztési felületei azok, melyeken sokszor a kőmegmunkálás durvább fázisai lemérhetők. A következő, már finomabb fázist a sima kváderfelületek, építészeti tagozatokat, ornamentális részleteket körülvevő sima részletek jelentik, melyeken a felületi megmunkálás az illesztési felületeknél finomabb formában jelentkezik. Más elbírálás alá esnek maguk a profilált építészeti tagozatok, s az ornamentális részletek, melyek még fokozottabb finomságú faragást igényelnek.

A XI—XII. századi, s a XIII. század elejéről származó román stílusú faragványanyag illesztési felületein elsőnek olyan szerszám nyomait fedezzük fel, mellyel eredeti szerszámanyagunkban, vagy budai ábrázolásaink között egyáltalán nem találkozunk. Ez a szerszám a fogas fejsze, illetve egyes esetekben bizonyára fogas kalapács.[23] E kőfaragványok legnagyobb része igen jó minőségű kemény mészkőből készült, melyeknél az illesztési felületeket alaposabban megvizsgálva azt látjuk, hogy azokat először durvábban, vagy kevésbé durván, ill. szabálytalanabb, vagy rendezettebb ütésnyomokkal, hegyes kalapáccsal munkálták meg s ennek többé-kevésbé rusztikus felületét fogas fejszével egyengették. Ha összehasonlítjuk az így előállott illesztési felületeket, azt látjuk, hogy az alap megmunkálása egy XII. századi óbudai állatalakos friz fedőlapján (39. kép) a legszabálytalanabb: a hegyes kalapács ütései különböző irányokból futnak össze s nyomaik fogas fejszével való eltüntetése is elég kezdetleges módon történt. Sokkal szabályosabb és finomabb felületet mutatnak a

[23] Friedrich és Kieslinger csak fogas fejsze használatát említi ebben az időben. Az örmény kőfaragás esetében a mai kőfaragási gyakorlatban is előforduló fogas kalapács XI—XIII. századi meglétére hivatkoznak, ahol a kalapács fogazott éle a nyélre merőleges (*Халпахчьян,* Архитектурное Наследство 3 [1953] 43.), szemben a nyéllel párhuzamosan futó, fogazott élű, s a nyugati ábrázolásokon sokat szereplő fogas fejszével. Fejsze használatára vallanak azok az egymással párhuzamos, hosszabb, vonalkás ütésnyomok, melyeknél a ferde síkban felállított kőfelületet az azt hegyes szögben érő baltacsapások mintegy lehámozzák. A kevésbé hosszúkás, inkább pontszerű párhuzamos szerszámnyomok származhatnak fogas kalapácstól is. — Horváth Henrik szerint a fogas szerszám használata — az európai gyakorlatnak megfelelően — csak az érett gótikában, Budán először a Mátyás-templom faragványain jelenik meg. Budai kőfaragók . . . i.m. 15.

24. kép. Kőfaragó vésők, csákány és kőműves kalapács

Ciseaux, pic de taille de pierre et marteau de maçon

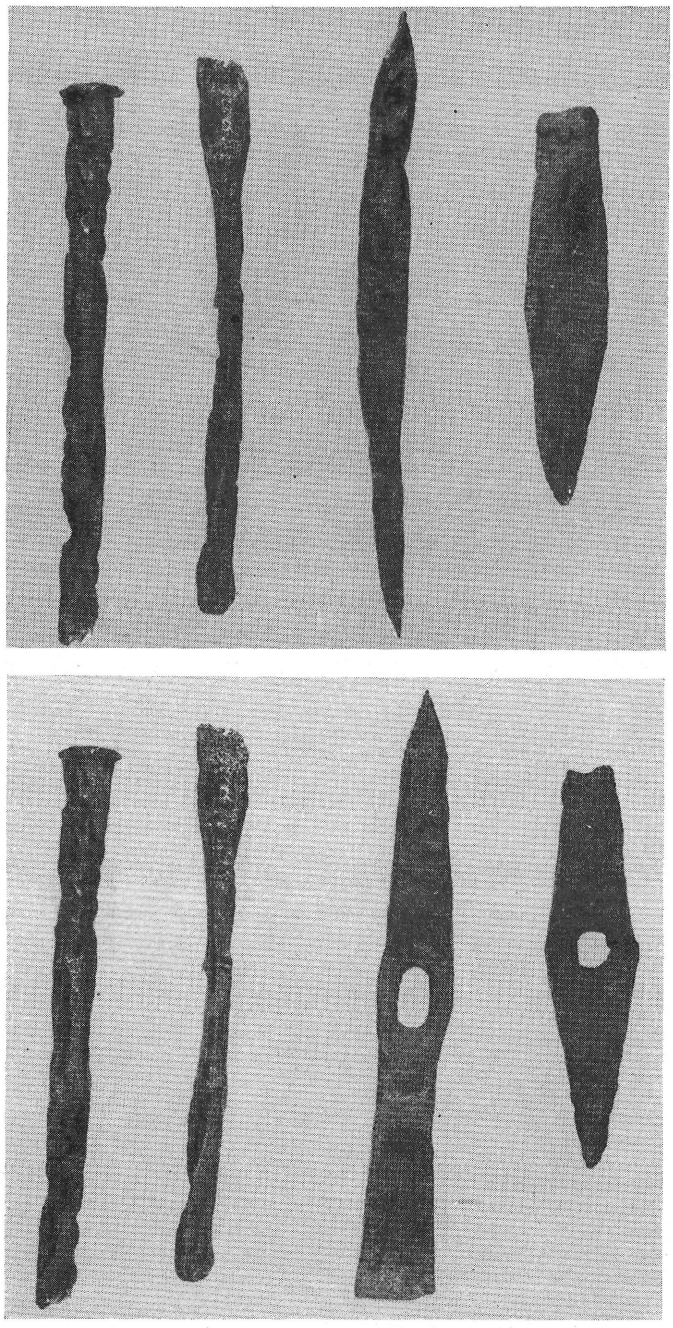

korai, XI. századi akantuszos faragványok[24] illesztési felületei, melyeknél az alap megmunkálása bár szintén hegyes kalapáccsal történt, de rendezett, párhuzamos ütésekkel. A ráfaragás finomabban fogazott fejszével, gondosabb munkával történt[25] (38. kép).

[24] A Sáros (mai Gellért-fürdő helyén) fürdőből másodlagos befalazásból kikerült falpillér fejezet, két másik, hasonló típusú, még publikálatlan faragvány s a budai várból egy nagyméretű oszlopfő.

[25] A sárosfürdői akantuszos fejezettel kapcsolatban Horváth Henrik (i.m. 9, 11.) úgy vélekedik, hogy az illesztési felületek megmunkálása csúcsban végződő kalapáccsal történt bajor hatásra, míg az akantuszos oldal bizánci munka. „A széles fundamentumot a Bajorországba bevándorolt kőfejtők és kőfaragók képezik, az ornamentális díszítőtagokat bizánci, vagy azoktól függő dalmát és lombard mesterek alkották, . . . " Ugyanazon kőnél azonban a különféle irányú közvetítéseket kereső magyarázat szükségtelen, sokkal egyszerűbb és indokoltabb az a pusztán technikai okokból kiinduló magyarázat, mely szerint a hegyes kalapáccsal nagyolt kemény mészkő fejezet hátsó, befalazásra szánt oldalának finomítása nem volt szükséges, megmaradt kinagyolt állapotában. A külső falsíkkal érintkező fedőlapot már az előbbiekben

25. kép. Kőfaragó szerszám mint kőfaragó jel

Outil de taille de pierres employé comme signe lapidaire

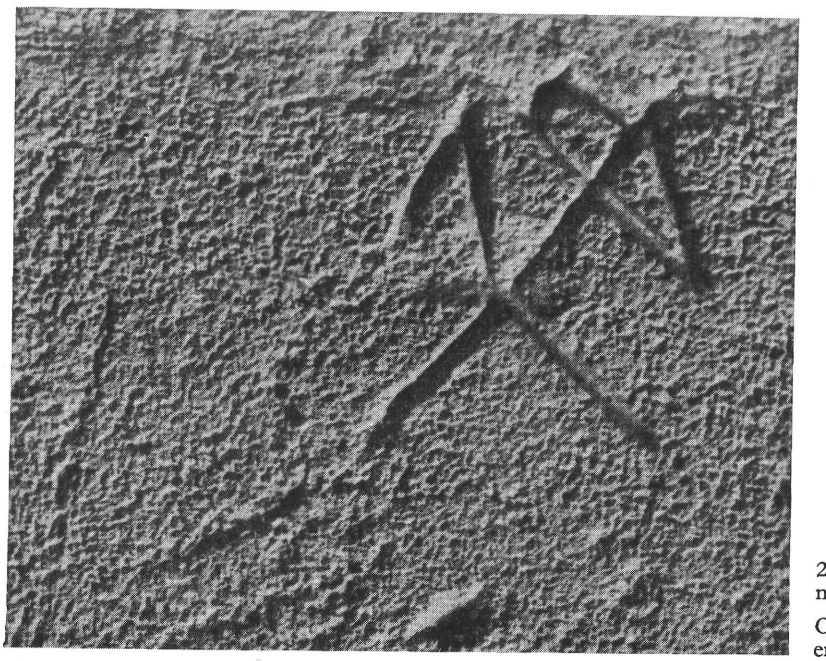

26. kép. Kőfaragó szerszám mint kőfaragó jel

Outil de taille de pierres employé comme signe lapidaire

említett kétféle szerszámmal munkálták meg. Ha itt lenne a hegyes kalapáccsal megfaragott felület, már többet mondana és jelenthetne esetleg műhely differenciát, így azonban a munkamenet egyes fázisait tükrözi csak egyazon kövön belül. — Ugyancsak itt kell megemlítenünk azt is, hogy Horváth Henrik a Képes Krónika nagyváradi templomépítéssel kapcsolatos jelenetét, mint a XIV. században már primitív, nehézkes hegyes kalapácsos megmunkálás példáját mutatja be (i. m. 10.). Azt írja, hogy a földön fekvő követ szerszámával különböző oldalakról megközelítve, nehézkesen dolgozza meg a kőfaragó, s középütt látszik még a lefaragatlan kőfelület. A valóságban a jelenetnek semmi köze sincs a kőfaragáshoz, a képen az építkezéshez szükséges maltert keverik más, egyéb korabeli ábrázolásokhoz hasonló módon. A XIV. században egyébként sem lenne elképzelhető egy akkor már idejétmúlt kőfaragási technika rajzban való rögzítése, mert a középkori ábrázolásokra általában épp az a jellemző, hogy saját korukat tükrözik akkor is, ha rég elmúlt eseményeket jelenítenek meg. Az építés közben bemutatott templom is tipikusan gótikus épület a Képes Krónika keletkezési idejéből.

Az akantuszos faragványok illesztési felületeihez hasonló, hegyes és fogas fejszével történt, finom felületkialakítást látjuk a Király fürdőből előkerült XII. századi faragványon, a Városkútból kibontott kapubéllet-fejezeten, mely utóbbi darabot Horváth Henrik a lapos élű szerszámmal megmunkált csoportba sorol (i. m. 14.), s még néhány más töredéken.

27. kép. A Parler család kőfaragó szerszámokkal díszített mesterpajzsa

Blason de maître de la famille Parler, orné d'outils de taille de pierres

Román stílusú faragványainknak van egy csoportja, melynek anyaga az előbbiekhez hasonló kemény mészkő, az illesztési felületek megmunkálását azonban mégis más szerszámmal: lapos élű fejszével[26] alakították ki. Ez a csoport az óbudai (Calvin u.) királynői palota lábazati faragványaiból adódik, melyeknek illesztési felületein e szerszám nyomaival találkozunk[27] (41. kép).

Szabályosan, eredeti rendeltetésének megfelelően használják a lapos fejszét a puhább kövekből készült faragványoknál, mint pl. a Rudas fürdőből szintén másodlagos befalazásból előkerült cherubos dombormű oldallapjain (40. kép). Itt a szerszámütések elhelyezése szabályosabb az óbudai lábazatokénál, bár azoknál lényegesen korábbi időből származik, azonban az egyenletesebb faragást indokolja a könnyebben megmunkálható, puhább kőanyag, míg az előbbieknél jól látszik a kőfaragó küzdelme a nehezen alakítható, kemény kövekkel.

A XI—XIII. századi faragványok nagyobb részénél az illesztési felületeken még egy szerszám nyomait fedezhetjük fel: a lapos vésőét, azonban sohasem a sima felület megmunkálásánál, hanem a szélek kialakításánál és simára faragásánál. A szélezés ugyanis már a korai időktől fogva lapos vésővel történt úgy, hogy a nyomok egy vésőnyi szélességben keretezik a darabok széleit[28] (38. kép).

Ami az épületek külsején látható sík felületeket illeti: sima, faragott kváderfelület a középkori Pest-Budán nagyon kevés áll rendelkezésünkre, s akkor is csak igen körülhatárolt időszakból, főként a XIV—XV. századból. Fennálló épületeink vagy épületrészeink, romjaink zöme terméskőből készült, melyeknek inkább csak vakolatára festették rá a szabályos kváderosztást.

[26] Vagy kettős balta, vagy az előbbiekben említett „Spitzfläche" élben végződő oldala.

[27] A nyomok a kő egy-egy kis foltján párhuzamosak, de az esetek zömében nem tudják a teljes felületet egy oldalon állva megfaragni, hanem faragás közben körbejárják a darabot, és így ennek megfelelően a szerszámnyomok iránya megváltozik.

[28] A szerszámok leírásánál említettük, hogy Herrad von Landsberg XII. századi, másolatban ránk maradt építkezés ábrázolásán ugyanazon kő faragásához használják a hegyes kalapácsot és a lapos vésőt. Itt bizonyosan egy kövön akarja érzékeltetni a szélezést és a durva felületi megmunkálást, s így kerül a kváder megfaragásához a lapos véső. A kőfelületek kifaragásához az eredeti darabok tanúsága szerint ez időben vésőt még egyáltalán nem használnak.

28. kép. Mesterpajzzsal díszített kőfaragó sírkő Budáról. XIV. sz.

Pierre tombale d'un tailleur de pierres de Bude, ornée d'un blason de maître. Fin de XIVe siècle

29. kép. Mesterpajzzsal díszített kőfaragó sírkő Budáról. XV. sz. vége

Pierre tombale d'un tailleur de pierres de Bude, ornée d'un blason de maître. Fin du XVe siècle

Így a sima kváderek felületkialakításával kapcsolatos fejlődésmenet áttekintését mellőznünk kell pestbudai viszonylatban, s a látható felületek vizsgálatánál elsősorban a tagozott, vagy ornamentális épületrészek falsíkba illeszkedő kereteit kell tekintetbe vennünk, s meg kell néznünk magukat a profilált építészeti tagozatokat is a szerszámhasználat szempontjából.

A korai faragványok sima felületein vegyesen fordul elő a fogas fejsze, a lapos fejsze, valamint a keskeny szegélyeknél már említett, szokásos lapos véső. A XI—XII. századi faragványok közül az akantuszos fejezeteken ott, ahol egyáltalán számba vehető lapos felület akad — az illesztéseknél használt megmunkálásokkal találkozunk, de sokszor finomabb, szabályosabb kivitelezésben. Ugyanezt látjuk a tabáni Krisztus faragvány homloklapján, ahol az előbbieknél durvább fogas fejsze nyomok erősen szembetűnnek (44. kép). Ugyanekkor más román stílusú faragványok keretein lapos véső nyomaival találkozunk, ezek egyes, keskeny peremek esetén a szélezés maradványai, melyek normál felületmegmunkálásként nem fogadhatók el.

Az óbudai, XIII. század elejéről származó profilált építészeti tagozatokon: kapubélleteken, lábazatokon a darabok nagyobb részénél, a sárkányos kapubéllet oldalán (43. kép), a lábazatok sima alsó felületein fogas fejszével történt a megmunkálás, némelyiknél olyan finomsággal, hogy a fogas szerszám használatát megelőző elsődleges megmunkálás nyomai nem is látszanak rajtuk.[29] Ugyanekkor — bár ritkábban — ugyanazon anyagból készült lábazati részleteknél előfordul a lapos fejsze használata (42. kép), meg olyan esetben is, amikor a külön-külön kőből megmunkált egyes részdarabok tulajdonképpen ugyanazon ajtókerethez tartoznak.

A tagolt építészeti részleteknél: profiloknál új, a sima felületeken nem használt szerszám jelenik meg: a véső. A budai királyi palota ásatásai alkalmával talált XII. századi román kockafejezetek kiképzésénél mindkét vésőfajtát megtaláljuk: a tagozatok széleit igen gondos munkával lapos vésővel alakították ki, míg az így körülhatárolt kereteken belül a sima és ívesen hajló felületek finomítását a durvább, lapos fejszével történt alapmegmunkálás után finom, sűrű hegyű fogas vésővel végezték (45. kép). Az óbudai kapukeretek lábazatain a domború tagok megmunkálására fogas, míg a homorú tagokhoz lapos vésőt használtak.

Az ornamentális részleteket vizsgálva a szerszámhasználat szempontjából, azt látjuk, hogy — ellentétben a sík felületekkel, ahol ez időben a szélezéseken kívül véső használata nem fordul elő — a díszített részletek

[29] Ugyanekkor ha megnézzük Lébény, Zsámbék, vagy sok más korabeli vidéki alkotás sima kváderfelületeit, azok zöménél is finom fogas-fejszés megmunkálással találkozunk, a kváderek szélein jól látszik a felületet is tagoló szélezés nyoma.

30. kép. Kőfelület megmunkálása fogas fejszével, oszlopfő kifaragása vésővel és bunkóval. Chartres, üvegablak. XIII. sz.

Façonnement d'un parement fait à la hache bretté. — Sculpture d'un chapiteau traitée au ciseau et à la massue. XIIIe siècle. Chartres

kifaragását különféle vésőkkel végzik. Az ornamentális részletek kialakításának egyes mozzanatai a budai kőanyagból is kikövetkeztethetők, a munkamenet folyamatának meghatározására azonban a legalkalmasabbak azok a valamilyen okból kifolyólag be nem fejezett, vagy félig elkészült faragványok, amilyenek a budai anyagban, sajnos, alig-alig maradtak ránk. Analógiaként azonban elfogadhatjuk az azonos stílusú, megegyező egyéb hazai területekről származó példákat.

A pécsi román kőanyagban több olyan félbemaradt síkdíszítmény maradt ránk, melyek tanúsága szerint a simára faragott felületre először bevésik az ornamentális részletek egy részének körvonalait, ezeket kimélyítik az alapig, úgy, hogy nagy vonalakban egy síkban megkapják a motívumot, ezután következik a felület részleteinek megfaragása. Érdekes azonban, hogy a körvonalak felvázolása nem történik egyszerre az egész alapon, csak a kő egy részén, ezután megkezdik a részletesebb kifaragást s az üresen maradt felület további megmunkálására csak ezután kerül sor. Ez az oka a középkori síkdíszítményeken gyakran előforduló jelenségnek, hogy az ismétlődő díszítő részletek nem egyformák: a faragvány elején még szabályosan következnek egymás után, míg a vége felé vagy összeszűkülnek, vagy megnyúlnak a még rendelkezésre álló hely szabta lehetőségek szerint (46—47. kép).

Arra, hogy fejezeteknél, vagy olyan jellegű faragványoknál, melyeknél a díszítés eltolódása nem kívánatos, nem részletekben történik a kifaragás, hanem először durván kialakítják a körvonalakat s ezután kerül sor a részletek finomítására, jó példa a székesfehérvári múzeum félbenmaradt akantuszos fejezete (a darab római eredetű, de a munkamenet azonos a középkori darabokéval), melyen körben megtaláljuk a hegyes kalapáccsal és vésővel kinagyolt levélkontúrokat, míg a részletek kifaragásába még bele sem kezdtek (49. kép). A kifaragás további menetét állítja elénk egy pécsi, nem teljesen kifaragott román oszlopfő. Itt a nagyobb részben már elkészült fejezet két oldalsó, lapos vésővel kifaragott akantusz levele őrzi a részletezés előtti bennfoglaló formákat[30] (48. kép). Ugyanezzel az eljárással találkozunk a növényi és állati ornamentika vegyes alkalmazásánál — mint egy esztergomi félig kész fejezet mutatja — ahol az akantuszok kifaragása már megtörtént s épp, hogy megkezdték a kontúrjaiban hegyes vésővel kialakított állatfigura további részletezését (50. kép).

Az alapok — s ezzel együtt a durvább kontúrok — hegyes vésővel való kialakítása nyomon követhető budai faragványaink egy részén is. Az alapok kialakításánál rendszerint olyan helyeken marad meg véglegesen a hegyes véső nyoma, ahol a mélyedések keskeny volta miatt további simításra nincs mód, de nem is szükséges. A részletformák kialakítása zömmel lapos vésővel történik: a határozott, éles kontúrok és egymás mellé sorakoztatott élekből alkotott felületek faragásához ez a szerszám a legalkalmasabb. Fogas véső használatával elsősorban az óbudai faragványokon találkozunk, főként az ívesen hajló részleteknél (mint ahogy a lábazatoknál is ezt a szerszámot hívták segítségül a domború tagok kialakításánál).

Román stílusú faragványaink egy részén, kizárólag ornamentális részletek kialakításánál, feltűnik egy olyan szerszám használatának nyoma, mellyel eddig még nem foglalkoztunk: ez a szerszám a fúró. Az ábrá-

[30] Meg kell jegyeznünk, hogy a fejezetek, vagy egyéb díszítő részletek félig, vagy részben való megfaragása nemcsak elrontott, felhasználatlan daraboknál fordul elő: sokszor olyan esetekben is faragatlanul hagynak egyes részleteket, mikor azok nem látszanak, mint pl. a fentiekben említett pécsi fejezetnél is, ahol a szabadon álló oszlopfő egyik oldalával közvetlenül a kapubélletnek támaszkodott. Ez részben lehet a már elhelyezés utáni kifaragás következménye is, mint erre is ismerünk példákat, de előfordulhat a szabályos módon, a műhelyben történő kifaragás esetében is. Ugyanekkor — érdekes módon — soha nem hagynak megfaragatlanul olyan részleteket, melyek, bár az épület legeldugottabb, vagy megközelíthetetlenebb részein vannak, de közvetlenül nem takarja őket semmi.

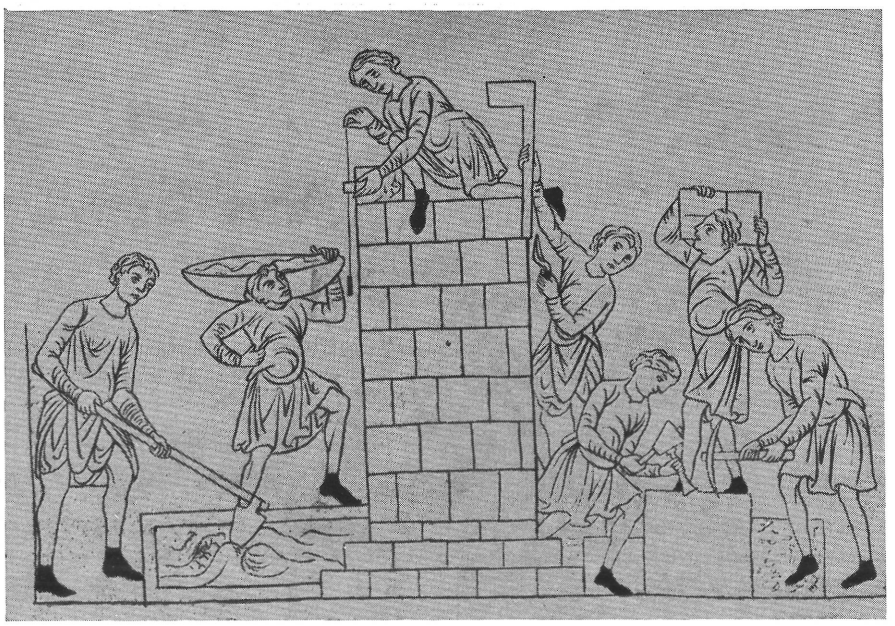

31. kép. Kőfaragás hegyes kalapáccsal és lapos vésővel a XII. században. Herrad von Landesberg: Hortus deliciarum. 1175—1178

Taille de pierres exécutée par un marteau-pioche et un ciseau plat au XIIe siècle. Herrad von Landesberg: Hortus deliciarum. 1175—1178

32. kép. Nagyolás hegyes kalapáccsal 1350 körül. Kézirat, Zürich

Dégrossissement effectué avec un marteau-pioche, 1350 d'environ

zolások tanúsága szerint a középkor folyamán az ún. húros fúrót használták a kőfaragók (54., 70. kép). Használatával elsősorban olyan helyeken találkozunk, ahol a feladatok elvégzése a rendelkezésre álló szerszámkészlettel nem oldható meg. Így XI. századi akantuszos faragványaink nagyobb részénél — mint pl. a sárosfürdői falpillér fejezet, vagy a várhegy oldalában talált nagy akantuszos oszlopfő — a leveleket egymástól elválasztó keskeny mélyedéseket fúróval alakították ki úgy, hogy a sűrűn egymás mellé helyezett fúrólyukak alkotják a kívánt vájatot. Az utóbbi darabnál különösképp jól látszanak az alapon az egymás mellett sorakozó fúrónyomok (52. kép). Egyes esetekben — mint a palota ásatásakor előkerült hasonló darabokon — e nyomokat utólagos faragással igyekeztek minél jobban eltüntetni. Ugyancsak fúróval végezték többek között a Király fürdőből másodlagos befalazásból előkerült XII. századi töredék felületét borító levéldíszítések alá-faragását, s a levelek közötti mélyedések kiképzését ott, ahol ehhez egyéb szerszámokkal nem férhettek hozzá. Míg azonban az előzőknél a fúrónyomokat igyekeztek eltüntetni, itt a lyukfúrások nyomai feltűnően látszanak s a technikai segítség mellett díszítő szerephez is jutnak s jellegzetes felületi összhatást eredményeznek (53. kép).

33. kép. Kőfaragó műhely 1433 előtt.
Heures du duc de Bedford
Chantier de taille de pierres avant 1433

34. kép. Kőfaragók.
Girart de Roussillon és felesége templomalapítása
Tailleurs de pierres

A román stílusú, XI—XIII. századi faragványok között vörös márvány ritkán fordul elő. Óbudán a XIII. század elejéről származó kapukereteknél felhasználják ezt az anyagot. Itt a vörös márványoknál általában szokásos megmunkálási módot látjuk: az alap elsődleges, hegyes kalapáccsal történt durva megmunkálása a felületen már nem látszik, de egy kis oszloptöredéken megmaradtak az ezt követő, ugyancsak hegyes vésővel történt finomítás nyomai. Ezt követi egyes esetekben egy lapos vésős simítás, majd a felület csiszolással való végső kialakítása (55. kép). Az oszloptörzsek, bár elég szabályos a kerületük, mégsem esztergályozottak, mint ezt az előbb leírt felületmegmunkálás nyomai, a csiszolás hosszirányú karcai s a helyenként előforduló kisebb szabálytalanságok egyaránt igazolják, bár külföldi források már a XII. században említenek esztergályozott márvány oszlopot.[31]

A továbbiakban áttérve a későbbi budai eredetű faragványok vizsgálatára, azt látjuk, hogy azoknak jellegzetes részét képezik azok a XIII. század második feléből származó kora-gótikus építészeti részletek,

[31] *Feldhaus:* i. m. 268.

35. kép. Kőfaragó a XV. század elején
Tailleur de pierres au début du XVe siècle

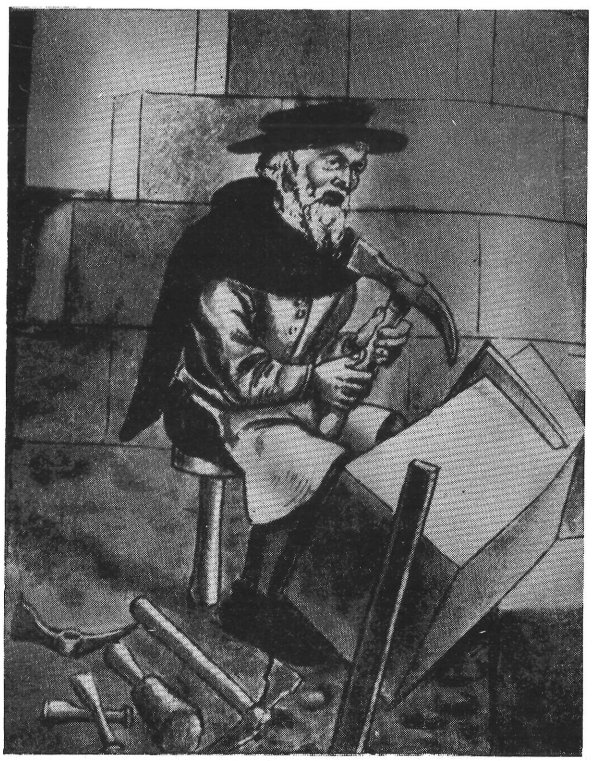

36. kép. Kőfaragó a XVI. század közepén
Tailleur de pierres au milieu du XVIe siècle

melyek a Mátyás-templom restaurálásakor és a domonkos templom ásatásai alkalmával kerültek a múzeum birtokába. A Mátyás-templomból származó, Buda-környéki mészkövekből faragott, s főként oszlopfőkből és boltozati részletekből álló faragványanyag a felhasznált szerszámok szempontjából megoszlik: az illesztési felületek legnagyobb részét fogas fejszével faragták meg, melynek meglehetősen durva nyomai alatt felfedezhetjük a korábbi, finom hegyes kalapácsos, vagy talán még inkább durvább lapos fejszés megmunkálás nyomait (56. kép). Ugyancsak fogas fejszével történt a falpillér fejezetek síma, külső felületeinek megfaragása is, ezeknél azonban sokkal kevésbé, vagy egyáltalán nem látszik a finomabb és sűrűbb fogas fejsze nyomok alatt az elsődleges megmunkálás. Ugyanígy történt az ornamentális részletek külső körvonalainak megfaragása is, míg magukat a részletformákat lapos vésővel alakították ki. Az egyik fejezet oldalán, ahol a levelek kifaragása kisebb gonddal történt, megmaradtak az előbbiekben említett fogas kalapácsos korábbi megmunkálás nyomai (61. kép).

Ellentétben az előbbiekkel egy fülkeosztó fejezet, ami az Úri utca 48 sz. házból, másodlagos befalazásból került elő s melyet Csemegi a Mátyás-templom korai építési periodusához kapcsol a részletformák alapján,[32] más felületkezelést mutat, mint az előbbiek: a sima és homorú felületek megmunkálása itt ugyanis lapos fejszével történt (62. kép).

Lapos fejszével és vésőkkel faragták ki minden esetben a templom bordaprofiljainak homorú és domború tagjait egyaránt (59. kép). Ugyanekkor a budavári domonkos templom nagyjából azonos időből — tehát a XIII. század második feléből — származó építkezésein, az óbudai késő román lábazatokhoz hasonlóan, a domború tagok kialakítása fogas vésővel történt (58. kép).Ugyanez a gyakorlat tükröződik a szentély XIV. századi átépítéséből származó kötegpillérek körtetagjain is (60. kép). A XIII. századi lábazathoz tartozó nyolcszögű pillér oldalait igen szabályos, rendezett, lapos fejsze ütésekkel alakították ki[33] (57. kép).

[32] *Csemegi J.:* A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955. 68. — Megállapítja, hogy a főtemplom lándzsaleveles fejezetével egyidős, vagy annál valamivel fiatalabb, stílusa a főszentélyi fejezethez képest feloldottabb.

[33] Az ütések nyomai annyira szabályosak és közel párhuzamosak, hogy Horváth Henrik a nyomokat fogas szerszámhoz tartozónak nézte. Miután szerinte a fogas szerszám megjelenése a későbbi időkre esik, a feltételezett szerszámhasználat nyomán a pillér korát a XIV. század elejére teszi (i. m. 16.), holott a késői keltezést a hozzá tartozó lábazat részletformái sem indokolják. Így Horváth Henrik itt két dologban téved: egyrészt, hogy a fogas

37. kép. Kőfaragó a XV. században
Tailleur de pierres au XVe siècle

A XIV. századtól kezdve — mint ez a királyi palota, a Mátyás-templom, a Mária-Magdolna-templom, a várnegyed házai s általában a teljes budai kőanyagból leolvasható — mind általánosabbá válik az illesztési felületeken s a külső oldalakon egyaránt a lapos fejsze használata, tekintet nélkül a felhasznált mészkövek keménységére, s a felületek közötti differenciák csak a megmunkálás finomságában térnek el egymástól aszerint, hogy illesztés-e, vagy felszínen látható a megmunkált felület s hogy puhább, vagy keményebb a kőanyag. Az előbbi esetben ugyanis a szerszámok jobban belemélyednek a puha kőbe, s így nyomaik is durvábbak lesznek (63. kép), míg a keményebb köveknél az ütések nyomai keskenyebbek és szabályosabbak (66. kép). A sima kváderfelületek megmunkálásán ugyanez a szabályosságra, rendezettségre való törekvés látszik (64—65. kép), mint a profilált tagozatok sima felületein, vagy magukon a tagozatokon. A domonkos templom XIV. századi kötegpilléreinek körtetagjain — mint említettük — még előfordul a domború tagoknak fogas vésővel történt kialakítása (60. kép), de ez a budai anyagon belül egyedülálló eset: másutt mindenütt lapos élű szerszámokkal történik a profilált részletek végső megfaragása (67. kép) még ugyanennek a kötegpillérnek lábazatán is.

Ami a profilált építészeti tagozatok: bordák, keretek, párkányok stb. kifaragásával kapcsolatos munkamenetet illeti: erre az esztergomi anyagban találunk tanulságos példát. Az egyik, megmunkálás közben félbehagyott kőtömbből két azonos méretű bordát akartak kifaragni, s a munka éppen abban az állapotban maradt abba, melyből a legtöbb következtetést vonhatjuk le a munka menetére nézve. A kőtömb simára faragott egyik végén a két borda körvonalait látjuk oly módon, hogy a körvonalak mellett a kő síkját lapos vésővel lemélyítették, így a bordák végei tulajdonképpen enyhén kiállnak környezetükből. Az így kirajzolódott bordák között s a kőtömb bal oldalán a borda legkiemelkedőbb pontjait érintő, hegyes vésővel bemélyített egyenes vonalakkal jelölték ki a kifaragás következő lépését, mellyel a kő tulajdonképpen a legkisebb, egyenesekkel határolható térfogatát éri el. A jobb oldalon kijelölt egyenes szakasz lefaragása már meg is történt (lapos vésővel), úgy, hogy itt már csak az élekben illetve a hajlatokban levő kőfölösleg eltávolítása marad hátra a végleges profil elnyeréséhez (69. kép). Hasonló munkamenetre utal a kaposszentjakabi ásatások egyik megkezdett, de ki nem faragott bordája is. A profilokat körző és vonalzó segítségével szerkesztik ki sokszor magán az egyik kifaragandó kövön (33. kép), mint ezt néha a szerkesztések bekarcolt vonalai mutatják[34] és sablonok segítségével viszik át a további darabokra. Középkori ábrázolásaink némelyikén ott látjuk a kőfaragók mellett a sablonokat (és a körzőt) is (70. kép).

A fentiekben leírt esztergomi félbenhagyott borda a XIV. századból maradt ránk, a megmunkálás menete azonban a korábbi és későbbi profilkialakítások módszereire is érvényes.

A XV. század első felében mind az illesztési felületeket, mind a külső síkokat lapos fejszével faragják ki. A XV. század közepe táján a lapos fejsze mellett az addig csak szélezéseknél és porfilkialakításoknál, ill. ornamentális részletek faragásánál használt lapos vésőknek egy széles — 5—6 cm-es élű — változata, a saraboló véső (Scharriereisen) megjelenik a sima felületeken is.[35] A gyakorlott kőfaragók szabályos fejszeütéseit

szerszám használatát a valóságnál későbbre teszi, de téved a szerszámhasználat megítélésében is. A szabályos szerszámütések ugyanis semmiképp nem származhatnak fogas szerszámtól, mert egyrészt az egymás melletti ütések nem mélyednek egyformán a kő felületébe, másrészt nem érnek véget egy vonalban, ami fogas szerszám használata esetén elképzelhetetlen.

[34] A szerkesztésekkel most bővebben nem foglalkozunk, mert a szerkesztési módszerek tárgyalása a tervezés kérdéseivel együtt külön fejezetben kerül sorra.

[35] Friedrich kutatásai szerint a saraboló véső használata külföldön is 1450 után jelenik meg. Alkalmazása feltehetően Flandriából indul ki s igen hamar elterjed Európa-szerte. *Friedrich, K.:* i. m. 66.

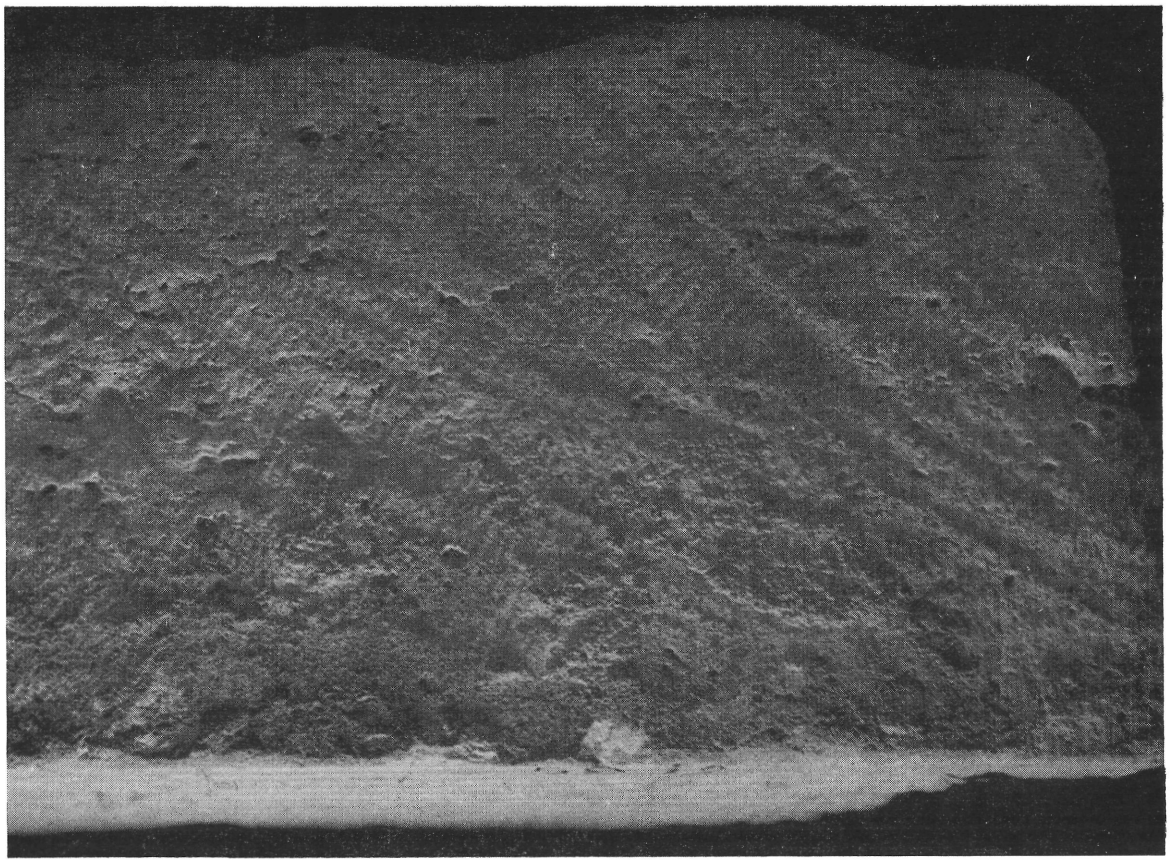

38. kép. XII. századi faragvány oldallapja (Király fürdő, másodlagos befalazásból)

Face latérale d'une sculpture datant du XIIe siècle (Bain Király, lieu de découverte secondaire)

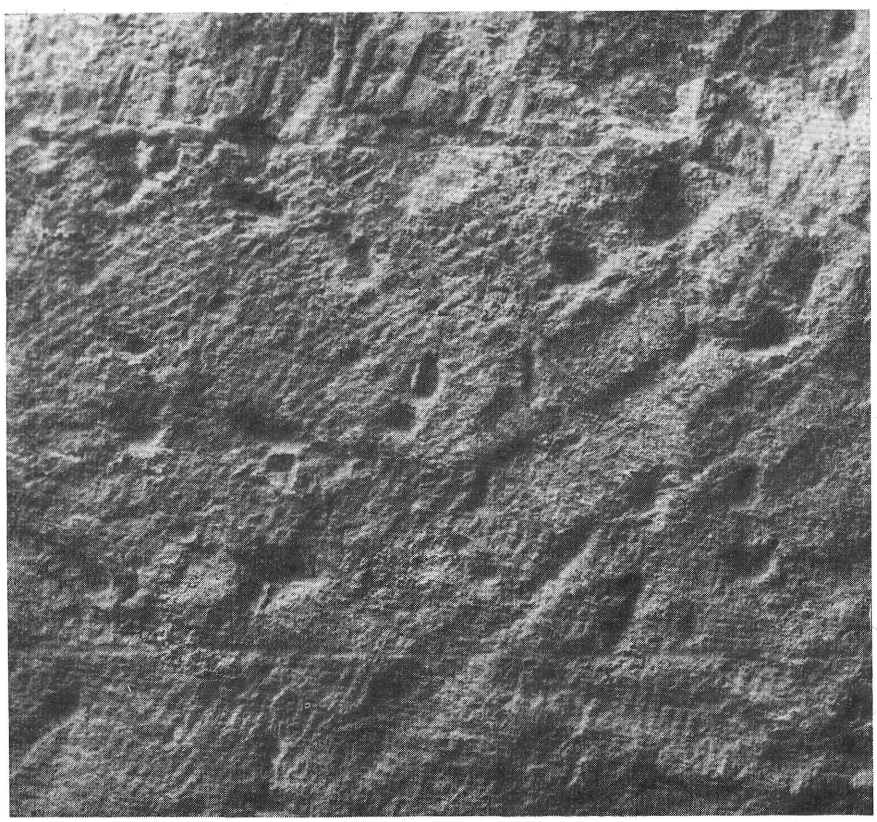

39. kép. Óbudai állatalakos friz fedlapja. XII. sz.

Surfaces supérieure d'une frise ornée de figures d'animaux provenant d'Óbuda XIIe siècle

40. kép. Kerubos faragvány a Rudas fürdőből. Oldallap, XII. sz.

Sculpture à décor d'une figure de chérubin, en provenance du bain Rudas. Face latérale. XIIe siècle

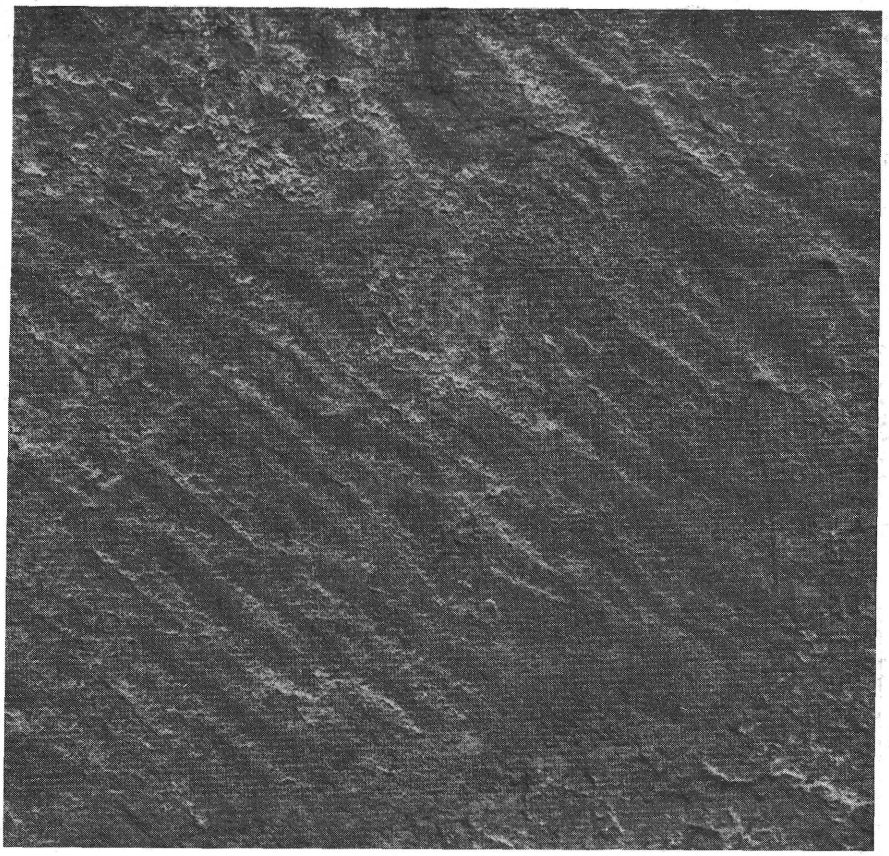

41. kép. Óbudai királynői palota. Lábazat felső, illesztési felülete. XIII. sz. eleje

Palais de reine d'Óbuda. Partie supérieure de joint du socle. Début du XIIIe siècle

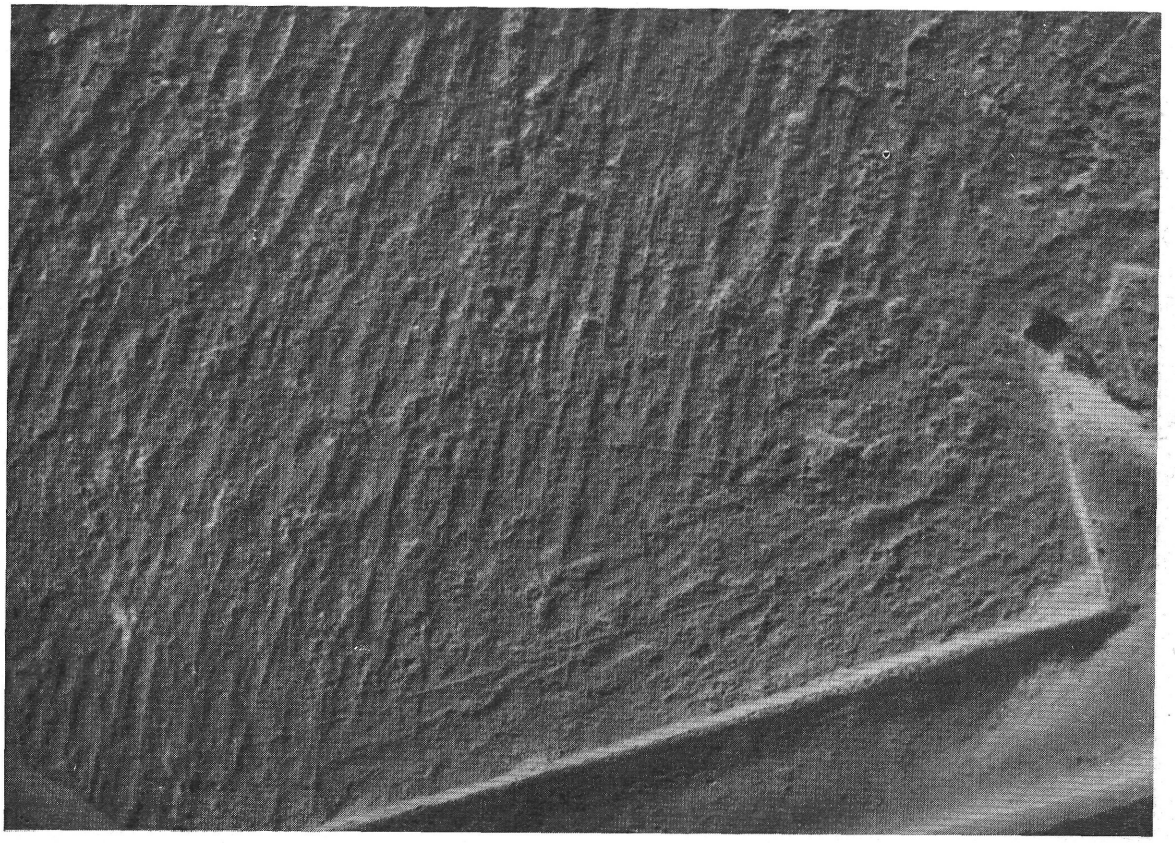

42. kép. Óbuda, királynői palota. Lábazat alja

Palais de reine, Óbuda. Base d'un socle

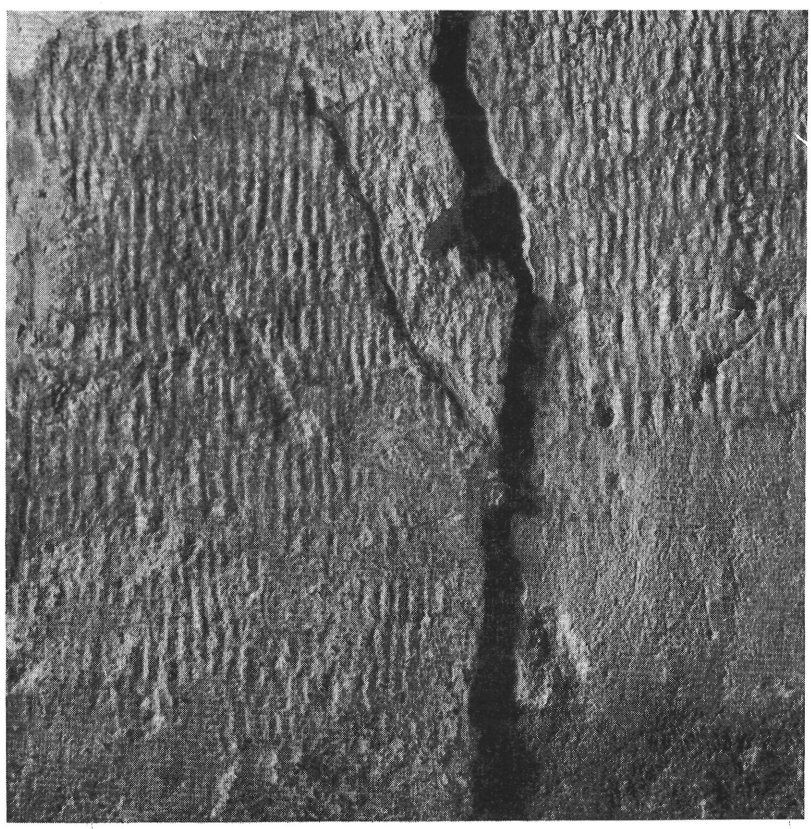

43. kép. Óbuda, királynői palota. Sárkányos kapubéllet oldallapja. XIII. sz. eleje

Palais de reine, Óbuda. Face latérale d'un détail de portail orné de dragons. Début du XIIIe siècle

→

44. kép. Tabáni Krisztus. Homloklap. XII. sz.

Sculpture de Christ, trouvée à Tabán. Bordure. XIIe siècle

→

45. kép. Kockafejezet a budai várásatásokból. XII. sz.

Chapiteau cubique provenant des fouilles du palais de Bude. XIIe siècle

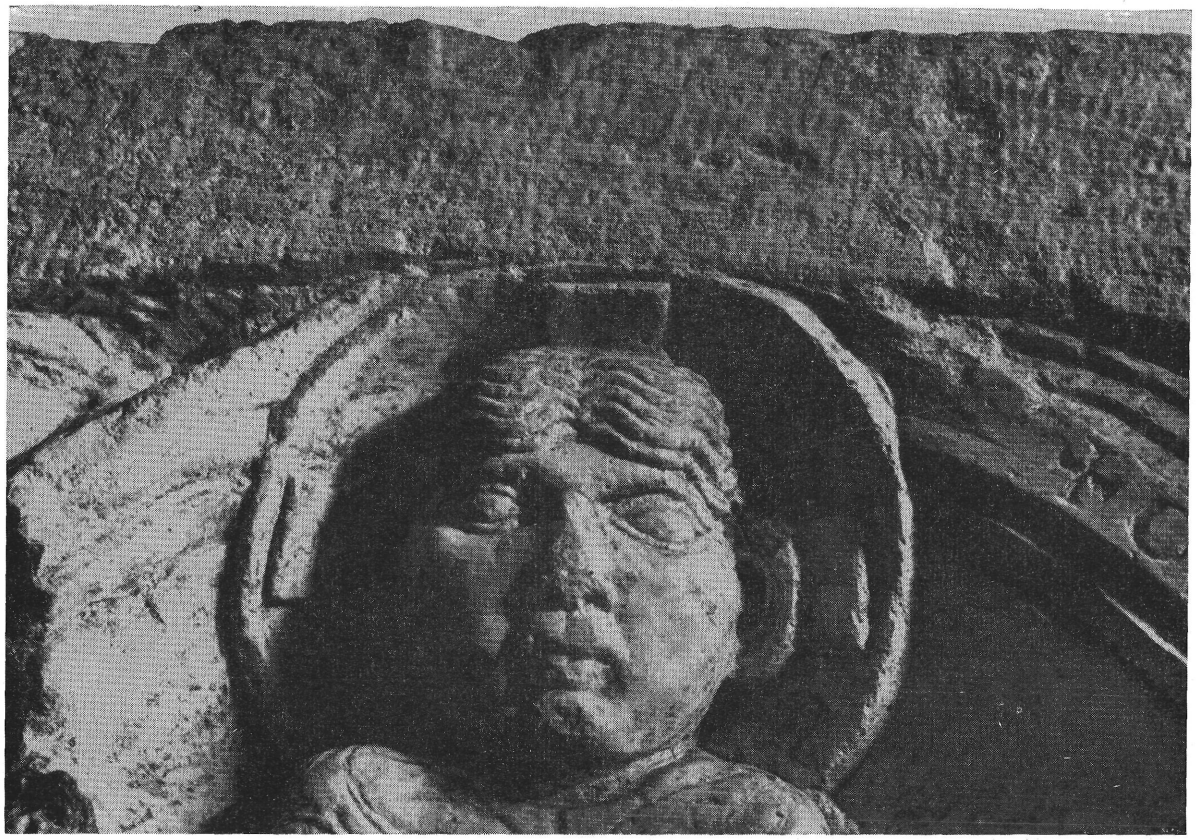

46. kép. Befejezetlen faragvány Pécsről. XII. sz.
Sculpture inachevée, en provenance de Pécs. XIIe siècle

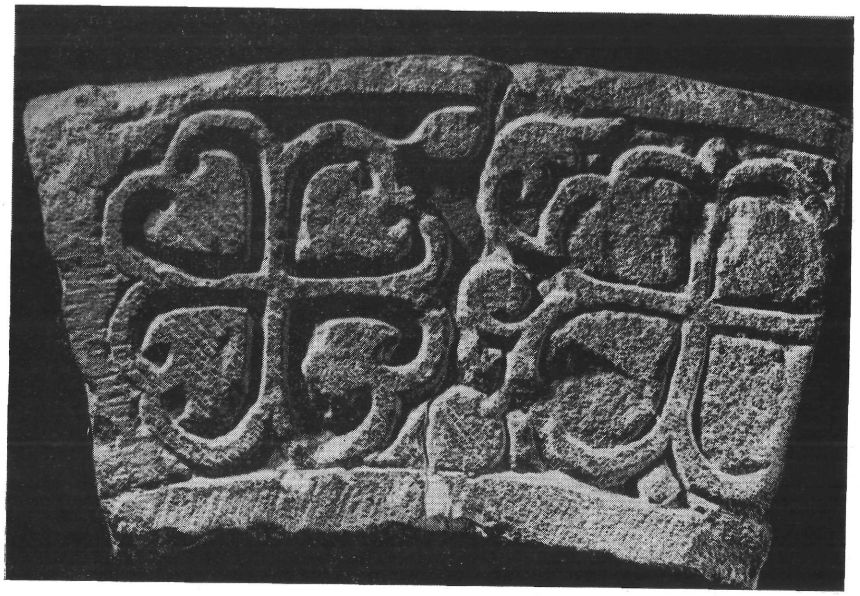

47. kép.
Befejezetlen faragvány Pécsről. XII. sz.
Sculpture inachevée provenant de Pécs. XIIe siècle

48. kép. Oszlopfő Pécsről
Chapiteau provenant de Pécs

49. kép.
Befejezetlen római oszlopfő Székesfehérvárról

Chapiteau romain inachevé trouvé à Székesfehérvár

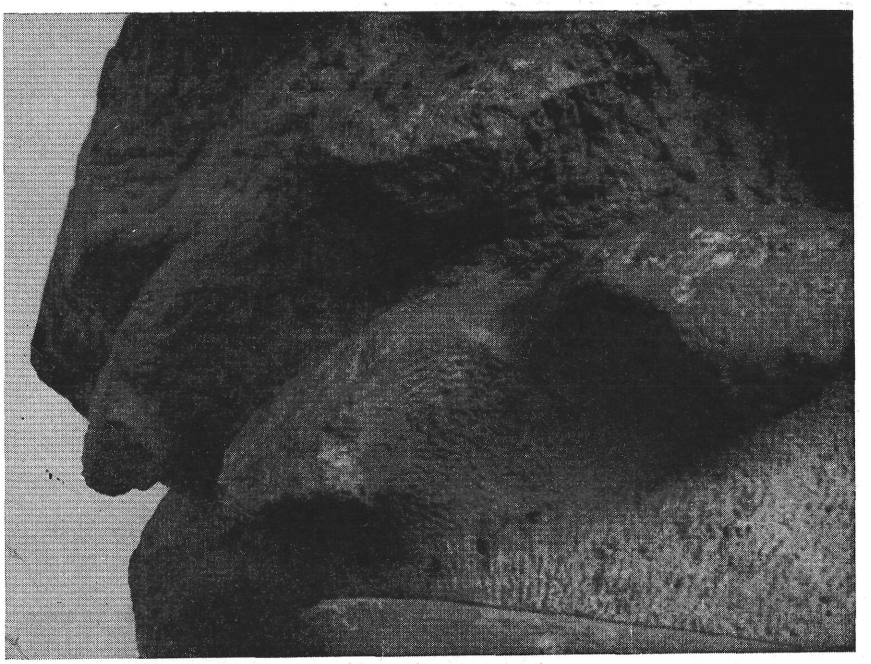

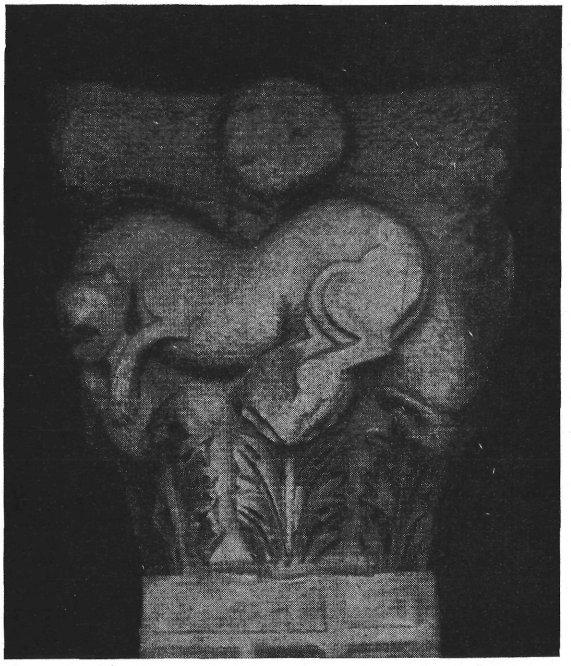

50. kép. Befejezetlen oszlopfő Esztergomból
Chapiteau inachevée trouvé à Esztergom

ugyan gyakran igen nehéz megkülönböztetni a saraboló véső nyomaitól, egyes esetekben azonban kétséget kizáróan bizonyítható használata (68. kép). A fogas szerszámok eltűnnek a sima felületekről, csak a vörös márványból készült faragványokon (zömmel sírkövek) találkozunk velük, ahol az anyag keménysége változatlanul megköveteli a korábbiakhoz hasonlóan a hegyes és fogas szerszámok használatát (75—76. kép).

A faragványok széleinek kialakítása változatlanul keskeny lapos vésővel történik, azonban míg a XI—XIII. században az épen maradt kőfelületek mindegyikén, s a korai gótikában is leggyakrabban a végső megmunkálás után is megmaradnak a szélezés nyomai (57. kép), addig a XIV. és főként a XV. század gótikus faragványainál mind kevésbé találkozunk velük: a felületek egységes, tagolatlan kialakításra való törekvését akarják fokozni a kövek széleit hangsúlyozó keretek eltávolításával.[36]

[36] Ugyanez a jelenség külföldön is megtalálható, s Friedrich igen találóan hozza párhuzamba a késő gótika tagolásokat kerülő tendenciáival: pl. a fejezeteket mellőző, közvetlenül a falba, vagy pillérre futó ívekkel. *Friedrich:* i. m. 75.

51. kép.
Befejezetlen kapuoromzat, Nürnberg

Tympan de porte inachevé.
Nuremberg

→

53. kép. Állatalakos faragvány
a Király fürdőből

Sculpture décorée de figures d'animaux,
trouvée au bain Király

52. kép.
Akantuszos oszlopfő részlete
a várhegy oldalából

Détail d'un chapiteau à feuilles
d'acanthe de la colline du Château

54. kép. Húros fúró használata. Nanni di Banco, Firenze Or S. Michele, XV. sz.

L'emploi du trépan

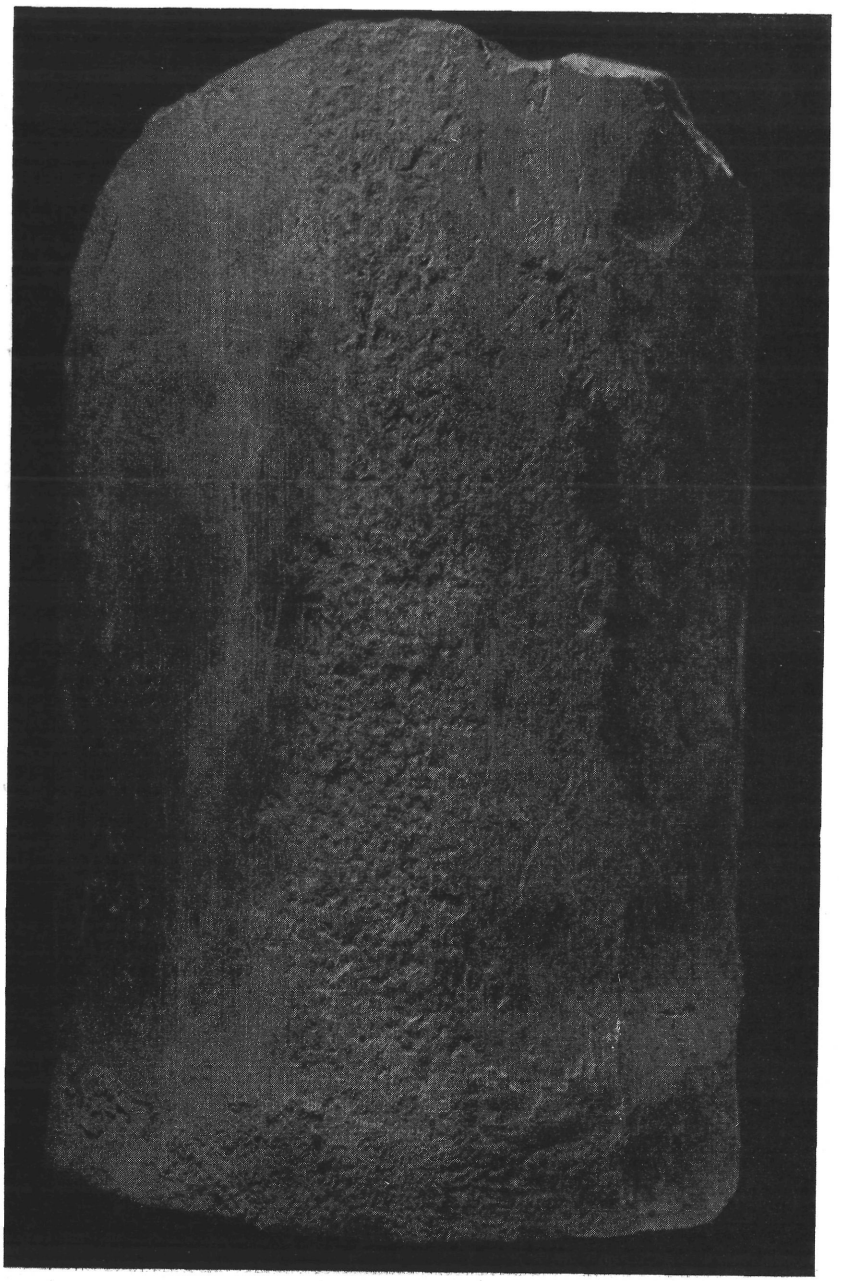

55. kép. Vörös márvány oszloptörzs Óbudáról. XIII. sz.

Fût de colonne en marbre rouge. XIIIe siècle

56. kép. Mátyás-templomi fejezet fedlapja. XIII. sz. második fele

Surface supérieure d'un chapiteau provenant de l'église Mathias. Seconde moitié du XIIIe siècle

57. kép. Nyolcszögű pillértörzs a budavári domonkosok templomából. XIII. sz. második fele

Tronc de pilier octogone de l'église dominicaine du Château de Bude. Seconde moitié du XIIIe siècle

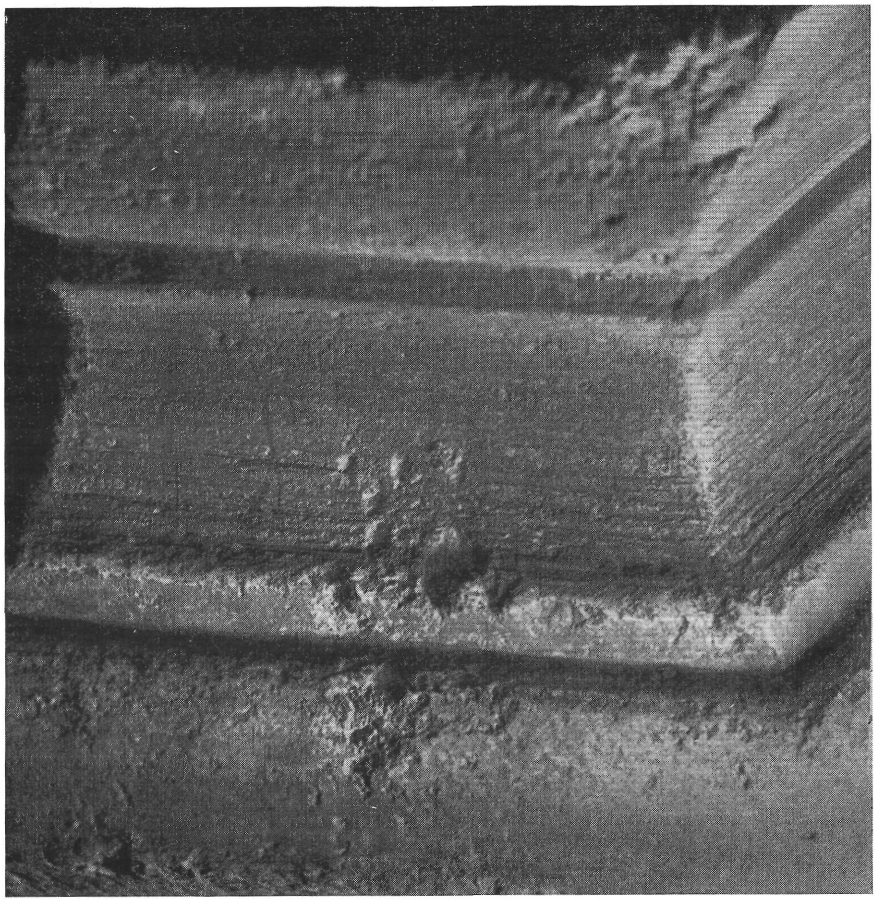

58. kép. A budavári domonkos templom nyolcszögű pillérének lábazata. XIII. század második fele

Socle du fût de pilier octogone de l'église dominicaine du Château de Bude. Seconde moitié du XIIIe siècle

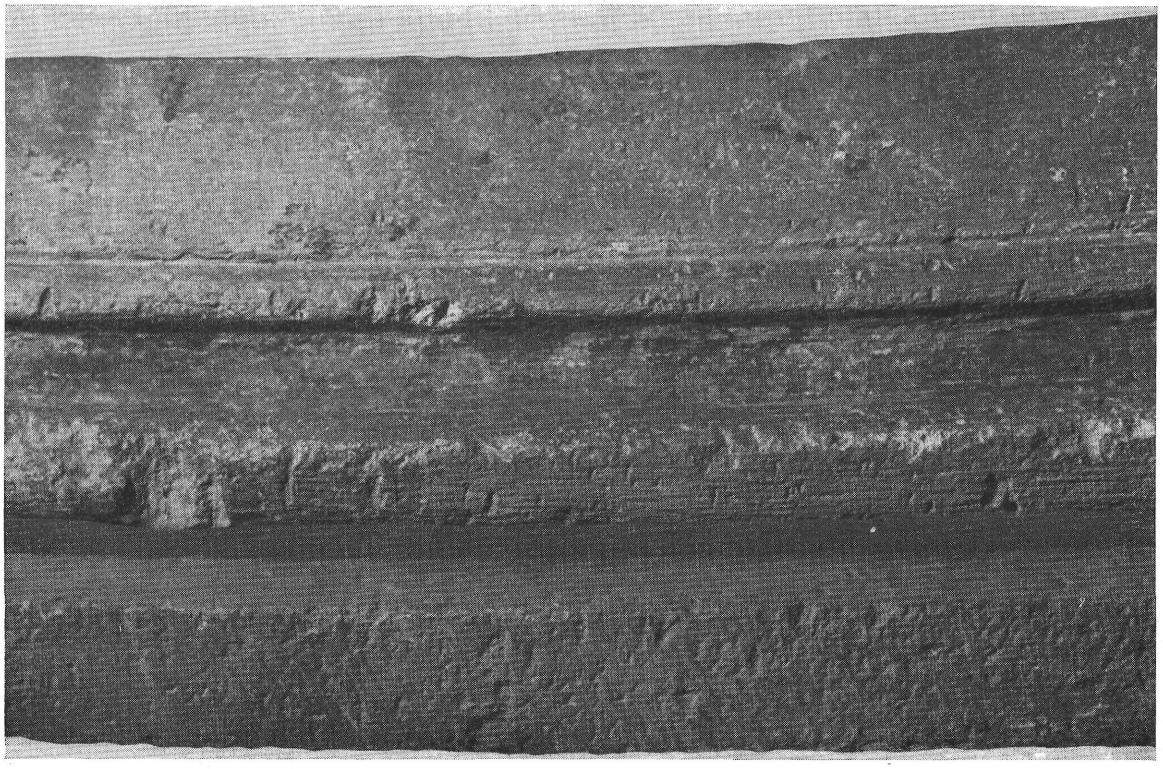

59. kép. Borda a Mátyás-templomból. XIII. sz. második fele

Détail de nervure de l'église Mathias. Seconde moitié du XIIIe siècle

60. kép. Kötegpillér részlete a budavári domonkosok templomából. Részlet

Détail d'un pilier en faisceaux provenant de l'église dominicaine du Château de Bude. Détail

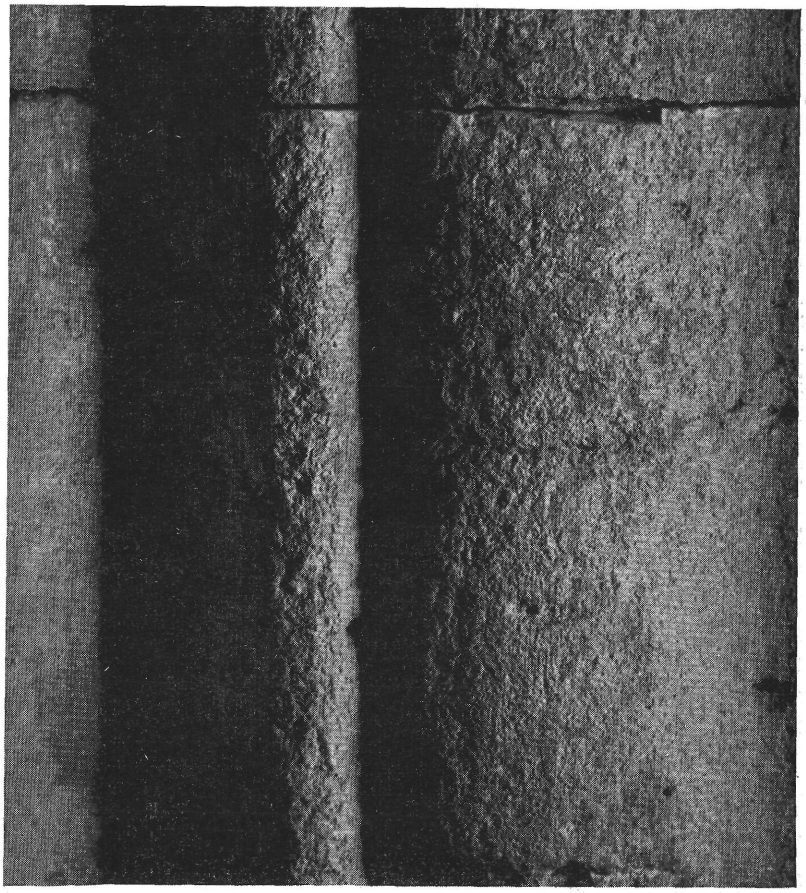

61. kép. Oszlopfő részlete a Mátyás-templomból. XIII. sz. második fele

Détail d'un chapiteau de l'église Mathias. Seconde moitié du XIIIe siècle

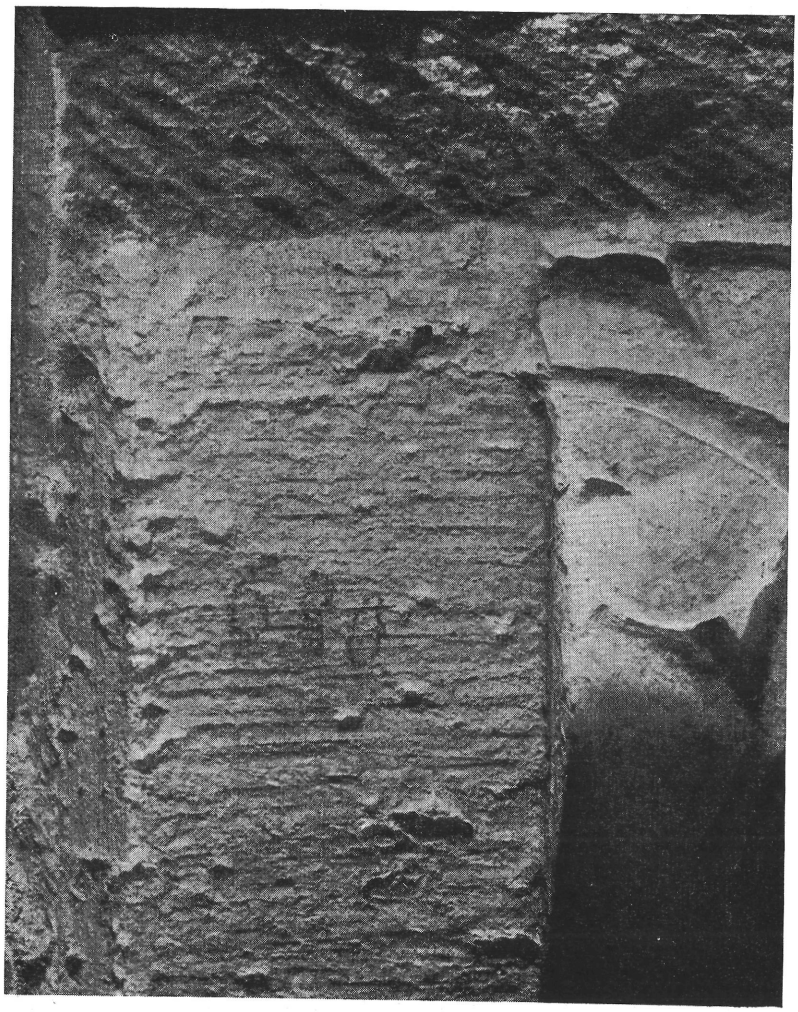

62. kép. Fülkeosztó fejezete a budai várhegyről. XIII. sz. második fele

Chapiteau trouvé à la citadelle de Bude. Seconde moitié du XIIIe siècle

63. kép. Mátyás-templomi oszlopfő oldallapja. XIV. sz.

Face latérale d'un chapiteau provenant de l'église Mathias. XIVe siècle

64. kép.
A budai királyi palota Zsigmond-kapujának részlete. XIV. sz. vége

Détail de la porte Zsigmond du palais royal de Bude. Fin du XIVe siècle

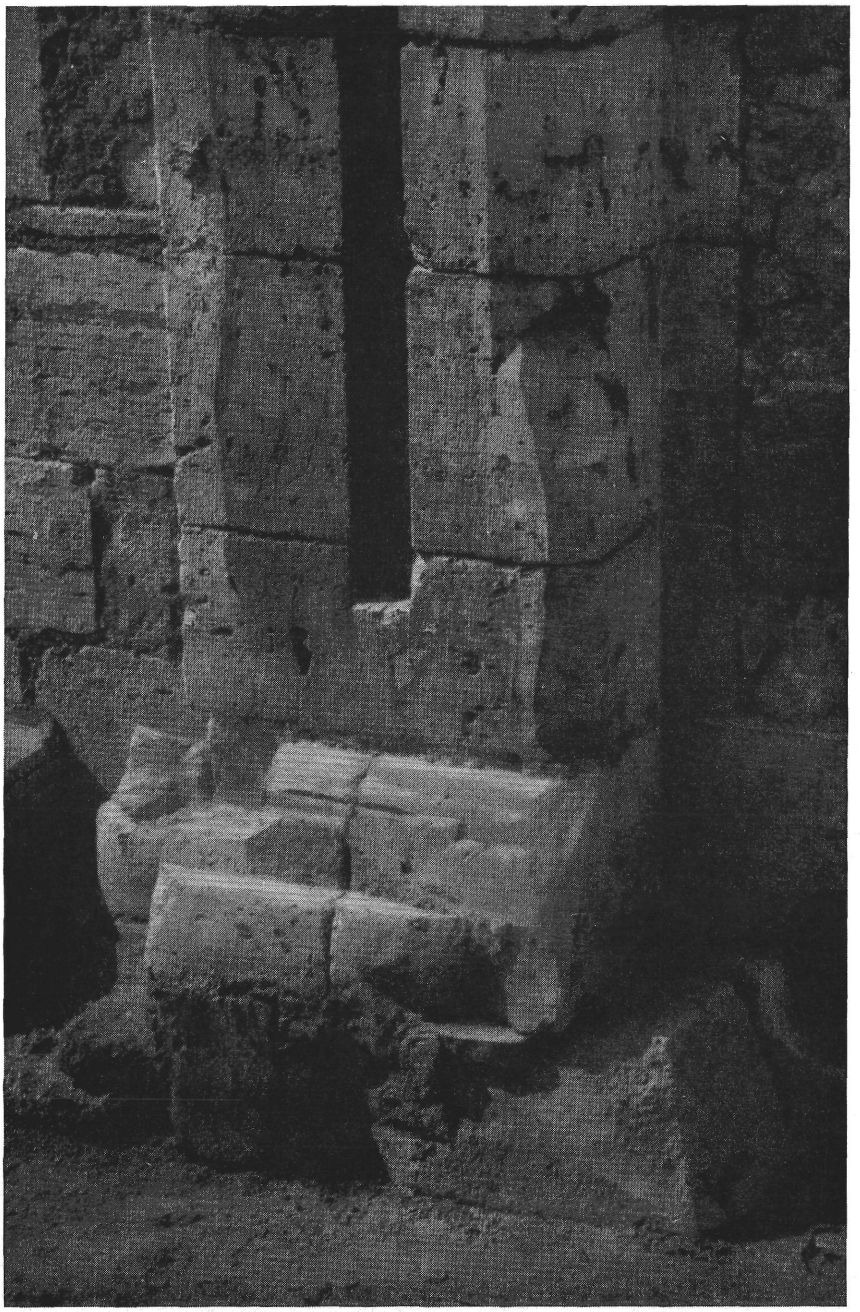

Ami a XV. század ornamentális részleteinek faragásmódját illeti: ezeken — korábbi időszakhoz hasonlóan — az összes vésőfajták nyomait felfedezhetjük. A budai várhegy területén[37] előkerült XV. századi félkész szobortöredékünk faragása sok tekintetben rokonságot mutat ornamentális faragványaink kialakításával. Az alap megmunkálása hegyes vésővel történt, melynek szabálytalan nyomai az egyik oldalon igen jól látszanak. A munkát ott, ahol éles kontúrokat kellett kialakítani, mint pl. a fejet borító kendő széleinél, az orr és a száj vonalánál, a nyakon levő redőknél lapos vésővel faragták meg, míg a kendő, s az arc lágyabb hajlatainál fogas vésőt használtak. Ez utóbbi szerszám meglehetősen feltűnő és durva nyomainak finomabb lapos vésővel való eltávolítása az orr alatti szakaszon kezdődött meg, de ezzel a munka abba is maradt (72—73. kép). Az ornamentális részletek kifaragásánál a szerszámhasználat az előbbiekhez hasonló: az alapok kialakítása, vagy a mélyebb aláfaragások hegyes, az éleké lapos, a hajlatoké fogas szerszámmal történik.

[37] A volt József főhercegi palota területén a nyugati bástyafal tövében.

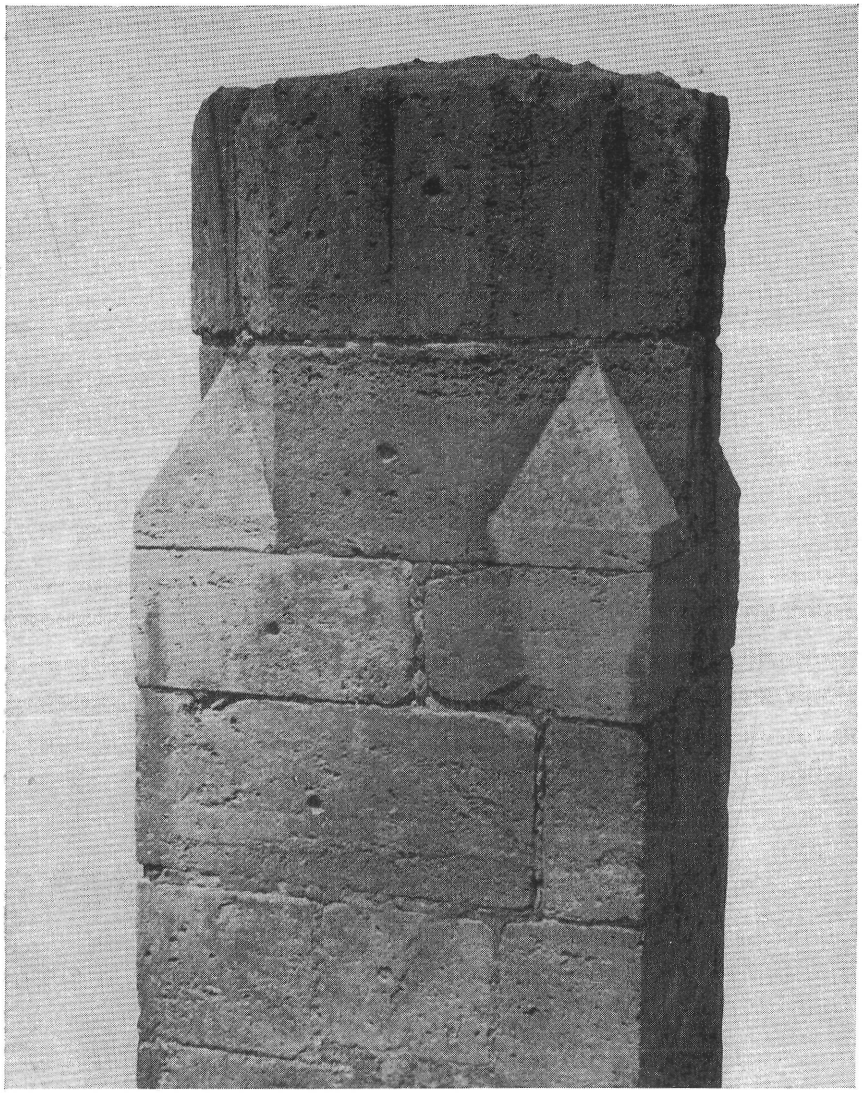

65. kép.
Pillér a budai királyi palota nagy csarnokából.
XIV. sz. vége

Pilier provenant de la grande salle ogivale du palais royal de Bude.
Fin du XIVe siècle

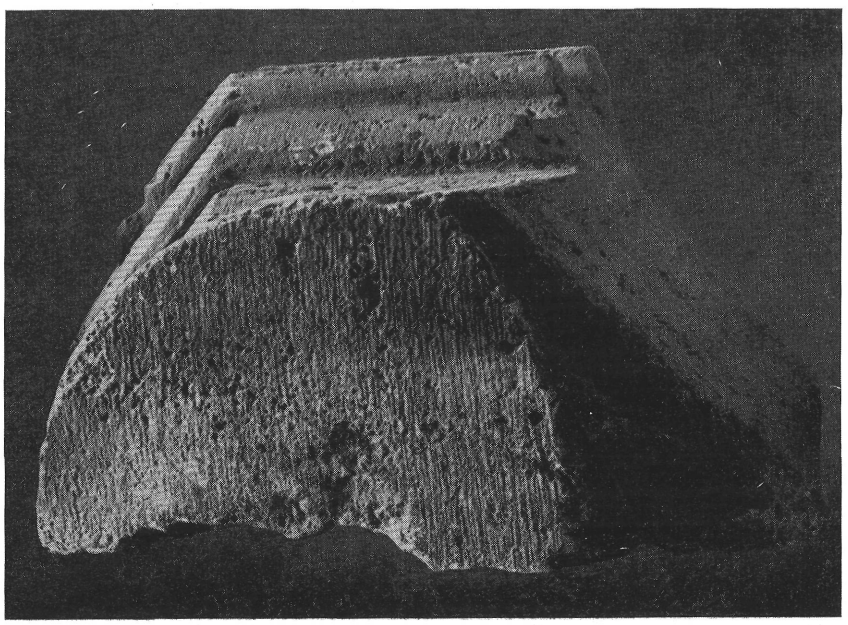

66. kép. XIV. sz. végi fejezet illesztési felülete

Surface de joint d'un chapiteau datant de la fin de XIVe siècle

67. kép. Faragványrészlet a budai királyi palotából. XIV. sz. vége
Détail de sculpture, en provenance du palais royal de Bude. Fin du XIVe siècle

Ha — szemben a gótikus faragványokkal — a reneszánsz stílusú darabokat vesszük vizsgálat alá, akkor újra változást látunk megmunkálásuknál. A faragványoknak igen nagy része készül vörös márványból, más részük kemény, palásan hasadó mészkőfajtából, melyeknél újra a XI—XIII. század keményebb kőanyagainál használt szerszámok: a hegyes kalapács és a fogas balta, ill. ez utóbbi helyett elsősorban a fogas véső lépnek előtérbe.

A vörös márványoknál az anyagtól megszabott hagyományos megmunkálási módszerektől nem térnek el: az illesztéseknél gyakran marad meg a hegyes kalapáccsal (vagy itt már gyakran hegyes vésővel) nagyolt felület (75. kép), melyet szükség esetén finomabb hegyes és fogas vésővel simítanak tovább. Ez utóbbira — de csakis az előbbi munkafázisok elvégzése után — néha lapos fejszével is ráfaragnak, melynek ütései a kemény kövön meglehetősen egyenetlen nyomokat hagynak (79. kép). A sima felületeket és a profilokat

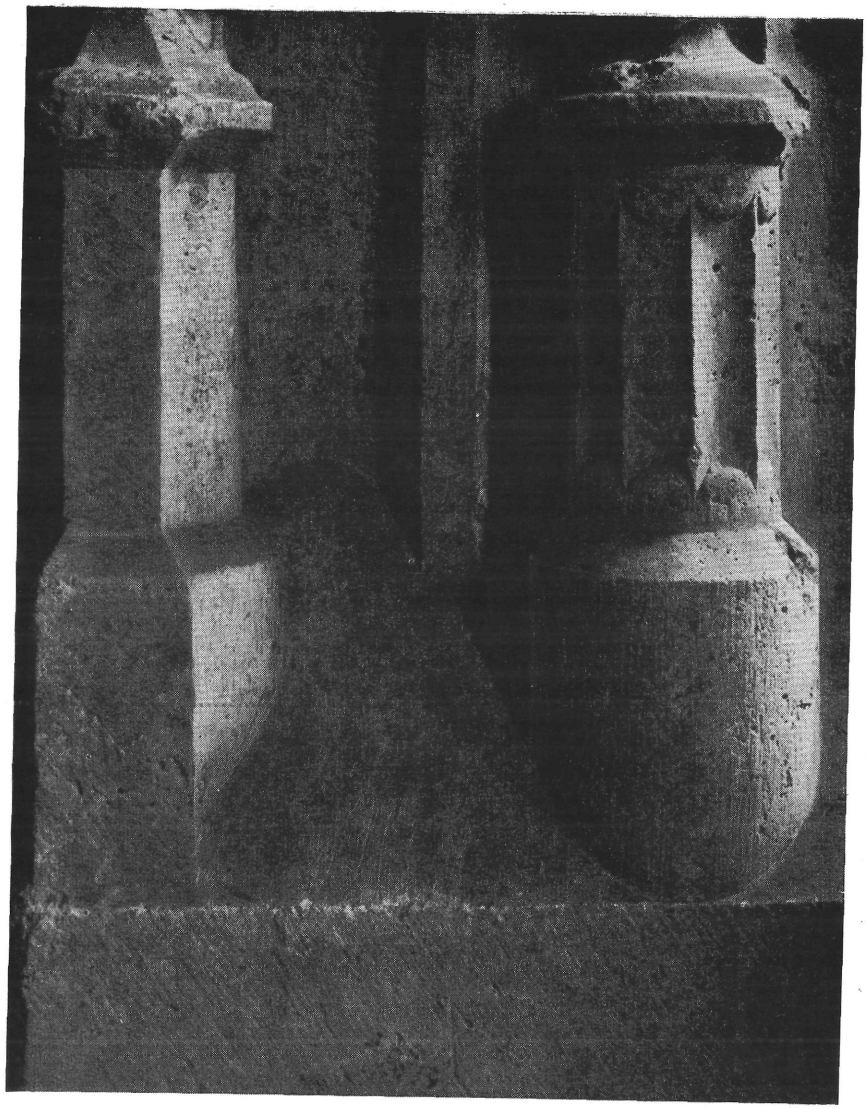

68. kép. Ablakkeret a budai királyi palotából. XIV. sz. vége

Détail d'un encadrement de fenêtre provenant du palais royal de Buda. Fin du XIVe siècle

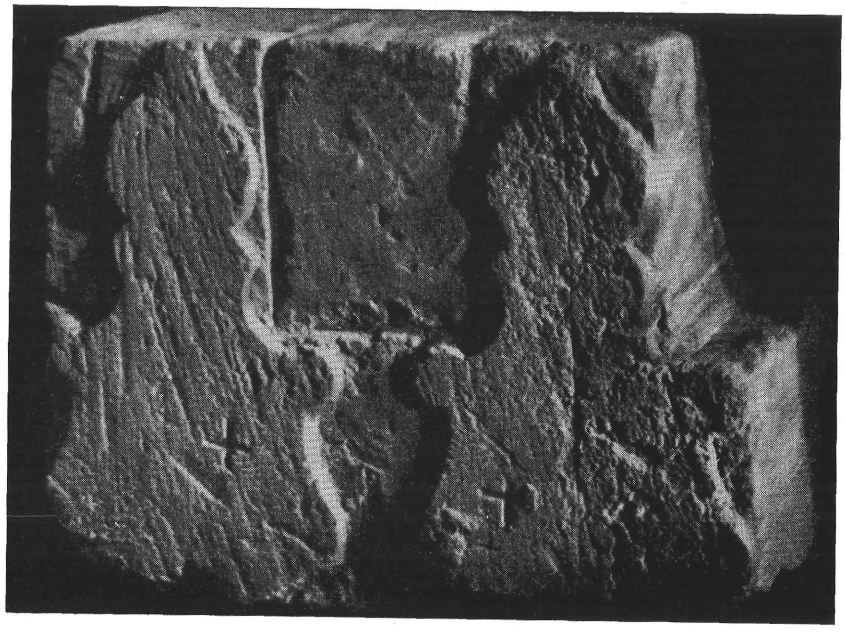

69. kép. Faragásra előkészített bordák Esztergomból. XIV. sz.

Détails de nervures demi-sculptées trouvées à Esztergom. XIVe siècle

70. kép. Profilfaragáshoz kikészített sablonok (jobbra fent) és húros fúró (balra fent). Chartres, üvegablak, XIII. sz.

Poncifs parés au travail de sculpture des profils (à droit, en haut) et trépan (à gauche, en haut). XIIIe siècle. Chartres

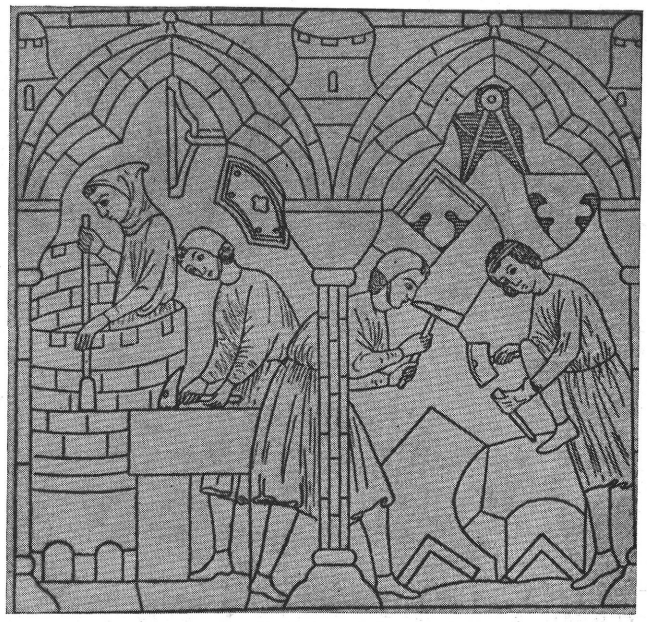

71. kép. Profilfaragás vésővel és bunkóval. Drach: Heilsspiegel

Sculpture de profil traitée au ciseau et à la massue

rendszerint fogas vésővel alakítják ki (77. kép 2.), ezt azután gyakran csiszolják (78. kép), néha azonban találkozunk lapos vésővel történt felületi átfaragással is (77. kép 1.).

Reneszánsz faragványaink között egyetlen olyan építészeti tagozatot találunk: egy, a budai királyi palota területéről származó vörös márvány párkány részletét, melyen az ismétlődő leveles és tojássoros díszítmény kifaragását megkezdték, de a munka befejezetlen maradt. Itt, a románkori módszerekhez hasonlóan, előzetes felvázolás nélkül, tagonként faragják ki a folyamatos díszítményt, úgy, hogy a párkány három díszített csíkjával egyszerre, egymással párhuzamosan haladnak. A kontúrok és élek kialakítását lapos, a domború és homorú tagokét fogas vésővel végzik (80. kép). Ugyanez a szerszámhasználat olvasható le igen jól egy vörös

72. kép. Befejezetlen női szobor töredéke a budai várhegyről

Fragment d'une statue de femme inachevée, en provenance de la colline du Château de Bude

márvány pilaszterfő kevesebb gonddal kialakított oldallapján, melyről jól leolvashatók a munkamenet végső állomásai. Itt a fogas vésővel kialakított felületeket lecsiszolják (81. kép).

A reneszánsz faragványok másik alapanyaga a vörös márvány mellett a kemény, szemcsés, palásan hasadó mészkő. Ezek közül a Mátyás korából származó darabokon az illesztési felületek zömének megmunkálása hegyes kalapáccsal történt, más részük emlékeztet a korai román stílusú kemény mészkövekére: a durvább, hegyes vésővel kialakított alapra fogas szerszámmal mennek rá, itt azonban ez utóbbinak fogazata apróbb, sűrűbb, mint a korábban használt szerszámoké, így simább, egyenletesebb síkot eredményez (82. kép). Ugyanekkor találkozunk lapos élű szerszámmal megmunkált illesztésekkel is. Igen jellegzetes a II. Ulászló idejéből származó nyéki faragványanyag illesztési felületei egy részének megmunkálása, ahol a felületeket keskeny, 2—3 cm széles lapos vésővel faragják meg, durvább (84. kép) vagy finomabb (83. kép) felületkezeléssel. Gyakran hagyják meg a szélezés nyomait.

Mind a Mátyás, mind az Ulászló kori anyag felszínen látható részleteit, kereteket, profilokat vagy fogas vésővel, vagy keskeny, finom lapos vésővel faragják ki, s az így nyert felületeket igen gyakran csiszolják (85. kép alján).

Ami a reneszánsz ornamentális díszítmények faragásmódját és szerszám használatát illeti: ezeknél — mint korábban — mindhárom vésőfajtával találkozunk, ezek alkalmazása azonban sokkal változatosabb, mint a korábbi időkben. A hegyes véső nyomaival a román és gótikus mészkőfaragványok esetében nagyolásnál, vagy olyan esetekben találkozunk — pl. keskeny alapok kifaragásánál — amikor másfajta szerszámmal nem férnek hozzá a kifaragandó felülethez. Ugyanekkor ezt a szerszámot a reneszánsz faragványoknál mint díszítő elemet is felhasználják: alapokat képeznek ki vele például durva, szemcsés megmunkálással azért, hogy ebből a simán faragott díszítő motívumok jobban kiugorjanak (88. kép). A legáltalánosabb ekkor is a lapos véső használata, fogas vésőt elsősorban hajlatok, homorú, domború tagok kiképzésénél használnak, mint ez a korábbiakban is történt. Előfordul azonban ritkán — főként magasabban elhelyezett, kevesebb finom-

73. kép. Befejezetlen női szobor töredéke a budai várhegyről

Fragment d'une statue de femme inachevée, en provenance de la colline du Château de Bude

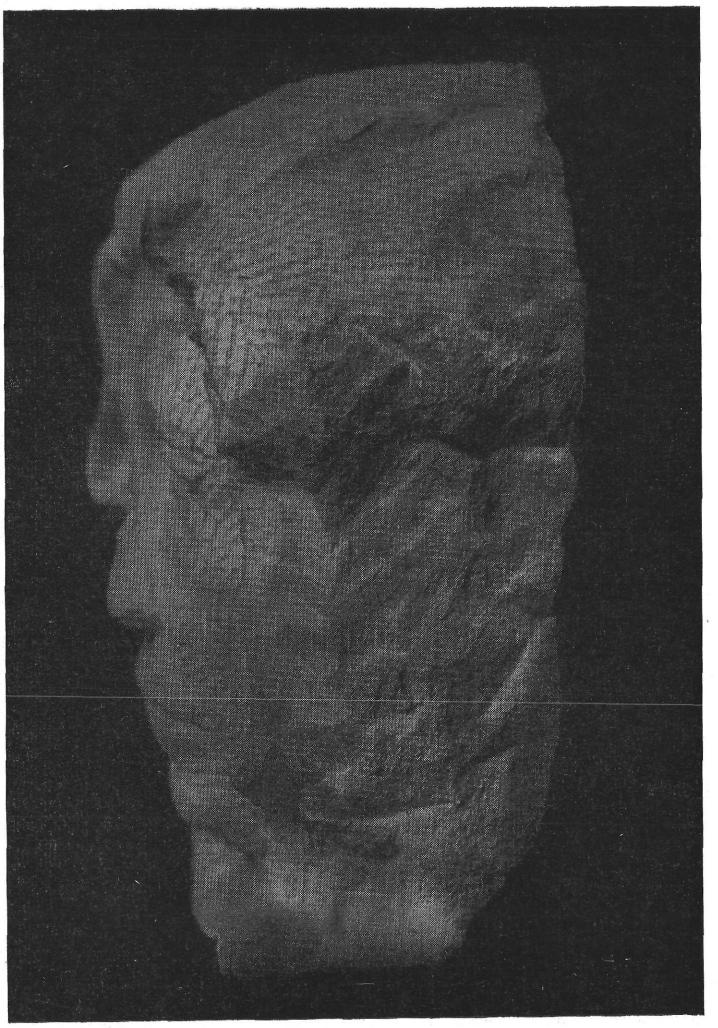

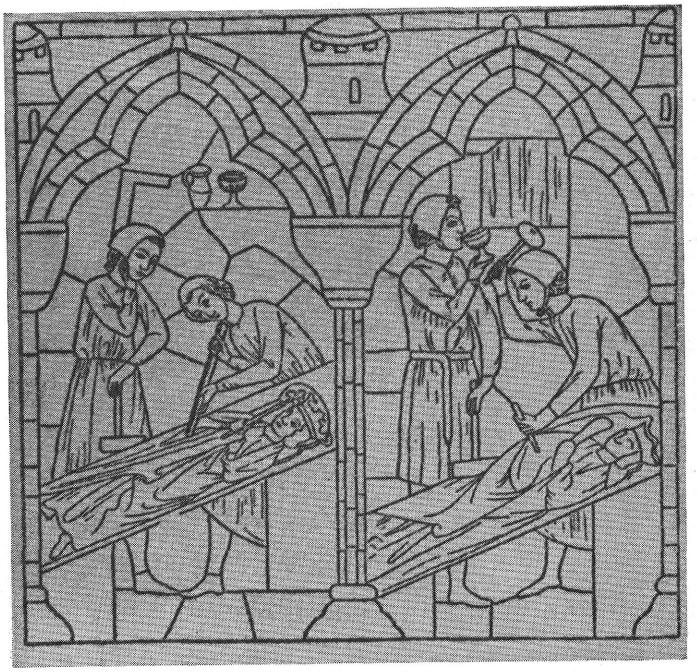

74. kép. Szobor faragása. Chartres, üvegablak. XIII. sz.

Sculpture d'une statue. Chartres. XIIIe siècle

75. kép. Vörös márvány sírkő oldallapja
Face latérale d'une pierre tombale en marbre rouge

76. kép. Vörös márvány sírkő részlete
Détail d'une pierre tombale en marbre rouge

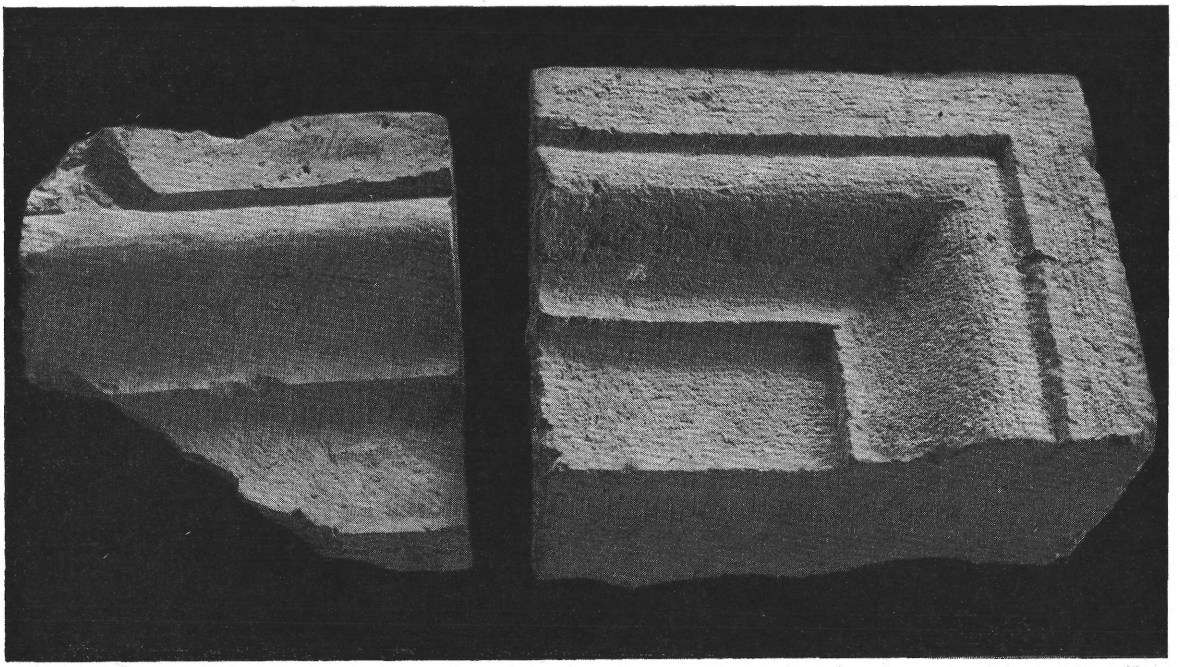

77. kép. Vörös márvány ajtó, vagy ablakkeret töredékei a budai királyi palotából
Fragments d'un encadrement de porte ou de fenêtre en marbre rouge provenant du palais royal de Bude

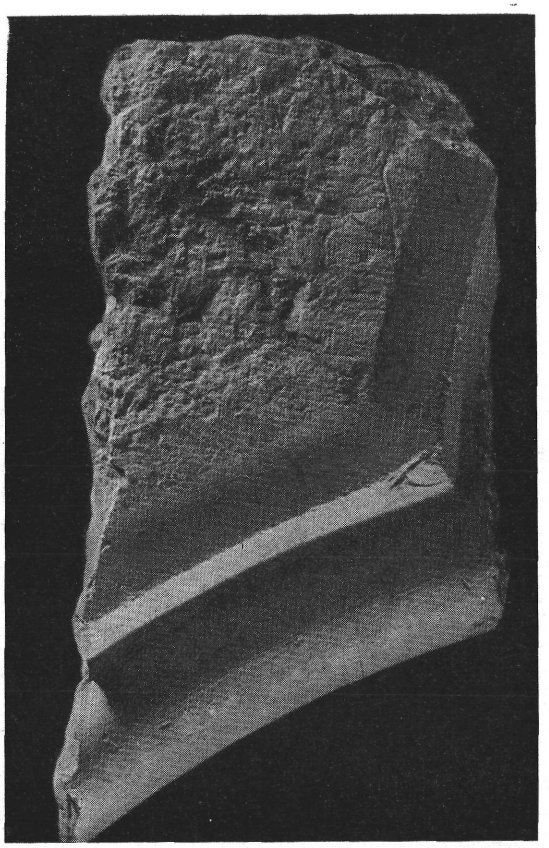

78. kép. Vörös márvány lábazat töredéke a budai királyi palotából
Fragment d'un socle en marbre rouge mis à découvert au palais royal de Bude

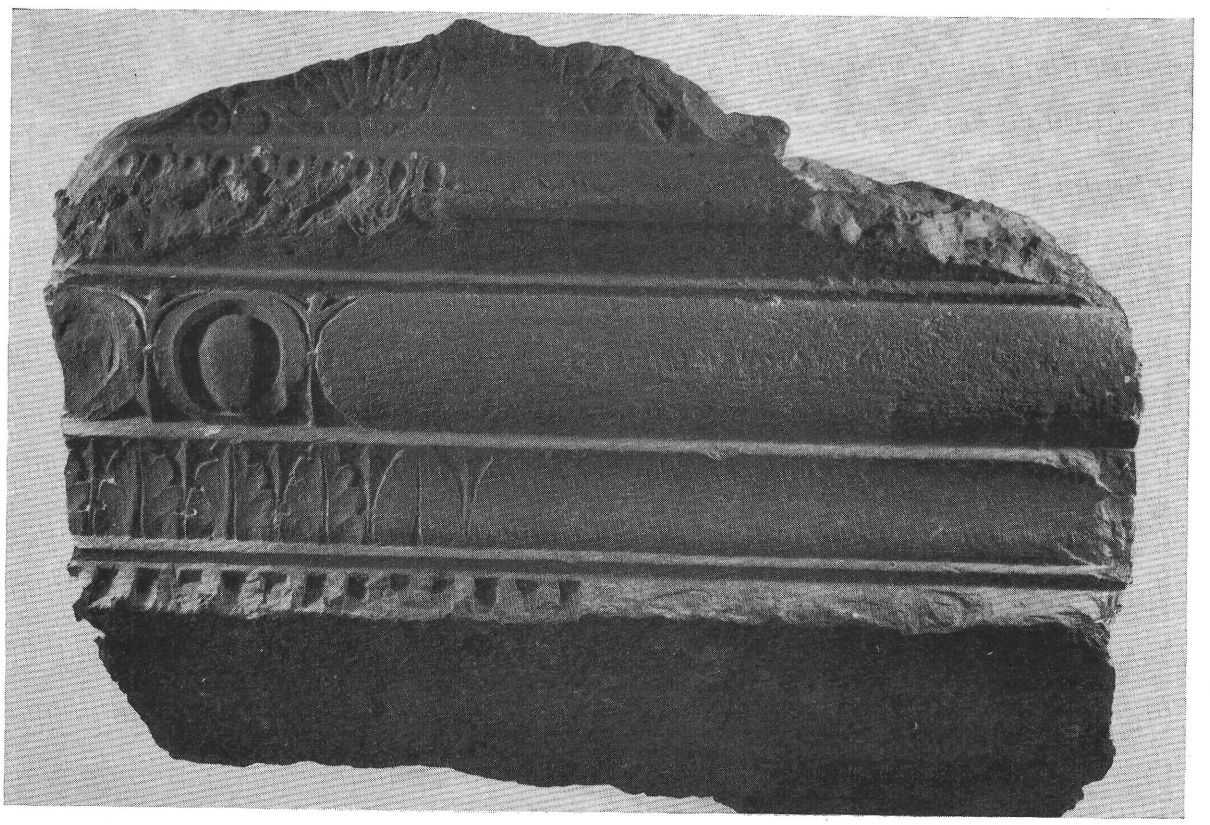

180

81. kép. Vörös márvány pilaszterfő oldallapja a budai királyi palotából

Face latérale d'un chapiteau de pilastre trouvée au palais royal de Bude

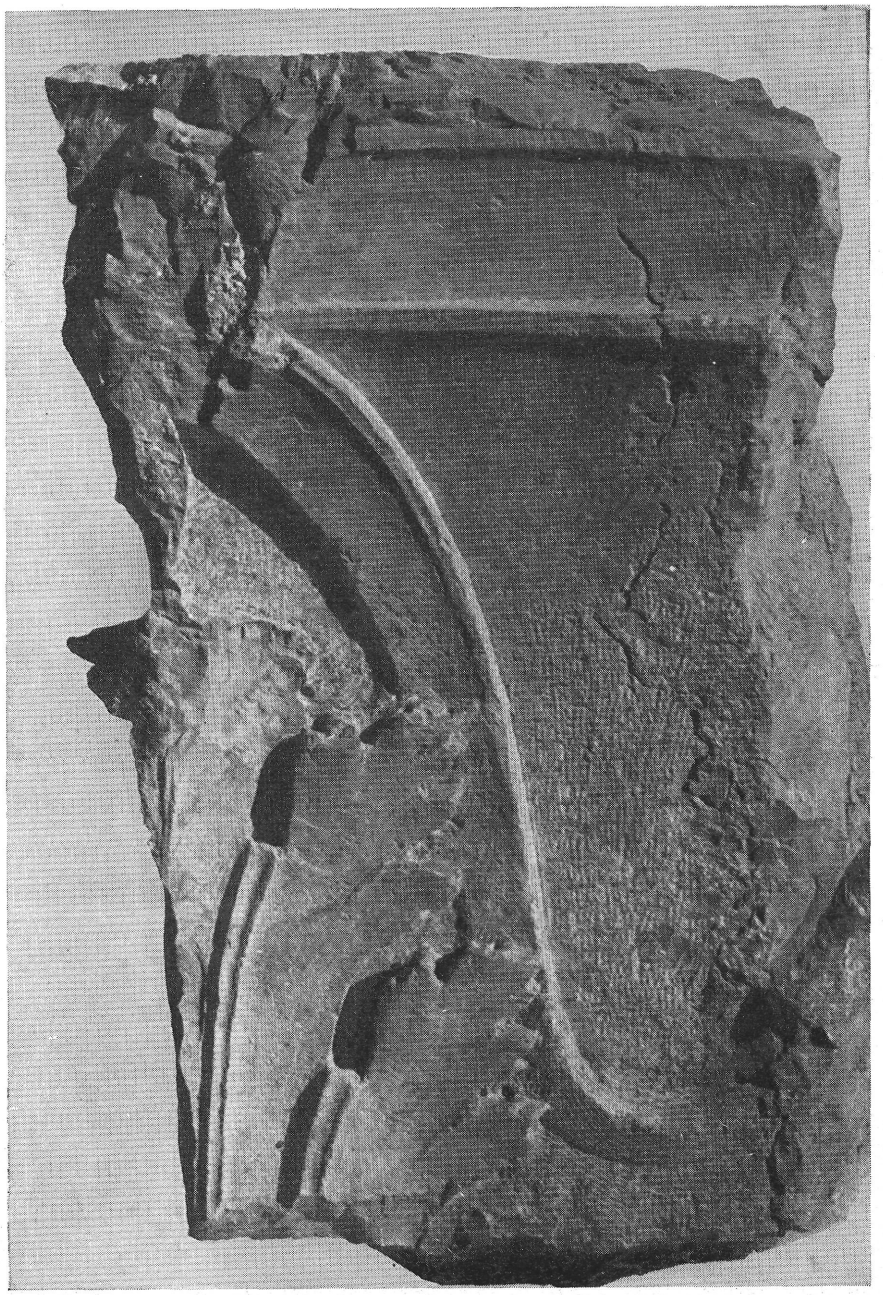

←

79. kép.
Vörös márvány kazettás mennyezet részlete a budai királyi palotából

Détail d'un plafond à caissons en marbre rouge, mis à jour au palais royal de Bude

←

80. kép.
Befejezetlen vörös márvány párkány a budai királyi palotából

Moulure inachevée en marbre rouge, en provenance du palais royal de Bude

ságot igénylő daraboknál, hogy az egész díszítést ez utóbbi szerszámmal faragják ki (89. kép). Általában az jellemző, hogy míg a román és gótikus faragványoknál a vésők megválasztása aszerint történik, hogy milyen jellegű részletek kifaragására a legalkalmasabbak, addig a reneszánsz a díszítésmódok változatossá tétele érdekében sokkal önkényesebben bánik velük. A reneszánsz stílusú daraboknál, mind Mátyás, mind II. Ulászló idejében gyakran előfordul a mészkőből faragott díszítő részletek felületeinek csiszolása (86. kép), s gyakran találkozunk mind technikai szükségszerűségből, mind díszítő célzattal a fúró használatával (87. kép).

Összefoglalva a budai középkori kőfaragó szerszámokkal és kőfaragás-technikával kapcsolatban elmondottakat, a következő eredményekre jutunk:

A budai várásatások anyagában két kőmegmunkálással kapcsolatos szerszámcsoportot találunk: kőfejtő és kőfaragó szerszámokat. A kőfejtő szerszámok lelőkörülményei zömmel XVI. századi eredetre utalnak, azonban a palota nagyudvarában talált sziklafejtés nyomai arra vallanak, hogy a szerszámok egy része korábbi eredetű is lehet. A kőfaragó szerszámokkal kapcsolatban a lelőhelyek ugyancsak a XVI. századi eredetet igazolják, de itt a különféle korszakokból ránk maradt kőfaragó ábrázolások tanúsága szerint zömmel

82. kép. Reneszánsz mészkő konzol fedlapja a királyi palotából
Surface supérieure d'une console calcaire de style renaissance du palais royal de Bude

83. kép. Konzol oldallapja a nyéki vadászkastély II. Ulászló kori építkezéseiből
Face latérale d'une console de la muette de Nyék de l'époque du roi Ulászló II.

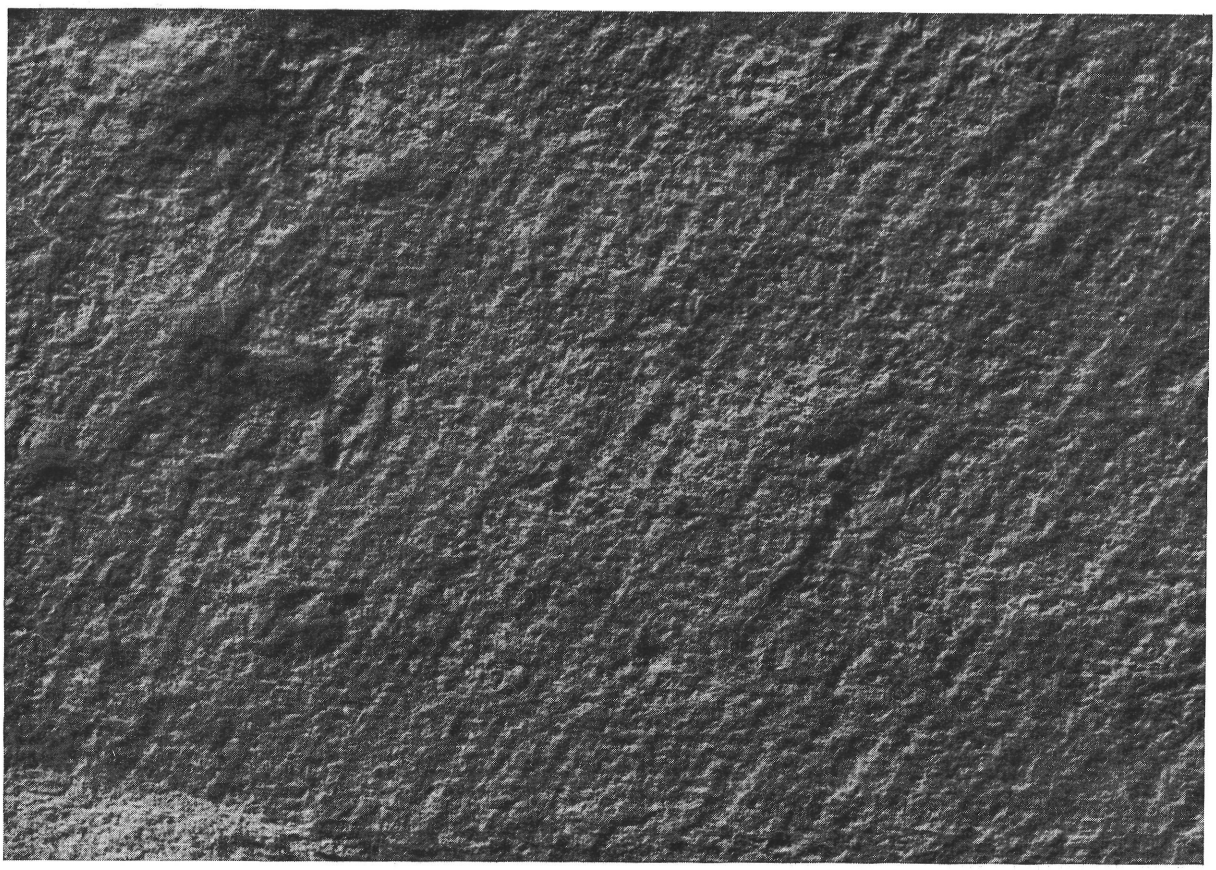

84. kép. Reneszánsz konzol részlete a nyéki vadászkastély II. Ulászló kori építkezéseiből

Détail d'une console renaissance de la muette de Nyék de l'époque du roi Ulászló II.

ténylegesen ilyen késői korból származó szerszámanyaggal állunk szemben. Van közöttük is azonban néhány típus, melyet korábban is használhattak. Az eredeti szerszámanyagot kiegészítik a budai kőfaragó jeleken és kőfaragó sírkő címerpajzsán talált szerszámfajták. Mindezek együttesen sem mutatják be azonban a budai kőanyagon kimutathatóan felhasznált összes szerszámot.

Ha a budai középkori és reneszánsz kőanyagot vizsgáljuk szerszámhasználat szempontjából, a következő főbb jellegzetességeket vehetjük észre:

A szerszámhasználatot elsősorban maga a kőanyag határozza meg: más szerszámokat használnak kemény és másokat puha kövek megmunkálásához. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerszámok nyomai nem lehetnek kormeghatározó jelentőségűek: nem jelenti azt, egyrészt azért, mert *a)* a felhasznált kőanyag, s így az azok megmunkálására szolgáló szerszámok koronként változnak, mert *b)* ugyanazon szerszámok használata mellett is lehet különféle kőfelületeket kialakítani a szerszámok tartása, mérete és felhasználásuk egymásutánja szerint, mert *c)* a szerszámhasználatban ugyanazon kőfajtákon belül is mutatkozik némi önkényesség.

A vizsgálandó kőanyagot, ill. a rajtuk észlelt szerszámnyomokat a korszakonkénti csoportosítás mellett osztályoznunk kellett funkció szempontjából is, aszerint, hogy sima, tagolatlan síkokkal, profilált, vagy ornamentális részletekkel, vagy a befalazáskor eltüntetett illesztési felülettel állunk szemben. Így nézve a fennmaradt budai kőanyagot, arra a következtetésre jutunk, hogy a szerszámhasználatot kronológiai meghatározásra elsősorban a kevésbé jellegzetes részeken, tehát az illesztési- és külső sík felületeken használhatjuk fel. Minél komplikáltabb egy faragvány, minél tagozottabb a profil, vagy gazdagabb az ornamentika, annál több szerszámfajtát használnak fel egyszerre kifaragásához, tehát a szerszámok kormeghatározó szerepe fordított arányban áll a datálásra alkalmas faragott részletekkel.

A budai anyagban — tekintettel a sima, kváderes felületek viszonylag gyér és időben is szűk körre szorított előfordulására — elsősorban az illesztési felületek és a faragványok homlok-, ill. látható oldallapjai jöhetnek számításba. Ezeknél a fejlődés menetét nagy vonalakban a következőkben foglalhatjuk össze:

Román stílusú faragványaink legkorábbi, XI. századi csoportjánál a hegyes kalapács nyomainak fogas fejszével történő átsimítása a jellemző, mely meglehetősen finom felületet eredményez. A XII. században a

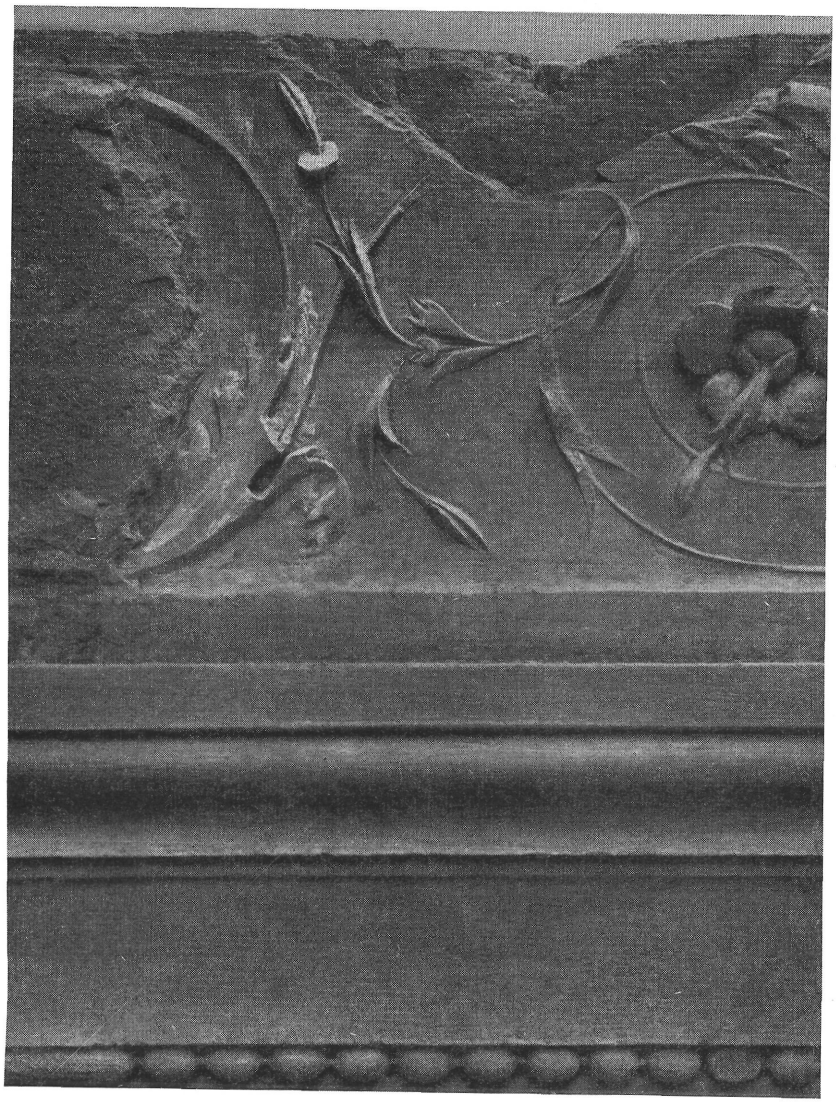

85. kép. Friz és párkány részlete a nyéki vadászkastély II. Ulászló kori építkezéseiből

Détail d'une frise et d'une moulure, de la muette de Nyék de l'époque du roi Ulászló II.

86. kép. Reneszánsz oromdísz részlete II. Ulászló nyéki vadászkastélyából

Détail architectural renaissance provenant de la muette de Nyék du roi Ulászló II.

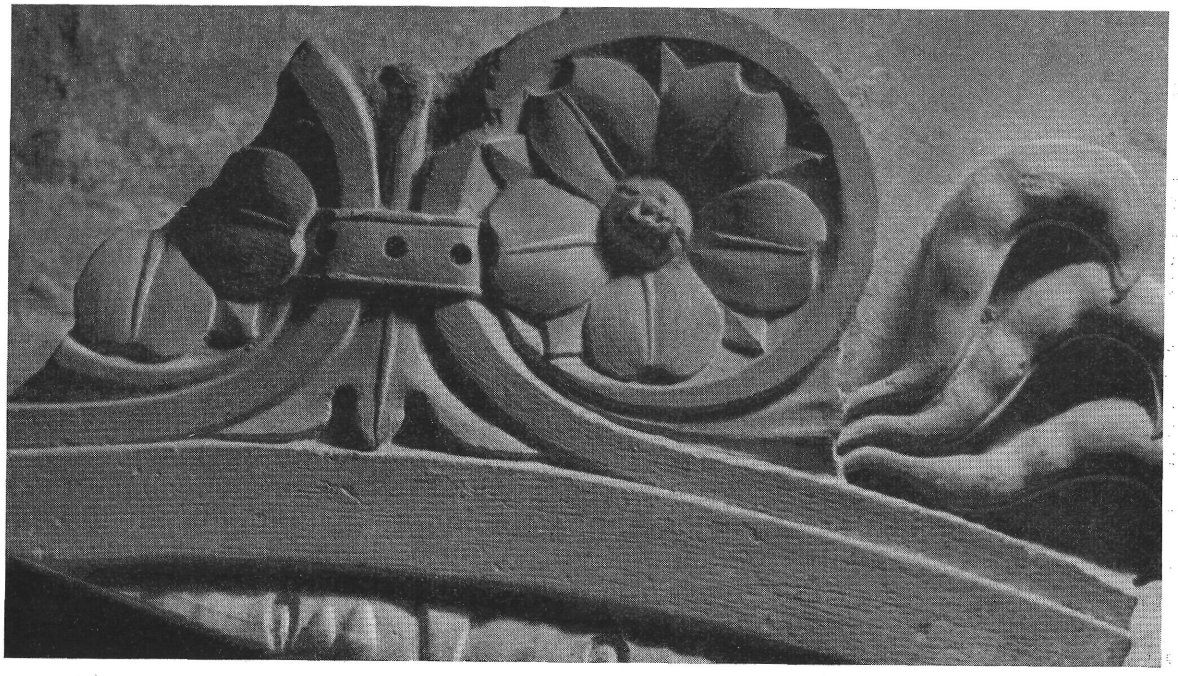

87. kép. Sárkányos friz töredéke Mátyás budai palotájából

Fragment d'une frise à decor de figures de dragons trouvé au palais de Bude du roi Mathias

88. kép. A sárkányos friz részlete

Détail de la frise à dragons

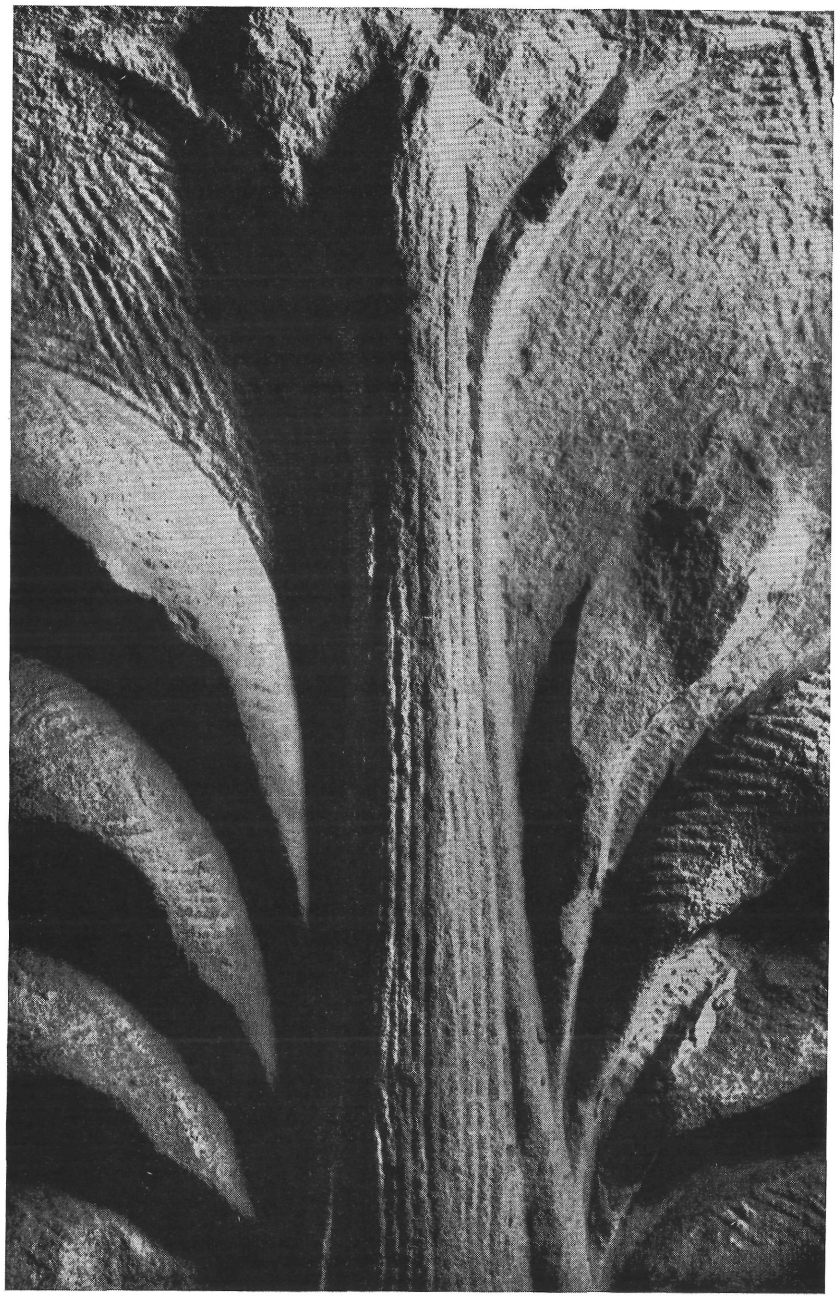

89. kép. Reneszánsz pilaszterfő részlete Mátyás budai palotájából

Détail d'un chapiteau de pilastre mis à jour au palais de Bude du roi Mathias

fenti megmunkálás mellett megjelennek a puhább kövek, s a lapos fejszével történő felületkialakítás. A XIII. század első felének óbudai faragványain az elsőként említett felületek mellett kemény köveken is találkozunk a lapos fejsze nyomaival, melyek — a kő keménysége következtében — főként az illesztési felületeken meglehetősen szabálytalanul helyezkednek el. Az épen maradt széleken majd mindenütt megtaláljuk a szélezés nyomait.

A gótikában kezdetben, a XIII. század második felében még félkemény mészköveknél is a hegyes kalapácsfogas fejsze kombinációval találkozunk, de a XIV. századtól mindinkább elterjed a lapos fejsze használata mind az illesztési, mind a látható sík felületeken s a fenti szerszám mind szabályosabb, egyenletesebb nyomait a század első felében csak a szélek kialakításához használt lapos véső nyomai szakítják meg. A XIV. század második felétől mindinkább eltüntetik a faragásmenetnek ezt a jellegzetes nyomát mind a felületeken, mind az illesztéseken, hogy a XV. század szintén lapos fejszével megmunkált felületein már sehol sem találkozunk velük. A XV. század második felétől kezdve jelenik meg a külső sík felületeken a széles élű saraboló véső használata.

A nagy részben vörös márványból készült reneszánsz faragványokon a könnyen hasadó anyag elsősorban a hegyes és fogas élű szerszámok használatát követeli meg, de végső simításoknál megjelenik a lapos fejsze, vagy kalapács is. A kemény mészköveknél részben — hasonlóan a román darabokhoz — a hegyes végű szerszámmal megmunkált felületeket fogas kalapáccsal, vagy itt már sokszor vésővel simítják, de az így kialakított felületek egyenletesebbek a román faragványok felületeinél. Ugyanekkor ugyanezeknél a kőfajtáknál előfordul a hegyes kalapács nyoma utánfaragás nélkül is, illetve — főként a XV. század végén — a keskeny lapos vésővel történt szabályosabb, vagy szabálytalanabb felületkialakítás. A felületeket gyakran csiszolják. A szélezés — hasonlóan a XI—XIII. századi faragványokhoz — megmarad a felületen.

Az ornamentális részletek faragásánál a XI—XVI. századig egyaránt megtaláljuk mindhárom vésőfajta alkalmazását, de míg a román és gótikus daraboknál elsősorban a technikai igények szabják meg az egyes típusok használatát, addig a reneszánsz díszítményeknél sokszor alárendelik a technikai szükségszerűségeket a díszítő célzatnak. A fúró használata a román és reneszánsz daraboknál mind technikai szükségből, mind díszítő célzattal előfordul. Az ornamentális részletek kifaragásához rendszerint az összes szerszámtípust felhasználják. A profilok és díszítmények kialakításakor először a bennfoglaló formákat faragják ki, ezután történik a részletek finomítása.

A szerszámok használatában tehát — főként a sima felületeknél — a XI. századtól a XV. század végének gótikus faragványaiig bizonyos egységesedési törekvést látunk: a román faragványok vegyesebb szerszámhasználata a kora gótikában még megtalálható, de a XV. század végére egységes képet ölt. A reneszánsz faragványok megmunkálása inkább a román stílusúakéhoz kapcsolódik. Ez a jelenség — a kőanyag megválasztásából eredő tárgyi adottságok mellett[38] a műhelyek alakulásával is párhuzamba állítható, amennyiben a korábban tagolt de később mind átfogóbb, szélesebb köröket felölelő építésszervezet, a mesterek és kőfaragók áramlása egyik helyről a másikra az építéstechnika egységesedése mellett a kőfaragásnál is megegyező szerszámhasználatot eredményez. Az Itáliában különböző helyeken párhuzamosan alakuló reneszánsz művészet szervezetileg is elütő színeket mutató jellemzői bizonyos mértékig tükröződnek az újra több csoportra osztható, legegyszerűbb faragástechnikában is — mint ezt a rendelkezésre álló anyag különböző csoportjainál láthattuk.

Ez utóbbi észrevételek részletezésével a szerszámokkal és kőfaragás-technikával foglalkozó fejezetben nem foglalkozunk, csak utalni kívántunk arra, hogy maga a legegyszerűbb faragástechnika sem választható el teljesen a műhelyek szervezési felépítésének alakulásától. A végleges képet az építés-, tervezéstechnika s a munkaszervezet alakulását tárgyaló további fejezetek eredményeinek s az itt észlelt jelenségeknek összevetése adja majd meg.

[38] A román stílusú faragványok anyaga jórészt kemény, igen jó minőségű, közel márványos mészkő. A gótikában a kemény mészkövek mellett mind gyakrabban jelennek meg a puhább mészkőfajták, míg a reneszánsz elsősorban újra a kemény köveket: vörös márványt, palásan hasadó kemény mészkőfajtákat használ.

EMESE NAGY

LES QUESTIONS TECHNIQUES ET L'ORGANISATION DU TRAVAIL DE L'ARCHITECTURE DE BUDA ET DE PEST AU MOYEN ÂGE I.

L'étude des questions techniques et de l'organisation du travail de l'architecture médiévale était pendant longtemps un domaine négligé du l'histoire de l'art et de l'architecture hongroise. Cependant, si l'on veut connaître à fond et apprécier avec justesse l'architecture d'une époque, il ne suffit pas d'examiner seulement les édifices, ou leurs restes, mais il faut étudier aussi les conditions techniques de travail, de même ques les formes de l'organisation de travail dans lesquelles ils ont été créés. Par suite des changements sociaux survenus à l'époque féodale, de l'evolution de la situation des artisans ainsi que de la grande activité de construction générale de plus en plus intense, et de l'accroissement des exigences techniques l'organisation de la construction assume un caractère de plus en plus grandiose, les chantiers embrassent des couches et des territoires de plus en plus larges terraines. La techniques plus avancée, les nouvelles formes architecturales, de même que les tailleurs de pierres parviennent aux endroits importants ou modestes, ainsi à l'époque gothique s'égalise la différence qu'on observe dans la période romane entre les constructions rustiques moins importentes et les grandes constructions. L'examen des conditions techniques dirige involontairement notre attention sur les question sociales: l'équipement technique souvent primitif comparé aux résultats grandioses soulève le problème de l'exploitation plus intense de la main d'oeuvre humaine tant dans le cadre de la société d'esclavage et dans celui du féodalisme. Loin d'être un hasard, c'est plutôt la conséquence évidente ce que nous avons dit plus-haut, que l'architecture étant arrivée à un haut degré de la technique, et exigeant une coopération intense fut parmi toutes les branches industrielles la première à assumer la caractère d'une grande entreprise capitaliste, même lors de la floraison de la féodalité.

Nous examinerons dans ce qui suit, tour à tour les différents chapitres de l'évolution de la sculpture de pierre, de le technique de construction, ainsi que leur organisation au moyen âge, du travail le plus simple de taille de pierres jusqu'à la mise en place des matériaux sur le bâtiment, en passant par les questions de la technique des plans médiéveaux jusqu'à la formation de l'organisation des constructions. Les divers chapitres de la mise en oeuvre sont en rapport étroit l'un avec l'autre. En examinant tour à tour les certains groupes de thèmes, nous enregistrerons les résultats qu'on en peut déduire, pour que ceux-ci puissent présenter ensemble une image complète des constructions de Pest-Bude au moyen âge.

1. OUTILS ET TECHNIQUE DE LA TAILLE DES PIERRES

De nos jours, lorsque la recherche de l'histoire de l'art et de l'architecture n'est pas seulement une question de typologie, lorsque ce n'est pas seulement l'oeuvre achevée, que nous examinons, mais aussi les circonstances de son origine, la base économique assurant les possibilités de la création de celle-ci, ainsi que la société et ses membres qui ont créé les édifices par leur propre travail, nous ne pouvons pas négliger le processus de travail, sans lequel la création du monument en question ne peut être réalisée, et cela d'autant moins que les examens techniques sont susceptibles de fournir, bien qu'entre des limites plus larges, un point d'appui à nos recherches ulterieures. Ils peuvent nous aider à vérifier de l'authenticité et l'originalité des diverses parties des bâtiments ou des sculptures, à déterminer l'époque, et peuvent fournir des preuves décisives dans des cas où on ne peut les aborder par les méthodes de la critique d'art que très difficilement.

Le fait que dans ces derniers temps on examine de plus en plus la technique de taille de pierres des différentes époques avait en premier lieu des raisons pratiques: il s'est avéré lors de la reconstruction des monuments historiques, que les nouveaux complètements faconnées avec les outils différants des originaux, divergent en grande mesure des détails primitifs, et gênent l'impression d'ensemble. Continuant les observations on a constaté que le façonnement des surfaces de pierres subit aussi, des modifications. Il n'est ensuite qu'un seul pas qui sépare le point de départ de l'emploi théorique des conclusions, donc à l'application des question de la technique de la sculpture, permettent éclaireir les problèmes de l'histoire de l'architecture.

Les initiateurs de l'examen des surfaces de pierres et des instruments de taille de pierres furent les restaurateurs des monuments historiques dont les résultats ont été utilisés par les ouvrages monographiques, ainsi que par des ouvrages ayant plutôt un caractère historique, portant sur l'organisation des constructions. Au cours de notre examen suivant ayant pour objet expressément la technique de la taille des pierre, nous avons mis à profit en premier lieu les constatations relatives au moyen âge des ouvrages suivants: K.

Friedrich: Die Steinbearbeitung . . . (Augsburg, 1932); Á. Kieslinger: Die Steine von St. Stephan (Wien, 1949); Blümel: Griechische Bildhauer an der Arbeit (Berlin, 1940). En rapport avec la Hongrie, ce fut Henrik Horváth qui s'occupa de l'examen des parements (Budai kőfaragók és kőfaragó jelek. Tailleurs de pierres et signes lapidaires du Bude. Budapest, 1935.). Il a déduit les conséquences tant qu'il était possible — en ce temps — là du matériel de Bude, étant à sa disposition, mais il est à noter que, de nos jours, les pierres, les outils et la documentation, devenus entre temps mieux accessibles, nous permettent d'élargir la chronologie antérieure, d'étudier d'une manière plus approfondie les diverses phases de travail, ou de modifier certaines déterminations de Henrik Horváth. Ainsi nous examinerons dans ce qui suit en premier lieu, les monuments médiévaux de Bude, quelques trait de caractère de la taille des pierres de la Hongrie au moyen âge.

Dans le matériel livré par les fouilles effectuées dans le château de Bude, nous trouvons deux sortes de groupes d'outils servant à faconner la pierre: les outils pour extraire les pierres et ceux pour les tailler. Les circonstances dans lesquelles les outils de carriers furent trouvés indiquent pour la plupart une origine du XVIe siècle, or les vestiges de l'extraction du rocher, trouvées dans la grande cour du palais, portent à croire qu'une partie de l'outillage pourrait être d'origine antérieure. Les couches des fouilles, ou on a trouvé ces outils servant à tailler le pierre attestent également la provenance du XVIe siècle, et aussi selon le témoignage des représentations du travail de la taille des pierres qui nous sont restées des différentes époques, nous sommes en effet en présence d'une outillage plus tardif. Mais même parmi ces spécimens se trouvent quelques types, dont on se servait aussi antérieurement. La collection des outils originaux est complétée par les espèces d'instruments rencontrées dans les signes lapidaires de Bude et sur le blason d'une pierre tombale d'un tailleur de pierre. Or ces exemples ne présentent pas tous les instruments utilisés, tel qu'il est démontrable dans le matériel de pierres de Bude.

Si nous étudions les surfaces des pierres sculptées médiévales et renaissances au point de vue de l'emploi des outils, nous observons les principaux traits de caractère suivants:

C'est la sorte même des pierres qui détermine en premier lieu l'emploi des outils. On se servait de différents instrument pour le façonnement des pierres dures et tendres. Mais ce fait ne signifie pas les traces d'outils ne peuvent pas avoir une importance chronologique. D'une part:

a) le matériel de pierre utilisé et les outils servant à leur façonnement changent selon époques;

b) il est possible de former de différents parements en se servant des même outils, selon la manière de les tenir, leur dimension et l'ordre de succession de leur utilisation;

c) dans l'emploi des instruments existe un certain arbitraire à l'intérieur des même genres de pierres.

Il fallut diviser la matière de pierres à examiner, et les traces produites par les instruments employés, en plus du groupement selon période, aussi au point de vue de leur fonction, selon qu'il s'agissait de plans lisses, ou de détails ornamentaux ou profilés, ou bien d'une surface de la jointure aplanie lors de l'emmurage. En observant ainsi le matériel de pierres de Bude, nous arrivons à la conclusion que pour établir la chronologie, il fallait considérer l'emploi des outils en premier lieu sur les jointures et les parements unis extérieurs. Plus une sculpture est compliquée, plus un profil est articulé ou plus un ornement est riche, plus on doit utiliser d'avantage d'outils pour le façonnement, donc le rôle des instruments déterminants l'époque est inversement proportionnel aux détail sculptés propres à déterminer de l'âge.

Considérant que les surfaces plates des pierres d'appareil ne se trouvent que dans un nombre très restreint et que leur apparition se limite aussi au point de vue de chronologie à un domain plus étroit dans le matériel de Bude, ce sont les surfaces de jointure ainsi que les façades et les faces latérales visibles, qui peuvent entrer en ligne de compte. Nous résumerons le procession du développement de ces dernières dans ce qui suit:

Dans le groupe de nos sculptures de style roman les plus anciens, datant au XIe siècle, c'est l'affinement des traces d'un marteau-pioche fait par une hache dentelée qui est très caractéristique, et qui produit une surface assez fine. Au XIIe siècle, on voit apparaître à côté de la façon mentionnée ci-dessus, les pierres plus tendres et le façonnement exécuté une hache aplatie. Sur les sculptures d'Óbuda de la première moitié du XIIIe siècle, nous découvrons à côté des pierres mentionnées en premier, aussi les traces de la hache à tête aplatie dans le cas des pierres dures qui se trouvent par suite de la nature dure de la pierre assez irrégulièrement sur les surfaces de jointure. Sur les bords intact nous retrouvons partout les traces du façonnement.

On rencontre au début du gothique, dans la seconde partie du XIIIe siècle, même dans le cas des pierre calcaires demi-dures, la combinaison du marteau-pioche et de la hache à la tête aplatie, mais à partir du XIVe siècle, l'emploi de la hache aplatie se répand de plus en plus, d'une part sur les surfaces de jointure, d'autre part sur les parements unis visibles et les traces de plus en plus régulières et plus uniformes ne sont interrompues que par les vestiges d'un ciseau plat servant dans la première partie du siècle seulement au façonnement des bords. A partir de la seconde moitié du XIVe siècle, les maîtres abandonnent de plus en plus cette méthode caractéristique du processus de la sculpture sur les parements aussi

bien que sur les parties des jointure, pour qu'elles disparaissent sur les parements du XVe siècle travaillés aussi à la hache aplatie. C'est dans la seconde moitié du XVe siècle que l'emploi de la ciseau d'un tranchant large apparaît sur les parements plats extérieurs.

Sur les sculptures exécutées en général de marbre rouge, la matière fissile exige surtout l'emploi des instruments de tranchant bretté et pointus, mais pour l'affinement final on se sert aussi de la hache et du marteau aplati. Les parements dressés avec un instrument pointu des pierres calcaires dures, semblablement aux pièces romanes, sont affinés avec un marteau bretté ou souvent déjà avec le ciseau, mais les surfaces ainsi formées sont plus unies que celles des sculptures romanes. En même temps, parmi ces mêmes genres de pierres, on retrouve la trace du marteau pioche sans toutefois voir les vestiges d'affinement, et surtout à la fin du XVe siècle, la méthode, de façonnement régulière ou irrégulière faite avec l'aide d'un mince ciseau plat. Les parements sont souvent polis. Le perfectionnement des bords — pareillement aux sculptures des XIe—XIIIe siècle — reste.

Dans la sculpture des détails ornamentaux on retrouve jusqu'aux XIe—XVIe siècle également l'utilisation de ces trois types de ciseaux, mais tandis que dans le cas des specimens romans et gothiques, ce sont les exigences techniques qui déterminent l'emploi de certains types, dans le cas des ornements renaissances, la nécessité technique semble être souvent subordonnée à la tendance décorative. L'emploi du trépan pour le façonnement des piecès romanes et renaissance se rencontre tant par nécessité technique que dans un but d'une tendence d'ornementation. D'ordinaire, pour la sculpture des détails ornementaux tous les types d'outils furent, employés. En exécutant les profils et les ornements, on tailla d'abord les formes sommairement et on se met a s'occuper de l'affinement des détails.

Nous voyons donc dans l'emploi des outils — surtout pour les surfaces lisses — à partir des sculptures du XIe siècle jusqu'à celles de la fin du XVe siècle, une certaine tendance d'uniformisation. Dans l'époque du gothique primaire l'utilisation des instruments est plus variée, mais à la fine du XVe siècle elle présente une image uniforme. Le façonnement des sculptures renaissance s'attache plutôt à celles de styles roman. Ce phénomène, peut être mis en parallèle, à côté des dispositions matérielles dues à la sélection des espèces de pierres avec la formation des ateliers, étant donné l'organisation des construction entérieurement divisée, mais plus tard de mieux en miex unifiée, embrassent des domaines plus vastes, et l'affluence des maîtres d'un s'acheminant endroit à l'autre, qui produisent l'emploi homogène des outils. En Italie, les caractèristiques de l'art renaissance naissant parallèlement dans les différentes régions, présentent même au point de vue de l'organisation des aspectes disparates. Ce phénomène se reflètent dans une certaine mesure même dans la plus simple technique de la taille des pierres se divisant de nouveau en plusieurs groupes, tel qu'il se manifeste dans les différents groupes du matériel disponible.

Nous ne désirons pas entrer dans les détails des observations de ci-dessus, ce chapitre ne traitant que de la technique de la taille des pierres. Nous n'indiquerons que le fait, que la technique de la taille de pierres, même la plus insignifiante, ne peut pas être séparée de l'évolution de l'organisation des ateliers. La comparaison des phénomènes observés et des chapitres ultérieurs traitant de la technique du plan et de la construction, et du développement de l'organisation de travail, ra présenter une réponse définitive de la question ici soulevée.

LÓCSY ERZSÉBET

KÖZÉPKORI TELEKVISZONYOK A BUDAI VÁRNEGYEDBEN I.

Az Országház utca 24. sz. házon 1961-ben végzett építéstörténeti kutatás eredménye,[1] elsősorban az épület eredetileg kétemeletes volta indokolttá tette azt, hogy bővebben foglalkozzunk vele, illetve azt, hogy megkeressük helyét a vári házak rendszerében. A legkézenfekvőbb az, hogy egy másik — már helyreállított — kétemeletes középkori házzal, az Uri utca 31. sz. épülettel hasonlítsuk össze.[2] A kettő összevetése során igen érdekes egyezéseket figyelhettünk meg; azt, hogy az alaprajzok szembetűnő hasonlatosságán túl a három tengely (kapualj és annak két oldalán elhelyezkedő egy-egy helyiség) szélességi méretei is egyeznek — 20—30 cm-es differenciáktól eltekintve. Lényegesebb eltérés csak a keletnyugati szárnyaknál mutatkozik, mivel az Országház utca 24. mélyebben nyúlik az udvar felé, mint az Uri utca 31. (5—6. kép).

Az alaprajzi méretek egyezése természetesen csakis azért fordulhat elő, mert mindkét középkori palota azonos méretű homlokzattal rendelkezik, illetve azonos szélességű — 18 m-es — telken áll.[3] Ha időben visszafelé nyomozunk ezzel kapcsolatban, akkor az 1687. évi Haüy térképen a 77. sz. (Uri u. 31.) homlokzatának mérete 54 láb (17,539 m), az Országház u. 24. pedig a 135. sz. alatt 60 láb (19,488 m).[4] A kettő közötti különbséget, illetve a tényleges helyzettől való eltérést az egykorú méréstechnika kezdetlegessége, illetve pontatlansága rovására írhatjuk.[5] Arra is gondolnunk kell, hogy az 1686. évi ostrom után a felmérés számos nehézségbe ütközhetett, hiszen a második világháború után is — a Várnegyed romos házsorait szemlélve — nem egy esetben bizony nehéz volt annak eldöntése, hogy egy-egy ház hol végződik, azaz hol válik el ugyancsak romos szomszédjától. Ilyen fajta nehézségekkel most, az újjáépítés után is gyakran találkozhatunk, mert előfordul az, hogy az épület helyreállításakor nincsenek szigorú tekintettel az épületek tényleges telekhatárára, hanem az új vakolat felrakásakor gyakran „hozzávesznek" jónéhány cm-t a szomszédos épületből.[6] Sőt még a korszerű felmérési módszerekkel készült 1:200-as városmérés vári alaprajzán is előfordul — első-

[1] Az említett épületekre vonatkozó forrásként majd minden esetben a Budapest Műemlékei I. Bp. 1955. kötetre hivatkozunk, mivel ez az egyes épületekkel foglalkozó teljes irodalmat közli. Külön említjük az 1955 utáni feldolgozásokat, melyeket a fenti kötet nem tartalmaz. — L. e kötet 306. lap.

[2] Budapest Műemlékei I. 543—546. — *Czagány I.:* A budavári Úri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása. Bud. Rég. XIX (1959) 373—398.

[3] Tanulmányunkban a mai állapotnak megfelelő homlokzati méreteket egységesen a KÖZTI-féle 200-as városmérés alapján tüntetjük fel, mert számos épületről megbízható, egyedi felméréssel nem rendelkezünk.

[4] *Joseph de Haüy* francia hadi mérnök 1687. évi „PLAN DE LA VILLE ET CHATEAV DE BUDE" c. térképe és a térképen feltüntetett épületek homlokzati méreteit tartalmazó jegyzék — Rabatta császári hadbiztos hagyatékában a bécsi Staatsarchivban (Hung. Fasc. 73/II. N° 25.).

A Haüy által közölt lábméretek átszámítását a középkorban használatos francia láb „pied de roi" (32, 484 cm) alapján végeztük. — Pontosan egyező ezzel az ún. erődítmény láb, melyet 1747-ben az Osztrák Hadmérnöki Csoport hivatalos mértékegységévé tettek. *Bendeffy L.:* Középkori magyar hossz- és területmértékek. Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Bp. 1959. 81.

[5] L. *Czagány I.:* i. m. 2. jegyzet.

[6] A számos felhozható példa közül csak az Úri u. 40—42. telekhatárát említjük, ahol a már helyreállított 40. sz. ház északi sarokarmírozásának tetemes része a 42. sz.-hoz került. — Sok esetben városképi, tervezéstechnikai és egyéb szempontok alapján tökéletesen megváltoztatják a helyreállítások során az eredeti telekosztásokat is. Legkirívóbb példája ennek az Úri u. 32. sz. ház helyreállítása. Itt az eredetileg középtengelyes kapualj az épület déli végére szorult és ezzel az új telekhatár kialakításával teljesen értelmetlenné vált a kapualj déli falában az a középkori kőkeretes ajtónyílás és lépcső, mely eredetileg a ház déli boltozott helyiségébe vezetett.

sorban az épületek közötti határfalak jelölésénél — a telekhatárok elrajzolása. Ez a vári lakónegyed speciális problémája. Ui. a középkori eredetű lakóházaknál az az általános, hogy a korábban épült erősebb, vastagabb tűzfallal rendelkezik, amelyhez a később épített házat mintegy hozzátámasztották jóval vékonyabb határfallal, — sok esetben anélkül. Gyakori, hogy két egymás mellett álló épület csak egy, közösnek mondható határfallal rendelkezik. Ez különösen a kisméretű telken álló épületeknél általános.[7] Ilyen formában, ha felmérés során a két szomszédos épület közötti „közös" tűzfalat helytelenül jelölik egyik vagy másik épülethez, könnyűszerrel előfordulhat 80—120 cm-es (falvastagság) tévedés egyik vagy másik épület rovására.

Elképzelhető az is, hogy Joseph de Haüy a térkép készítője az általunk ismert alaprajzot nem saját, manuális felmérései, — hanem talán korábbi állapotot tükröző felmérés, esetleg telekkönyv vagy hasonló dokumentum alapján szerkesztette.[8] Ezt a feltevést támasztaná alá az is, hogy a Tárnok utca 14. sz. épületen fennmaradt házszám: a 114 — mely megfelel a Haüy térkép számozásának, — a számjegyek típusa szerint nem a XVII. sz. második felére jellemző, hanem annál jóval korábbinak tűnik, és nem lehetetlen, hogy a XVII. század második felénél jóval korábbi házszámozás maradványa.[9]

Visszatérve a két épület méretére a Haüy térkép keletkezése után nem sokkal, 1696-ban a „Zaiger über die Vöstung" ingatlan összeírásban[10] mind a 73. (Úri u. 31.), mind a 115. (Országház u. 24.) számok alatt 9 öl 3 láb homlokzati méret szerepel, ez megfelel 57 lábnak — 18,01 m — vagyis a két épület tényleges méretének.

Mivel az Országház utca 24. sz. épület mindkét vége armirozott, ami amellett szól, hogy építésekor sem déli sem északi szomszédja nem állott még, tehát a telek beépítésével nem meglevő adottsághoz igazodtak (vagyis nem foghíj beépítés), — semmiképpen nem tekinthetjük véletlennek azt a szembetűnő hasonlóságot, mely az azonos méretű telken azonos alaprajzi elrendezést mutató két épület között fennáll.

Ilyenfajta egyezéssel: telekméret és háztípus azonossága a Várnegyed számos más középkori eredetű épületénél is találkozhatunk. Ezzel kapcsolatban érdemes foglalkoznunk a házhely-méretek kérdésével. Forrásként ehhez a munkához ugyancsak a Haüy-féle térképet, illetve a térkép homlokzati méreteket feltüntető mellékletét használhatjuk.[11] Egyrészt mint a legkorábbi rendelkezésünkre álló forrást, — másrészt mint olyat, mely a legutóbbi időben végzett kutatások alapján a telekhatárok tekintetében megbízhatónak bizonyult.

Ha a Haüy által közölt telekméretek első pillantásra zűrzavarosnak tűnő jegyzékét tanulmányozzuk, — a Várnegyed beépítésére vonatkozó érdekes szabályosságot figyelhetünk meg. Ugyanis bizonyos telekméretek sűrű előfordulását nem tulajdoníthatjuk véletlennek, hanem azt kell megállapítanunk, hogy a telekméretek határozott rendszert képeznek. Statisztikát készítettünk azokról a homlokzati méretekről, melyekből a jegyzékben legalább tíz, vagy ennél több fordul elő. Kimutatásunkban nemcsak a főhomlokzatok, hanem a Haüy által jelölt saroképületek oldalhomlokzati mérete is szerepel.

A leggyakrabban előforduló homlokzati méret a 30 láb, ebből 37 darabot számlálhatunk szerte a Várnegyedben. 36 lábnyi homlokzat 30 darab, — 33 láb 27 db, — 54 láb 26 db, — 42 láb 25 db, — 27 láb 23

[7] L. a későbbiek során a Szentháromság utca 3—9. sz. házakat. A Várnegyed középkori lakóházaira vonatkozó XIV—XVI. századi oklevelek a különféle ház-eladásokkal, ingatlan megosztásokkal kapcsolatban gyakran tesznek említést két-két szomszédos ház közötti közös határfalról, melynél kikötik általában, hogy a két szomszédos tulajdonos a falat közösen birtokolja, mindketten felhasználhatják, építhetnek rá stb.

[8] A Haüy-féle térképpel kapcsolatban *Seitl Kornél* (A vári ásatások néhány műszaki vonatkozású kérdése. AÉ. 1952. 2. 173.) felvetette azt, hogy a kisméretű (116×38 cm-es), számos részletet feltüntető térkép „egyes felvételi lapoknak összesített, áttekintő térképe". — Seitl véleménye szerint egykorú felmérés eredménye. Véleményünk szerint azon feltevésünket, mely szerint 1687 január havában Haüy a lakónegyedet nem mérte fel, hanem meglevő, korábbi dokumentumot használt a homlokzati méretek feltüntetéséhez — alátámasztani látszik ugyancsak Haüy 1687-ben kelt pécsi városalaprajza is. (Közli: *Dercsényi D.:* Pécs. 1956. 56.) Ez sokkal kevésbé részletező, mint a budai. A város területén csupán az útvonalakat, illetve az ezek által határolt telektömböket — telekosztás nélkül — és a jelentősebb objektumokat tünteti fel. Részletes alaprajzot nyújt viszont a püspök-várról, — mint ahogy a budai palota egyidejű felmérését sem vonjuk kétségbe. Nagyon valószínű, hogy hadmérnök lévén, elsősorban az erődítmények érdekelték, a városfalak és az erődített paloták.

[9] A 114. házszám számjegy típusainak a XVII. századnál korábbi jellegére *Kubinyi András* hívta fel a figyelmet, amiért ez úton is köszönetet mondok.

[10] *Greischer Mátyás:* „Zaiger über die Vöstung und Wasser Statt. 1696." (Budapesti I. sz. Állami Levéltár) — A Zaigerben közölt láb méreteket a bécsi láb; 31,608 cm alapján számítjuk át.

[11] Az összeállítást az 1687. évi térkép házszámait és homlokzati méreteit tartalmazó jegyzék fényképmásolatáról végeztük. Ahol a rendelkezésünkre álló fényképen — annak homályossága miatt — a számokat elolvasni nem tudtuk, ott a Tanulmányok Budapest Múltjából XI. kötet (Bp. 1956) I. sz. mellékletét használtuk. Ez utóbbival kapcsolatban viszont meg kell jegyeznünk, hogy nem hibátlan másolata az eredetinek. Pl. a fényképen igen jól olvasható 162. sz.-nál *46* láb helyett 56 láb szerepel, — a 176. sz.-nál *66* helyett 65, — a 195. sz.-nál *48* helyett 88, — a 224. sz.-nál *76* helyett 26, — a 318. sz.-nál *48* helyett 38, — a 337. sz.-nál *24* helyett 45, — a 359. sz.-nál *45* helyett 35 láb szerepel.

db, — 57 láb 20 db, — 24 láb 20 db, — 60 láb 18 db, — 48 láb 17 db, — 21 láb 14 db, — 45 láb 13 db, — 18 láb 10 db, — 39 láb 10 db.

Ha ezeket a „típus méreteket" sorba állítjuk: 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 48, — 54, 57, 60 — akkor kitűnik az, hogy a méretek növekedése 3-3 lábnyi (azaz ½ ölnyi) ugrásokkal történik. — Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gyakran előforduló kisebb méretekkel oszthatók a nagyobb homlokzatok: 18 — 36, 21 — 42, 24 — 48, 27 — 54, 30 — 60, — ugyanakkor: 18 + 21 = 39, 18 + 24 = 42, 18 + 27 = = 45, 18 + 30 = 48, 18 + 33 = 51, 18 + 36 = 54, 18 + 39 = 57, 18 + 42 = 60, 21 + 24 = 45, 21 + + 27 = 48, 21 + 30 = 51, 21 + 33 = 54, 21 + 36 = 57, 21 + 39 = 60, 24 + 27 = 51, 24 + 30 = 54, 24 + 33 = 57, 24 + 36 = 60, 27 + 30 = 57, 27 + 33 = 60. Ebben az összeadási próbában többször előfordul az 51, mely a fent bemutatott típusméretek sorából hiányzott, mivel önálló méretként a jegyzékben csupán 5 db fordul elő.

A „típus méretek" (összesen 290) tetemes hányadát képezik a Haüy-féle jegyzékben szereplő 388 épület összesen 430 méretének. A 290-hez még legalább harmincat számolhatunk a típussorba illeszkedő 51 lábas, — valamint a jegyzékben a típusméretek kétszeresével (66, 72, 78, 84, 108, 114 láb) feltüntetett épületekkel.

A fentiek összevetése egyes objektumoknál az építéstörténeti kutatások eredményeivel — nem egy esetben megvilágíthatják a telek-összevonások illetve megosztások rendszerét. Ugyanez vonatkozik a ritkán előforduló — azaz nem típus — méretekre is, ahol többnyire a rendkívüli méret felezése, vagy két ritkán előforduló egymásmelletti telekméret összevonása, illetve új elosztása a felsorolt „típusméretek" valamelyikét eredményezi. Úgyszintén a rendkívüli telekméretek — gondolunk itt elsősorban a kirívóan nagy házhelyekre — segítségével arra is kísérletet tehetünk, hogy ezeknek a területeknek eredeti középkori állapotát kutassuk, azt az állapotot, melyet ez a térkép már nem tükrözhetett. (Megszűntetett jelentősebb épületek, később beépített középkori terek, utcák stb.[12])

Gerevich László a budavári polgárváros középkori építészetével foglalkozó alapvető tanulmányában felhívta a figyelmet a középkori budai lakóházak alaprajzi sajátosságaira, megemlítve azt is, hogy az alaprajzi típusok és telektípusok összefüggéseinek felderítése nyomán remélhető a városépítés több problémájának tisztázása.[13] Ennek az összefüggésnek igazolására bemutatunk néhány — a sok közül vaktában kiragadott — középkori típustelket, illetve háztípust. Az alaprajzok elemzésénél jelen tanulmányunkban csak a földszinti alaprajzokkal foglalkozunk, és azoknak is csupán az utca felé eső szárnyával (kapualj és a mellette húzódó helyiségek) mert az épületek alaprajzi jellegét ezek tükrözik elsődlegesen, a telekmélység felé történő beépítéseknél több egyéni vonással találkozunk, — másrészt az utcafront kialakítása, az ami a városkép és a városszerkezet szempontjából döntő.

A kisebbek között említenénk a második világháború után lebontott Szentháromság u. 3. sz. épületet[14] (1. kép). Ez a Haüy térképen a 88. sz. alatt szerepel, homlokzati mérete 21 láb (6,82 m), az 1696. évi Zaigerben 3 öl 4½ láb = 22½ láb (7,11 m) mai mérete 7,20 m. Arányi Lajos 1877-ben így ír az épületről: „Ezen, csupán kétablaknyi széles háznak csak egy benyúló boltozata van földszint, vagyis a földszinti helyiség csak kapualjból áll, mely félkört képez..."[15] Ugyancsak a második világháború után bontották le az Uri utca 26. sz. épületet is.[16] Homlokzati hossza 7,80 m. Haüy nem közli önállóan, mert a térkép készülésének idején a szomszédos épületekkel képezett egészet. A Zaigerben a 27. sz. alatt 3 öl 5 láb = (23 láb) 7,269 m. Arányi leírása: „Ezen, csupán kétablakú széles két emeletes háznak földszinti része hajdan csupán egy dongaboltozatú kapualjból állott, melynek hossza 20 lépés. Ma egy folyósóra, egy bolt és egy szobára van felosztva." A kisebbek közül való ma is álló épület az Uri utca 47. sz.[17] Mai homlokzata 9,25 m. Haüy térképén 67. sz. 27 láb (8,77 m), Zaiger 64. sz. 4 öl 5 láb = 29 láb (9,16 m). Kapualjból és attól délre elhelyezkedő traktusból áll. Ez lényegesen fejlettebb alaprajz, mint a fentiek, mivel kapualja nem az eredetileg egyterű, földszinti boltozott helyiség későbbi megosztásából keletkezett, hanem középkori eredetű, melyet ülőfülkék tagolnak és kőkeretes, traktus felé vezető ajtó tör át. — Ugyane típushoz tartozik a Táncsics Mihály u. 10. sz. lakóház. Homlokzatának mai mérete 7,5 m, Haüy 244. sz. 27 láb (8,77 m), Zaiger 199. sz. 4 öl = 24 láb (7,58 m). Kapualja és traktusa középkori dongaboltozatos (2. kép).

[12] A legkirívóbb méretű telek illetve épület a Haüy térkép 146. sz. sarokháza (Kapisztrán tér — Petermann bíró utca) 117×108 láb.

[13] *Gerevich L.:* Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV (1950) 123—220. „A házak típusainak azonossága sokban elősegíti a telektömbök rendezettségének, áttekinthetőségének kialakulását. A háztípusoktól függ a telektípusok formája. A hatás természetesen kölcsönös." Gerevich i. m. 140.

[14] Budapest Műemlékei I. 591. 1959-ben végzett építéstörténeti kutatásáról: *H. Gyürky K.:* Bud. Rég. XX (1963) 498—500.

[15] „Ama 74 darab budavári ház, melyeknek keletkezését a mohácsi vész előttinek véli dr. Arányi Lajos irányadó 40 vázlati rajzzal. 1877." Leírásában a Szentháromság u. 3. sz. épület a 27. szám alatt Városház utca 69.

[16] Budapest Műemlékei I. 592. 1959-ben végzett építéstörténeti kutatásáról: *Gerő Gy.:* Bud. Rég. XX (1963) 515—519.

[17] Budapest Műemlékei I. 562—563. Az 1957. évi kutatásról *Gerő Gy.:* Bud. Rég. XIX (1959) 355—357.

A Haüy jegyzékben 30 lábnak (9,74 m) jelölt telken áll az Országház utca 23. sz. (mai mérete: 10 m), — a Táncsics M. u. 5. sz. ház (mai méret 10 m) a Zaigerben mindkettő homlokzata 5—5 öl = 30 láb (9,48 m). A Fortuna u. 14. Haüy-féle homlokzati mérete 33 láb (10,72 m) Zaiger 5 öl 3 láb = 33 láb (10,43 m) mai mérete 10,50 m. Mindhárom — a számos felhozható példa közül kiragadott — épület kapualja középkori dongaboltozatos és ugyancsak középkori dongaboltozat fedi a kapualjak melletti traktust is.

A jegyzékben szereplő kisméretű telkekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezek nem tükrözik minden esetben az eredeti középkori állapotot mint a fent bemutatottak, hanem gyakran találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a 21—30 lábnyi telkek úgy jöttek létre, hogy egy-egy nagyobb épületet kettéosztottak annak XIV—XV. századi építése és a Haüy térkép készülése közötti időben. Erre világosan következtethetünk nem egy esetben az egységes, később megosztott alaprajzokból. Éppen ezért az eredeti telekosztásokat megnyugtató módon csakis alapos, mindenre kiterjedő építéstörténeti kutatások, — és a felmenő falak kutatásánál is lényegesebb pince-feltárások révén deríthetjük fel.

Most nézzünk meg egy olyan teljes házsort, mely eredetileg is 21—33 lábnyi homlokzatú házakból állott. Ebből a szempontból legegységesebb a Szentháromság utca északi oldala — a 3—9. sz. házak sora. Azért hasznos éppen ezeket az épületeket vizsgálnunk, mert a legutóbbi években végzett építéstörténeti kutatásuk során a Haüy által jelölt telekosztás eredetinek bizonyult. Szándékosan csak a zárt beépítéssel foglalkozunk — az 1. és 11. sz. saroképületekkel nem.

A fentiekben már említett 3. sz. ház (Haüy 88. sz.) nyugati oldalán állott a XIV. században épült Haüy 87. sz. 27 lábas ház — azaz a mai 5. sz. épület keleti fele, gazdag ülőfülkés kapualjjal és egy traktussal, nyugati vége armirozott volt. Emellé épült a mai 5. sz. ház nyugati fele ugyancsak armirozott végződéssel (Haüy 86. sz. 24 láb = 7,79 m). Mellette egy ideig beépítetlen telek helyezkedett el, mert a mai 7. sz. ház nyugati fele (Haüy 84. sz. 33 láb = 10,719 m) XIV. századi ülőfülkés kapualjával és egy traktussal előbb épült fel mint a mai épület keleti fele (ma Ruszwurm-cukrászda). Ezt az bizonyítja, hogy a ház építéstörténeti kutatása során a kapukeret jobb oldalán feltárták a Haüy 84. sz. épület keleti sarokarmirozását. E mellé épült a Haüy térkép 85. sz. háza (mai cukrászda) 24 lábas homlokzattal, mely tulajdonképen foghij beépítés volt. A Szentháromság u. 9. a mai 7. sz. nyugati fele (Haüy 84) mellé épült. Mai homlokzata 9 m, ebben a sorban az egyetlen háromtengelyes ház, keskeny kapualja mindkét oldalán egy-egy keskeny helyiséggel. A Haüy térképen már nem önálló ingatlan, hanem a mai 11. sz. sarokházzal képez egységet. Az egyesített két épület homlokzati mérete 45 láb (14,617 m), ha ennek nagyobbik felét a 24 lábat számítjuk ehhez az épülethez, akkor is eléggé messze járunk a tényleges helyzettől. — A Zaigerben nem találtunk teljes biztonsággal erre az épületre vonatkoztatható adatot.[18]

A fenti utcasor elemzésével kapcsolatban könnyen arra gondolhatunk, hogy ha ez, a kétségkívül a XIV. században kiépült házsor következetesen ilyen kisméretű telkeken áll, akkor ezt az alap telekosztás eredményének tarthatjuk, és eleve azt kell feltételeznünk, hogy az ennél nagyobbak csak a későbbi telek-, illetve épület összevonások nyomán létesülhettek.[19] De éppen ez ellen szól az Országház utca nagyszabású (18—19 m-es homlokzatú), zömében ugyancsak XIV. századi palotákkal történt beépítése, mint ezt a későbbiekben részletesen bemutatjuk.

A sűrűn előforduló kisméretű, kéttengelyes épületek után következő népes csoportot az aránylag szűk homlokzatú (13—15 m), háromtengelyes épületek képezik. Tipikus alaprajzuk: az épület középtengelyében elhelyezkedő, többnyire ülőfülkékkel tagolt kapualj mindkét oldalán egy-egy nagyjából azonos méretű hosszanti helyiség. Számos felhozható példa közül csupán kettőt említünk: az Úri utca 34. és 36. sz. házakat, melyek a Haüy térképen 36. és 37. számok alatt 45 és 42 lábnyi (14,617—13,64 m) homlokzattal szerepelnek. Az 1696. évi Zaigerben 31. és 32. sz. alatt mindkettő homlokzata 7 öl (42 láb = 13,27). Mai méretük 13, illetve 14 m (3—4. kép).

A nagyobb szabású paloták 54—60 lábnyi homlokzatúak a Haüy jegyzékben. Ezekre is számos példát találhatunk szerte a Várnegyedben. Alaprajzi beosztásukat tekintve általában nem különböznek az előző (42—48 lábas) csoporttól. Általános a háromtengelyes beosztás, csupán az arányok változnak az előző csoporthoz viszonyítva. A kapualjak szélesebbek, a két oldalt elhelyezkedő utcára tekintő földszinti helyiségek nem nyujtott hosszanti, hanem a négyzeteshez közelálló alaprajzúak. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük azt, hogy a kapualjak szinte kivétel nélkül nem az épületek mértani középtengelyében húzódnak, ezért a kapualj jobb és bal oldalán elhelyezkedő, utcai helyiségek között méretkülönbség van. Ezek a nagyobb méretű

[18] Budapest Műemlékei I. 475—479. Az 5. sz. ház 1957. évi építéstörténeti kutatásáról *Lócsy E.:* Bud. Rég. XIX (1959) 308—315.; a 7. sz.-ról *F. Tóth R.:* u. o. 316—318. A 9. sz. ház 1960. évi kutatásáról *Bertalan Vilmosné:* Bud. Rég. XX (1963) 500.

[19] A Várnegyed középkori eredetű épületeivel kapcsolatban ez az általános felfogás. Ez tűnik ki *Arányi* leírásaiból is. I. m. 38. sz. alatt a Fortuna utca 132-ről (mai Fortuna u. 14.):„···5) a ház három ablakkal bír annak jeléül, hogy az ős és háromablakos beosztással bíró háztelkek egyikén áll. Ily házak Belgiumban s a rajnavidéken szokásosak, továbbá Kassán, Eperjesen s egyéb régi felvidéki városokban s Budán is divatozott e szokás több századon át, minek nyomát még jól észreveheti a fürkész szem és a nagyobb terjedelmű házak rendesen két v. három háromablakú háztelkének felelnek meg, mint többi között Brüsszelben."

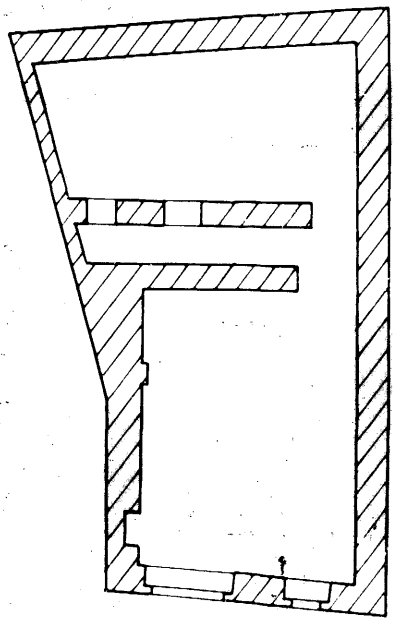

1. kép. A volt Szentháromság u. 3. sz. ház földszinti alaprajza

Szentháromság Gasse 3. Grundriss des Erdgeschosses

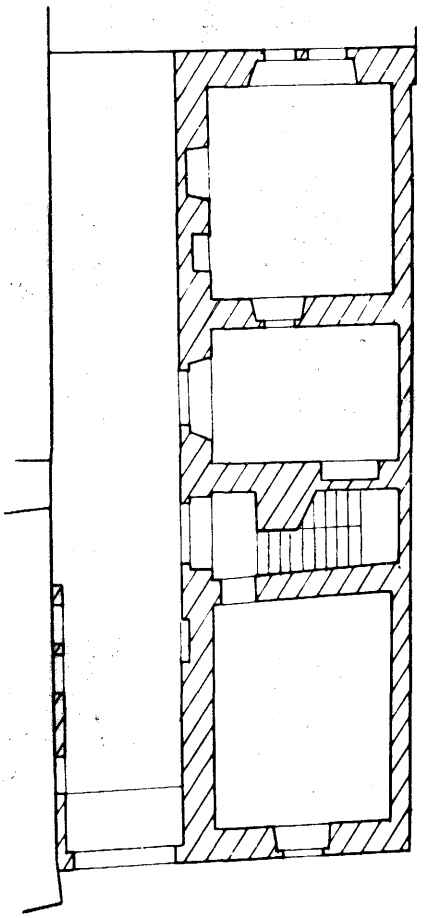

2. kép. Az Úri utca 47. sz. ház földszinti alaprajza

Úri Gasse 47. Grundriss des Erdgeschosses

paloták a legsűrűbben az Úri és Országház utcában helyezkednek el. — Így visszatérve kiindulási pontunkhoz, az Országház utcához, érdemes megvizsgálnunk középkori beépítettségét, illetve telekviszonyait. Azért éppen ezt, mert telekosztás szempontjából ez a legegységesebb utca a Várnegyed területén. Beépítése a XIV. sz. folyamán, illetve a XV. sz. első felében történt néhány érdekes kivételtől eltekintve nagyszabású palotákkal.

Délről haladva az utca nyugati oldalán a 2. sz. épület nyitja meg a sort.[20] Ez a Várnegyed egyik legjelentősebb középkori palotája, — a XIV. században épült, s mivel homlokzatának mindkét vége armirozott, valószínű, hogy építésekor még mindkét oldalán beépítetlen telek helyezkedett el. Homlokzatának mai mérete 19,40 m. Ezt nem vethetjük össze a Haüy jegyzékben szereplő mérettel, mert az a 123. sz. alatt 132 láb (42,87 m) homlokzati méretet közöl, ui. ebben a szomszédos (Szentháromság tér 7.) telek is benne foglaltatik. Ennek nyomán azt kell feltételeznünk, hogy a felmérés idején a szomszédos telek is ehhez az épülethez tartozott. Ezzel kapcsolatban megjegyeznénk azt, hogy több jel mutat arra, hogy ezen a szomszédos területen a középkorban egy ideig sikátor húzódott, vagy a palotához tartozó kert. Ezt látszik igazolni az épület déli homlokzatának kialakítása is. Gondolunk itt elsősorban délre tekintő gótikus nyílásaira, valamint kváderfestésére. Megemlíthetjük azt is, hogy a XIV. század derekán épült Uri utca 48. sz. tekintélyes palotához ugyancsak a (déli) szomszédos telken fekvő kert tartozott. Építéstörténeti kutatása során déli boltozatos helyiségének déli zárófalában a szomszédos telek felé nyíló középkori kőkeretes világítóablakot tártunk fel. Bár alatta ma barokk ajtónyílás látható, — de ez minden bizonnyal a már elpusztult középkori ajtó helyén keletkezett.[21] Ugyanígy délre vezető középkori ajtónyílást tételezhetünk fel az Országház utca 2. déli boltozatos helyiségének déli zárófalában is. (Itt jegyezzük meg azt, hogy a számos alaprajzi párhuzamot mutató Uri u. 48. sz. épület szintén 19,40 m-es homlokzattal rendelkezik. (Haüynél 44. sz. 57 láb = 18,51 m.) Annak magyarázatára, hogy a Haüy térképen a két szomszédos telek (Országház u. 2. és Szentháromság tér 7.) összevontan szerepel — több lehetőség is kínálkozik. Korábban már feltételeztük azt, hogy a Haüy térkép a XVII. sz. második felénél esetleg jóval korábbi állapot vetülete, — és bár a 7. sz. telek a középkor folyamán beépült ugyan,[22]

[20] Budapest Műemlékei I. 387—390.

[21] Bud. Rég. XIX (1959) 357.

[22] Budapest Műemlékei I. 590. — Építéstörténeti kutatását 1959-ben *Lócsy Erzsébet* végezte. Bud. Rég. XX (1963) 494—497.

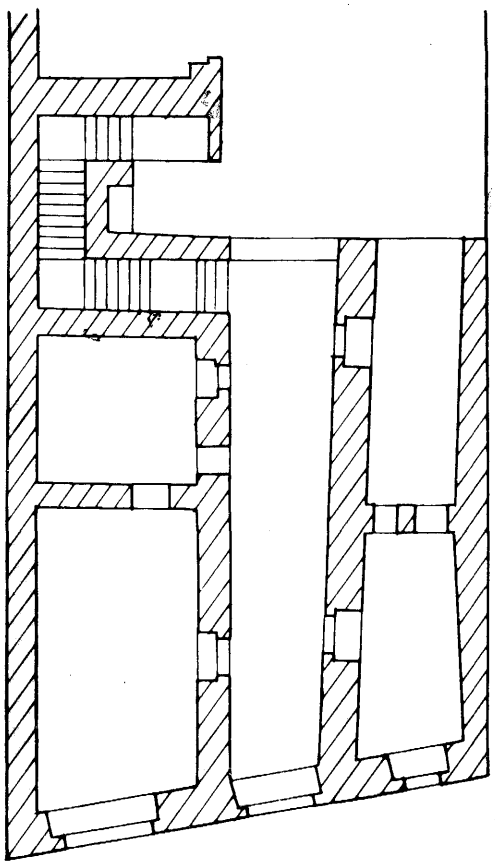

3. kép. Az Úri utca 34. sz. ház alaprajza
Úri Gasse 34. Grundriss des Erdgeschosses

de gondolhatunk arra, hogy a térkép a korábbi állapotot rögzíti. Egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy a térkép későbbi birtokviszonyt rögzít, azaz csak a 7. sz. telken állott épület pusztulása után tartozott a telek az Országház utcai palotához. Természetesen a különféle következtetések és kombinációk mellett azt a valószínű lehetőséget sem mellőzhetjük, hogy a két telket magába foglaló egyetlen házszám felmérési tévedés is lehet.

Visszatérve a 2. sz. ház homlokzati méretére: a Zaiger szerint 104. sz. alatt a mai mérettel csaknem azonos 10 öl 1 láb = 61 láb (19,28 m). Itt nemcsak a főhomlokzat mérete lényeges, hanem a telekmélységé is — 18 öl 4 láb (112 láb = 35,40 m) —, ugyanis a Zaiger ezeket is közli és ezek egyezése az utcasoron végig úgyszintén az egységes beépítés, illetve telekosztás mellett szól.

A *4. sz.*[23] mai mérete 17,40 m, a Haüy térképen 124. sz. alatt 56 láb (18,19 m), a Zaigerben 9 öl (54 láb = = 17,068 m), a telekmélység éppúgy mint a 2. sz.-nál 18 öl 4 láb. Ma újkori építmény áll a telken, középtengelyes kapuval.

6. sz.[24] homlokzatának mai mérete 17,30 m, Haüynél 125 sz. 53 láb (17,217 m) Zaiger, 106. sz. 9 öl 1 láb (55 láb = 17,38 m), telekmélység 18 öl 4 láb. A XIV. században épült, a középtengelyben húzódó kapualj mindkét oldalán 1—1 boltozatos helyiség.

8. sz.[25] mai homlokzata 18 m, Haüynél 126. sz. 54 láb (17,54 m), Zaiger 107. sz. 9 öl 1 láb (55 láb = = 17,38 m) telekmélység 20 öl (120 láb = 37,929 m). A ma látható épület újkori, középtengelyes kapuval.

10. sz.[26] mai homlokzata 19,20 m. Haüynél két ház szerepel a helyén a 127. és 128. számok alatt. A 127. sz. a mai telek déli felén 27 lábas homlokzattal (9,77 m), míg a telek északi fele és a szomszédos (ma 12. sz.) ház déli 1/3-a 128. sz. alatt 48 láb (15,59 m). A Zaigerben 108. sz. alatt a homlokzat mérete 10 öl (azaz a mai mérettel majdnem egyező 60 láb = 18, 96 m), telekmélység 19 öl 4 láb (118 láb = 37,297 m).

12. sz. mai homlokzatának mérete 18,70 m. Haüynél 129. sz. alatt 39 láb (12,668 m), de ekkor déli 1/3-a a 128. sz. ház részét képezte. A Zaiger szerint 109. sz. homlokzata 10 öl (60 láb = 18,96 m). Telek-

[23] Budapest Műemlékei I. 390—392.

[24] Budapest Műemlékei I. 392. — A romos ház építéstörténeti kutatását 1958-ban *Czagány István* végezte.

[25] Budapest Műemlékei 394—396.

[26] Budapest Műemlékei I. 399—400.

4. kép. Az Úri utca 36. sz. ház földszinti alaprajza
Úri Gasse 36. Grundriss des Erdgeschosses

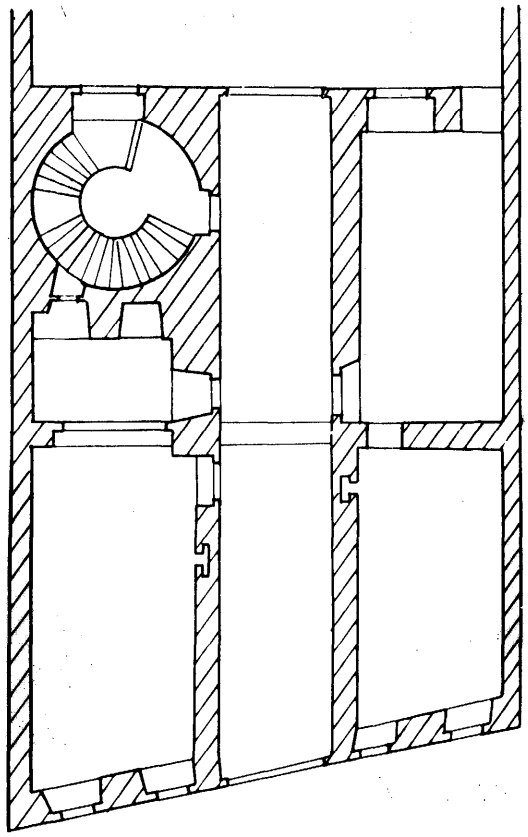

mélység 19 öl 4 láb. Ha a két épület Haüynél található méreteit — 127—129. sz. — összevonjuk, akkor 114 lábnyi összméretet nyerünk, ez átlagosan két 57 lábas homlokzatot eredményez, mely megközelítőleg egyezik a mai telekosztással. A Haüynél szerepelő megosztás (3 ház) eredetének tisztázására még nem vállalkozhatunk, mivel az Országház u. 10. sz. építéstörténeti kutatása ez ideig nem történt meg, a 12. sz. ház pedig teljes egészében újkori építmény. Korábbi állapotára vonatkozó esetleges adatokat csakis pince-feltárás útján remélhetünk.

A *14. sz.*[27] mai homlokzata 19 m, Haüy 130. sz. 60 láb (19,49 m), Zaiger 110. sz. 11 öl 2½ láb (68,5 láb = 21,65 m), telekmélység 19 öl 1—3 láb. Erre az épületre is a fent mondottak érvényesek, azaz újkori építmény lévén pincéjének feltárása elengedhetetlenül fontos. A 14. sz. után a 2,5 m széles Dárda utca következik. Feltűnő az, hogy Haüy a térképen jelöli ugyan de a sikátort szegélyező házakat (Országház utca 14., 16. és Uri utca 39., 41.) nem kezeli sarokházakként, mivel a jegyzékben csak egy — a főhomlokzat — méretét közli. A Zaigerben a sikátor Kolostor utca néven szerepel.[28]

16. sz.[29] homlokzata ma 14,80 m, Haüy 131. sz. 45 láb (14,617 m), Zaiger 111. sz. 7 öl 3½ láb (45,5 láb = 14,38 m), telekmélység — egyben oldalhomlokzat — 19 öl 1—3 láb.

18. sz.[30] mai homlokzata 13,80 m, Haüy 132. sz. 45 láb (14,617 m), a Zaigerben 112. sz. 7 öl 1 láb (43 láb = 13,59 m), telekmélység 19 öl 1 láb.

20. sz.[31] homlokzata ma 10,45 m, Haüy 133. sz. 33 láb (10,719 m), Zaiger 113. sz. 5 öl 3 láb (33 láb = = 10,43 m) telekmélység 19 öl 1 láb.

22. sz.[32] mai homlokzata 11,40 m, Haüy 134. sz. 33 láb (10,719 m), Zaiger 114. sz. 5 öl 5 láb (35 láb = = 11,06 m), telekmélység 19 öl 4 láb.

[27] Budapest Műemlékei I. 402.

[28] A 68. (Úri u. 41.) és 69. (Úri u. 39.) számok között említi: „Hier ist das Kloster gässl."

[29] Budapest Műemlékei I. 402—403. — Építéstörténeti kutatását 1957-ben *Bertalan Vilmosné* végezte. Bud. Rég. XIX (1959) 306.

[30] Budapest Műemlékei I. 403—406.

[31] Budapest Műemlékei I. 406—408. — Építéstörténeti kutatását *Nagy Emese* végezte 1957-ben. Bud. Rég. XIX (1959) 307—8.

[32] Budapest Műemlékei I. 409—411.

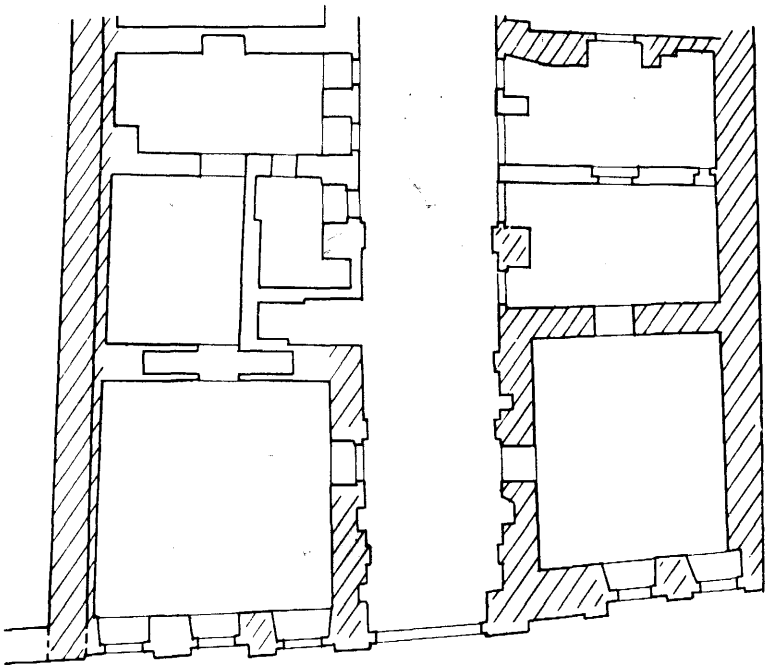

5. kép. Az Országház utca 24. sz. ház földszinti alaprajza

Országház Gasse 24. Grundriss des Erdgeschosses

A *24. sz.* a tanulmány elején már tárgyalt adatai: mai homlokzat 18,20 m, Haüy 60 láb (19,49 m), Zaiger 9 öl 3 láb (57 láb = 18,01 m), telekmélység 18 öl 4 láb. E két utóbbi házzal (22. és 24.) kapcsolatban megjegyezzük, hogy éppen a kettő közötti telekhatárra érvényes az, amit az előzőkben említettünk, mely szerint a Várnegyed házainak felmérésénél az egyik legkomolyabb hibalehetőség a közös tűzfalak helytelen ide — vagy — oda jelölése. Ui. ebben az esetben a 90—95 cm-es közös tűzfalat a KÖZTI-féle 200-as alaprajzon (melyet a mai homlokzatok méretének feltüntetésénél használtunk) véleményünk szerint helytelenül mérték a 22. sz. házhoz, mivel az minden valószínűség szerint a 24. sz. épület tartozéka. Ha most ezzel a módosítással vesszük szemügyre a homlokzati méreteket, akkor megállapíthatjuk, hogy a Haüy méret fedi, illetve erősen megközelíti a tényleges helyzetet. A 22. sz.-nál 11,40 — 0,95 = 10,45 m (Haüy 33 láb = = 10,719 m), a 24. sz.-nál 18,20 + 0,95 = 19,15 m (Haüy 60 láb = 19,49 m).

26. sz.[33] mai homlokzata 18,60 m, Haüy 136. sz. 57 láb (18,515 m), Zaiger 116. sz. 9 öl 5 láb (59 láb = = 18,64 m), telekmélység 20 öl. Épült a XIV—XV. században. Kapualjának mindkét oldalán egy-egy nagyméretű helyiség.

Ez után az Országház utca 28—30. sz. épület következik. Ezen a helyen a Haüy térkép 7 lakóházat (137—143) jelöl. A terület középkori beépítése az újabb építkezések közvetkeztében teljesen megsemmisült. Középkori beépítésének rekonstrukcióját más alkalommal kíséreljük meg.[34]

Végigpillantva a fent elmondottakon az Országház utca nyugati oldalán a 2—26. számig (a 16., 18., 20., 22. sz. házak kivételével) kitűnik, hogy a mai homlokzati méretek 18—19 méteresek, a középkori telekosztásnak megfelelő Haüy méretek 54—60 láb között, — az 1696. évi Zaigerben 9—10 öl a homlokzatok mérete. Az itt álló középkori eredetű házak alaprajzi típusát tekintve háromtengelyesek, a zömmel 3,50 m széles kapualjak mindkét oldalán 1—1 nagyméretű boltozott helyiséggel.

Ezt az egységes képet töri meg az utca közepe táján a sikátortól É-ra a 16., 18., 20., 22. sz. házak sora, 15—14—11—11 méteres — Haüynél 45—45 és 33—33 lábas — a Zaigerben 7—7, illetve 5—5 öles homlokzataikkal. A sort délről észak felé haladva a 16. sz. sarokház nyitja meg. Ennek északi vége armirozott,[35] tehát előbb épült mint a szomszédos 18. sz. Főhomlokzatának — az utca átlagától elütő — kisebb méretét esetleg azzal magyarázhatjuk, hogy saroképület lévén, oldalhomlokzata is alkalmas volt ablak-nyitásra. Mint ahogy a Haüy jegyzékben is nyomon követhető a saroképületeknél, hogy a legtöbb esetben lényeges különbség mutatkozik a fő-, illetve oldalhomlokzatok mérete között és gyakran — mint ebben az esetben is — a főútvonalra néző homlokzatok rovására. Ha alaprajzát nézzük, érdekes kettősséget figyelhetünk meg. 3,40 m széles kapualja déli oldalán 4,20 m, az északin 3,80 m széles helyiség van. Vagyis a ház középtengelyét

[33] Budapest Műemlékei I. 411—413.

[34] A klarissza épület középkori történetére is igen értékes adatokat tartalmaz *Paulinyi O.:* A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története. Tanulmányok Budapest Múltjából. VI (1938). Újabban *Jankovich Miklós* végzett a háztömbre vonatkozó történeti adatgyűjtést.

[35] Bud. Rég. XIX (1959) 306.

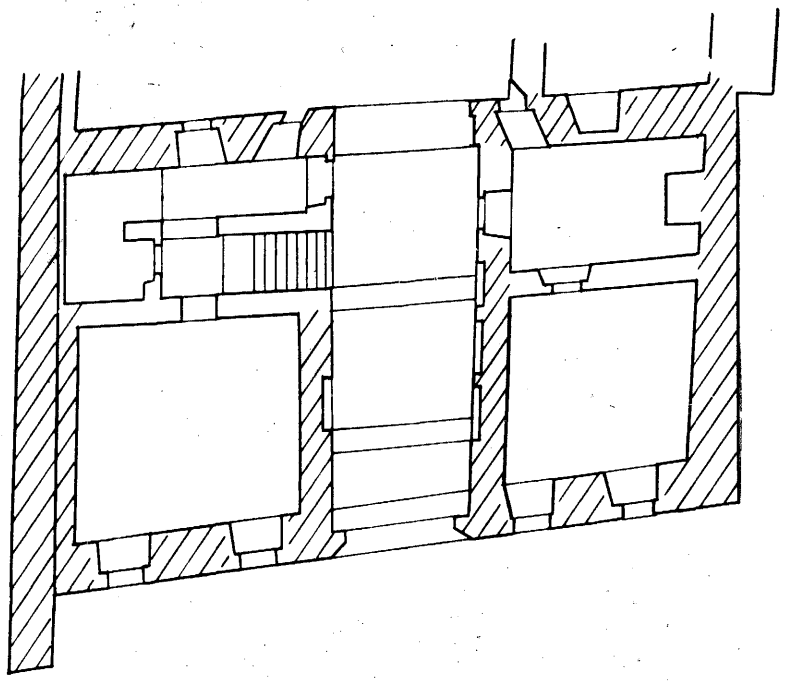

6. kép. Az Úri utca 31. sz. ház földszinti alaprajza

Úri Gasse 31. Grundriss des Erdgeschosses

a kapualjat, illetve annak szélességét tekintve az Országház utcában megfigyelt alaprajzi típushoz illeszkedik és nem a korábban említett 45 lábas típus jellegzetes példányaihoz az Uri u. 34—36-hoz, ahol a kisebb telek arányos beosztásának megfelelően a kapualjak keskenyebbek és ennek megfelelően a traktusok szélesebbek.

A 18. sz. ház 13,80 m-es telken ugyancsak háromtengelyes. Kapualjának szélessége 3 m, déli földszinti helyisége 5,60 m széles (ez a méret nagyjából azonos az 50—60 lábas telken álló palotákéval), ezzel szemben északi helyisége csupán 2,20 m-es belső mérettel rendelkezik. Ez egyébként bolthelyiség volt a középkorban, utcáról bevezető ajtaja, illetve az ajtó fölötti világítóablak tanúsága szerint, — de traktusainak szélességi mérete alapján ezt az épületet sem sorolhatjuk abba az alaprajzi típusba, melyet a 42—45 lábas telken álló üzletházak képeznek.

Különösen vonatkozik ez a 22. sz. épületre, mivel csupán 11,40 m-es (Haüy 33 láb, Zaiger 5 öl 5 láb) homlokzattal rendelkezik és ennek ellenére háromtengelyes. A 3 méter széles kapualj déli oldalán 4 m, északi oldalán 2,40 m a traktus szélessége.

Gerevich László szerint e két háznál (18. és 22.) „...a kapualj mellett az egyik oldalon igen keskeny helyiségek foglalnak helyet, azt a benyomást keltve, mintha a széles kapualjba építették volna be később."[36] Valóban a két boltozott helyiség között mutatkozó jelentős méretkülönbség nyomán gondolhatnánk erre. De mégis kevéssé tartjuk valószínűnek, mert ha a keskenyebb helyiségek méretét gondolatban egyesítjük a kapualjakéval, akkor 5 méteresnél is szélesebb kapualjat nyerünk, ilyen mérettel viszont még a legnagyobb palotáknál sem találkozunk. A Várnegyed legszélesebb, szinte csarnok-hatású kapualja az Uri u. 48-ban legszélesebb pontján mérve is csak 5,10 m.[37]

A különösen gazdag XIV. századi homlokzattal rendelkező 20. sz. ház ezen az oldalon az egyetlen kéttengelyes épület. 3 m széles, ülőfülkés kapualjának északi oldalán 5,80×7,10 m-es boltozott helyiséggel.

Áttérve az utca keleti oldalára északról dél felé haladunk.[38] A Kard utca sarkán álló *19. sz.* épület[39] mai homlokzata 19 m. A Haüy térképen és jegyzékben a 152. sz. alatt 43 láb, — oldalhomlokzati méretként 60 láb (19,49 m) szerepel, de kétségkívül ez utóbbi vonatkozik főhomlokzatára. Mai alaprajzából a számos újkori átépítés miatt nem vonható le teljes értékű következtetés középkori állapotára.

17. sz.[40] földszintes épület mai homlokzati mérete 19,60 m. A Haüy térképen a helyén két ház szerepel a 153. és 154. számok alatt 27 és 36 lábas homlokzatokkal (összesen 63 láb = 20,46 m). A Zaigerben ugy-

[36] Bud. Rég. XV (1950) 194. *Gerevich* i. m.

[37] Bud. Rég. XIX (1959) 358. *Ilosfai József* 1957. évi felmérése.

[38] Az utca tárgyalását északi irányban csak a Kard utcáig terjesztjük ki, mert a Kard utcától északra fekvő házsor teljesen más jellegű, mint az ettől délre terjedő szakasz.

[39] Budapest Műemlékei I. 406.

[40] Budapest Műemlékei I. 403. 1956. évi építéstörténeti kutatásáról *Horler F.:* Bud. Rég. XIX (1959) 307. A kutatás sajnos nem terjedt ki az épület egészére, így arra a kérdésre sem adhatott választ, hogy a mai épület egységes volt-e a középkorban vagy sem.

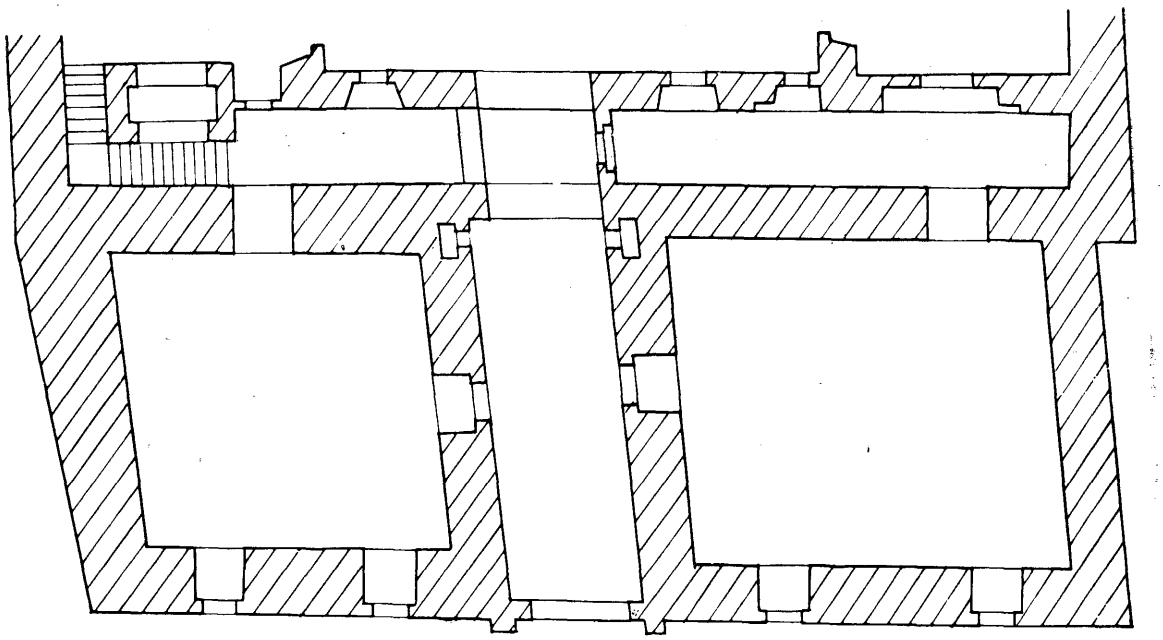

7. kép. A volt Országház utca 13. sz. ház földszinti alaprajzának részlete az 1885. évi felmérés alapján

Teilstück des Erdgeschossgrundrisses des ehemaligen Hauses Országház Gasse 13. auf Grundlage der Vermessung des Jahres 1885

szintén két épület 5 öl 3 láb és 4 öl 5 láb homlokzati méretekkel (összesen 62 láb = 19,59 m). További feladat annak felderítése, hogy valóban két ház volt-e, vagy csak a későbbiekben megosztott épület. Ez utóbbi nem lehetetlen mai méretét tekintve sem, és ha a két Haüy méretet egyesítjük, akkor 63 láb összméretet nyerünk. Ebből a homlokzati méretből a Haüy jegyzék szerint még négy darab fordult elő.

15. sz.[41] mai homlokzata 19,30 m, Haüy 155. sz. 56 láb (18,19 m), Zaiger 132. sz. 9 öl 5 láb (59 láb = 18,648 m). A ma fennálló épület újkori létesítmény, középkori maradványok nélkül, kapualja az épület középtengelyében helyezkedik el. Középkori állapotára vonatkozó adatokat csak gondos építéstörténeti kutatás illetve pince-feltárás szolgáltathat.

13. sz.[42] homlokzata 18 m, Haüy 156. sz. 58 láb (18,84 m), Zaiger 133. sz. 9 öl 2½ láb (56,5 láb = 17,858 méter). A XV. században épült, középtengelyben húzódó kapualja mindkét oldalán egy-egy nagyméretű boltozatos helyiség. A kapualjtól délre elhelyezkedőben bordás keresztboltozat. — E két utóbbi épülettel kapcsolatban felvethetjük, hogy a két homlokzat Haüy-féle méretének összeadása nyomán keletkező 114 lábat úgy osszuk el, hogy az két „típus méretet" eredményezzen (60 + 54 vagy 57 + 57).

11. sz.[43] homlokzata ma 18,60 m, Haüy 157. sz. 60 láb (19,49 m), Zaiger 134. sz. 9 öl 4½ láb (58,5 láb = = 18,49 m). Középkaputengelyes újkori építmény, középkori falmaradványokkal. (Kapualj északi fala és a mellette húzódó traktus.)

A *9. sz.* épület[44] a Várnegyed egyik legjelentősebb középkori palotája. Homlokzatának mérete 18,50 m, Haüy 158. sz. 58 láb (18,84 m), Zaiger 135. sz. 9 öl 2 láb (56 láb = 17,70 m). Ülőfülkékkel gazdagon díszített kapualja 3 m széles, déli helyiségének szélessége 6,70 m, — az északié 6,50 m. Az eddig ismertetett alaprajzok között az első, amelyre legkevésbé vonatkozik az a megállapítás, hogy általában a két földszinti, utcára tekintő helyiség között észrevehető méretkülönbség van.

7. sz.[45] homlokzata ma 18 m, Haüy 159. sz. 50 láb (16,24 m), Zaiger 136. sz. 9 öl 2 láb (56 láb = 17,70 m.) A XIV—XV. században épült, a középtengelyben elhelyezkedő 2,80 m széles kapualjának mindkét falát XIV. századi ülőfülkék díszítik. A kapualj két oldalán elhelyezkedő helyiségek mérete: 5,54, illetve 5,59 m, tehát ennél az épületnél éppen úgy, mint a fent bemutatott 9. számnál a két utcára tekintő helyiség között nincsen méretkülönbség. Megjegyezzük még azt, hogy a déli helyiség szokatlanul vastag homlokzati fallal ren-

[41] Budapest Műemlékei I. 402.

[42] Budapest Műemlékei I. 401—402.

[43] Budapest Műemlékei I. 400—401.

[44] Budapest Műemlékei I. 396—399.

[45] Budapest Műemlékei I. 392—394. 1957. évi építéstörténeti kutatásáról *Bertalan Vilmosné:* Bud. Rég. XIX (1959) 306.

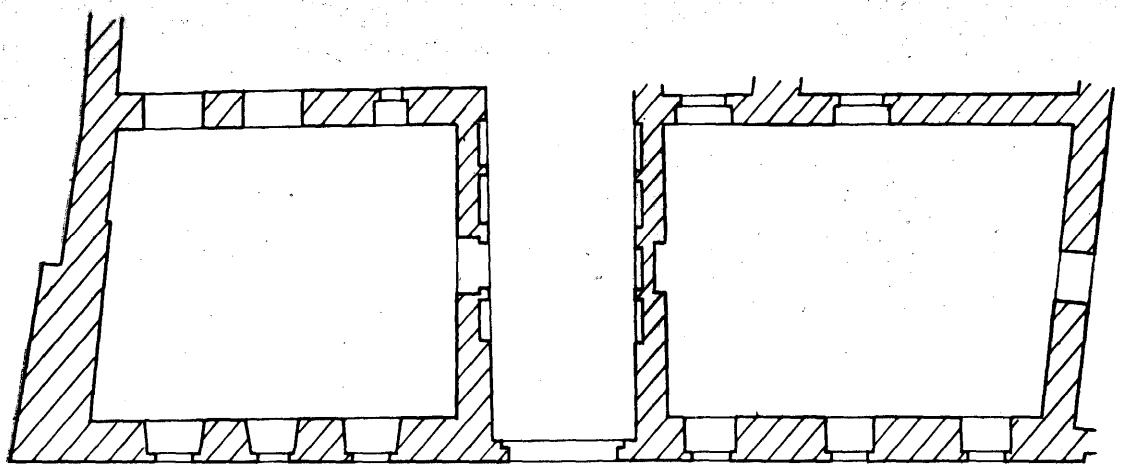

8. kép. A Hess András tér 4. sz. épület földszinti alaprajzának részlete
Teilstück des Erdgeschossgrundrisses des Gebäudes Hess András Platz 4

delkezik. Ha a fenti két épület (7. és 9.) Haüynél közölt két — nem típus — méretét összevonjuk, az ismét típusméretekre osztható (54, 54 vagy 57, 51).

Az *5. sz.*[46] homlokzati mérete 19,40 m, Haüynél két épület szerepel a helyén a 160. és 161. számok alatt 30—30 lábas homlokzattal (összesen: 19,49 m), a Zaigerben 137—138. sz. 4 öl 4 láb és 5 öl ¾ láb (összesen 68,75 láb = 21,73 m) mérettel. Pillanatig sem kétséges, hogy eredetileg egységes épület volt tipikus alaprajzzal (széles kapualj mindkét oldalán egy-egy nagyméretű helyiség) — tipikus 60 lábas telken. Ezt támasztja alá az 1957. évi építéstörténeti kutatás eredménye is.[47]

Összegezve a fentieket; az Országház utca 5—19. sz. házainak telekmérete a Haüy jegyzék alapján: 30+30, 50, 58 (azaz 54—54), 60, 58, 56 (azaz 57—57), 60. — A Zaigerben 9 öl 2—5 láb. Nemcsak a telekméretek tipikusak, hanem az alaprajzok is.

A továbbiak során lényegesen nehezebb a telekméretek, illetve alaprajzok elemzése, mivel az 5. sz. épület déli oldala mellett húzódó Fortuna közön túl a volt Pénzügyminisztérium századunk elején épült palotája áll. Ennek építésekor az itt állott jelentős középkori eredetű épületeket elpusztították. A rekonstrukciós kísérletet az is nehezíti, hogy az építkezést megelőzően az itt állott épületekkel vajmi keveset törődtek, és ezért a lebontott házsor dokumentációja igen hiányos. Az elpusztított épületekre vonatkozó legértékesebb, rendelkezésünkre álló forrásként az 1873. évi Marek-féle térképet[48] és Arányi Lajos 1877-ből származó leírásait[49] használhatjuk. Ezenkívül néhány jól-rosszul mért alaprajz, néhány ötletszerűen lerajzolt részlet, a pénzügyminisztériumi palota építőjének sokat ígérő, de keveset nyújtó tanulmánya őrzi csupán az itt állott házak emlékét.[50] Pedig azt, hogy igen jelentős objektumok lehettek — az építkezéskor felszínre került, de sajnos meg nem becsült leletek igazolták. —„ . . . hogy e házak csakugyan gazdagabb művűek voltak a szerény lakóházaknál, azt az alapozásoknál napvilágra került töredékek bizonyítják. Román korbeli oszloptörzsek, és talapzatok, a gótika minden korszakának maradványai az átmeneti stílustól e korszak alkonyáig, remek korai renaissance-művek töredékei: fehér márványból és mészkőből való faragványok, sírkőtáblák, dúsan faragott párkánydarabok, XVIII. századbeli díszítmény-töredékek regélnek a századokon át virágzó építészeti életről."[51]

A Fortuna köz déli sarkán állott a *volt 17. sz.* ház, a Marek térképen 115. sz. Homlokzatának hozzávetőleges mérete 16,50—17 m. A Haüy térképen a 162. számot viseli, homlokzati mérete 46 láb (14,94 m), a Zaigerben 139. sz. 7 öl 5 láb (47 láb = 14,855 m) és „még sok jó fala, egy boltozata és pincéje van". — Megjegyezzük, hogy az épület északi fele a Fortuna köz területén feküdt, ugyanis ez a keresztutca korábban jóval keskenyebb volt mint ma.[52] Kiszélesítése — ma Országház utcai torkolatában 11 m — a pénzügyi palota építésével egyidőben történt. A Zaigerben „Hader gässl" néven „ist bey 12 schuech braith" azaz

[46] Budapest Műemlékei I. 390—392.

[47] 1957. évi építéstörténeti kutatásáról *Nagy E.:* Bud. Rég. XIX (1959) 304.

[48] *Marek János* felügyelete alatt 1873-ban készült térkép. „Buda Szab. Kir. Főváros egész határának másolati térképe . . ."

[49] *Arányi L.:* i. m.

[50] *Fellner S.:* A m. kir. pénzügyminisztérium palotája. Bp. 1909.

[51] *Fellner S.:* i. m. 2. p.

[52] Haüy térképén szerepel ugyan, de a szegélyező két házat a jegyzékben nem sarokházként tünteti fel, u. i. csak egy homlokzati méretet közöl, éppúgy mint a Dárda utcánál.

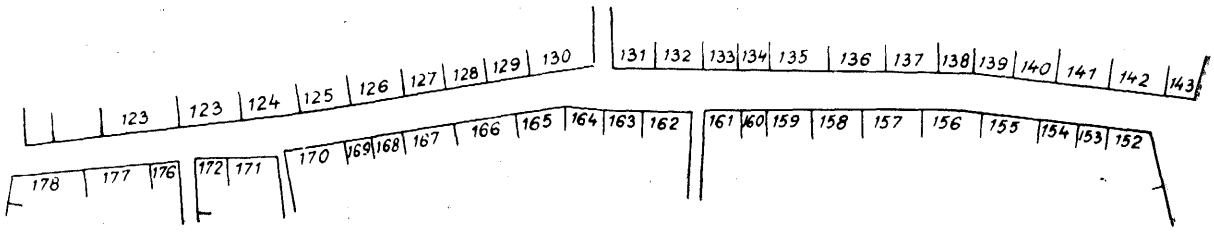

9. kép. Az Országház utca az 1687. évi Haüy-térképen
Die Országház Gasse auf der Haüyschen Karte des Jahres 1687

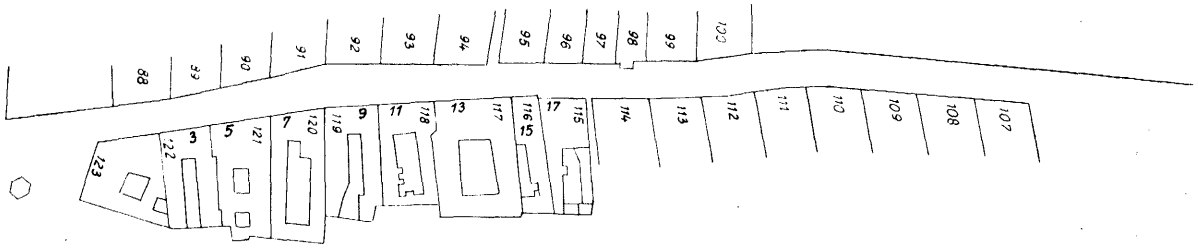

10. kép. Az Országház utca az 1873. évi Marek-féle térképen, a mai 1—3. sz. épület helyén állott lebontott házsor alaprajzával. 3—17. sz. a lebontás időpontjában érvényes házszámok
Die Országház Gasse auf der Marekschen Karte des Jahres 1873, mit dem Grundriss der auf der Stelle des heutigen Gebäudes Nr. 1—3 gestandenen, abgetragenen Häuserreihe. Die Nr. 3—17 sind die zum Zeitpunkt der Abtragung gültigen Hausnummern

csupán 3,80—4 m. — A volt 17. sz. épület bontás előtti állapotáról keveset tudunk, alaprajzát nem ismerjük, homlokzatáról csak fényképe nyújt tájékoztatást.[53] A főhomlokzat négytengelyes volt, balról a második tengelyben nyílott barokk kőkeretes kapuja. A kaputól balra ikerablak, jobbra két különálló ablak helyezkedett el.[54] Ennek nyomán alaprajz hiányában is elképzelhetjük, hogy az épület háromtengelyes lehetett, a kapualj északi oldalán egy kisebb — a déli oldalon nagyobb méretű helyiséggel. Kapualjáról Arányi tudósít: „A dongaboltozat módosított, de 25 (!) lépés hosszú, jobbra befalazott fülke látszanék. Balra négy lépcsőn egy tagozatlan félköríves ajtóhoz jutni."[55]

A volt Országház utca 15. homlokzatának mérete a Marek térkép (116. sz.) tanúsága szerint cca 9 m, Haüynél 163. sz. 30 láb (9,745 m), a Zaigerben 140. sz. homlokzata 4 öl 5 láb (29 láb = 9,166 m): „Hat noch guets gemeür, gwölber und Keller." Lebontás előtti homlokzata háromtengelyes volt, — alaprajzát nem ismerjük. Leírása a homlokzati fénykép alapján: „A földszint jobb oldalán mély fülkében szegmens íves záradékú középkori kőkeretes kapu nyílott, míg a kaputól balra egyetlen ablak helyezkedett el."[56] Arányi leírása a kapualjról: „A dongaboltozatú kapualj 22 lépés hosszú, jobbra 5 lefézelt kerekíves fülke, balra két hasonló fülke. A kapualjban balra egy lefézelt élű, sajátszerű késő gót ajtófél."[57] — Homlokzatának méretét és beosztását tekintve a már említett Úri utca 47. sz. ház típusához tartozhatott. Itt kell említenünk Arányi értékes leírását és rajzát, melyet ugyan a Jalics háznál (volt Fortuna u. 2.) közöl, de kétségkívül erre az épületre vonatkozik: „Ezen ház (azaz a Fortuna u. 2.) azért nevezetes, mert udvarának nyugati oldalán egy ódon és faragott kövekből készült tűzfal emelkedik jó hat ölnyire föl, melynek kövei közt a XV. századi szokás szerint (mint p. a hunyadi váron) az örök időkre meghagyott és szép sorban álló ún. gerendalyukak láthatók."[58] — A rajz tanúsága szerint a falmaradvány északi irányban tovább fut és valószínű, hogy áthúzódott a volt 17. sz. (sarokház) területére is. — Feltehetően erre a falmaradványra vonatkozik Fellner Sándor megjegyzése: „... Hogy a Fortuna köz és az Iskola tér sarkán tekintélyes épület állhatott, azt egy falmaradvány bizonyítja, amely az új építkezés megkezdése előtt lett lebontva, és egy méter vastag kőkockákból épült."[59] A hely meghatározása valószínűleg téves, mivel a Fellner által jelölt Iskola tér (ma Hess András tér) és Fortuna köz sarkán a Jálics ház állott, — mint ahogy ezt másutt Fellner említi is. —

[53] BTM Kiscelli Múzeum fényképtára.
[54] Budapest Műemlékei I. 585—586.
[55] *Arányi L.:* i. m. 56. sz. Országház utca 115. Lejtény. Közli a félköríves ajtó és a szegmentíves ülőfülke rajzát is.
[56] Budapest Műemlékei I. 585.
[57] *Arányi L.:* i. m. 55. sorsz. Országház utca 16. Reischel. Közli az ajtó vázlatos rajzát.
[58] *Arányi L.:* i. m. 46. sorsz. Fortuna utca 126. Jalics.
[59] *Fellner S.:* i. m. 3.

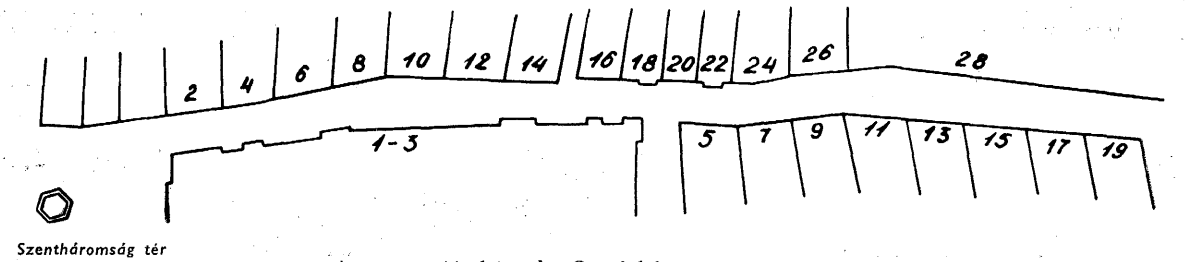

11. kép. Az Országház utca ma
Die Országház Gasse heute

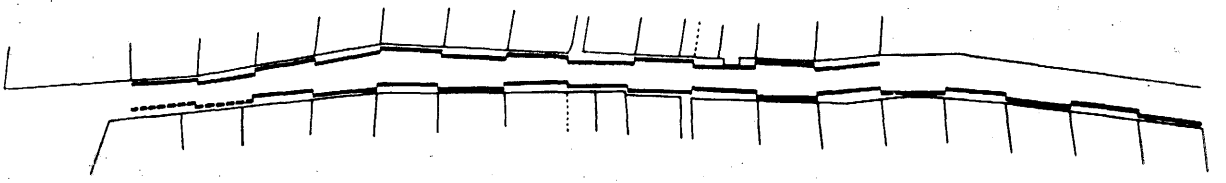

12. kép. Középkori telekosztás az Országház utcában. Rekonstrukciós kísérlet a Marek-féle térkép alapján. A volt 3. és 5. sz. épületek előtt szaggattott vonallal jelölve a valószínű középkori telekosztás, mely a két ház között húzódott középkori sikátor miatt módosulhatott

Mittelalterliche Baugrundverteilung in der Országház Gasse. Rekonstruktionsversuch auf Grund der Marekschen Karte. Vor der Gebäuden Nr. 3 und 5, mit gestrichelter Linie bezeichnet, ist die wahrscheinliche mittelalterliche Baugrundverteilung, die sich des mittelalterlichen Durchgangs halber zwischen den beiden Häusern geändert haben dürfte

Ugyancsak ő: „Az Országház utca 15. számú házának lebontásakor középkori kovácsműhelynek jutottunk nyomaira. A műhely boltozata harmadfél méternyire feküdt a talaj mostani szintje alatt."[60]

A volt 13. sz. épület helyén tekintélyes méretű középkori palota állott. (Marek térkép 117. sz.) Ismerjük 1885-ben készült alaprajzát is. Homlokzatának mérete 27,50 m, a 3,50 m széles kapualj mindkét oldalán egy-egy — szokatlanul vastag falakkal körített — nagyméretű boltozott helyiség. Az északi helyiség szélessége 8 m, — a délié 10 m. Leírásánál kiemelik szokatlanul nagy belmagasságú földszintjét és első emeletét.[61] Arányi leírása: „A dongaboltozatú kapualj 13 lépés hosszú, az udvar felé a szép félkörrel záródó kapualj nyílás lefézelve. — Jegyzet: 50 év előtt ezen épület első emeletén egy díszes faragványú kő volt a falban ezen felírattal látható: lavacrum Mathie regis. A falak a 2-ik emeleten 4 ½ láb vastagok!"[62] Ez utóbbi megjegyzésből arra következtethetünk, hogy az épület már a középkorban is kétemeletes lehetett. Újkori források gyakran említik tornyát is.[63] A Budát megbízható hűséggel ábrázoló XVI. századi metszeteken is könnyűszerrel felfedezhető ez a négyzetes torony, mely a Hess András tér — Országház utca által határolt háztömbben nagyjából a Miklós-toronnyal egyvonalban látható. Könnyen elképzelhető, hogy esetleg az Arányi által a Jálics háznál említett és lerajzolt falmaradvány azonosítható a toronnyal —, vagy talán az épület északi szárnya fölött magasodhatott a torony, ennek falai ui. a déli traktusénál is vastagabbak.

Ha az épület telek-, illetve homlokzati méretére vonatkozó XVII. századi adatokat nézzük, akkor a Haüy térképen, illetve jegyzékben ezen a területen két házat találunk 164. és 165. számok alatt 36 és 45 lábas homlokzatokkal (81 láb = 25,31 m). A Zaigerben 141. sz. alatt egységes épület, homlokzata 14 öl 1 ½ láb (85,5 láb = 27,02 m). — „Hat noch Köstlichs (értékes) gemeür, gwölber und Keller". — Felmerül az a kérdés, hogy mit tarthatunk eredeti állapotnak a telek beépítésével kapcsolatban? Véleményünk szerint a Zaiger-féle egyesített épületet —, míg a Haüy-féle két ház a hatalmas palota megosztását dokumentálja. Ezt igazolja az épület egységes, szerves alaprajza is. Mérete tekintetélyesebb ugyan, mint az Országház utcai átlag, de ez semmiképpen nem ok arra, hogy egységes középkori voltát kétségbevonjuk, — annál kevésbé, mivel nyugati szomszédja: a mai Hess András tér 4. sz. épület déli fele — épült egységesen a XIV. században — homlokzati mérete és alaprajzi beosztása tökéletesen azonos ezzel[64] (7—8. kép).

[60] *Fellner S.:* i. m. 4.

[61] Budapest Műemlékei I. 584—585.

[62] *Arányi L.:* i. m. Országház utca 117. A hajdani tipographia későbbi polytechnika.

[63] Az egykori Scherenus ház tornyára vonatkozó igen értékes XVIII. századi adatokat gyűjtött *Schoen Arnold.*

[64] A Hess András tér 4. sz.-ra vonatkozólag: Budapest Műemlékei I. 362—365. 1951-ben *Czagány István* végzett minden részletére kiterjedő építéstörténeti kutatást: A budapesti I. ker. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások és helyreállítások eredményei. Művészettörténeti Értesítő 1954. 279—301.

A volt Országház utca 11. sz. ház (Marek térkép 118.) homlokzatának mérete az 1887. évi felmérés szerint 20 m, középtengelyében négy méternél is szélesebb kapualj, ennek északi oldalán 4,80 m, — a déli 7,50 m széles boltozott helyiség volt. Az épület lebontását különösen fájdalmassá teszi az, hogy udvarának északi oldalán középkori gyámköveken nyugvó függőfolyósó helyezkedett el. Arányi leírása: „Ezen ház, valamint kapualja is 1750 körül átidomíttatott ugyan, de az udvaron ódon folyósó látszik, . . . mert ívezeteken nyugszik, az ívezeteket vacskos és szorgalmasan tagozott gyámkövek tartják, ezeket pedig négyszögű (alul-felül tagozott) pillérek gyámolítják.[65] Az udvar végének közepén egy, a toronybeli kőlépcsőzethez hasonló, de csupán keményfából. A szobák földszint és az emeleten is csúcsívet megközelítő dongaboltozattal bírnak."[66] A Haüy térképen ez az épület a 166. sz.-ot viseli, homlokzata 57 láb (18,515 m), a Zaigerben 142. sz., homlokzata 9 öl 4 láb (58 láb = 18,33 m). „Hat noch vill (viel) von alten gemeür, gwölber und Keller."

A volt 9. sz. épület alaprajzát nem ismerjük. Homlokzatának mérete a Marek térképen (119. sz.) 18 m. Kapualja a középtengelyben helyezkedett el. Arányi leírása szerint: „1. A dongaboltozatú kapualj 13 lépés hosszú. 2. Az udvari boltozatnyílás leszelt, lefézelt."[67] Haüynél a 167. sz. alatt homlokzata 54 láb (17,54 m), — a Zaigerben 143. sz., homlokzata 9 öl 3 láb (57 láb = 18,01 m), „Hat noch guets gemeür, gwölber und Keller."[68]

A volt 7. sz. ház alaprajzát sem ismerjük. Homlokzata a Marek térképen (120. sz.) 18,40 m. Haüynél két épület a 168—169. számok alatt, a homlokzatok mérete 27, illetve 30 láb (összesen: 18,515 m). A Zaigerben ugyancsak két épület (144—145. sz.). A 144. sz. homlokzata 4 öl 4 láb (28 láb = 8,85 m), „Hat noch etwas von alten gemeür, gwölber und Keller." — a 145. sz. homlokzata 4 öl 5 láb (29 láb = 9,166 m), „Hat noch guets gemeür, gwölber und Keller." Leírása a lebontása előtt készült homlokzati fénykép alapján: „Az épület eredetileg két részből egyesített jellegét középen — a földszinten és emeleten megismétlődő — páros lizénák jelezték . . . A földszint a bal oldali részen négy, — a jobb oldalin háromtengelyes volt."[69] A fénykép tanúsága szerint középkori dongaboltozatos kapualja a középtengelytől kissé délre tolódott. Arányi leírása: „1. A dongaboltozatú kapualj 13 lépés hosszú. 2. Balra három befalazott fülke. 3. A kapualj nyílása az udvar felé lefézelt. 4. Vaskarikák a boltozaton. — NB. Ezen ház hajdan kettőből, két háromablakúból állott." Közli a félköríves fülkék vázlatos rajzát is.[70] — Ismét felmerül az a kérdés, hogy vajon valóban két ház volt-e eredetileg, — vagy csupán egy, melyet később kettéosztottak. Ennek a kérdésnek megválaszolása lényegesen nehezebb alaprajz hiányában, mint például a 13. sz. épületnél volt. Véleményünk szerint valószínűbb a 18 méteres telken az egységes építkezés (Haüy 57 láb, Zaiger 9 öl 3 láb). Ebben a formában könnyű elképzelnünk földszinti alaprajzát a homlokzati fénykép nyomán; azaz a kapualj északi oldalán nagyobb, a délin kisebb méretű boltozott helyiséggel.

A volt 5 sz. épület (Marek térkép 121. sz.) 1886. évi felmérés szerint 20,50 m-es homlokzattal rendelkezett, 3,40 m széles kapualja északi oldalán 6,50 m, — a déli oldalon 7 m széles helyiséggel. — A Haüy térképen 170. sz. homlokzata 54 láb. Ez időben déli oldala mellett keskeny sikátor húzódott, melyet a középkori Kis utcával (Platea parva) azonosíthatunk. A Zaigerben 146. sz. homlokzata 9 öl ½ láb (54,5 láb = = 17,226 m), „Hat noch guets gemeür, gwölber und Keller". A Zaiger sarokházként említi, oldalhomlokzata a fent már említett sikátorra nézett, melyet 1696-ban „Schuller Gässl"-nek neveztek. A Haüy és a Zaiger által közölt 54 lábas méret átszámítása és az 1886. évi homlokzati méret közötti különbséget azzal magyarázhatjuk, hogy a XIX. századi épület déli oldala már magában foglalta az időközben beépített „Schuller Gässlt", mely a Zaiger szerint „bey. 8 Schuech braith" azaz cca. 2,50—2,70 m széles volt.

A volt 3. sz. (plébánia) épületről (Marek 122.) csak vázlatos, 1886-ban készült alaprajzot ismerünk. Eszerint a homlokzat mérete 17 m körül, a kapualj hozzávetőleges szélessége 3,50 m, ennek két oldalán egy-egy nagyméretű helyiség. Homlokzati fényképén a magasan elhelyezett emeletosztó párkány arra mutat, hogy földszintjének belső magassága a szokottnál tekintélyesebb volt. Ez tűnik ki Arányi leírásából is: „1. A földszint csaknem csúcsíves dongaboltozatú szoba, de csak jobb oldalt." A kapualjról: „2. Gyönyörű és igen dúsan tagozott fülkék és pedig balra egy csúcsíves ikerfülke, jobbra pedig csúcsíves és stallumszerű ikerfülke és egy nyomott félkerekívű gót ajtózat." Az ülőfülkék, valamint az ajtó rajzát is közli, úgyszintén megtalálható a kapualj udvar felé eső végének ábrázolása Fellner S. könyvében is.[71] Ezek alapján az ülőfülkéket a XIV. sz. derekára datálhatjuk. A Haüy térképen ez az épület a 171. sz., homlokzata 58 láb

[65] A gyámköveket csak a barokk építkezések alkalmával támasztották meg pillérekkel, a középkorban támasztóelem nélkül tartották az emeleti folyósó falát, — az Országház u. 18. homlokzati zárterkélyét tartó gyámkövekhez hasonlóan.

[66] *Arányi L.:* i. m. 53. sorsz. Országház utca 118. Közli az udvar rajzát is.

[67] *Arányi L.:* i. m. 52. sorsz. Országház utca 119. Körösi.

[68] Zaiger: Ehhez a házhelyhez szélességben 8 öl 3 láb, hosszához 18 öl 2 lábat hozzámértek.

[69] Budapest Műemlékei I. 583.

[70] *Arányi L.:* i. m. 51. sorsz. Planer Borbála.

[71] Budapest Műemlékei I. 582. *Arányi L.:* i. m. 48. sorsz. Országház utca 122. Plébánia. Közli a kapualj rajzát az ülőfülkékkel és ajtóval. *Fellner S.:* i. m. 10. kép.

(18,84 m), a Zaigerben a 147. sz. sarokház a Schuller Gässl déli oldalán, homlokzata 9 öl 1 láb (55 láb = = 17,38 m) és „Hat noch guets gemeür, gwölber und Keller".

Ennek déli szomszédságában állott *1. sz.* épület térre tekintő sarokház volt (Szentháromság tér 6.).[72] A Marek térképen 123. sz., Országház utcai homlokzata 21 m körül, — a Zaigerben 148. sz. 9 öles homlokzattal. A középkorban — a Haüy térkép tanúsága szerint telkén zsákutca húzódott, valamint négy lakóház helyezkedett el. A 173. és 175. sz. homlokzata a zsákutcára tekintett, — a 172. és 176. sz. szélesebb homlokzata ugyancsak a zsákutcát szegélyezte, míg keskeny oldalhomlokzatuk — a zsákutca északi, illetve déli oldalán — az Országház utcára tekintett. A volt 1. sz. sarokház bontás előtti állapotában is teljes egészében újkori építmény volt, ezért a telek középkori beépítésének rekonstruálására nem vállalkozhatunk. Bár megjegyezzük, hogy a két keskeny homlokzat (21 és 27 láb) + a sikátor feltételezhető szélessége (3 m) megközelítőleg 60 lábas teleknek felelne meg.

Ezzel az „újkori" Országház utca végére jutottunk, — a középkorban még délebbre nyúlt ez a házsor, mivel a mai Szentháromság tér középkori elődje jóval kisebb, beépítettebb volt. A mai téren állott — Országház utcára tekintő homlokzattal — a Haüy térkép 177. sz. (Zaiger 149.) és 178. sz. háza. Ez utóbbi az utca végét jelölő sarokház volt, mely minden valószínűség szerint az 1686. évi ostrom alkalmával pusztult el és már az 1696. évi Zaigerben sem szerepel.

Összegezve a fent mondottakat az Országház utca középkori beépítésére vonatkozóan megállapíthattuk, hogy házai — kevés kivételtől eltekintve — nagyméretű épületek és zömmel a XIV. század folyamán épültek. Azt, hogy az utca létesítése illetve betelepítése tervszerűen, előre meghatározott rendben folyt, — azt a telekosztások igazolják.[73]

Ahol ma az átlagosnál kisebb épületek emelkednek — ha a beépítéstől függetlenül a telekviszonyokat vizsgáljuk — ott is minden esetben határozott rendszert észlelhetünk. Például a volt 15. sz. szokatlanul kis —, és a volt 13. sz. ugyancsak szokatlanul nagy telkeinek összmérete (111 láb) két általános telekméretnek (54 + 57) felel meg. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az utca nyugati oldalán álló három kirívóan kisméretű épület: a 18, 20. és 22. sz. telkeinek méretét vonjuk össze (45 + 33 + 33 = 111) (9-12. kép).

Ugyancsak igen érdekes eredményre vezet a két kisméretű sarokház — 16. és a volt 17. sz. — vizsgálata is. Előző homlokzata Haüy szerint 45, — utóbbié 46 láb. Ha ezekhez a keskeny homlokzatokhoz a sikátorok — a Dárda utca illetve a Fortuna köz keskeny középkori elődje — szélességét hozzámérjük, akkor ismét az Országház utca átlagának megfelelő telekméreteket nyerünk (a Marek térképen mérve mindkettő 18,50 m körül). Erre a kísérletre azért került sor, mert igen szembetűnő volt az a jelenség, hogy az utca mindkét oldalán éppen a sikátorok szomszédságában mutatkozott éles eltérés a telekosztások megszokott rendjétől. Az utca nyugati oldalán délről észak felé haladva a 2—14. számig azaz a Dárda utcáig ütemesen ismétlődnek a nagy telkek, illetve széles homlokzatok és a Dárda utca északi oldalán változott a megszokott kép a négy kisméretű épülettel, majd ismét zavartalanul folytatódik a megszokott méretekkel (24. és 26. sz.). Ugyanezt tapasztalhattuk az utca keleti oldalán is, északról dél felé haladva a 19—5. sz.-ig azaz a Fortuna közig, melynek déli oldalán — a Dárda utca északi szomszédságával teljesen azonos módon, itt három házra terjedően — változott a telekosztások üteme.

A fentiekben említett méret összevonások és új elosztások alapján a feltehető középkori telekszélességeket felvetítettük a Marek-féle térképre. Ennek nyomán kitünt, hogy a megközelítőleg azonos méretű telkek határvonalai az utca mindkét oldalán pontosan egymással szemben helyezkednek el (12. kép).

Az elmondottak alapján talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a terület — beépítését megelőző — felosztásakor a keresztutcákat nem tervezték meg, mert szükségességük esetleg nem volt előre látható, illetve mivel a keresztutcák csupán a gyalogos közlekedés kényelmesebbé tételét szolgálják, lényegében nélkülözhetőek is.[74] Itt hivatkozunk a francia Cordes város alaprajzára,[75] — melynek a budaival mutatkozó szembetűnő hasonlóságára Gerevich László hívta fel a figyelmet.[76] Cordes-ban az itteni Úri és Országház

[72] Budapest Műemlékei I. 590.

[73] A középkori telekosztásokra illetve telekméretekre vonatkozó igen értékes adatokat találhatunk az újabb nyugati, — elsősorban német várostörténeti irodalomban. Az alapított városokra jellemző szabályos telekosztással foglalkozik *H. Strahm:* Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern. (Zeitschrift für schweizerische Geschichte. 1950/III. 372—410.) kiváló tanulmánya, melyre Fügedi Erik hívta fel a figyelmemet. *E. Keyser:* Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter. 1958. Remagen (Rhein) c. műve ugyancsak hangsúlyosan foglalkozik a telekosztások és a városszerkezet kérdéseivel. Külön tábla kötetben 40 középkori német város teljes alaprajzát közli, 86 ábra pedig középkori városalaprajzok részleteit szemlélteti.

[74] *Keyser:* i. m. 34—35.

[75] Cordes alaprajza: *Pierre Lavedan:* Les villes françaises. Paris 1960. 74., 48. ábra.

[76] *Gerevich L.:* i. m. 138.

utcák által határolt terjedelmes háztömb megfelelőjét is megtaláljuk — tömböt átszelő sikátor nélkül. Hasonló terv Budán sem elképzelhetetlen.

Tanulmányunk elején már felvetettük annak lehetőségét, hogy Haüy térképe, illetve jegyzéke 1687-nél esetleg jóval korábbi szituációt rögzít. Amennyiben ezt későbbi kutatásaink során megnyugtató módon igazolni is tudjuk, akkor számos — ma még nyitott kérdésre adhatunk választ, többek között megleljük magyarázatát annak is, hogy a sikátorokat szegélyező sarokházak miért nem saroképületekként szerepelnek a Haüy jegyzékben. Ennek a probléma-körnek tisztázása egyébként nemcsak az Országház utca és közvetlen környékére, hanem az egész Várnegyed középkori városszerkezetére nézve is újabb adatokat kell hogy szolgáltasson.

ERZSÉBET LÓCSY

MITTELALTERLICHE GRUNDSTÜCKVERHÄLTNISSE IN DER BÜRGERSTADT VON BUDA I.

Im Laufe der baugeschichtlichen Forschung der Wohnhäuser mittelalterlicher Herkunft im Burgviertel des Festungsberges in Ofen, begegneten wir häufig der Erscheinung, dass die Gebäude von gleichem Grundrisstyp auf Baugründen gleichen Masses stehen, und dieser Umstand lenkte unsere Aufmerksamkeit auf die mittelalterlichen Baugrundmasse Ofens, und auf die Lehren die daraus gezogen werden können.

Zur Erforschung der Baugrundmasse benutzten wir die Haüysche Karte aus dem Jahre 1687 (Joseph de Haüy: „Plan de la ville et chateau de Bude") bzw. wir konnten hierzu das Verzeichnis der Karte gebrauchen in dem die Masse der Fassaden angegeben sind (das Original befindet sich im Staatsarchiv zu Wien, im Nachlass des kaiserlichen Militärintendanten Rabatta, Hung. Fasc. 73/II. Nr. 25). Zur Forschung der mittelalterlichen Baugrundverhältnisse konnten wir um so mehr dieses Verzeichnis gebrauchen weil verschiedene Zeichen darauf hinweiesen, dass J. de Haüy dieses Verzeichnis nicht auf Grund seiner eigenen manuellen Vermessungen, sondern auf Grund irgendeines früheren Dokumentes (Grundbuch, Zusammenschreibung?) zusammengestellt haben dürfte, und auf diese Art widerspiegelt es nicht den Zustand im Jahre 1687, sondern einen viel früheren.

Das von Haüy mitgeteilte Verzeichnis mit den Baugrundmassen macht auf den ersten Blick den Eindruck, einer vollständigen Verworrenheit jedoch erkennt man nach genauerem Studium ein bestimmtes System, welches sich auf die mittelalterliche Bebauung des Burgviertels bezieht. Denn das häufige Vorkommen gewisser Baugrundmasse wird man wohl keinem Zufall zuzuschreiben haben. Von den Fassadenmassen, die im Verzeichnis zumindest zehnmal oder in noch höherer Zahl vorkommen, haben wir eine Statistik zusammengestellt. Wir konnten feststellen, dass sich das am häufigsten vorkommende Fassadenmass auf 30 Fuss beläuft, von diesem Masse konnten wir im ganzen Burgviertel 37 zusammenzählen. Fassaden von 36 Fuss sind ihrer 30, von 33 Fuss 27, von 54 Fuss 26, von 42 Fuss 25, von 27 Fuss 23, von 57 Fuss 20, von 24 Fuss 20, von 60 Fuss 18, von 48 Fuss 17, von 21 Fuss 14, von 45 Fuss 13, von 18 Fuss 10, von 39 Fuss 10. Stellen wir die diesolcherweise gewonnenen „Typenmasse" der Grösse nach in eine Reihe (18, 21, 24, 27, 30, 33, 33, 36, 39, 42, 45, 48, — 54, 57, 60) so erweist es sich, dass das Zunehmen der Fassadenmasse sprungweise, in je 3 Fuss (d. i. ½ Klafter) erfolgt, sowie auch der Umstand, dass sich die grösseren Masse durch die häufig vorkommenden, kleineren dividieren lassen: 18—36, — 21—42, — 24—48, — 27—54, — 30—60. In der folgenden Additionsprobe: $18 + 21 = 39$, $18 + 24 = 42$, $18 + 27 = 45$, $18 + 30 = 48$, $18 + 33 = 51$, $18 + 36 = 54$, $18 + 39 = 57$, $18 + 42 = 60$, $21 + 24 = 45$, $21 + 27 = 48$, $21 + 30 = 51$, $21 + 33 = 54$, $21 + 36 = 57$, $21 + 39 = 60$, $24 + 27 = 51$, $24 + 30 = 54$, $24 + 33 = 57$, $24 + 36 = 60$, $27 + 30 = 57$, $27 + 33 = 60$, kommt mehrere Male die Zahl 51 vor, die aus der Reihe der oben dargestellten Typenmasse fehlte, da sie als selbständiges Mass bloss fünfmal im Verzeichnis vorkommt. Bei einigen Objekten kann der Vergleich der Obigen mit den Resultaten der baugeschichtlichen Forschungen mehr als einmal ein Licht auf das System werfen, nach welchem die Baugründe vereinigt oder verteilt wurden. Dasselbe bezieht sich auch auf die seltener vorkommenden, also keine „typischen" Masse, wo zumeist die Halbierung des aussergewöhnlichen Masses, oder die Addierung und Neuverteilung zweier nebeneinander stehenden Massen, eines der aufgezählten Typenmasse ergeben. Unter Berücksichtigung der aussergewöhnlichen Baugrundmasse — hier denken wir in erster Linie an die hervorstechend grossen Hausgründe — können wir gleichfalls den Versuch anstellen, dass wir nach dem ursprünglichen, mittelalterlichen Zustand dieser Gebiete forschen, nach jenem Zustand den die Karte von Haüy nicht mehr widerspiegeln konnte. Dies sind aufgelassene, bedeutsamere Gabäude, später bebaute Strassen, Plätze usw.

In seiner grundlegenden Studie über die mittelalterliche Architektur der Bürgerstadt des Burgviertels von Ofen (Gótikus házak Budán. Budapest Régiségei XV [1950]. Gotische Häuser in Ofen, Altertümer von Budapest) lenkte L. Gerevich die Aufmerksamkeit auf die Eigenartigkeiten der Grundrisse der mittelalterlichen Ofner Wohnhäuser und erwähnte dabei, dass durch die Erforschung der Zusammenhänge die sich zwischen den Grundriss- und Baugrundtypen zeigen, die Lösung von mehreren Problemen des Städtebaues zu erhoffen sei. — Zum Nachweis diesen Zusammenhanges führen wir in unserer Abhandlung einige von den vielen mittelalterlichen Baugrund-bzw. Haustypen, die wir aufs geratewohl herausgegriffen haben, vor. Bei der Analyse der Grundrisse beschäftigen wir uns augenblicklich lediglich mit den Grundrissen der Erdgeschosse, und bei diesen auch bloss mit dem Flügel der auf die Gasse blickt (dem Toreingang und den daneben liegenden Räumen), weil den Grundrisscharakter des Gebäudes in erster Linie dadurch

bestimmt wird. Bei den Bebauungen die sich der Grundtiefe zu erstrecken mögen wir mehreren individuellen Zügen begegnen anderseits weist die Ausgestaltung der Gassenfront jene vom Gesichtspunkt des Stadtbildes und der Stadtstruktur ausschlaggebenden Merkmale auf.

Nach dem zweiten Weltkrieg wurden — wegen Kriegsschäden — mehrere recht kleine, aus dem Mittelalter stammende Wohnhäuser abgerissen, die laut des Haüy-schen Verzeichnisses auf 21—24 Fuss grossen Grundstücken erbaut waren. Das Erdgeschoss dieser bildete ursprünglich nur eine mit Tonnengewölbe bedeckte Räumlichkeit — Dem darauffolgenden Typ gehören die zweiachsigen (Toreingang + 1 Trakt) Wohnhäuser an, die auf Gründen von 27 bis 33 Fuss stehen. Nach diesen häufig anzutreffenden, kleinen zweiachsigen Gebäuden bilden die nächtsfolgende ansehnliche Gruppe, die auf 42—48 Fuss grossen Grundstücken stehenden dreiachsigen Gebäude von verhältnismässig enger (13—15 Meter breiter) Fassade. Ihr typischer Grundriss zeigt je zwei, in der Länge liegende Räumlichkeiten von ungefähr gleichem Masse, die sich auf beiden Seiten der, in der mittleren Achse des Gebäudes angebrachten Toreinfahrt befinden (Geschäftshäuser). Die grossangelegten Paläste stehen hauptsächlich auf 54—60 Fuss grossen Grundstücken. Hinsichtlich der Einteilung ihres Grundrisses unterscheiden sie sich im allgemeinen nicht von der voran. gehenden Gruppe. Auch diese sind dreiachsig, allein ihre Proportionen ändern sich im Verhältnis zu der vorhergehenden Gruppe: die Toreinfahrten sind breiter, und die beiderseitig angeordneten, auf die Strasse blickenden Räume im Erdgeschoss sind nicht gestreckt, längsseitig, sondern ihr Grundriss nähert sich dem Quadrat.

Bisher erörteten wir im Laufe unserer Forschungen nicht mehr als lediglich drei Hausreihen (die gerade Seite der Szentháromság-Gasse und beide Seiten der Országház-Gasse). Aus dem Grunde nahmen wir eben diese vor, weil die Bebauung beider Gassen auf Grund ihrer mittelalterlichen architektonischen Überreste zwar auf das 14—15. Jahrhundert (von der Mitte des 14. bis Anfang des 15. Jahrhunderts) zu datieren ist, doch zeigt sich hinsichtlich der Baugrundverhältnisse ein gewaltiger Unterschied. Auf der ungraden Seite der Szentháromság-Gasse wurden nämlich ein- bis zweiachsige Häuser konsequent auf kleinen Baugründen erbaut, in der Országház-Gasse stehen indessen auf beiden Seiten der Gasse — abgesehen von einigen interessanten Ausnahmen — auf Baugründen von 54—60 Fuss, dreiachsige, grossangelegte Paläste. — In bezug auf die Ausnahmen ist auch hier in vollem Masse das obenerwähnte gültig, nämlich, dass der vom typischen abweichende (hier fünf kleinere und ein grösserer) Baugrund mit dem Nachbargrund oder Gründen vereint und in neuer Verteilung einen — im Hinblick auf die Országház Gasse, 54—60 Fuss grossen Typusbaugrund ergibt. Dies spricht dafür, dass die Anlegung bzw. Besiedlung der Gasse planmässig, im vorhinein festgesetzter Ordnung vor sich ging. Ja können wir im Laufe der Analyse der Baugrundmasse auch die Voraussetzung wagen, dass die Durchgänge welche Gasse durchqueren, bei der Aufteilung die der Bebauung des Areals vorangegangen war, nicht geplant worden sind — und diese offenbar aus Bequemlichkeitsgründen „unterwegs" entstanden sind.

ANYAGKÖZLÉS

GÁBORI MIKLÓS

EGY 200 ÉVES ADAT BUDAPEST RÉGISÉGEIRŐL

A főváros területén napjainkban folyó intenzív kutatás, a múzeumba kerülő leletek mennyisége, tudományos problémái — az újabb és újabb eredmények — elterelik figyelmünket azokról az évszázados adatokról, melyek egykor Budapest régészetének az első, kezdeti lépéseit jelentették. Érthető ez, minthogy ma már alig járulnak hozzá valamivel a mi modern alapokon nyugvó ismereteinkhez —, de érdekességükön kívül mindenkor meg fog maradni a tudománytörténeti értékük. — A legrégibb ilyen híradásnak, országos viszonylatban is, Schönwisner munkáját ismertük — 1778-ból —, mely az első régészeti ásatásról szól, Budapest területén. „De ruderibus laconici, caldarique romani" című könyve a mai Flórián téren végzett ásatását, az ott feltárt gazdag római kori leleteket ismerteti, — éspedig olyan alapossággal és szakértelemmel, mely művét még ma is tudományos értékűvé, szakirodalommá teszi. A XVIII. századi irodalomban azonban nem ez az egyetlen munka, mely Budapest területén talált régészeti emlékekről szól, éspedig eléggé részletes leírás formájában.

A fentinél még régibb adatokat közölt J. E. F. Miller egy 1752-ben talált lelet közlésével, „Epitome vicissitudinum...de Libera Regia ac metropolitana Urbe Budensi" című könyvében, amely 1761-ben jelent meg. Ez a munka helytörténeti, topográfiai szempontból jól ismert történészeink előtt, a benne található érdekes régészeti adat azonban eddig elkerülte a szakemberek figyelmét. Latin nyelvű könyvének 111—113. lapján, az itt közölt acélmetszettel együtt (1. kép) a következőket olvashatjuk:

„Buda, 1752.

A No 1. kőből való fedéllel egészen addig jól lezárt kőurna, egyik oldaláról nézve lerajzolva — hossza hat, szélessége három, magassága pedig két láb —, és a No 2. hosszában öt, szélességében két és mélységében szintén két lábnyira kőfaragó munkával tégla alakúra kivájt urna, Kelet felé irányítva, — előkerült a királyi út közelében, a téglaégető kemencék feletti dombon, mégpedig Buda város allodiumának közelében a kőhidacska mellett, és az egykori fürdő szomszédságában —, amelyben a talált dolgok abban a sorrendben voltak elhelyezve, amint itt le vannak rajzolva, mégpedig:

No 3. Arany lunula
4. Arany függő fül egy gyönggyel egyetemben
5. Arany gyűrű
6. Korallok és ékkövecskék
7. Kerek csontocska, közepén átfúrva
8. Csontocska
9. Rézből való kézmosó-tál
10. Fém lámpa örök fény számára
11. Nagyobb kannácska fekete agyagból
12. Valerianus Augustus réz érme, aki Krisztus születése után 256-ban uralkodott
13. Vörös agyagtányér
14. Kisebb kannácska fekete agyagból
15. Edényke vörös agyagból
16. Nagyobb, fekete agyagból való tál, de az urnából való kiemelés közben magától összetöredezett
17. Basiliscus
18. Vizi gyík fémből
19. Kis agyagedényke, a nedvesség mozgása következtében azonnal összetört
20. Rézből való fogantyú és lemezek, az urna köré erősítve, de a rozsdától javarészt már elpusztultak

A továbbiakban nem volt más, csupán föld, hamuval keverve."

Amint látható, a lelet egy feltűnően gazdag, késő-római szarkofág, melyet leleteivel együtt a Valerianus-érem datál, — tartalmát pedig a mellékelt metszet talán még jobban mutatja be, mint a fenti leírás. Valószínűleg női sír lehetett, és mellékletei többnyire könnyen meghatározhatók. — A 6. tárgy, „coralla et lapilli", bizonytalan ugyan, hogy ékköveket jelent-e, nem valószínű azonban, hogy közönséges kis kavicsokat a leltár megemlített volna. A 9., „malluvium cupreum" csupán formája miatt kaphatta a mosdó- ill. kézmosótál elnevezést. A 10. tárgy római kori fém mécses, mely a XVIII. századi latinságtól nyerte a „pro igne perpetuo" jelzőt. A vörös agyagtányér, éppúgy mint a másik edényke is, nyilvánvalóan terra sigillata. A „basiliscus" meghatározására ezen a helyen aligha vállalkozhatnánk —, a kép szerint itt éppen kakasszerű, stilizált állat (szobrocska?), — mint ahogyan a fémből készült „vízi gyíkról" sem mondhatunk többet, mely esetleg delfint ábrázoló bronz-szobrocska lehetett. A réz tárgyak, mint a szarkofág veretei is, nyilván szintén bronzból voltak.

A gazdag sírláda lelőhelyét pontosan meg lehet határozni. A leltárt megelőző rövid bevezetés már maga is jól rögzíthető támpontokat nyújt, — ezenkívül Miller, aki részletes topográfiai adatokat közölt Budáról, a 109. lapon a könyvéhez mellékelt acélmetszet térképre utalva a következőket írja: „ZZ. (jelzés a térképen) Szentháromság kápolna, melyet Cetto Jákob polgár és kereskedő az 1710. évben fogadalomból emelt. Ettől a szentélytől nem messze Dél felé, 200 lépés távolságra, az 1752. évben egy pogány családi temetkezési urna találtatott. . ." A kápolna ugyan ma már topográfiailag nem azonosítható, a térkép megjelölése azonban, s az előbbi helyrajzi adatok elegendőek a szarkofág helyének megállapításához. Támpontot ad Buda város allodiuma a királyi út közelében —, az „egykori fürdő" pedig római kori hypocaustum volt. A téglaégető kemencék Budán a későbbi Drasche-téglagyár helyén álltak — tehát pontosan: a mai Vasas-sporttelep, a II. ker. Pasaréti-út 11—13. sz. telkén. A lelőhely Aquincum tágabb környékének talán leggazdagabb római temetőjéről vált később ismertté, ahol nem egy hasonlóan gazdag sírt találtak.[1]

A szép régészeti lelet nem maradt Magyarországon, hanem mint annak idején annyi más értékünk, műkincsünk, császári ajándék lett.[2] Grassalkovich Antal gróf, a bécsi udvari kamara akkori elnöke, amint tudomást szerzett az értékes régiségekről Pozsonyban, levelet írt a budai magisztrátusnak. Miller Ferdinánd közli könyvében a levelet, s a budaiak válaszát is.

Grassalkovich közli a magisztrátussal —, megbízható forrásból megtudta, hogy „valamiféle örökmécsest" vagy „régi családi kincset" találtak valakinek a sírjában, s ezt jelenleg Budán őrzik. Véleménye szerint ez a ritkaság igen kedves lesz a felséges császárnak — és ha a magisztrátus úgy határoz, hogy felajánlja ajándékként, úgy legalábbis Pozsonyba el kell küldeni hozzá a költségek kiegyenlítése céljából —, és hogy saját maga nyújthassa át őket a felségeknek a budaiak nevében. — A levél egyébként 1755 végén kelt, hogy a leleteket addig hol őrizték, nem tudjuk. — A magisztrátus természetesen „nem tudott nem készséges lenni, hogy a legalázatosabb lekötelezettséggel és hódolattal át ne nyújtsa ezt a régiséget kegyelmességednek" — azzal, hogy őket a császár legmagasabb kegyeibe méltóztassék majd ajánlani. A válaszlevél közli Grassalkovichcsal, hogy „a rájuk pazarolt sok kegye után már nem is méltóak erre az újabb jóságára", — és a barokkos stílusban, szolgai alázat hangján írt levélhez csatolták a fenti leltárat és rajzot is. A leleteket pedig ládába zárva, lepecsételve Pozsonyba szállították.

A budai magisztrátus levele a régiségek ügyében 1756. január 9-én kelt, és 20-án már Pozsonyból küldi köszönetét Grassalkovich, azzal a pár soros irattal együtt, melyet Bécsből Koch Ignác bárótól, a császári kamara titkárától kapott. — Miller ezeket is közli művében. Grassalkovich örömét fejezi ki a szép leletek felett, biztosítja a budai tanácsot hogy a császári fenség gondol rájuk, — Koch Ignác pedig gratulál a grófnak. Értesíti, hogy a régiségek a fenségeknek is nagyon tetszettek, de még nem döntötték el, hogy elfogadják-e. Ennyit tudunk a Pasaréti úti római leletről és vándorútjáról.

Feltűnő azonban, hogy Miller Ferdinánd — akinek könyve a magyar eredet-mondától, Attilától kezdve egészen Mária Teréziáig, Buda egész történetéről szól — teljes hat oldalon foglalkozik ezzel a régészeti lelettel, képét is közli, — hisz egész műve sem nagy terjedelmű. Céltalan lenne személyével foglalkoznunk, de talán érdemes megemlítenünk egy másik, kéziratban maradt munkáját is, mely hasonló irányú érdeklődéséről tanúskodik. Ez Buda templomairól és szobrairól szól, s bizonyára éppúgy hasznos adatokat nyújthat várostörténészeink számára, mint ez az ismertebb.[3] — Miller jogász volt, ügyvéd, majd Buda város jegyzője —, élete végén azonban érdeklődése kiterjedt városunk története, műemlékei, régiségei felé is. A múzeumi tudományok iránti hajlamát úgy látszik fia, Miller Jakab is örökölte, aki később a Nemzeti Múzeum igazgatója volt. — Amikor tehát ezt a tudománytörténeti dokumentumot közöljük, egyúttal fővárosunk múltjának egyik régi kutatójáról is megemlékezünk.

[1] Budapest Műemlékei. 1955. 13—35. — *Szilágyi J.:* Aquincum. 1956. 92.

[2] Ugyanaz a sors érte tehát, mint a Torkos László által 1748-ban a győri kalendáriumban közölt, Győr és Komárom közt talált feliratos szarkofágot. L. *Kanozsay M.:* A Magyarországon megjelent első provinciális római régészeti tanulmány. Rég. Dolg. — Diss. Arch. 3 (1961) 61—69.

[3] *Miller Joh. Ferd.:* Historographia de Ecclesiarum... Sacellorum, Colossorum... in Libera Regia ac Metropolitana Civitate Budensi. Numero I. (Kézirat a MNM.-ban, ill. az Orsz. Széchenyi Könyvtárban)

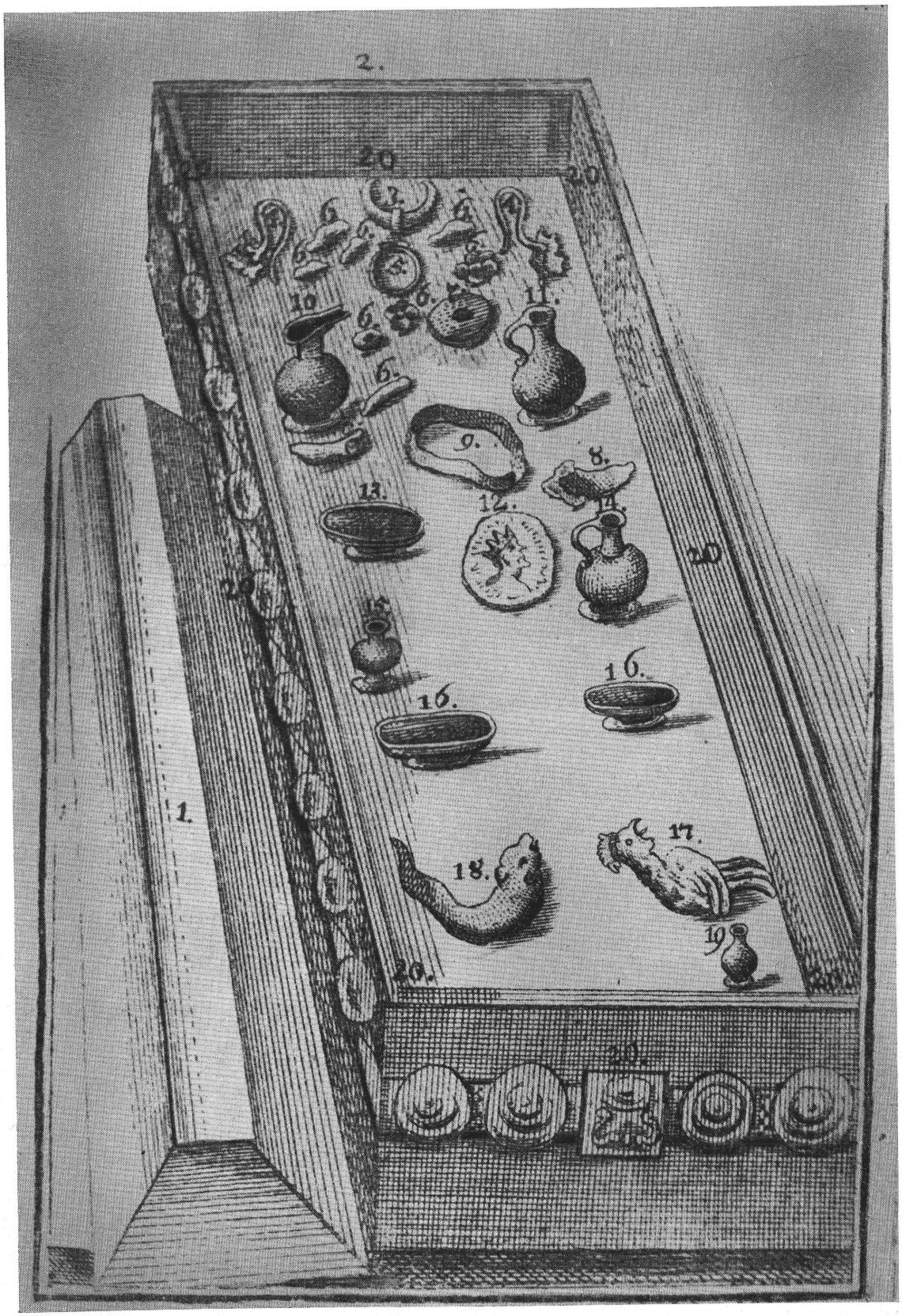

1. kép. Római szarkofág képe J. E. F. Miller művében
Abbildung eines römischen Sarkophags aus dem Werk des J. E. F. Millers

MIKLÓS GÁBORI

EINE ZWEIHUNDERTJÄHRIGE ANGABE ÜBER DIE ALTERTÜMER VON BUDAPEST

Die auf dem Gebiet der Hauptstadt vonstatten gehenden intensiven Forschungen, die immer neueren Funde, Ergebnisse, lenken unsere Aufmerksamkeit von jenen Angaben ab, die dereinst die ersten Schritte in der Archäologie von Budapest bedeutet haben. Tragen diese Angaben heute auch kaum etwas zu unseren Kenntnissen bei, die auf modernen Grundlagen ruhen, — ihr wissenschaftsgeschichtlicher Wert wird jedoch immer erhalten bleiben.

Als früheste archäologische Angabe war uns bisher das 1778 erschienene Werk von Schönwisner bekannt, das von der ersten archäologischen Ausgrabung auf dem Gebiet von Budapest berichtet. Eine noch ältere Angabe gelangte jetzt in unsere Hände in dem 1761 erschienenen „Epitomae vicissitudinum... de Libera Regia ac metropolitana Urbe Budensi" betitelten Buch von J. E. F. Miller, das einen 1752 entdeckten Fund aus der Römerzeit beschreibt.

Das in lateinischer Sprache abgefasste Buch, dem auch der hier veröffentlichte Stich angehört, gibt eine kurze Beschreibung über die Masse der, mit einem steinernen Deckel ganz bis dahin gut verschlossener „Steinurne", sowie ihren Fundplatz „in der Nähe der königlichen Strasse, auf dem Hügel oberhalb der Ziegelbrennöfen, nahe dem Allodium der Stadt Ofen, neben dem Steinbrückchen, in der Nachbarschaft des einstmaligen Bades" — zählt sodann die darin gefundenen Funde auf. — Das auffallend reiche spätrömische Sarkophag war durch eine Valerianus—Münze datiert, die Beigaben sind auch auf Grund des Stiches leicht zu bestimmen. Der Gegenstand Nr. 9 „malluvium cupreum" erhielt, seiner Form wegen, den Namen Waschschüssel — Handwaschbecken; der Gegenstand Nr. 10, ein Öllicht, erhielt aus der zeitgenössischen lateinischen Sprache die Bezeichnung „pro igne perpetuo". Der Gegenstand Nr. 17 „Basiliscus" ist dem Stich nach eine, einem Hahn ähnliche, stilisierte Tierstatuette, Nummer 18 „Wassereidechse" dürfte vielleicht eine Delphin darstellende Bronzstatuette gewesen sein. Auf Grund der auf die Fundstelle bezüglichen Angaben und einer Karte, kann die Fundstelle des Sarkophags und die Nummer des heutigen Grundstückes genau festgestellt werden. Die im Jahre 1752 „auf zweihundert Schritte von der, vom Bürger und Kaufmann Jakob Cetto aus Gelöbniss errichteten Kapelle gefundene heidnische Familienbestattung" kam seinerzeit am heutigen Sportplatz, II. Bezirk, Pasaretistrasse 11—13 zum Vorschein, wo uns ein reicher, römerzeitlicher Friedhof bekannt ist.

Der schöne Fund blieb nicht in Ungarn. Miller gibt auch jene Korrespondenz bekannt, die vom weiteren Schicksal der Gegenstände berichtet. Graf Anton Grassalkovich, der damalige Präsident der Wiener Hofkammer, teilt in einem Brief aus Pozsony (Pressburg) dem Magistrat von Ofen mit, dass den kaiserlichen Hoheiten die Stücke ein sehr willkommenes Geschenk wären, und der Magistrat soll diese zur Weiterleitung ihm zusenden. In Begleitung eines Briefes, in dem reichlich barocke Wendungen gebraucht waren, übermittelt der Magistrat Grafen Grassalkovich die Funde samt Liste und Zeichnung, ferner mit der Bitte, die Herren des Magistrats der allerhöchsten Gnade des Kaisers zu empfehlen. — Der darauffolgende Brief ist die Antwort des Grafen Grassalkovich, der seiner Freude über die schönen Altertümer Ausdruck gibt. Gleichzeitig legt er den aus Wien empfangenen Brief des Sekretärs der kaiserlichen Kammer, des Baron Ignaz Koch bei, in dem dieser dem Grafen gratuliert und ihn verständigt, dass den Hoheiten die Funde ausgezeichnet gefallen haben, sie jedoch noch keine Entscheidung getroffen haben ob sie das Geschenk annehmen wollen.

Auffällig ist — dass Miller, dessen Buch von nicht grossem Umfang, von der ungarischen Ursprungssage, von Attila (Etzel) an, ganz bis Maria Theresia die vollständige Geschichte von Ofen umfasst, diesem archäologischem Fund volle sechs Seiten widmet, und auch sein Bild veröffentlicht. In einem anderen seiner Bücher berichtet er über die Kirchen und Statuen von Ofen. Miller war Jurist, Advokat, sodann Notar der Stadt Ofen — gegen sein Lebensende wandte sich sein Interesse der Geschichte, den Denkmälern, den Altertümern der Stadt zu. Diese Neigung erbte auch sein Sohn, Jakab Miller, der Direktor des Ungarischen Nationalmuseums wurde. Als wir diese wissenschaftlichgeschichtliche Angabe veröffentlichen, gedenken wir auch gleichzeitig eines alten Forschers der Vergangenheit Budapests.

PARRAGI GYÖRGYI

ÚJABB KÉSŐ-RÓMAI LELETEK A BÉCSI ÚTON

1959—1961-ben a volt Viktória-téglagyár helyén, a Kísérleti Lakótelep házalapozásai során késő-római sírok kerültek elő. 1961 őszén kutatóárkot húztunk a bölcsőde kertjében, a temető kiterjedésének megállapítása céljából.

A Viktória-téglagyár és a szomszédos Bohn-téglagyár területéről a múlt század közepe óta rendszeresen kerültek elő téglasírok, szarkofágok, gazdag leletanyaggal.[1]

A Bécsi út vonalában a római korban út húzódott, az út mellett temetők helyezkedtek el. Még az eraviszkusz őslakosság használatában levő égetéses temető került elő a Bécsi út 82. számú telken. A II. század folyamán temetkeztek a Bécsi út 101—102. szám alatt napfényre került temetőben.[2]

A Bécsi út 98. sz. alatt Nagy Tibor tárt fel 1941-ben egy későrómai temetőt,[3] itt téglasírok, másodlagosan felhasznált sírkövekből összeállított sírok kerültek elő, az érmek II. Constantiustól Gratianusig határozhatók meg.

A Kísérleti Lakótelepen elhelyezkedő temető nagy kiterjedésű, a mai Bécsi út vonalától húzódik kelet felé, központja a bölcsőde és a 620. épület közötti területen volt.

A feltárási munkát nehezítette az egész épületet beborító 250—300 cm vastag téglagyári törmelék feltöltés.

Sírleírások:

1. sír. 514/a épület.[4]

Téglalapokból összeállított sír, hossza 170 cm, szél. 50 cm. É—D-i tájolású, fej az északi részen. Melléklet: bronz bulla (15. kép).

2. sír

Téglalapokból összeállított koporsó, hossza 180 cm. É—D-i irányú, fej az É-i részen. Mellékletek: Bal térdénél szürke tál (7. kép), belseje világosabb, kívül sötétebb szürkére égetve. Pereme egyenesen kihajlik és hornyolt. Száj átm.: 16 cm, mag.: 6 cm. — Pirosra égetett, jól iszapolt vékony falú bögre, hornyolt oldallal. Mag.: 10 cm, száj átm.: 8 cm (8. kép).

3. sír 514/b épület.

Kőlapokból összeállított koporsó, sarkainál habarccsal megerősítve. Hossza 150 cm, szél.: 50 cm. ÉK—DNY-i tájolású, a váz nyújtott helyzetben feküdt. Mellékletek: lábánál lóhere alakú kiöntőjű korsó, nyakgyűrűvel, világos citromsárga mázzal. Mag.: 22 cm, száj átm.: 5 cm (9. kép).

[1] *Alföldi A.—Nagy L.:* Budapest Története I_2. Budapest, 1942. 468.

[2] Uo. 465.

[3] *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII (1943) 374.

[4] A dolgozatban szereplő 514, 620 stb. számok a Kísérleti Lakótelep egyes házait jelzik, melyek alapozásánál a sírok előkerültek. 1—10. számú sírok 1959-ben; 11—16. számú sírok 1960-ban kerültek elő.

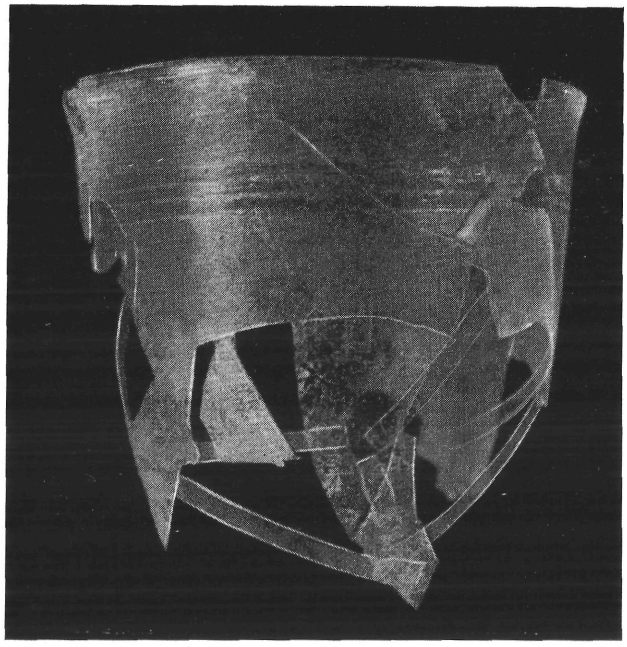

1. kép. 46. sír: pohár
Grab 46: Becher

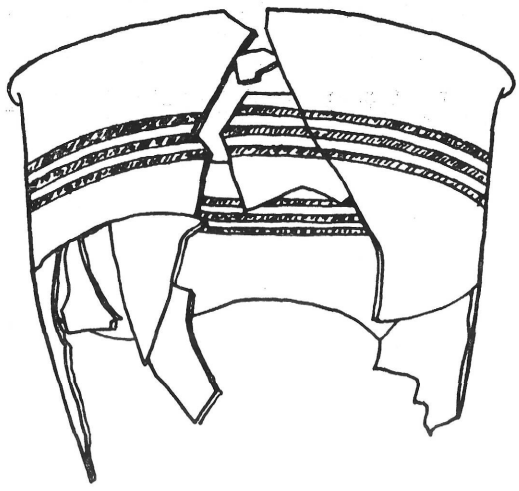

2. kép. 46. sír: üvegpohár
Grab 46: Glasbecher

4. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolású. Egyik téglán I. Valentinianus kori bélyeg[5] (42. kép).

5. sír. 115 épület.

Koporsó nélküli csontvázas sír. É—D-i tájolású, a fej az É-i részen. A csontváz egy sor falazótéglával volt lefedve. Melléklet nem volt.

6. sír

Téglasír. ÉNY—DK-i tájolású, a fej a DK-i részen. Csontváz 170 cm hosszú. Melléklet nem volt.

7. sír. MOT épület.

Téglalapokból összeállított koporsó, É—D-i tájolású, Bolygatott. Mellékletek: kisméretű gyűrű, kereszttel díszítve, kereszt körül koszorú; — kis fém pálcika; kisméretű ládika lemezborítóinak töredékei. A méretek után ítélve valószínűleg gyermeksír lehetett.

8. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír, É—D-i tájolású. Előzővel párhuzamosan feküdt. Melléklet: vastőr, hossza 18 cm (41. kép).

9. sír

Kőlapokból összeállított koporsó, hossza 180 cm, szél.: 80 cm ÉK—DNY-i irányítású. Bolygatott, melléklet nem volt.

10. sír

Egy tömbből faragott kőkoporsó, hossza 2 méter, szél.: 1 méter, kőlap vastagsága 20 cm. Bolygatott, melléklet nem volt.

11. sír. 620 épület.

Téglalapokból összeállított sír, hossza 120 cm. NY—K-i tájolású. Mellékletek: üvegpohár (12. kép) félgömb alakú, keskeny gyűrűs talppal. Mag.: 7,5 cm, száj átm.: 5 cm. — Kerek átmetszetű bronz huzalból készült karperec, végei egymásba hajlanak. Átm.: 3,5 cm. Levél alakú veret (13. kép). Csontváz nyakánál egy db III. századi átfúrt kisbronz.

[5] *Szilágyi J.*: Pannóniai bélyeges téglák. XXVI. t. 10, 12, 13 ábra.

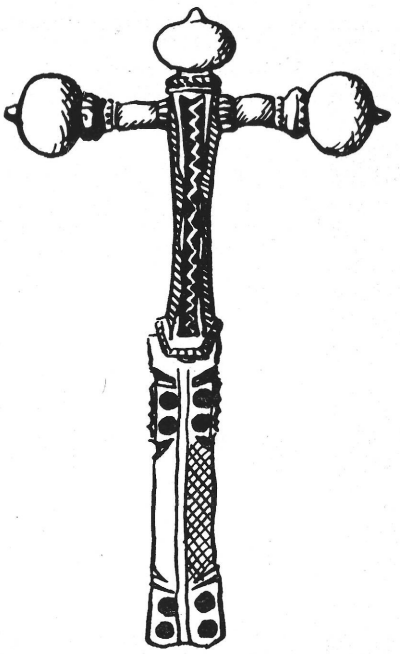

3. kép. 46. sír: fibula
Grab 46: Fibel

4. kép. 46. sír: fibula
Grab 46: Fibel

12. sír

Téglalapokból összeállított koporsó, ÉNY—DK-i tájolású. Az előző sírral szemben feküdt. Az iszapos talajban a csontok szétmállottak. Melléklet nem volt.

13. sír

Téglakoporsó, NY—K-i tájolású, fej Ny-on. Teljesen kibontani nem tudtuk, mivel a modern épület fala alá húzódott. Melléklet a sírban nem volt.

14. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolással. Melléklet: gömbhasú üvegpohár, nyaki része letörött. Mag.: 10 cm. Gömbhasú üvegpohár, törött. Talp átm.: 4,5 cm (18. kép).

15. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolású. Fej Ny-on. Bolygatott. Mellékletek: barna ólommázas korsó, gyűrűs talppal, körte alakú testtel. A fül a perem alól indul. Mag.: 20 cm, száj átm.: 3,5 cm (10. kép).

16. sír

Téglalapokból összeállított sír, hossza 170 cm, szél.: 50 cm. ÉNy—DK-i tájolású. Bolygatott. Mellékletek: egyfülű szürke bögre, keskeny, vágott peremmel, peremből induló, osztatlan füllel, sima talpú. Mag.: 11,5 cm, száj átm.: 7,5 cm (11. kép).

Bölcsőde alapozási árka.

17. sír

Épületfaragványokból, szarkofág feliratos oldallapjából összeállított koporsó (35. kép). Hossza 2 m, szél.: 83 cm, mélysége 80 cm. ÉNy—DK-i tájolású. Két halott feküdt benne. A sír bolygatott volt, melléklet nélkül.

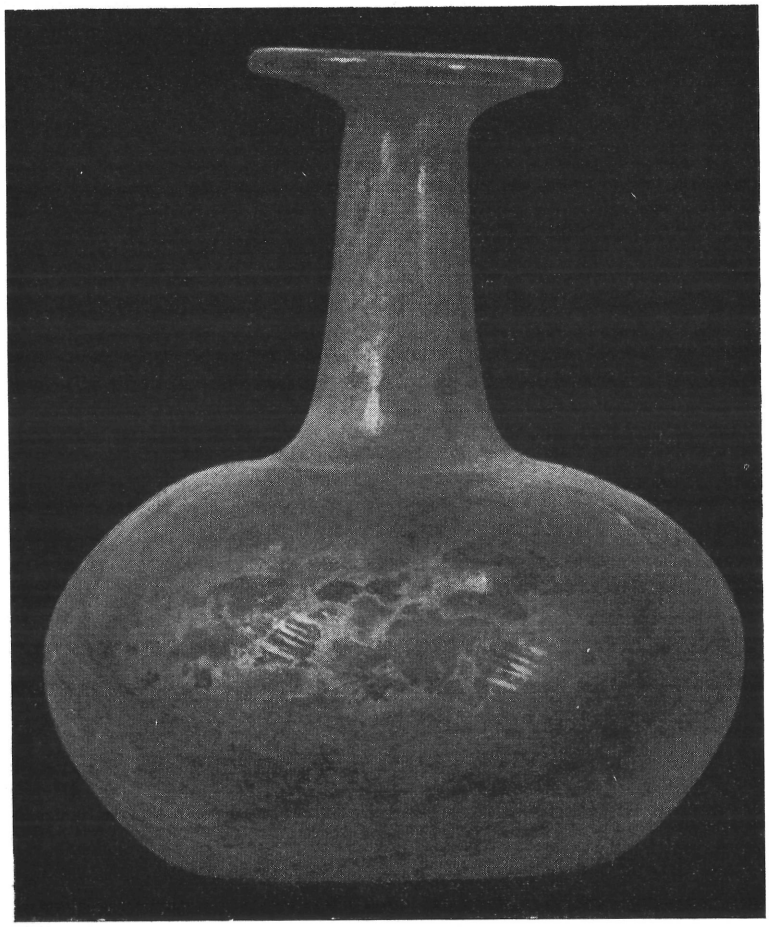

5. kép. 48. sír: üvegpalack
Grab 48: Glasflasche

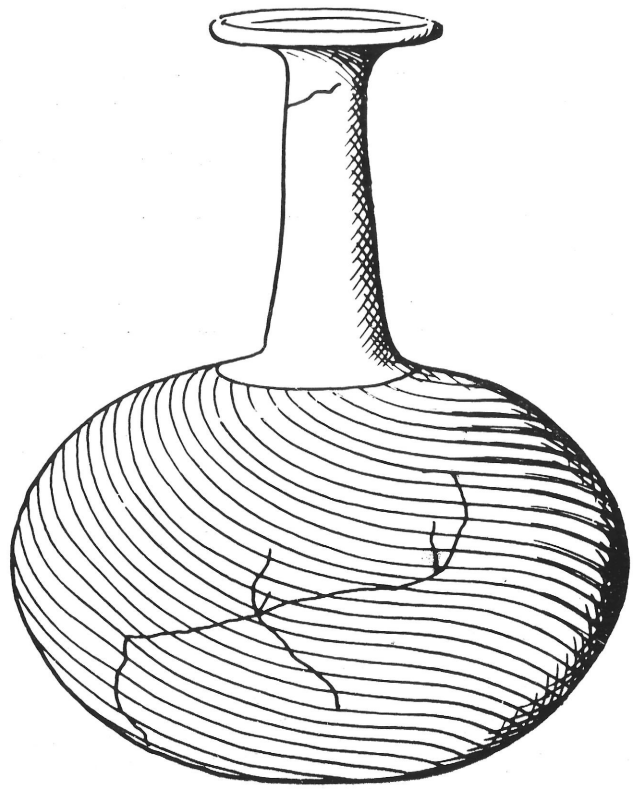

6. kép. 48. sír: üvegpalack
Grab 48: Glasflasche

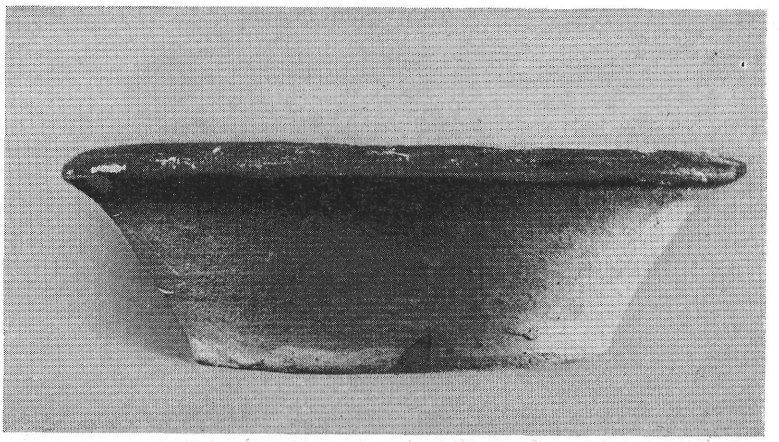

7. kép. 2. sír: szürke tál
Grab 2: Graue Schüssel

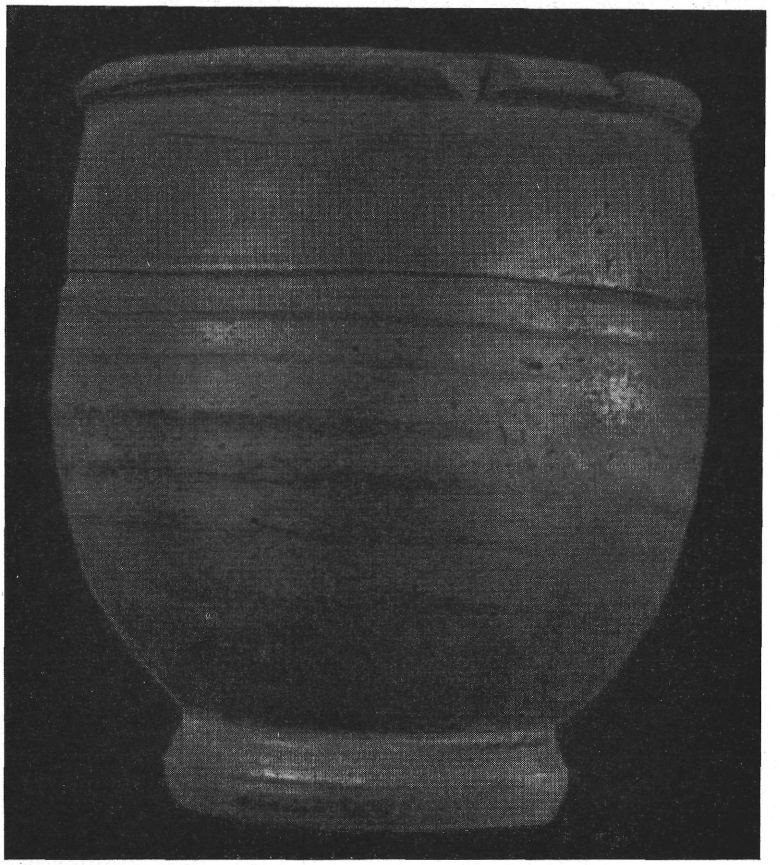

8. kép. 2. sír: piros bögre
Grab 2: Roter Becher

18. sír

Kőlapokból, másodlagosan felhasznált sírkő töredékekből összeállított koporsó. ÉNy—DK-i tájolású, az előzővel párhuzamosan feküdt. Melléklet a sírban nem volt (36—37. kép).

19. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolású, melléklet nélküli.

20. sír

Téglalapokból összeállított sír, hossza 195 cm, szél.: 40 cm. K—Ny-i irányítású, fej K-en. Melléklet nincs.

21. sír

Téglasír, hossza 120 cm, szél.: 43 cm. Ny—K-i irányítású, fej Ny-on. A csontok szétmállottak, melléklet nem volt.

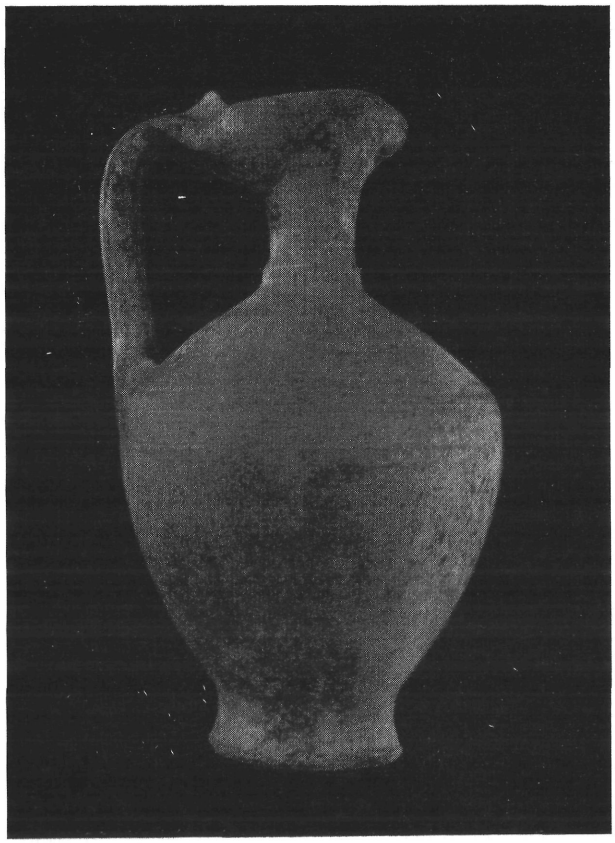

9. kép. 3. sír: lóherés kiöntöjű korsó
Grab 3: Krug mit kleeförmigem Ausguss

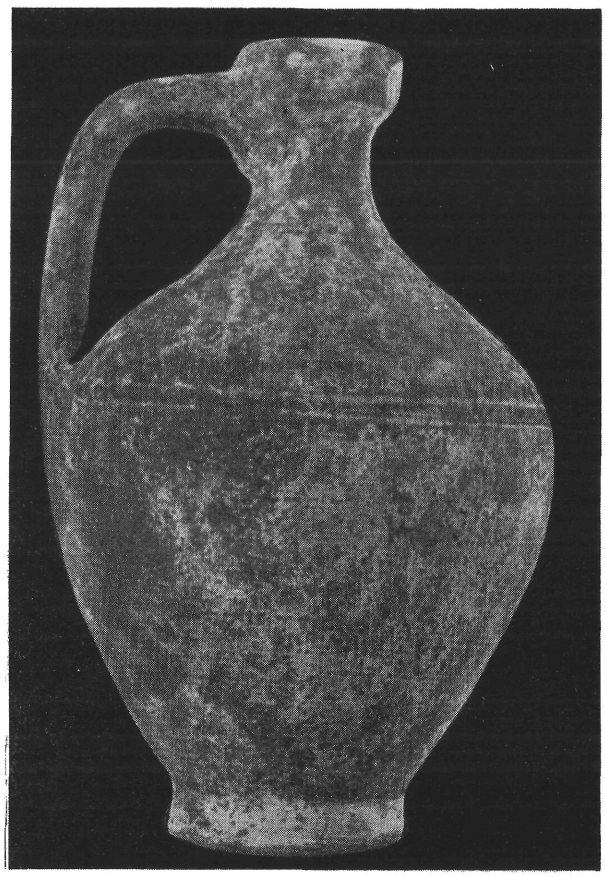

10. kép. 15. sír: korsó
Grab 15: Krug

11. kép. 16. sír: szürke bögre
Grab 16: Grauer Napf

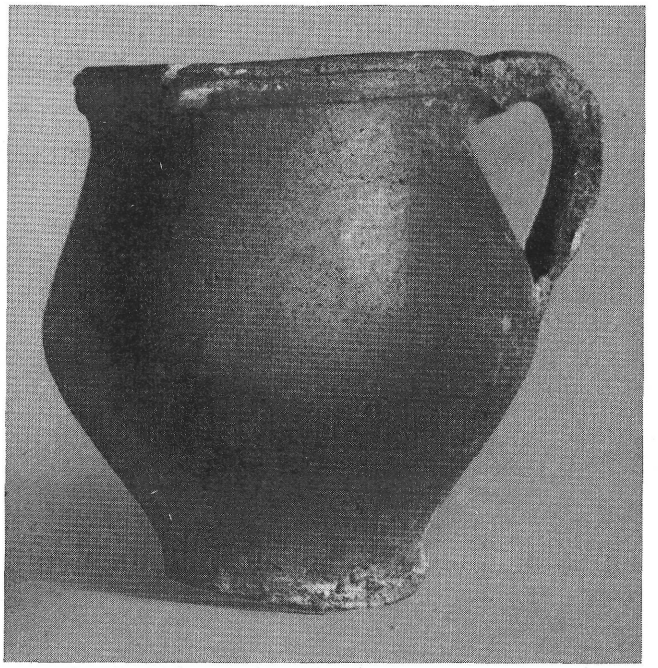

12. kép. 11. sír: üvegpohár
Grab 11: Glasbecher

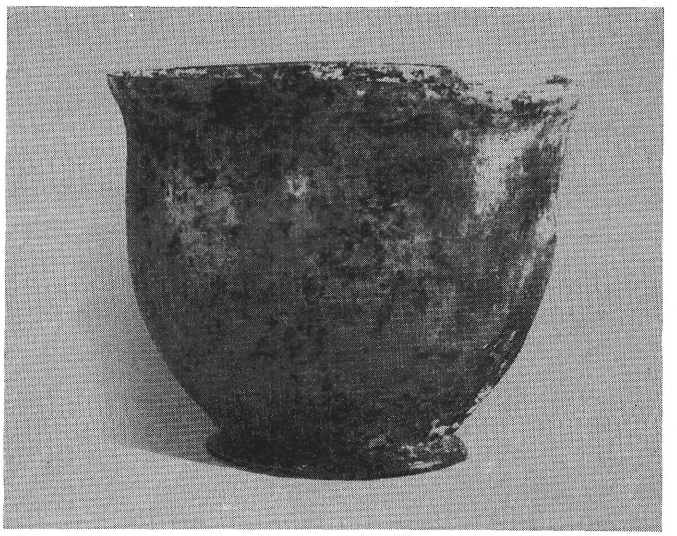

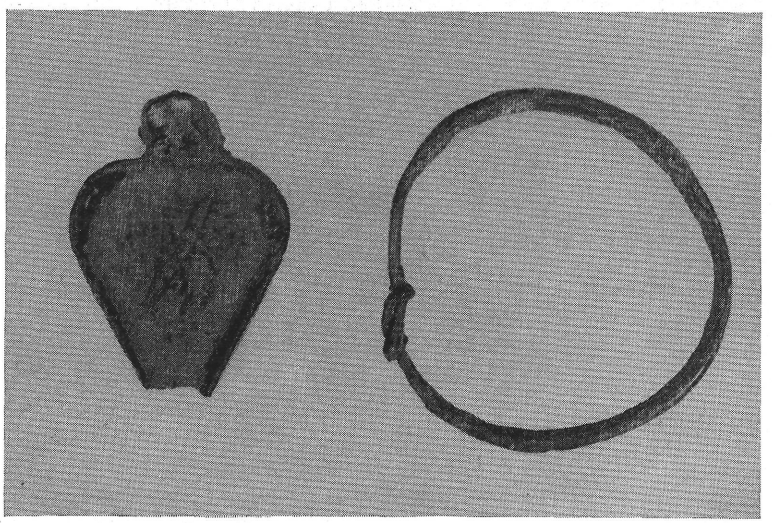

13. kép. 11. sír: leletek
Grab 11: Grabfunde

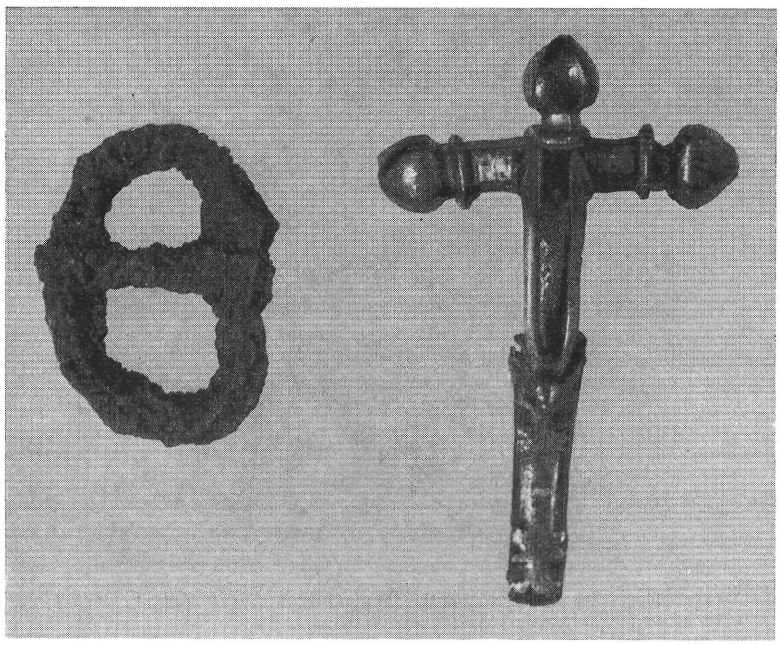

14. kép. 47. sír: leletek
Grab 47: Grabfunde

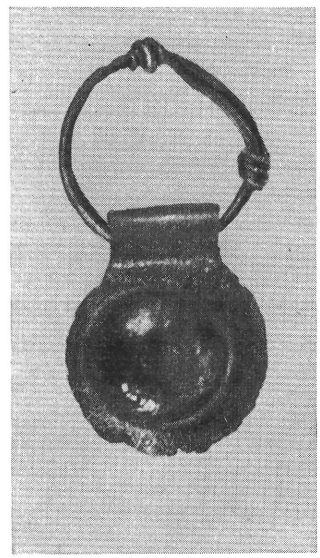

15. kép. 1. sír: bronz bulla
Grab 1: Bronzene Bulle

16. kép. 49. sír: mázas palack
Grab 49: Glasiertes Gefäss

17. kép. 49. sír: szürke bögre
Grab 49: Grauer Napf

18. kép. 14. sír: gömbhasú üvegpohár
Grab 14: Kugelförmig gebauchter Glasbecher

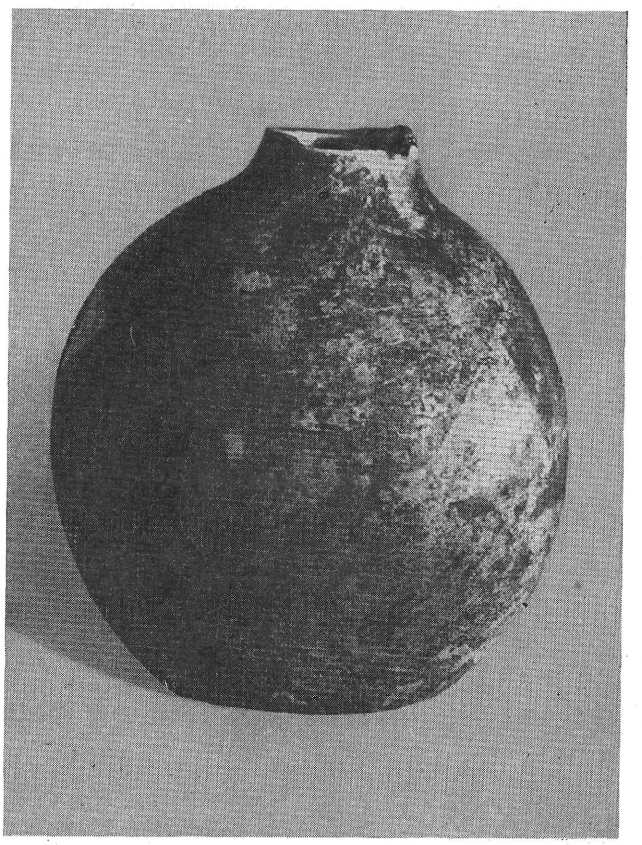

19. kép. 34. sír: üvegpohár
Grab 34: Glasbecher

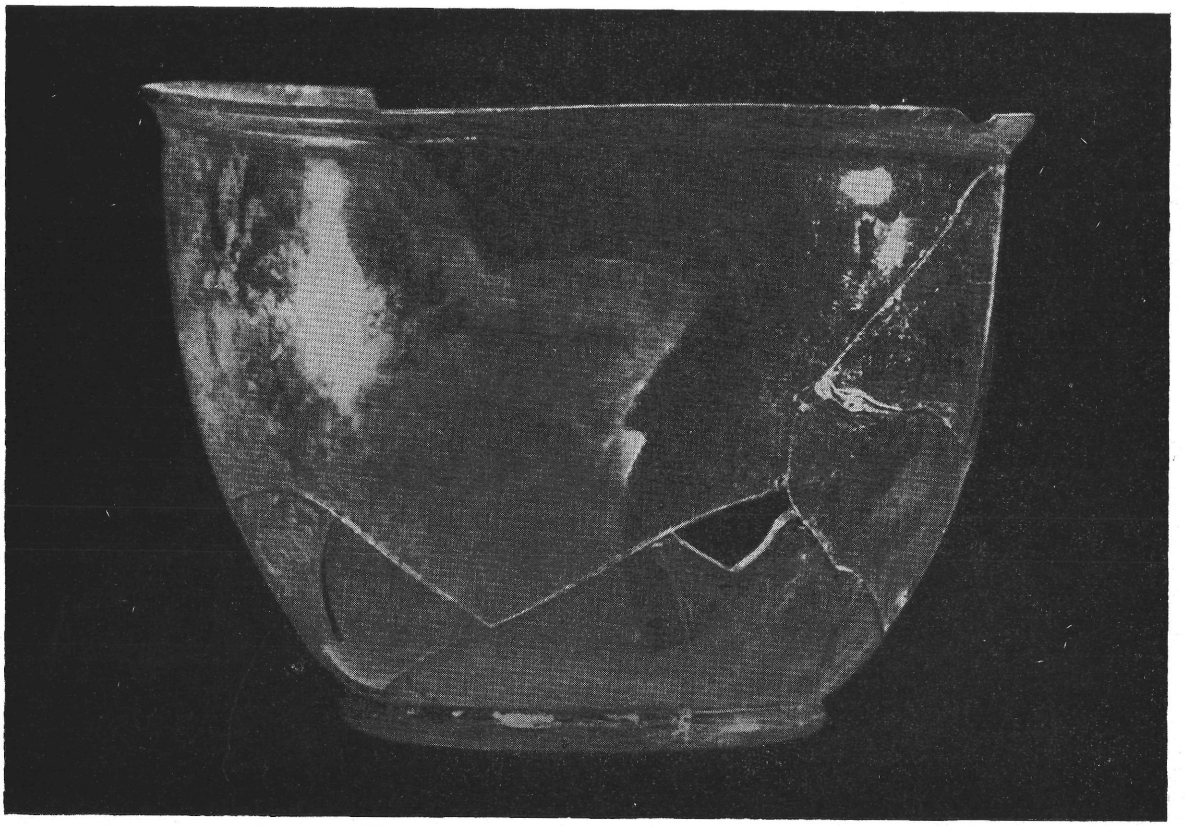

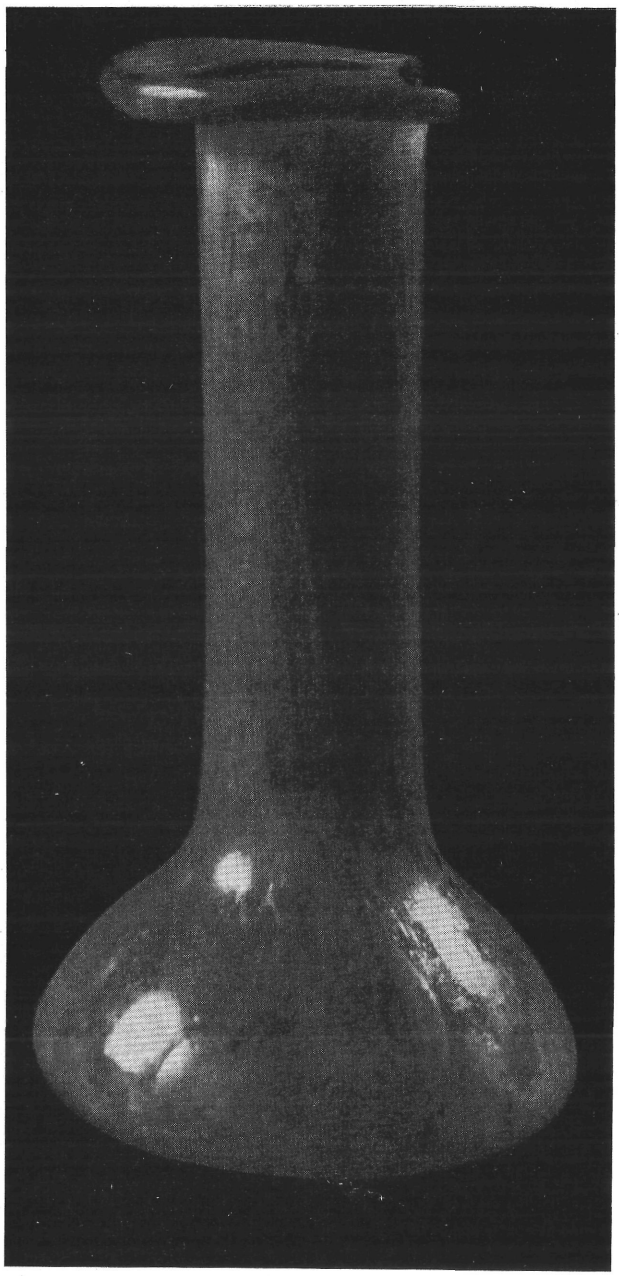

20. kép. 28. sír: illatszeres üveg
Grab 28: Salbengefäss

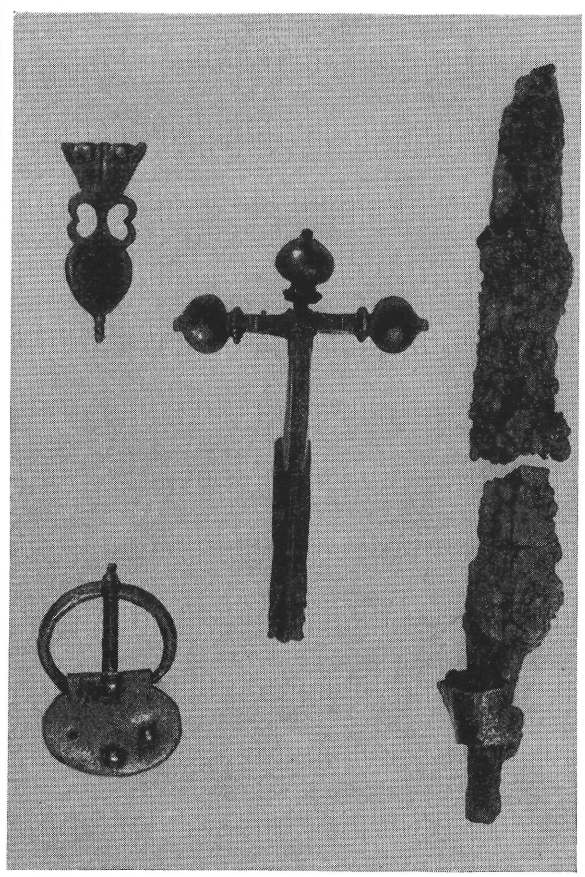

21. kép. 44. sír: leletek
Grab 44: Grabfunde

22. kép. 44. sír: citromsárga mázas edény
Grab 44: Zitronengelbes glasiertes Gefäss

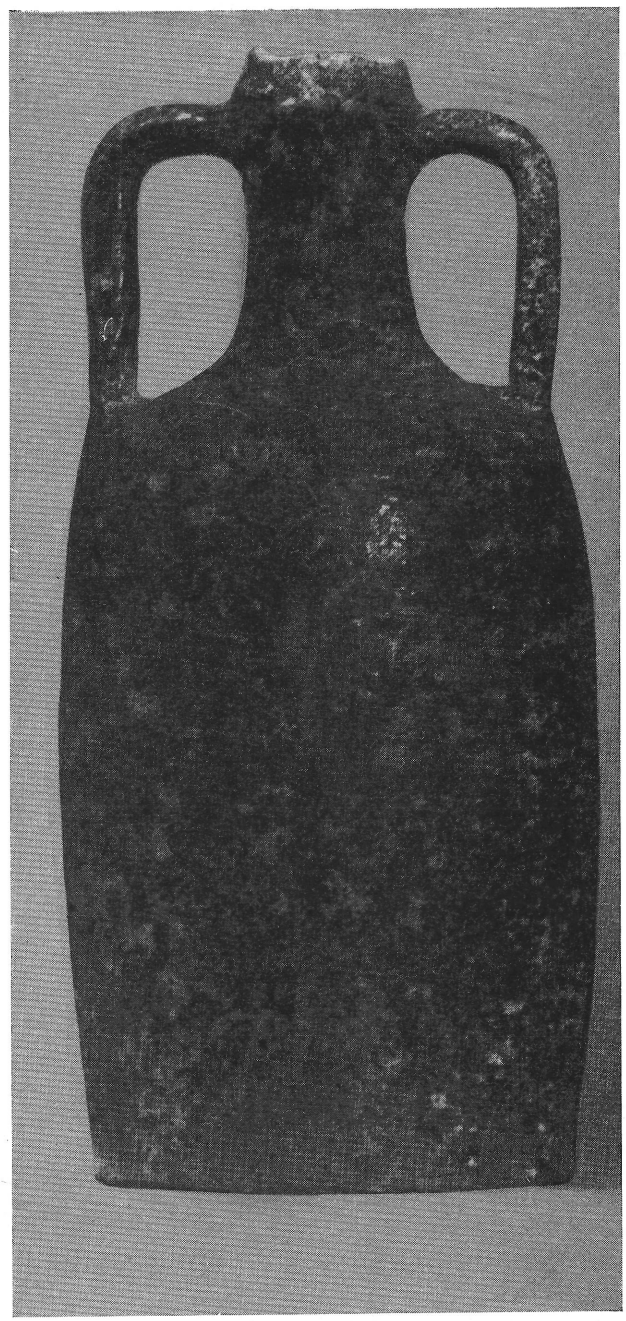

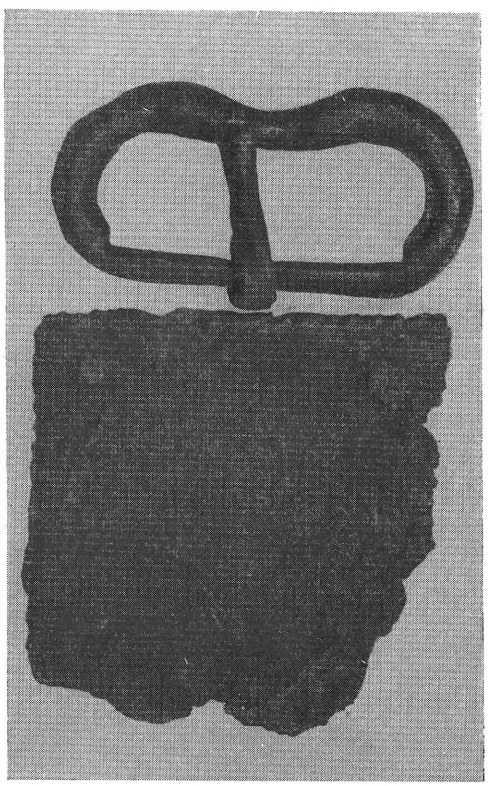

23. kép. 43. sír: bronz övcsat
Grab 43: Bronzene Gürtelschnalle

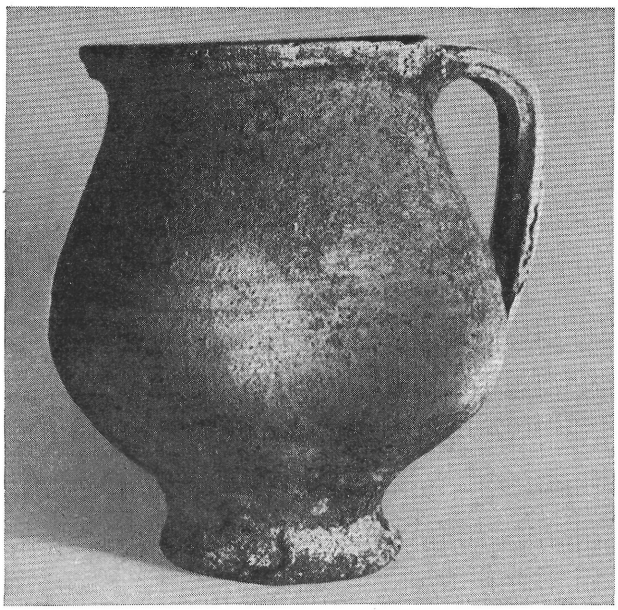

24. kép. 29. sír: szürke bögre
Grab 29: Grauer Napf

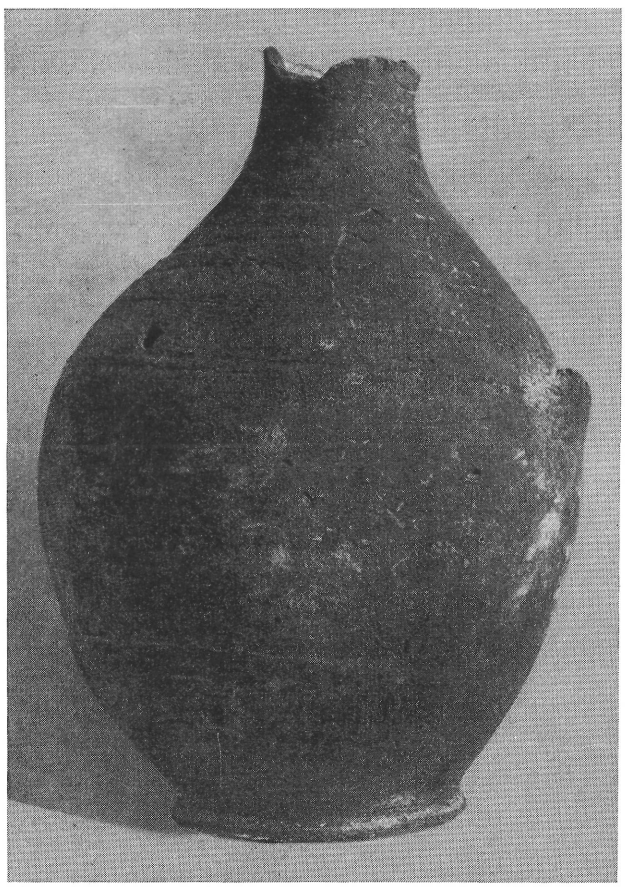

25. kép. 32. sír: szürke korsó
Grab 32: Grauer Krug

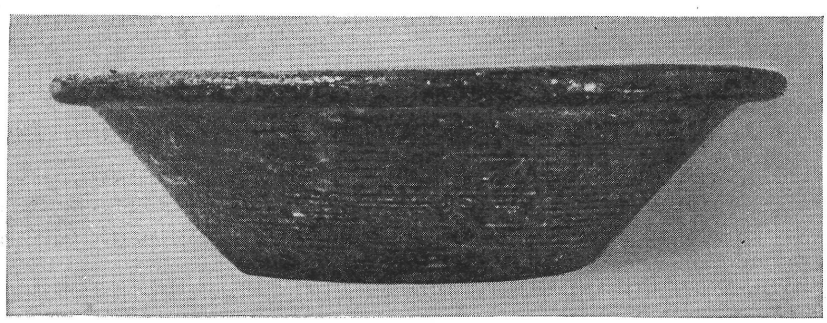

26. kép. 32. sír: szürke tál
Grab 32: Graue Schüssel

27. kép. 38. sír: szürke korsó
Grab 38: Grauer Krug

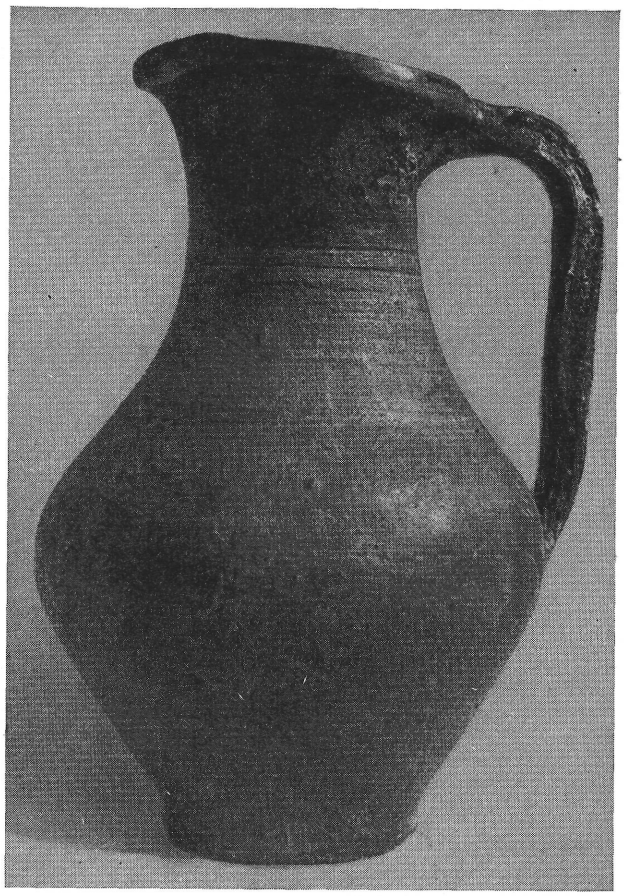

22. sír

Téglasír, teteje kőlappal lefedve, hossza 120 cm, szél.: 40 cm. É—D-i tájolású. A csontok szétmállottak, melléklet nem volt.

23. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Melléklet a sírban nem volt.

24. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír, kőlappal lefedve. Ny—K-i tájolású. Melléklet nélküli.

25. sír

Téglasír, hossza 190 cm, szél.: 50 cm, oldala kő és tégladarabokkal kirakva. Ny—K-i tájolású, fej K-en. Mellékletek: nyitott végű bronz karperec X alakú bekarcolásokkal díszítve (43. kép), átm.: 6 cm.

26. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír. ÉNy—DK-i tájolás, fej az ÉNy-i részen. Csontváz hossza 167 cm. Mellékletek: két db kerek átmetszetű huzalból készült karika fülbevaló. Átm.: 2,2 cm.

27. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír. É—D-i tájolású, fej É-on. Melléklet nem volt. A sír a 20. sír mellett feküdt.

28. sír

Téglakoporsó, tetején két sor téglával fedve. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Melléklet: kis illatszeres üveg. Mag.: 10 cm (20. kép).

29. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír, É—D-i tájolású. Melléklet: kis szürke bögre, enyhén kihajló, keskeny peremmel, perem alól induló füllel. Mag.: 10 cm, száj átm.: 8 cm (24. kép).

30. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír. K—Ny-i tájolású, fej K-en. Csontváz hossza 165 cm. Melléklet: bronz lemez borítású faládika töredékei, rossz állapotban maradt fenn.

31. sír

Téglasír, ÉNy—DK-i tájolású, melléklet nincs.

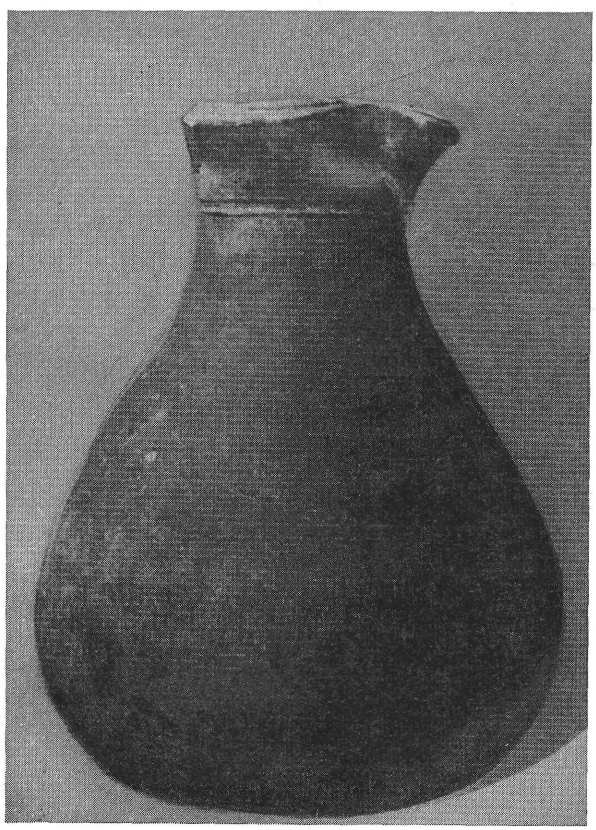

28. kép. 39. sír: szürke kancsó
Grab 39: Graue Kanne

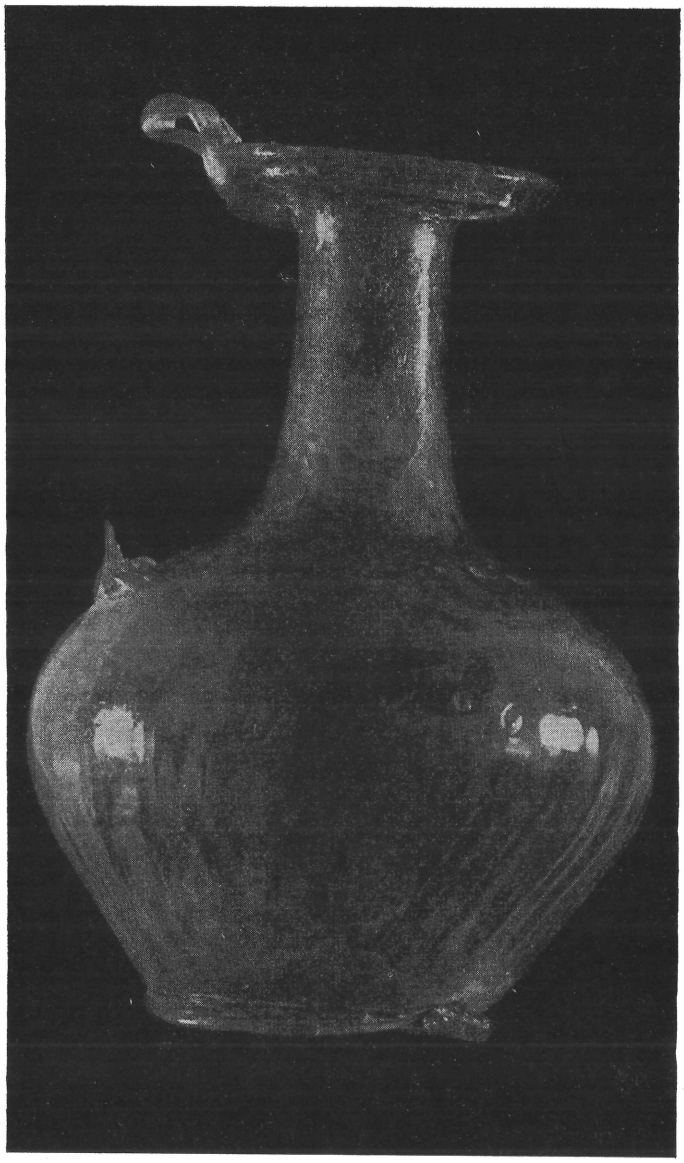

29. kép. 45. sír: üvegkorsó
Grab 45: Glaskrug

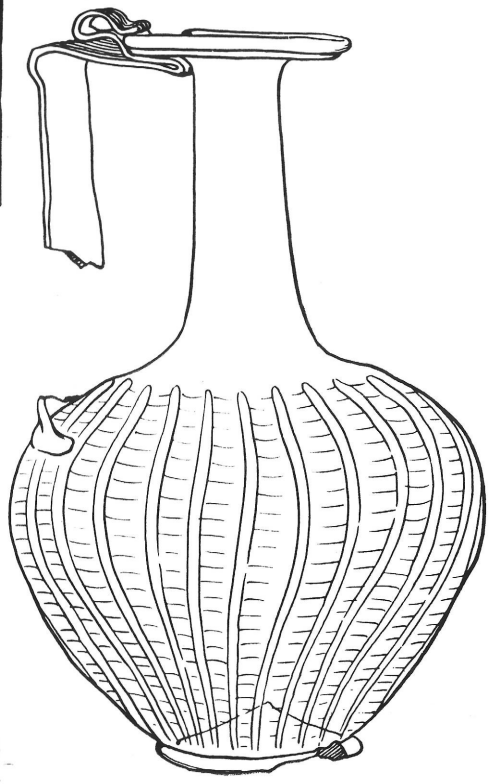

30. kép. 45. sír: üvegkorsó
Grab 45: Glaskrug

31. kép. 40. sír: karkötő
Grab 40: Armband

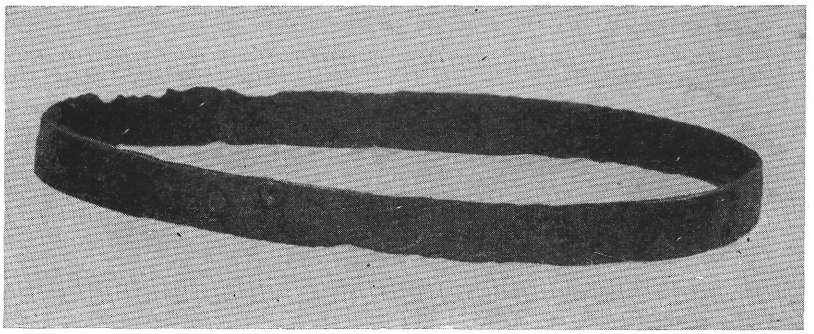

32. kép. 40. sír: karkötő
Grab 40: Armband

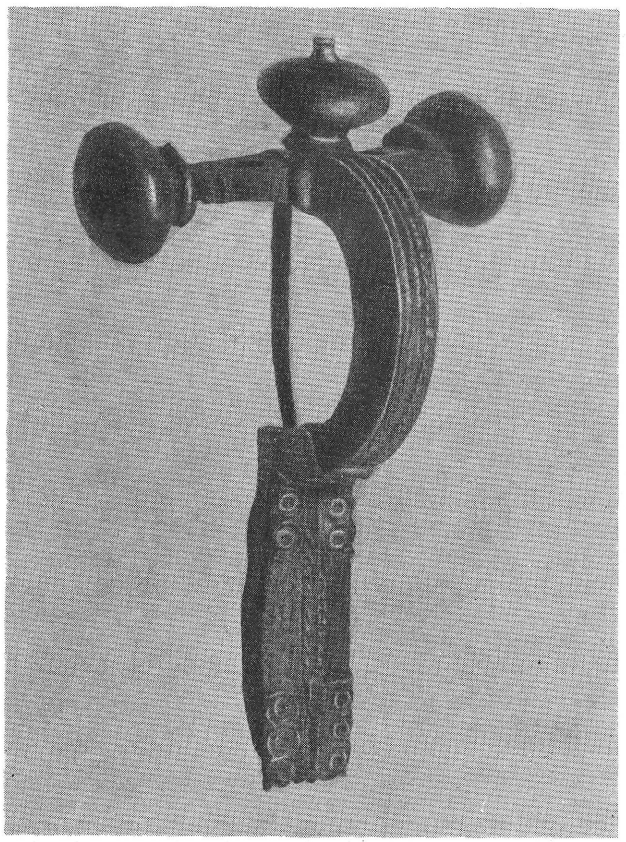

33. kép. 45. sír: fibula
Grab 45: Fibel

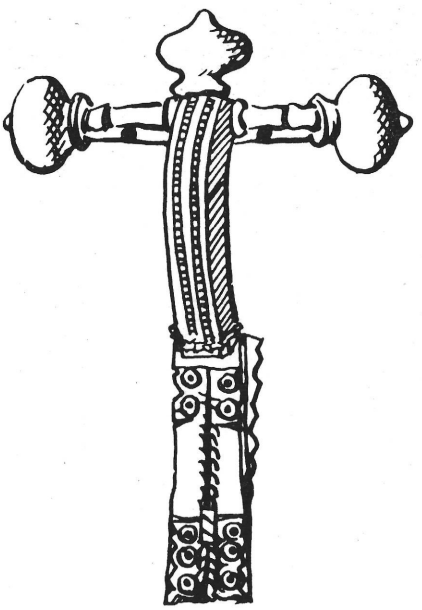

34. kép. 45. sír: fibula
Grab 45: Fibel

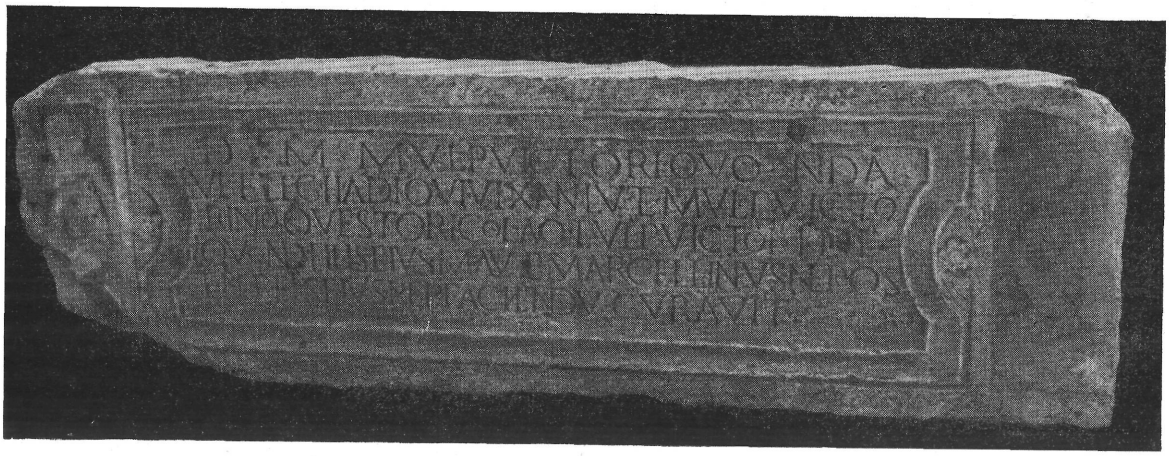

35. kép. 17. sírnál másodlagosan felhasznált szarkofág oldala

Grab 17. Sekundär verwendete Sarkophagwand

36. kép. 18. sírnál másodlagosan felhasznált sírkő töredéke

Grab 18. Sekundär verwendetes Grabsteinfragment

37. kép. 18. sírnál másodlagosan felhasznált sírkő töredéke

Grab 18. Sekundär verwendetes Grabsteinfragment

38. kép. 51. sírnál másodlagosan felhasznált kő
Grab 51. Sekundär verwendeter Grabstein

39. kép. 43. sír
Grab 43.

32. sír

Téglasír. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Mellékletek: lábánál nagyméretű, szürke korsó (25. kép). Mag.: 24 cm. Peremrésze letörött; — szürke tál, kihajló peremmel, külső oldalán hornyolással (26. kép). Átm.: 16 cm. Négy db érem: Constantinus dinasztia valamelyik tagjának GLORIA EXERCITUS típusú kisbronza (2 db)[6] Constantinus iun. Coh.[2] 126 PB kisbronz (2 db).

33. sír

Téglasír, 170 cm hosszú, 45 cm széles. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Melléklet: két db, spirálisan csavart huzalból készült bronz karkötő. Átm.: 6,5 cm.

34. sír

Téglalapokból összeállított sír, tetején két sor téglával fedve, Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Melléklet: üvegpohár, tojás alakú testtel, kis gyűrűs talppal. Átlátszó, világos zöld (19., 44. kép.) Mag.: 10 cm, száj átm.: 8,5 cm.

35. sír

Koporsó nélküli csontvázas sír, a halottat két sor tetőfedő téglával takarták le. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Előzőtől D-re feküdt. Mellékletek: bronz övcsat, ovális csat kerettel. Átm.: 3,5 cm.

36. sír

Téglasír Ny—K-i tájolású, fej K-en. Melléklet a sírban nem volt. Előzőtől D-re feküdt.

37. sír

Téglalapokból összeállított koporsó. Ny—K-i tájolású, fej a sír Ny-i részén. Melléklet nem volt. A sír az előzővel szemben feküdt.

38. sír

Téglasír, sír hossza 160 cm. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Mellékletek: jobb lábánál világosszürke, lóhere kiöntőjű kancsó. Mag.: 21 cm, száj átm.: 7 cm. Hasi részén kiszélesedik, talpa felé elszűkül (27. kép). Medencéjén vaskés, hossza: 16 cm.

39. sír

Téglalapokból összeállított sír. É—D-i tájolású, fej É-on. 38. sírra merőlegesen feküdt.

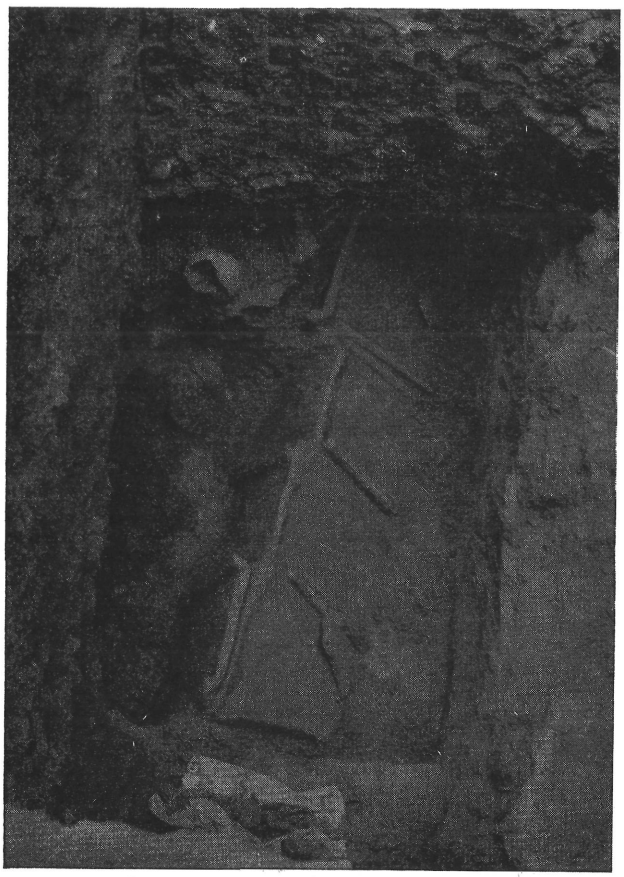

40. kép. 46. sír
Grab 46.

[6] Az érmek meghatározását Bíróné Sey Katalinnak köszönöm.

Mellékletek: a halott vállán hagymafejes fibula, kisméretű, zömök, hossza: 6 cm. — Lábánál sötétszürke lóhere alakú kiöntőjű kancsó, talpa felé erősen kiszélesedik (28. kép). Mag.: 19 cm, száj átm.: 6 cm. — Egy db érem, Constantinus dinasztiához tartozó valamelyik császár erősen kopott, olvashatatlan kisbronza.

1961 őszén hitelesítő ásatásnál előkerült sírok.

Egy 16 méteres árkot húztunk a bölcsőde K-i falával párhuzamosan, s ettől K-re egy 6 méter hosszú árkot.

40. sír

Tetőfedő téglákból összeállított sír. Ny—K-i tájolású, fej K-en. Koporsó hossza 180 cm, szél.: 50 cm. Csontváz hossza: 170 cm. Mellékletek: laposra kalapált lemezből készült bronz karperec, poncolt kör díszítéssel, átm.: 6,5 cm (31—32. kép). — Kerek átmetszetű bronz huzalból készült, nyitott végű bronz karperec, (2 db) eltörött, átm.: 6 cm.

41. sír

Kőlapokból összeállított sír, hossza: 2 m. Ny—K-i tájolású, bolygatott, melléklet a sírban nem volt.

42. sír. II. árok

K—Ny-i irányú fal tetejére helyezték a csontvázat, mely rossz állapotban volt. Mellette kékszínű, fehér hullámvonallal díszített gyöngy volt.

43. sír

Épületfaragványokból, kőlapokból összeállított sír (39. kép). ÉNy—DK-i tájolású. Sír hossza: 220 cm, szél.: 53 cm. Két csontváz volt benne, az egyik a koporsó ÉNy-i sarkában volt összerakva. E mellett katonai övcsat, ív alakban hajlított csatkerettel a borító lemez széle fogazott, sarkainál szegecs tartja össze. Hossza: 5,5 cm, szél.: 3,4 cm (23. kép).

A második halott nyújtott helyzetben feküdt, feje ÉNy-on. A nyújtott helyzetben fekvő vázat pirosra égetett falazó téglára helyezték. Melléklet nem volt.

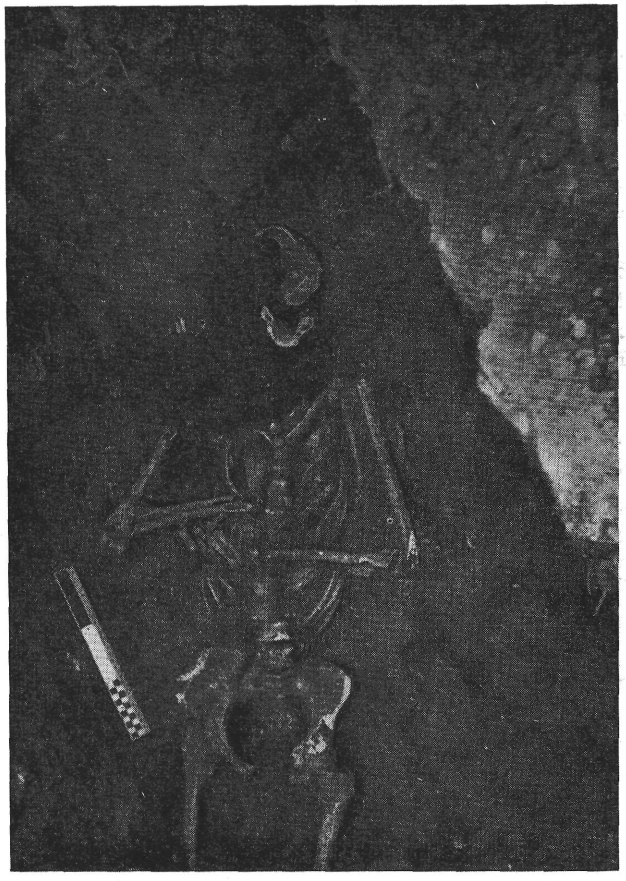

41. kép. 8. sír
Grab 8.

42. kép. 4. sír: téglabélyeg
Grab 4: Ziegelstempel

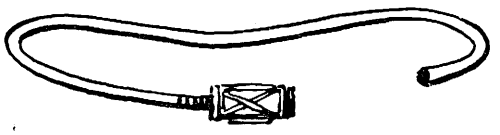

43. kép. 25. sír: karkötő
Grab 25: Armband

44. sír

Téglasír, ÉNy—DK-i tájolású, hossza 2 m, szél.: 46 cm. Csontváz hossza 164 cm. Koponya az ÉNy-i oldalon. Mellékletek: vállán hagymafejes fibula, a kengyelen gyöngysorral, lába „V" alakú motívummal díszítve. Hossza: 9,5 cm. — Medencéjén övcsat, ovális alakú csatkeret és szíjborító lemez, a tű stilizált állatfejben végződik. Hossza: 4,4 cm. — Vastőr, nyele bronz karikával volt a pengéhez erősítve (21. kép). A csontváz lábánál hengeres testű, kétfülű citromsárga mázú palack, rövid, szűk nyakkal, a perem alól induló fülek a vállra támaszkodnak. Mag.: 20 cm, száj átm.: 2,5 cm (22. kép).

45. sír

Téglasír, Ny—K-i tájolású, fej Ny-on, koporsó hossza 152 cm, csontváz hossza 100 cm. Mellékletek: vállán hagymafejes fibula, kengyelén két sorban futó gyöngysor díszítéssel, mely a lábon is tovább tart, a zárszerkezet széle fogazott. Hossza: 8,5 cm (33—34. kép). Lábánál üvegkorsó (29—30. kép), kihajló peremmel, perem alól induló barázdált füllel, mely a vállra támaszkodik. Mag.: 18 cm, száj. átm.: 7 cm. — Traianus Decius RIC 37(c) és Constantius kisbronza.

46. sír

Téglasír, élére állított falazó téglákból háztető-szerűen összerakva (40. kép). Hossza 2 m. Ny—K-i tájolású. Csontváz vállánál üvegpohár, félgömb alakú testtel, vékony falú (1—2. kép), mag.: 7,5 cm, száj átm.: 7,5 cm. — Vállán hagymafejes fibula, a kengyelen rács díszítéssel, vékonyabb formájú (3—4. kép), lábán pontkörös dísz, a szíj átfűző lyuk nincs átfúrva. Hossza: 8 cm.

47. sír

Csontvázas sír, egy sor téglával lefedve, fejnél egy tégla rézsutosan felállítva. Ny—K-i tájolású, fej Ny-on. Sír hossza 2 m, csontváz hossza: 170 cm. Mellékletek: vállon hagymafejes fibula, hossza: 7 cm; vas övcsat (14. kép).

48. sír

Téglasír, háztetőszerűen összerakva, fejnél, lábnál egy-egy álló téglalap. ÉNy—DK-i tájolású. Fej Ny-on. Sír hossza 110 cm, csontváz hossza 80 cm. Mellékletek: Medencénél gömbhasú, haránti bordázású, hosszú nyakú üvegpalack (5—6. kép). Mag.: 12 cm, száj átm.: 4,5 cm. A sír az előzőtől D-re feküdt.

49. sír

Tégla és kőlapokból összeállított sír, Ny—K-i tájolású (33. kép). Fej Ny-on. Sír hossza 152 cm, szél.: 55 cm. Csontváz hossza 130 cm. Mellékletek: lábánál hengeres testű, szűk nyakú palack, narancssárga mázzal bevonva, egyik füle letörve. A fül a kihajló perem alól indul, s a vállra támaszkodik. Az edény nyakán, vállán, testén 3—4 sor hornyolás fut körbe (16. kép). Mag.: 27 cm, száj átm.: 5 cm. — Kis fületlen szürke bögre, vastagított peremmel, kiugró váll és hasi résszel, talpa felé hirtelen elszűkül. Mag.: 9 cm, száj átm.: 5,5 cm (17. kép). — Csonkakúpos üvegpohár, törött, talp átm.: 4,5 cm. — Hat db rossz fenntartású érem a Constantinus dinasztia köréből.

50. sír

620-as épület ÉNy-i sarkánál húzott 5×5 m-es blokkban ÉNy—DK-i tájolású, épületfaragványokból és kőlapokból összeállított koporsó feküdt. Hossza 170 cm. A csontok a sírban össze voltak dobálva. Melléklet nem volt.

A blokk Ny-i oldalán egymástól 50 cm távolságra kőlapokra és falazó téglára egy-egy koponya volt állítva. Egyéb csontokat, koporsó töredékeket körülöttük nem találtunk. Hasonló jelenséggel a Bogdáni úti temetőben is találkoztunk.

51. sír

MOT épület és a San Marco utca sarkánál csatornázás közben kerültek elő É—D-i tájolású, téglalapokból összeállított sír, másodlagosan felhasznált sírkővel lefedve. A sírban melléklet nem volt (38. kép).

Az előkerült 51 sírt vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A temetőben változatos sírformákkal találkozunk. Leggyakrabban téglalapokból összeállított sírokba temetkeztek, de előfordultak kőlapokból, másodlagosan felhasznált épületfaragványokból, sírkövekből összeállított sírok is.

A 18. sír fedőlapjának felhasznált sírkő tympanon részében lévő Medusa-fő (37. kép) megegyezik a Bogdáni úton előkerült szarkofág akrotérionjában kifaragott Medusa-fővel, melynél kimutattuk, hogy a brigetioi szarkofágokkal áll kapcsolatban, s a III. század elejére keltezhető.[7]

A 17. sír egyik oldalának szarkofág feliratos lapját használták fel. Az írásos rész a sír belseje felé volt fordítva. Szövege a következő.

Diis · Manibus · Marco VLPio · VICTORI QVONDAm
VETeranus · LEGionis. II. ADI. utricis QVI · VIXit · ANnos · LV · ET · Marco, VLPio. VICTO
RINO. QVESTORI. COLoniae · AQincensium · ET · VLPio · VICTORINE
QVONDam · FILIiS · EIVS · Marcus · AVRelius · MARCELLINVS · NEPOS
ET · HERES · EIVS · PERFACIENDVm · CVRAVIT ·

A szarkofágot a III. század első harmadára keltezhetjük. A szöveg között levő kis o betű a III. sz. első harmadában tipikus az aquincumi sírköveken.[8]

A két szélen kifaragott Attis típusa is erre az időre utal.

Az 51. sír fedőkőlapjának használt sírkő mellképes mezeje letörött (38. kép). A középső mezőben halotti lakoma jelenetet faragtak ki, elölnézetben ábrázolva. A női alak egyik kezében kétfülű korsót másikban kendőt tart. A sírkő két oldalát borostyán levél és inda keretezi, mely a sírkő alsó részén kifaragott kratérből indul ki. Szövege a következő:

Diis Manibus
SEPtimio. MESSI. ANO
VETeranus · EX · Bene · Ficiario · LEG[ati]
QVI · VIXIT · ANN[os]
LX. Menses. VII · DiesVAVR[elia ·]VER[a]
MARITO · DIGNI[s]
SIMO · OBMERIT[a]
F[aciendum] C[uravit]

A sírkövet a III. század első évtizedeire tehetjük. A betű típusok között a G betű lehúzott szárú írásmódja utal erre az időre. Az inda kezelés is a III. század első évtizedeire jellemző. Legközelebbi analógiája egy Aquincumból Intercisába került kő.[8a]

A temetkezés másik módja, mikor a halottat lepelbe vagy gyékénybe burkolva egyszerűen a földbe fektették. Az így eltemetetteket gyakran egy vagy két sor téglával födték le.

Ha tájolás szempontjából vizsgáljuk a sírokat, megállapíthatjuk, hogy leggyakrabban Ny—K-i és K—Ny-i irányban fektették a halottakat. Ez a tájolási mód számos késő-római temetőben előfordul. Bogdáni út, Szentendre,[9] Pilismarót,[10] Intercisa[11] késő-római temetőiben.

Sági szerint a temetkezésnek az a módja, mikor Ny—K-i tájolás mellett a fej a sír keleti felében van a III. század közepétől a birodalom bukásáig szokásban volt, a római, az orientális és romanizált nyugati elemek egyaránt alkalmazták.[12] Azok a sírok, ahol a fej Ny-on van általában mellékletben szegények, ami önmagában is késői időkre utal. Intercisában I. Valentinianussal zárul a Ny—K-i tájolású sírok kora. A Bécsi út 4. szám alatt előkerült, Ny—K-i tájolású, melléklet nélküli sír egyik téglaján is Valentinianus kori bélyeg volt, úgyszintén a Kísérleti Lakótelep a 4-es számú, Ny—K-i, melléklet nélküli téglasír egyik téglaján is.

[7] Bogdáni úti temető. Bud. Rég. XX (1963).
[8] CIL III. 15161 szám alatt a legközelebbi analógia.
[8a] Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII (1954). XXXVII. t. 6. kép.
[9] *Barkóczi L.:* Folia Arch. XII (1960). 126.
[10] Uo.
[11] *Sági K.:* Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII (1954). 93.
[12] Uo.

Barkóczi László a Ny—K-i és a K—Ny-i sírtájolásban nem ethnikai különbséget, hanem különböző vallási szokást lát.[13] A Bécsi úton sem lehet szigorúan elhatárolni a két tájolási módot, mindkét típussal találkozunk melléklet nélküli és kísérő anyagot tartalmazó síroknál, többségük téglasír, kivéve a 24-es számút.

Az É—D-i tájolású sírok között szintén van koporsós és koporsó nélküli földbe temetkezés is, ez utóbbi gyakoribb. É—D-i sírok mellékletben szegények. A 29. számú, csontvázas sírban levő kis szürke bögre Schörgendorfer szerint az V. század elejéig használatban volt,[14] ez az egy megfigyelés azonban kevés annak megállapítására, hogy az É—D-i tájolású sírok kerültek legutoljára földbe. A Bogdáni úton megfigyelésünk szerint az É—D-i sírok tartoztak a temető legkésőbbi periódusához. Hampel a Raktárréti temetőből említ olyan É—D-i sírt, melyet már a római útba vágtak.[15] Nagy Lajos megfigyelései szerint az aquincumi É—D-i sírok keresztény környezetben jelentkeznek. A gázgyári építkezések alkalmával előkerült sírok É—D-i irányban feküdtek, a temető leletanyaga szegényes. Bécsi út 98. szám alatti, IV. század 2. feléből származó temetőben is É—D-i tájolással találkozunk.[16] Talán keresztényt temettek el a 7-es számú É—D-i tájolású sírba, melyben kereszttel díszített gyűrűt találtunk.

Sági szerint a IV. századi É—D-i tájolású sírokba nem a helyi lakosság temetkezett, hanem a helyükbe betelepített barbár népelemek. Intercisában ezzel a tájolási móddal főleg gyermekeket és nőket temettek el.[17] A Bécsi úton a 7-es, 22-es, 27-es, 39-es sírokban feküdhettek nők.

A sírokban a késő-római temetők szokásos emlékanyagát találjuk. A legtöbben hiányzott a kísérő anyag, ami a temető késői voltát bizonyítja.

A 2. és 32. sír szürke tálja gyakori késő-római forma, Intercisában egy IV. század közepére keltezett sírból, s a zengővárkonyi II. temető 4. sírjából került elő hasonló.[18] A 2. sír piros poharának megfelelőjét Intercisában a IV. század közepére keltezett sírból ismerjük.[19]

A 3-as számú sír citromsárga mázú, lóhere alakú kiöntőjű korsójának előzményeit a bronz és üvegedényekben kell keresnünk.[20] A barna ólommázas korsó s a kis szürke bögre is tipikus és gyakori kísérő anyag. Az utóbbi a 16, 29, 49. számú sírokból került elő, Schörgendorfer a típus használatát a IV. század közepétől az V. század elejéig teszi.[21]

A 38. és 39. számú sírokból előkerült szürke, lóhere formájú kiöntővel rendelkező kancsókat is megtaláljuk a IV. sz. közepéről származó sírokban.[22] A 39. sírban a Constantinus dinasztiához tartozó kopott éremmelléklet is ezt bizonyítja.

A 45. és 49. sír kétfülű, mázas palackjainak előzményeit Póczy Klára a kölni és trieri üvegedényekben látja. Előfordulási helyük: Aquincum, Intercisa, Brigetio; Noricumban hiányzik.[23] A 45. sírban II. Constantinus kopott kisbronza is e késői időkre határozza meg e típus használatát.

Üvegleletek között legszebb a 45. sír üveg korsója, s a 48. sír gömbhasú, hosszú nyakú palackja. A félgömb és tojás alakú poharak analógiáit a késő-római temetőkben mindenhol megtaláljuk. Pilismaróton ez a forma a IV. század 60—70-es éveiben fordul elő.[24] Aquincumban, a Hunor utcában előkerült, a IV. század második felére keltezett szarkofág leletei között is előfordul ez a pohár forma.[25] Az üvegkorsó (45. sír) párhuzamai a IV. század második felére keltezhető sírokban vannak meg.[26] Ékszerekben a sírok szegények voltak. Megemlítjük a 7. sír gyűrűjét, a 25-ös sír bronz huzalból készült, nyitott végű, rovátkolással díszített karperecét, a 26-os sír egyszerű fülbevalóját. Előfordulási idejük a IV. század közepe.[27] A 43., 44. sír bronz és a 47. sír vas övcsatja a IV. század második felére jellemző típusok.[28] A 44. sír áttört pelta motívummal díszített szíjvégének analógiáit megtaláljuk Intercisában,[29] a zengővárkonyi II. temető 11. sírjában, ahol Constantinus Junior és Constans éremmel került elő.[30]

[13] *Barkóczi L.:* i. m. 126.

[14] *Schörgendorfer:* Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Brünn—Müchen, 1942. 26.

[15] *Hampel J.:* Bud. Rég. I (1889). 53.

[16] *Nagy T.:* i. m. 376.

[17] *Sági K.:* i. m. 118.

[18] *Póczy K.:* Intercisa II. Arch. Hung. XXXVI (1957). XXI. t. 15. — *Dombay J.:* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1957.

[19] *Sági K.:* i. m. 29. sír.

[20] *Póczy K.:* Intercisa II. XVIII t. 1, XIV. t. 9.

[21] *Schörgendorfer:* i. h.

[22] *Sági K.:* i. m. 64: a sír a IV. század közepére keltezve.

[23] *Póczy K.:* i. m. 73.

[24] *Barkóczi L.:* i. m. 122.

[25] *Bónis É.:* Bud. Rég. XV (1950). 563—564.

[26] *Barkóczi L.:* i. m. 127. Kisárpás: *Bíró E.:* Arch. Ért. 1959. 173.

[27] *Alföldi M.:* Intercisa II. 409.

[28] *Alföldi M.:* i. m. 410.

[29] Intercisa II. Abb. 103. — *Dombay J.:* i. m.

[30] *Dombay J.:* i. m. 323.

A fibulák változatos formát mutatnak. A IV. század 2. felére keltezhető fibuláknál a kengyel mindig vastagabb, a hagymafej nagyobb lesz, a keresztrúd megrövidül (44, 45. sír).[31] Késői az a forma is, ahol a láb a kengyelhez képest aránytalanul megnyúlik, pl. a 46. sír fibulájánál.

A 42. sírban talált sötétkék színű, ráfolyatott fehér hullámvonallal díszített gyöngy a IV. század közepén tűnik fel a pannóniai limesen, s használata a népvándorlás korába is átnyúlik.[32]

Érem mellékletekben a sírok szegények voltak, s zárt időhatárt adnak. A Constantinus dinasztia érmei kerültek elő, a legtöbbje erősen kopott, használt állapotban. E kopottságból arra következtethetünk, hogy azokat hosszabb használat után helyezték a sírokba. A késő-római temetők általában pénzben szegények. A késői időkben a pénzforgalomban hirtelen szakadás áll be.[33] Ezt tapasztaljuk a szentendrei, pilismaróti temetőkben is.[34]

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a temető korát eléggé zárt időhatár közé tehetjük, a IV. század közepétől, a IV. század végéig használhatták. Hogy a temetkezés az V. századba is átnyúlik, biztosan állítani nem tudjuk, mivel semmi olyan emlékanyag nem került elő, amit teljes biztonsággal az V. századra keltezhetnénk.

A sírok legsűrűbben a bölcsőde és a 620. épület alapozási blokkjában kerültek elő.

A IV. század legvégén kerülhetett a földbe a 43. sír második teteme, ugyanis a sír ÉNy-i sarkában összedobált csontváz mellett a IV. század 2. felére jellemző katonai övcsat volt (23. kép), s így a második halott csak jóval később kerülhetett a földbe. A 42. sírban talált gyöngyöt használhatták még az V. század elején is. Ehhez a periódushoz tehetjük még a 29. számú, É—D-i tájolású sírt, az itt talált kis szürke bögre használati ideje is átnyúlhat az V. század elejére. A 4. sír földbe kerülésének idejét a Valentinianus kori bélyeg alapján pontosan megállapíthatjuk. Mint tudjuk, Valentinianus alatt történt az utolsó nagy limes megerősítés, halála után a pannóniai limes felbomlott.

Az élet 375 után sem szűnt meg a canabae területén, a városi lakosság a biztonságot jelentő tábor falai közé húzódott, vagy a budai hegyvidék villa településeit foglalta el.

Magunk részéről a most feltárt Bécsi úti temetőben a koporsó nélkül földbe temetett, melléklet nélküli sírokat tartjuk a legkésőbbieknek.

[31] *Kovrig I.:* A császárkori fibulák fő formái Pannóniában. 25.

[32] *Alföldi M.:* i. m. 443.

[33] *Alföldi A.:* Untergang der Römerherrschaft. I. 30.

[34] *Barkóczi L.:* i. m. 127.

GYÖRGYI PARRAGI

NEUERE SPÄTRÖMISCHE FUNDE AUF DER BÉCSI-STRASSE

Zwischen den Jahren 1959 und 1962 kamen auf der Fläche der ehemaligen Viktoria-Ziegelfabrik bei den Fundierungsarbeiten der Versuchswohnsiedlung spätrömische Gräber zum Vorschein.

In den aus Ziegeln, Steinplatten und behauten Bausteinen zusammengestellten Särgen wurden die Toten in OW-, WO- und NS-Orientierung begraben. Es kamen auch Bestattungen vor, wo die Gräber aus sekundär verwendeten Grabsteinen zusammengestellt wurden und wieder andere, wo der Tote einfach in die Erde gelegt wurde. Viele Gräber waren beigabenlos. Das übrige Fundmaterial ist für die Mitte und für die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts charakteristisch. Hervorzuheben sind der Glaskrug mit Kannelüren, die halbrunden und ovalen Glasbecher, die Zwiebelkopffibeln, das offene Armband aus Bronze. Die Keramik ist durch zweihenklige, zitronen- und orangengelbe, mit Bleiglasur versehene Flaschen mit engem Hals, sowie durch graue einhenklige Töpfe vertreten.

In den Gräbern befanden sich schlecht erhaltene Münzen und Kleinbronzen von den Mitgliedern der Konstantin-Dynastie. Auf Grund der Analogien und des Fundmaterials lässt sich das Alter des Gräberfeldes auf die Mitte bzw. zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts setzen.

ÜRÖGDI GYÖRGY

A BANKÜZLET NYOMAI AQUINCUMBAN

Az Aquincumi Múzeum tulajdona az a szépen faragott oltárkő,[1] amelynek felirata Aquincum gazdasági életének egy eddig még kevéssé ismert területére is vet némi fényt.

Az oltárkövet, illetve feliratát — tudomásunk szerint — első ízben I. C. Orelli közölte 1828-ban,[2] majd 1856-ban Kiss Ferenc írta le,[3] utána Theodor Mommsen tette közzé a Corpus Inscriptionum Latinarumban.[4] Később Fröhlich Róbert,[5] azután pedig Kuzsinszky Bálint[6] ismertette az oltárkövet és feliratát (1. kép).

A felirat szövege a következő

SILVANO
SILVESTRI
SACRUM
CORINTHUSN
UMMULAR
IUS · V · S · L · M

A rövidítések feloldása után a felirat így szól: *Silvano silvestri sacrum Corinthus nummularius. V|otum| S|olvit| L|ibens| M|erito|.* Magyar fordítása így hangzik: Az erdei Silvanus (istennek) szentelte Corinthus nummularius. Fogadalmát szívesen teljesítette (az isten) érdeme szerint.

Az oltárkő korát csak megközelítő pontossággal állapíthatjuk meg: Corinthus az i. sz. II. században, vagy a III. század első felében állíthatta.[7]

Az erdei Silvanus istennek tett fogadalmát teljesítő Corinthus minden kétséget kizáróan rabszolga volt, ugyanis a rabszolgák (a szabad emberek rendszerint három nevétől eltérően) csupán egy nevet viseltek.[8] Minthogy a rabszolga tulajdonosa gyakran annak a rabszolgakereskedő-piacnak a nevéből képezte a rabszolga nevét, ahol őt vásárolta,[9] valószínűnek tartjuk, hogy Corinthust ura a görög Korinthos városában, ebben az élénk kereskedelmi gócpontban vette meg. Éppen ezért feltehető, hogy ez az Aquincumban élt rabszolga valamely távoli országban született, nem pedig Pannoniában, vagy a Pannoniával határos, meg nem hódított területek egyikén, mivel felette valószínűtlen, hogy ebben az esetben a messzi Korinthos piacán bocsátották volna áruba.

Az oltárkő feliratán Corinthus rabszolga nummulariusnak nevezi meg foglalkozását. Kiss, Fröhlich és Kuzsinszky ezt úgy értelmezték, hogy Corinthus pénzverő, pénzverdei munkás volt, ez a magyarázat azon-

[1] Jelenleg az Aquincumi Múzeum kőtárában áll.

[2] *Orelli, I. C.:* Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio, Vol. I. Turici, 1828. 1610. sz. Orelli megjegyzi: „Prope Haimburgum, communicata mecum a v. cl. Io. Labus", ez a közlés azonban nyilvánvalóan téves volt, mert az oltárkő ez idő tájt már be volt falazva az Almássy-, később Görz-házban (I. kerület, Táncsis Mihály utca 21. sz. alatt.). Vö. *Zakariás G. Sándor:* Budapest (Magyarország műemlékei 3. kötet). Budapest, 1961. 52.

[3] Magyar Academiai Értesítő 1856. 95.

[4] CIL III. 3500. sz.

[5] Bud. Rég. IV (1892) 147.

[6] Múzeumi és Könyvtári Értesítő II (1908) 81.

[7] Szilágyi János szóbeli közlése szerint. Az oltárkőre ugyancsak ő hívta fel figyelmemet, amiért e helyen is köszönetet mondok neki.

[8] *Cagnat, R.:* Cours d'épigraphie latine[3]. Paris, 1898. 78. Vö.: Petr. *Sat.* 50.

[9] *Westermann, W. L.:* Sklaverei. PWRE Suppl. VI. 1004.

ban korántsem kielégítő. A nummularius szónak ugyanis több jelentése volt, amelyek minden esetben a pénzzel (nummus) való foglalkozást jelölték. Nummulariusnak nevezték a pénzverdei dolgozót, a pénztárakban működő pénzvizsgálót, a pénzváltót, sőt a bankárt is.[10]

Szerintünk a legkevésbé valószínű az a feltevés, mintha Corinthus valamely pénzverdében dolgozott volna. Aquincumban, ebben a határszéli, ellenséges betörésektől veszélyeztetett városban aligha állítottak fel pénzverdét, és egy forrásunk, egy érem-leletünk sem utal arra, hogy itt valaha is római pénzverde működött. Pannoniában volt pénzverde, mégpedig Sisciában (Sziszek),[11] sőt az i. sz. IV. században rövidebb ideig Sirmiumban (Mitrovica)[12] is vertek pénzeket, szükségtelen lett volna tehát Aquincumban is ilyen üzemet létesíteni. Nem hihető, hogy Corinthus a sisciai pénzverde rabszolgája lett volna, mert fogadalmi oltárkövét akkor aligha állította volna Aquincumban, hacsak vissza nem nyerte szabadságát és úgy költözött ide, de ebben az esetben a felszabadulás ténye, a felszabadításkor kapott nevéből is kiderülne. (Ha a pénzverde, tehát voltaképpen a császár rabszolgája visszanyerte a szabadságát [Augusti libertus], rendszerint fontosabb beosztáshoz jutott s akkor ezt a feliraton is megjelölte.) Az állami, vagy közületi intézmények, üzemek rabszolgáinak nevét pedig — a feliratok tanúsága szerint — csaknem mindig összeköttetésbe hozták munkaadójuk, munkahelyük nevével.[13] Ezért nem tarthatjuk megnyugtató megoldásnak Kiss, Fröhlich és Kuzsinszky értelmezését és más magyarázatot kell keresnünk.

Nummulariusnak nevezték az olyan, főleg közpénztárakban működő, különleges képzettségű dolgozókat is, akik a beszedett pénzdarabok, érmék valódiságát, minőségét, értékét megvizsgálták.[14] Minthogy a római birodalomban több állami pénzverde veretei, több nagyobb város kibocsátotta érmék, idegen, sőt hamis pénzek is forgalomba kerültek, továbbá a császári érmék nemesfém-tartalma az idők folyamán egyre csökkent, a pénzek szakértőinek munkájára nagy szükség volt. Aquincumban természetesen nem is egy közpénztár működhetett, bizonyára volt állami, városi, vagy más közületi pénztár, éppen ezért a városban több pénzvizsgáló dolgozhatott, csak úgy mint a birodalom más városában is. (A legiók pénztárainak is voltak pénzvizsgálói, ezek azonban maguk is katonák voltak, s ezért rabszolga nem lehetett közöttük.) Ha azonban a pénzvizsgáló valamely közület rabszolgája volt, akkor ezt a tényt, mint már fentebb említettük, a feliratokon is feltüntették.

Ha viszont Corinthus sem pénzverdei munkás, sem közületi pénzvizsgáló nem volt, akkor a nummularius szó harmadik jelentése szerint önálló pénzváltó, vagy akár bankár is lehetett.[15] A pénzváltó tevékenysége az ókorban meglehetősen korán elterjedt, minthogy a pénzgazdálkodás fejlődésével szükség mutatkozott olyan képzett szakemberekre, akik a különféle pénznemek között megnyugtató módon kiismerik magukat és a benyújtott érméket ügyfelük óhajának megfelelő pénznemre átváltják. Eme tevékenységükért jutalékban részesültek. A pénzzel való foglalkozás következtében, szinte elkerülhetetlenül, a pénzváltó pénzkölcsönzéssel és egyéb bankári üzletek lebonyolításával is foglalkozott.

Rómában már az i. e. III. században működtek nummulariusok,[16] vagyis pénzváltók, egyben pénzvizsgálók, hiszen a nummulariusok kezdetben mindkét tevékenységet ellátták. Eleinte még nem is folytattak más munkát, csupán a bankárok fogadtak el letéteket, csak ők nyújtottak kölcsönöket, utaltak át pénzösszegeket, vagy pedig távoli városokba utazó ügyfeleiknek hitellevelet adtak ki. A bankárokat argentariusoknak nevezték, de ezzel a szóval sem egy, hanem két foglalkozást jelöltek: argentariusnak nevezték mind az ezüstművest, mind a bankárt. Az idők folyamán a bankár is alkalmazott pénzvizsgálót, nummulariust, vagy kisebb forgalmú banküzletben, maga a bankár is foglalkozott pénzváltással, hiszen a bankári tevékenységgel ez együtt is szokott járni. Eme két, korábban még elválasztható üzletág csakhamar összefolyt és a bankárt hol argentariusnak, hol nummulariusnak nevezték, ahogy a pénzváltót is időnként az egyik, vagy másik szóval jelölték.[17]

Noha bankári tevékenységet csak szabad ember folytathatott, mivel csak szabad embernek volt jogalanyisága, csak a szabad ember volt jogképes, hogy a jogszabályok értelmében kötelezettséget vállalhasson, jogokat gyakorolhasson, mégis tudunk olyan rabszolgákról, akik gazdájuk pénzével kisebb banküzletet nyitottak; kifelé, a közönség számára ők voltak a bankárok, míg gazdag és rendszerint tekintélyes uruk a

[10] *Forcellini, Ae.:* Lexicon. Prati, 1868. „Nummularius" címszó.

[11] *Fluss:* Siscia. PWRE II. Reihe V. Hb. 362.

[12] *Fluss:* Sirmium. PWRE II. Reihe V. Hb. 351.

[13] CIL III. 1301., III. 13396. Vö. *Kerényi A.:* A dáciai személynevek. Budapest, 1941. 251—252.; *Tudor D.:* Istoria sclavajului în Dacia romană. Bucureşti, 1957. 107 skk., hogy csak néhányra utaljunk.

[14] Petron. *Sat.* 56.; Apul. *Metam.* X. 9., *Dig.* 46, 3, 39. — Vö. *Laum, B.:* Banken. PWRE Suppl. IV. 74.— *Liebenam, W.:* Städtverwaltung im römischen Kaiserreich. Leipzig, 1900. 296 skk.

[15] *Herzog, R.:* Nummularius. PWRE 34. Hb. 1415. — *Carettoni, A.:* Banchieri ed operazioni bancarie. Roma, 1958.

[16] *Blümner, H.:* Die römischen Privataltertümer. München, 1941. 652.

[17] Suet. *Aug.* 4. — *Humbert, G.:* Argentarii. Daremberg-Saglio I. 406. — *Mommsen, Th.:* Geschichte des römischen Münzwesens. (Photomechanischer Nachdruck). Graz, 1956. 845., 364. jegyzet.

1. kép. Silvanus-oltárkő (Aquincum)

Silvanus-Altarstein (Aquincum)

háttérben maradt, de aligha lehetett titok, ki áll a bankár-rabszolga mögött, ami természetesen lényegesen emelte hitelképességét.[18]

Előfordulhatott persze olyan eset is, amikor a rabszolga a saját keresetéből, vagy a gazdája ajándékaként kapott készpénzösszegből (peculium[19]), valamilyen hasznothajtó foglalkozáshoz látott, a pénzzel — bár urától függő helyzetben — kereső tevékenységet folytatott, s bizonyos önállóság látszatát keltő üzletet nyitott. Az így keresett pénzt azután rendszerint arra használta fel, hogy gazdájától szabadságát megválthassa és felszabadulhasson. Sok olyan rabszolgáról tudunk, akik pénzgazdálkodással összefüggő különféle

[18] Vö. Calixtus rabszolga (a későbbi pápa) és ura, Carpophorus császári kamarás (cubicularius) esetét. Wetzer—Welte: Kirchenlexikon: *Hergenröther, Joh.:* Calixtus címszó.

[19] *Uxkull, W. v.:* Peculium. PWRE 37. Hb. 13 skk. — *Westermann, W. L.:* i. m. 992.

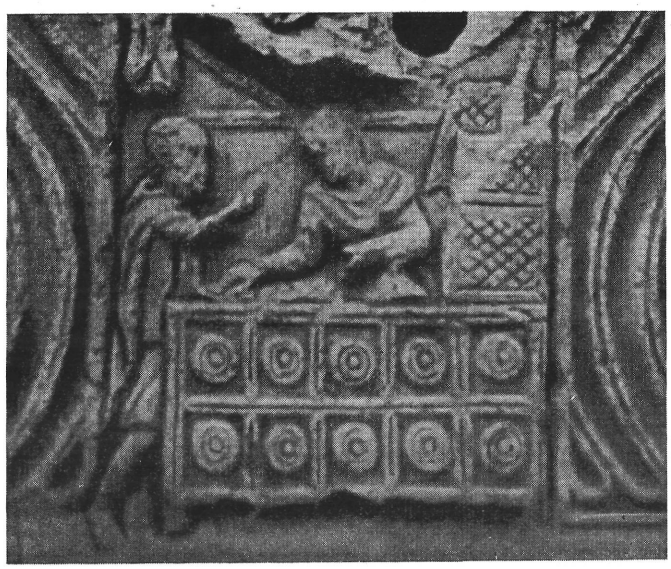

2. kép. Pénzváltó
Geldwechsler

munkákat végeztek uruk üzemében, vállalatában. A pénzügyletekkel kapcsolatos ügyintézést és egyéb munkákat (pl. pénztárkezelés, könyvelés stb.) leginkább rabszolgák, esetleg szabadosok látták el. A feliratok tanúsága szerint birodalomszerte mindenütt dolgoztak rabszolgák, akik pénztárosok (arcarius, dispensator), irnokok (scriba), ellenőrök (contrascriptor), ügyintézők (actor), pénzügyi tisztviselők (tabularius) és persze pénzvizsgálók (nummularius) voltak.[20] Tudjuk, hogy a vámállomások (stationes) irodai munkáit csaknem kizárólag rabszolgák, vagy szabadosok végezték el.[21] (2. kép.)

A pénzügyekben jártas képzett és megbízható rabszolgákból jó pénzváltók, vagy kisebb banküzletek vezetői lettek. A pénzgazdálkodás fejlődésével — mint erre már más helyen rámutattunk[22] — együtt járt a banküzlet elterjedése is, és alig akadt olyan város a római birodalomban, amelyben bankok nem működtek volna. Talán mert a bankosok, pénzváltók nem örvendtek éppen a legjobb hírnévnek,[23] azért bízták a hasznot kedvelő, kockázattól vissza nem riadó vagyonos polgárok ilyenfajta üzleti vállalkozásaikat rabszolgákra. Hogy a rabszolga, vagy felszabadított (akárcsak a többi bankos) mind a maga, mind a gazdája hasznára előnyös üzleteket köthessen, ott helyezkedett el, ott bérelt üzlethelyiséget, ahol a legtöbb üzletre volt kilátás. Akárcsak Rómában, ahol a bankárok a Forum Romanum, vagy nagyforgalmú piacok mellett alapították meg bankjukat,[24] feltehető, hogy a mi oltárkövünket felállító Corinthus is Aquincum valamely kereskedelmi gócában tevékenykedett, talán a polgárváros vásárcsarnoka (macellum) szomszédságában levő boltsor egyik helyiségében, vagy talán a katona-város feltárt forumának vásárcsarnoka tájékán (III. ker. Szél utca 5—9 sz. ingatlanok alatt).[25]

Mint már említettük, Corinthus oltárkövét vagy az i. sz. II. században, vagy a III. század első felében állította. Nos, éppen ebben az időszakban rohamosan meggyorsult a római denarius értékromlása, amit a többi nemesfémből vert érem is követett. Míg a denarius finomsága Augustus alatt (időszámításunk kezdete táján) 97% volt, Nero uralkodása alatt (i. sz. 54—68) már 90%-ra csökkent. Traianus császár idejében (98—117) csupán 85%, Marcus Aurelius uralma alatt (161—180) 75%, Septimius Severus (193—211) és fia, Caracalla (211—217) korában a denarius színsúlya az öntvénysúlynak mindössze 50%-ára apadt! A katonacsászárok anarchiája alatt a pénzromlás feltartóztathatatlanul haladt az örvény felé, a III. század közepén, Decius császár (249—251) uralkodása idejében a denarius finomsága mindössze 40% volt.[26] Mi sem természetesebb, minthogy a pénzromlás következtében fellépő infláció és bizonytalanság szinte megkövetelte a nummulariusok munkáját, szükség volt a pénzvizsgálókra és pénzváltókra, viszont az inflációval egyidejűleg fellépő spekulációs lehetőségek csábítóan hatottak a bankárokra is. Ennélfogva nagyon valószínű,

[20] Főleg csak a dáciai feliratok között tallózva l. a következő példákat: arcarius (*Kerényi* 830, CIL III. 7912), dispensator (CIL III. 1301, *Dessau* 3014, *Kerényi* 1882), scriba tabularii (CIL III. 7975), contrascriptor (*Tudor* SE 108), actor (*Tudor* SE 121), tabularius (*Kerényi* 788, 810, 996), nummularius (*Dessau* 7262). Vö. *Westermann, W.L.:* i. m. 1039.

[21] *Dobó A.:* Publicum portorium Illyrici. Budapest, 1940. 153.

[22] *Ürögdi Gy.:* Bankpolitika a múltban és jelenben. Huszadik Század, 1948. 3. sz.

[23] *Laum, B.:* i. m. 82.

[24] Livius XXVI, 11. — *Dessau* 7501—7503 (argentarii), 7509—7511 (nummularii).

[25] *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest, 1956. 23.

[26] *Gaettens, R.:* Inflationen. München, 1955. 35.

3. kép. Silvanus-relief (Aquincum)
Silvanus-Relief (Aquincum)

hogy Aquincumban csak úgy, mint a birodalom más városában, egy rabszolga-nummularius könnyen önálló üzletet létesíthetett, s pénzével előnyös üzleteket bonyolíthatott le. Noha a nem túlságosan nagy feliratos anyag aránylag kevés nummularius létezéséről számol be, az ókori szerzők természetesnek tartják, hogy velük minden városban találkozhatnak.[27] Éppen ezért nem meglepő, ha Aquincumban, ebben az inkább katonai jellegű városban is akadt pénzváltó-bankár, s úgy hisszük, hogy Aquincum gazdasági életének nem is egészen jelentéktelen tényezőjére mutat reá Corinthus oltárkövének felirata. Bankárok, pénzváltók bizonyára többen is akadtak a pannoniai városokban; egy Mogontiacum (Mainz) mellett talált feliratból értesülünk Capito argentarius létezéséről, aki Arrius szabadosa és pannoniai nemzetiségű![28]

Feltehetjük, hogy mind Corinthus, mind a többi pénzváltó-bankár jól keresett, érdemes volt pénzügyletekkel foglalkoznia, ha ilyen szépen és finoman megmunkált, elég költséges fogadalmi oltárkőre is tellett. Talán valamilyen veszélyeket rejtő erdőn át vezethetett egy ízben Corinthus útja, és akkor tette fogadalmát az erdei Silvanus istennek, hogyha épen ússza meg utazását, oltárkő állításával ünnepli meg hazatérését; lehet, hogy Corinthus is egyik híve volt ennek a Pannonia-szerte tisztelt istennek[29] s valamilyen más okból tett fogadalmat, de az sincs kizárva, hogy jól sikerült uzsora-üzletei közepette gondolt a természet, a mezőgazdaság jámbor, bukolikus örömeire, és mint Horatius híres uzsorás-alakja, Alfius, ő is Silvanus istenhez folyamodott gondolatában.[30] A természet örök szépségeit felidézve tett fogadalmat Silvanusnak, hogy azután annál eredményesebben folytathassa uzsoráskodását (3. kép).

[27] *Marquardt, J.—Mau, A.:* Das Privatleben der Römer[2]. Leipzig, 1886. 399.

[28] CIL XIII. 7247.

[29] *Dessau* 3266—3268. Vö. *Nagy T.:* Vallási élet Aquincumban. (Budapest Története I. rész.) Budapest, 1942. 388.

[30] Horat. *Epod.* 2. — Vö. *Bernert:* Naturgefühl. PWRE 32. Hb. 1859. (Erre a lehetőségre Borzsák István hívta fel a figyelmemet.)

GEORG ÜRÖGDI

SPUREN VON BANKGESCHÄFTEN IN AQUINCUM

Der Altarstein, welcher zuerst von I. C. Orelli im Jahre 1828, sodann — unter anderem — auch von Th. Mommsen (CIL III. 3500.) beschrieben wurde, befindet sich im Besitze des Museums von Aquincum. Der Text der Inschrift lautet folgendermassen:

SILVANO
SILVESTRI
SACRUM
CORINTHUSN
UMMULAR
IUS · V · S · L · M

Sind die Abkürzungen aufgelöst, lautet die Inschrift und ihre Übersetzung wie folgt: *Silvano silvestri sacrum Corinthus nummularius V|otum| S|olvit| L|ibens| M|erito|.* „Dem Waldgott Silvanus geweiht von Corinthus nummularius. Sein Gelübde erfüllte er gern wie es (dem Gott) gebührte."

Den Altarstein dürfte im 2. Jahrhundert oder in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts u. Z. Corinthus gesetzt haben, der — seinem einzigen Namen nach — höchstwahrscheinlich ein Sklave war und von seinem Herrn vermutlich in Korinthos gekauft wurde. Seinen Beruf hat er am Altarstein als nummularius bezeichnet, woraus man bisher darauf geschlossen hat, dass er Arbeiter der Münze, Münzpräger war. Diese Voraussetzung aber ist schlechthin auszuschliessen, weil in Pannonien nur in Siscia bzw. im 4. Jahrhundert kürzere Zeit hindurch in Sirmium eine Münzpräge in Betrieb war, niemals aber in Aquincum. Insofern er wirklich ein Münzpräger war und nach seiner Freilassung nach Aquincum kam, so müssten wir dies aus seinem nach der Freilassung erhaltenen Namen erfahren. Deshalb müssen wir nach einer anderen Erklärung suchen.

Nummularii wurden auch die — vor allem — in den öffentlichen Kassen tätigen Wardeine genannt, welche die Echtheit, Qualität und den Wert der Münzen zu prüfen hatten. In Aquincum gab es aller Wahrscheinlichkeit nach mehrere öffentliche Kassen. Wären für diese Aufgabe Sklaven angestellt gewesen, so hätte dieses Besitzverhältnis der Sklave — den Gebräuchen gemäss — in seinem Namen zum Ausdruck gebracht.

War aber Corinthus weder Arbeiter der Münzpräge noch Wardein einer öffentlichen Kasse, so könnte er laut der dritten Bedeutung des Wortes *nummularius* entweder selbständiger Geldwechsler oder aber auch Bankier gewesen sein. Die Geldwechslertätigkeit hatte sich im Altertum im Laufe der Entwicklung der Geldwirtschaft alsbald verbreitet und es bedurfte solcher Fachleute, die mit den verschiedenen Münzsorten in beruhigendem Masse vertraut waren und die Umwechslung — gegen Provision — dem Wunsche des Kunden gemäss besorgten. Die Beschäftigung mit Münzen hat fast unumgänglich mit sich gebracht, dass sie auch Darlehengeschäfte und sonstige Tätigkeiten eines Bankiers betrieben.

In Rom gab es bereits im 3. Jahrhundert v. u. Z. Geldwechsler, die zugleich auch Wardeine waren, mit Bankgeschäften befassten sich jedoch nur die Bankiers (argentarii). Allmählich verblasste der Unterschied zwischen den beiden Berufen und sowohl der argentarius als auch der nummularius befassten sich gleicherweise mit Geldwechsel und mit allen anderen Bankgeschäften.

Die Bankiers konnten in Rom nur freie Menschen sein, da nur ein freier Mensch die Rechtsfähigkeit inne hatte, Rechtssubjekt nur ein freier Mensch war, dennoch wissen wir von Sklaven, die mit dem Geld ihres Herren ein kleineres Bankgeschäft eröffnet haben: für die Öffentlichkeit waren sie die Bankiers, doch war es gewiss kein Geheimnis, wer hinter ihnen stand. Es war auch möglich, dass der Sklave aus seinem eigenen Verdienst oder aus dem Bargeld (peculium) das ihm sein Herr geschenkt hatte, irgend eine nutzbringende Beschäftigung betrieb und ein Selbständigkeit vorspiegelndes Geschäft eröffnete. Auch wissen wir von vielen, die bei öffentlichen Körperschaften oder reichen Privatpersonen die mit Geldgeschäften verknüpften Aufgaben besorgt haben. Von dieser Schicht mochten Sklaven hervorgekommen sein, die für den Beruf eines Bankiers oder Geldwechslers sich als besonders geeignet erwiesen. Da sich argentarii, nummularii beinahe in jeder Stadt des Römerreiches betätigt haben, sich jedoch keineswegs eines guten Rufes erfreuten, kann unbedenklich angenommen werden, dass die vom Risiko der Geld-

geschäfte nicht zurückschreckenden, vermögenden Bürger im Hintergrund blieben und ihre derartigen Geschäfte ihren Sklaven oder Freigelassenen anvertraut haben.

Zu derselben Zeit als Corinthus seinen Votivaltarstein setzte, entwertete sich der römische Denar stürmisch. Die Inflation, die im Umlauf gewesenen Prägungen — von ververschiedenem Wert — der verschiedenen Münzprägen, erforderten schlechthin die Tätigkeit der Wardeine und es kann kaum bezweifelt werden, dass die durch die Inflation herbeigeführte Spekulation auch für die Bankiers günstig war. Eben deshalb besteht eine grosse Wahrscheinlichkeit dafür, dass in Aquincum, in dieser Grenzstadt, wo die Kaufleute in lebhaften geschäflichen Beziehungen mit den Einwohnern der nicht eroberten Gebiete standen, erwiesen sich die nummularii als notwendig, und einer dieser war Corinthus.

Corinthus dürfte offenbar auch eines schönen Einkommens erfreut haben, hat er ja mit solch einem fein ausgeführten Altarstein seinem, dem in ganz Pannonien verehrten Gott, dem Waldgott Silvanus abgelegtes Gelübde Genüge leisten können.

KABA MELINDA

ÚJABB FELIRATOS KŐ AQUINCUMBÓL

Az Aquincum katonavárosához tartozó kora-császárkori temető a jelenlegi III. kerület Bécsi út 82. számú ház környékén húzódott.[1] 1936-ban itt 59 sírt tártak fel.[2] A felszínre került leletek alapján a temető használati idejét i. sz. 70—120 közötti évekre datálta Nagy Lajos.[3] A teljes leletegyüttes feldolgozását[4] megelőzte a kiemelt kerámiaanyag publikációja, melynek korhatározása Nagy Lajos adatát támasztja alá.[5]

A kutatás a Bécsi út teljes hosszában jelez megszakítás nélküli, különböző korú temetőt.[6]

A 88—92. számú házaknál Nagy Tibor i. sz. II. századi sírkövet talált.[7]

Előbbi leletek számát gazdagítja az a sírkő, mely a Bécsi út 84. számú ház hátsó — hegyek felőli — oldalán került felszínre 1961. tavaszán. Az udvaron csőfektetést végeztek és akkor bukkantak a feliratos kőre (3. kép).

A mészkőből faragott sírkő eredetileg háromszög lezárású kerete sérült, ugyancsak hiányos a kő alja is. A léckeretes mezőt szögletes formájú kantharosból kinövő és felfele futó szőlőinda, levél és fürt motívum kereteli, mely a timpanonnál záródik. A faragás lapos, különösen elmosódott a jobb oldali keret mintája (1. kép).

Méretek:

Feliratos mező: 53 cm × 61 cm, teljes kő magassága: 120 cm, szélessége 92 cm.

Felirat (2. kép):

D M	D(is) M(anibus)
L.VAR.PVDES	L(ucius) VAR(ius) PVDE(n)S
VET.LEG.X.G	VET(eranus) LEG(ionis) X G(eminae)
DOMO.PARM	DOMO PARM(a)
AN.LX.HSE	AN(norum) LX H(ic) S(itus) E(st)
MARIA GEI S	MARIA GEI S(erva)
CONEVGI.PIENT	CONEVGI PIENT(issimo)
P.	P(osuit).

Az elhunyt 60 éves veteranus a Gallia Cispadana-i Parmából származott és a legio X. geminaban szolgált. A síremléket felesége állította.

A Pudens cognomen az észak-itáliai névanyagban fordul elő leggyakrabban.[8]

[1] *Nagy L.:* Temetők és temetkezés. (Budapest Története II. rész) Budapest, 1942. 465.
[2] *Nagy L.:* i. m. 465.
[3] *Nagy L.:* i. m. 465.
[4] A feldolgozást a szerző végzi.
[5] *Bónis É.:* A Bécsi úti kora-császárkori temető. Ant. Hung. 1947. 43.
[6] *Nagy L.:* i. m. 465. — *Nagy L.:* Az óbudai cella trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931. 8.
[7] *Bónis É.:* i. m. 43.
[8] *Mócsy A.:* Die Bevölkerung von Pannonia bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959. 186.

1. kép.
A Bécsi úti
római kori sírkő

Der römerzeitliche
Grabstein von der
Bécsi Strasse

A legio X. gemina — ahol Lucius Varius Pudens szolgált — i. sz. 105-ben felső Germaniában tartózkodott majd 107—114 között Pannóniába érkezett.[9]

A felirat 5. sorának feloldása több elképzelés felvetését teszi lehetővé. Első ránézésre a MARIAGEI összeolvasása látszik indokoltnak. A sorvégi „S" lehetne S(oror) megjelölés, mely azonban nem szokásos forma.

A betű távolságok méreteinek összehasonlítása azt mutatja, hogy míg a MARIA öt betűje közötti távolság 1,5 mm—2,5 mm-ig váltakozik, addig az A és G betűk között 6 mm távolság mérhető le. Így tehát két szót választhatunk szét, MARIA-t és GEI-t, mely utóbbi kifejezés feltételezhetően GAI helyett szerepel.[10]

Az „ai" „ei" hangzóváltozás egyébként előfordul egy pólai felirat „IVDEICAE" kifejezésénél is.[11]

[9] *Ritterling, E.:* Legio. PWRE XII (1924) 1681.

[10] Szilágyi Jánosnak e kérdésben nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

[11] CIL V. 88. Az adatért Hermann Józsefnek mondok köszönetet.

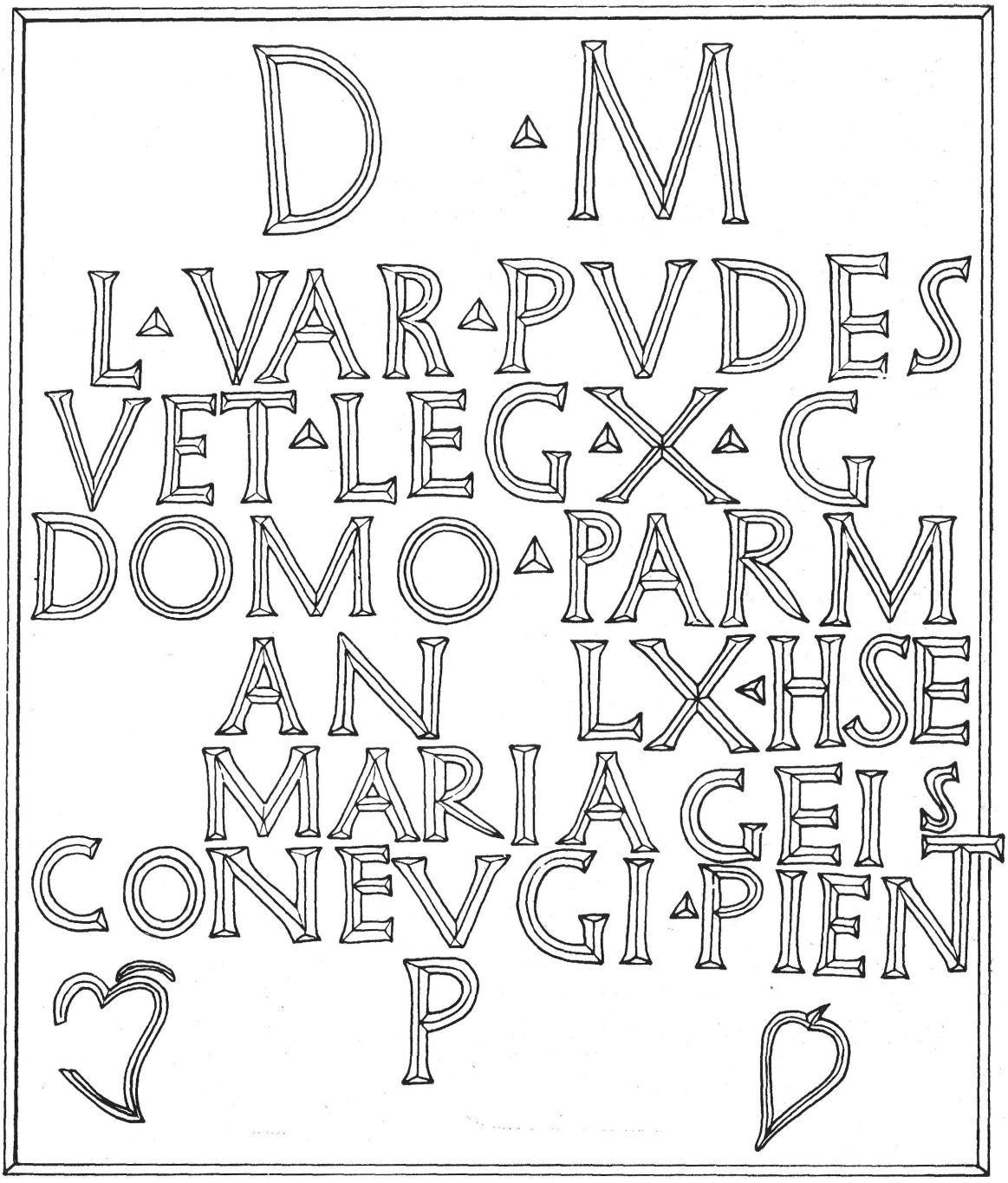

2. kép. A Bécsi úti római kori sírkő felirata
Inschrift des römerzeitlichen Grabsteines von der Bécsi Strasse

Aquincum területéről még két feliratos kő ismeretes ahol az élettársat Gaia kifejezéssel illették. Egy töredékesen fennmaradt kő a Lukács fürdő területéről: „. . . libertis Gaiae pientissimae posuit".[12]

A másik az Eskű téri ásatások során látott napvilágot: MARCIA AETHALE felszabadított rabszolganő sírköve,[13] akinek neve mellett látható fordított „C" jelet Szilágyi János Gaia-ra oldott fel.[14]

[12] *Rómer F.:* Kiadatlan római feliratok. Arch. Közl. 11. köt. 35. — CIL III. 10566. — *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest, 1955. 49.

[13] *Kuzsinszky B.:* Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. Bud. Rég. VII (1900) 52.

[14] *Szilágyi J.:* i. m. 135., 190. jegyzet.

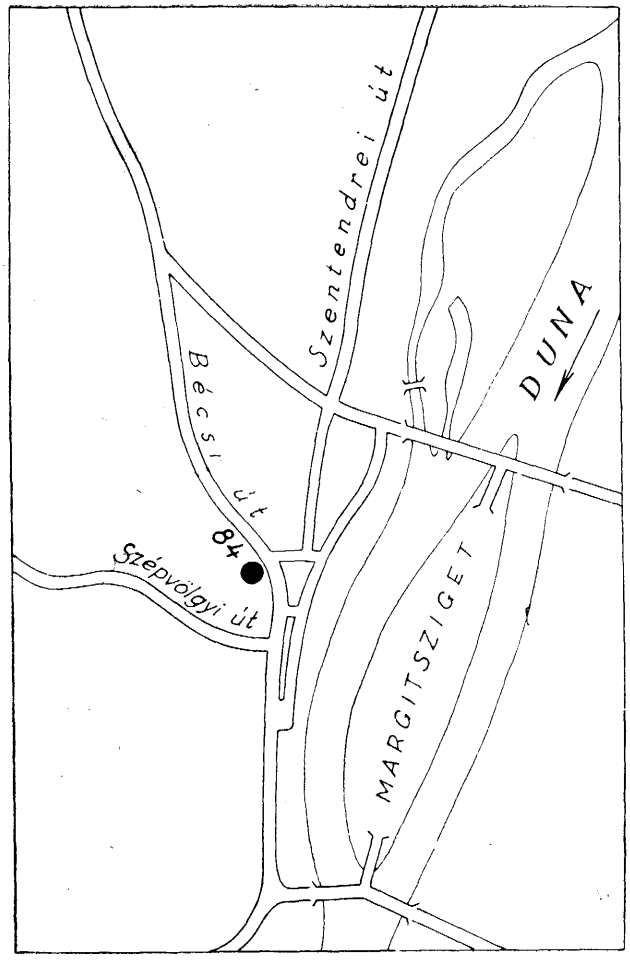

3. kép. A sírkő lelőhelyének helyszínrajza
Situationsplan mit dem Fundort des Grabsteines

A keleti származású MARIA rabszolganője volt az elhunytnak. A tágabb értelmű, itt hibásan vésett, coniux megjelölés jelentheti azt az élettársat, akit a katona nem vett, vagy nem vehetett el törvényesen.[15]

A feliratos mező szőlőlevelekkel díszített keretmotívumának eredete Thrakiáig vezethető vissza.[16] Ugyanebben a vonatkozásban felmerült a germaniai és itáliai hatás érvényesülése, főleg az i. sz. I. századi anyagban.[17]

Az i. sz. II. század elejére datált Bécsi úti temető leleteinek sorához időben kapcsolódik Lucius Varius Pudens sírköve.[18] Ez az emlék gazdagítja ismereteinket nemcsak a legio X. gemina aquincumi tartózkodásával kapcsolatban, hanem a kora-császárkori temető egy veteránusának és rabszolga feleségének társadalmi adtával is.

[15] *Sz. Czeglédi I.:* Coniux és uxor. Ant. Tan. VIII (1961) 48.

[16] *Erdélyi G.:* A pannoniai síremlékek ornamentikája. Eger, 1929. 27.

[17] *Burger A.:* Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. Rég. Füz. 24., 12. jegyzet.

[18] A feliratos kő szövegének bővebb kifejtést igénylő ethnikai és nyelvi problémáira később szándékozunk visszatérni.

MELINDA KABA:

EIN NEUER INSCHRIFTENSTEIN AUS AQUINCUM

Das der Militärstadt Aquincum angehörende frühkaiserzeitliche Gräberfeld erstreckte sich in der Gegend das gegenwärtigen Hauses Bécsi (Wiener)-Strasse Nr. 82. Im Jahre 1936 wurden hier 59 Gräber freigelegt. Auf Grund der zum Vorschein gekommenen Funde datierten L. Nagy[3] und É. Bónis[5] die Belegungszeit des Gräberfeldes auf die Jahre 70—120 u. Z.

Im Frühjahr 1961 wurde beim Rohrlegen auf dem rückwärtigen, den Bergen zu gelegenen Grund des Hauses Bécsi (Wiener) Strasse 84. ein Grabstein mit folgendem Text zutage gefördert (Abb. 3):

Masse:

Inschriftenfeld: 53 cm × 61 cm, Gesamthöhe des Steines: 120 cm. Breite: 92 cm.

Inschrift (Abb. 2):

D M	D(is) M(anibus)
L.VAR.PUDES	L(ucius) V(arius) PVDE(n)S
VET. LEG.X.G	VET(eranus) LEG(ionis) X G(eminae)
DOMO.PARM	DOMO Parm(a)
AN.LX.HSE	AN(norum) LX H(ic) S(itus) E(st)
MARIA GEI S	MARIA GEI S(erva)
CONEVGI. PIENT	CONEVGI PIENT(issimo)
P.	P(osuit).

Der hingeschiedene 60jährige Veteran stammte aus dem in Gallia Cispadana gelegenen Parma und diente in der legio X. gemina. Das Grabdenkmal wurde von seiner Gemahlin gesetzt.

Das Kognomen Pudens kommt unter den norditalischen Namen am häufigsten vor.[8]

Die legio X. gemina — wo auch Lucius Varius Pudens gedient hatte — stationierte im Jahre 105 u. Z. in Obergermanien, wurde sodann zwischen 107—114 nach Pannonien versetzt.[9]

In der 5. Zeile des Textes ist unseres Erachtens nicht der Name MARIAGEI mit Ergänzung S(oror) begründet, sondern die Teilung auf zwei Wörter: auf MARIA GEI. Der Ausdruck GEI kann statt GAI stehen. Der Wechsel das Diphthongs „ai" und „ei" kam auch bei einer Inschrift von Pola im Ausdruck „IVDEICAE" vor.[11]

Aus Aquincum sind uns noch zwei Inschriften bekannt, wo die Lebensgefährtin mit dem Ausdruck GAIA bezeichnet wurde.[12-13]

Das Motiv der mit Traubenblättern gezierten Umrahmung des inschriftlichen Feldes kann bis Thrazien zurückgeführt werden,[16] doch mochte sich auch eine germanische und italische Einwirkung geltend machen.

Der Funde des auf das 2. Jahrhundert u. Z. datierten Friedhofes auf der Bécsi-Strasse schliesst sich chronologisch auch der Grabstein von Lucius Varius Pudens an.[18]

WELLNER ISTVÁN

A MITHRAS-KULTUSZ ÚJABB EMLÉKE AQUINCUMBÓL

1959-ben Budapesten a Bogdáni úti (III. kerület) leletmentés során[1] az aquincumi Mithras-kultusz érdekes emléke került napfényre egy kígyóval díszített edénytöredék formájában[2] (1—2. kép).

Közismert a kígyó gyakori jelenléte a perzsa napisten ábrázolásain.[3] Az aquincumi emlékeken mindenütt megtaláljuk; így a Symphorus mithraeum bikaölő jelenetében[4] (3. kép), és a korábban talált, hasonló jeleneteket ábrázoló domborműveken[5] (4. kép). A kőből születő Mithras aquincumi szobrán is kígyó tekeredik a sziklák köré[6] (8. kép). Viszont nem szükségszerűen tartozik hozzá; például a paksi tauroktonos csoportról hiányzik a kígyó.[7] Kígyóval díszített kultikus edények is meglehetősen nagy számban kerültek elő a birodalom különböző tartományainak Mithras-szentélyeiből. Aquincumból a Symphorus mithraeumból ismertetett egy ilyen töredéket Nagy Tibor[8] (7. kép). A kígyóval díszített kultikus edények mindmáig legjobb összefoglalását Erich Swoboda adta még 1936-ban,[9] amikor részletesen tárgyalta a kígyónak a Mithras-kultuszban elfoglalt szerepét. Hazai szakirodalmunkban utoljára Póczy Klára ismertetett egy kígyóval díszített szalagfül-töredéket.[9a] Sajnos nálunk egyetlen ép, kígyóval díszített edény sem került elő, és mithraeumból, hiteles ásatásból csak a fent említett kisebb töredék származik.

A Bogdáni úti töredék is leletmentésből, építkezésnél került elő, így a kultúrrétegek és a lelőhely közvetlen környezetének megvizsgálására sem volt mód. Mégis figyelmet érdemel, mert hazánkban egyedülálló típust képvisel, sőt pontos analógiája külföldről sem ismeretes.

A megmaradt töredék világos tégla színű, finoman iszapolt, téglavörös festéssel. Háromosztatú szalagfülön kis kerek, 50 mm átmérőjű és 8 mm mély tálacska helyezkedik el. A fülre tekeredhetett a kígyó teste. Feje a kerek edényke fölé hajlik, mintha inni akarna belőle. A kígyó hátán egymás mellett hét sorban bevájt rovátkák húzódnak egészen a fejig. A pikkely ábrázolásának ez a módja eltér az Aquincumban talált többi kő és kerámia emléktől. Maga a fej vízszintesen erősen lapított és ezért nem is kelti kígyófej benyomását. A viszonylag nagy szemeket mély kerek lyukkal ábrázolták, a száj kicsit nyitott. A meglevő töredék teljes magassága 78 mm.

A Mithras-kultuszhoz kapcsolható kígyóval díszített edényeket Swoboda nyolc típusba osztotta.[10] A mi töredékünk az 1. számmal jelölthöz áll legközelebb. Ez Swoboda meghatározása szerint háromfülű kratér, melynek fülei tálkákban végződnek. A füleken kígyók tekerednek föl és fejüket fölfelé irányítva, a kis tálkák oldalánál helyezik az edény peremére. Két ilyen típusú edény ismeretes Svájcból[11] (5—6. kép).

[1] Jelentés a Bogdáni út 10—12 alatti leletmentésről. Bud. Rég. XX (1963) 542.

[2] Az edénytöredéket a megtaláló kubikos Schauschek János építésznek adta át, aki volt szíves hozzám eljuttatni.

[3] *Wüst, E.:* Mithras. PWRE XV. 2. 2150. — *Cumont, F.:* Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. I. sok helyén, pl. 80, 100, 102, 189, 192.

[4] *Nagy T.:* A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—42. évek között végzett kutatásairól. Bud. Rég. XIII (1943) 386.

[5] *Kuzsinszky B.:* Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934. 158.

[6] *Kuzsinszky B.:* i. m. 57.

[7] *Nagy T.:* A paksi Mithras dombormű. Arch. Ért. 85 (1958) 9.

[8] *Nagy T.:* A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—42 évek között végzett kutatásairól. Bud. Rég. XIII (1943) 386.

[9] *Swoboda, E.:* Die Schlange im Mithraskult. Jahreshefte des Öst. Arch. Inst. XXX. 1—27.

[9a] Intercisa II. 47, XII. t. 17.

[10] *Swoboda E.:* i. m. 1.

[11] *Staehelin, F.:* Die Schweiz in römischer Zeit[3]. 551 skk.

1. kép. Kígyófejes edénytöredék a Bogdáni útról

Gefässbruchstück mit Schlangenkopf aus der Bogdáni Strasse

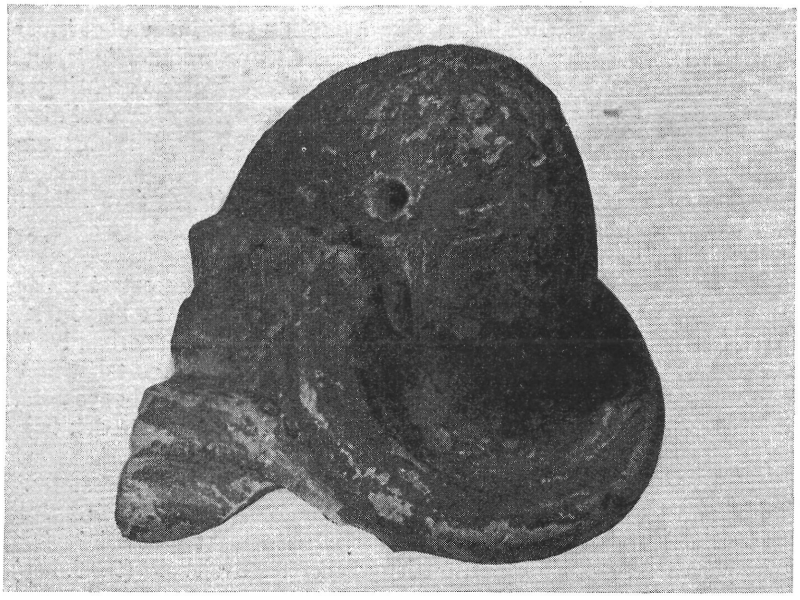

2. kép. A Bogdáni úti edénytöredék fölülnézetben

Das Gefässbruchstück aus der Bogdáni Strasse von oben gesehen

Ha ránézünk ezekre az edényekre, azonnal szembetűnő a mi töredékünkkel való hasonlóság, de a különbség is. A mi esetünkben is háromosztatú fülön tekeredik fölfelé a kígyó, fejét azonban nem a nagy edény peremére hajtja, hanem a fülön levő tálkából látszik inni. Minden valószínűség szerint az aquincumi edény is háromfülű kratér lehetett,[12] azonban a megmaradt töredékből ezt biztosan megállapítani nem tudjuk. Staehelin egyébként a kígyóval díszített edényeket nem Mithras, hanem Sabazios kultuszával hozta kapcsolatba.[13] A kígyónak ezzel a keleti istenséggel való összefüggése általánosan ismert.[14] A mi esetünkben mégsem lenne logikus erre az eshetőségre gondolni, tekintve, hogy Sabazios kultusza Aquincumban mind ez ideig ismeretlen.

[12] *Nagy Tibor* is 3 db. hasas, vörösmázas, háromfülü edényt említ. Bud. Rég. XIII (1943) 385.

[13] *Staehelin, F.:* i. m. 553.

[14] *Eisele:* Sabazios. *Roscher:* Ausf. Lex. d. Griech. u. Röm. Mythologie IV. 243. sk. — *Schaefer:* Sabazios. PWRE I. 1540 skk.

3. kép.
A Symphorus mithraeum domborművének kígyó-ábrázolása

Schlangendarstellung auf dem Relief im Symphorus Mithräum

4. kép. Mithras dombormű részlete (Óbuda, Fő tér)

Mithras-Relief vom Fő tér in Óbuda (Teilansicht)

Fölmerülhet még az a gondolat is, hogy edényünk nem szolgált kultikus célokra és a kígyó csak díszítő motívumként szerepel rajta. A kígyós edényekkel kapcsolatban Swoboda is felhívja a figyelmet erre a lehetőségre.[15] Természetesen, ha egy edény nem kifejezetten szentélyből kerül elő, valamely istenség kultuszával való összefüggését igen nehéz bizonyítani. A mi edényünknek különlegesen díszes kiképzése viszont háztartási célokra való alkalmazását meglehetősen nehézkessé és ügyetlenné tenné.

Hogy a Mithras-kultusz szertartásaiban milyen célt szolgált edénytípusunk, sajnos nem tudjuk. A víznek kétségtelenül igen jelentős szerepe volt a misztériumoknál.[16]

Fölmerülhet még a kérdés, hogy az edényfüleket díszítő kis tálkák szolgáltak-e valamilyen gyakorlati célt. A kérdést az eddigi kutatók lényegében nyitva hagyták. Talán közelebb visz a megoldáshoz, ha edény-

[15] *Swoboda, E.:* i. m. 12.

[16] *Cumont, F.:* Textes et monuments. 105 sk., 297.

5. kép. Kultikus edény Vindonissából
Kultgefäss aus Vindonissa

6. kép. Kultikus edény Augstból
Kultgefäss aus Augst

típusunk eredetét a görög kernoszból próbáljuk — ha kerülő úton is — levezetni. A kernosz[17] elsősorban az eleusisi misztériumoknál és a Kybele-kultuszban játszott szerepet. Itt a központi nagy edény oldalán elhelyezkedő kis edénykékbe áldozati ételeket vagy italokat tettek. Gallus Sándor egy hazai koravaskori edénytípus eredetét vizsgálva[18] rámutatott a kernosz közel-keleti, kisázsiai kapcsolataira. Mivel a Mithras-kultusz is erről a vidékről terjedt el a római birodalom különböző tartományaiba, még több okunk van edénytípusunkat is végső soron onnan származtatni. Mithras és Kybele kultusza pedig az egész birodalom területén szoros kapcsolatban állt egymással.[19]

[17] *Leonard:* Kernos. PWRE XI. 316. skk.
[18] *Gallus S.:* A középeurópai régibb vaskor sírlámpái. Arch. Ért. LI (1938) 17 skk.
[19] *Cumont, F.:* Die Mysterien des Mithra. 168.

7. kép. Edényfül a Symphorus mithraeumból
Gefässhenkel aus dem Symphorus Mithräum

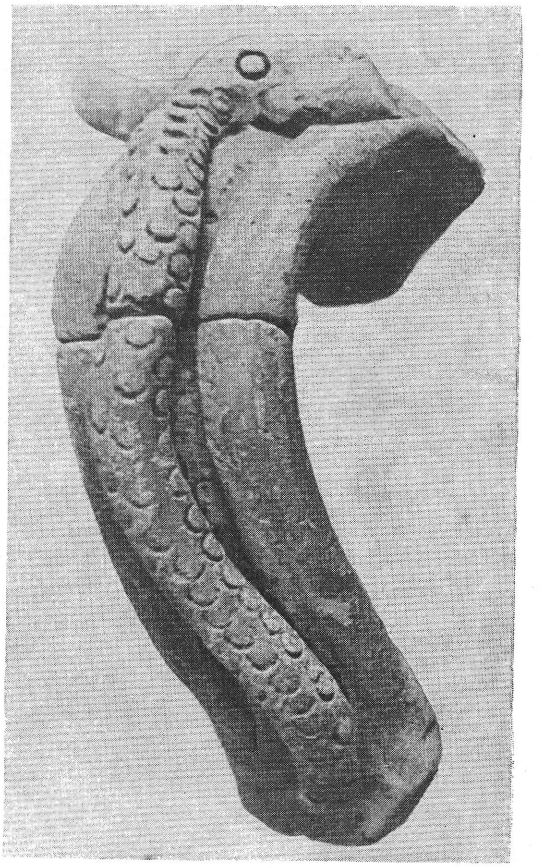

8. kép. Kígyó ábrázolás a kőből született Mithras szobrán

Schlangendarstellung auf der Statue des aus Felsen geborenen Mithras

Természetesen az általunk tárgyalt töredék már magán hordozza a római császárkori edényművesség technikáját és formakincsét. Gyártási helyét még nem tudjuk megállapítani. Anyagában és színezésében nagyjából megfelel a III. századi aquincumi kerámiának.[20] Kígyóval díszített edényeket kétségtelenül gyártottak itt is. Kuzsinszky négy darab, kígyót ábrázoló negatív formát ismertet a gázgyári fazekastelepről[21] (9—11. kép). Az ezekkel készített kígyókat nyilván égetés előtt illesztették a megformázott edényre. Méretre jóval kisebbek a Bogdáni úti töredéknél, és pikkely-ábrázolásuk is más fajta. Valószínűleg inkább a Swoboda által 2. és 3. számmal jelölt edénytípusok díszítésére szolgáltak.[22]

Sajnos a lelőhely területén folyó építkezés miatt hitelesítő ásatás nem volt lehetséges, és a közelben előkerült római kori falak rendeltetését, lakóházhoz, vagy esetleg szentélyhez való tartozását sem lehetett megállapítani. Viszont az edénytől néhány méternyi távolságra egy Silvanusnak dedikált oltárkövet találtak az építőmunkások (12. kép).

Felirata:

SILVANO
SILV̂ESTRO (sic)
SEP.KARVS
MILES.LEG.$\overline{II}$
ADI.V.L.S.

[20] Póczy Klára és Nagy Tibor szíves szóbeli közlése.
[21] *Kuzsinszky B.:* A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bud. Rég. XI (1932) 217—218.
[22] *Swoboda, E.:* i. m. 2.

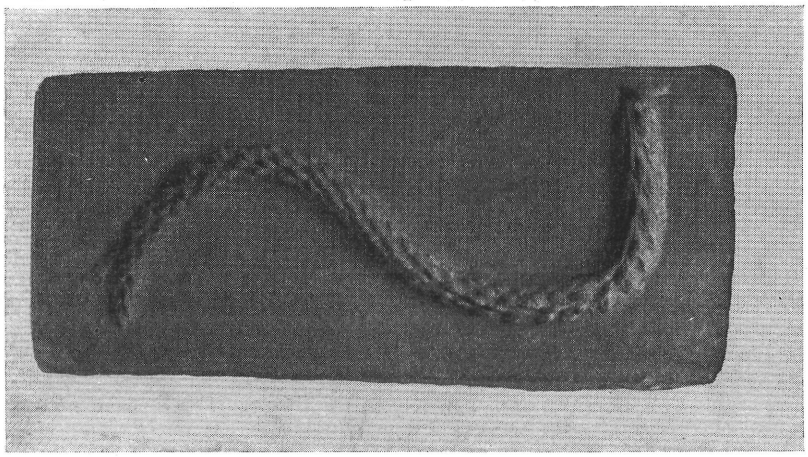

9. kép. Negatív forma a gázgyári fazekastelepről

Negativ aus der Töpferei von Aquincum (im Bereich der heutigen Gasfabrik)

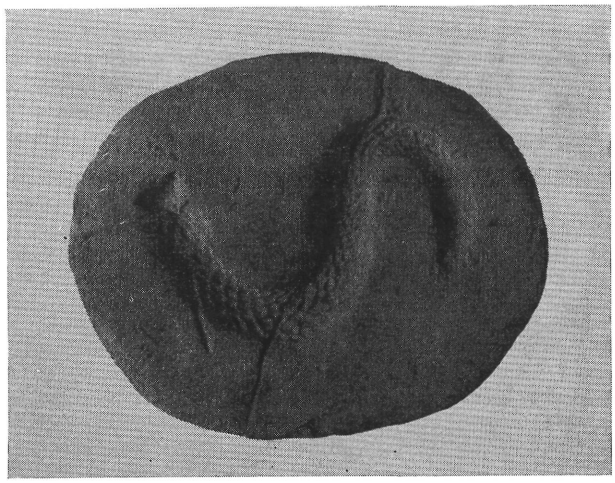

10. kép. Negatív forma a gázgyári fazekastelepről

Negativ aus der Töpferei von Aquincum (im Bereich der heutigen Gasfabrik)

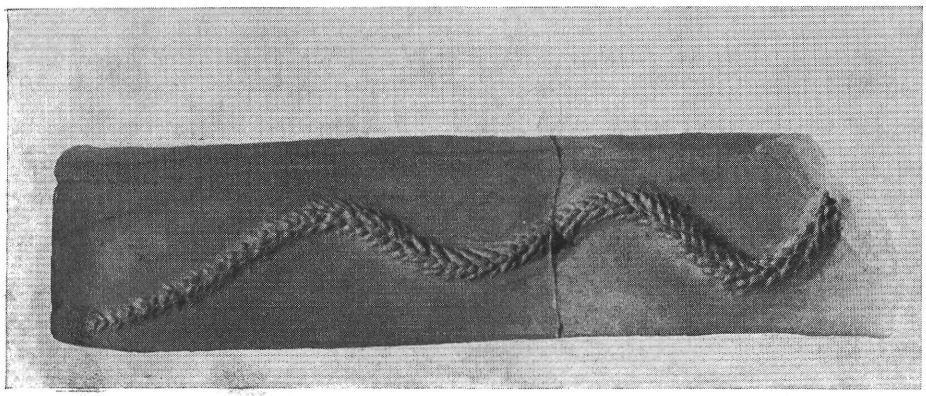

11. kép. Negatív forma a gázgyári fazekastelepről

Negativ aus der Töpferei von Aquincum (im Bereich der heutigen Gasfabrik)

Feloldva a rövidítéseket: *Silvano / silvestri / Sep(timius) Karus / miles leg(ionis) II./ adi(utricis) V(otum) L(ibens) S(olvit)*. Magyar fordításban: Az erdei Silvanusnak (állította) Septimius Karus, a második legió adiutrix katonája, aki fogadalmát szívesen teljesítette.

A második sor végén levő O betű nyilvánvalóan helyesírási hiba. Talán utólag ki akarták javítani, és esetleg ekkor vésték az R függőleges szára fölé, ligálva, a helyes I betűt. A Karus név így K-val írva nem egyedülálló tartományunkban.[23] Egyébként egy Septimius Carus, aki ugyancsak a legio II. ad. katonája,

[23] Pl. M. Val. Karus. CIL 3382.

12. kép. Silvanusnak szentelt oltárkő a Bogdáni útról
Silvanus-Altar aus der Bogdáni Strasse

szerepel egy másik aquincumi oltárkövön.[24] A kétféle írásmód egyáltalán nem teszi lehetetlenné, hogy a két oltárkő állítóját azonos személynek tekintsük.

Az oltár magassága abacus nélkül 38 cm, az abacus 7,5 cm, alapterülete 21×19 cm. A hátsó oldala végig durván simára van faragva, másik három oldala fölül és alul négyszeresen profilált. Az oltár formájából és betűtípusaiból következtetve, korát a III. század elejére tehetjük. Ez megfelel az edénytöredék valószínű datálásának is.

A Silvanusnak dedikált oltárkő jelenléte egyáltalán nem zárja ki ugyanazon a helyen egy Mithrasnak szentelt kultuszhely lehetőségét. A szakirodalomban igen sok mithraeum ismeretes, amelyekből más istenségnek dedikált feliratos kőemlék került elő.[25] Silvanusnak szentelt oltárt is említ Abramić egy poetovioi mithraeumból.[26] Mithras és Silvanus együtt is szerepel egy emonai oltárkövön.[26a] Természetesen ez nem jelenti, hogy a fentiek alapján itt is szükségképpen mithraeumnak kellett lennie. Kígyóval díszített edények kerültek elő sírokból is,[27] és mivel lelőhelyünk közvetlen közelében húzódik egy római kori temető keleti széle,[28] erre a lehetőségre is gondolnunk kell.

[24] CIL 3457.
[25] *Drexel, Fr.:* Stockstadt. ORL··· 81. — *Cumont, F.:* Textes et monuments. I. 152. — *Wüst, E.:* i. m. 2145.
[26] *Abramić, M.:* Archaelogische Funde in Pettau. Jahreshefte d. Öst. Arch. Inst. XVII. Beiblatt. 93.
[26a] *Kastelic, J.:* GMDS 23 (1942) 96—97. Nr. 3.
[27] *Swoboda, E.:* i. m. 1. — *Drexel, Fr.:* Faimingen. ORL Lief. 35 (1911) 93—94.
[28] *Parragi Gy.:* A Bogdáni úti későrómai temető. Bud. Rég. XX (1963) 311 skk.

MUZEUM

ISTVÁN WELLNER

EIN WEITERES DENKMAL DES MITHRAS-KULTES AUS AQUINCUM

Am Nordrand der Canabae von Aquincum kam im Jahre 1959 in der heutigen Bogdáni-Strasse (Budapest III.) im Laufe einer Notbergung, bei einer Bauarbeit ein schlangenverziertes Gefässbruchstück zum Vorschein.

Bereits mehrere mit Schlangen geschmückte Gefässbruckstücke kamen im Gebiete von Aquincum zutage, diese sind jedoch dem oben erwähnten Stück nicht ähnlich, dessen genaue Analogie wir auch auf anderen Gebieten des Römerreiches nicht finden. Eine Zusammenfassung der Kultgefässe solchen Typs gab E. Swoboda. Das zur Rede stehende Fragment steht dem von ihm mit der Nr. 1. bezeichneten Typ am nächsten. Es ist hellziegelfärbig, fein geschlämmt, mit ziegelroter Farbe bemalt. Am dreiteiligen Bandhenkel ist ein kleines, rundes 8 mm tiefes Schüsselchen von 50 mm-Durchmesser angebracht. Der Körper der Schlange dürfte sich um den Henkel gewunden haben. Der Kopf biegt sich über das runde Gefässchen, als wollte die Schlange daraus trinken. Am Rücken der Schlange ziehen sich bis zum Kopf in sieben Reihen nebeneinander eingegrabene Kerben. Der Kopf selbst ist waagerecht stark abgeflacht und erweckt deshalb nicht den Eindruck als ob es ein Schlangenkopf wäre. Die verhältnismässig grossen Augen sind durch tiefe, runde Löcher dargestellt, der Mund ist ein wenig geöffnet. Die Gesamthöhe des vorhandenen Bruchstückes beträgt 78 mm.

Im Verhältnis zum Typ 1./ von Svoboda ist die Ähnlichkeit augenfällig, jedoch auch der Unterschied offenkundig. Auch auf unserem Stück windet sich die Schlange über den Henkel des Gefässes aufwärts, legt jedoch ihren Kopf nicht auf den Rand des grossen Gefässes, sondern trinkt dem Anscheine nach aus dem Schüsselchen, das sich am Henkel befindet. Aller Wahrscheinlichkeit nach dürfte auch das Gefäss aus Aquincum ein dreihenkliger Krater gewesen sein, was sich jedoch aus dem erhalten gebliebenen Fragment nicht mit Bestimmtheit ermitteln lässt. Die mit Schlange verzierten Gefässe brachte Staehelin mit der Verehrung des Sebasios in Verbindung. Da bislang der Kult dieser Gottheit in Aquincum nicht bekannt ist, wird unser Gefäss eher mit dem in dieser Provinz sehr populären Mithras in Zusammenhang zu bringen sein. Da es nicht aus einem Mithräum hervorgekommen ist, kann auch die kultische Bestimmung des Gefässes nicht einwandfrei bewiesen werden.

Die unmittelbare Umgebung des Fundortes konnte der sich dort im Gange befindlichen Bauarbeit wegen nicht freigelegt werden. Einige Meter weiter vom Gefäss wurde indessen ein dem Silvanus geweihter Alterstein vorgefunden, dessen Mass: 21 × 19 × 45,5 cm beträgt. Seine Inschrift lautet folgendermassen:

SILVANO/SILVÊSTRO (sic)/SEP.
KARVS/MILES.LEG.II/ADI.V.L.S.

Den am Ende der zweiten Zeile stehenden unrichtigen Buchstaben O wollte man möglicherweise nachträglich verbessern und vielleicht zu dieser Zeit wurde über den senkrechten Stiel des Buchstaben R der richtige Buchstabe I in Ligatur eingeschnitten. Ein Septimius Carus, ebenfalls Soldat der legio II. adi., ist auf einem anderen Altarstein aus Aquincum genannt. Die zweierlei Schriftweise schliesst nicht schlechthin aus, dass die beiden Altarsteine von ein und derselben Person gesetzt wurden.

In der Fachliteratur sind viele Mithräen bekannt, aus welchen auch anderen Gottheiten gewidmete inschriftliche Steindenkmäler zum Vorschein gekommen sind. Natürlicherweise bedeutet dies nicht, dass auch hier notwendigerweise ein Mithräum gewesen sein musste. Mit Schlange verzierte Gefässe wurden auch aus Gräbern zutage gefördert und unmittelbar in der Nähe dieses Fundortes befand sich ein spätrömischer Friedhof.

Welche Rolle dem Gefässtyp in den Zeremonien des Mithraskultes zugekommen ist, wissen wir leider nicht. Die praktische Bedeutung der auf den Henkeln befindlichen kleinen Schüssel lässt sich vielleicht aus dem griechischen Kernos ableiten. Der Gefässtyp stammt wahrscheinlich aus dem Nahen Osten her, doch ist unser Exemplar vielleicht ein hiesiges Erzeugnis. Dies wird ausser seinem Material auch dadurch wahrscheinlich gemacht, dass in einer Aquincumer Töpferwerkstätte negative Formen zur Anfertigung von aufgesetzten Schlangen gefunden wurden.

GEDAI ISTVÁN

II. ENDRE NÉHÁNY FRIESACHI TÍPUSÚ PÉNZE ÉS KAPCSOLATUK BUDA PECSÉTJÉVEL

A magyar pénz a XII. század elején annyira elértéktelenedett, hogy a nemzetközi pénzforgalomból teljesen eltűnt. A XI. században még királyaink veretei Európa legjobb pénzei közé tartoztak, s külföldi leletekben, főként tőlünk északra és északnyugatra, gyakran fordulnak elő. Könyves Kálmán és utódai azonban az évi pénzújítással, a kicsiny súlyú és kevés színezüstöt tartalmazó új veretek kibocsátásával helyi pénzzé süllyesztették a magyar dénárt. Ez a helyzet megmaradt az egész XII. században. A kereskedelem a nagyobb értékű bizánci aranyon kívül veretlen ezüstöt használt. A XII. század végén kereskedelmünk azonban fellendült, s egyre erősebben kapcsolódott a nyugati kereskedelemhez.[1] Ez a közvetlen kapcsolat ezen a fejlettségi fokon már nem elégedhetett meg a nagyobb értékű, s ennek következtében nehézkes nyers ezüsttel és bizánci arannyal. Állandó értékű, jó minőségű ezüst forgalmi pénzt kívánt, s ezt az igényét elégítették ki a friesachi dénárok, amelyeknek virágzása éppen erre a korra esik.

A német—római birodalom pénzverését ebben a korban nagyfokú széttagoltság jellemezte.[2] A legjobb minőségű pénzt a kölni érsek verette, akinek pénzeit az egész európai kereskedelem kedvelte és használta. Még a későbbi korból is, amikor a birodalom keleti részén a friesachi dénár vette át a vezető szerepet, majdnem minden friesachi dénárleletben kölni veret is szerepel. Ezenkívül a trieri püspök, az aquileiai pátriárka és az angol király pénzei fordulnak elő gyakrabban.

Friesachban a salzburgi érsekek verdéje volt. Kezdetben kölni mesterekkel dolgoztattak, akik a kölni dénár éremképét és pénzlábát utánozták.[3] A XII. század végén azonban függetlenítette magát az idegen hatástól és önálló lett.

A friesachi dénárok Magyarország felé a fent említett okok miatt különösen gyorsan terjedtek. Ezt II. Endrének Gertrud meráni hercegnővel kötött házassága is elősegítette; ugyanis a meráni hercegek is vertek friesachi típusú pénzeket. Ez a pénztípus először Szlavóniában és Horvátországban terjedt el, teljesen kiszorítva a magyar királyi pénzt. Ezt a király is szentesítette. A zágrábi püspöknek adott kiváltságlevél szerint a király pénzváltói nem mehetnek a püspökség területére akkor sem, ha a király utódai a hercegség, vagy bánság területén királyi pénzt veretnének is. Ezt a püspök népei nem kötelesek elfogadni.[4] Ez a kiváltságlevél a friesachi dénárok kizárólagos forgalmát bizonyítja. A kiváló minőségű pénz, amelyet nálunk a színezüsttel — decima combustionis — vettek egyenértékűnek,[5] rövidesen egész Magyarországon közhasználatú lett, s maga a király is gyakran friesachiakban követelte járandóságát.[6] Az új pénz annyira elterjedt, hogy a király kénytelen volt utánozni. Ez nem volt új gondolat. A friesachi pénzt tőlünk nyugatra a pénzverési joggal rendelkező világi és egyházfők egész sora utánozta. II. Endre érme gyakran nem is közvetlenül a salzburgi érsek veretéről, hanem a meráni, vagy a karinthiai hercegek utánzatáról vette a mintát. II. Endre pénzein feltűnő friesachi hatásokra már többen rámutattak, nevezetesen Réthy László[7] és László József.[8] Az éremképek közvetlen származásának részleteibe azonban még Hóman Bálint sem

[1] *Fügedy E.:* Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. 13 (1959) 29—30.

[2] E kornak gazdag irodalma van. Legújabban Arthur *Suhle* foglalta össze röviden: Deutsche Münz- und Geldgesichte von den Anfangen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin, 1955.

[3] *Arnold Luschin—Ebengreuth:* Friesacher Pfennige. Numismatische Zeitschrift. 16 (1923) 36.

[4] *Hóman B.:* Magyar pénztörténet. Budapest. 1916. 332.

[5] *Hóman B.:* i. m. 297.

[6] *Hóman B.:* i. m. 292.

[7] *Réthy L.:* Corpus Nummorum Hungariae. Budapest. 1899. 26.

[8] *László J.:* Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században. Történeti Szemle. 1915. 229—240.

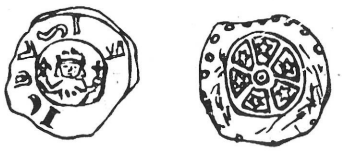

1. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 326. elő- és hátlap

Nr. 326. Vorder- und Rückseite

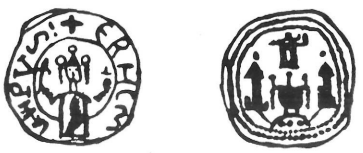

2. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 329. elő- és hátlap

Nr. 329. Vorder- und Rückseite

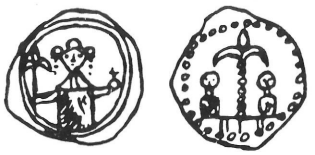

3. kép. Az abapusztai leletből, elő- és hátlap

Aus dem Fund von Abapuszta. Vorder- und Rückseite

4. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 194. elő- és hátlap

Nr. 194. Vorder- und Rückseite

5. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 138. elő- és hátlap

Nr. 138. Vorder- und Rückseite

mélyed el; megelégszik annak megállapításával, hogy a CNH. I. 171—227 sz. 282—283 sz. és 299—309 sz. II. Endre friesachi típusú veretei.[9] Arnold Luschin a friesachiakról írt corpusában egy külön fejezetet szentel a friesachiak magyarországi utánverésének, s bemutatja ezeket az utánvereteket.[10] Később ezt a nemrégen elhunyt Egon Baumgartner helyesbíti,[11] akinek kutatásai igen jelentősek a friesachi dénárok magyarországi hatásáról. Azonban Luschin is és Baumgartner is csak említik az illető utánveret magyar származását, de magyarázatát nem adják, hogy miért tartják annak. A magyar király nevével ellátott pénzzel semmi probléma nincs. Ellenben a feliratnélküliek, vagy amelyek az eredeti friesachit még a feliratban is utánozták — úgy érezzük — magyarázatra szorulnak. Ezúttal három ilyen típushoz kívánunk hozzászólni (1. kép).

Ezt a típust Luschin idézett corpusában a 326 sz. (tábla: 328) alatt közli. Két lelőhelyet említ: Abapusztát és Korponát, ahonnan három db. együttes súlya 2,25 g. A felirat változatai: ..∋...ICDV és ..D∋⊿R ⊳ I И.

A 327 sz. alatt az előbbinek féldenárát írja le. Körirata: CI....V∽, másik példányon ∈PVIΛ Lelőhelyei szintén Abapuszta és Korpona, ahonnan öt db. összsúlya 2,1 g.

A 328. sz. alatt ugyancsak az előzőhöz hasonló féldénárt közöl, azonban mellképet említ s a körirat helyett két gyöngykört. Lelőhelyei, mint az előzőknek, Abapuszta és Korpona. Az utóbbi leletben nyolc db együttes súlya 3,78 g.

Az abapusztai leletet Harsányi Pál dolgozta fel mintaszerűen.[12] A friesachiakat Welzl szerint határozta meg, leírja őket, s minden típusnak közli a rajzát is. A feldolgozásban azonban nemcsak a Luschin által idézett helyen (17. sorsz.) hanem az egész leletben nem találunk ilyen veretet. A korponai leletet Gohl Ödön közölte

[9] *Hóman B.:* i. m. 299—300.

[10] *Arnold Luschin—Ebengreuth:* i. h. 111—118. XVI—XVII. tábla.

[11] *Baumgartner E.:* A friesachi dénárok magyarországi utánvereteinek kérdéséhez. Numizmatikai Közlöny. 48—49 (1949—1950) 25—29.

[12] *Harsányi P.:* Az Aba-pusztai friesachi fillérlelet. Numizmatikai Közlöny. 11 (1912) 48—60. III—X. tábla.

10. kép. Buda XIII. századi pecsétjének előlapja

Vorderseite des Siegels von Buda aus dem 13. Jh.

ugyancsak kifogástalanul.[13] Ebből a típusból öt db kerek dénárt és egy db négyszögleteset említ (80. sorsz.). Luschin hivatkozása tehát itt is pontatlan. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának Nuber Károly ajándékozott egy ilyen típusú veretet, amely a korponai leletből származik.[14] Felirata: + ЄIVИ...— ....GI ᔕ Súlya 0,95 gr (2. kép).

Luschin a corpusában 329 sz. alatt közli, amely az abapusztai leletben fordult elő.[15] A felirata: + ЄR...—NVV ᔕ E Welzl egy másik példányon ЄRNE ᔕ — TIDV ᔕ I-t olvasott,[16] amelyet Luschin is említ. Huszár Lajos a nagykónyai leletből közöl egy ilyen típust.[17] Felirata: ... Є.... —...H... Az Éremtárban az abapusztain és nagykónyin kívül még két példányt találtunk, sajnos ismeretlen lelőhelyről. Feliratuk: ЄRV..... a másiké: .....N..... Súlyuk: 0,71 és 0,50 g. Ebből a típusból legújabban Rákosszentmihályról került elő egy példány.[18] Felirata: ЄR..... ᔕI Súlya: 1,03 g (3. kép).

Ez a típus csak az abapusztai leletből ismeretes.[19] Luschin nem közli, de Baumgartner a friesachiak magyar utánveretéről írt munkájában Harsányira hivatkozva említi.[20] Valószínű ezt a példányt őrzi az Éremtár is. Ennek felirata: ЄIV...—.... ЄP ᔕ Súlya: 0,85 g.

Ezeknek a pénzeknek az éremképei a friesachi dénárok körébe utalnak bennünket. Pontosan kimutatható, hogy melyik éremkép honnan vette a mintáját.

[13] *Gohl Ö.*: A korponai középkori éremlelet. Numizmatikai Közlöny. 6. (1907) 125—135.

[14] Leltári száma: 17 B/909—15.

[15] Luschin idézése pontatlan; a sorszám nem 18, hanem 33.

[16] *Leopold, Welzl von Welleinheim:* Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung. Wien. 1844. 9792. sz.

[17] *Huszár L.:* Der Friesacher-Pfennigfund von Nagykóny. Folia Archaelogica. 10. (1958) 149—154.

[18] *Gedai I.*: A rákosszentmihályi friesachi éremlelet. Bud. Rég. XX. (1963) 465—468.

[19] *Harsányi P.*: i. h. 11. VIII. tábla.

[20] *Baumgartner E.*: i. h. 27.

6. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 21. és 22. elő- és hátlap

Nr. 21. und 22. Vorder- und Rückseite

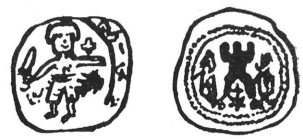

7. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 213. elő- és hátlap

Nr. 213. Vorder- und Rückseite

8. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 190. elő- és hátlap

Nr. 190. Vorder- und Rückseite

9. kép. Luschin: Friesacher Pfennige. 161. elő- és hátlap

Nr. 161. Vorder- und Rückseite

11. kép. Buda XIII. századi pecsétjének hátlapja

Rückseite des Siegels von Buda aus dem 13. Jh.

A Luschin 326—28 hátlapján még némi magyar vonás is kimutatható, de kapcsolatba lehet hozni Bernhard karinthiai herceg (1202—1256) egyik St. Veit-i veretével (Luschin 194) (4. kép).

A Luschin 329 származása bonyolultabb. Valószínűleg IV. Henrik andechs-meráni herceg (1204—1228) Luschin 138 sz. veretét (5. kép), vagy annak valamelyik hibridjét vette alapul a magyar éremvéső. A meráni átvételt bizonyítja az ЄRNE ⊂ TIDV ⊂ és ennek változatai felirat is. Eberhard érsek nevének ez a torzított alakja ugyanis a meráni pénzverésben volt otthonos. A meráni éremvéső viszont II. Eberhard salzburgi érsek egyik friesachi veretét (Luschin: 21 vagy 22) másolta le (6. kép). Valószínű azonban, hogy a három tornyos éremkép kialakításában Bernhard karinthiai herceg veretei (Luschin 213, esetleg 190) is szerepet játszottak (7—8. kép).

A harmadik érem hátlapi képének származása viszont tiszta és világos. Minden kétségen kívül Bernhard karinthiai herceg 1220 körül Landstrassban vert érme volt a példa (9. kép).

Az előlap éremképe mindhárom típusnál azonos. Koronás alak jobbjában liliomot, baljában országalmát tart. Ilyen megfogalmazású álló alak a magyar pénzverésben eddig nem szerepelt. Hasonló ábrázolás viszont otthonos a friesachi dénárok körében, s így ezt is ezek közvetlen hatásának tulajdoníthatjuk. A magyar király vésnöke azonban nem másolta le szolgai módon az idegen pénzt, hanem azt a magyar jellegnek megfelelően átalakította, talán valamelyik királyi pecsétet véve mintául. A lényeges változtatás az alakon történt. Az érseki vereteken infulás egyházfő van, aki kezében leggyakrabban pásztorbotot, könyvet, keresztet vagy kulcsot tart. A hercegi vereteken pedig, ha álló alak van, kezében kardot, keresztet, pajzsot, vagy zászlót találunk, s gyakran liliomot; feje többnyire fedetlen. Ezzel szemben a magyar utánzaton az alakon csüngős korona van, kezében pedig liliom és országalma. Nyugaton csüngős koronát ritkán használtak. A pénzeken látható hasonló ábrázolás esetén legtöbb esetben a figura hajára kell gondolnunk. Országalma ábrázolása azonban egyetlen friesachin, vagy annak utánzatán sem szerepel. Birodalmi almát német pénzeken csak császári vereteken találunk. A magyar király, mint szuverén uralkodó használta az országalmát, ezt pénzeire és pecsétjeire rávésték, ami a legdöntőbb bizonyítéka e veretek magyar származásának. Ezt megerősíti még az is, hogy mindhárom típus, legalábbis a rendelkezésemre álló irodalom szerint, eddig csak magyarországi lelőhelyről ismeretes.

A közkézen forgó friesachi dénárok éremképe ismeretes volt országszerte. Hatása nemcsak pénzeinken mutatkozik, hanem fellelhető a kisplasztikában is, nevezetesen a pecséteken. A pénzek mindig is hatással voltak a pecsétekre,[21] amit természetesnek is kell vennünk. A pecsétek vésői igen gyakran azok közül az ötvösök közül kerültek ki, akik a pénzek verőtöveit is vésték. Az általánosan elterjedt forma bennük élt és országszerte népszerű volt; s ha egy város pecsétet vésetett, nyilvánvaló, hogy az akkor közismert és kedvelt képeket, formákat ábrázoltatta. A most tárgyalt Luschin 329 sz. utánzat éremképét láthatjuk a budai kettős pecséten, kis változtatással (10—11. kép).

Az 1294-ből fennmaradt pecsét első megfogalmazását Kubinyi András legújabb kutatásai alapján 1233—1235-re kell tenni.[22] Ez pontosan egyezik a friesachi dénárok magyarországi forgalmával. Ezek alapján az igazság valószínűségével állíthatjuk, hogy az első budai pecsét abból a körből került ki, amelyből a Luschin 329.[23]

E korszakban az esztergomin kívül csak a csanádi pénzverde működött. Utóbbi azonban ekkor még nem lehetett jelentős, különösen Buda szempontjából. Fel kell vetnünk azt a kérdést, vajon nem Esztergomban készült-e a budai pecsét, ahol a verőtöveket is vésték? Az ábrák hasonlósága ugyan önmagában még nem bizonyíték, hiszen ez a forma annyira közismert volt, hogy más pecsétre is rávésték, mint például a zoborhegyire. A budai pecsétnek az ugyancsak a XIII. század első feléből származó esztergomi pecséttel való hasonlósága és méretbeli egyezése[24] azonban jogossá teszi a kérdést, bár döntő bizonyíték hiánya miatt határozottan nem állíthatjuk.

[21] *Kubinyi A.:* Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV (1961) 109—147. Kubinyi itt több adattal és gazdag irodalomra hivatkozva bizonyítja ezt a hatást.

[22] *Kubinyi A.:* i. h.

[23] A rákosszentmihályon előkerült Luschin 329. és a budai pecsét közti hasonlóságra Kubinyi András hívta fel először a figyelmemet. Szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

[24] Kubinyi András szíves szóbeli közlése.

ISTVÁN GEDAI

EINIGE MÜNZEN DES KÖNIGS ANDREAS II. VON FRIESACHEM TYP UND IHR ZUSAMMENHANG MIT DEM SIEGEL VON BUDA

Der einschlaggebende Einfluss, den die Friesacher Denare zu Ende des 12. und anfangs des 13. Jahrhunderts auf den ungarischen Geldverkehr ausgeübt haben, ist allgemein bekannt. Der in Aufschwung gekommene ungarische Handel konnte sich mit dem entwerteten Geld des Landes nicht zufriedenstellen sondern bedurfte einer wertbeständigen und guten Scheidemünze aus Silber und so lag es auf der Hand, dass man sich der in ausgezeichneter Qualität geprägten Friesacher Denare bediente, die gerade zu dieser Zeit in voller Blüte standen.

Die entscheidende Mehrheit unserer Münzfunde im 13. Jahrhundert, von dem Tatarenzug geht aus den Friesacher Denaren hervor, doch ihre Überlegenheit über alle andere Münzen bezeugen auch unsere Urkunden. Ihre allgemeine Beliebtheit und Verbreitung verleitete Herrscher und Kirchenhäupter, darunter auch den ungarischen König, die über Prägerecht verfügten, diese vorzügliche Münze nachzuahmen. Die ungarische Münzprägung nahm einen starken Aufschwung, es erschloss sich ein ganz neuer Abschnitt vor ihr, den sie unmittelbar den Friesacher Denaren verdanken konnte.

Auf Grund der Forschungen von L. Réthy, B. Hóman, A. Luschin und E. Baumgartner kann das Problem der ungarischen Nachahmungen als geklärt angesehen werden. Mehrere ungarische Prägungen jedoch, die nicht den Namen des Königs tragen, bedürfen der Erläuterung und des Beweises. Solche sind die von Luschin 326—328,329 angeführten Prägungen, sowie je ein Exemplar aus dem Funde von Abapuszta. Die Vorgeschichte des auf der Rückseite dargestellten Münzbildes glauben wir an den Münzen des Prinzen Bernhard von Kärnten und des Prinzen Heinrich IV. von Andechs—Meran enträtseln zu können.

Das Münzbild der Vorderseite ist bei allen drei Typen das gleiche: eine Figur, die am Kopfe eine Krone mit Pendilien trägt und in der Rechten eine Lilie, in der Linken den Reichsapfel hält. Diese Konzeption ist gleichfalls im Kreise der Friesacher Denare bekannt, der ungarische Graveur hat jedoch dies wissentlich umgebildet. Der Reichsapfel ist auf keiner einzigen Friesacher Münze zu finden, da dies lediglich dem Kaiser zugestanden war. Der ungarische König machte aber vom Reichsapfel als souveräner Herrscher Gebrauch und liess ihn auf seine Münzen und Siegeln einprägen. Dies erbringt den Beweis, dass die Prägungen ungarischer Herkunft sind, was auch dadurch bekräftig wird, dass solche unseres Wissens bisher nur aus ungarischen Fundorten bekannt sind.

Das Münzbild allgemein bekannten Friesacher Denare treffen wir auch auf den Siegeln an. Die von Luschin 329 angeführte Gebäudedarstellung auf der Münzenrückseite weist starke Ähnlichkeit mit dem ersten Siegel der Stadt Buda auf. Die erste Konzeption des aus dem Jahre 1294 erhalten gebliebenen Siegels ist auf Grund der Forschungen von A. Kubinyi auf die Jahre 1233—35 zu setzen, als die Friesacher Denare in Ungarn im stärksten Umsatz waren. Daraus lässt sich unbedenklich darauf schliessen, dass der Siegel von Buda aus dem Kreise hervorgegangen ist, aus welchem auch der ungarische Denar 329 von Luschin herstammt. Die Ähnlichkeit der Siegel von Buda und Esztergom, sowie ihre übereinstimmende Grösse wirft noch die Frage auf, dass der Siegel von Buda möglicherweise in Esztergom angefertigt wurde und das um so mehr, weil ausser der Csanáder Prägestätte, die von geringerer Bedeutung war, nur mehr die von Esztergom in Betracht kam.

CZAGÁNY ISTVÁN

A KÖZÉPKORI KÖRTETAGOS PROFILTÍPUS EMLÉKEI A BUDAI VÁR TERÜLETÉN

Tanulmányunk a budavári gótika 1959-ben megkezdett építészettörténeti, formatani vizsgálatának folytatása. Módszerében immár nem kíván semmi újat mondani, csupán tartalmával kísérli meg, egy morfológiailag zárt egységet alkotó emlékanyag feldolgozását. E sorok írója a Budapest Régiségei XIX. kötetében publikálta „egyetlen gótikus városunk" egyik tekintélyes stílusegységbe tartozó anyagának — a grafikus stílus emlékeinek — formatani feldolgozását.[1] Ugyanebben a cikkben megpróbálta a budavári gótika stílusszerkezeti tagozódását is felvázolni. Eszerint, a helyi gótika — megfigyeléseink jelenlegi állásánál — négy stílusra volna osztható, mégpedig hengeres stílusra, körtetagos profiltípusra, grafikus stílusra és pálcás stílusra. A grafikus stílus említett vizsgálata után most a körtetagos profiltípus emlékeinek ismertetésére kerül a sor.

Amennyire elkülönülnek a budai Vár faragott kőemlékanyagából a grafikus stílus alkotásai, legalább annyira kiemelkednek a körtetagos profiltípus emlékei is. Bár ez a típus korántsem rendelkezik olyan formatisztasággal, mint a grafikus stílus — mert rendszerint a hengeres-, grafikus- vagy pálcás-stílus elemeivel keveredve jelentkezik —, művészettörténeti jelentősége mégis, vagy talán éppen ezért sokkal nagyobb. Ugyanis a másik három stílus fontosabb fejlődési állomásait is megtaláljuk benne, sőt bizonyos értelemben véve azt mondhatnánk, hogy azok eredményeit csupán korszakonként rendszerezi ez a típus kiemelkedő körtetagozataival. Két fő gyűjtőtípusa van, az egyik a „vezérkörtetagozatos profil", ahol a körtetag a szimmetriatengelyt vagy tengelyeket szolgáltatja, és a „körtemotívumos profil", amelyben a körtetag belesimul a többi tagozatok közé. Maga a „körtetagos profiltípus" elnevezés csak az említett két fő gyűjtőtípus összefoglalására szolgál. A kifejezés használatának létjogosultságát a fogalma alá tartozó profilok befoglaló síkjából minden esetben domborúan kiemelkedő körtetag indokolja. Ez a tagozat különbözteti meg legjobban az ilyen profilokat a grafikus stílusoktól, amelyek mindig a befoglaló síkból homorúan bemélyített lemez- és horonymotívumokból állanak.

Nem szorul külön bizonyításra, hogy a „körtetagos profiltípus" a hengeres stílusból fejlődik ki a XIII. század második felében. Hiszen maga a körtetag is, az egyik pontján ék alakúan hegyessé váló vezérhengertagozat két oldali kitüremléséből keletkezik. A kibontakozás első állomását a Mária Magdolna-templom ún. „Möller oszlop"-a, vagyis az első templom déli kapukeretkő lábazatának profilos maradványa és a Nagyboldogasszony-templom Béla-toronyalja keleti boltozathevederének profilja szolgáltatja (1. kép). Mindkettőnél a derékszögben elhelyezkedő profil sarkára, 45°-os helyzetű tengellyel állított és ék alakúan hegyesre faragott vezérhenger látható. Az előbbi 1257—1276 között,[2] az utóbbi 1255—1269 között keletkezett,[3] tehát a körtetag kiformálódásának kezdete a XIII. század 50—70-es évtizedeire tehető. Mindkét esetben a hengeres stílus úgynevezett „sarkantyús profil"-jának tagozatai között, a középszimmetriatengelyt tűzi ki a vezérhenger ék alakú hegye.

[1] *Czagány I.:* A középkori grafikus stílus emlékei a budai Várnegyed területén. Bud. Rég. XIX (1959) 35—56.

[2] *Horler M.—Pogány F.:* Budapest műemlékei. I. 1955. 366. *Entz G.—Csemegi J.:* A Kapisztrán téri Mária Magdolna-templom. — Az úgynevezett „Möller-oszlop" feltárására vonatkozóan, *Szőnyi O.:* Leletek a budai Helyőrségi-templomban. Historia. II. évf. 7—8. sz. 1929. Hasonló „sarkantyús profil"-ú kapubélletkő maradt fenn a margitszigeti, domonkos apácakolostor templomhajója, észak felé nyíló kisajtójának káváin is, amelyek az 1251-ben felszentelt templom első építési periódusú emlékei közül valók. Lásd: *Lux G.:* Szent Margitsziget török-hódoltság előtti építészeti emlékei. Magyar Építőművészet. 1942. december. 306., 307.

[3] *Csemegi J.:* A budavári Főtemplom középkori építéstörténete. Budapest. 1955. alapján, *Horler—Pogány* i. m. 432.

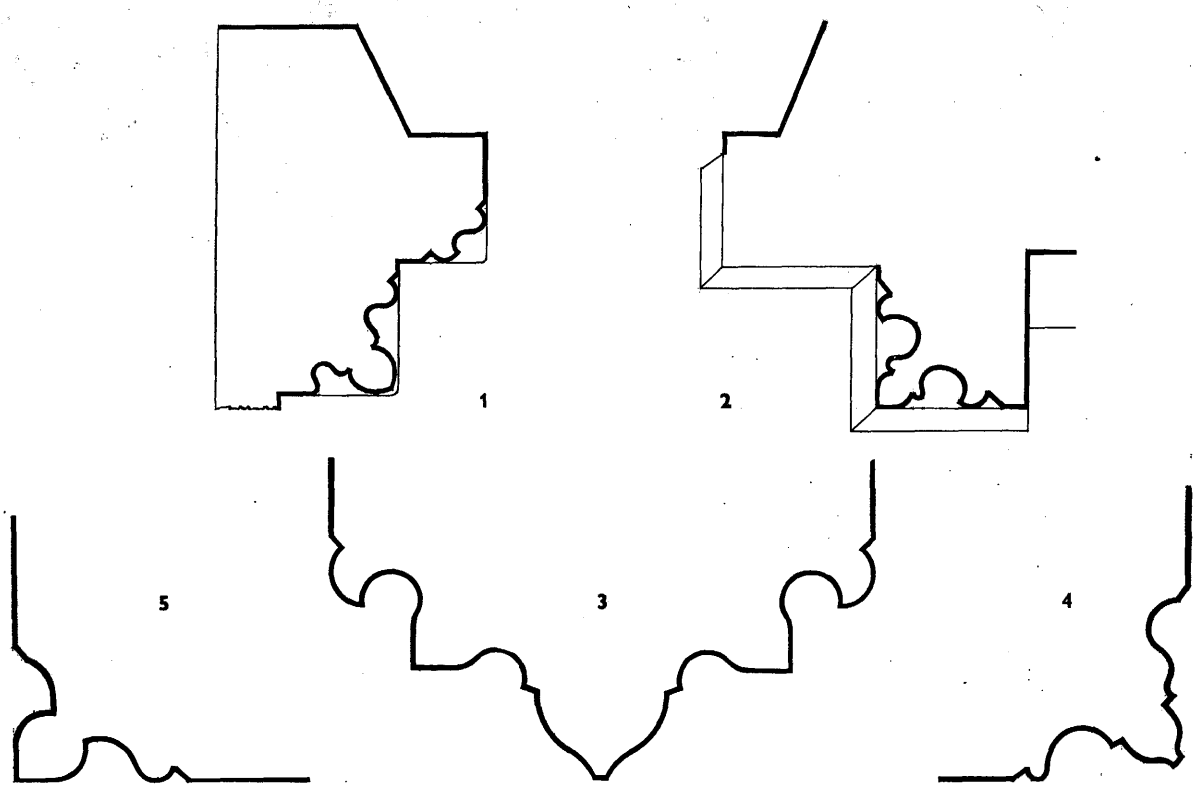

1. kép.

1. A budavári volt Mária Magdolna-templom első hajójának déli kapukeretkő profilja (az ún. „Möller-oszlop"). 2. A margitszigeti domonkos apácakolostor templomhajója, észak felé nyíló kisajtójának kávaprofilja. 3. A budavári Nagyboldogasszony-templom Béla-toronyalja keleti boltozathevederének profilja. 4. Az Úri utca 33. sz. gótikus ablakának profilja. 5. Szórványkő profilja a Tárnok utca 5. sz. ház keleti traktusából

1. Das Profil der südlichen Torsteineinrahmung des ersten Schiffes der ehemaligen Maria-Magdalenenkirche der Ofner Burg (die sog. „Möller-Säule"). 2. Das Zargenprofil der nach Norden angelegten kleinen Tür des Kirchenschiffes des Dominikaner-Nonnenklosters auf der Margareteninsel. 3. Das Profil des östlichen Gewölbegurtes im Raum unter dem Bélaturm der Liebfrauenkirche in der Ofner Burg. 4. Das Profil des gotischen Fensters des Hauses Úri Gasse 33. 5. Profil eines vereinzelten Steines aus dem östlichen Trakt des Hauses Tárnok Gasse 5.

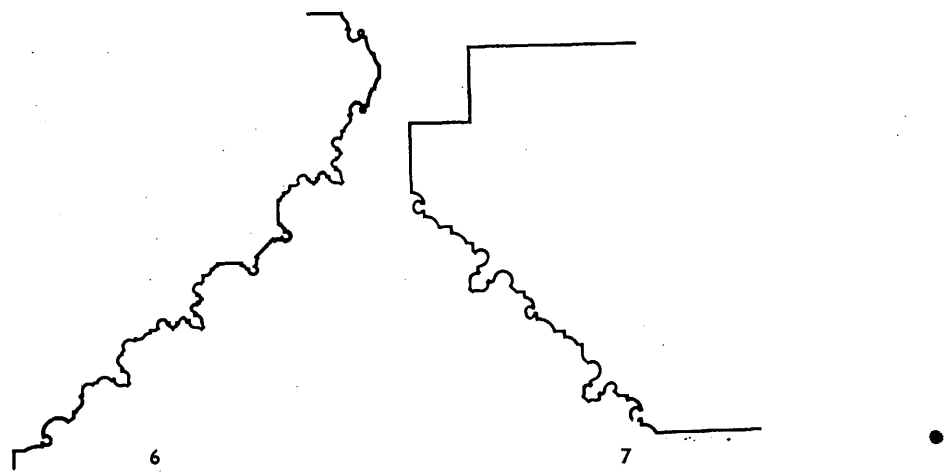

2. kép.

6. A budavári Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujának profilja. 7. A budavári palota déli, gótikus nagytermével szemben, a keleti zárt-udvar várfalából, valamint az „E" épület déli földszinti falából előkerült nyíláskeret-kövek profilja

6. Profil des Marientores der Liebfrauenkirche in der Ofner Burg. 7. Das Profil der aus der Burgmauer des östlichen geschlossenen Hofes gegenüber dem südlichen, gotischen, grossen Saal des Ofner Burgpalastes, sowie aus der südlichen Erdgeschossmauer des „E" Gebäudes zum Vorschein gekommenen Öffnungssteineinrahmungen

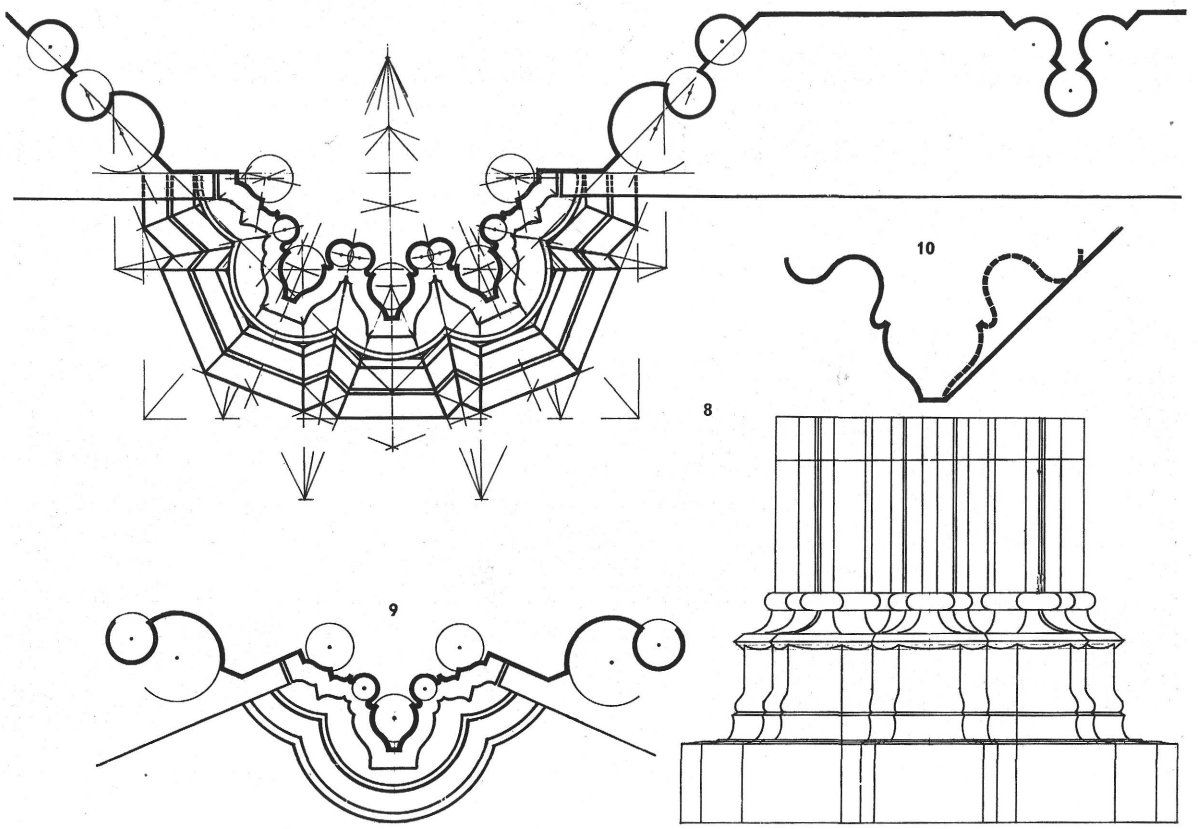

3. kép.

8. A budavári domonkosok hajdani Szt. Miklós-kolostortemplomának szentélyéből bordaköteg és kapcsolódó ülőfülke profilja a bordaköteg nézetével. 9. Sarok bordaköteg profilja az apsisból. 10. A diadalív átalakított profilja és eredeti állapotának elméleti rekonstrukciója az 1958. évi ásatás leletei alapján

8. Das Profil des Rippenbündels und anschliessender Sitznische aus dem Sanktuarium der ehemaligen Klosterkirche St. Nikolaus der Ofner Dominikaner, mit Ansicht des Rippenbündels. 9. Profil des Eckrippenbündels aus der Apsis 10. Das umgeänderte Profil des Triumphbogens und die theoretische Rekonstruktion des ursprünglichen Zustandes, auf Grundlage der Ausgrabungsfunde des Jahres 1958

A „körtetagos profiltípus" további, XIII. század végére és az Anjou-korba áthúzódó kialakulását helyi emlékekből csak borda-, valamint hevederprofilokon tudjuk nyomon követni.[4] Már a stílus kiforrott példájaként jelenik meg előttünk a Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujának a profilja (2. kép) 1370 körül.[5] E kétségtelenül a nürnbergi Szt. Lőrinc-templom nyugati, kettős főkapuja alapján készült — tehát minden valószínűség szerint a strassburg-ulmi páholyból származó — profil a stílusnak nem tiszta, de jellegzetes példája. Bár a körte- és félkörte tagozatok grafikus-, valamint pálcás-stílusú tagozatokkal keverednek rajta, mégis vezérszerepet játszanak a profil felépítésében. Nemcsak a három főtengelyt hangsúlyozzák ki, hanem a hármas körtekötegek szélső tagozatai a szomszédos tagozatok irányát és helyét is megszabják. Ezáltal az egész profil ritmusa és részarányai a vezérkörtetagok elhelyezésének a függvényei. Hasonló konstrukció olvasható le, de még világosabban arról a két nyíláskeretkőről is, amely a várpalota déli, gótikus nagytermével szemben, a keleti zártudvar várfalából, valamint az „E" épület déli, földszinti falából került elő — másodlagos elhelyezéséből.[6] Nagyon valószínű, hogy ezt a két profilt a Mária-kapu mesterével azonos iskolázottságú kőfaragó készítette. Csak két vezérkötegtag hangsúlyozza rajta a tengelyeket a befoglaló profilsíkra merőlegesen, a „vezérkötegtagozatos profil" legfőbb sajátságának megfelelően.

[4] *Várnai D.:* Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. Bud. Rég. XVI (1955) 363—365. l. kép: 1—8 és 14—17. sz. bordák a Nagyboldogasszony-templomból, a várpalota István tornyából, az Országház utca 2. és 18. sz. házakból. 2. kép: 1—3. sz. heveder a Nagyboldogasszony-templomból.

[5] *Csemegi J.:* i. m. 90—94. Eredetére nézve vö. Hans Karlinger: Die Kunst der Gotik. Berlin, 1927. Propyläen-Verlag. VII. 419.

[6] Várnai Dezső szíves közlése és felmérései alapján.

4. kép. A domonkosok hajdani Szt. Miklós-kolostortemploma szentélyének egyik bordakötege az 1902. évi feltárás után

Eines der Rippenbündel des Sanktuariums der ehemaligen Klosterkirche St. Nikolaus der Dominikaner, nach der Freilegung im Jahre 1902

5. kép. A domonkosok hajdani Szt. Miklós-kolostortemplom apsisának egyik sarok bordakötege az 1902. évi feltárás után

Eines der Eckrippenbündel aus der Apsis der ehemaligen Klosterkirche St. Nikolaus der Dominikaner nach der Freilegung im Jahre 1902

Más, tisztább kép fogad a domonkosok hajdani Szt. Miklós kolostortemplomának szentélyében. Az 1396 előtt[7] épült körtetagos bordakötegek és a hengeres profilú ülőfülkék kapcsolatában (3. kép) szembetűnően a körtekötegeké a vezető szerep. Sőt a hajdan szentélysarkokban állott bordakötegeknek nemcsak az élbordái körtetagosak, hanem a falibordái is fél körtetagból állnak.[8] Ez pedig azt jelenti, hogy Budán itt jelentkezik először tisztán a „körtetagos profiltípus". Tehát nem mesterségesen erőszakolt dolog erről a profiltípusról beszélni, mert vannak összetett épületszerkezeti csomópontok, amelyek kizárólag ezzel a profiltípussal készültek. Vagyis a „körtetagos profiltípus" szerepe majdnem ugyanolyan jelentőségű a gótika fejlődéstörténetében, mint a grafikus-, vagy a hengeres stílusé, — annak ellenére, hogy ez a profilstílus nem önállóan indult, hanem az utóbbiból alakult ki. Nagy kár, hogy a formaeredet felkutatásával foglalkozó művészettörténettudomány eddig még nem tudta megállapítani ezeknek a domonkos templom első átépítéséből fennmaradt szentélymaradványoknak a külföldi származásterületét. Így csupán Möller István megállapítására[9] vagyunk utalva, amelynek alapján ezek formaanalógiái a kolozsvári Szt. Mihály-templomban találhatók meg, — de ez a megfigyelés legfeljebb a stílus elterjedtségére és nem a származásterületre mutat. A stílusfejlődésnek ugyanebből a periódusából maradt fenn az Úri utca 33. sz. utcai traktusának keleti homlokfalában az a csúcsíves záradékú, emeleti ablakkőkeret, amelynek profilja (1. kép) szintén vezérkörtetagos. A derékszögben elhelyezkedő profil közepén, 45°-os hajlásszögű tengellyel áll a körtetag. Ez még a Mária Magdolna-templom „Möller oszlop"-ának kompoziciójára mutat, a külső oldalán nagy hengeres horonyból kicsiny kísérőhengertagba átforduló folytatásával együtt, — ami korai sajátság. Viszont a belső oldalán a vezérkörtéhez simuló félkörtetag már a domonkos templom szentélyének bordakötegeinél jelentkező, félkörtés falibordákra emlékeztet, ami okvetlenül XIV. századi vonás.

A „vezérkörtetagozatos profil" fejlődéstörténetének ismertetésében kimagasló helyet kell biztosítani a Mária Magdolna-templom hatalmas tornyának, amely emeleti ablakain a legtisztább formában őrizte meg ezt a profiltípust. Az első és második emeleti ablakokon (6—7. kép), valamint a földszinti toronyalja keleti hevederén — amely egykor a tornyot a hajótól elválasztotta — nemcsak a primér profil középtengelyében áll a vezérkötegtag, hanem a két oldalán szimmetrikusan helyezkednek el a kísérőtagozatok is. Ugyanez a jelenség még fokozottabban látszik a hajószentély egyetlen megmaradt bordakötegén,[10] ahol a kísérő fali- és harántbordák is félkörtetagok, tagozatkapcsolásuk pedig meglepő egyezést mutat a domonkos szentély körtekötegein látottakkal. Ezek az emlékek a profiltípus budavári, legmagasabbrendű iskolapéldái; az eddig tárgyalt profilrendszer kétségtelenül bennük kulminál a XV. század folyamán, 1400 után.[11] Ezen a helyen bizonyos mértékig a stíluseredet is tisztázott, amennyiben valószínű, hogy a torony délnémet területi, Ulm-Stuttgart vidéki előkép után épült. Ugyanis a toronyalja csillagboltozatának a württembergi Maulbronn kolostortemploma baldachinoltár-boltozatával mutatkozó erős rokonsága (10. kép)[12] a származásterületet is kijelöli. Érdekes, hogy az eredet itt is Ulm-környékére, a strassburgi páholy területére mutat ugyanúgy, mint a Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujánál.

Ma még talán korai volna messzebbmenő következtetést levonni a Mária Magdolna- és a Szent Miklós-templom „vezérkörtetagozatos profil"-ú, faragott kőemlékeinek esetleges közös, külföldi származásterületére vonatkozóan. Erre csak akkor kerülhet majd sor, ha a Szent Miklós-kolostortemplom szentélyében látható profilképzés külföldi eredetét ismerni fogjuk. Addig azonban talán nem lesz túlzás felhívni a figyelmet a két

[7] *Csemegi J.:* A Hess András téri volt domonkos-templom romjainak építéstörténete. *Horler—Pogány* i. m. 350.

[8] Halászbástya Kőemléktár: 24/1, 24/2, 24/3, 24/4, 24/5, 137 (2 db.) sorszámmal ellátva. *Horváth H.:* A Fővárosi Múzeum Kőemléktárának leíró lajstroma. Budapest, 1932. 9.

[9] *Forster Gy.:* A budavári Halászbástya és a domonkos szerzetesek templomának romjai. Magyarország műemlékei. I. Bp. 1905.

[10] Halászbástya Kőemléktár.

[11] *Entz G.—Csemegi J.:* i. m. 369. Építéstörténeti fejezet.

[12] A baldachinoltár boltozatának szerkesztősémáját lásd *Rudolf Redtenbacher:* Beiträge zur Kenntniss der Architektur des Mittelalters in Deutschland. Verlag von Klimsch Co. Frankfurt a. M. 1872 (?) művében. Capitel 16. Gewölbe und gewölbte Räume.„··· vergegenwärtigten uns zwei hübsche Sterngewölbe von Baldachinaltären in der Klosterkirche zu Maulbronn, von 1501···." Tafel 55. Maulbronn 1501. Fig. 4. — *Csemegi J.* i. m. i. h. a Mária Magdolna-torony aljának kapuzatairól és énekkarzatáról — következésképpen a csillagboltozatáról is — tett, és a XV. sz. közepe tájára történt datálása az időközben, helyszínen lefolytatott ásatások eredményei alapján, bizonyos időrendi eltolódást szenvedett. (Dr. Bertalan Vilmosné ásatásvezető véleménye alapján.) Ugyanis a feltárt falak relatív kronológiai periodizálása arra mutat, hogy az utolsó, gótikus templomátépítés az 1500 körüli évekig is eltarthatott és a csillagboltozat feltehetően ezzel az építkezéssel egyidőben készült a toronyalja keleti hevederívével egyetemben. — A torony keleti falán feltárt Szt. Kristóf freskó 1503-as évszáma és a csigalépcsőtorony falbakarcolt 1496-os évszáma azt bizonyítja, hogy ebben az időben folytak a tornyon munkálatok. Tehát az 1501-re datált maulbronni boltozat sémájának itteni felhasználása ugyanebben az időben lehetséges. — Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a Mária Magdolna-torony főkapujának, ajtóinak és az összes ablakainak tervezéstechnikai arányszerkesztései 45°-os rendszerűek. Ugyanígy a toronyalaprajz arányszerkesztő főkulcsa is — amely a strassburgi építőpáholy anyakulcsával igen sok tekintetben azonosságot mutat.

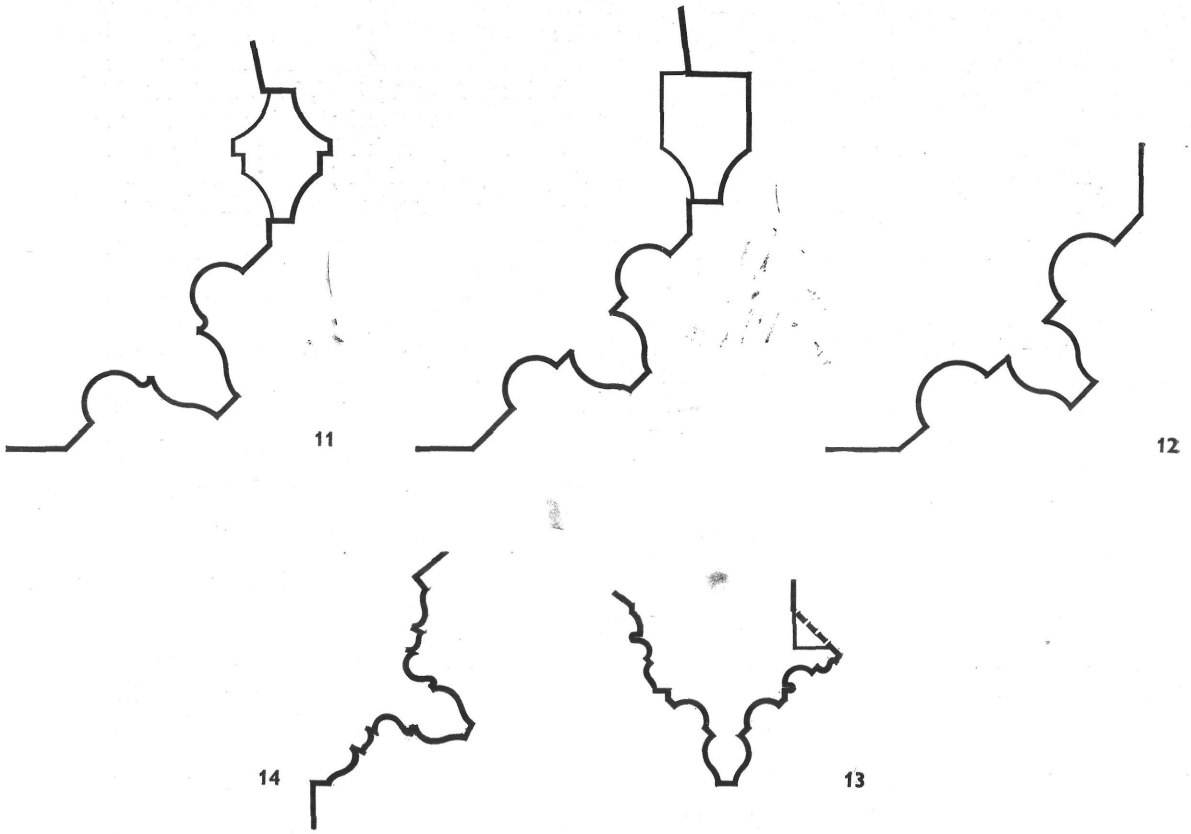

6. kép. 11. A budavári Mária Magdolna-torony ablakainak profiljai. 12. A budavári palota déli nagy rondellájába vezető kaputorony lovaskapujának záradékív-profilja. 13. A Mária Magdolna-toronyalja helyiség keleti hevederének profilja. 14. A Mária Magdolna-templom szentélyének sarokbordaköteg profilja

11. Das Profil der Fenster des Maria-Magdalenenturmes der Ofner Burg. 12. Das Schlussbogenprofil des Reitertores am Torturm, der in die südliche grosse Rondelle des Ofner Burgpalastes führt. 13. Das Profil des östlichen Gurtes des Raumes unter dem Maria-Madgalenenturm. 14. Das Eckrippen-Profil des Sanktuariums der Maria-Magdalenenkirche

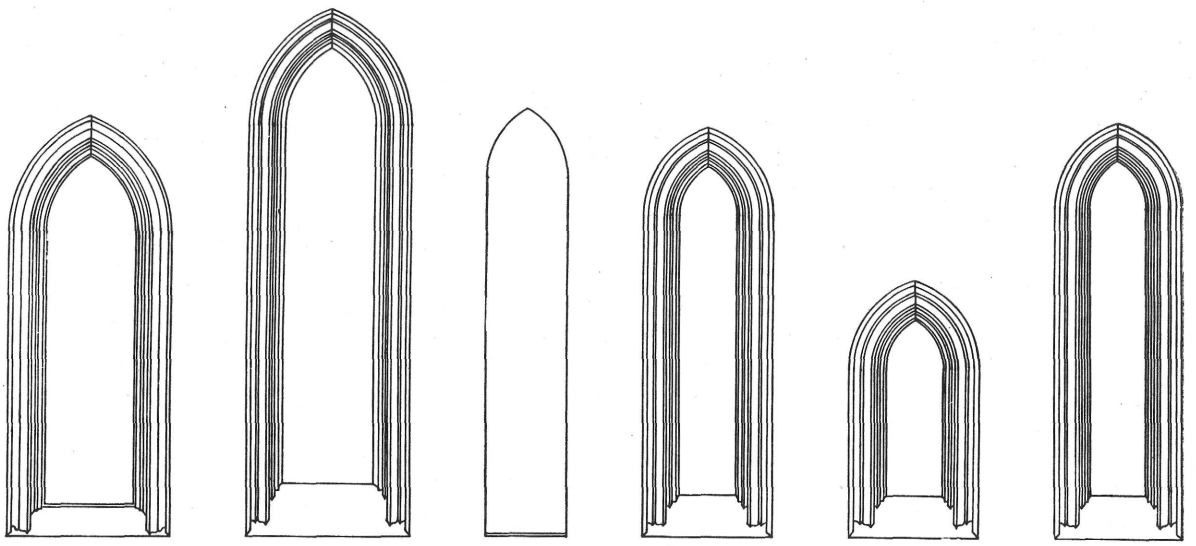

7. kép. A Mária Magdolna-torony ablakainak összehasonlító rajza
Vergleichende Zeichnung der Fenster des Maria-Magdalenenturmes

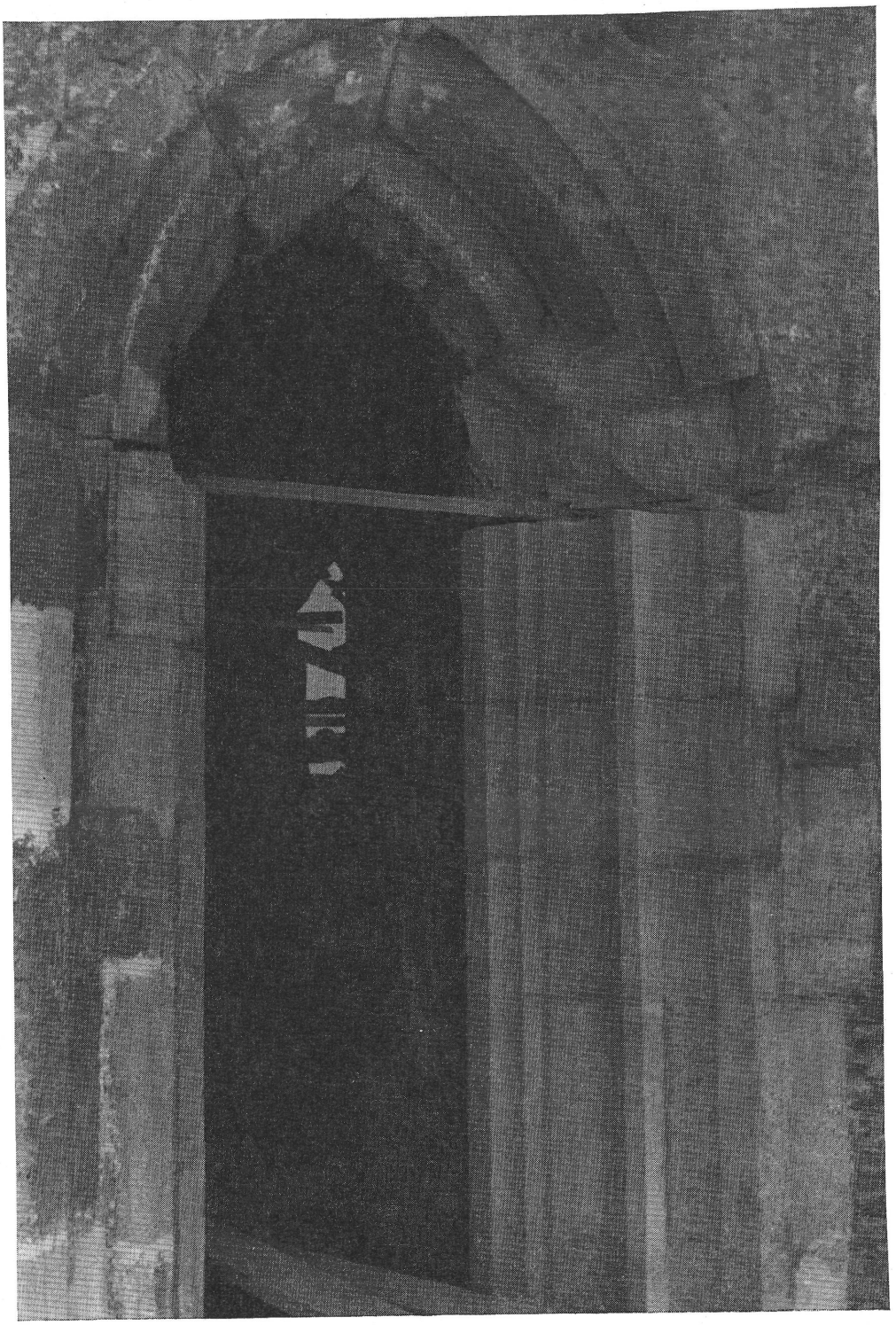

8. kép. A Mária Magdolna-torony egyik ablaka helyreállítás közben
Eines der Fenster des Maria-Magdalenenturmes während der Wiederherstellung

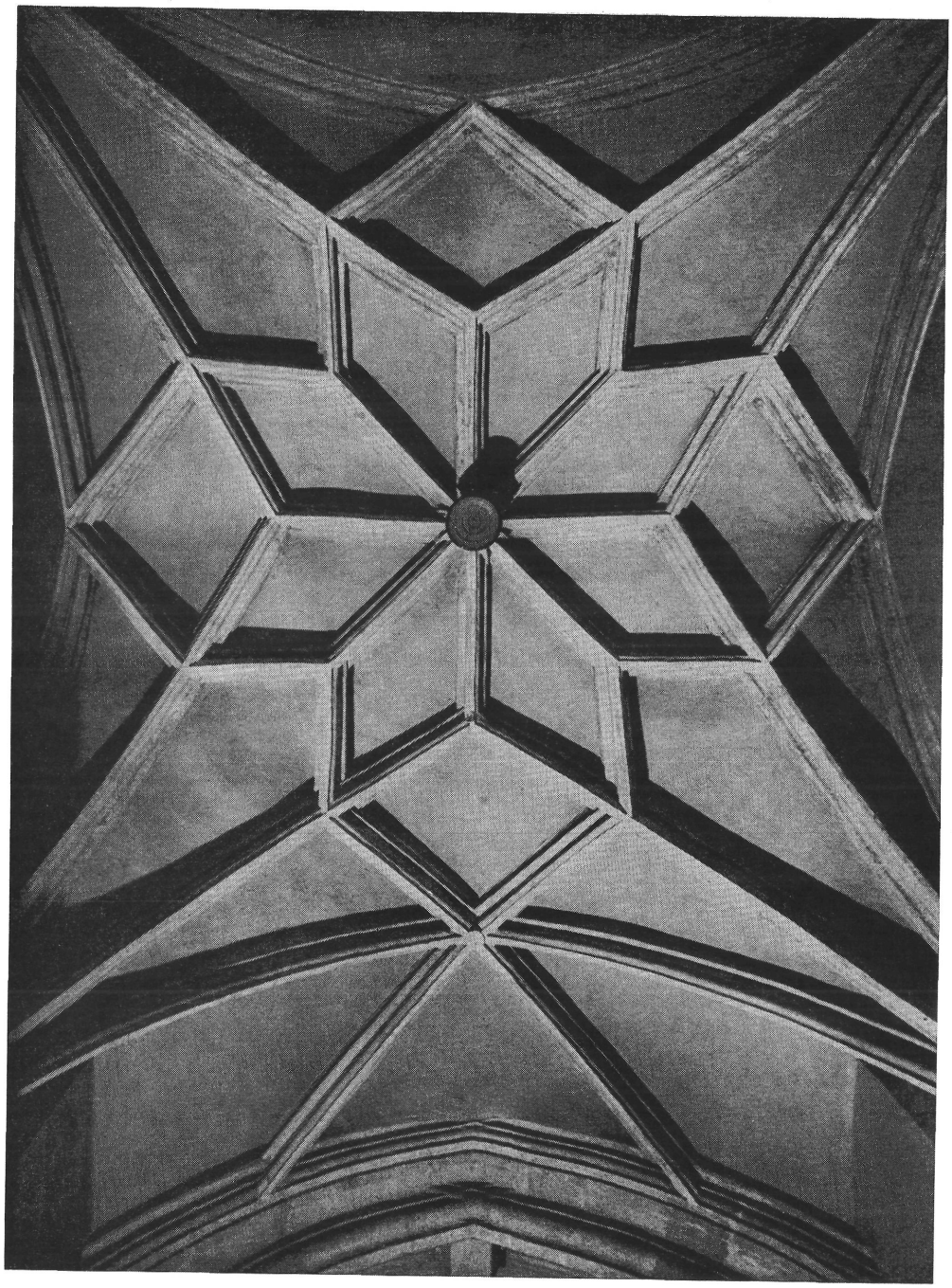

9. kép. A budavári Mária Magdolna-torony csillagboltozata
Das Sternengewölbe des Maria-Magdalenenturmes in der Ofner Burg

templom emlékeiben jelentkező, 1400 körüli, közvetlen műhelyazonosságra, amely a vezérkörtetagok alkalmazásának erős rokonságában határozottan kifejezésre jut.

Külön figyelmet érdemel a várpalota erődrendszerében elhelyezkedő ún. „Rondellába vezető kaputorony" lovaskapu záradékívének vezérkörtetagos profilja. Szinte szó szerinti egyezést mutat a Mária Magdolna-torony második emeleti ablakainak primér profiljával, csupán azoknál kisebb méretű. Létével e profiltípus virágzásának kiterjedt helyi alkalmazását bizonyítja.

Visszatérve a Mária Magdolna-toronyra, folytatólagosan annak kapuit kell behatóbb vizsgálat alá vennünk. A főkapu profilja (11—12. kép) három vezérkörtetagozat által kiemelt, hármas tengelyre épült. Kísérőtagozatai mind a hengeres stílus formakincséből kerültek ki. A középső tengely méretre és tagozat-

10. kép.

15. A budavári Mária Magdolna-torony földszinti csillagboltozatának felépítési sémája. 16. A württembergi Maulbronn kolostortemploma baldachinoltár boltozatának felépítési sémája

15. Das Aufbauschema des Erdgeschosssternengewölbes des Maria-Magdalenenturmes in der Ofner Burg. 16. Das Aufbauschema des Gewölbes des Baldachinaltars in der Abteikirche zu Maulbronn in Württemberg

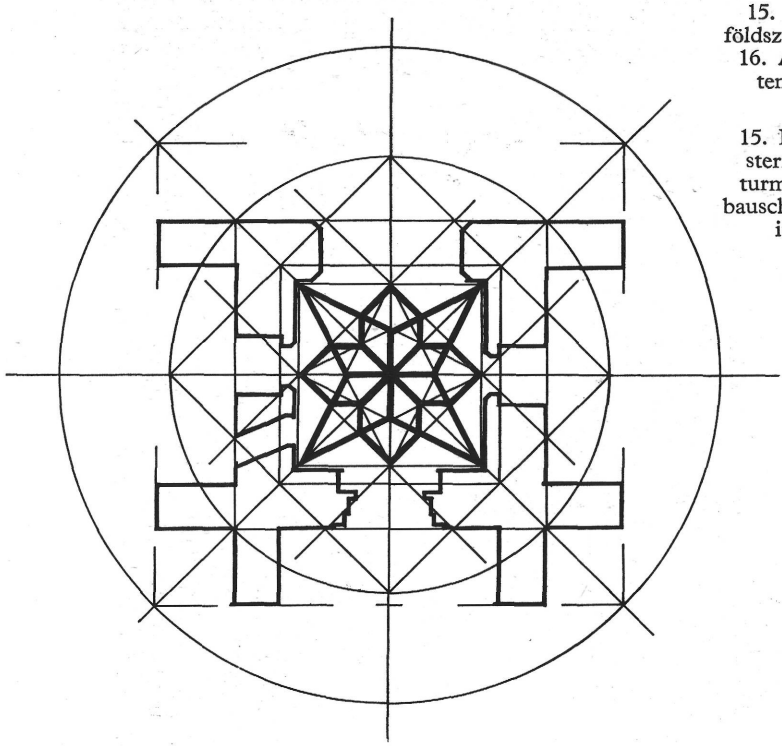

15

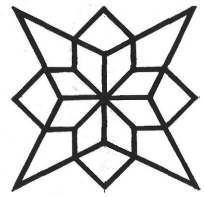

16

11. kép.

17. A budavári Mária Magdolna-torony főkapujának profilja.
18. A torony oldalkápolna ajtóinak profilja

17. Das Profil des Haupttores des Maria-Magdalenenturmes in der Ofner Burg.
18. Das Profil der Türen in der Seitenkapelle des Turmes

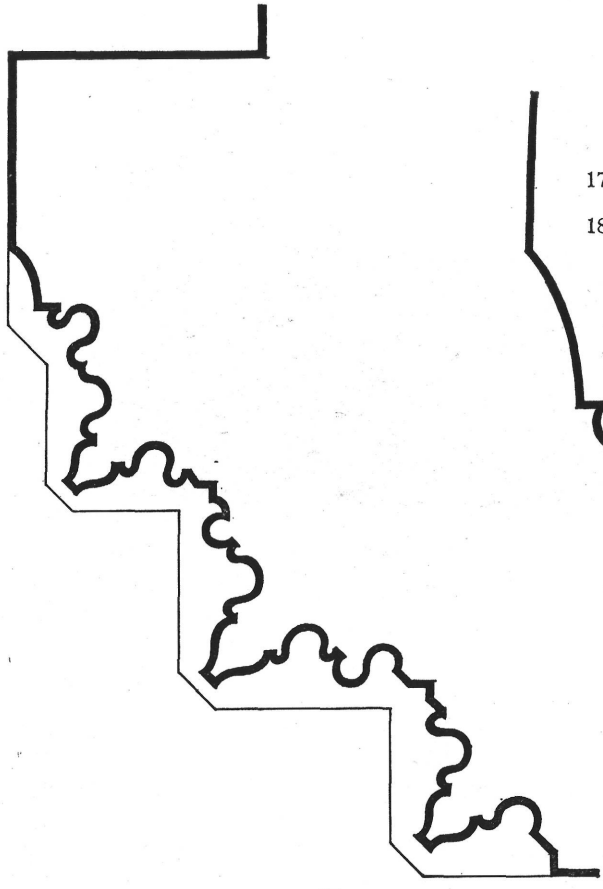

17

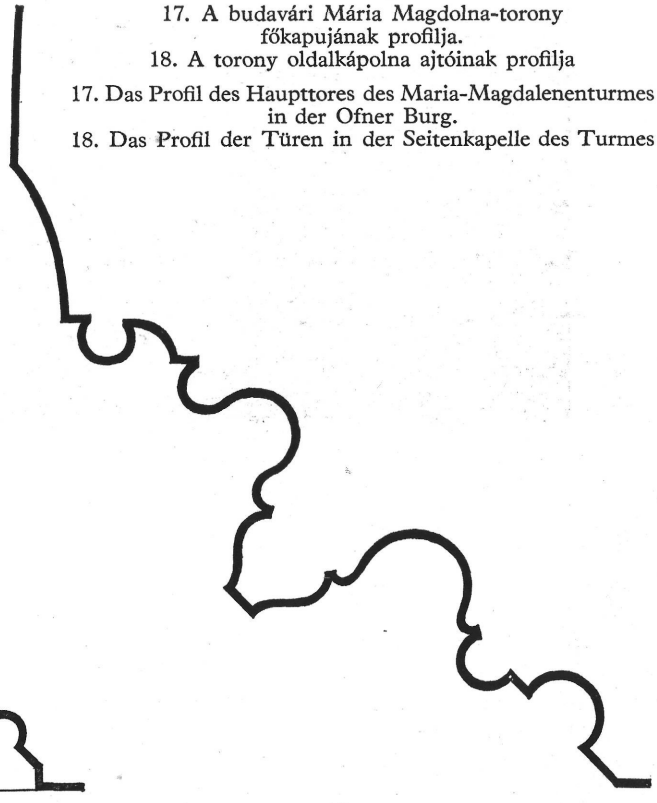

18

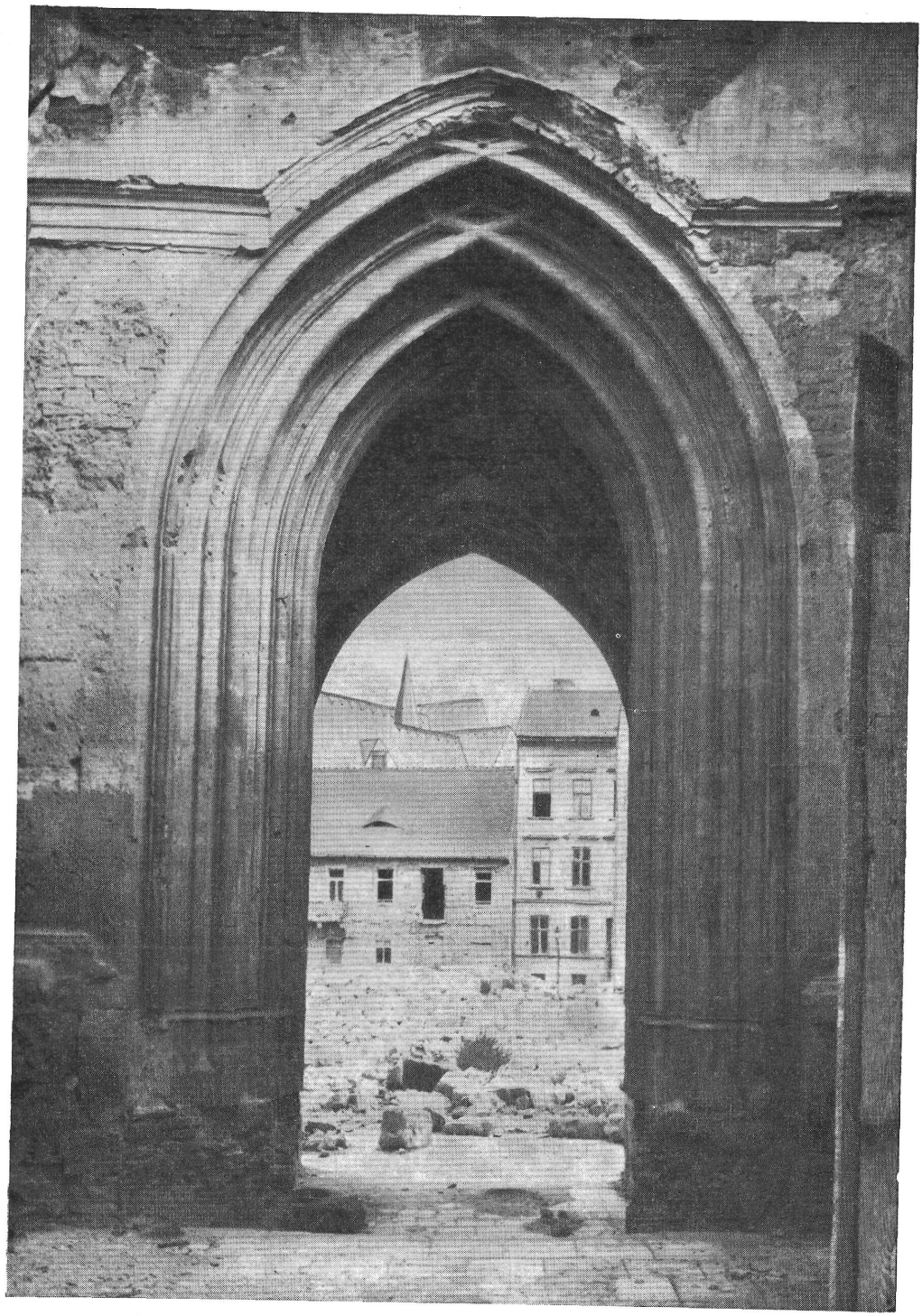

12. kép. A budavári Mária Magdolna-torony főkapuja
Das Haupttor des Maria-Magdalenenturmes in der Ofner Burg

kapcsolásra nézve egyaránt szimmetriatengely; a teljes profil érintősíkjára merőlegesen helyezkedik el. Ez a profil a „vezérkörtetagozatos profil" virágzása korának ugyanúgy a legkiforrottabb példája, mint amilyen a kifejlődés szakaszában a Nagyboldogasszony-templom Mária-kapujának profilja volt. Datálásra nézve eléggé megbízható támpontot nyújt az a profilanalógia, amely a soproni, eredetileg Ferences-, majd Bencés-templom tornyának az északi, Köpenyes Mária-freskóval díszített kapuján látható. Ez a teljesen azonos felépítésű, a budavári főkapu profiljával egyező profil minden valószínűség szerint 1452-1453 körül

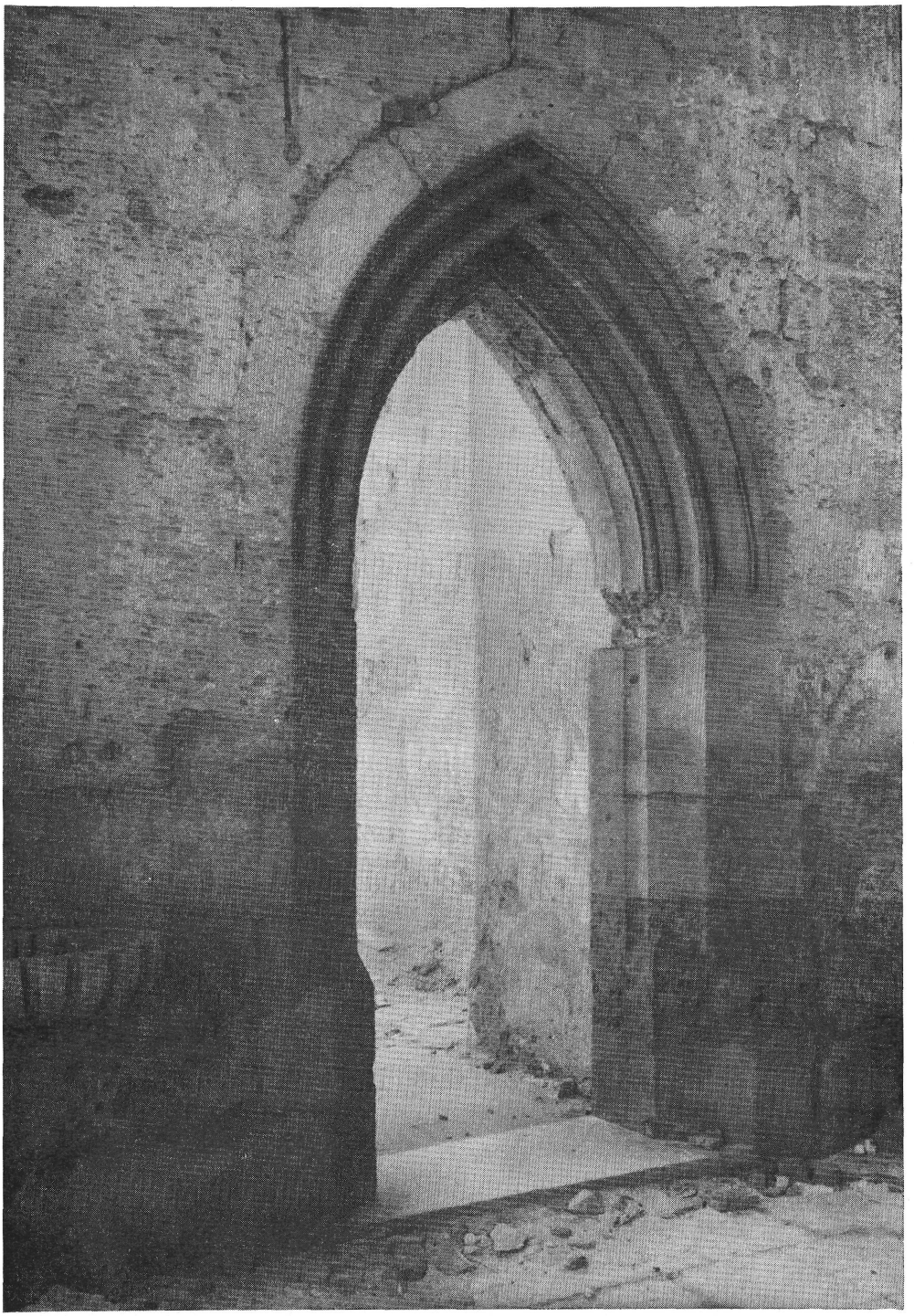

13. kép. A budavári Mária Magdolna-torony déli oldalkápolnájának ajtója
Die Tür der südlichen Seitenkapelle des Maria-Magdalenenturmes in der Ofner Burg

épült,[13] ennek alapján a Mária Magdolna-toronyé is a XV. sz. közepe tájáról származtatható, akár előbb,

[13] Datálására vonatkozóan lásd: *Csatkai E.—Dercsényi D.:* Sopron és környéke műemlékei. Budapest, 1953. Akadémiai kiadó. 202., 207. 142. kép az északi kapu alaprajzával. Leírása a 208. lapon. A kapu építéséhez kizárólag a „Története" c. fejezetben közölt Eilingsgraber Egyed polgármester elszámolását vehetjük figyelembe, a szóban forgó esztendőkből.

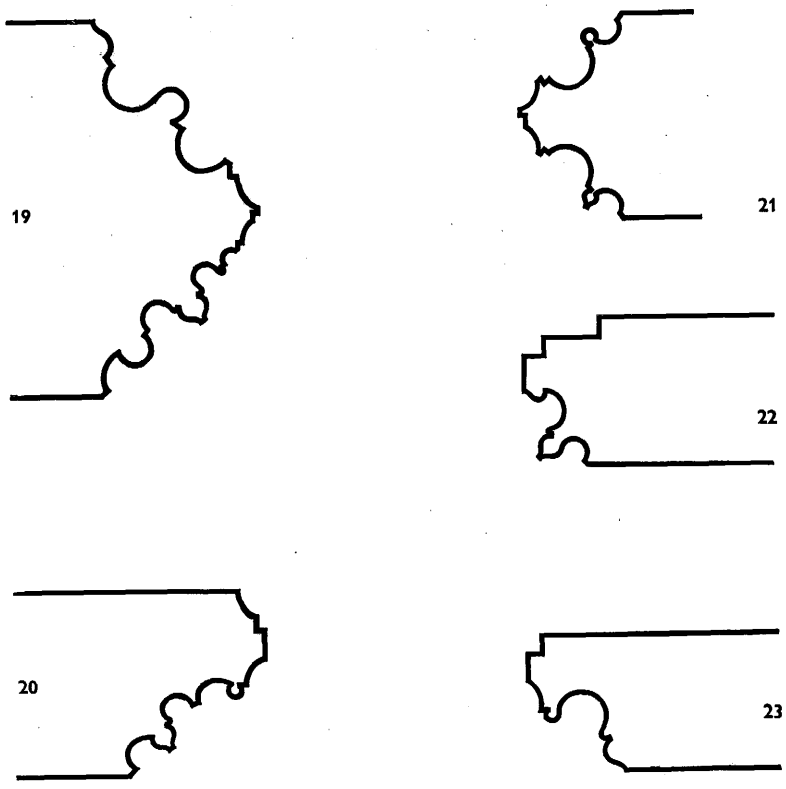

19. A budavári palota gótikus kápolnája mérműves ablakának profilja.
20. A palota déli, gótikus nagytermének ablakzáradék profilja.
21. A nagyterem erkélyének ablakprofilja.
22. A nagyterem ajtókeretének profilja.
23. A Szárazárok ásatásából előkerült hármas ablak profilja

19. Das Profil des Masswerkfensters der gotischen Kapelle des Ofner Burgpalastes.
20. Das Fensterschlussprofil des südlichen, gotischen, grossen Saales des Palastes.
21. Das Fensterprofil des Erkers des grossen Saales.
22. Das Profil des Türrahmens des grossen Saales.
23. Das Profil des aus den Ausgrabungen des „Szárazárok" (Trockengraben) zum Vorschein gekommenen Dreifensters

14. kép.

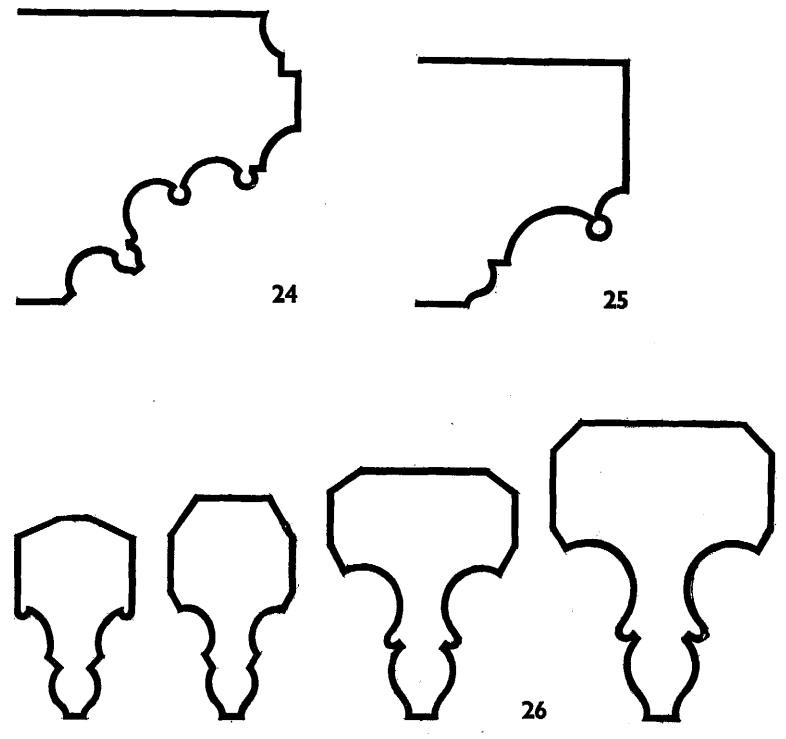

24. A budavári palota déli, gótikus nagytermének ablakprofilja.
25. A nyugati zárt-udvarból nyugat felé nyíló ajtó profilja.
26. A déli, gótikus nagyterem boltozati bordáinak összehasonlító rajza

24. Das Fensterprofil des südlichen, gotischen, grossen Saales des Ofner Burgpalastes.
25. Das Profil der aus dem westlichen, geschlossenen Hof nach Westen angelegten Tür.
26. Vergleichende Zeichnung der Gewölberippen des südlichen, gotischen, grossen Saales

15. kép.

27. Az Úri utca 40. sz. ház kapukeretének profilja.
28. Az Országház utca 9. sz. ház kapukeretének profilja.
29. Az Országház utca 9. sz. ház utcai homlokzatának a földszint feletti választópárkány profilja.
30. A Nagyboldogasszony-templom Mátyás-tornya második emeleti ablakának profilja.
31. A hajdani domonkos templom Szt. Miklós-tornyának második emeleti ablakprofilja

27. Das Profil der Toreinrahmung des Hauses Úri Gasse 40.
28. Das Profil der Toreinrahmung des Hauses Országház Gasse 9.
29. Das Profil des Scheidegesims oberhalb des Erdgeschosses in der Strassenfassade des Hauses der Országház Gasse 9.
30. Das Profil des Fensters im zweiten Stock des Matthiasturmes der Liebfrauenkirche.
31. Das Fensterprofil im zweiten Stock des St. Nikolausturmes der ehemaligen Dominikanerkirche

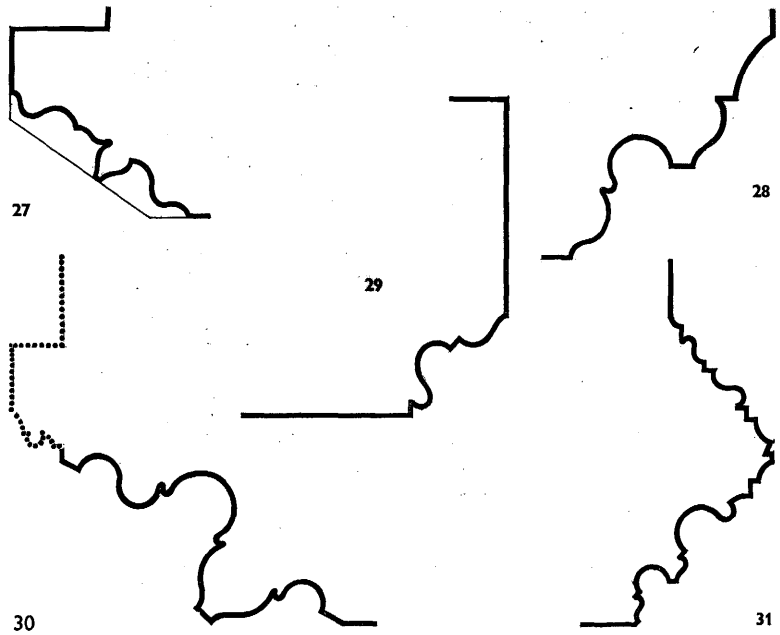

16. kép.

32. A Fortuna utca 14. sz. ház gótikus kapukeret-köveinek profilja.
33. Az Országház utca 9. sz. ház kapualjának északi falában levő csúcsíves ajtó nyugati pillérének profilja.
34. A Hess András tér 4. sz. ház udvari épületének falaiból kibontott gótikus árkádív kődobjainak profilja.
35. A budavári palota földszinti, boltozatos helyiségeinek a déli zártudvarra nyíló, csúcsíves ajtókeretén fennmaradt profil

32. Das Profil der gotischen Toreinrahmung des Hauses Fortuna Gasse 14.
33. Das Profil des westlichen Pfeilers der in der nördlichen Wand der Toreinfahrt angelegten spitzbogigen Tür des Hauses Országház Gasse 9.
34. Das Profil der Steintrommeln des, aus den Mauern des Hofgebäudes des Hauses Hess András-Platz, freigelegten gotischen Arkadenbogens.
35. Das erhalten gebliebene Profil an der Einrahmung der spitzbogigen Tür, die aus den gewölbten Erdgeschossräumen des Ofner Burgpalastes in den geschlossenen Hof führt

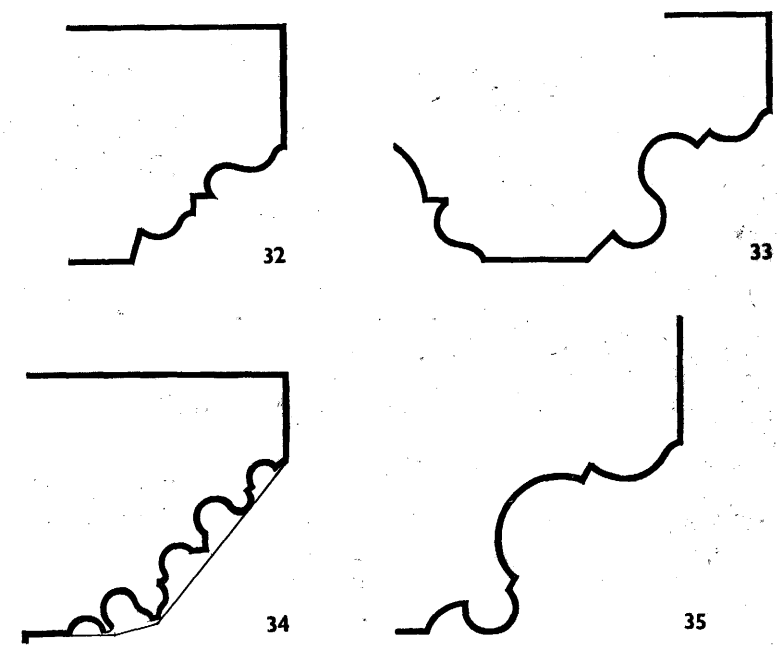

17. kép.

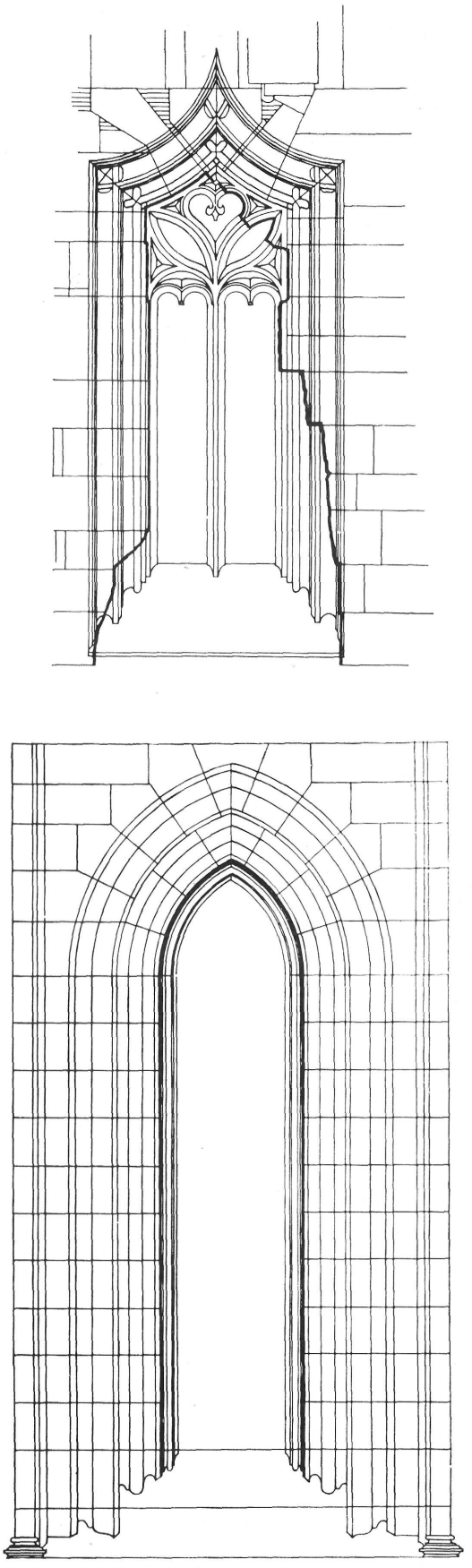

18. kép. A budavári Nagyboldogasszony-templom Mátyás-tornyának és a domonkosok hajdani Szt Miklós-kolostortemploma tornyának második emeleti ablakai

Die Fenster des zweiten Stockes des Matthiasturmes der Ofner Liebfrauenkirche und die Fenster des zweiten Stockes des Turmes der ehemaligen Dominikaner Klosterkirche St. Nikolaus

akár később keletkezett annál. Hasonlóan vezérkörte-profilos a toronyaljából nyíló két oldalkápolna ajtója is, amelyek nemcsak a nagymarosi róm. kat. templom főkapujával mutatnak szoros rokonságot, hanem élsarkítás-os, alsó negyedrészüknél, jellegzetes félgúla-megállítá-sokat őriztek meg a számunkra.[14]

Ezekkel az emlékekkel lezárul a „vezérkörtetagozatos profil" fejlődéstörténete, mert a többi és egykorú, vagy későbbi időből származó nagyszámú lelet már csak a „körtemotívumos profil" gyűjtőtípusába sorolható. Így mindenekelőtt a várpalota volt Alamizsnás Szent János kápolnája mérműves ablakának (nem az alkápolna ablaka) kövei (14. kép). A külső és belső rézsüre épített profil, kívül körtés-hengeres-grafikus stílusú tagozatok keverékét, belül a hengeres stílus tiszta felhasználását mutatja. A körtetag itt már sem vezérszerepet nem játszik sem a szimmetriatengelyt nem hangsúlyozza. Még jobban szembetűnik ez a hanyatláskori sajátság az ún. déli, gótikus nagyterem faragott kőmaradványain. Mindenekelőtt az erkélyablak keretkövein,[15] ahol a külső oldal egyetlen körtetagja a középtengelytől félretolva, két grafikus stílusú horony megfejeléseként szerepel. Ugyanígy a déli homlokzat impozáns ablakain[16] és az ajtókeretkövön,[17] ahol szintén grafikus stílusú tagozatok közt van elhelyezve a vezérszerepét vesztett körtetag. Annál feltűnőbb itt ez a sajátság, mert a gótikus nagyterem összes boltozati bordamaradványai, bordakereszteződései,[18] hevederív- és zárókőtöredékei,[19] sőt még a szomszédos István-torony egyetlen boltozati bordaköve (zárókő)[20] is a tiszta vezérkörte-profilos stílus alkalmazását mutatják.

Tehát ez a nagyterem, második építési periódusában a „vezérkörtetagozatos profil" és a „körtemotívumos profil" egyidejű alkalmazásával készült el. Ezt egyébként a boltozatvállakon öt helyen és a teremablak kávakövein két helyen előkerült azonos kőfaragójelek is bizonyítják.[20a]

[14] *Csányi K.—Lux G.:* A budavári Mária Magdolna-templom, Helyőrségi-templom és tornya. Technika. XXIV. 1943. 310—316. megállapítása alapján. — A félgúla-megállításra vonatkozóan lásd *Czagány I.* i. m. 39—40.

[15] Vármúzeum kőtárában 53/2450, 54.23.3., 54.23.1.2. leltári számok alatt.

[16] Vármúzeum kőtárában 53.1543/1, — 2., 50.786, 51.3906, 49.775, 53.2387, HB. 329. stb. leltári számok alatt.

[17] Vármúzeum kőtárában 54.21. leltári szám alatt.

[18] Vármúzeum kőtárában 53.2407.1., 53.2213, 53.2214., 53.2407., 53.1651.89., 54.1., 50.15., leltári számok alatt.

[19] Vármúzeum kőtárában 53.1858, 53.1859., leltári számok alatt.

[20] Vármúzeum kőtárában 50.105. leltári szám alatt (lelőhely: a palotától délre).

[20a] Holl Imre lektori véleménye alapján.

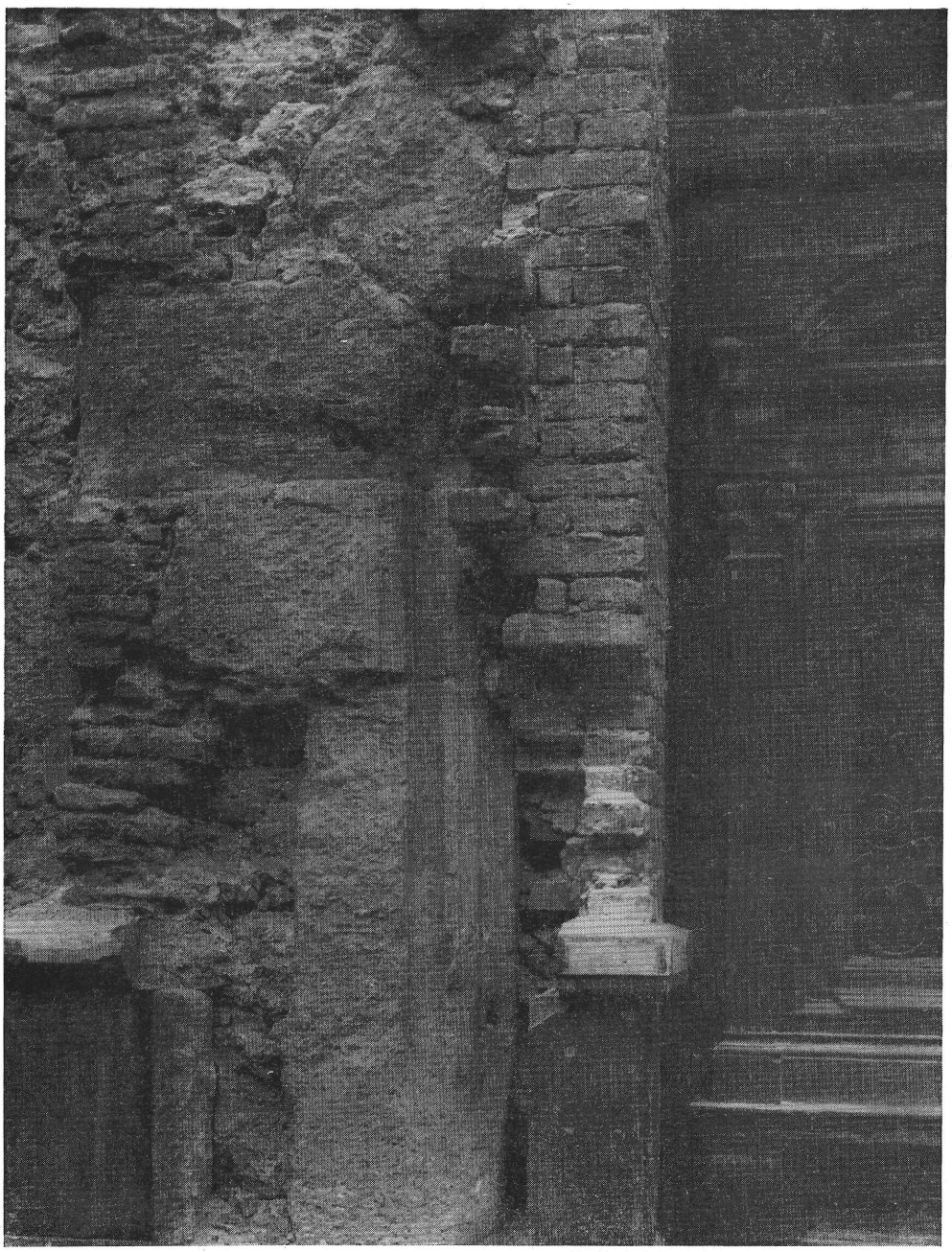

19. kép. Az Országház utca 9. sz. ház kapukeretének maradványai feltárás után
Die Reste der Toreinrahmung des Hauses Országház Gasse 9, nach der Freilegung

(Bud. Rég. XVI. 328. 122-125, 139—141. sz.) Következésképpen ezen az alapon lehet megkísérelni az említett építési periódus datálását is, ugyanis a szóban forgó ablakkávaprofilokon már látható a „parleri pálcatag". Márpedig a Nagyboldogasszony-templomon dolgozó és a prágai Parler-műhelyben tanult kőfaragók tevékenyége 1417-1433 közé szorítható (Bud. Rég. XIX. 41). Tehát a várpalota déli, gótikus nagytermének pálcatagos ablaki sem készülhettek ennél korábbi időben. Viszont a bordatöredékeken kétfajta körteprofil maradt fenn, amelyek közül a bordafalakról fél pálcataggal induló, az e helyen lemeztagot alkalmazó, klaszszikus Zsigmond-kori profilnál későbbi eredetűnek látszik.

Ez valószínűvé teszi a gótikus, déli nagyterem boltozatának az oldalfalakénál későbbi időben történt részbeni újraboltozását. Az a mestercsoport, amelyik a homlokzati ablakokat, ajtókeretet, erkélyablakot faragta, a palota más részein is dolgozhatott a Gyilokjáró anyagából előkerült kettős-, illetve a Szárazárok ásatásából kiemelt hármasablak profiljának tanúsága szerint. Mindkettő csupán annyiban érdemel figyel-

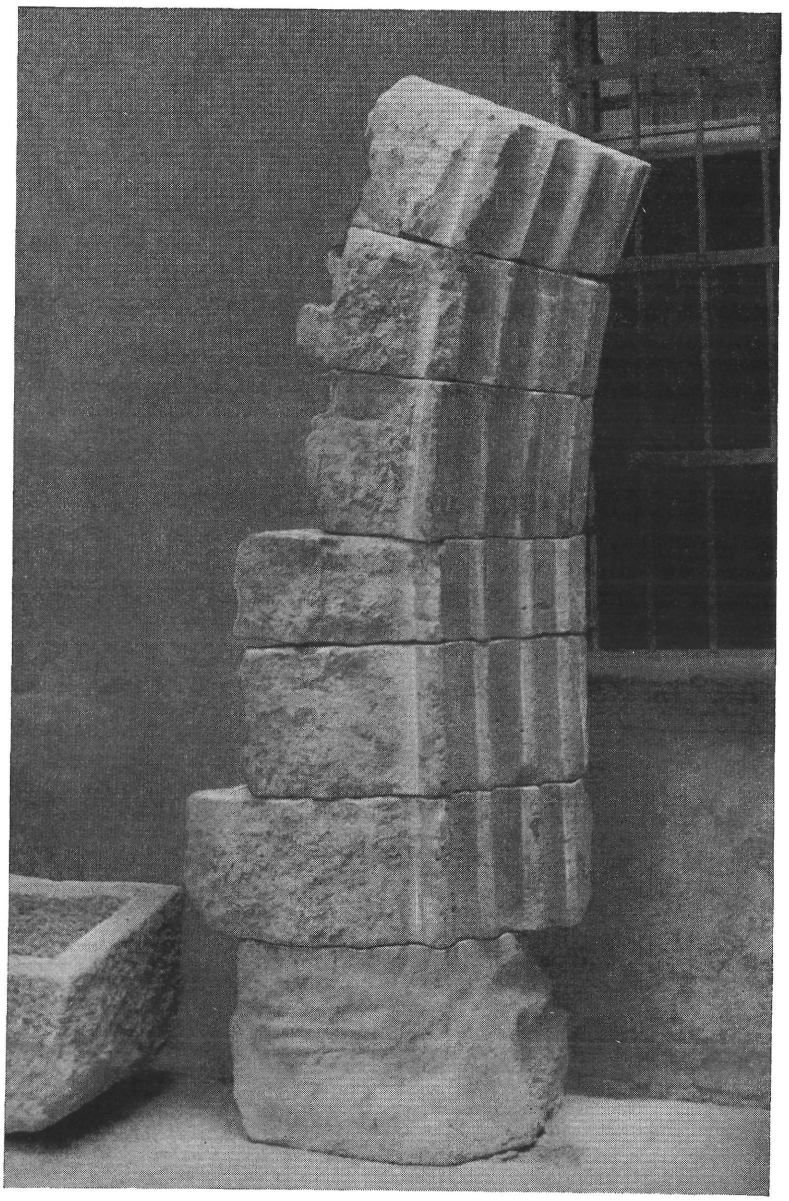

20. kép. A Hess András tér 4. sz. ház gótikus árkádívének anastylosisa

Die Anastylosis des gotischen Arkadenbogens des Hauses Hess András Platz 4.

met, amennyiben az általános körtetagos profil hanyatlásának azt az utolsó szakaszát mutatja, amikor a grafikus, vagy hengeres jellegű profil a homloksíkról már csupán félkörtetaggal indul, de egyébként immár semmi köze sincs a körteprofilos stílushoz.

A „körtetagos profiltípus" hanyatlásáról eddig mondottakat semmi esetre sem szabad mereven értelmezni. Már csak azért sem, mert a profiltípus tiszta vagy kevert megjelenése — mint láttuk —, nem mindig jelent korábbi vagy későbbi időmeghatározást a relatív kronológiában. Lehet, hogy a nagyjából azonos időben dolgozó és különféle iskolákat reprezentáló mesterek önálló profilokat is kialakítottak. Ezeknek egymásrahatása és a keverékprofilok létrejötte nem mindig jelenti egyben az utolsó periódus beköszöntését. Mert a keverékprofilok használata mellett akadhattak műhelyek vagy mesterek, akik még jó ideig a tiszta típusú profilokat alkalmazták továbbra is. Az ilyen emlékek például későbbiek is lehetnek a keverékprofilúaknál. Mindez azt jelenti, hogy a kétfajta profil — legalábbis egy ideig — párhuzamosan fejlődik, tehát közöttük időrendi átfedések jelentkeznek.[20b]

Ugyanezt a folyamatot szemlélteti a Várnegyedben a „körtemotívumos profil"-nak négy igen szép emléke. Az első az Uri utca 40. sz. kapukeretének profilja (16. kép), amelyben a körtetag szerepe még szembetűnő, de a körte a középtengelytől már félre van tolva. A második az Országház utca 9. sz. szegmentíves kapujának

[20b] Holl Imre lektori véleménye alapján.

szép plasztikájú profilja (16. kép), amelyen a homloksíktól befelé félkörtetaggal történő profilindítás is jól látható már, az előbbi jelenségen kívül. Egyébiránt ennek a háznak az északnyugati felén, a homlokzati, földszint feletti választópárkány profilja is ugyanezeket a stílusismérveket mutatja mindazon ülőfülke-profilokkal egyetemben, amelyeket a Budapest Régiségei XIX. kötetében megjelent hasonló, formatani tanulmányunkban „grafikus jellegű"-nek minősítettünk.[21] A harmadik a Nagyboldogasszony-templom Mátyás-tornyának második emeleti ablakprofilja (16. kép) és végül a hajdani domonkosok Szt. Miklós-templom tornyának függönyíves ablakain (18. kép) látható profil (16. kép), amelyben a körtetag már szinte elvész a más stílusú tagozatok között. Pedig kiemelt helyzeténél fogva szembetűnő, mégis a többi tagozatok elnyelik a szerepét vesztett körteprofilt. Az utóbbi két ablakprofil azért érdemel különös figyelmet, mert megbízható datálásuk évszámokkal zárja le a stílus életének utolsó szakaszát. A Nagyboldogasszony-templom Mátyás-tornyának ablakait (18. kép) 1461—1470 között készítették Kassai István dómépítő mester köréhez tartozó, bécs-kassai tanultságú mesterek.[22] A Szt. Miklós-templom tornyának ablakai (18. kép) pedig 1478 után keletkezhettek, hihetőleg a meisseni Bauhütte,[23] vagy helyesebben szólva talán a drezdai páholyban iskolázott mester alkotásaként.

Összegezve a középkori „körtetagos profiltípus"-ról szerzett ismereteinket állíthatjuk, hogy a profiltípus helyi emlékeinken 1255—1276 között kezd kialakulni a hengeres stílusból. Eredete olyan építményeken található, amelyekre a XIII. századi, ciszterci korai gótika legalább egy bizonyos mértékig rányomta bélyegét. A stílusfejlődés első korszaka nagyjából 1370-ig tart, amikor már például a Strassburg-ulmi eredetű emlékeken kiforrott alakban él a körteprofil. Még nem tud megszabadulni a más stílusú tagozatoktól, de azok között már elrendező szerepet játszik. A stílusfejlődés második, érett korszaka nagyjából az 1396—1452 körüli évek közé szorítható. Ezalatt virágzik a „vezérkörtetagozatos profil", amely a típus legtisztább megjelenési formája. Ennél a primér profil középszimmetriatengelyét minden esetben körtetag hangsúlyozza, és mellette más stílusú kísérőtagozatok is csak kis mértékben fordulnak elő, mert sokszor azok is félkörtetagozatok. Ez a profiltípus főként a délnémet Ulm-Stuttgart vidéki előképek után készült épületeken fordul elő. Végül a stílusfejlődés harmadik, hanyatló korszaka körülbelül az 1417—1433 és az 1461—1478 utáni évekkel követhető nyomon. A XV. század második fele a „körtemotívumos profil"-ok korszaka, amelyben először a vezérkörtetagnak a középszimmetriatengelytől való félretolása, majd a más-más stílusjellegű profiloknak a homloksíkról félkörtetaggal történő indítása, végül a körtetagnak az egyéb tagozatok közé való beleolvadása jelzi a profiltípus haldoklásának utolsó állomásait. Ilyen profilokat főként a bécs-kassai és meissen-drezdai tanultságú mesterek használtak Budán.

Az eddigi, helyi megfigyelések alapján, egyelőre még csak valószínűség formájában rögzítjük a következőket. A hengeres stílus feltehetően francia erdetű, vagy a franciás tanultságú mesterek által emelt épületek jellemzője, mivel ezt a stílust a ciszterci, korai gótika, az úgynevezett átmeneti stílus közvetíti hazánk területére. A „körtetagos profiltípus" valószínűleg német-osztrák eredetű, vagy talán a német nyelvterületi tanultságú mesterek sajátja, mivel ezt a típust többnyire a strassburgi, drezdai, bécsi páholyok területéről származó befolyásoknál lehet kimutatni. A grafikus stílus hihetőleg cseh eredetű, vagy a cseh nyelvterületi tanultságú mestercsoportok alkalmazzák. Ugyanis ezzel a stílussal leginkább a Prága-Boroszló környékről jött hatásoknál találkozunk. Valószínűleg a pálcás stílus eredete is cseh területre mutat, legalábbis annyiban, amennyiben az úgynevezett „parleri-pálca" elterjedése a prágai dómépítő Parler család nevéhez fűződik.

[21] *Czagány I.* i. m. 41., 43. 11. kép, 44. 12. kép, 45.

[22] *Csemegi J.* i. m. 106, 108, 110. alapján.

[23] Joggal hihetjük, hogy a torony XV. századi átépítése Mátyás király 1477. évi egyetem-alapítását követő években zajlott le. Annál is inkább, mert a publikált szakirodalomból közismert és a meisseni Albrechtsburg ablakairól származtatott függönyíves ablakok Meissenben 1471—1485 között készülhettek. Vö. *Horler—Pogány* i. m. 354—356. *Entz G.—Csemegi J.:* A Hess András téri volt domonkos templom romjai. A függönyíves ablakok meisseni származtatására vonatkozóan *Lux K.:* A budavári Szent Miklós torony. Kivonat a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének Havi füzetei II. évf. 4—6. sz. Valamint *Genthon I.—Nyilas-Kolb J.:* Budapesti képeskönyv. Bp. é. n. 33. 20. kép. és a 149. 20. magyarázat téves szöveggel. — A meisseni ablakok datálására vonatkozóan: *Richard Graul:* Einführung in die Kunstgeschichte. 1923. Bilder-Atlas: 444. kép. 106.

ISTVÁN CZAGÁNY

DIE DENKMÄLER DES MITTELALTERLICHEN BIRNSTAB-PROFILSTILS AUF DEM GEBIET DER BURG VON BUDA

Im Band XIX des „Budapest Régiségei" (Altertümer von Budapest) veröffentlichte der Verfasser die formkundliche Bearbeitung der Denkmäler des „graphischen Stils" der Burg von Ofen. Als Fortsetzung der baugeschichtlichen Untersuchung macht er im vorliegenden Aufsatz die Denkmäler des Birnstab-Profilstils bekannt, nachher wird die Aufarbeitung des Materials des „zylindrischen Stils" und schliesslich die des „Stockstab-Stils" folgen, da der stilstrukturelle Aufbau der örtlichen Gotik in diese vier Gruppen gegliedert werden kann. Der Birnstab-Profilstil ist von keiner solchen Formreinheit wie der graphische Stil, weil er in der Regel mit den Stilelementen des zylindrischen oder Stockstab-Stils gemischt zur Erscheinung kommt. Dieser Profiltyp hat zwei Hauptsammeltypen, der eine ist das „Leitbirnstabprofil", bei welchem der Birnstab die Symmetrieachse bzw. Achsen liefert. Der andere ist das „Profil mit Birnstabmotiv", in welchem der Birnstab sich zwischen die anderen Gliederungen einschmiegt.

Der Birnstabprofiltyp entfaltet sich aus dem zylindrischen Stil zu Mitte des 13. Jahrhunderts. Der Birnstab selbst entsteht aus der beiderseitigen Ausbuchtung der an einem Punkt keilförmig gespitzten Leitzylindergliederung. Die erste Entwicklungsstufe stellt das Sockelprofil der südlichen Torsteineinrahmung des ersten Schiffes der zwischen 1257—1276 erbauten Maria-Magdalenenkirche dar, sowie das zwischen 1255 und 1269 ausgebildete Profil des östlichen Gewölbegurtes im Unterraum des Béla—Turmes der Liebfrauenkirche. Die Ausgestaltung des Birnenstabs kann daher auf die 50er, 70er Jahre des 13. Jahrhunderts gesetzt werden.

Als bereits voll entwickeltes Beispiel des Typs erscheint uns das Profil des Marientors der Liebfrauenkirche, das auf Grundlage des westlichen doppelten Haupttores der Nürnberger St. Lorenzkirche angefertigt wurde. Demnach stammt das Profil vermutlich aus der Strassburg—Ulmer Bauhütte. Steine von gleichem Profil kamen aus der, gegenüber dem südlichen, gotischen, grossen Saal des Burgpalastes liegenden Burgmauer des östlichen geschlossenen Hofes, sowie aus der südlichen Erdgeschossmauer des südlichen Palastgebäudes zum Vorschein. Diese beiden Profile wurden aller Wahrscheinlichkeit nach von einem Steinmetz der gleichen Schulung wie der Meister des Marientors verfertigt. An diesen Profilen treten jedoch die Birnstäbe noch gemeinsam mit Elementen von graphischem und Stockstab-Stil auf.

Demgegenüber tritt der Profiltyp in völlig reiner Form, auf den vor 1396 angefertigten Rippenbündeln mit umlaufenden Birnstab, im Sanktuarium der ehemaligen Klosterkirche der Dominikaner auf, und dies dermassen, dass nicht nur die Kantenrippen, sondern auch die Wandrippen des einst in den Sanktuariumsecken stehenden Rippenbündels mit umlaufenden Birnstab versehen sind. Die ausländischen Analogien sind uns derzeit nicht bekannt, wir wissen lediglich, dass ähnliche baustrukturelle Knotenpunkte sich in der St. Michael-Kirche zu Klausenburg befinden. Aus derselben Stilentwicklungsperiode stammt der, in der östlichen Mauer des Strassentraktes des Gebäudes Úri Gasse 33 erhalten gebliebenen gotische Geschossfensterschluss. Dessen Profil ist gleichfalls mit einem umlaufenden Leitbirnstab umrahmt. Zwischen den rechtwinkelig angeordneten Gliederungen steht in der Mitte auf einer Achse in einem Neigungswinkel von 45 Grad der Birnstab, was noch an das Sockelprofil der südlichen Torsteineinrahmung des ersten Schiffes der Maria-Magdalenenkirche erinnert — folglich eine frühe Eigenart darstellt. Der sich an den Leitbirnstab anschmiegende Halbbirnstab erinnert indessen bereits an die an den Rippenbündeln des Sanktuariums der St. Nikolaus Klosterkirche angelegten Wandrippen — bereits ein Kennzeichen des 14. Jahrhunderts.

Die schönsten Denkmäler der Entwicklungsgeschichte des „Leitbirnstabprofils" blieben uns auf den Geschossfenstern des mächtigen Turmes der Maria-Magdalenenkirche bewahrt. Nicht allein, dass auf diesen, wie auch auf dem östlichen Gurt des Unterraumes des Turmes der Leitbirnstab in der Mittelachse des Primärprofils steht, sondern auch die Begleitbirnstäbe sind an beiden Seiten des Leitbirnstabs symmetrisch angeordnet. Das gleiche ist am Rippenbündel des Schiffsanktuariums zu beobachten, dessen Gliederungsverbindung überraschend mit der an den Rippenbündeln des Sanktuariums der St. Nikolaus-Klosterkirche übereinstimmt. Diese Übereinstimmung lässt darauf schliessen, dass sie aus der gleichen Werkstätte hervorgingen. Der Turm der Maria-Magdalenenkirche dürfte aber nach einem Vorbild aus süddeutschem Gebiet, der Gegend von Ulm-Stuttgart erbaut worden sein, wie dies die enge Verwandtschaft zwischen dem Sternengewölbe des Raumes unterhalb des Turmes und dem Baldachinaltargewölbe der Abteikirche des Württemberger Maulbronn wahrscheinlich macht. Diese Herkunft weist auch hier auf die Umgebung

von Ulm, auf das Gebiet der Strassburger Bauhütte hin, ebenso wie es beim Marientor der Liebfrauenkirche der Fall ist.

Das Profil des Schlussbogens des Reitertores am Torturme, das in die südliche, grosse Rondelle des Burgpalastes führt, stimmt völlig mit dem Profil der Fenster des zweiten Stockes des Maria Magdalenenturms überein. Ebenso besteht eine Analogie zwischen dem Profil des Haupttores des Maria-Magdalenenturmes und dem Profil des nördlichen Tores mit dem Fresko, „Maria im Mantel" am Turm der Soproner, (Ödenburg) ursprünglich Franziskaner-, sodann Benediktinerkirche. Letzteres wurde um 1452—1453 erbaut, auf Grund dessen kann das Haupttor des Maria-Magdalenenturmes auch auf die Mitte des 15. Jahrhunderts gesetzt werden.

Unsere weiteren Profile gehören nicht mehr dem Sammeltyp der Leitbirnstabtypen an, sondern dem des „Profils mit Birnstabmotiv". So können vor allem die, auf den Steinen der Masswerkfenster der ehemaligen Kapelle des Almosenier St. Johannes im Burgpalast, und auf der Steinumrahmung der Erkerfenster des sogenannten südlichen, gotischen Großsaales erhaltenen Motive, hierher gezählt werden. Die Gewölberippenreste des südlichen Großsaales und des nahe gelegenen Stephanturmes zeigen noch die Anwendung des reinen „Leitbirnstab-Profiltyps", zur gleichen Zeit ist auf dem Profil der Saalfenster bereits der „parlerische Stockstab"zu sehen. Auf dieser Grundlage können wir die in gleicher Zeit angewendeten zwei Profiltypen datieren, weil sich die in der Parlerschen Werkstätte ausgebildeten Steinmetzen zwischen 1417—1433 an der Liebfrauenkirche betätigten. Folglich konnte auch der Ausbau des südlichen grossen Saales nicht zu einer früheren Zeit als diese erfolgen. Die Meistergruppe, welche die erwähnten Fenster gemeisselt hatte, dürfte auch auf anderen Teilen des Palastes gearbeitet haben, wie es das Profil des aus dem Material des „Mordganges" zum Vorschein gekommenen Doppelfensters bzw. das Dreierfenster aus der Ausgrabung des „Szárazgrabens" (Trockengrabens) bezeugen.

Diesen Prozess des Stilverfalles, der sich in der Profilanwendung zeigt, stellen vier Denkmäler im Burgviertel dar. Das Profil der Toreinrahmung des Hauses Úri Gasse 40 und des der Toreinrahmung in der Országház Gasse 9, ferner die Profile des Matthias-Turmes der Liebfrauenkirche, sowie am vorhangartig gewölben Fensters am Turme der St. Nikolauskirche. Auf diesen ist der Birnstab bereits von der Mittelachse verschoben, ja verschwindet fast zwischen den Gliederungen anderen Stils. Die Fenster des Matthias-Turmes der Liebfrauenkirche verfertigten zwischen 1461—1470 dem Kreis des Dombaumeisters, István Kassai, (Stefan Kaschauer) angehörende Meister, die in Wien und Kaschau ihre Bildung erworben hatten. Es kann wohl angenommen werden, dass die Turmfenster des St. Nikolaus-Kirche (nach etwa 1478) durch einem in dem Bauhütte von Meissen oder in der Bauloge von Dresden geschulten Meister geschaffen wurden.

Fassen wir unsere über dem „Profilstil mit Birnstab" gewonnenen Kenntnisse zusammen, so mag behauptet werden, dass dieser Profiltyp sich auf unseren lokalen Denkmälern zwischen 1255—1276 aus dem zylindrischen Stil auszugestalten begann. Und zwar auf solchen Bauobjekten die, zumindenst gewissermassen, die Prägung der Frühgotik des 13. Jahrhunderts der Zisterzienser tragen. Die erste Periode der Entwicklung des Profilstils dauerte (ungefähr) bis 1370, als zum Beispiel auf den Denkmälern von Strassburg—Ulmer Herkunft der Profiltyp mit Birnstab bereits in reiner Form erscheint. Die zweite, reife Periode der Entwicklung lässt sich im wesentlichen zwischen die Jahre 1396—1452 drängen. Das ist die Blütezeit des „Profils mit Leitbirnstab", das die reinste Erscheinungsform des Typs darstellt, und vornehmlich auf den Gebäuden zu treffen ist die nach den Vorbildern der süddeutschen, Strassburg—Ulmer Gegend erbaut wurden. Schliesslich kann die dritte Periode des Profiltyps, in der die Entwicklung bereits dem Niedergang zu geht, auf die Jahren 1417—1433 und 1461—1478 bzw. folgenden Jahren gesetzt werden. Die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderte ist bereits die Periode des „Profils mit Birnstabmotiven", die Zeit wo der Birnstab seine führende Rolle einbüsst. Solche Profile benutzten in Ofen vornehmlich die Meister von Wien-Kaschauer und Meissen-Dresdener Schulung.

Auf Grund unserer bisherigen örtlichen Beobachtungen scheint es dass der zylindrische Stil vermutlich für jene Gebäude kennzeichnend ist, welche durch Meister französischer Herkunft, oder Meister von französischer Schulung errichtet wurden, weil das mit dem Übergangstil durch Vermittlung der Zisterzienser nach Ungarn gebracht wurde. Der Profilstil mit Birnstab ist wahrscheinlich von deutsch-österreichischer Herkunft, oder ist er vielleicht Meistern deutscher Ausbildung zuzuschreiben weil dieser Einfluss meist dort erweisbar ist, wo Einwirkungen der Strassburger, Dresdener, Wiener Bauhütten zu erkennen sind. Der graphische Stil ist wahrscheinlich tschechischen Ursprungs oder wird von Meistergruppen angewandt sein, die im tschechischen Sprachgebiet ihre Bildung erworben hatten. Diesem Stil begegnen wir am ehesten bei den aus der Gegend von Prag-Breslau— herrührenden Auswirkungen. Wohl weist auch der Stockstab—Stil auf tschechischen Ursprung hin, zumindest insofern, dass die Verbreitung des sogenannten „parlerischen Stockstabes" sich an den Namen der Prager Dombaumeister-Familie Parler knüpft.

OPITZ LÁSZLÓ

ÉRTÉKES OPTIKATÖRTÉNETI LELET

A II. világháború végén kiégett budai Várpalota területén folytatott nagyszabású ásatásoknál sok értékes leletanyag között felszínre került egy különös összeépítésű, szokatlan díszítésű, lényegében épnek mondható szemüveg is. A lelet nemcsak optika- és orvostörténeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó.

Az 1949/50. évi ásatásoknál került elő a szemüveg a középkori palota keleti homlokzata alatti udvarban feltárt II. számú szemétgödörben, a mai felszíntől 7 méter mélyen. Azonos rétegszinten a gödörben vele együtt találtak 5 db színes üveget, továbbá a török hódoltság előtti időből származó kerámiatöredékeket és 2 db évszámmal ellátott pénzérmét: I. Ferdinánd hamis dénárt 1544. és Miksa dénárt 1570. évszámmal.[1] A feltárt anyagokból az ásatási réteg keletkezésének időpontjára következtetni nagyon nehéz. A Vár birtoklásáért folytatott harcok a várpalota épületében mindig nagy kárt okoztak. A régi palota helyének feltöltése és a megmaradt részek átépítése minden bizonnyal még a szemétgödrök anyagának megbolygatásával is járt. Ezzel magyarázható az időbeli bizonytalanság a vizsgált réteg esetében is. 1570-ből származó dénárlelet rétegmélységében a török uralmat jelző muzulmán tárgyak teljesen hiányzanak, pedig akkor már 29 éve a töröké volt a Vár. A rétegfeltöltésekből sem lehet következtetni a korábbi építkezések hordalékanyaga között feltárt kisleletek származási idejére. Csak a további ásatás és a feltárt anyag eredményeinek végleges értékelése deríthet majd fényt az egységes rétegek keletkezési idejére.

A szemüveg összeépítése az ismert legrégibb szemüvegforma, ún. szegecselt szemüveg egy fejlettebb alakját mutatja. A szegecselt szemüveg jellemzője, hogy az üvegfoglalattal szilárdan egybeépített szárak végét szegecs vagy szeg köti össze. A szegecs körül mozgatható szárak csupán az üvegtávolság változtatását tették lehetővé, ahogy a pupillatávolság megkívánta. A szemüveget kissé az orrnyergen nyugtatva kézzel tartották a szem előtt. Az 1953-ban feltárt wienhauseni leletekig a szegecselt szemüveget csak képzőművészeti alkotásokból és könyvillusztrációkból ismertük, melyek közül az eddig ismert legrégibb ábrázolást Tomaso di Modena 1352-ből származó freskóján találjuk Trevisóban. A látást javító optikai segédeszköznek, a szemüvegnek lencséjét átlátszó kristálykövekből és üvegből készítették. A foglalat anyaga a legrégibb ábrázolásokon felismerhetően fa — a wienhauseni leleteké puszpángfa —, melyet rövidesen követ a bőr és a különböző fémek (vas, ezüst, arany), később pedig a csont és a szaru is. A szemüveg ezen klasszikus formáját a XVI. sz. végéig készítették rendszeresen, de megváltozott és többszörösen javított alakban szórványosan még a XVIII. században is készültek szegecselt szemüvegek. Olasz-, Német- és Franciaországban terjedt el leginkább a szemüveg használata. Mielőtt az értékes lelet készítési idejére vonatkozólag következtetéseket vonnánk le, ismerkedjünk meg részletesen ezzel a szemüveggel, melyet a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum 51.2129 leltári szám alatt vett fel nyilvántartásába.

A forrasztások melletti törések miatt a szemüveg az 1. kép szerinti egymás mellett talált, már a feltáráskor különvált három részből áll: szemüvegnyeregből, ép keretű és hiányos keretű lencsékből.

A bikonvex lencsepár mindegyike közel kör alakú, kissé csipkézett oldalakkal, külső átmérőjük 28,6—29,5 mm, vastagságuk 2,4 mm. A lencsék széle fazettázott, a csiszolt felületek átmérője 27 mm. A fémfoglalat 1,5 mm széles keretként szegélyezi a domború lencsefelületek szélének mindkét oldalát. A bekeretezett lencsék foglalattal együtt mért külső átmérője 31 mm. A hiányos keretű szemüvegrész lencséje 4,0 g, kerete 0,5 g (együtt 4,5 g). Az épkeretű szemüvegrész együttes súlya 5,0 g.

A szemüveghíd (2. kép) határozott stílusjelleg nélkül egyenes és túlnyomó részben íves vonalvezetésű, téglalap keresztmetszetű két szimmetrikus elrendezésű szárból álló kovácsolt ötvösmunka. A két szárat szegecs kapcsolja össze, mely körül a szárak elforgathatók. A szegecstől egyenes vonalban kiinduló szárak

[1] Az érmeket ismertette: *Huszár L.:* Bud. Rég. XVII (1956) 227.

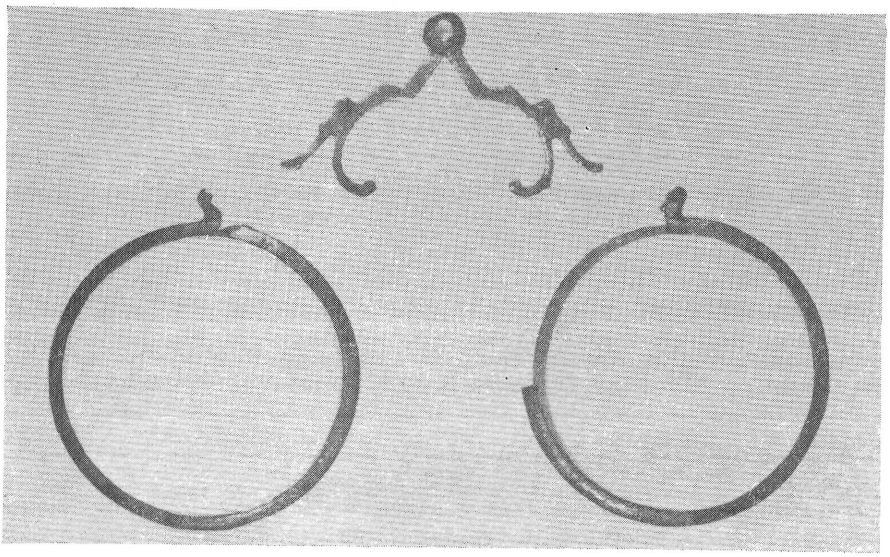

1. kép.
A 3 felé tört állapotban előkerült szemüveg

Die in 3 Stücke gebrochene Brille im Zustand des Fundes

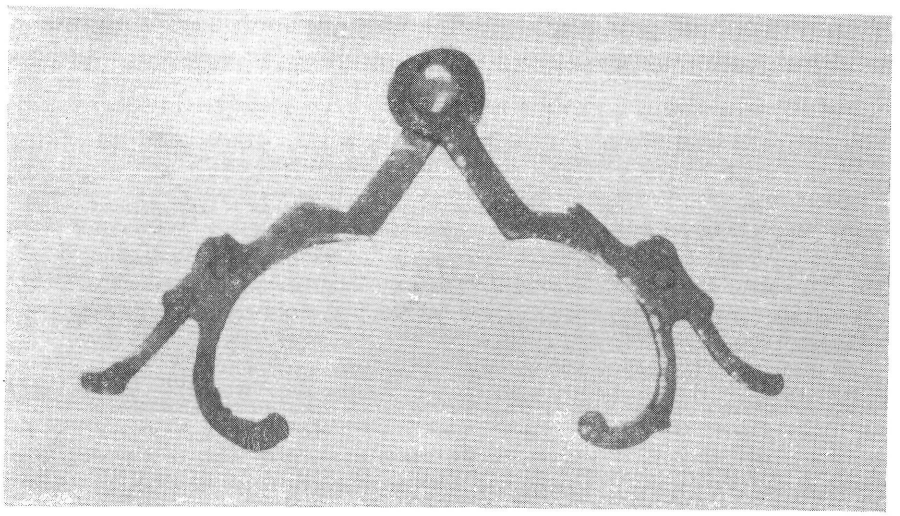

2. kép.
A szemüvegnyereg

Der Sattelsteg

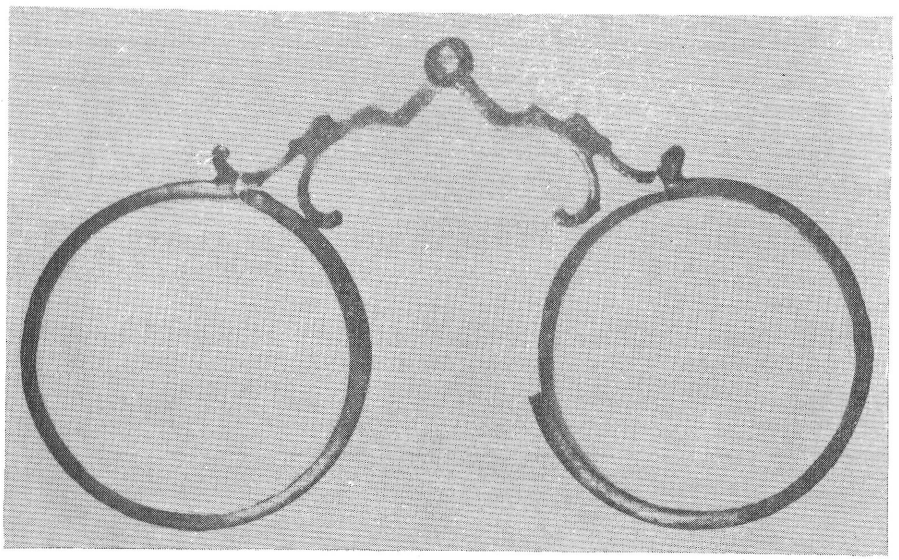

3. kép.
Az összeillesztett szemüveg

Die zusammengefügte Brille

4. kép. A hiányos keretű lencse egyik felületéről készített interferenciakép

Interferenzbild der einen Oberfläche der Linse von mangelhafter Umfassung

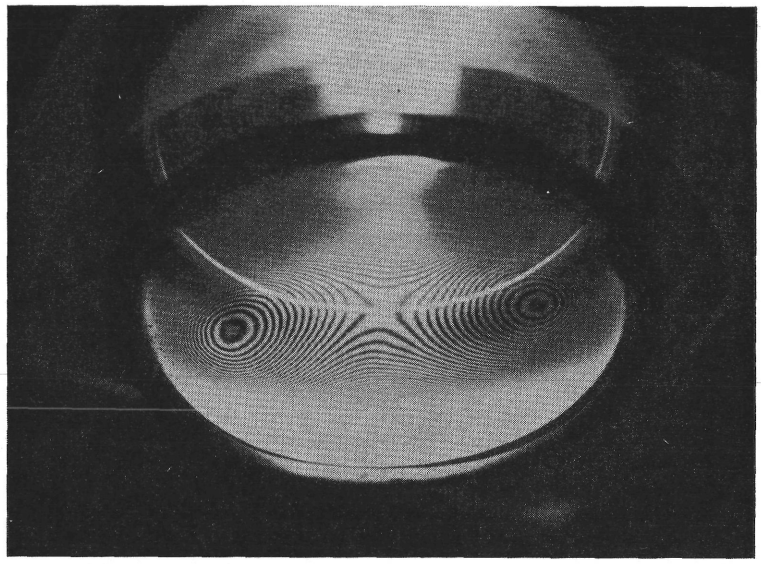

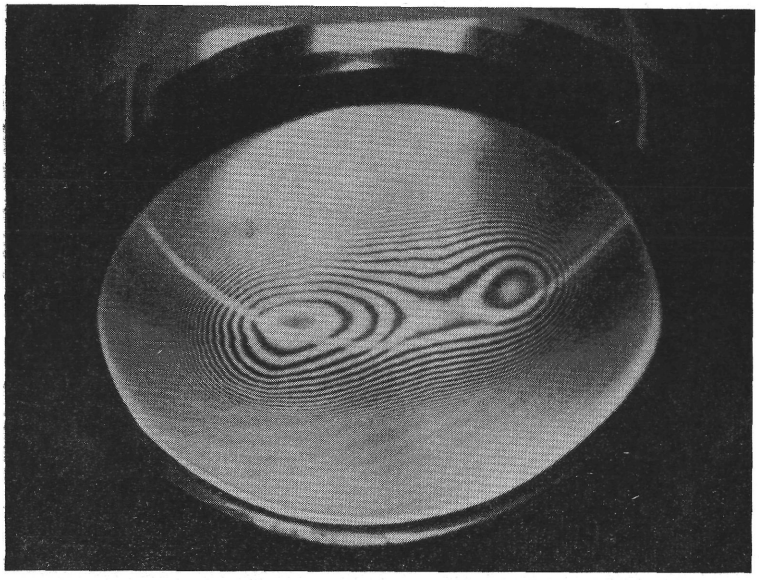

5. kép. A hiányos keretű lencse másik felületéről készített interferenciakép

Interferenzbild der anderen Oberfläche der Linse von mangelhafter Umfassung

egymástól távolodó irányban megtörnek, majd külső és belső íveléssel kettéválnak. Mindkét szár kettéágazó íve a lencsefoglalat külső görbületéhez símul oly módon, hogy arra felfeküdve hozzáforraszthatóvá legyen. A széthajló ív alakú száraknak az egyes lencsefoglalatokhoz történt két-két hozzáforrasztása tisztán kivehető. A száraknak a szegecskörüli kiképzése olyan, hogy a lencsepár teljesen szétnyitható, és egymás mellé összecsukható. A lencsék egymásra nem forgathatók, mert a szárak közvetlen egymásfeletti felfekvése nem biztosít helyet a lencsék vastagságának. Az adott lehetőség határain belül a legkisebb méretre gyakran csukták össze a szemüveget, ezért sima a szárvégeknek a szegecs felé eső egymást súroló belső oldallapja, míg a folytatásuk és a szemben levő lapok nyers kovácsolt felületet mutatnak. A kifelé forduló ívszárak elvékonyodott szárrésze közvetlenül a forrasztás mellett mindkét lencsefoglalatról letörött úgy, hogy a szemüvegnyereg felfelé ívelő vége a kereten maradt. A kettős ívképzés kiinduló szakaszán a legszélesebb az anyag, mintegy 3 mm. Ezen a helyen mindkét szár mindkét oldalán 1 mm átmérőjű körvonal beütés látható, mely valószínűleg a készítő egyéni megjelölése volt. A különálló és több évszázados oxidáció következtében a feltárás idején mereven összetapadó szemüvegnyereg legszélesebb mérete 34,9 mm, magassága 18 mm volt, vastagsága 1,6 mm, súlya 1,5 g. Spektroszkopikus anyagvizsgálattal megállapítást nyert, hogy a szemüvegnyereg és a lencsefoglalat anyaga ezüst, melynek szennyeződése mindössze Pb $<$ 0,1, Si, Mg $<$ 0,1, Cu $\leqq$ 0,1%.

A feltáráskor három részben talált szemüveg a megfelelő részek összeillesztése után a 3. kép szerinti alakot adja. A szegecs körüli szennyeződések és oxidáció eltávolítása után széjjelnyithatóvá vált szemüvegnyereggel 60—62 mm-es pupillatávolságra jól használható alakot kapunk ennél a gyakorlatilag 2 dioptriás távollátó szemüvegnél.

A kissé szürkés színezetű lencsék karcolják az üveget, amiből a műszeres vizsgálat nélkül nyilvánvalóvá vált, hogy az üvegnél keményebb a lencsék anyaga. Polarizációs szűrők között történt vizsgálat szerint a lencsék anyaga kettős törésű, anizotrop kristály: kvarckristály. A lencsepár anyagát képező kristály rácsszerkezetében gyűrődések, inhomogenitások észlelhetők, mely különösen a hiányos keretű lencsénél szembetűnő.

Polarizációs mikroszkópon megállapítható még, hogy a kvarckristály optikai tengelye közel a lencse fősíkjában fekszik.[2] Hogy az optikatörténeti szempontból nagyon értékes ásatási lelet csiszolási technológiájára következtetni tudjunk, a lencsefelületek alakját kellett gondos vizsgálat alá vetni. Az egyik lencse mindkét felületéről készített interferenciaképek (4—5. kép) nyújtanak felvilágosítást a felvetett kérdésre. A lencsék domború felületét megközelítő sugarú homorú gömbsüvegek közül az 550 mm görbületi sugarú érintkezett legnagyobb felületen a vizsgált lencsékkel. Egy 550 mm görbületi sugarú homorú gömbsüvegre, „próbaüvegre" helyezve a szemüveglencsét, készültek mindkét felületről az interferenciaképek. A próbaüveg és a szemüveglencse felülete között levő nagyon vékony légrésben létrejött interferenciagörbék fényképezése monokromatikus Na-fény mellett történt. A képek szerint a szemüveglencse egy koncentrikus gyűrűrendszer helyett két gyűrűrendszert mutat. A lencse tehát nem forgásszimmetrikus, mint a ma gyártott optikai lencsék. A gyűrűk sem szabályos körök, hanem a közép felé erősen torzultak. A két gyűrűrendszer középpontja érintkezik a próbaüveg felületével és az egymásután következő fekete gyűrűk, mint „szintgörbék", $\lambda/2 \approx 0{,}3\mu$ levegőréteg-növekedést jelentenek. Középen a zárt görbék szétnyílnak és jelzik, hogy a felületen itt nyereg alakú mélyedés van. Mindkét szemüveglencse interferenciaképe azonos karakterű. Az interferenciakép és a dioptriamérőn végzett mérések tanúsága szerint a lencsék asztigmatikus hatású, „cilindrikus" lencsék. Valószínűleg nem szándékosan, hanem a megmunkálási eljárásból eredően nyerték a lencsék ezt az alakot. A készítés idejében a lencsecsiszolás, polírozás egyszerűbb eszközökkel történt. A lencsék megmunkálását nem forgó rendszerben végezték, hanem feltehetően a lencse állt és a megmunkáló kéz mozgott rajta. Az egymásra merőleges irányban végzett mérések dioptriaértékei:

a hiányos keretű lencsénél 2,25 D, illetőleg 2,75 D,
az ép keretű lencsénél 2,00 D, illetőleg 2,25 D.

A vizsgált szemüveg készítési idejének megállapításához határozott támpontunk nincsen, mégis közelebb jutunk a kérdés tisztázásához, ha összevetjük a rendelkezésünkre álló adatokat. A *lelőhely* ismertetett hordalékjellege nem alkalmas kormeghatározásra, az eddigi ásatási eredményekből csak arra következtethetünk, hogy a szemüveget rejtő gödör ásatási rétegének legkésőbbi keletkezési ideje a XVIII. századra tehető. A szemüveg *szerkezeti kialakítása* a képzőművészeti alkotásokból ismert fejlettebb alakú szegecselt szemüvegekhez hasonló. Pl. Jörg Syrlin Lucas kb. 1480-ból származó, a kezében szemüveget tartó pap faszobrán, vagy a velencei Szt. Sebestyén-templom Annunziata kápolnájának 1510-ből származó majolika padozatának egyik csempéjén. A szemüvegnyereg *kidolgozása* nehézkesebb, mint a XVIII. században újra visszatérő szegecselt szemüvegek csinos és finoman megmunkált foglalatai. Utóbbi szemüvegek csuklószerű szárkiképzése azt is lehetővé teszi, hogy a két üveglencsét könnyen egymásra lehet tolni, amit a vizsgált szemüvegnél nem lehet. A szemüveglencse *anyagá*ul használt kvarckristály nagyon szokatlan az üveglencsékkel szemben. A XVII. századtól Európa-szerte az üveget használták optikai lencsék készítésére. A vizsgált szemüveglencsék *kézi kidolgozásá*nak nincs jelentősége a kor meghatározására, mert a figyelembevehető időnél később vált csak általánossá a forgórendszerben történő csiszolás, polírozás. Az előadott körülmények figyelembevételével a feltárt szemüveget a XVII. századból származó olasz vagy német készítésű munkának véljük. Az eredet megjelölése megfelel hazánk akkori külföldi kapcsolatainak és a két országból betelepített kézműiparosok származásának is.

Másfél századdal korábbi időből őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum egy vastag cserzett marhabőrből készült, ún. „bőrszemüveg" keretet optika nélkül.[3]

A szemüveg fejlődéstörténetének mindkettő értékes darabja, a vári ásatásoknál előkerült pedig optikatörténeti szempontból is nagyon jelentős.

A szemüveggel együtt feltárt kerek alakú 32-33 mm átmérőjű, mindkét oldalán elég jól fazettázott 5 darab színesüveg feltehetően véletlenül került össze a szegecselt szemüveggel. Ezek anyagukban szépen festett egyszerű planüvegek minden optikai cél nélkül. Az üvegek felülete erősen irizálódott. Az egyik átlátszatlan üveg lemezekre mállik szét. A másik 4 darab üveg átlátszó türkiszzöld és borostyánsárga színű. Rendeltetésükre vonatkozólag a szakirodalomban semmit nem találtam, valószínűleg ólomkeretbe foglalható egyszerű színes mozaikablaküvegek voltak.

[2] Az optikai vizsgálatot a MOM Kutató Laboratóriumában Tövispataki Tiborné tud. munkatárs végezte.

[3] Ismertette: *Anda T.*: FA VII (1955) 149.

LÁSZLÓ OPITZ

EIN WERTVOLLER FUND ZUR GESCHICHTE DER OPTIK

Im Verlauf der Ausgrabungsarbeiten im Bereich des am rechten Ufer der Donau, auf dem hügeligen Teil von Budapest erbauten und Ende des zweiten Weltkrieges ausgebrannten Burgpalastes kam unter den zahlreichen, wertvollen Funden, im Hofe des mitteralterlichen Palastes, eine im wesentlichen unversehrt erhaltene Brille aus Tageslicht. Der Fund wurde 7 m tief unter dem heutigen Boden freigelegt, wo aus dem gleichen Schichtniveau auch Münzen mit Jahreszahlen 1544 und 1570, sogar Scherben aus der Vorzeit der Periode der Türkenherrschaft hervorkamen. Die Zusammenfügung der gefundenen Brille zeigt eine entwickeltere Form der Nietbrille, der bekannten ältesten Brillenform.

Die Brille wurde in einem an den Lötungsstellen in 3 Stücke gebrochenen Zustand vorgefunden (Abb. 1). Der Sattelsteg (Abb. 2) ist eine nicht fein ziseliierte Silberschmiedarbeit. Die Stiele des Sattelstegs drehen sich um einen Niet. Zusammengestellt (Abb. 3) lässt sich das bikonvexe Linsenpaar doch nicht übereinander drehen, weil die Dicke der Linsen nicht zulässt, dass die Stiele des Sattelstegs unmittelbar übereinander gelegt werden können. Das Material des Sattelsteges und der Linseneinfassung ist Silber, mit minimaler Verunreinigung. Das Material der Linse ist ein anistroper, doppelbrechender Kristall: ein Bergkristall. Die beiden Brillengläser haben gleichen optischen Charakter. Die gegebenen Interferenzbilder (Abb. 4, 5), die von beiden Oberflächen der einen Linse aufgenommen wurden, zeigen Doppelring-System. Die Linsen sind zylindrisch, mit astigmatischer Wirkung. Ihre Form wurde mit einfachen Geräten handwerklich bearbeitet. Die dioptrischen Werte der zueinander vertikal vorgenommenen Messungen sind: +2,25, +2,75 Dptr, bzw. +2,00, +2,25 Dptr.

Mit Berücksichtigung des Fundortes, der strukturellen Ausbildung des Materials der Linse, der Ausarbeitung der metallenen Teile und der Linse, sowie der damaligen Beziehungen des Landes zum Ausland ist die Brille ein italienisches oder deutsches Produkt aus dem XVII. Jahrhundert.

JELENTÉSEK

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM LELETMENTÉSEI ÉS ÁSATÁSAI 1960—1961-BEN

ŐSKOR

III. ker. Békásmegyer. — Kossuth Lajos Üdülőpart. A Rádiótechnikai Gyár üdülőjének területén 1960. aug. 23—31-ig végeztünk leletmentő feltárást. A preventív leletmentést a rádióantenna torony környékén tervezett földmunka tette szükségessé. A torony alapjának ásásakor 1959-ben ugyanis egy *harangedény-kulturájú* sír került elő, az ettől délre húzódó vízvezetékárokban, az ún. „Büdösárok" szélén pedig 1960 májusában több őskori csonteszköz, egy hálónehezék és öntőtégely. Harangedénykultúrájú cserépanyagot gyűjtöttünk ugyanakkor a vízvezetékároknak a rádiótoronyhoz közel eső részéből is.

A torony két (keleti és nyugati) oldalán ásott blokkok közül azonban csak a nyugati 2,5×6 m-es I. sz. blokkban találtunk olyan cseréptöredékeket, amelyek *korabronzkori* temető, vagy teleprész maradványai lehetnek. A töredékek közvetlen környékén, helyenként közöttük fekvő termésmészkövek alapján arra kell következtetnünk, hogy az őskori kerámiát a közvetlen közelben települő középkori Budakalász mészégető lakói zúzhatták szét, amikor a blokk területén is észlelt agyaggödreiket ásták.

A rádiótorony keleti oldalán ásott az előzővel azonos méretű II. blokkban hombár alakú raktárverem és egy mellékletnélküli csontvázas sír került elő.

A raktárverem — 47 cm-en jelentkező nagyjából kerek szája 0,80 m átmérőjű — 1,60 m mély, szintén kerek feneke 0,28 m-re szűkült. A verem betöltése kevés humusszal kevert sárga homokos agyag. Belőle különböző mélységből néhány kisebb marhalábszárcsont töredéket, apró amorf kövek kíséretében jellegzetes *La Tène D* oldaltöredékeket emeltünk ki. — 1,22 m-en a veremfal északi oldalához tapadva, átlag 0,20 m széles, a fölötte levő veremfal agyagából készített padka húzódott. E padka előtt —1,32 m-es amorf mészkövekből rakott kősor következett, amelynek keleti oldalán teljes kutyacsontváz feküdt, néhány kisebb marhalábszárcsonttal együtt. A kövek és a csontváz alatt a betöltés összetétele megváltozott, egészen a fenékig főként humuszt tartalmazott. Benne egy kézzel formált szürke edény atipikus fenék- és oldaltöredékét találtuk. A verem formája és leletanyaga alapján arra következtethetünk, hogy minden valószínűség szerint olyan *La Tène D* raktárveremmel van dolgunk, amelyet később kutyasírnak használtak fel. Rituális jellegűnek látszik a padka, előtte az egysorú kőréteg és a szabályosan fekvő teljes kutyacsontváz. Utólagos felhasználásra mutat, amennyiben eredetileg valóban raktárveremnek készült, a gödör kőréteggel két élesen eltérő részre osztott betöltési anyaga.

Közvetlenül a verem mellett, annak déli oldalán egy melléklet nélküli, keletelt fekvésű csontvázas sírt tártunk fel. Az 1,10 m mély, két végén lekerekített sír hossza 1,70, szélessége 0,70 m. Az igen rossz fenntartású csontváz koponyája déli irányban oldalára dőlt, jobb kézfeje és bal alsó karja a medence felé hajlított. Lábfeje hiányzott. Mérhető hossza 1,45 m. A sír kora, leletanyag hiányában nem állapítható meg. Fekvése alapján legfeljebb arra következtethetünk, hogy olyan temetkezési emlékkel van dolgunk, amely a közelben levő középkori Budakalász községgel, ill. pusztatemplomával hozható kapcsolatba.

III. ker. Békásmegyer. — Pünkösdfürdő. A fürdő, a *Vízművek*, valamint a *Fővárosi Tanács üdülőjének* területén és környékén 1960. okt. 6-tól dec. 5-ig végeztünk megszakításokkal leletmentést. Ugyanebben az időszakban történt leletmentés a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár üdülőjével szemben fekvő *Vöröshadsereg úti* szakaszokon is. A leletmentéseket távgázcső fektetése tette szükségessé. A helyenként gyors ütemben végzett csőfektetés és a csapadékos őszi időjárás nem minden esetben adott lehetőséget a lelőkörülmények alapos megfigyelésére és a lelőhelyek pontos rögzítésére.

Viszonylag kielégítően csak a Vöröshadsereg útján okt. 14—19-ig történt leletmentő feltárást bonyolíthattuk le. Itt, mintegy 110 m hosszú árok területén 9 hamvasztásos sírt bontottunk ki. Közülük kettő *harang-*

edény-kultúrájának, hét korai *urnasíros kultúrájának* bizonyult. A gázcsőárok a sírok elhelyezkedéséből következtetve nagyobb kiterjedésű temetőt vághatott át. A Váli típusú kerámialeletek közül említésre méltó egy emberi láb alakú tál és két db bronzszegekkel díszített urna. Bronzanyagot egy hagymafejes tű kivételével a leletmentés különben nem eredményezett.

A Vízművek üdülőjének kertjében november folyamán ásott gázcsőárok-szakaszba eső 12 gödörrész megfigyelése és a leletanyag szétválasztása során korhatározó anyagot csak a VI—VIII. és a XI. gödörrészben találtunk. A VI. és VII. gödörrészben egy hombár alakú raktárverem jellegzetes *La Tène D* kerámiát tartalmazott, a VII-ben ezenkívül fonott házfalra utaló paticstöredék és nagy mennyiségű faszén került elő. Fontos anyagot szolgáltatott a VIII. sz. gödörrész, amelyből állatfejes ún. „holdidól" töredékeket emeltünk ki, zömében jellegzetes urnasíros kultúrájú és néhány bronzkori edény kíséretében. A többi gödör kevés és túlnyomórészt atipikus leletanyaga szintén koravaskori volt, bronzkorival vegyülve. Egyedül a XI.-ből emeltünk ki *péceli (bádeni) kultúrájú* edénytöredékeket.

A tanácsi üdülő területén ásott gázcsőárokszakasz csupán a jelentkező gödörrészek hevenyészett rögzítésére és a munka közben kidobott leletanyag nem mindig hiteles szétválasztására adott módot. Itt hat gödörrészt, ill. lelőhelyet különböztethettünk meg. A leletanyag szintén vegyesen *bronzkori* és *koravaskori* kerámia. Korongolt *La Tène D* edénytöredékeket csak a IV. sz. hombár alakú gödörrészben találtunk.

Egyáltalában nem volt lehetőség a gázcsőárok oldalában és fenekén jelentkező gödörrészek rögzítésére és leletanyaguk megnyugtató szétválasztására a Vöröshadsereg útja nyugati oldalán levő szántóföld területén. Az október 6-án és 7-én végzett gyors árokásó munka csak arra adott módot, hogy itt is megállapítsuk számos gödör beásásának foltját, és összeszedjük a munkások által kidobott leletanyagot. Összetétele nagyjából a Tanácsi és a Vízmű-üdülő telepanyagával azonos, ami azt bizonyítja, hogy a Kossuth üdülőparton fekvő, hosszú időn át lakott teleprész a Vöröshadsereg útjának nyugati oldalára is kiterjedt.

A leletmentő munka szempontjából azonos volt a helyzet a Pünkösdfürdővel szemben vonuló gázcsőároknak azon a szakaszán, melynek különösen a Színész-üdülő bejárata előtt húzódó részéből későneolitkori anyag került elő. E teleprész minden valószínűség szerint tartozéka annak a jelentős kőkori telepnek, amelyen 1932-ben Tompa és Müller ásatott.

Jellemző a Vízmű-üdülő területén levő őskori teleprész gazdag és változatos anyagára az a csak nagy vonásokban lokalizálható, fiatalabb kőkori lelet-komplexum, amelyet dec. 5-én a gázcsőárok keleti Duna felőli végében árokszélesítés közben kidobott földből gyűjtött a múzeum: csiszolt kőbaltatöredék, agancsból készült nyél, egy dörzsölőkő, 24 db gúla alakú szövőszéknehezék, nagyméretű átfúrt agyagkúp és egy „halsütőtál" töredéke.

III. ker. Békásmegyer. Vöröshadsereg útja. Az út nyugati oldalán, a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár, a Budapesti Cementipari Vállalat és a Bádogárugyár üdülőjével szemben fekvő területen, valamint a Bp. Mezőgazdasági Gépgyári üdülő gondnoki lakásának északi oldalán, 1961. szept. 15-től november 17-ig végeztünk rendszeres ásatást. A terv-ásatás célja e területen — az út burkolata alatt — 1960-ban előkerült *kora-bronzkori* és *urnasíros kultúrájú* temető rendszeres feltárása, ill. első fázisaként észak—déli irányú kiterjedésének megállapítása volt.

A feltárás az 1960. évi leletmentés árokszakaszának hosszában, azzal párhuzamosan ásott 2,5 m széles blokksorban 37 sírt hozott felszínre. Közülük 14 bronzkorinak, 23 kora vaskorinak bizonyult. A bronzkori sírok közül sikerült egy zónás díszű, *korai harangedény kultúrájú* sírt feltárni. A többi e kultúra következő szakaszának kerámiáját tartalmazta, nem egy esetben csuklóvédő lemezek kíséretében. Az urnasíros kultúrájú kora vaskori sírok tartalma némileg eltérő képet mutatott a békásmegyeri lelőhelyeken eddig előkerült Váli típusú kerámiától. Ismét előkerültek olyan sírok, amelyek edény-anyagára a bronzszögekkel való díszítés és az emberi láb alak a jellemző. Az 1960. évi leletmentés anyagához viszonyítva ezúttal több volt a bronzmelléklet: gomb, karika, függő, tű stb. Az egyik sírból füles bronzcsészét emeltünk ki, és ugyanennek a sírnak mellékleteként egy arany függőt. Különösen figyelemre méltó eredménynek tekinthető a temető agyagból formált kultikus jellegű aprólelet anyaga: több, nyéllel rendelkező küllős kerék, plasztikus tüske formájú sugarakkal díszített korong, hosszúkás kanálforma stb. E leletek zöme egyetlen nagy urnában volt. Ilyen és ehhez hasonló anyagot eddig csak szórványleletként ismertünk, így Velemszentvidről és a Sághegyről.

XIV. ker. Paskál utca és Cinkotai út. A két út kereszteződésénél 1961. ápr. 26-án, júl. 17-től 22-ig és aug. 9-én történt leletmentés. A leletmentést a régóta ismert, főként *péceli (bádeni)kultúrájú* lelőhelyen dombelhordó munka tette szükségessé. Az előzőleg behozott kerámialeletek alapján ápr. 26-án kutató metszetet vontunk a lelőhelyek menti domboldalban, az utcakereszteződés déli sarkán. A metszeten három beásás profilja jelentkezett. Bennük azonban további leletanyagot már nem találtunk. A mellettük előkerült péceli kultúrájú kerámia alapján azonos korú telep gödörmaradványai lehetnek.

Július folyamán ismét behoztak a múzeumba edénytöredékeket, a Paskál utca és a Cinkotai út északi belső sarkán levő nagy homokbányából. Mivel e töredékekből több *péceli (bádeni) kultúrájú* nagy füles tálat, árkolt díszű korsót és egy nagy fazekat sikerült restaurálni, júl. 17—22-ig preventív leletmentést végeztünk az északi homokbánya szomszédságában a még meglevő dombrészen, és az utcakereszteződés déli

sarkán a Paskál út menti dombháton. Az északi területen, a homokbánya szomszédságában ásott 1,5×3 és a déli sarokrészen vont 3×8 m-es blokk erősen kevert anyagának tanúsága szerint az első péceli kultúrájú telepen később *bronzkori* népek, majd a kelták is megfordultak és mint a II. sz. blokk anyaga bizonyítja, jellegzetes *La Tène D* cserepeken kívül raktárvermet is ástak. A fordított pitosz alakú raktárveremrész —1,20 m-en jelentkező fenekének átmérője 1,36, a —60 cm-en észlelt kerek szájé ugyanennyi. A —90 cm-en levő legnagyobb szélessége 1,45 m.

Az eddigi leletmentések vezetőjének távollétében Schreiber Rózsa vette át a terület felügyeletét, és aug. 7-én az északi homokbánya tovább bontott oldalában egy marhacsontváz maradványára (koponya, csatlakozó gerincrész, bordák) bukkant. A csontvázrész valószínűleg egy méhkas alakú gödör szélében feküdt 1,70 m mélyen. Közvetlenül mellőle, alóla és a bordák közül jellegzetes péceli kultúrájú edénytöredékeket emeltek ki.

Nagy László

XV. ker. Rákospalota, Kossuth L. utca 15. sz. alatt csatornázási munkálatok alkalmával egy *bronzkori* (halomsíros kultúrába tartozó) hamvasztásos sírt ástak ki. Hitelesítő ásatásra nem volt lehetőség.

XVII. ker. Rákoskeresztúr, Szárny utca 5/b. földmunkák alkalmával bronzkori cserepek és *halomsíros kultúrába* sorolható bronzsarló és tű került elő.

XVII. ker Szárny utca 7. sz. telken alapozáskor a Szárny utcai oldalon a Csaba utcától 15 m-re *bronzkori* (halomsíros kultúrába tartozó) urnasírt találtak. Hitelesítő ásatásra nem volt lehetőség.

XXI. ker. Rákóczi F. utca 313. sz. alatt csatorna ásásakor két *kora bronzkori* urnasírt találtak. A sírok az 1959-ben feltárt Csepel-Budapesti Cementipari Vállalat területén levő kora bronzkori temetőhöz tartoznak.

XXI. ker. Csepel-Háros. A Duna-parton az 1959. évi leletmentés folytatásaként rendszeres ásatást végeztünk. 150 m² területen 22 *kora bronzkori* (a harang alakú edények kultúrájába tartozó) gödröt tártunk fel. A gödrök egy részében tüzelési nyomokat figyeltünk meg. Nagyobb mennyiségű díszített és díszítetlen kerámiaanyagot, állatcsontot (2 kutyacsontváz), őrlőkövet és csonttűket gyűjtöttünk össze. A csepel-hárosi 1960—61. évi ásatások alapján megállapítható, hogy a Duna-parti területrészen kb. 3—400 m hosszúságban nagy kiterjedésű kora bronzkori telep terülhetett el. A település formáját, elrendezését még nem tudtuk megfigyelni, mert ahhoz a feltárt terület nagysága egyelőre nem elegendő.

XXI. ker. Damjanich utca 83. sz. alatt pince és meszesgödör ásása közben két hamvasztásos sírra bukkantak. Az urna és borító tálja összetörött, az egyfülű bögre épségben maradt. Ettől a lelőhelytől ÉNy-ra kb. 150—200 m-re a Kökényes utca 10. sz. alatt évekkel ezelőtt szintén pince ásáskor őskori edényeket találtak. A helyszínen már csak egy sávosan díszített *harangedény* töredékét találtuk. A Damjanich utca és Kökényesi utcai sírok a korábban feltárt Hajós utca 2. sz. leletekkel együtt ugyanazon kora bronzkori temetőhöz tartoztak.

XXI. ker. A csepel-hárosi Duna-parton víz által kimosott és megbolygatott őskori gödrök nyoma volt megfigyelhető. A helyszínen a XXI. ker. Tanács támogatásával az erősen veszélyeztetett területen kisebb leletmentő ásatást végeztünk. A munkálatok folyamán 12 *kora bronzkori* (a harang alakú edények kultúrájába tartozó) és 2 *kelta* (La Tène D korra keltezhető) gödröt tártunk fel. A gödörből nagyobb mennyiségű kerámiát, csontszerszámot és a kora bronzkor ezen szakaszából a területen először jelentkező állatcsontanyagot gyűjtöttünk össze.

XXI. ker. Hollandi utca 21. sz. Földmunkák révén őskori cserepek kerültek felszínre. A leletmentés során egy 170 × 170 cm-es őskori gödröt ástunk ki, É-i részén kisebb félkör alakú kiugrással. A gödörből *kora bronzkori* (harang alakú edények kultúrája) jellegű cserépanyagot és nagyobb mennyiségű állatcsontot mentettünk meg. A gödörben tüzelés nyoma látszott.

Schreiber Rózsa

III. ker. Az É-felől Békásmegyer—Vöröshadsereg útja—Nánási út—Pók utca—Keled utca—Pomázi út vonalán haladó gázcsőfektetési munkák során megfigyelt lelőhelyek:

Pók utcában a Szentendrei útnál, az utolsó transzformátor oszlop magasságában habarcsos falmaradványok mellett vörös színű falfestmény töredékeket, átfaragott korinthosi oszlopfejet, négyzetes kőalapzatot, cseréptöredékeket találtunk.

A Pók utca és Szentendrei út keresztezésénél az ÉK-i részen a mai úttest alatt szándékoztak átvezetni a gázcsövet, ezért egy 3×3 m-es blokkot ástak 3 m mélységig. Az átfúrás mellett különböző rétegekből mécsesek, bélyeges sigillata töredékek, áttört bronz övveret, nagyméretű fazék, hatszögletű padlóburkoló téglák, és Hadrianus dupondiusa került elő.

Az úttest közelében 2,50—3 m mélységben 1 m átmérőjű vájatot készítettek a betongyűrűk számára. Az így kitermelt földet megvizsgálva, ill. a vájatba behatolva megállapíthattam, hogy 3 m szélességben nagyméretű faragatlan kövek, sok kavics, laposan megmunkált kövek habarcs nélkül fekszenek egymás mellett. Az alsó szint 2,50 m volt, 50 cm volt a kövek rétegeződése, felső határuk megállapítására nem volt mód. Feltételezhetjük, hogy a római út egy részét találtuk meg, mely ezen a szakaszon az amphitheatrum irányába fordul. (Bud. Tört. I. 370.)

1. kép. Sol-oltárkő
Sol-Altarstein

2. kép. Silvanus-oltárkő
Silvanus-Altarstein

A Szentendrei út másik oldalán Ny. felé sok cserépedény töredék, főleg dörzstál került napvilágra.

Az amphitheatrum Ny-i szélének magasságában az árok É-i falában 2 m hosszúságban habarcsos fal mutatkozott. A D-i árokfalban, ennek megfelelően egymástól 1 m-re egy-egy falcsonk volt látható. A közelben húzódó északi városfal talán valamilyen kapcsolatban állott (befelé ugró bástya?) ezzel a falrészlettel. Az árok mélyén megmunkált mészkő lapon kisméretű kőoszlop feküdt, mellette oltárkő, melyet Sol-nak állított Julius Marcellinus, a leg. II. adiutrix katonája (1. kép). Ugyaninnen mészkőből faragott Attis szobor feje is előkerült. Párja a közeli Krempl-malomnál levő mithraeumból ismert.[1] Vörös és zöld falfestmény töredékek, feliratos edényalj, Resatus-féle fekete tál töredék és sok cseréphulladék került elő még erről a pontról.

Fenti helytől 36 m-re Ny-ra rendszertelenül bedobált kövek halmaza észlelhető az É-i árokfalban. A Keled utcai szakaszon — a vasúti aluljáró fordulójánál — mely már a polgárváros Ny-i falán kívül esik —, több helyiségből álló épületre bukkantunk, melyet részben sikerült feltárnunk. Két helyiség alaprajza világos: Az É-i mérete 5×5,50 m, a délié: 4×5,50 m. Mind déli, mind nyugati irányban folytatódik az épület, esetleg észak felé is ki volt építve, de a kérdés tisztázására nem volt lehetőség. A falak között Domitianus éremtől kezdve Traianus sestertius, Gordianus Pius és Trebonianus Gallus közötti időből származó viminatiumi veret (248 után) mellett II. századi emailos korong, terra sigillata tálkák (egyik bélyeges), és házikerámia részben ép darabjai kerültek elő.

[1] *Kuzsinszky B.*: Bud. Rég. XII (1937) 76—77., 6. kép.

3. kép. Mészkőszobor-töredék
Torso

Az épülettől Ny-ra (1,50 m-re az árok D-i falában durva kövekkel határolt) hulladékgödör volt. Ebből a szokásos cseréptöredékek, dörzstál, mécses részei mellett, a Pannóniában ritka típusú ún. kígyószálas üvegedényke kis töredékét sikerült megmentenünk.

A következő falmaradványokra az jellemző, hogy É—D-i irányban folytatódnak. Mindegyik áthaladt a gázcső árkon, de a munkások átvágták és kidobálták a köveket, még a leletmentés megkezdése előtt. A modern út melletti árok kialakításakor az esetleg továbbhaladó É-i irányú római falakat tönkretették, így jelenleg ezen a részen legfeljebb 1 m-ig követhettük a falakat. Az előbbi épületrésztől 110 m-re Ny-ra mutatkozott a következő falmaradvány. Már a felszíntől 30 cm-re lehetett észlelni, alatta 10 cm-re pedig a terrazzo padló látszott. Több méteres szakaszokat tárhattunk fel. Egyik helyiség 4×4 m-es részét kiástuk, a Ny-i részen valószínűleg küszöbkő maradványait is megtaláltuk, a falak között stukkó, vörös színű falfestmény töredékek és házikerámia került felszínre. A következő falrészlet innen kb. 31 m-re volt. 2 m hosszú szakaszt bontottunk ki a falból, elágazást nem észleltünk. Néhány edénytöredék került elő innen.

A falrésztől nem messze a munkások fogadalmi oltárkövet találtak, melyet Valeria Cara állított Silvanusnak (2. kép).

16,40 m-re van a következő falmaradvány, mellyel összefüggésben lehetett a tőle 4,60 m-re Ny-ra észlelt falazás. Mindkét falat D-i irányban 5 m-re kiástuk, de elágazást, fordulót nem tapasztaltunk.

A következő fal 6,30 m-re volt, de, hogy összefüggött-e az előbbiekkel, nem volt módunkban megállapítani, bár 2 m-ig követtük D-i irányban a falat. Néhány cserépedény és mécses töredéket találtunk.

4. kép. II. századi római kút a Basilica területén (Aquincum, polgárváros)

Römischer Brunnen auf dem Gebiet der Basilica aus dem 2. Jahrhundert (Aquincum, Zivilstadt)

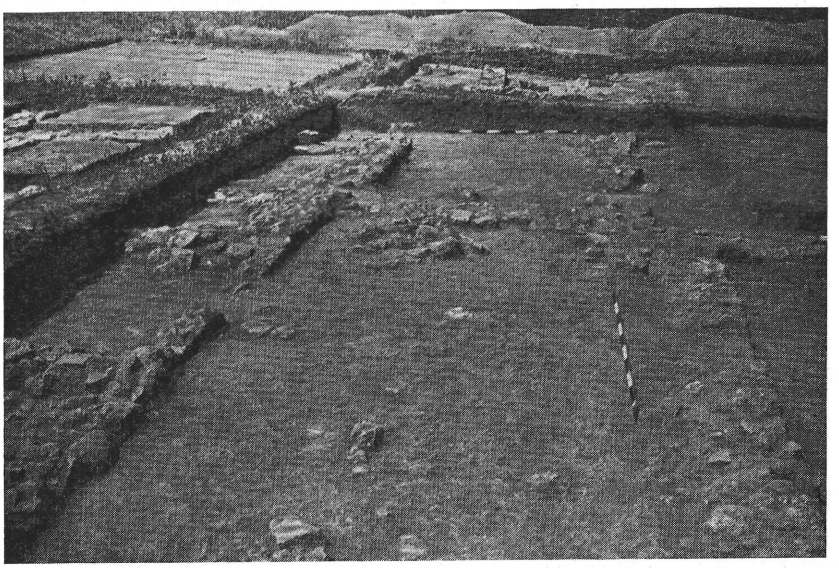

5. kép. Az egyik tiszti lakóépület feltárása (Albertfalva, tábor)

Freilegung eines Wohngebäudes (Alberfalva, Lager)

A következőkben a felszín kissé mélyebb, falmaradványaink ezért szintén mélyebbről kerültek elő, kb. —70 cm-ről. Ez a fal az előbbitől 13—50 m-re van Ny-ra. Az eddigieknél erősebb, szélesebb kivitelben. 2 m-re ástuk ki. Elágazást nem tapasztaltunk, cseréptöredékeket találtunk és néhány kopott érmét.

Utolsónak feltárt fal 38,40 m-re Ny-ra helyezkedik el az előzőektől. Az árok falával majdnem párhuzamosan halad; Ny-DK felé. A falat részben még régebben kiszedték. Kb. 5 m-es szakaszt tártunk fel, de elágazást nem találtunk. Terra sigillata és kis üvegtöredékek kerültek elő.

A munkások fenti helytől Ny-ra mészkőszobor töredéket találtak. Jobbra lépő köpenyes, rövid tunikás, nadrágos férfit ábrázol. Feje és alsó lábszára letörött. Jobb kezét lecsüngő bal karja alá rejti (3. kép).

Sellye Ilona

III. ker. Aquincumi polgárváros területe. *Basilica.* A polgárváros Ny—K-i irányú főútvonala *(D = decumanus)* és az abból É-felé kiágazó *A*-jelzésű útvonal között fekvő épületet részben már Torma Károly feltárta 1884-ben. Az akkori ásatások azonban sem az épület egyes periódusait, sem

pedig az épület egyes periódusaihoz kapcsolható belső alaprajzi elrendezést nem tisztázták. Mindkét feladat elvégzését, szakmai szempontok mellett, sürgősen követelte az aquincumi rommező 1961-ben napirendre került műemléki helyreállítása. 1961-ben a Basilica déli felében, valamint az É-i sávban végeztünk perioduskutatást. A kutatás eredményeiről részletesen beszámolunk e kötet 9—54. lapjain. 1962-ben a Basilica É-i felét kutattuk át, ahol a Torma-féle ásatások összefüggő falmaradványokat nem találtak. A terület üres foltként szerepelt a polgárváros alaprajzában. Az újabb ásatásoknak a Basilica É-i részén négy periódust sikerült szétválasztani. Ezek közül a két korábbi periódus a területnek még a Basilica kiépülését megelőző időszakát képviseli. A két későbbi periódus viszont már a Basilica építéstörténetéhez tartozik.

Az *első* periódusban, a későbbi Basilica udvarrésze alatt, kb. 7×5 m-es É—D-irányú beásást találtunk. A beásás É-i szélét az 1961. évi perioduskutatás alkalmával már érintettük. Az N-jelzésű beásást agyaggal kevert kemény zsíros föld töltötte ki. A betöltésből jól iszapolt, világos téglaszínű kora-császárkori korsótöredékek kerültek elő. Ugyancsak az első periódushoz tartozik a beásás ÉNy-i szomszédságában húzódó kemence vagy kohó, amelyből az agyagba rakott lapos kövekből épült füstkivezető csatornát tárhattuk fel.

A *második* periódusban az N-beásás DNy-i része fölé kisebb, habarcspadlójú helyiség épült, a beásástól É-ra pedig, az említett füstkivezető csatorna É-i oldalán, kutat ástak. A 70—80 cm átmérőjű kútgyűrű kőbéleletét részben ráépítették a füstkivezető csatornára. A polgárváros körüli ipartelepek kútjaitól eltekintve a város területén ez eddig a második feltárt római kori kút.[2] A kutat (4. kép) a polgárváros vízvezeték hálózatának kiépítése előtt ásták (i.sz. II. század eleje).

A Basilica építésekor (*harmadik* periódus) a kutat kövekkel betöltötték. Föléje 9 m széles és legalább két helyiséges épületet emeltek, amely É-felé a jelenlegi Keled utca szintje alá húzódik. A középület K-i zárófala részben a felhagyott kútra épült. Az épület DK-i sarokrészében 3×2 m nagyságú négyszögű talapzat állott. Az épület D felé keskeny sikátorra nyílott, melyet délről három agyagpadlós helyiség szegélyezett. Az utóbbiak déli oldalához nagyobb udvartér csatlakozott, kőlapos járószinttel. Az udvart délről közel 3 m széles folyosóval elválasztott helyiség-csoport határolta. Talán nem véletlen, hogy az említett folyosó hossztengelye a kút körül feltárt középület középvonalával esik nagyjából egybe. A folyosó Ny-i oldalán, egészen az *A*-utca vonaláig, egytraktusos helyiségsor húzódik. Ennek déli szobáját már Torma feltárta. A folyosó K-i oldalán terrazzó-padlós helyiségek sorakoznak. É-ról a második helyiség padlózatáról Hadrianus éremmel keltezett kisebb zárt lelet került nagpvilára. A terrazzós helyiség mögött K felé agyagpadlós helyiségsorok következnek. K-i zárófaluk a kőszarkofágokkal szegélyezett modern út Ny-i rézsüje alatt húzódik.

A *negyedik* periódusban az udvar szintjét 25—30 cm-rel megemelték és nagyobb kőlapokkal burkolták. A déli helyiségsorokat lebontották, területüket elplanírozták. Fölöttük az udvarra nyíló nagyobb téregységeket képeztek ki. Ekkor épült a régi alapokra a Basilica É—D-i főtengelyében húzódó vastag fal, amely — mint kitűnt — az udvar felé gazdagon tagolt pillértalapzattal zárul. A kőlapos udvart K felől agyagpadlós helyiségsor kísérte. É felé, legalábbis a Keled utca vonaláig, az udvar nyitott volt. A korábbi épületeket lebontották. A kút helyén állott épület K-i szárnyára 3,3×2,1 m nagyságú négyszögű kőbázis épült. A bázis D-i oldalán nagyobb kőlapokkal burkolt felület maradt meg. A bázis körül, a Keled utca irányából (ahol a jelenlegi úttest alatt késő római középület húzódik), kőfalas csatornák vezették le a szennyvizet az *A*-utca csatornájába.

Taberna a C-utcában. A polgárváros D-i főkapujától É felé haladó C-útvonal Ny-i oldalát szegélyező boltsort már Kuzsinszky Bálint feltárta.[3] A déli bolthelyiségekben Nagy Lajos végzett a harmincas években hitelesítő ásatást. A délről számított 3. bolthelyiség padlója alól ez alkalommal került elő a Traianus-Hadrianus-kori sigillaták zárt leletegyüttese, amit Juhász Györgyi publikált.[4] A feltárt bolthelyiségekről, a polgárváros kisméretű összesítő alaprajzán kívül, minden dokumentációs anyag hiányzik. A Szentendrei út alá húzódó boltsornak a C-utcára néző helyiségeit pedig majdnem teljesen eltakarja a múzeum kerítésének belső rézsűje. Az adott helyzetben a műemléki helyreállítást megelőző adatgyűjtés megkívánta, hogy legalább az egyik bolthelyiséget ismét feltárjuk. A választás az aránylag kevés földmozgatást igénylő délről számított 3. bolthelyiségre esett.

A tabernában három padlószintet találtunk. A legfelső habarcspadló erősen átégett és vastag épülettörmelék takarta. A habarcspadló 45—50 cm vastag feltöltésen feküdt, amelynek alján terrazzó-padló húzódott. A feltöltésből előkerült apró leletanyagból a lezouxi és rheinzaberni sigillaták, valamint egy raetiai serleg töredékei érdemelnek említést. A legfelső habarcspadló, az apró leletek tanúsága szerint, a II. sz. utolsó évtizedeiben készült. Az említett terrazzó-padló valószínűleg Hadrianus-kori. Az utóbbi keltezés mellett szól, hogy a terrazzó-padló alatt még egy habarcspadlót találtunk, melynek feltöltéséből erősen átégett Traianus-érem került elő. A legalsó padlószinthez különben a jelenlegi taberna alaprajzi elrendezésétől eltérő kőfalak tartoznak.

Nagy Tibor

[2] Bud. Rég. XIV (1945) 457—458., 5. kép.
[3] Bud. Rég. VI (1899) 23—25.
[4] Arch. Ért. 49 (1936) 33—48.

III. ker. Szentendrei út 91. sz. kertjében 1961. ápr. 17-én árokásásnál egy K—Ny-i irányú római kori falat találtak. Leletmentés során 3,65 m hosszúságban tártuk fel, de kiszedett nyoma tovább folytatódott Ny felé.

III. ker. Meggyfa utca. 1961. aug. 21-től nov. 30-ig a Fővárosi Tanács támogatásával folytattuk az előző években talált mozaikpadlós épületcsoport feltárását. Nagyrészt tisztáztuk az I. sz. épület alaprajzát és 3 építési periódusát. A keleti szárnyon, egy újabb helyiség feltárásával megkaptuk a keleti zárófalat. Ettől ÉK-re újabb fűtőcsatornás, terrazó-padlós helyiség mutatkozik. A nyugati szárnyon újabb fűtőcsatorna és terrazó-padló maradványokat találtunk. Az épület szélénél egy É-ÉNy felé lejtő, kifalazott és kőlapokkal fedett csatorna húzódik, közvetlenül mellette pedig egy 1 helyiségből álló, kis, négyzetes építményt ástunk ki. Helyenként padlószintje és vakolata is megvan. Tovább Ny-ra egy É-ÉNy—D-DK irányú, elágazás nélküli fal húzódik. Valószínűleg kerítés volt. Vele párhuzamosan egy újabb tegulás fenekű, kőlapokkal fedett csatornát találtunk, mellette egy gyengébben alapozott, sóderos úttest húzódik. A tervezett romkert ÉNy szélén, egy K—Ny irányú fal tövében igen sok falfestmény és stukkópárkány töredéket találtunk.

Az ásatás során két, nagy kőtömbökből, egy kőlapokból és három tegulákból összeállított, bolygatott sírt tártunk fel. A leletanyag ezenkívül nagy mennyiségű II—III. századi kerámia és üvegedény töredék volt.

Wellner István

III. ker. A Szél utca 33. számú ház kertjében római kori falmaradványra és terrazzó-padlóra találtak. A fal É—D-i irányban húzódott. Valószínűleg lakóház maradványai a canabae területén.

Parragi Györgyi

III. ker. Berend utca és Veder utca sarkán 1960. február-március folyamán lakóház építésénél apszisos záródású, terrazzó-padlós épület maradványa került elő. Hossza kb. 8 m, szélessége kb. 5,5 m. Egyetlen helyiségből állott; lehetséges, hogy ókeresztény kápolna volt. Bejárata az északi fal nyugati végénél feküdt. Az apszis DK felé néz, padlószintje 9 cm-rel magasabb, mint a hajóé.

A telek Veder utcai oldalán egy tegulákból összerakott sír került elő. A nyújtott váz mellett terra sigillata tálkában ezüstözött fibula volt.

Az apszisos építménytől nyugatra egy hordóbéléses római kori kutat találtunk. A hordó 23 db dongából volt összeállítva, csak alsó negyede maradt meg, ameddig a víz ért.

III. ker. Berend utcában a 2/VI. épület alapozásánál 2,90×2,90 m belvilágú római kori építmény került felszínre. A rendkívül erős fal 1,10 m vastag, és cölöpökre van alapozva. Valószínűleg őrtorony volt. Közelében egy ÉNy—DK irányú, többszörösen megújított római kori úttest húzódik.

III. ker. Óbudai Gázgyár területén 1960. márc. 8—9-én földmunkáknál 2 római kori sír, és tőlük függetlenül egy cserépkorsó és két üveg balsamárium került elő. Az első sír tegulákból volt összeállítva. A nyújtott váz kezén 2, rézdrótból készült gyűrű, mellette egy Septimius Severus érem volt. A második sír bolygatott, egy kisbronz melléklettel.

III. ker. Miklós tér déli részén 1960. máj. 11-én gázcsőfektetésnél egy kb. K—Ny-i irányú római fal került elő, É-i elágazással. Mellette kevés kerámia és falfestmény töredék volt.

Wellner István

XI. ker. Albertfalva.

Canabae. Az Öntödei Formázó Anyagok Gyára (korábban: Homokelőkészítő V.) területén az építkezést megelőző régészeti feltárást 1961-ben is folytattuk a tábortól É-ra haladó limes út Ny-i oldalán.[5] Az átkutatott terület az 1960-ban feltárt területsáv K-i szomszédságában húzódik, a gyár osztályozó tornyától D-re. A jelenlegi felszín alatt átlagosan —45—50 cm mélységben erősen lepusztult II. századi kőépület maradványait találtuk. A kőépület D-i része késő Flavius kori beásás elplanírozott betöltésére épült. A beásás aljáról Domitianus kori sigillata tál (Drag. 37-es forma) és finoman iszapolt, vékony falú sárgás színű edény oldaltöredékeit szedtük fel. A kőépület DNy-i szomszédságában kutat találtunk. Alján nagyszemű Duna-kavicsból álló réteg húzódott —5 m szinten. A kút betöltéséből jó fenntartású vasbárd *(securis)*, fenekéről pedig fényezett szürke tál darabjai kerültek elő. A kutat a II. században ásták. A kúthoz K-felől széles lapos teknő csatlakozott, amely egyúttal vízelvezetésre is szolgált. Betöltéséből sok edénytöredék, állatcsont (köztük egy teljes kutyacsontváz) jött elő.

[5] *Nagy T.*: Bud. Rég. XIX (1959) 251. — Arch. Ért. 88 (1961) 287—288.

A kőépület K-i szomszédságában lekerekített sarkú négyszögű pince feküdt. Elplanírozása a II. század utolsó harmadára tehető. Betöltése igen gazdag volt kerámia-leletekben. Keletebbre, közel a limes-úthoz, lapos csatornaszerű árkot találtunk. Futása nagyjából É—D irányú volt. Betöltéséből igen sok fémsalak került elő. Az árkot a limes-út felé néző oldalon raktárvermek és műhelyek sora kísérte.

Tábor. A praetorium déli szomszédságában 17×20 m²-nyi felületen végeztünk kutatást 1962-ben. A parancsnoki épület déli oldalát, akárcsak az északit, a *via principalis*ból kiágazó 5 m széles kavicsos út szegélyezi. Az út déli oldalán nagyobb lakóépület maradványaira találtunk. A kőtárborhoz tartozó épület a kijelölt felülettől K-re és Ny-ra is folytatódik. Homlokzata K-en a *via principalis*ra nézett. A praetorium felé alacsony mellvédfallal zárult. Mögötte hosszú, folyosószerű traktus helyezkedett el, amelyből kisebb, négyszögű helyiségek nyíltak (5. kép). Az épület Ny-i szárnyán (első ízben Albertfalván) nagyon jó fenntartású hypocaustum-berendezést találtunk. Az épület teljes feltárását, a rendelkezésünkre álló rövid idő miatt nem végezhettük el. Az eddigi adatok szerint a kőépületet a II. század elejétől a III. századig használták. Az épületen belül eddig három periódus választható szét.

Nagy Tibor

XII. ker. Kiss János altábornagy utca 31—33. sz. alatti iskola udvarán 1961. októberben, árokásás közben a tornateremtől Ny-ra 3 m-re a mai felszín alatt 4,50 m-re, ÉNy—DK irányítású szarkofágot találtak. Eredetileg a római kori szint alá 1 m-re ásták be a kőkoporsót, a többi — 3,50 m — földréteg későbbi feltöltés.

Felirat vagy fafaragás nem volt a szarkofágon, mindkét hosszanti oldallapja kettétörött; két bolygatott csontváz egyes csontjait találtuk benne. Mellékletek: faládika bronz veretei közül a záró-nyitó rész, a két oldallap körkörös díszítésű töredékei, amelyeknél a farészek is megmaradtak; állatfejes fogantyú (a szarkofágon kívül találtuk), bronz kulcsgyűrű.

Továbbá egylángú bélyeges mécses, téglalap alakú bronz dörzskészség, kisméretű rovátkolt bronzgyűrű, vékony falú, finom kidolgozású, rárakott körsorokkal díszített agyagedény, kulacs formájú üveg és egy hasonló töredékei, meghatározhatatlan késői bronzérem. Ezenkívül nagy mennyiségben kis, fekete színű, középen tagolt üveggyöngy volt szétszórva a földben.

Figyelemre méltó, hogy erről a területről római leletet eddig nem ismertünk.

Sellye Ilona

NÉPVÁNDORLÁS KOR

XI. ker. Fehérvári út 149—155. Iskolaépület alapozása közben csontvázas sírok kerültek felszínre. Leletmentésünk során 12 részben bolygatott csontvázas, *kora avarkori* (VII. század eleje) sírt tártunk fel.

Schreiber Rózsa

XX. ker. Klauzál utca 42. Csatornázás közben egy avarkori sír került felszínre, melynek leletei egy íj csont borítólemezei, vaskés töredéke és feltehetően fa-vederhez tartozó bronzpántok töredékei.

G. Csánk Veronika

KÖZÉPKOR

I. ker. Dárda utca. 1958-ban a csőfektetési munkálatokkal kapcsolatban az utca nyugati felében a mai útburkolat alatt korábbi nagyköves útszint nyomai kerültek elő. 1961-ben, az utca kövezetének helyreállításakor sor került az utca keleti (Országház utca felőli) részének megvizsgálására is. Az útburkolat folytatása itt is előkerült (6. kép) és a nyugati oldalhoz hasonlóan itt is átvágták a közepét a csőfektetések alkalmával. Az utca szintje ezen az oldalon magasabban volt, mint a másik végén, tehát a mai burkolathoz képest erősen lejtett az Úri utca felé. A köveken jól látszottak a kerekektől vágott nyomok. Az utca korát az Úri utca 41. sz. ház Dárda utcai homlokzatában levő, elfalazott török kori ajtó határozta meg. A kövezet ugyanis az ajtókeret lábazatánál magasabban húzódik, így annál csak későbbi lehet (7. kép). A kövezés módja megegyezik a Fortuna közben talált, s szintén kb. a XVIII. századra datálható útszint szerkezetével.

Nagy Emese

I. ker. Hess András tér 3. Az épület 1962. évi helyreállítása során az emelet Fortuna utcára tekintő sarokhelyiségében középkori ablaknyílás kőkeretének északi oldalát tártuk fel. Mellette azonosan elhelyezett függőleges kősor vált láthatóvá. Ez utóbbi — a korábban Dragonits Tamás építész által feltárt

6. kép. Középkori útburkolat (Dárda utca)
Mittelalterliches Pflaster (Dárda Gasse)

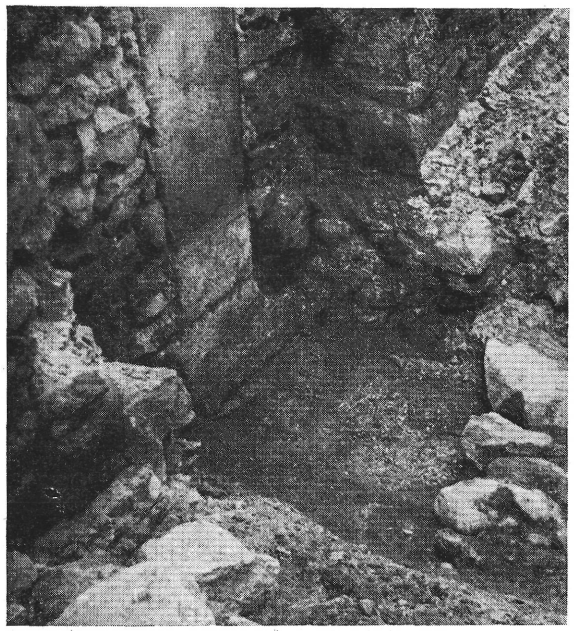

7. kép. Középkori útburkolat (Dárda utca)
Mittelalterliches Pflaster (Dárda Gasse)

—, kora gótikus nyíláskeret déli szélének belső oldala, a mellette előkerült káva pedig az épebb állapotban előkerült gótikus ablak déli „szomszédjának" maradványa.

Tehát az épület Fortuna utcára tekintő homlokzatának emeletén a két azonos formájú és méretű szorosan egymás mellé épített ablak kapcsolt nyílássort képezett, mint ezt már korábban feltételeztük az 1959-ben feltárt ablakmaradvány déli kávájáin jóval túlfutó könyöklőpárkány alapján.

Lócsy Erzsébet

I. ker. Országház utca 5. A déli és keleti udvari homlokzaton a vakolat alatt újkori téglaívek nyomai mutatkoztak. Az udvarban középkori részlet nem került elő.

Nagy Emese

I. ker. Országház utca 24. sz. 1961-ben kisebb építéstörténeti kutatást végeztünk az Országház utca 24. sz. házon.[6] Vizsgálatunk során azonban figyelemmel kellett lennünk az épület magas színvonalú copf architektúrájának épségben tartására, így a lényeges főhomlokzati kutatást mellőznünk kellett.

A homlokzaton húzott keskeny kutatósávok nem szolgáltattak adatokat a középkori homlokzatra vonatkozóan, mert a copf homlokzat kialakításakor az eredeti középkori falsík elé falpilléreket, párkányokat, rizalitot építettek — és ezeknek elbontására lett volna szükségünk ahhoz, hogy a középkori homlokzat rendszerét megismerhessük. Csupán arra nyílott lehetőségünk, hogy feltárjuk az épület mindkét végén a középkori sarokarmírozást.

Az épületet a kapualj északi falán fennmaradt lóhere-íves ülőfülke sora a XIV. századra datálja.

Már a kutatás megkezdése előtt látható volt a szomszédos (26. sz.) ház udvara felől épületünk középkori É—D-i irányú határfala, melynek északnyugati sarokarmírozása a 26. sz. egyemeletes ház tetőgerincének magasságát is meghaladja (8. kép). Az északi szárny udvari homlokzatán a vakolat eltávolítása után kitűnt, hogy az északi sarokarmírozásnak megfelelő kőszegély itt is fennmaradt és egészen a tető vonaláig nyomon követhető[7] (9a—b kép). A két oldali sarokarmírozást összekötő É—D-i irányú falat a padlástérben elbontották ugyan, de 15—20 cm-es magasságban fennmaradt csonkja végigfut a mai padlászint felett (10. kép).

Ugyancsak a padlástérben, az épület északi határfalában három keskeny lőrésszerű ablakot, illetve maradványaikat tártuk fel. Közülük a keleti — a főhomlokzat felé eső — megközelítőleg ép, a másik kettőt újkori építményekkel megrongálták. A nyílások belső szélessége 62 cm, — a külső 16 cm. Átlagos magasságuk — könyöklő és szemöldökkő nélkül — 120 cm (11a—b kép). Az újabb korban elfalazott ablakok kibontása után megállapíthattuk, hogy ezeket részben már a középkorban elfalazták. Az elfalazásból ugyanis jellegzetesen középkori téglák kerültek elő. A részbeni elfalazást úgy végezték, hogy a könyöklők eredeti magasságát 60—66 cm-rel megemelték, így magasabban fekvő, kisebb méretű nyílásokat nyertek, rézsűs könyöklővel. Ennek a részbeni elfalazásnak a magyarázatát abban kell keresnünk, hogy épületünk mellett a XIV. század végén, vagy a XV. század elején felépült a szomszédos (26. sz.) ház, illetve annak emelete — és az itteni nyílások alsó részét azért kellett elfalazni, hogy azok ne a szomszédos ház padlásterébe nyíljanak —, mint ahogy most, az eredeti könyöklőig végzett teljes kibontásuk után oda nyílnak.

A 2. és 3. ablak közötti falszakaszon, a mai padlásszinttől 4,80 m-re erősen kopott, töredezett, de eredetileg kétségkívül faragott kő áll ki a középkori falból. Ez minden bizonnyal gerendatartó konzol csonkja, vagyis az eredeti emeletosztás emléke. A többi, feltételezhető konzol nyomára nem akadhattunk, mert a fal ebben a magasságban több helyütt terjedelmes újkori beépítést mutat.

A fentiekből világosan kitűnik az, hogy a ház északi szárnya a középkori kétemeletes beépítés emlékét őrizte meg — és az általunk a padlástérben feltárt lőrés-ablakok a középkori lakóház második emeletének észak felé tekintő nyílásai.

Az északi szárny középkori kőhevederes pincéje alatt sziklára alapozott falú mélypince helyezkedik el. A déli szárny alatti pince falait is sziklára építették, az eredeti középkori fal közvetlenül csak a szint felett mutatkozik, egyébként mind a falak, mind a téglaboltöves boltozat újkori építmény. Alatta mélypince nincsen. A pincék létesítésénél az északi és a déli szárny között mutatkozó eltérés magyarázatául minden valószínűség szerint a sziklafelszín helyzete szolgálhat.[8]

Lócsy Erzsébet

I. ker. Táncsics Mihály utca 21—23. sz. épületben műemléki kutatást végeztünk 1961-ben.

A mai házak határai nem azonosak a középkori telekhatárokkal: a Haüy-térkép jelölései szerint a mai telken 3 és fél középkori ház állott. A homlokzat előtti kutatások a több ízben átalakított épületeken az ala-

[6] Leírása: Budapest Műemlékei. I. Budapest. 1955. 411. irodalommal.

[7] Az udvari homlokzaton feltárt sarokarmírozás tövében kutatóárkot nyitottunk, hogy megkeressük a kvádersor, illetve a fal alapozását. A mai szint alatt 35—40 cm-re jelentkezett a kősor utolsó tagja, alatta épülettörmelékes betöltés, majd a mai szint alatt 70 cm-re égésnyomokkal színezett tört-köves, kavicsos szint, majd ez alatt 50 cm-re szikla. A szikla és a kövezés közötti feltöltés leletanyagot nem tartalmazott. — Ezzel a XIV. századihoz viszonyítva lényegesen mélyebben fekvő szinttel kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy ez a XIV. századi építkezést megelőző épület udvarszintje volt — erre mutatna a sarokarmírozás alatt talált épülettörmelék —, vagy pedig út maradványa. Ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy az épület-törmelékes anyag esetleg távolabb állott épület elplanírozásából származna, vagyis ennek a területnek szándékos feltöltését jelentené. — A szintviszonyok ezen a helyen (az Országház utca középső és déli szakasza) lényegesen módosultak a középkor óta. Ugyanis a mai utcavonal kialakulásának, illetve beépülésének idején (XIV. század 2. fele — XV. század eleje) a járószint magasabban helyezkedett el, mint ma. Erre következtethetünk a 22. sz. ház zárt erkélyét tartó pillérek lábazatának helyzetéből.

[8] *Horusitzky H.:* Budapest Duna-jobbparti részének hidrogeológiája, XI. melléklet. Ezen a szelvényrajzon jól megfigyelhető, hogy az az édesvízi mészkőlepény, mely a Várhegy geológiai felszínét alkotja a Szentháromság tértől nagyjából az Országház utca 22. sz-ig egységes platót képez és a 24. sz. északi fele, valamint a 26. sz. ház helyén a szikla meredeken esik.

8. kép. A középkori lakóház északi zárófala az északnyugati sarokarmírozással a szomszédos (26. sz.) ház udvara felől

Der nördliche Wand des mittelalterlichen Wohnhauses mit Eckarmierung

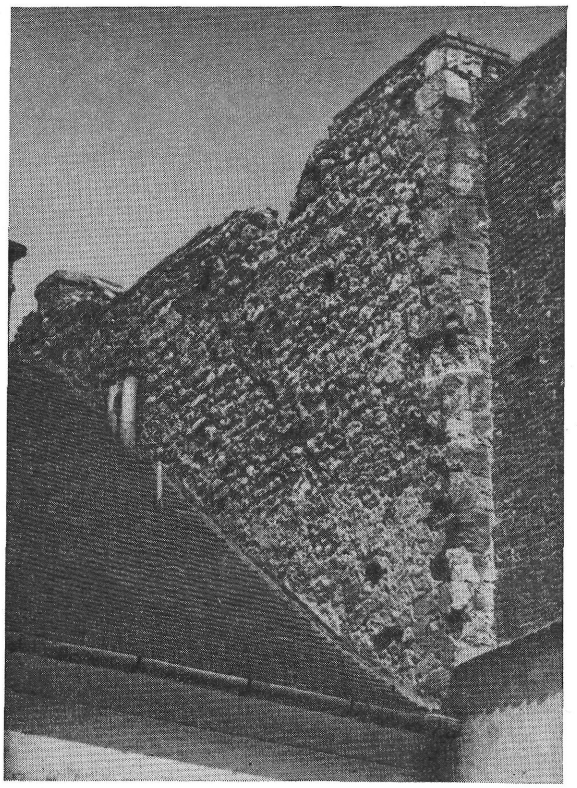

9a—b. kép. Az épület udvari homlokzatán a földszinten és emeleten feltárt sarokarmírozás

Die Eckarmierung, gefunden an der Hoffassade des Hauses (Erdgeschoss und erster Stock)

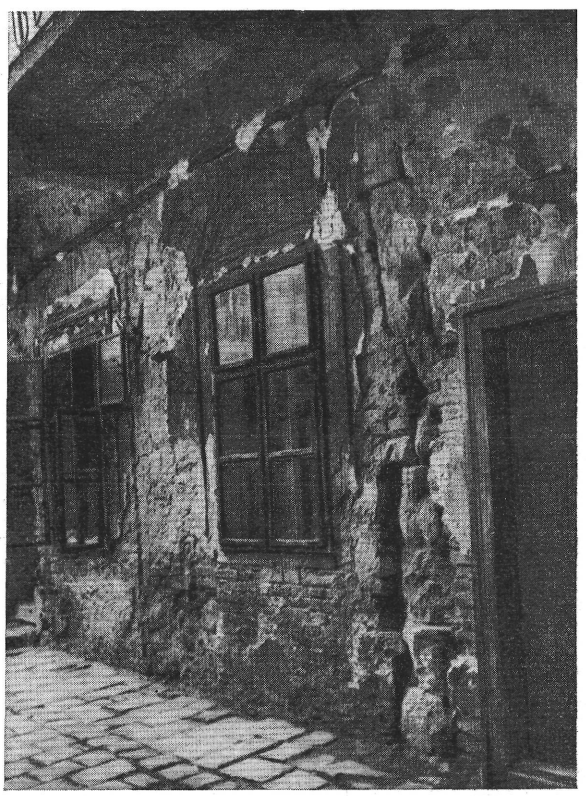

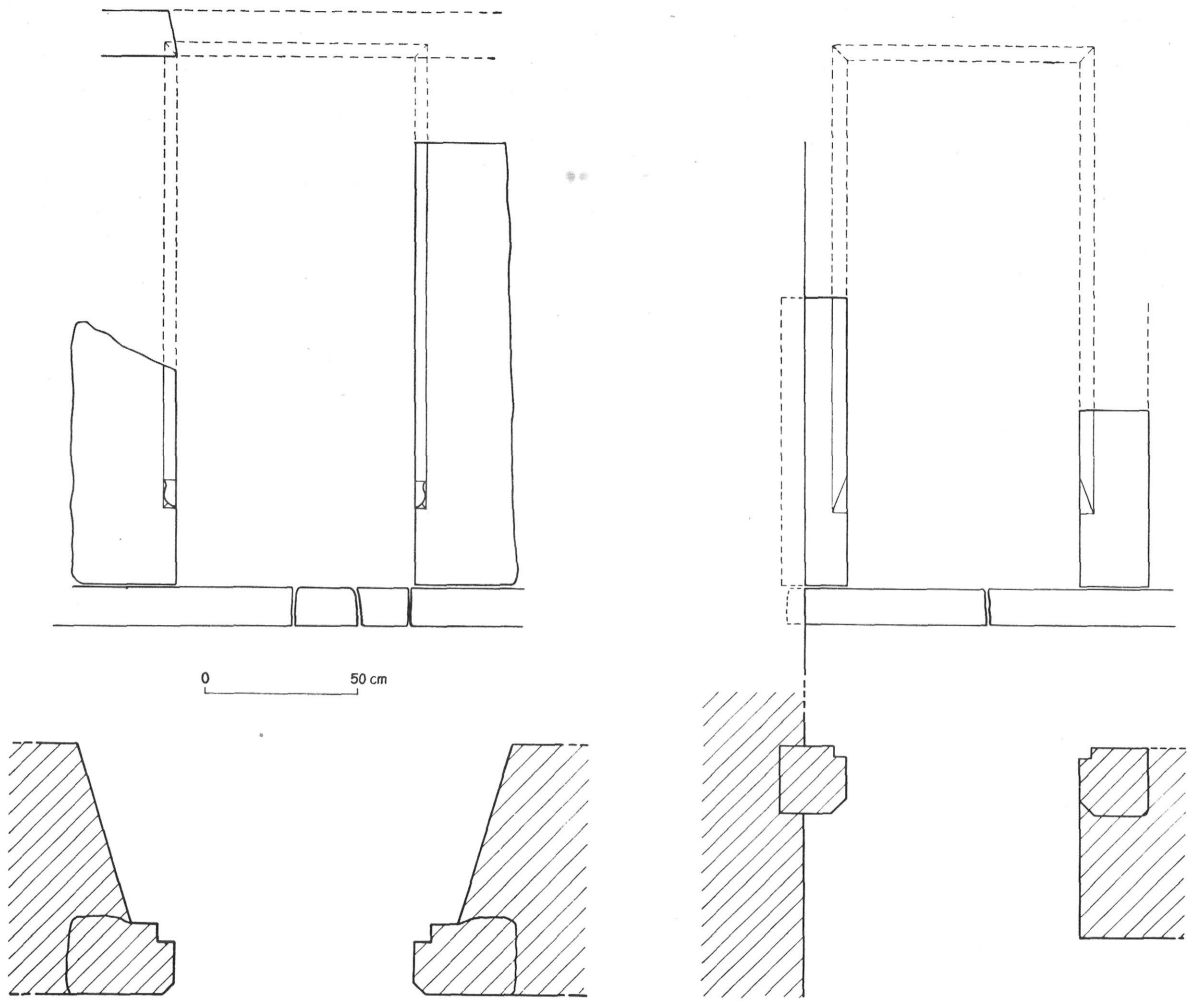

14. kép. Az in situ ajtókeretek felmérési rajza
Vermessungszeichnung der Türeinrahmungen

A Tóth Árpád sétány 24. és 25. szám határán az árok Ny-i falában fal mutatkozott. Az árok K-i falában K—Ny-i irányú fal látható, melynek tégla-dongaboltozata vállmagasságig megvan. A falon vakolás (?) nyomok. A boltozat a fal mindkét oldalán megvan. A déli oldalán 2,5 m hosszú szakaszon É—D-i irányú fal csatlakozik hozzá. A boltozat nagyobb méretű középkori téglákból készült. A feltöltési rétegből egy grafikus profilozású, XIV. század második felére datálható nyíláskeret töredék került elő.

Tóth Árpád sétány 26. szám. A jelenlegi szint alatt induló, 80 cm széles K—Ny-i irányú kőfal mutatkozott az árokban.

Tóth Árpád sétány 27. szám. Az előző árokban feltárt középkori lakóház K-i falánál húzódott az árok.

A Nőegylet utcai bekötőcsatornánál a K—Ny-i irányú metszetben az É-i oldalon az árok irányától D-felé eltérő kb. 2 m-es falszakasz mutatkozott. Valószínűleg a Haüy-féle térképen látható, a mai bástyafalig kifutó fallal azonosítható.

Tóth Árpád sétány 28., 29. és 30. számú házak előtti metszetben KNy-i és É—D-i irányú középkori falakat találtunk, 6 és 8 m hosszú szakaszon.

Tóth Árpád sétány 31. szám előtti árokszakaszban az árok Ny-i falában 5 m hosszúságban kőfalat észleltünk.

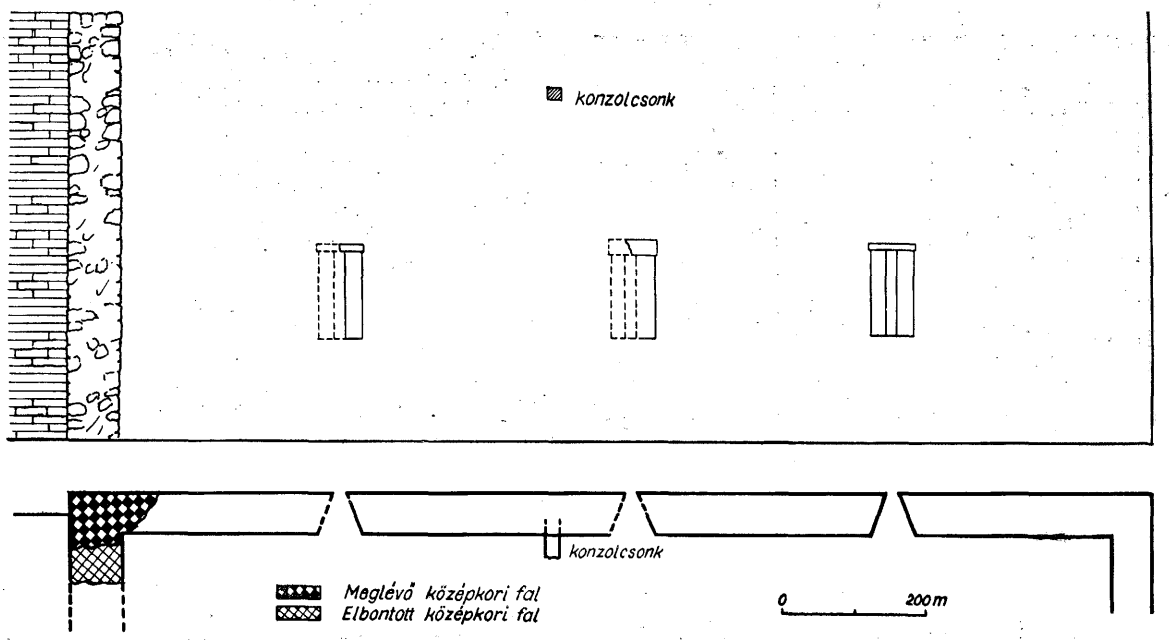

11b. kép. Az épület középkori északi zárófalában feltárt lőrés-ablakok (Horler Ferenc felmérése 1961)
Schießscharte-Fenster, entdeckt am nördlichen Wand des mittelalterlichen Gebäudes (Vermessung von Ferenc Horler, 1961)

pítmény tégla fala mögött is folytatódó külső vakolás, továbbá a helyiség nyugati zárófala elé húzott téglaköpeny. A helyiség É-i válaszfalába került a lépcsőházba vezető ajtó. Ez az ajtó is eredeti helyén maradt meg. Profilozása: egyszerű élszedés. Az élszedéses oldal befelé van fordítva, ami arra mutat, hogy a megfaragott ajtókeretet másodlagosan használták fel (14. kép). Ez a tény is a lépcső későbbi építését igazolja.

A lépcső egy nagyobb középkori helyiségből nyílik; ez a helyiség azonban csak részben került feltárásra. A helyiség Ny-i falán belül vörös festésű terrazzo borítás van, ami a vári lakóházaknál eddig nem fordult elő.

A Ny-i falon befelé szűkülő ablaknyílás is mutatkozott.[9] Az ablakbélleten zöld és fekete festés-nyomokat találtunk. Az ablakot a várfal zárja el. A nyílás elhelyezkedése arra mutat, hogy a jelenlegi bástyafal később épült fel. Miután korábbi bástyafal az épület előtt nem húzódhatott, feltételezhetjük, hogy az épület a középkori bástyarendszer része volt. Ezt igazolják a XVI—XVII. századból fennmaradt metszetek is, melyek ezen a területen külsőtámpilléres házakat mutatnak a bástyarendszerben (15. kép). Egyes házak kiülését és védelmi rendszerbe való bekapcsolódását az 1687-es Rabatta-féle térkép mutatja, amely a Tóth Árpád sétány 23. és 30. között több ilyen telket ábrázol (16. kép). Az épület lebontására a leletanyag alapján a XVII. században, vagy a XVIII. század elején került sor. Budát a XVIII. században ábrázoló térképeken[10] már a mainak megfelelő bástyarendszert találunk, ami ugyancsak azt a tényt támasztja alá, hogy a területet a XVIII. században planírozták és az új homlokzatok kialakításánál a középkoritól eltértek.

A sétányon feltárt középkori házhoz tartozó falrészletek a jelenlegi romos épület alá húzódtak, ami az épülettel vagy annak egy részletével való összetartozását feltételezi. A Haüy-térkép szerint a középkori telek az Úri utcáig nyúlik, számozása csak az Úri utcai oldala felől van. Ezek szerint a területen egy összetartozó középkori objektum állhatott, melynek szintkülönbségei csak úgy oldhatók meg, ha az Úri utca felőli földszint alatt a Tóth Árpád sétány alatti rész egy szinttel mélyebben van. A feltárt épületből változatos leletanyag került elő: XIII. századi házi kerámia, XIII. századi ausztriai fazekak, XIV. századi festett fehér edények, XV—XVI. századi mázas edények, lositzi és XV. századi egyéb díszkerámia, XVI—XVII. századi török és kínai porcelán (17., 19. kép), továbbá egy feliratos vakolt kőtöredék (18. kép).

Azonos leletanyag került elő és számos középkori épület zárófalát, illetve válaszfalát észlelhettük az újabb földmunkáknál is. Az 1962. IV—V.-ig folyó munkánál a vízcsőárokban a Dísz tértől kiindulva a Tóth Árpád sétány 2. és 3. számú épület határán K—Ny-i irányú 60 cm széles falat vágtak át. A fal felszíne 30 cm-

[9] A leletmentési munkát ezen időben Gerő Győző irányította. L. jelentését ugyanebben a kötetben.
[10] OL. Htt. Clem. Pol. 1784. 114:4.

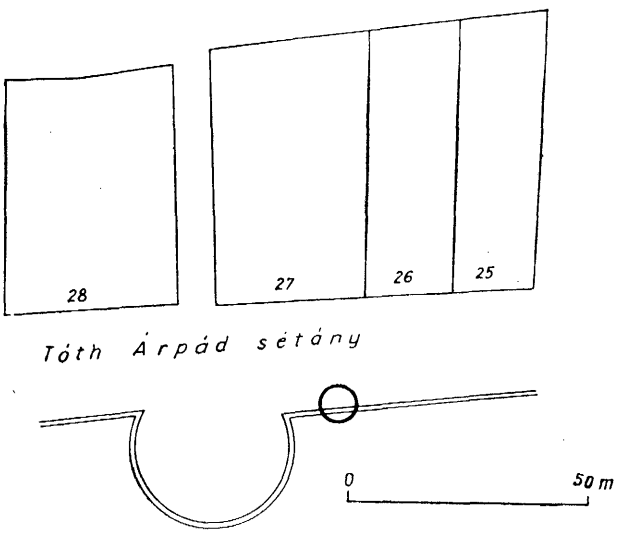

12. kép. Tóth Árpád sétány. Helyszínrajz az előkerült középkori falrészletek feltüntetésével

Tóth Árpád-Promenade. Situationsplan mit der darstellung der zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen Mauerteile

rel van a mai szint alatt. 150 cm mélységig töredékes barna földréteget kaptunk. A réteg folytatódik a 4—5. számú épület határán. Az árok Ny-i metszetében 2 m-es szakaszon földbe rakott falrészlet látható.

A Tóth Árpád sétány 6. szám É-i határán az árokban 60 cm széles K—Ny-i irányú kőfal mutatkozott. A fal teteje a mai szint alatt 20 cm-rel volt. A fal É-i oldalán fehérre meszelt vakolás látható. A faltól délre az árok fenekéig nyúló égett réteget észleltünk. A leletanyagban XIV. századi ausztriai grafitos edény töredék volt.

Az árok Ny-i metszetében É—D-i irányú kőfal húzódott. A faltól északra sűrű épülettöredékes réteg.

A Tóth Árpád sétány 7. számnál élszedett nyíláskeret töredékei kerültek elő a feltöltési rétegből.

A Tóth Árpád sétány 7. és 8. szám határán É—D-i irányú kőfal húzódik a 8. szám homlokzatának középtengelyében. Az árok alján (150 cm mélységben) pincét vagy aknát lezáró kőlap volt. A kőlap közepén lyuk, amelyen keresztül nagyobb mélységet (kb. 4 m) lehetett érzékelni. A kőlap felett bontási, törmelékes réteg volt.

A Tóth Árpád sétány 10. számú ház homlokzatának közepe táján és a 11. számú ház előtti árokszakasz Ny-i metszetében 2, illetve 3 m hosszúságban É—D-i irányú kőfal észlelhető. A faltól D-re épülettörmelék.

A Tóth Árpád sétány 12. számú ház előtt sűrű épülettörmelékes réteg. A réteg a 11. számú ház felé elvékonyodik, de 150 cm mélységben sem fejeződött be. A kitermelt földben egy végén legömbölyített kőkonzol volt. A rétegből középkori falazótégla, 1686-os vas ágyúgolyó, török és kínai porcelán kerültek elő.

A Tóth Árpád sétány 14. szám előtt az árok Ny-i felében É—D-i irányú falrészlet húzódott. A fal körül sűrű épülettöredékes feltöltés. A 15. számú házzal határos területen — valószínűleg az É—D-i irányú falhoz tartozó, K—Ny-i irányú fal van.

A 15. számú épület előtt az árok K-i falában 3 méteres szakaszon kőfal mutatkozott.

A 16. számú épület előtti árokrendszerben a Ny-i árokfalban, a mai szint alatt 60 cm mélységben kezdődő É—D-i irányú kőfal mutatkozik.

A 18. szám déli határán 3 m hosszúságban az árok K-i falában kőfal látszik.

A 19. számú épület előtt sűrű középkori épület törmelék mutatkozik a feltöltési rétegben.

A Tóth Árpád sétány 21. előtt a K-i árokfalban falrészlet került elő.

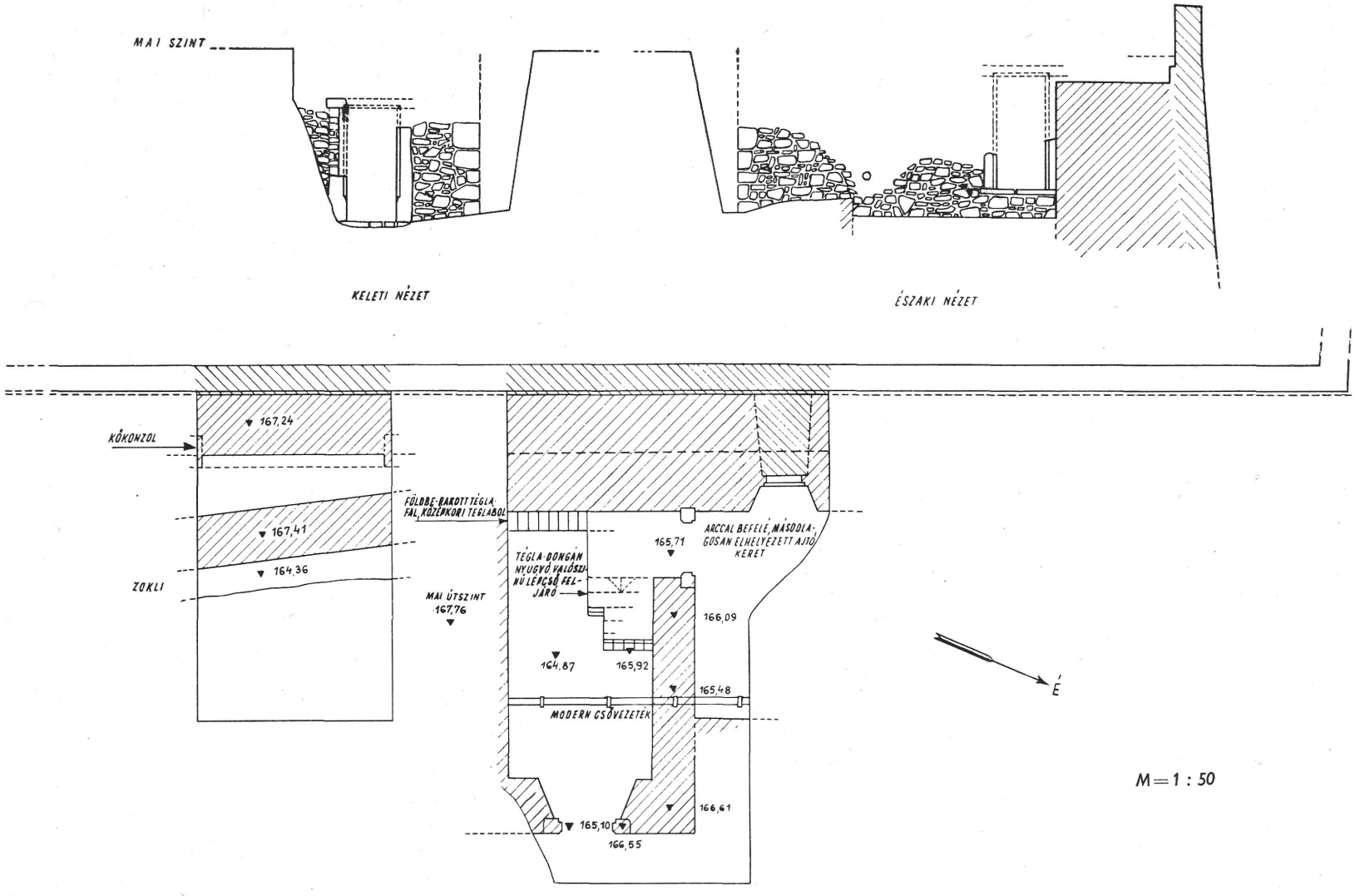

13. kép. Tóth Árpád sétány 27. előtt feltárt középkori ház alaprajza és metszetei
Grundriss und Ansichten des vor der Tóth Árpád-Promenade 27 freigelegten mittelalterlichen Hauses

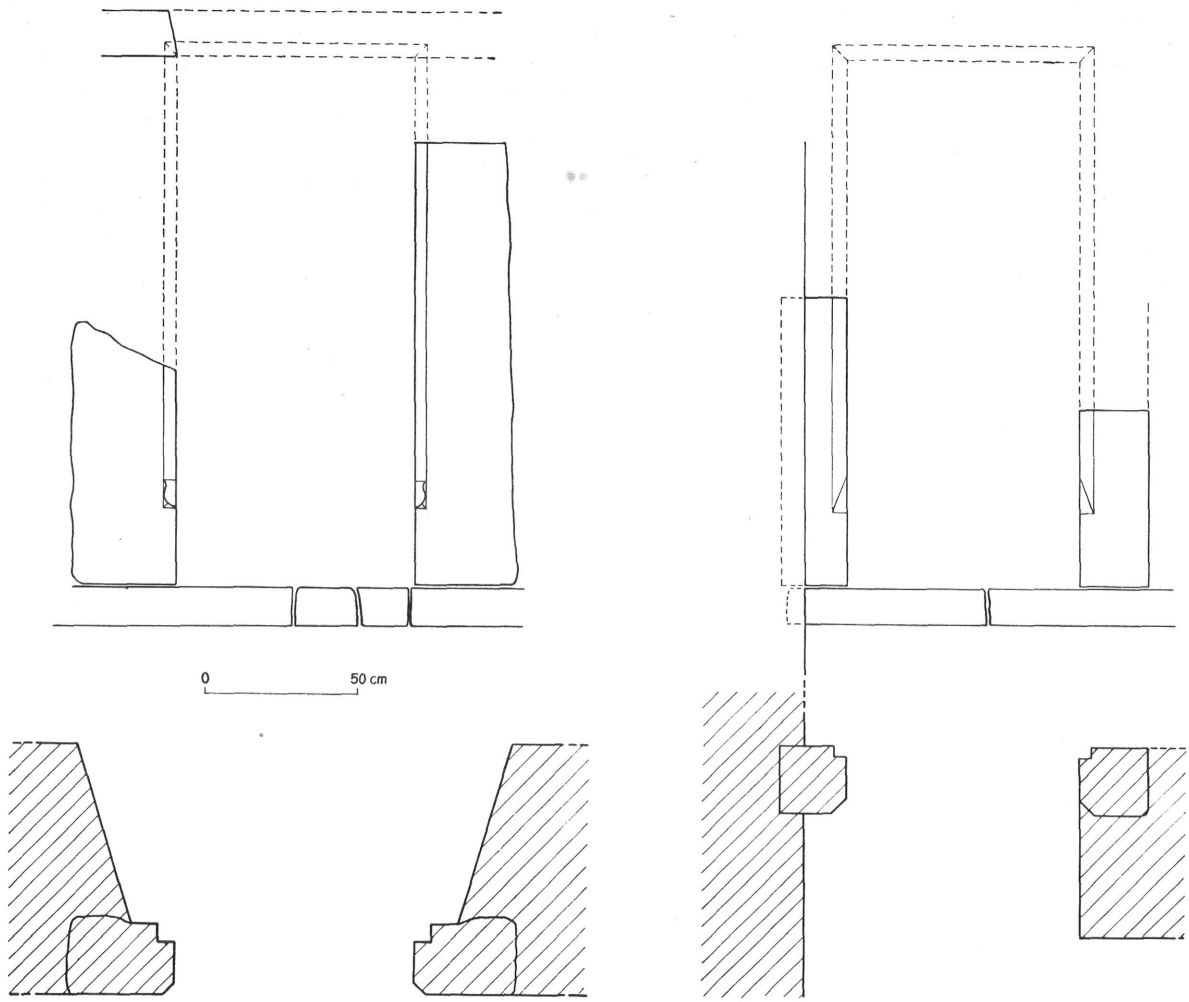

14. kép. Az in situ ajtókeretek felmérési rajza
Vermessungszeichnung der Türeinrahmungen

A Tóth Árpád sétány 24. és 25. szám határán az árok Ny-i falában fal mutatkozott. Az árok K-i falában K—Ny-i irányú fal látható, melynek tégla-dongaboltozata vállmagasságig megvan. A falon vakolás (?) nyomok. A boltozat a fal mindkét oldalán megvan. A déli oldalán 2,5 m hosszú szakaszon É—D-i irányú fal csatlakozik hozzá. A boltozat nagyobb méretű középkori téglákból készült. A feltöltési rétegből egy grafikus profilozású, XIV. század második felére datálható nyíláskeret töredék került elő.

Tóth Árpád sétány 26. szám. A jelenlegi szint alatt induló, 80 cm széles K—Ny-i irányú kőfal mutatkozott az árokban.

Tóth Árpád sétány 27. szám. Az előző árokban feltárt középkori lakóház K-i falánál húzódott az árok.

A Nőegylet utcai bekötőcsatornánál a K—Ny-i irányú metszetben az É-i oldalon az árok irányától D-felé eltérő kb. 2 m-es falszakasz mutatkozott. Valószínűleg a Haüy-féle térképen látható, a mai bástyafalig kifutó fallal azonosítható.

Tóth Árpád sétány 28., 29. és 30. számú házak előtti metszetben KNy-i és É—D-i irányú középkori falakat találtunk, 6 és 8 m hosszú szakaszon.

Tóth Árpád sétány 31. szám előtti árokszakaszban az árok Ny-i falában 5 m hosszúságban kőfalat észleltünk.

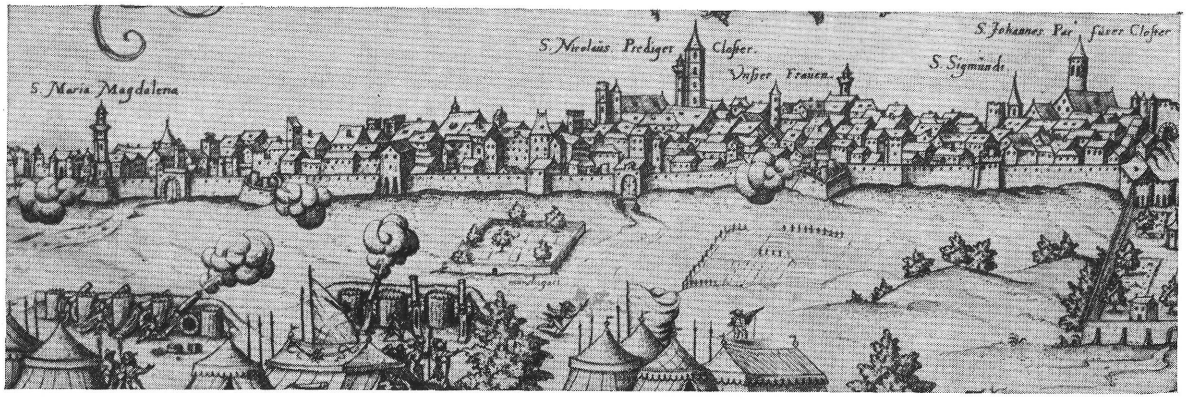

15. kép. Johann Sibmacher metszete 1611-ből. Buda oder Ofen die Hauptstadt in Ungarn
Johann Sibmacher. Stich: Buda oder Ofen die Haupstadt in Ungarn (1611)

Tóth Árpád sétány 36. szám É-i végénél 3 m hosszúságban É—D-i irányú fal mutatkozott az árok K-i oldalában. A faltól északra a Tóth Árpád sétány 40. szám déli sarkáig a sziklaszint igen magasan mutatkozott, a mai szint alatt 30—120 cm között.

A Tóth Árpád sétány 40. szám déli végénél, a Kapisztrán tér felől nyíló utca torkolatánál 3 m hosszú szakaszon az árkokat egy habarcsos kőfalba vágták, amelynek teteje a mai szint alatt 30 cm mélységben volt. Az árok első szakasza nem került megfigyelésre.

A földmunkák során a középkori erődítés és lakóházak részleteit találtuk meg. Az épületek belső szintje a mai szintek alatt 2,50—3 m mélységben húzódnak. A középkori házsor és erődrendszer 1686-ban pusztult el. A romok eltakarítására és a terület egységes rendezésére a XVIII. század elején került sor.

Bertalan Vilmosné

I. ker. Tóth Árpád sétány 27. 1960-ban csatornafektetés alkalmával a Tóth Árpád sétány 27. szám előtti árokszakaszon középkori épület maradványaira bukkantak. A bástyafalra merőlegesen húzódó falak összefüggéseinek tisztázása céljából az említett területen kisebb méretű feltárásokat végeztünk.

Az előkerült K—Ny-i irányú falak késő gótikus lakóépület kőfalainak bizonyultak. Az épület Ny-i homlokzata alkotta eredetileg magát a bástyafalat is. A Ny-i homlokzati fal a feltárt szakaszon csak részben követte a mai bástyafal irányát, majd déli irányban attól mindinkább kelet felé tért el. A két bástyafal közötti feltöltésből XVIII—XIX. századi kerámia került elő. A jelenlegi külső bástyafal az előkerült leletanyag alapján a XVIII. században épült. Ezt igazolja Fontana 1686-os rézmetszetének az említett lakóházat és bástyaszakaszt ábrázoló részlete is, amelyen csupán a még teljes épségben levő lakóház homlokzati fala látható. Haüynek a várat ábrázoló helyszínrajzán a kérdéses épület Ny-i zárófala magával a bástyafallal azonos, illetőleg annak É-i vége már a Savanyúleves bástyába nyúlik át. Minthogy a visszafoglalás során készült rajzokon a ma látható bástyafal nem szerepel, az minden kétséget kizáróan a későbbiek során s

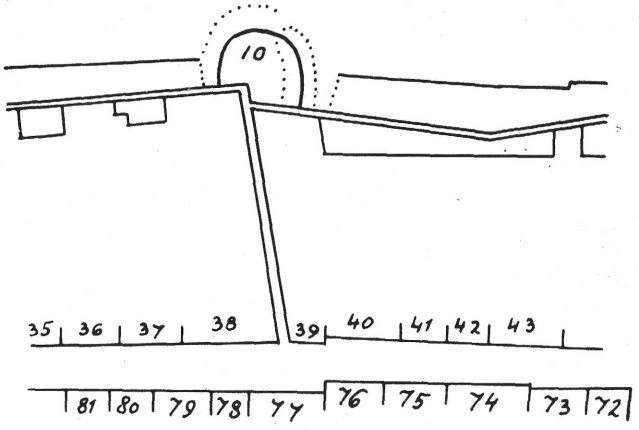

16. kép. Buda 1687-ben. A Rabatta-féle térkép Tóth Árpád sétány 24. és 30. sz. házak közötti szakasza

Ofen im Jahre 1687. Abschnitt der Tóth Árpád-Promenade 24—30. auf der Karte von Rabatta

minden valószínűség szerint a XVIII. század folyamán történt erődítési munkálatok alkalmával épült. Az említett külső bástyafal építésekor falazták be a ház nyugatra néző, kőkeretes, lőrésszerű ablaknyílásait is. Ezt támasztja alá a feltárás alkalmával előkerült elfalazott ablaknyílás.

Gerő Győző

I. ker. Kapisztrán tér—Petermann bíró utca—Bécsikapu tér (Várfok utca) és Dísz tér. A Vár csatornahálózatának felújítása során több összekötő, új csatornaszakasz lefektetésére került sor. Ezek kapcsán a fenti területen értékes régészeti megfigyeléseket tehettünk 1961. jan. 1—aug. 30. között.

Az Úri utcai csatornaszakasz a Dárda utcáig húzódott. A csatorna az Úri utca 41—51. szám közötti részen 80—90 cm mélységben kavicsos utat vágott át. Az út 8—15 cm vastagságú. Alatta apró köves sötétbarna erdei földréteg húzódott a sziklafelszín tetején.

Kapisztrán tér. A csatornaárok a teret K—Ny-i irányban, a tér déli oldalán haladva metszette át. A munka során az árokban ugyancsak K—Ny-i irányban futó, agyagba döngölt dunai kavicsos középkori utat figyeltünk meg 80 cm—1 m mélységben. Az út a barna erdei humuszon, illetve a szikla felszínen helyezkedik el. A szikla felszín az árok Ny-i végében (az Úri utca betorkolása körül) a jelenlegi járószint alatt 30—50 cm közötti mélységben van. A sziklaszint az árok K-i végében (Országház utca betorkolása körül) 1,50—2 m körül van. A szikla felszín hullámzása mellett hosszanti irányú, É—D-i szikla bevágásokat figyeltünk meg, melyek középkori anyaggal kerültek betöltésre (XIII—XIV.). A szikla felszín É-i irányba is emelkedést mutat a tér ÉNy-i sarka felé. A megfigyelést a XVIII. századi térképek domborzati viszonyai is igazolják. A betöltésben a kerámia és építészeti töredékek mellett sok állatcsont került elő.

Az árok középső szakaszában egy újkori (barokk téglákból) épített aknaszerű, kör alakú szellőzőt (?) találtunk. A szellőző nem vezetett ki a jelenlegi felszínre és épület törmelékkel töltötték be. A déli irányban kiszélesedő aknát sárga sóderréteg vette körül. Ettől Ny-ra török anyaggal datálható égett és kormos folt mutatkozott. Felette sok vastöredék került elő, amelyek szintén égési nyomokat mutatnak (20. kép). A szellőzőtől K-re egy sziklaüreg betöltéséből XIV—XVI. századi kívül festett edény, mázas fazekak és XVII. századi kínai porcelán csésze töredékei kerültek elő.

Petermann bíró utca. Az úttest közepén haladó K—Ny-i irányú árokban a mai felszín alatt a Bécsikapu tér felé emelkedő sziklaszint mutatkozott (70—40 cm mélység között). A szikla az árok É-i oldalában húzódott és É felé is emelkedést mutatott. Az árok D-i oldalán a sziklaszintben mállott felületű teknők és éles hasított szélű levágások mutatkoztak. A Petermann bíró utca 2. Ny-i végénél éles felületű, jó minőségű édesvízi mészkő sziklában éles, hasított felületeket figyeltünk meg. A kitisztításnál a tömbbe 5—10 cm mélységig behúzódó vízszintes bevágást találtunk, amely csak kőkitermelésnél keletkezhetett. A szikla tetején agyagba ágyazott dunai kavicsos középkori utat figyeltünk meg. Az út valószínűleg a Kapisztrán téren megfigyelt azonos jellegű úthoz kapcsolódik (21—24. kép).

Az út alatt a sziklaüregekben XIII. századi hazai és 40%-ban ausztriai házi kerámia anyagot találtunk, sok csont és kevés épülettörmelék (falazó tégla, habarcs darabok, patics) kíséretében.

Bécsikapu tér. A téren folytatták a K—Ny-i irányú árkot, melyből a Bécsikapu tér 5—6., 7. szám felé bekötő É—D-i csatornaárkot húztak. Ebben a bekötőcsatornában a 7. számú épület É-i sarka előtt egy téglával felfalazott (a nyílás szájánál 1944-es törmelék), sziklába vágott nyílást, kutat (?) találtunk. Az aknát a mélyítésnél a 7. számú ház homlokzata elé kiugró, dongaboltozatos feltöltött pince köti az épülethez.

Ezen a szakaszon a sziklafelszín 30—80 cm mélység között hullámzott. Az utat ezen a szakaszon nem tudtuk meghatározni. Az árok K—Ny-i irányú szakaszában az 1—3. számú épület kapu tengelyében volt a sziklaszint a legmagasabb. Ettől K-re a sziklában két nagyobb É—D-i irányú, betöltött sziklabevágást figyeltünk meg. A betöltésből XIII. századi cserép-, állati csont- és paticsdarabok kerültek elő. A betöltés mélységét az árok fenekénél, 4 m alatt sem értük el.

Az árok Bécsi kapu alatt áthaladó szakaszában a középkori falmaradványok nem mutatkoztak. A kapun kívül eső szakasznál az árokban 50—60 cm vastag réteg alatt sárga márgás réteg húzódik.

A csatornaszakasz Sziklai S. utcai torkolatától É-ra K—Ny-i irányú kőfalat (felszíne a mai felszín alatt 30 cm-re), és az árok K-i metszetében É—D-i irányú kőfalat találtunk, 2 m mélységben. A falak közötti szakaszból XIV. századi padlótéglát, és keskeny középkori falazó téglát szedtünk ki. A Szabó I. utcai betorkollással szembe eső szakasznál 120—150 cm mélységben kultúrréteg húzódik, török és középkori anyaggal. Az árkot átszelő útszint itt is mutatkozott. Esetleg a középkori várfal és Tótfalva maradványai.

Dísz tér. A Fehérvári kaputól K-re eső árokszakaszban az árkot É—D-i irányba átmetsző barokk téglás boltozat húzódott (csatorna).

17. kép. Tóth Árpád sétány 27. sz. előtt feltárt középkori házból előkerült leletanyag

Das aus dem vor der Tóth Árpád-Promenade 27 freigelegten mittelalterlichen Haus zum Vorschein gekommene Fundmaterial

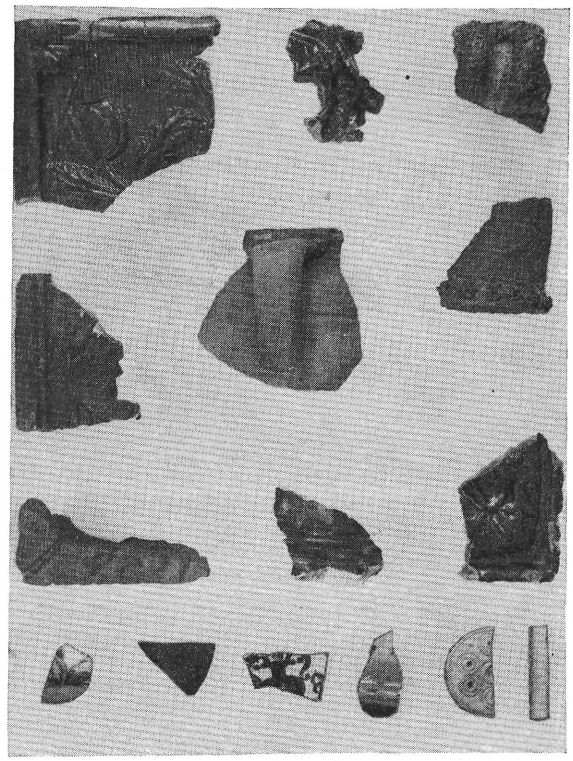

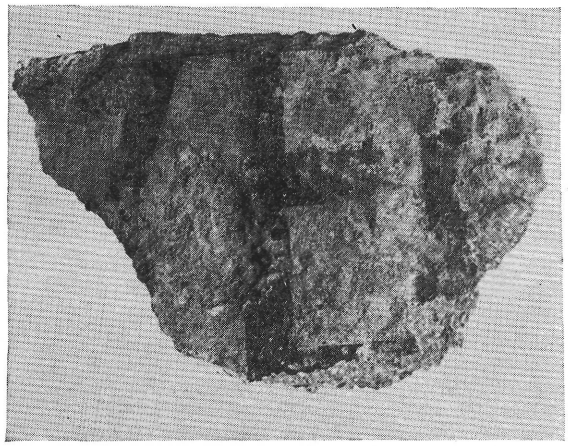

18. kép. Tóth Árpád sétány 27. sz. előtt feltárt középkori házból előkerült leletanyag: Feliratos vakolt kőtöredék

Das aus dem vor der Tóth Árpád-Promenade 27 freigelegten mittelalterlichen Haus zum Vorschein gekommene Fundmaterial: Inschriftliches Steinfragment

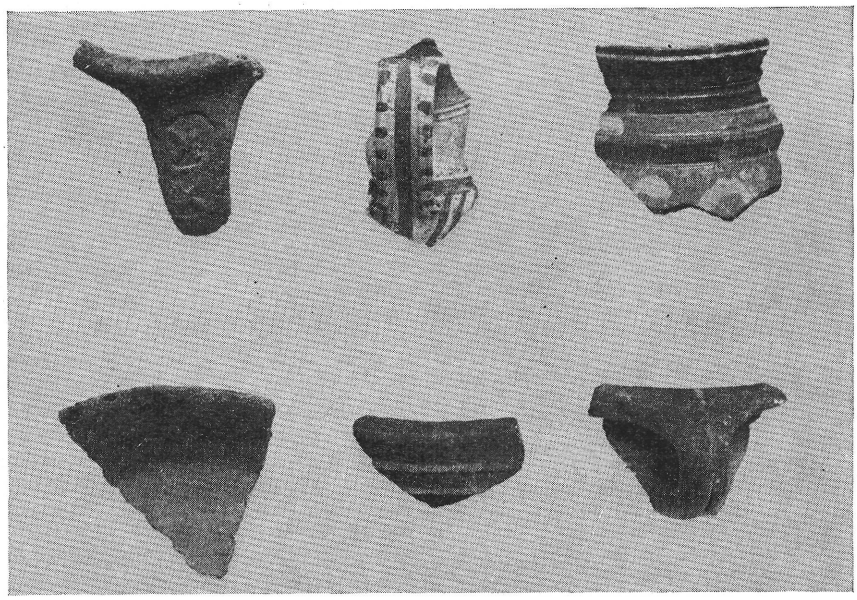

19. kép. Tóth Árpád sétány 27. sz. előtt feltárt középkori házból előkerült leletanyag

Das aus dem vor der Tóth Árpád-Promenade 27 freigelegten mittelalterlichen Haus zum Vorschein gekommene Fundmaterial

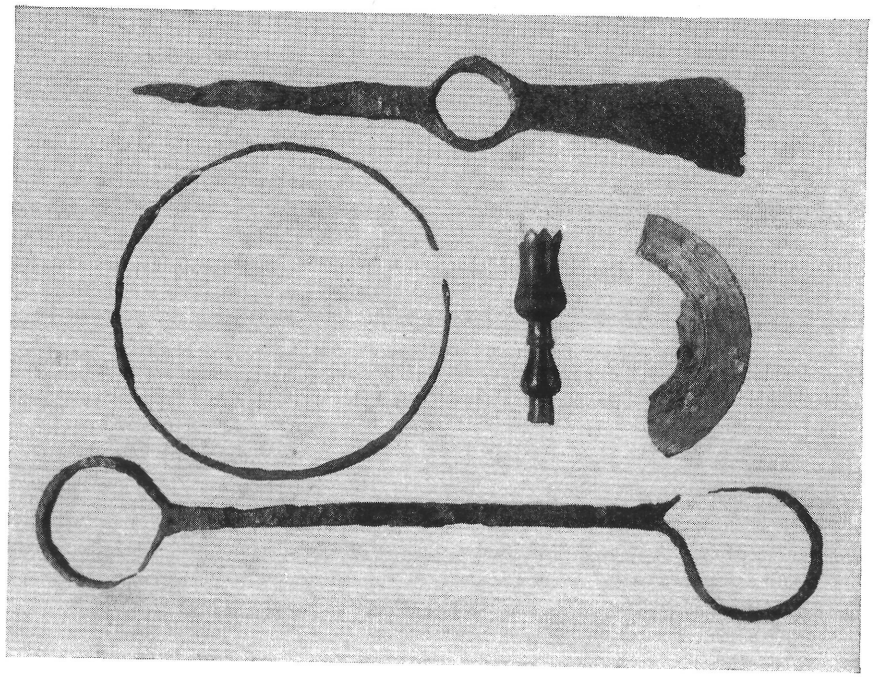

20. kép. Vas anyag a Kapisztrán téri csatornázási árokból

Eisenmaterial aus dem Kanalisationsgraben des Kapisztrán-Platzes

21. kép. A Petermann bíró utcai átvágott középkori kavicsos út

Die durchschnittene mittelalterliche, kieselige Strasse in der Petermann bíró-Gasse

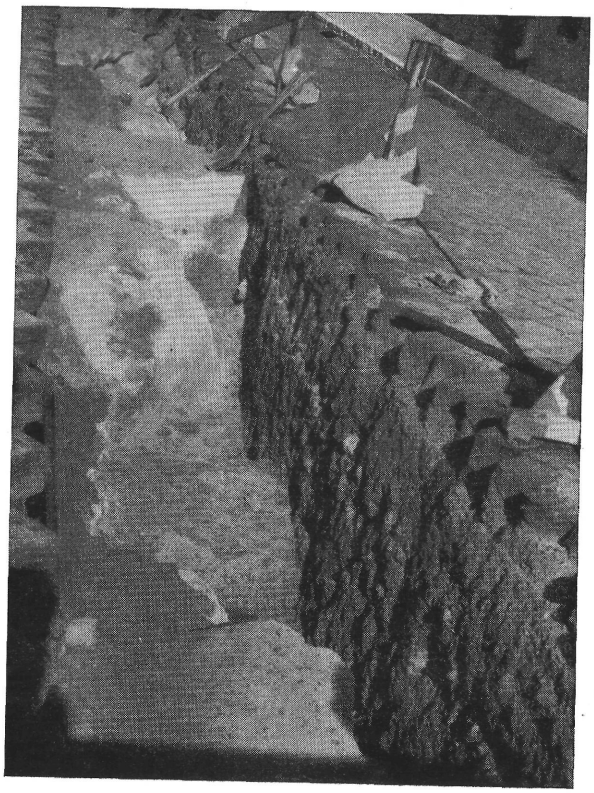

22. kép. Sziklaszintek a Petermann bíró utcai csatornázási árokban

Felsenniveaus im Kanalisationsgraben der Petermann bíró-Gasse

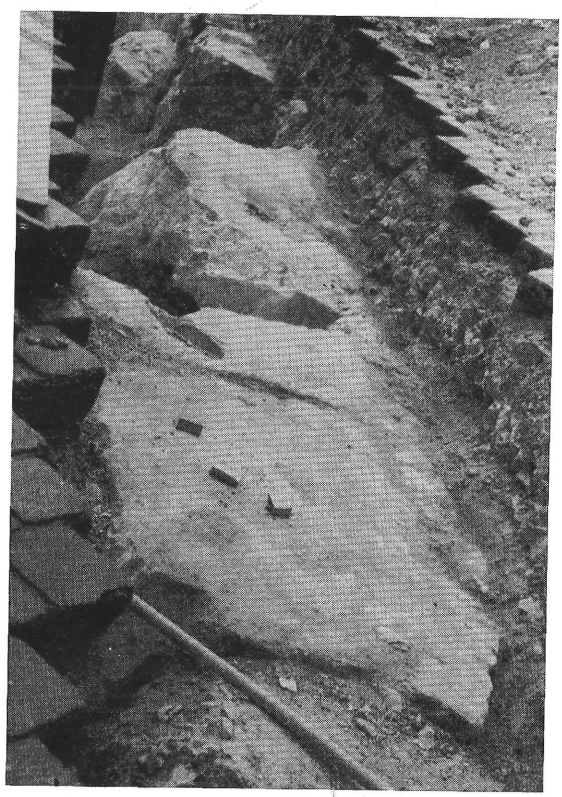

Az árok Huszár szobor előtti szakaszában 3 m körüli mélységben még kultúrréteg húzódik. Az anyagból több jelentős díszkerámia került elő: szamócás díszítésű lostizei pohár és állatalakos, sómázas edényke, ausztriai edény bélyeges pereme és fülrészlete, XV. századi kívül mázas edény (25—26. kép).

Bertalan Vilmosné

I. ker. Úri utca. A vízcsőhálózat felújítása során a Várban a Dísz tér és a Kapisztrán tér között, 1962 júliusában a korábbi nyomvonalon haladva, részben attól kissé eltérve 150 cm mélységű árkot húztak. Az árokban, mely érintetlen területen haladt keresztül, több helyen kavicsos utat tudtunk meghatározni. Az út a mai Úri utca irányának megfelelően húzódott és mivel az Úri utca teljes hosszában azonos jellegű volt, ez arra mutat, hogy az egész szakasz egyszerre készült. Az út felett a Szentháromság utca 11. szám és az Úri utca sarkán égett rétegben gazdag XIII. századi kerámia anyagot találtunk.

A kavicsos út alatt korábbi útszintet nem találtunk, ezért a kavicsos utat a település legkorábbi kövezett útjának kell tekintenünk.

A Dísz tér sarkán feltárt szakaszban az úton előkerült XV—XVI. századi kerámia alapján használatát a XIII. század vége — XIV. század elejétől az egész középkoron át feltételezhetjük. Az út különböző rétegvastagsága többszöri javításra mutat.

Bertalan Vilmosné

I. ker. Domonkos-templom alatti várlejtő (Julianus szobor alatt).

A Domonkos-templom és kolostor alatti várlejtőn az 1960-as év folyamán is folytattuk a megkezdett leletmentő munkát. Ennek során sikerült meghatároznunk annak a nagy kiterjedésű épületnek az alaprajzát, amelynek az elmúlt évben már megtaláltuk déli, hosszanti támpilléres zárófalának maradványát. A nagyjából K—Ny-i irányban húzódó épület Ny-i vége a természetes sziklafalnak támaszkodik, amelynek ezen a részén kőfejtés nyomai figyelhetők meg. A sziklafal és az épületet két helyiségre osztó válaszfal közötti részen a habarcsból öntött padlószintről több XIII. század végi érem került elő, melyek az épület építési idejét is meghatározzák. Ugyaninnen igen sok e korból származó kerámia is előkerült. A K-i helyiség hossza megközelíti a 25 métert. Az épület rendeltetését illetően csupán feltételezésekre vagyunk utalva. Alaprajzi elrendezését és méreteit figyelembe véve a középkori domonkos kolostorhoz tartozó gazdasági épületnek, talán istállónak, vagy esetleg műhelynek kell tartanunk. Bizonyos mértékben erre utal a várfalon kívül való elhelyezése is. Építése az előkerült éremleletek alapján a XIII. században létesített vári domonkos kolostorral egy időre tehető.

A keleti nagy helyiség feltöltésében több sorban egymásra rétegződött fehér, sárga és zöldes színű finom kőporból álló lejárt szintet találtunk. E szint csaknem a helyiség egészében nyomon követhető volt. Közvetlenül az említett járószinten, de magában a rétegben is néhány Zsigmond kori érem került elő. A Zsigmond érmekkel jól meghatározható réteg betöltési anyaga egy itt működött kőfaragó-műhely létére utal. Nagyon valószínű, hogy a templom és a kolostor XIV. századi átépítésénél felhasznált gótikus tagozatok e kőfaragó műhelyben készültek.

A későbbiekben, de még a török foglalás előtt a műhely épületét K-i irányban megtoldották. Feltételezhetően ekkor építették meg azt az ugyancsak támpilléres falat, amelynek eléggé lepusztult maradványát találtuk meg a mai Halászbástya és a műhely D-i zárófala közötti terepszakaszon. A fal a műhely épületének meghosszabbított K-i végéhez csatlakozik és attól D-i irányban halad tovább. Eredetileg a műhelyhez tartozó udvar kerítésfala lehetett. Maga az udvar az említett kerítésfaltól a domonkos templom szentélyéig, illetőleg a műhely D-i zárófalától a Halászbástyáig terjedt. E területet a XVII. század folyamán temetőnek használták. Itt 23 sírt tártunk fel minden melléklet nélkül. A vázak tájolása egy-két kivételtől eltekintve Ny—K-i volt.

A domonkos templom szentélyének támpillérei mellett is húztunk egy-egy kutatóárkot a külső szintek megállapítása végett. Itt az északról számított második támpillér melletti kutatóárokban egy sírt találtunk, amelyben közvetlenül egymásra temetett két csontvázat találtunk, K—Ny-i tájolással. A támpillérek mindegyike a természetes sziklára volt alapozva.

Kisebb feltárásokat végeztünk még a várfalnak a műhely épületétől É-ra eső szakaszánál, ahol megtaláltuk a középkori bástyafal egyik kváderes kiszögellését, vagy támpillérét.

A kolostorhoz tartozott műhely épülete az udvar kerítésével, valamint a várfal egy szakaszával együtt az 1602-es budai ostrom során pusztulhatott el. E feltevésünket látszik igazolni az a nagy kiterjedésű, és XVII. századi török anyaggal, főleg kerámiával teli szemétgödör, amely a műhely D-i falának lepusztult maradványán terült el. De erre engednek következtetni a XVII. századi helyszínrajzok és metszetek is, melyeken a kérdéses területet mint beépítetlen várlejtőt ábrázolják.

Meg kell még emlékeznünk arról a nagyszámú apró leletanyagról, amely a feltárás alkalmával előkerült. Ezeknek kisebb része középkori kerámia, amelynek kora a XIII. századtól a XVI. század első feléig terjedt. Az anyag legnagyobb része török és török kori volt, kisebb mértékben pedig újabbkori. A felső rétegből származó és az újabbkori, XVIII. századi réteg fölött húzódó középkori leletanyagban számos olyan tárgyat találtunk, amely eddig csak a volt királyi palota területén került elő. Ilyen volt többek

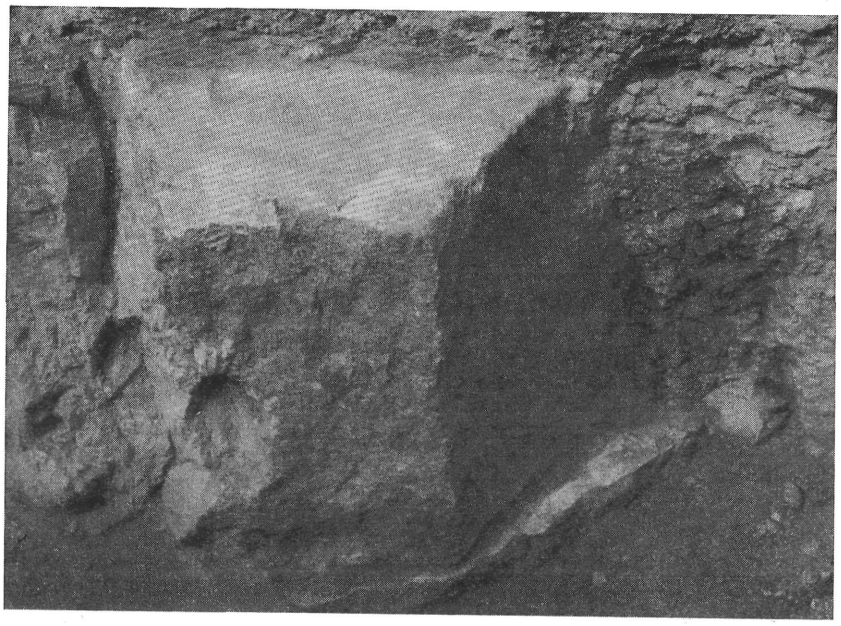

23. kép. Hasított sziklatömb maradványa a Petermann bíró utcai csatornázási árokból

Rest eines Zerspaltenen Felsenblocks aus dem Kanalisationsgraben in der Petermann bíró-Gasse

24. kép. Sziklaszinten húzódó középkori út a Petermann bíró utcában

Mittelalterliche Strasse am Felsenniveau in der Petermann bíró-Gasse

között egy Mátyás palotájából származó majolika padlótégla. E leletek rétegviszonyai, de maguk az egyes tárgyak is arra engednek következtetni, hogy azok a palota múlt századi építése során kitermelt betöltésből származnak, amelyet azután másodlagosan a domonkos templom alatti várlejtő feltöltésére használtak fel.

Gerő Győző

I. ker. Tabán. Az Erzsébet-híd építésével, illetve a budai hídfő kialakításával kapcsolatban nagyarányú földmunkák kezdődtek 1962 tavaszán.

A terület teljes feltárására nem volt lehetőségünk, csupán a földmunkák megfigyelésére szorítkozhattunk és a Garády Sándor által 1936-ban feltárt romterületen — elsősorban az I. számúnak nevezett 24,30×7,30 m-es épületben, illetve annak közvetlen környékén végeztünk hitelesítő ásatást (28. kép).

Az épület déli felében 1—1 hosszanti és keresztárkot nyitottunk. Az eredeti padlószintet már sehol sem találtuk meg, mint ahogy már Garády is csupán következtetni tudott az eredeti középkori padlószintre.[11]

[11] Bud. Rég. XIV (1945) 400.

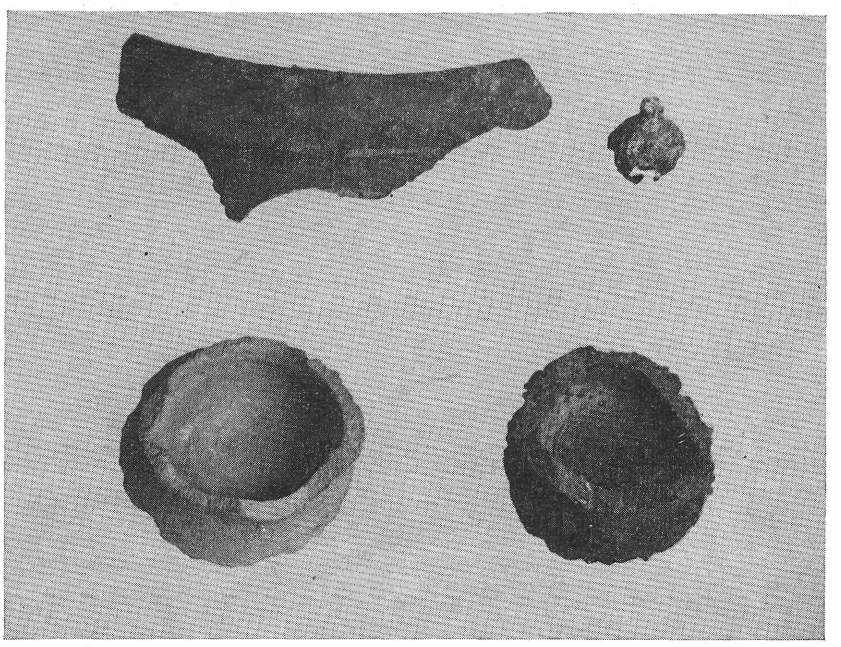

25. kép. Leletanyag a Fehérvári rondellától keletre eső csatornázási árokból

Fundmaterial aus dem Kanalisationsgraben östlich von der Fehérvári-Rondelle

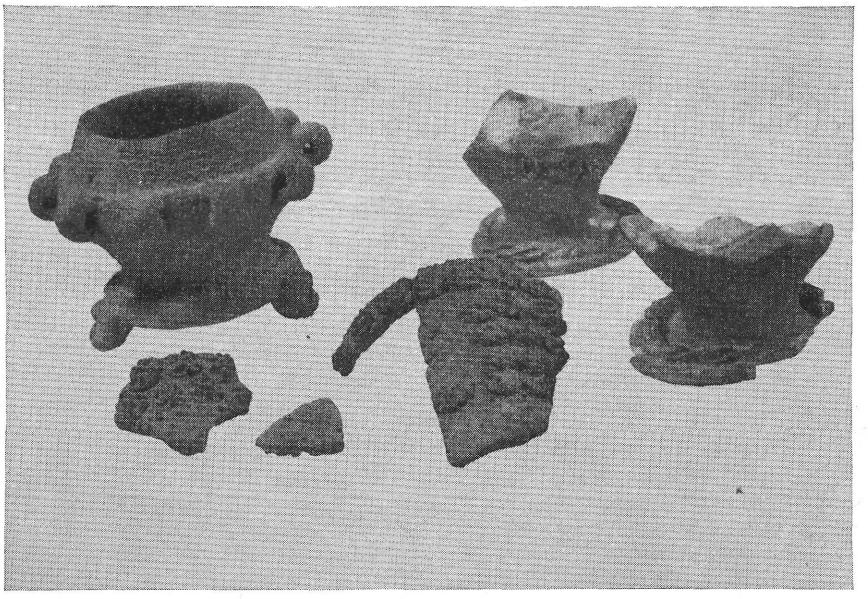

26. kép. Leletanyag a Fehérvári rondellától keletre eső csatornázási árokból

Fundmaterial aus dem Kanalisationsgraben östlich von der Fehérvári-Rondelle

A kutatóárkokban 20 cm mélységben jelentkezett a körítőfal alsó kősora, alatta a löszös talaj. Az É—D-irányú 1,20 m széles árokban a felső szinttől 30—35 cm-re 1,20 m széles, 3,20 m hosszú É—D-i irányú löszbe rakott római kori falat tártunk fel. A fal alapozási mélysége 80—85 cm. A fal aljától 60 cm-re apró köves, kavicsos út került elő (27. kép), amely alatt leletanyag nélküli kavicsos feltöltés volt. Az utat — mely feltehetőleg szintén római, vagy keltakori —, mindkét kutatóárokban megtaláltuk. Úgyszintén ezzel azonos mélységben bukkantunk rá abban az É—D-i irányú kutatóárokban is, melyet az épület déli felének nyugati oldalán, a homlokzati fallal párhuzamosan nyitottunk.

A korlátozott lehetőségű feltárás eredménye tehát a fentiekben ismertetett metszet, mely amellett tanúskodik, hogy az I. számú épület területén, illetve közvetlen környékén a kelta- vagy római kori út és a XV. századi épület között nincs kultúrréteg. Ez alátámasztja korábbi feltevésünket, mely szerint a korai középkori település: Kis-Pest nem nyúlt be mélyen a völgybe, hanem a vízparton helyezkedett el.

Lócsy Erzsébet

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

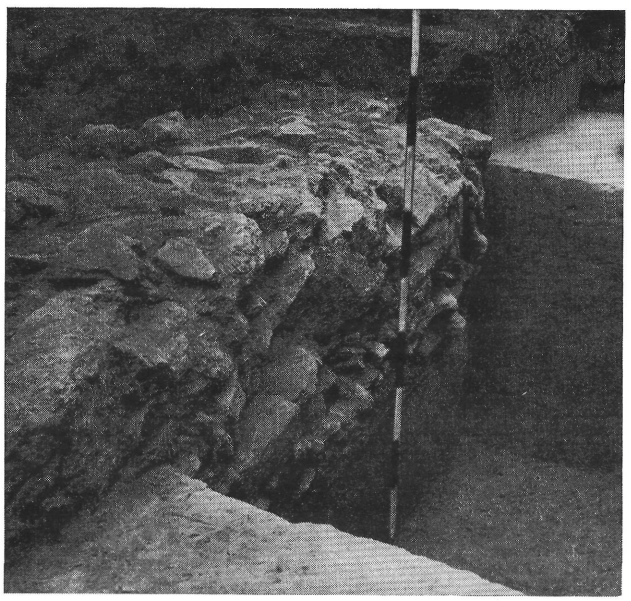

27. kép. A római kori fal és a kavicsos út részlete

Römerzeitliche Mauer und Teilstück der Schotterstrasse

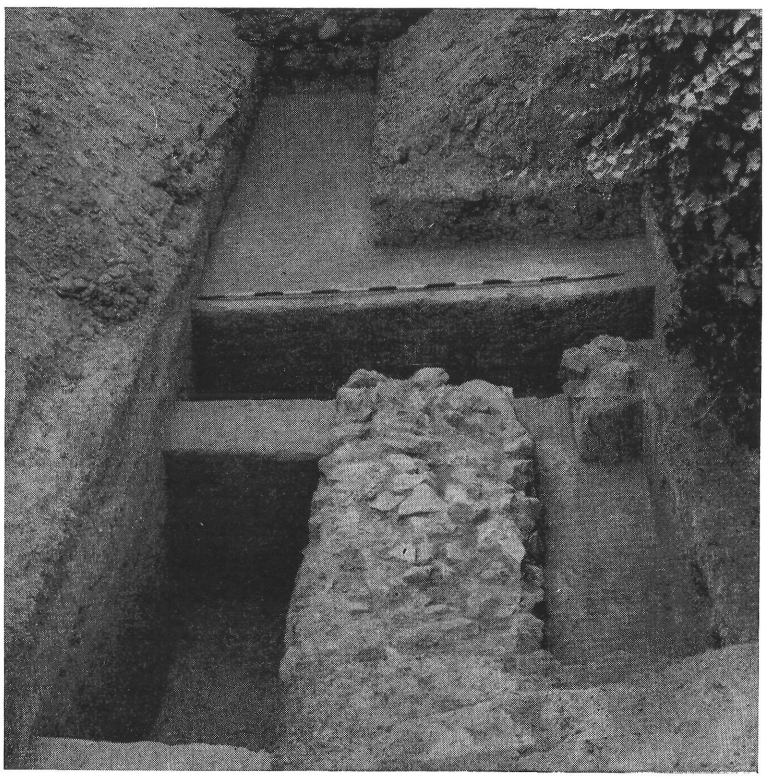

28. kép. Az I. sz. helyiség déli fele feltárás után. Előtérben a római kori fal, a kutatóárok alján az előkerült kavicsos út

Der südliche Teil des Raumes Nr. I nach der Freilegung. Im Vordergrund die römerzeitliche Mauer, am Grund des Suchgrabens die zum Vorschein gekommene Schotterstrasse

II. ker. Csalogány utca 11., Medve utca 3. és Gyorskocsis utca 22. 1942-ben Garády Sándor a Csalogány utca 7. számú modern bérház építésénél gótikus templom szentélyének D-i oldalát tárta fel.[12] A templomot az okleveles forrásokban szereplő Szent Péter martyrról elnevezett plébánia templommal azonosította, mely Buda külvárosában állott.

A templom feltárásnak folytatását 1961-ben kezdtük meg a fenti telkeken, melyek a háborús károk következtében üresen állottak. A Gyorskocsis utca 22. számú telken feltártuk a szentély É-i oldalát és megtaláltunk egy kisebb, korábbi szentélyzáródást is (feltehetően a XIII. századból). A szentélyt körülvevő

[12] Bud. Rég. XIII (1943) 206.

temetőből feltártunk egy szelvényt, mely értékes adatokkal szolgált mind a korai, mind a késői építkezésre vonatkozóan. A temető alatt római út részlete került elő.

A Csalogány utca 11. és Medve utca 3. számú telkeken egyetlen kutatóárokban két párhuzamos falmaradványt tártunk fel, melyek feltehetően a templom hajójához tartoztak.

Az 1961. évi ásatás célja az volt, hogy megállapítsuk érdemes-e a telkeken nagyobb méretű feltárást végezni. Az ásatás pozitív eredménnyel végződött, így a templom feltárását a következő évekre tervezzük.

H. Gyürky Katalin

II. ker. Vöröshadsereg útja 34. „Veronika" vendéglő, hátsó udvara. Az 1961-ben végzett kutatás célja a középkorban e környéken emlegetett „Kuncz ispán major" helyének meghatározása volt. Kiindulásul részben az okleveles adatok szolgáltak, továbbá az a tény, hogy a vendéglő egyik időközben levakolt fala középkori eredetű lehetett.[13]

Kutatásra a vendéglő mögötti hátsó udvaron nyílt lehetőség. A kutatóárkokban a felső, újkori köves rétegek alatt mindenütt bolygatatlan talaj húzódott, legfeljebb csőfektetések alkalmával bolygatták meg helyenként. Középkori beépítettség nyomára sem rétegben, sem leletanyagban nem akadtunk.

Nagy Emese

V. ker. Váci utca és a Pintér utca sarkán gázcsőfektetés közben a Fővárosi Gázművek munkásai 1,80 m mélységben bronz ágyúcső töredéket találtak. A töredéken szép kivitelű öntött díszítés: címer és felirat maradt fenn. A felirat szövege:

FERDINANDUS REX
Z. C. ME FECIT
MDXXVII

A felirat alatt teljes koronás Ferdinánd címer van.

XIII. ker. Margitsziget, domonkos kolostor. A margitszigeti domonkos kolostor keleti, Duna-parti oldalán az ún. „gazdasági szárnyon" belül folytattunk 1961-ben ásatást. 1938 óta most fordult elő első ízben, hogy olyan területen kutattunk, ahol korábbi ásatásoktól bolygatatlan réteget találtunk. A kutatóblokkban trapéz alakú helyiség déli fele került felszínre. A terem zárófala mellett szürke tál alakú csempékből álló kályha alsó része látott napvilágot. A kályhacsempe-töredékekből úgyszólván az egész kályha rekonstruálható. A helyiség a kályhával együtt nem sokkal az 1541-es török megszállás után pusztulhatott el, ugyanis a tetőcserepes beomlási réteg alatti kerámiaanyag legkésőbb a XVI. század közepére datálható. A helyiség téglapadlója, egy befalazott ablaknyílása úgyszólván teljes épségben megmaradt.

A szentélyt hosszanti és keresztárok hálóval újra feltártuk, hogy az 1838-as ásatások eredményeit hitelesíthessük. A hajó földszintjén feltártuk a XIII. századi apácakórus tartópilléreit, amelyek egykor a templom nyugati végében állottak. Az 1958-ban a kápolnától keletre elterülő, részben feltárt építményt tovább kutattuk.

Feuer Istvánné

TÖRÖK KOR

I. ker. Színház utca 5—7. Pasa palota. A kutatás 1961-ben a mai Színház utca 5—7. számú, volt karmelita kolostor épület keleti homlokzata és a bástyafal közötti területen folyt. Célja a budai pasák XVII. századi palotájának, valamint az itt állott középkori épületeknek pontos topográfiai meghatározása volt. A területet teljes szélességében átszelő kutatóárokkal megtaláltuk a palota keleti szárnyát két részre osztó keskeny sikátor jó állapotban fennmaradt kövezetét, valamint a D-i és az É-i résznek a sikátorra néző K—Ny-i irányú zárófalát. Az épület K-i homlokzati falának sarokcsatlakozásait is sikerült meghatároznunk az említett kutatóárokban. A fenti területet K-ről lezáró bástyafal alsó szakasza ugyancsak török eredetű, a felső része azonban már barokk kori és későbbi ráépítés. Külső köpenyezése is e korból származhat. Az épület pusztulását okozó tűzvész nyomai a falakon és a betöltés legalsó rétegében jól megfigyelhető volt.

A kutatások eredményeként előkerült az itt állott középkori lakóház egyik helyiségének részlete. A szoba padozatát képező téglaburkolat nagyrészt jó állapotban került felszínre. Északra néző ajtónyílásának élszedett gótikus kőkeretét részben „in situ" találtuk meg. Falainak belső síkján a meszelt vakolat nagy felületeken még megvolt. A helyiség K-i zárófala, mely magának az épületnek is a homlokzata volt, a török uralom kezdetéig a bástyafal szerepét is betöltötte. A vár keleti szakaszán is a lakóházak homlokzatai alkották magát

[13] Magyarország Műemlékei III. *Zakariás G. S.:* Budapest. 1961.

az erődrendszert. Az ajtónyílástól É-ra levő másik helyiség a török átépítés során jórészt elpusztult. Ebből mindössze csak a padlóburkolat kis részlete és a K-i homlokfal csekély maradványa volt fellelhető. A törökök ugyanis e helyiség középkori szintjének feltöltése után a korábbi alaprajzi elrendezés megváltoztatásával ezen a részen alakították ki a már említett sikátort.

A téglapadozatos gótikus helyiség teljes kiterjedését sikerült meghatároznunk. Az ezzel kapcsolatos kutatás során megállapítható volt, hogy a törökök azt Ny-i irányban megkisebbítették. A helyiségen belül egy nagyobb barokk kori épület alapjainak maradványát is megtaláltuk, amely eredetileg párhuzamosan haladt a bástyafallal D-i irányban.

A középkori helyiségtől D-re levő területen végzett kutatások során több helyen megtaláltuk a korai barokk beépítés nyomait.

Az újabbkori feltöltésből igen sok török és XVIII—XIX. századi kerámia került elő. A török kori palota pusztulási rétegében vörös márvány keretkő-töredékeket, mészkőből faragott sztalaktit részleteket, továbbá hatszögletű padlóburkoló téglákat, vályogtéglát és kisszámban török kerámiát találtunk. Ugyanitten a faszerkezetek pusztulásából származó nagy mennyiségű vasszeg is előkerült. A volt pasa palota tetőzetét fedő kúpcserepek nagytömegben előkerült összeolvadt maradványai talán a pusztulás legjellemzőbb emlékei.

Gerő Győző

ÁSVÁNY-KŐZETTANI ELEMZÉSI KÍSÉRLETEK A VÁRMÚZEUM KŐANYAGÁBÓL

Napjainkban az archeológiai kutatómunka egyre kevésbé nélkülözheti már a legkorszerűbb eszközökkel történő anyagvizsgálati módszerek gyakorlati alkalmazását. Az ásatások során előkerülő leletek kormeghatározása, készítési módja, nyersanyagok lelőhelyének felkutatása, réteges fekvésük és stiláris jegyeik adottságaiból a gyakori átfedések, vagy egyéb tényezők miatt (zavart réteg stb.) sok esetben csak relatív analógiák alapján közelíthetők meg.

A modern anyagelemzés elvi és gyakorlati jelentősége éppen abban rejlik, hogy nem csak a tisztázatlan kérdések rendezésében nyújt segítséget, hanem vizsgálati adataiból olyan egyéb következtetések is levonhatók, amelyek az ún. hagyományos kutatómódszerek mellett ismeretlenek maradnak. Ez a vizsgálati rendszer természetesen nem lokalizálódik csupán a vegyi analízis valamiféle korlátozott szakterületére, feltétlenül kiterjed az érintett területek geológiai, rétegtani, geográfiai jellemzőinek feldolgozására is, következésképp ezek kézenfekvő kölcsönhatása biztosítja a több irányú kutatás komplexségét.

Vizsgáljuk most meg az eddig elmondottakat gyakorlati szempontból, nevezetesen a Várhegy XIII. századra datált épületelem maradványaira vonatkoztatva. A vizsgálatnak itt elsősorban azt kellene eldöntenie, hogy a megmunkált épületelemek helyben kitermelt nyersanyagból, vagy távolabbi kőfejtőkből származnak-e. A probléma tisztázását megnehezíti, hogy bár a Várhegy sapkáját képező édesvízi mészkő kőzettanilag azonos a vizsgálandó középkori kőanyaggal, de ugyanakkor ez a mészkőfajta másutt is fellelhető a budai oldalon. A primér geológiai adottság tehát ebben az esetben mit sem jelent, s ha még tekintetbe vesszük, hogy ezt a mészkőféleséget a pleistocenban működő hévforrások egy időben rakták le majd mindenütt, úgy a kőzetek kvalitatív elemzése a probléma rendezését illetően feleslegesnek tűnik.

Ugyanakkor a már Horusitzky által feldolgozott hidrogeológiai adatok vizsgálatánál szembetűnő, hogy a gellérthegyi forráscsoport magasabb natrium, magnezium, kalcium szulfát tartalmával eltér a többi, de lényegileg közös származású hévizek kémiai összetételétől. A különbséget tehát az egyes földrajzi pontokon az altalaj kőzettani összetételének változó jellege adja, s így a vastag fedőrétegen áthaladó vizek különböző összetételű sókkal gazdagodnak, különbözőképpen módosul vegyi összetételük is.

A kérdéses édesvízi mészkő földtani korának ismeretében most már nyilvánvaló, hogy a fent említett geológiai rétegsorok helyzete már abban az időben is adva volt, amikor az elemzésre szánt mészkövünk keletkezett. A tüzetes rétegtani vizsgálatok tehát most már alaposan indokolttá teszik a kőzetek nagy finomságú vegyelemzését, ugyanis feltehető, hogy a kőzettanilag azonos és közös faciesű mészkövek kémiai összetételében olyan jellemző kvalitatív tényezőket találhatunk, amelyek egy-egy földrajzi pont rétegsorainak függvényében változók, illetve lokálisan jellemzőek.

A múzeum kőtári anyagának, valamint a Várhegy természetes kőzetének párhuzamos elemzési vizsgálataira, csak az előbbiekben már felsorolt komplex tájékozódás után kerülhetett sor. Helyszűke miatt az elemzési módszer ismertetésére nem térhetünk ki részletesen, hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a vizsgálatok elsősorban az ionkoncentráció kvalitatív eloszlására irányultak, nevezetesen a kalcium és magnézium hányados meghatározására. Részben idő híján, részben pedig a vizsgálat kísérleti jellege miatt egyelőre csak azt kívántuk bizonyítani, hogy maga a kutatási elv gyakorlatilag mennyiben helytálló, perspektivikusan milyen lehetőségeket rejt.

Összesen 17 kőzetminta került eddig vizsgálat alá. Ezek közül 9 különböző profilú XIII. századi és 8 db főleg a Várhegy északi részéről begyűjtött természetes mészkő képviselte a vizsgálati anyagot.

A Várhegy fedőrétegét képező travertino anyagának összetétele, illetve kalcium-magnézium hányadosa 80%-ban egységesnek mutatkozott, az ettől való kvantitatív eltérés a kalcium nagyobb arányú feldúsulásában jelentkezett.

A XIII. századi épületelem anyag már korántsem nyújt az előbbihez hasonló képet. A vizsgálat alá vett 9 darab minta közül négy esetben a magnézium százalékos arányban erősen megközelítette a kalcium mg/l-re eső mennyiségét. Ezeknek geológiai lelőhelye jelenlegi ismereteink szerint a Várhegy északi részére tehető, természetesen ezt a kérdést csak a további, részletekre kiterjedő vizsgálatok tisztázhatják. Ugyancsak a további kutatások adhatnak számot arról a feltételezésről, hogy a magnézium tartalomban erősebben koncentrált kőzetek ott keresendők-e, ahol az édesvízi mészkő feküjében közvetlenül települ a magnéziumban dúsabb triaszkori dolomit (pl. Gellérthegy).

A jelenlegi vizsgálatok csekély száma miatt ma még helytelen volna olyan analógiákat keresni és távolabbi következtetéseket levonni, amelyeket csak később, az összehasonlító vizsgálati adatok birtokában tehetünk. A pillanatnyilag rendelkezésünkre álló adatok csupán útmutatóak még, de ugyanakkor vitathatatlanul bizonyítják a kutatási módszer fontosságát.

Az alábbiakban ismertetjük az elemzések adatait, kivéve azokat a mintákat, ahol a megengedett hibahatáron belül az összetétel azonos.

Ltsz.	Lelet megnevezése, lelőhely	Összkeménység, német k. fok	Kalcium mg/l	Magnézium mg/l	Clorid mg/l
1.	Töredék, XIII. század. Mária-templom. Ltsz. 147	10,0	26,007	22,879	0,553
2.	Építészeti tagozat, XIII. század. Julián-szobor alatt	2,0	10,450	4,228	0,553
3.	Féloszlopfejezet, XIII. század. Mária-templom Ltsz. 225 ..	2,0	10,075	4,107	0,553
4.	Kapulábazat, XIII. század, Mária-templom. Ltsz. 161.	11,0	26,543	23,429	0,553
5.	Féloszlopfejezet, XIII. század. Mária-templom. Ltsz. 177 ..	12,0	71,502	10,846	1,005
6.	Töredék, XIII. század. Mária Magdolna-templom	10,0	25,006	23,840	0,553
7.	Töredék, XIII. század. Domonkos-templom (?). Ltsz. 50.40.1	11,0	70,403	9,872	0,985
8.	Mérműtöredék, XIII. század. Domonkos-templom	10,0	25,025	23,201	0,553
9.	Konzol, 1300-as évek, Úri u. 41.	11,0	70,530	11,520	0,553
10—15.	Természetes mészkő darab, Várhegy északi része	2,0	10,012	5,0	0,553

Vajna György

NOTBERGUNGEN UND PLANGRABUNGEN DES HISTORISCHEN MUSEUMS VON BUDAPEST IM JAHRE 1960—1961

URZEIT

III. Bezirk. Békásmegyer. Kossuth Lajos Erholungsstrand. Auf den Gelände des Erholungsheimes der Radiotechnischen Fabrik führten wir vom 22. bis 31. August 1960 Rettungsgrabungen durch. 1959 kam nämlich ein bedeutendes Grab aus der Glockenbecherkultur zum Vorschein und davon südlich im Mai 1950 fanden sich mehrere urzeitliche Knochengeräte, ein Fischnetzgewicht und ein Giesstiegel. Im Block Nr. I fanden wir Scherben die wohl Reste eines frühbronzezeitlichen Gräberfeldes oder eines Siedlungsteiles sein mögen. Im Block Nr. II kam eine speicherförmige Vorratsgrube und ein Skelettgrab ohne Beigabenzum Vorschein.

Die annähernd runde Mündung der Vorratsgrube mit einem Durchmesser von 0,80 m liegt in einer Tiefe von 47 cm. Der 1,60 m tief gelegene und gleichfalls runde Boden ist auf 0,28 m eingeengt. Die Ausfüllung der Grube besteht aus gelbem, sandigem, mit wenig Humus gemischtem Ton. Aus der Grube brachten wir einige kleinere Rindmittelfussfragmente, und charakteristische Seitenfragmente aus dem D Abschnitt der La Tènezeit zum Vorschein. Sich eng an die nördliche Seite der Grubenwand schmiegend befand sich ein durchschnittlich 0,20 m breites, aus dem Ton der darüber liegenden Grubenwand gefertigtes Bänkchen. Vor dem Bänkchen zog sich eine Reihe aus aneinander gelegten Kalksteinen auf deren östlichen Seite ein vollständiges Hundeskelett nebst einigen Rindmittelfussknochen lag. Auf Grund der Form und des Fundmaterials der Grube lässt sich darauf schliessen, dass es sich, aller Wahrscheinlickheit nach, um eine Vorratsgrube aus dem Abschnitt D der La Tènezeit handelt, welche später als Hundegrab benutzt wurde. Das Bänkchen, die einreihige Steinschicht davor und das ordnungsmässig liegende vollständige Hundeskelett scheinen ein rituelles Gepräge zu verraten. Auf eine nachträgliche Verwendung verweist — insofern sie ursprünglich wirklich als Vorratsgrube gefertigt wurde — das Ausfüllungsmaterial der, durch eine Steinschicht in zwei stark abweichende Teile geteilten Grube.

Unmittelbar neben der Grube legten wir ein nach Osten gerichtetes beigabenloses Skelettgrab frei. Das Alter des Grabes konnte in Ermangelung von Fundmaterial nicht bestimmt werden. Auf Grund seiner Lage kann lediglich darauf geschlossen werden, dass wir einem Bestattungsdenkmal gegenüberstehen, welches mit der unweit gelegenen mittelalterlichen Ortschaft Budakalász, bzw. mit ihrer kleinen Kirche („Pusztakirche") in Verbindung gebracht werden kann.

III. Bezirk. Békásmegyer, Pünkösdfürdő. Am Gelände und in der Umgebung des Bades, der Erholungsheime der Wasserwerke sowie des Haupstädtischen Rates führten wir vom 6. Oktober bis 5. Dezember 1960 mit Unterbrechungen Rettungsgrabungen durch. Zur gleichen Zeit wurden Rettungsgrabungen auch im Abschnitt der Vöröshadseregstrasse gegenüber dem Erholungsheim der Landwirtschaftlichen Maschinenfabrik unternommen, die sich durch Legung von Ferngasröhren für notwendig erwiesen haben.

Verhältnismässig befriedigenderweise, konnten lediglich die bis 14—19. Oktober vorgenommenen Rettungsgrabungen durchgeführt werden. Hier, im Bereich eines etwa 110 m langen Grabens legten wir 9 Brandgräber frei. Zwei dieser Gräber erwiesen sich als solche aus der Glockenbecherkultur und 7 waren aus der frühen Urnengräberkultur. Das Gasröhrengraben dürfte, — wie es sich aus der Anordnung der Gräber folgern lässt — ein Gräberfeld von grösserer Ausdehnung durchschnitten haben. Von den keramischen Funden des Typs „Vál" sind eine menschenfussförmige Schüssel und zwei Urnen mit Bronzenagelverzierung erwähnenswert. Die Rettungsgrabung ergab, mit Ausnahme einer zwiebelköpfigen Nadel, kein Bronzematerial.

Sichtung der 12 Grubenteile die in den, im Laufe des Monats November, im Garten des Erholungsheimes der Wasserwerke gegrabenen Gasrohrenabschnitt fallen und Sortierung des Fundmaterials: Charakteristisches, zeitbestimmendes Material fanden wir in einer speicherförmigen Vorratsgrube vor, welche kennzeichnende Keramik aus dem D Abschnitt der La Tènezeit, ausserdem Strohlehmfragmente die auf geflochtene Hauswand hinweisen aber auch in grosser Menge Holzkohle enthielt. Bedeutsames Material lieferte der Grubenteil Nr. VIII, aus welchem wir tierköpfige sog. „Mondidol"-Fragmente heraushoben, die in Begleitung von vorwiegend kennzeichnender Keramik aus der Urnengräberkultur und von einigen Stücken aus der Bronzezeit lagen. Das wenige und im Grossteil atypische Fundmaterial der übrigen Gruber

stammte gleichfalls aus der Früheisenzeit (Hallstatt) und war mit solchem aus der Bronzezeit gemischt. Allein aus der Grube Nr. XI wurden Gefässscherben des Typs „Pécel" (Badener Kultur) herausgehoben.

Der, im Gelände des Erholungsheimes des Hauptstädtischen Rates gegrabene Gasrohrgrabenabschnitt bot Möglichkeit bloss zu einer groben Festlegung der erscheinenden Grubenteile. Das Fundmaterial bestand gleichfalls aus gemischt bronzezeitlichen und früheisenzeitlichen keramischem Material. Lediglich an einer Stelle fanden wir auf Scheiben gedrehte Gefässbruchstücke aus dem Abschnitt D der La Tènezeit vor.

Das rasche Grabenziehen am westlich der Vöröshadseregstrasse gelegenen Ackerfeld gestattete lediglich, dass wir den Eingrabungsfleck zahlreicher Gruben feststellen und das von den Arbeitern herausgeworfene Fundmaterial zusammensammeln konnten. Die Zusammensetzung des vorgefundenen Materials war im grossen und ganzen gleich dem des Siedlungsmaterials der Erholungsheime der Wasserwerke und des Stadtrates.

Hinsichtlich der Rettungsgrabungen ergab sich dieselbe Lage auf jenem Abschnitt des Gasröhrenleitung, die sich gegenüber Pünkösdfürdő hinzieht und aus welchem, insbesondere aus dem Teil der sich vor dem Eingang des Schauspielererholungsheimes erstreckt, spätneolithisches Material zum Vorschein kam. Dieser Siedlungsteil gehört aller Wahrscheinlichkeit nach, der bedeutenden steinzeitlichen Siedlung an, wo 1932 Tompa und Müller Ausgrabungen vorgenommen hatten.

Kennzeichnend für das reiche und mannigfaltige Material des im Gebiet des Erholungsheimes der Wasserwerke befindlichen Siedlungsteiles ist der nur in grossen Zügen lokalisierbare Fundmaterial aus der jüngeren Steinzeit, und frühen Bronzezeit den das Museum bei der Grabenerweiterung aus der herausgeschaufelten Erde gesammelt hat: Geschliffene Steinaxtfragmente, ein aus Geweih gefertigter Stiel, ein Reibstein, 24 St. pyramidenförmige Webstuhlbeschwerer, ein umfangreicher, durchbohrter Tonkegel und das Bruchstück einer „Fischbratschüssel".

III. Bezirk. Békásmegyer. Vöröshadseregstrasse. Auf der Westseite der Strasse, im Gelände gegenüber den Erholungsheimen der Landwirtschaftlichen Maschinenfabrik, des Zementindustriebetriebes und der Blechwarenfabrik wurden vom 15. September bis 17. November 1961 systematische Ausgrabungen durchgeführt. Der Zweck der Plangrabung auf diesem Gebiet war die systematische Freilegung des unter dem Strassenpflaster zum Vorschein gekommenen Gräberfeldes aus der Frühbronzezeit und Urnengräberkultur.

Die Ausgrabung brachte 37 Gräber zum Vorschein, derer 14 sich als bronzezeitliche, 23 als früheisenzeitliche erwiesen. Von den bronzezeitlichen Gräbern gelang es ein in Zonen verziertes, aus der frühen Glockenbecherkultur stammendes Grab freizulegen. Die übrigen Gräber enthielten die Keramik der darauf folgenden Periode dieser Kultur, mehr als einmal in Begleitung von Handgelenkschützerplatten. Der Inhalt der früheisenzeitlichen Gräber aus der Urnengräberkultur zeigt ein gewissermassen abweichendes Bild von den in den Fundorten von Békásmegyer bisher zum Vorschein gekommenen Keramik des Typs „Vál". Abermals fanden sich Gräber für deren Gefässmaterial die Verzierung mit Bronzenägeln und die Menschenfussform kennzeichnend sind. Die Bronzebeigaben (Knöpfe, Reifen, Anhänger, Nadeln) waren diesmal, im Verhältnis zum Material der Rettungsgrabungen des Jahres 1960, in grösserer Zahl vorhanden. Aus einem der Gräber hoben wir eine Bronzeschale mit Henkel und als Beigabe desselben Grabes einen goldenen Anhänger hervor. Als besonders beachtenswert kann angesehen werden, das aus Ton geformte Kleinfundmaterial von kultischen Charakter: mehrere mit Stiel versehene Speichenräder, mit plastischen, dornenförmigen Strahlen verzierte Scheiben, längliche Löffelformen u. a. Der Grossteil dieser Funde befand sich in einer einzigen grossen Urne. Derartiges und ähnliches Material war uns bisher nur als Einzelfund bekannt, so z. B. aus Velemszentvid und vom Sághegy (Ság-Berg).

XIV. Bezirk. Paskálgasse und Cinkota-Strasse. Die Rettungsgrabung auf dem seit langer Zeit bekannten Fundort von vornehmlich „Pécel"- (Badener) Kultur wurde der hügelabtragenden Arbeiten wegen notwendig. Im Forschungsgraben zeigte sich das Profil dreier Eingrabungen. Weiteres Fundmaterial war jedoch in denen nicht mehr zu finden.

Im Laufe des Monats Juli wurden von dieser Fundstelle neuerdings Scherben ins Museum eingeliefert. Da es gelang aus diesen Bruchstücken mehrere der „Pécel"- (Badener) Kultur angehörende grosse, mit Henkel versehene Schalen, einen Krug mit kannelierter Verzierung, einen grossen Topf zu restaurieren, nahmen wir auf dem noch erhaltenen Hügelteil eine preventive Rettungsgrabung vor. Der Bezeugung des stark gemischten Materials der zwei Blöcke nach, sind auf der ersten Siedlung von der „Pécel"- (Badener) Kultur späterhin bronzezeitliche Völker, sodann auch Kelten erschienen, und wie das Material des Blocks Nr. II beweist, haben sie ausser ihren charakteristischen Tongefässen aus dem D Abschnitt der La Tènezeit, auch das Denkmal einer ihrer Vorratsgruben zurückgelassen. Der in einer Tiefe von — 1,20 m befindliche Boden des Vorratsgrubenteiles von umgekehrter Pitosform hat einen Durchmesser von 1,36 m, der des 60 cm tief beobachteten runden Mundes ist gleich gross. Die grösste Breite in der Tiefe von 90 cm beträgt 1,45 m.

László Nagy

XV. Bezirk, Rákospalota. Kossuth Lajosgasse 15. Bei Kanalisationsarbeiten ist ein bronzeitliches (der Hügelgrabkultur angehörendes) Brandgrab ausgegraben worden. Zu authentifizierenden Ausgrabungen war keine Möglichkeit geboten.

XVII. Bezirk. Rákoskeresztur, Szárnygasse 5/b. Bei Erdarbeiten kamen bronzezeitliche Scherben und in die Hügelgrabkultur zu setzende Bronzesichel und Nadel zum Vorschein.

XVII. Bezirk. Am Grundstück Szárnygasse 7. Anlässlich der Fundierungsarbeiten des Zaunes fand man an der Seik Szárnygasse, 15 m entfernt von der Csaba-gasse ein Urnengrab aus der Bronzezeit (der Hügelgrabkultur angehörend).

Zu authentifizierenden Ausgrabungen war keine Möglichkeit geboten.

XXI. Bezirk. Rákóczi Ferencgasse 313. Bei Kanalgrabungen wurden zwei frühbronzezeitliche Urnengräber gefunden. Die Gräber gehören zum 1959 aufgedeckten frühbronzezeitlichen Gräberfeld am Gelände des Csepel-Budapest Zementindustriebetriebes.

XXI. Bezirk. Csepel-Háros. In Fortsetzung der Rettungsgrabungen des Jahres 1959 führten wir am Donauufer systematische Ausgrabungen durch. Auf einem Gebiet von 150 m² wurden 22 frühbronzezeitliche (der Glockenbecherkultur an gehörende) Gruben freigelegt. In einem Teil der Gruben beobachteten wir Feuerungsspuren. Wir sammelten in beträchtlicher Anzahl verzierte und unverzierte Keramik, Tierknochen (2 Hundeskelette), Mahlstein und Beinnadeln ein. Auf Grundlage der Ausgrabungen in Csepel lässt es sich feststellen, dass auf dem Geländeteil des Donauufers, in der Länge von etwa 300—400 m, eine ausgedehnte frühbronzezeitliche Siedlung gewesen sein mag.

XXI. Bezirk. Damjanichgasse 83. Bei der Ausgrabung des Kellers stiess man hier auf zwei Brandgräber. Die Urne und ihre Deckschüssel waren zerbrochen, der einhenkelige Napf ist unversehrt erhalten geblieben. Auf etwa 150—200 m nordwestlich von dieser Fundstelle, unter Nummer 10 der Kökényesgasse, sind vor Jahren, gleichfalls bei einer Kellerausgrabung urzeitliche Gefässe gefunden worden. An Ort und Stelle fanden wir nur das Bruchstück eines Gefässes aus der Glockenbecherkultur mit Streifenverzierung.

XXI. Bezirk. Auf dem Donauufer bei Csepel-Háros waren die Spuren von Wasser gestörten urzeitlichen Gruben zu beobachten. An Ort und Stelle machten wir kleinere Rettungsgrabungen in deren Verlauf wir 12 frühbronzezeitliche, (der Glockenbecherkultur angehörende) und 2 keltische (auf die La Tènezeit D zu setzende) Gruben freigelegt haben. Wir sammelten in beträchtlicher Anzahl keramisches Material, Knochenwerkzeuge und erstmalig freigelegtes Tierknochenmaterial aus dieser Periode der Frühbronzezeit.

XXI. Bezirk. Holländergasse 21. Bei Erdarbeiten kamen urzeitliche Gefäss-Scherben an die Oberfläche. Im Verlauf der Rettungsgrabung erschlossen wir eine 170×170 cm grosse Grube, aus der wir Scherbenmaterial von bronzezeitlichem Charakter (Glockenbecherkultur) und in grosser Menge Tierknochen bargen.

Rózsa Schreiber

RÖMERZEIT

III. Bezirk. Auf der Linie Békásmegyer—Vöröshadseregstrasse—Nánásistrasse—Pókgasse—Keledgasse—Pomázistrasse geleiteten Gasröhrenlegungsarbeiten beobachteten Fundstellen :

In der Pókgasse haben wir neben Mörtelmauerresten rote Wandmalereifragmente, ein korinthisches Säulenkapitel, einen quadratischen Steinunterbau, und Gefäss-Scherben gefunden.

Bei der Kreuzung der Pókgasse und der Szentendrestrasse kamen aus verschiedenen Schichten, unterhalb des heutigen Strassenkörpers Öllampen, gestempelte Sigillatafragmente, durchbrochener Bronzegürtelbeschlag, ein umfangreicher Topf, hexagonale Fussbodenziegel, ein dupondius Hadrians zum Vorschein.

Nahe zum Strassenkörper, in einer Tiefe von 2,5—3 m fanden wir einen Teil der römischen Strasse die sich auf diesem Abschnitt in die Richtung des Amphitheatrums wendet.

Auf der anderen Seite der Szentendrestrasse, nach Westen zu, kamen viele Gefässfragmente, vornehmlich Reibschüsseln zum Vorschein.

In der Höhe des westlichen Randes des Amphitheatrums wurde eine 2 m lange Mörtelwand entdeckt. Möglicherweise kann irgendwelche Verbindung zwischen der sich in der Nähe hinziehenden Stadtmauer und diesem Mauerteilstück (nach einwärts springende Bastei?) nachgewiesen werden. Im Grunde des Grabens lag auf einer bearbeiteten Kalksteinplatte eine kleine Steinsäule, daneben ein Alterstein, den Julius Marcellinus, Soldat der Leg. II. Adiutrix der Gottheit Sol errichtet hatte (Abb. 1). Dortselbst wurde auch der Kopf der aus Kalkstein gemeisselten Attis Statue vorgefunden. Teilstücke roter und grüner Wandmalerei, inschriftlicher Gefässuntersatz, ein schwarzes Schüsselbruchstück der Resatus-Art und zahlreiche Scherben kamen noch an dieser Stelle zutage.

Im Abschnitt der Keledgasse stiessen wir auf ein aus mehreren Räumen bestehendes Gebäude, das wir teilweise freizulegen vermochten. Das Mass der nördlichen Raum betrug 5×5,50 m, das südliche 4×5,50 m. Das Gebäude setzt sich sowohl in nördlicher wie auch in südlicher Richtung fort. Zwischen den Mauern kamen Münzen des Domitians, sestertii des Trajans, neben den aus der Zeit des Gordianus Pius und Trebonianus Gallus stammenden Prägungen aus Viminatium (nach 248) vor. Auch eine emaillierte Scheibe aus dem 2. Jahrhundert, Terra sigillata Schüsselchen (eines mit Namenstempel) und eine grosse Menge Hauskeramik, darunter auch unversehrte Stücke kamen zum Vorschein.

Westlich vom Gebäude befand sich eine Abfallgrube, aus der wir ausser den üblichen Scherben, den Teilstücken einer Reibschüssel, einer Öllampe auch das kleine Fragment eines in Pannonien seltenen Typs, eines sog. „schlangenfädigen Glasgefässchens" zu bergen vermochten.

Die nachfolgenden Mauerreste setzen sich im allgemeinen in Richtung N—S fort. Sie konnten bereits 30 cm unter der Oberfläche beobachtet werden und 10 cm weiter darunter war der Terrazzofussboden sichtbar. Es konnten mehrere Meter lange Abschnitte freigelegt werden. Wir gruben einen 4×4 m grossen Teil eines der Räume aus, und fanden am westlichen Teil die Reste eines — vermutlich — Schwellensteines, zwischen den Mauern kamen Stukkatur, rot gefärbte Wandmalereifragmente und Hauskeramiken zum Vorschein. Das hierauf folgende Mauerteilstück befand sich etwa 31 m weit. Unweit vom Mauerteil fanden die Arbeiter einen Votivaltarstein der von Valeria Cara zu Ehren des Silvanus errichtet wurde (Abb. 2).

Der nachfolgende Mauerrest befindet sich auf 16,40 m, mit dem die auf 4,60 m nach Westen beobachtete Mauerung in Zusammenhang gestanden haben dürfte. Beide Mauern wurden in Südrichtung in einer Länge von 5 m ausgegraben, eine Verzweigung oder Wendung wurde jedoch nicht beobachtet.

Eine weitere Mauer folgte in der Entfernung von 6,30 m von diesen, es liess sich indessen nicht feststellen ob sie mit den vorherigen in Zusammenhang war.

Die Oberfläche liegt von da an etwas tiefer, folglich kamen auch die Mauerreste aus einer grösseren, etwa 70 cm Tiefe hervor. Die Mauer, die sich 13—50 m westlich von der vorigen befand, war stärker, breiter ausgeführt als die bisherigen. Wir gruben sie bis 2 m Tiefe aus, beobachteten keine Verzweigung und fanden Scherben und einige abgewetzten Münzen.

Die zuletzt freigelegte Mauer lag 38,40 m weit von den vorherigen nach Westen. In dem etwa 5 m lang freigelegten Abschnitt war keine Verzweigung zu beobachten. Es kamen Terra sigillata und kleine Glasbruchstücke zum Vorschein. Westlich von obiger Stelle fanden die Arbeiter die Fragmente einer Kalksteinstatue, die einen nach rechts ausschreitenden, mit Mantel umhüllten und Hose, kurzer Tunik bekleideten Mann darstellt. Kopf und Unterschenkel waren abgebrochen (Abb. 3).

Ilona Sellye

III. Bezirk. Das Gebiet der Zivilstadt von Aquincum Basilica. Das zwischen der sich in W-O-Richtung hinziehenden Haupstrassenstrecke der Zivilstadt (D = decumanus) und der sich davon nach Norden abzweigenden A-bezeichneten Strassenlinie gelegene Gebäude wurde bereits 1884 von Károly Torma freigelegt. Die damaligen Ausgrabungen haben jedoch die einzelnen Perioden des Gebäudes nicht klargestellt. 1961 führten wir im südlichen Teil der Basilica, sowie im nördlichen Streifen Periodenforschungen durch. Über die Ergebnisse der Forschung haben wir auf den Seiten 52—54 dieses Bandes ausführlich Bericht erstattet. 1962. haben wir den nördlichen Teil der Basilica durchforscht, und es gelang uns *vier Perioden* abzusondern. Von diesen vertreten die zwei früheren Perioden den Zeitabschnitt dieses Gebietes vor dem Ausbau der Basilica. Die zwei späteren Perioden gehören bereits der Baugeschichte der Basilica an.

In der *ersten Periode* befand sich, unterhalb des Hofteiles der späteren Basilica, eine grössere in den gewachsenen Boden eingeschnittene Grube nordsüdlicher Richtung. Aus der Auffüllung kamen helle, ziegelfarbige, frühe kaiserzeitliche Krugfragmente zum Vorschein. Der ersten Periode gehört gleichfalls der nordwestlich in der Nachbarschaft der grossen Grube gelegene Feuerherd oder Hochofen, von dem wir einen aus flachen, in Ton gesetzten Steinen gebauten Rauchzugkanal zu freilegen vermochten.

In der *zweiten Periode* wurde oberhalb des südwestlichen Teiles der grossen Grube ein kleinerer Raum mit Fussbodenbelag aus Mörtel erbaut, und nördlich von der Grube hat man der Nordseite des Rauchzugkanals einen Brunnen gegraben. Abgesehen von den Brunnen der Industrieanlagen um die Zivilstadt, stellt dieser den zweiten römerzeitlichen Brunnen dar, der bisher im Stadtgebiet freigelegt wurde.[2] Der Brun-

nen stammt aus der Zeit (Anfang des 2. Jahrhunderts u. Z.) als das Wasserleitungsnetz der Zivilstadt noch nicht ausgebaut war (Abb. 4).

Beim Erbauen der Basilica *(dritte Periode)* wurde der Brunnen mit Steinen aufgefüllt. Darüber errichtete man ein Gebäude von 9 m Breite mit zumindest zwei Räumlichkeiten. Die östliche Schlussmauer des Gebäudes hat man teilweise auf den aufgegebenen Brunnen erbaut. Im südöstlichen Eckteil des Gebäudes stand ein 3×2 m grosser, viereckiger Sockel. Das Tor des Gebäudes ging nach Süden auf einen schmalen Durchgang der südlich von drei Räumen mit Lehmfussboden umrandet war. An der Südseite dieser Räume war ein grösserer, mit Steinplatten ausgelegter Hofraum angeschlossen. Von Süden war der Hof von einer durch einen nahezu 3 m breiten Gang getrennten Gruppe von Räumlichkeiten begrenzt. Auf der Westseite des Ganges zog sich, ganz bis zur Linie der A-Gasse, eine aus je einem Trakt bestehende Reihe von Räumlichtkeiten. Das südliche Zimmer dessen hat bereits Torma freigelegt. Auf der Ostseite des Ganges befinden sich Räume mit Terrazzofussbodenbelag. Von Norden kam aus dem Fussboden des zweiten Raumes ein kleinerer, geschlossener, durch eine Hadrianus Münze datierter Fund zum Vorschein. Hinter dem Raum mit Terrazzofussboden folgten nach Osten zu eine Zimmerflucht mit Lehmfussboden.

In der *vierten Periode* wurde das Hofniveau um 25—30 cm gehoben und mit grösseren Steinplatten bedeckt. Die südlichen Räumlichkeitsreihen wurden abgetragen, ihre Fläche planiert, und darauf auf den Hof gehende, grössere Raumeinheiten errichtet. Zu dieser Zeit, um die Wende der 2. und 3. Jahrhunderten wurde auf den alten Grundrissen die dicke Mauer erbaut, die sich in der nordsüdlichen Hauptachse der Basilica hinzieht, die wie es sich erwies dem Hof zu mit einem reich gegliederten Pfeilersockel schliesst. Der mit Steinplatten bedeckte Hof war von Osten her von einer Zimmerflucht mit Lehmboden begleitet.

Taberna in der C-Gasse. Die Kaufladenreihe welche die Westseite der Strassenlinie die vom südlichen Haupttor der Zivilstadt nach Norden zu verläuft, umrandet, ist — wie bekannt — bereits von Bálint Kuzsinszky freigelegt worden.[3] In den südlichen Ladenräumen führte in den dreissiger Jahren Lajos Nagy authentifizierende Ausgrabungen durch. Bei dieser Gelegenheit kam aus dem Fussboden des von Süden gezählten dritten Ladenraumes der geschlossene Sigillaten—Fundkomplex aus der Traianus—Hadrianus-Zeit zum Vorschein.[4] Die der Denkmalwiederherstellung vorangehende Angabensammlung erforderte, dass zumindest ein Ladenraum neuerdings freigelegt werde. Die Wahl fiel auf den von Süden gerechneten 3. Ladenraum wo verhältnismässig wenig Erde bewegt werden musste.

In der Taberna fanden wir drei Fussbodenniveaus vor. Der oberste Mörtelfussboden war stark durchgebrannt und von dickem Gebäudeschutt bedeckt. Der Mörtelfussboden lag auf einer 45—50 cm dicken Auffüllung, auf deren Grund sich ein Terrazzofussboden dahinzog. Von dem aus der Auffüllung zum Vorschein gekommenen, aus winzigen Stücken bestehenden Fundmaterial verdienen die Lezouxer und Rheinzaberner Sigillata, sowie die Fragmente eines raetischen Bechers Erwähnung. Der oberste Mörtelfussboden ist, wie es die kleinen Funde bezeugen, in den letzten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts angefertigt worden. Der vorerwähnte Terrazzofussboden stammt vermutlich aus der Zeit Hadrianus.

Tibor Nagy

III. Bezirk, Szentendre-strasse 91. Im Garten dieses Hauses wurde am 17. April 1961 beim Grabenziehen eine, sich in ostwestlicher Richtung hinziehende römerzeitliche Mauer gefunden. Im Laufe der Rettungsgrabung legten wir sie in einer Länge von 3,65 m frei, doch ihre Spur setzte sich nach Westen zu weiter fort.

III. Bezirk. Meggyfagasse. 1961. setzten wir die Freilegung der in den vergangenen Jahren entdeckten Gebäudegruppe mit Mosaikfussboden weiter fort. Den Grundriss und die drei Bauperioden des Gebäudes Nr. I haben wir grösstenteils klargelegt. Im Östlichen Flügel kam nach Freilegung eines neueren Raumes, die östliche Schlussmauer zum Vorschein. Nach Südosten zeigt sich ein weiterer, mit Heizkanal und Terrazzofussboden versehener Raum. Im Westflügel fanden wir von neuem Reste eines Heizkanals und Terrazzofussbodens. Am Rande des Gebäudes zieht sich ein nach NNW zu abfallender, ausgemauerter und mit Steinplatten bedeckter Kanal. Unmittelbar daneben haben wir ein kleines viereckiges, aus einem Raum bestehendes Gebäude ausgegraben. Weiter nach Westen zieht sich eine sich nicht abzweigende Mauer, die vermutlich ein Zaun gewesen sein dürfte. Im Laufe der Ausgrabungen legten wir sechs gestörte Gräber frei. Das Fundmaterial besteht überdies aus einer grossen Menge Keramik aus dem 2. und 3. Jahrhundert und Glasgefässcherben von Glasgefässe.

István Wellner

III. Bezirk. Im Garten des Hauses Szélgasse Nr. 33. wurden Mauerreste und Terrazzofussboden gefunden. Die Mauer zog sich in nordsüdlicher Richtung hin. Vermutlich stehen wir im Bereich der Canabae Räumlichkeitsresten eines Wohngebäudes gegenüber.

Györgyi Parragi

III. Bezirk. An der Ecke Berendgasse und Vedergasse kam zwischen Februar—März 1960 bei einem Wohnhausbau der Rest eines Gebäudes mit Apsidenabschluss und Terrazzofussboden zum Vorschein. Seine Länge betrug etwa 8 m, die Breite etwa 5,5, m. Es bestand aus einem einzigen Raum. Möglicherweise war es eine altchristliche Kapelle. Der Eingang befand sich am westlichen Ende der Nordmauer.

Auf der an der Vedergasse gelegenen Seite des Grundstückes kam ein mit tegulae ausgelegtes Grab zum Vorschein. Neben dem ausgestreckten Skelett, in einem terra sigillata Schüsselchen befand sich eine versilberte Fibula.

Westlich von dem mit Apsis vershenen Bau fanden wir einen römerzeitlichen Brunnen mit Fassauskleidung. Von dem Fass, das aus 23 Dauben zusammengestellt war, blieb nur das untere Viertel, so weit das Wasser reichte, erhalten.

III. Bezirk. In der Berendgasse kam bei der Fundierung des Gebäudes 2/VI ein römerzeitlicher Bau von 2,90×2,90 Lichtweite zum Vorschein. Die ungewöhnlich starke Mauer war 1,10 m dick und auf Pfählen fundiert. Wahrscheinlich war es ein Wachturm. In der Nähe zog sich ein nordwestlich-südöstlich verlaufender, mehrfach erneuerter römerzeitlicher Strassenkörper.

III. Bezirk. Am Gelände der Gaswerke in Óbuda kamen während Erdarbeiten zwei römerzeitliche Gräber, und nicht mit diesen zusammenhängend ein irdener Krug und zwei Glasbalsamarien zum Vorschein. Das erste Grab war aus tegulae zusammengesetzt. Auf der Hand des ausgestreckten Skeletts lagen zwei aus Kupferdraht verfertigte Ringe, daneben befand sich eine Septimius Severus Münze. Das zweite Grab mit einer Kleinbronzebeigabe, war gestört.

III. Bezirk. Auf dem südlichen Teil des Miklós-platzes kam bei der Gasröhrenlegung eine, sich in etwa ostwestlicher Richtung erstreckende Mauer, zum Vorschein, die nördlich abzweigte. Daneben befanden sich wenige Keramik- und Wandmalereifragmente. *István Wellner*

XI. Bezirk. Albertfalva

Canabae. Die dem Fabriksbau vorangehende archäologische Freilegung setzten wir auf der Westseite der vom Lager sich Norden zu hinziehenden Limesstrasse fort.[5] Das durchforschte Gebiet erstreckt sich in der östlichen Nachbarschaft des im Jahre 1960 freigelegten Gebietstreifens. Unter der derzeitigen Oberfläche fanden wir in einer Tiefe von 45—50 cm die stark zerfallenen Reste eines Steingebäudes aus dem 2. Jahrhundert. Der südliche Teil des Steingebäudes ist auf die eingeebnete Auffüllung einer Eingrabung aus der späten Flavierzeit erbaut worden. Im untersten Schicht der oben erwähnten Grube fanden wir die Seitenfragmente einer Dominitianzeitlichen Sigillataschüssel und eines dünnwandigen Gefässes von gelblicher Farbe. In der südwestlichen Nachbarschaft des Steingebäudes befand sich ein Brunnen, auf dessen Grund sich im Niveau von 5 m eine aus grosskörnigen Donaukieseln bestehende Schicht zog. Aus der Auffüllung des Brunnens kam ein gut erhaltenes Beil (securis), und aus dem Grund kamen Teilstücke einer glasierten, grauen Schüssel zum Vorschein. Der Brunnen ist im 2. Jahrhundert entstanden. Von Osten her schloss sich dem Brunnen ein breiter, flacher Trog an, der gleichzeitig zur Wasserableitung diente. Aus der Auffüllung kamen zahlreiche Gefässfragmente, Tierknochen hervor.

Östlich, in der Nähe des Gebäudes lag ein viereckiger Keller mit abgerundeten Ecken. Seine Planierung lass sich auf das letzte Drittel des 2. Jahrhunderts setzen, die Auffüllung war ungemein reich an Keramikfunden.

Lager. 1962. nahmen wir in der Nähe des Prätoriums, auf einer Süden zu gelegenen 17×20 m² grossen Fläche, Forschungen vor. Die südliche gleichwie die nördliche Seite des Kommandantengebäudes ist von einer aus der via principalis abzweigenden 5 m breiten Schotterstrasse gesäumt. Auf der Südseite der Strasse stiessen wir auf Reste eines grösseren Wohngebäudes. Dem Prätorium zu schloss es sich mit einer niederen Brustwehrmauer ab. Dahinter befand sich ein langer, gangartiger Trakt aus dem sich kleinere, viereckige Räume öffneten (Abb. 5). Im Westflügel des Gebäudes fanden wir (in Albertfalva erstmalig) eine sehr gut erhaltene Hypocaustum—Einrichtung. Laut den bisheringen Angaben war das Steingebäude vom Anfang des 2. Jahrhunderts bis zum 3. Jahrhundert in Gebrauch. Innerhalb des Gebäudes lassen sich drei Perioden absondern.

Tibor Nagy

XII. Bezirk, Kiss János altábornagy-Gasse 31—33.

Die Ausgrabung gelegentlich der Bauerbeiten brachte Oktober 1961 einen Sarkophag zum Vorschein. Inschrift oder Skulptur waren nicht am Sarkophag vorhanden. Beide Längsseitenplatten waren entzweigebrochen. Beigaben: von den Bronzebeschlägen eines Holzkästchens nur der dem Öffnen und Schliessen dienender Teil, die Fragmente der Seitenplatten von kreisrunder Verzierung — bei diesen sind auch die Holzteile erhalten geblieben — tierköpfiger Handgriff, bronzener Schlüsselring. Ferner einflammige,

gestempelte Öllampe, rechteckige Reibausrüstung, kleiner gekerbter Bronzering, fein ausgearbeitetes, mit aufgetragenen Kreisreihen verziertes Tongefass, Fragmente eines flaschenförmigen Glasgefässes und eines ähnlichen Gefässes, späte Bronzemünze mit unlesbarer Inschrift. Überdies lag verstreut in der Erde eine grosse Menge von schwarzfarbigen in der Mitte gegliederten Glasperlen.

Ilona Sellye

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

XI. Fehérváristrasse 149—155.

Bei der Fundierung eines Schulgebäudes wurden Skelettgräber zutage gefördert. Im Laufe unserer Rettungsgrabungen haben wir 12 — zum Teil gestörte — früh awarenzeitliche (Anfang des 7. Jahrhunderts) Skelettgräber geborgen.

R. Schreiber

XX. Bezirk. Klauzálgasse 42. Bei der Kanalgrabung wurde ein awarenzeitliches Grab an die Oberfläche gebracht mit folgenden Funden: Knochendeckplatten eines Bogens, Bruchstück eines Eisenmessers und die, vermutlich zu einem Holzeimer gehörenden Bronzestreifenfragmente.

Veronika G. Csánk

MITTELALTER

I. Bezirk, Dárdagasse. Im Jahre 1958 kamen bei den Arbeiten der Röhrenlegung, in der Westseite der Gasse, unter dem heutigen Strassenflaster, die Spuren eines früheren, mit grossen Steinen gefplasterten Strassenniveaus zum Vorschein. 1961, bei der Wiederherstellung des Strassenpflasters, kam auch die Erforschung des östlichen Gassenteiles an die Reihe. Die Fortsetzung der Strassenpflasters war auch hier zu finden (Abb. 6). Die Zeit der Strasse ist durch ihr Verhältnis zu der eingemauerten, türkenzeitlichen Tür bestimmt, die sich in der auf die Dárdagasse blickenden Fassade des Hauses Urigasse 41 befindet. Das Pflaster liegt nämlich höher als der Sockel des Türrahmens, kann also nur aus einer späteren Zeit herrühren als dieser (Abb. 7). Die Art der Pflasterung stimmt mit der Strassenniveaustruktur von der auf den Fortuna—Durchgang blickenden Fassade des Hauses Fortunagasse 4, die gleichfalls auf das 18. Jahrhundert datiert werden kann, überein.

Emese Nagy

I. Bezirk, Hess András-Platz 3. Im Laufe der Wiederherstellung des Gebäudes im Jahre 1962, legten wir in dem auf die Fortunagasse blickenden Eckraum des Geschosses, die Nordseite der Steineinrahmung einer mittelalterlichen Fensteröffnung frei. Neben dieser wurde in gleicher Anordnung eine senkrechte Steinreihe sichtbar. Letztere ist die Innenseite des südlichen Randes der — von dem Architekten Tamás Dragonits bereits früher freigelegten — frühgotischen Öffnungseinrahmung, und die daneben zum Vorschein gekommene Zarge ist der Rest des südlichen „Nachbars" des in unversehrtem Zustand zutage gebrachten gotischen Fensters. Folglich bildeten am Stockwerk der auf die Fortunagasse blickenden Fassade des Gebäudes die zwei, eng nebeneinander gebauten Fenster von gleicher Form und gleichem Ausmass eine verbundene Öffnungsreihe, wie wir es bereits früher, auf Grund des Brustgesimses vorausgesetzt haben, das um ein gutes über die südliche Zarge des im Jahre 1959 freigelegten Fensterrestes hinausläuft.

Erzsébet Lócsy

I. Bezirk, Országházgasse 5. Auf der südlichen und östlichen Hoffassade zeigten sich unterhalb des Verputzes Spuren neuzeitlicher Ziegelbögen. Im Hof kamen mittelalterliche Teilstücke nicht zum Vorschein.

Emese Nagy

I. Bezirk, Országházgasse 24. Der Ursprung des Gebäudes geht auf das 14. Jahrhundert zurück — seine heutige Form erhielt es durch die im Barock- und Zopfstil ausgeführten Umbauten. 1961 führten wir eine lediglich auf den Nordflügel beschrankte baugeschichtliche Forschung durch. Vom Hof des Nachbarhauses her war bereits früher die nordsüdliche, mittelalterliche Grenzmauer des Gebäudes sichtbar, dessen erhalten gebliebene Eckarmierung sich über die Höhe des Dachkammes des benachbarten Stöckigen Hauses erhebt (Abb. 8). Im Laufe der Forschung wurde auf der Hoffassade des Nordflügels die ganz bis zur Dachlinie verlaufende, südliche Eckarmierung der Mauer freigelegt. Die Mauer, welche die beiderseitige Steinumfassung verband (Abb. 9a—b), wurde zwar im Laufe der neueren Bauten (Erweiterung) abgetragen, doch ist der Mauerrest im heutigen Bodenraum durchwegs erkennbar (Abb. 10). Ebenfalls im Bodenraum erschlossen wir in der nördlichen Grenzmauer des Gebäudes drei schmale, schiess-

schartenartige Fenster bzw. ihre Reste. In derselben Mauer, die der neueren Bauten wegen nur in Bruchteilen erhalten blieb, ist — auf 4,80 m vom Niveau — der Schaft einer Balkenträgerkonsole — d.h. die Spuren der mittelalterlichen Stockwerkteilung sichtbar. Die freigelegten Fenster sind also sicherlich die nach Norden blickenden Öffnungen des zweiten Stockes des mittelalterlichen Wohnhauses, welche nach Erbauung des Stockwerks des Nachbarhauses (15. Jahrhundert) vermauert wurden (Abb. 11 a—b).

Erzsébet Lócsy

Táncsics Mihály-Gasse 21—23. Die Grenzen der Häuser Nr. 21—23 dar heutigen Táncsics Mihály-Gasse sind mit den mittelalterlichen Grundstückgrenzen nicht gleich. Laut der Markierung der Haüyschen Karte standen auf dem heutigen Grundstück drei und ein halb mittelalterliche Häuser. Die, vor der Fassade durchgeführten Forschungen haben auch in der Tiefe der Grundierung die mittelalterliche Grundstückverteilung nicht nachgewiesen. Dem Fassadenmauergrund schlossen sich von der Gasse her mehrere, grösstenteils späte Mauerreste an. Unter diesen schien nur ein sehr dicker, nahezu 2 m dicker Mauerrest ein mittelalterlicher zu sein, desser Stelle im grossen und ganzen mit der Grenzlinie der auf der Haüyschen Karte bezeichneten Häuser Nr. 263 und 264 übereinstimmte, wo die Karte eine jenseits der Gasse führende Brücke bezeichnet. Im Hof des Hauses Nr. 23, in dem senkrecht auf die Fassade des Gebäudes gezogenen Graben fanden wir in einer Tiefe von 53 und 130 cm, zwei neuzeitliches, in 180 cm Tiefe ein spätmittelalterliches, mit grösseren Katzenköpfen ausgelegtes Niveau. In einer Tiefe von 210 cm kamen die Reste eines abgetretenen Niveaus mit kleinen Steinen zum Vorschein, unter welchem Keramik aus dem 13. Jahrhundert hervorkam. Auf dem zum Gebäude näher gelegenen Abschnitt sind die Schichten durch neuere Bauten vollständig aufgewühlt worden, das Verhältnis der Niveaus zum Gebäude ist deshalb unbekannt.

Emese Nagy

I. Bezirk, Tóth Árpád-Promenade. Im Laufe der Erdarbeiten vermochten wir die Reste mehrerer mittelalterlicher Wohnhäuser zu bestimmen (Abb. 12). Es kam ein Fundmaterial aus dem 13—18. Jahrhundert zum Vorschein. Bei den in den Monaten Mai[9] und Juni des Jahres 1960 durchgeführten Rettungsgrabungen gelang es einen Teil eines mittelalterlichen Gebäudes und dessen Niveaus klarzustellen.

Wir legten zwei Räume des Gebäudes frei (Abb. 13), in dem kleineren Raum führte eine nach Osten angelegte Tür mit abgeschrägter Einrahmung (Abb. 14). Obgleich der Fussboden des in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts erbauten Raumes nicht erhalten blieb, konnte er doch auf Grund der Schwellenhöhe auf 260 cm unterhalb des heutigen Niveaus festgestellt werden. In den Raum wurde später eine an ein Tonnengewölbe aus Ziegeln gestützte Treppe gebaut. Für den späteren Bau der Treppe spricht der sich hinter der Ziegelmauer des Trepbaus fortsetzenden äusserer Verputz, ferner der vor die westliche Schlussmauer des Raumes gezogene Ziegelmantel. Die in das Treppenhaus führende Tür kommt in die nördliche Scheidewand des Raumes. Auch diese Tür verblieb auf ihrer ursprünglichen Stellen. Ihre Profilierung ist eine einfache Schrägung. Die abgeschrägte Seite ist nach innen gekehrt, was darauf hinweist, dass dem geschnitzter Rürrahmen sekundär verwendet wurde. Auch diese Tatsache bezeugt den späteren Bau der Treppe. Die Treppe geht von einem grösseren mittelalterlichen Raum aus, der nur zum Teil zur Freilegung gelangte. Innerhalb der westlichen Wand des Raumes befindet sich ein rotgefärbter Terrazzoverputz, was bei den bisherigen Wohnhäusern der Burg völlig unbekannt war.

Zum Abbruch des Gebäudes kam es, auf Grund des Fundmaterials, im 17. Jahrhundert. Auf der Karte[10] die Ofen im Jahre 1784 darstellt findet sich bereits ein dem heutigen entsprechendes Basteisystem, was gleichfalls der Tatsache entspricht, dass das Gebiet im 18. Jahrhundert planiert, und dass bei der Ausbildung der Fassaden von den mittelalterlichen abgewichen wurde. Aus dem freigelegten Gebäude kam ein mannigfaltiges Fundmaterial zum Vorschein: Hauskeramik aus dem 13. Jahrhundert, österreichische Töpfe aus dem 13. Jahrhundert, bemaltes Weissgeschirr, glasierte Gefässe aus dem 15—16. Jahrhundert, Loschitzer und sonstige Zierkeramik aus dem 15. Jahrhundert, türkisches und chinesisches Porzellan aus dem 16—17. Jahrhundert und ein inschüftliches Steinfragment (Abb. 17—19). Bei den neueren Erdarbeiten wurden gleiches Fundmaterial zutage gebracht und die Schlusswand bzw. Scheidewand zahlreicher mittelalterlicher Gebäude beobachtet.

Tóth Árpád-Promenade 6. Auf der Nordgrenze zeigte sich im Graben eine 60 cm breite Steinmauer von ostwestlicher Richtung. Das aus dem Graben südlich von der Wand zutage gekommene Fundmaterial waren Bruchstücke eines österreichischen Graphitgefässes aus dem 14. Jahrhundert.

Tóth Árpád-Promenade 7. Aus der Ausfüllschicht kamen die Bruchstücke einer abgeschragten Öffnungseinrahmung zum Vorschein.

An der Grenze der Tóth Árpád-Promenade 7 und 8 zieht sich eine Steinmauer von nordsüdlicher Richtung. In der Mittelachse der Fassade des Hauses Nr. 8, am Grund des Grabens (in einer Tiefe von 150 cm) befand sich ein Keller oder eine Steinplatte, die eine Schacht abschloss.

Um die Mitte der Fassade des Hauses *Tóth Árpád-Promenade Nr. 10* und im westlichen Schnitt des Graben abschnittes vor dem Haus Nr. 11 ist in 2 bzw. 3 m Länge eine Steinmauer von Nord-Süd-Richtung erkennbar.

Vor der Tóth Árpád-Promenade Nr. 12 befindet sich eine mit dichtem Gebäudeschutt bedeckte Schicht, die sich dem Haus Nr. 11 zu verdünnt. Mittelalterliche Mauerziegel, eiserne Kanonenkugel aus 1686, türkisches und chinesisches Porzellan kamen aus ihr zum Vorschein.

Vor der Tóth Árpád-Promenade 14 zieht sich im westlichen Teil des Grabens ein Mauerteilstück von Nord-Süd-Richtung. Um die Mauer befindet sich eine Auffüllung von dichtem Gebäudeschutt.

Vor dem Gebäude Nr. 15, im östlichen Teil des Grabens war auf einem 3 m Langen Abschnitt eine Steinmauer sichtbar.

In dem Grabensystem vor dem Gebäude Nr. 16 zeigt sich in der westlichen Grabenwand eine Steinmauer von nordsüdlicher Richtung, die in einer Tiefe von 60 cm unter dem heutigen Niveau beginnet.

An der Grenze der Tóth Árpád-Promenade 24 und 25, im westlichen Teil des Grabens zeigte sich eine Mauer. Im östlichen Teil des Grabens ist eine Mauer von östlich-westlicher Richtung sichtbar, deren Ziegeltonnengewölbe bis zur Schulterhöhe erhalten geblieben ist. Aus der Auffüllungsschicht kam ein, auf die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts zu setzendes Fragment einer Öffnungseinrahmung von graphischer Profilierung zum Vorschein.

In der Sektion vor den Häusern 28, 29 und 30 der Tóth Árpád-Promenade fanden wir auf 6 und 8 m langen Abschnitten mittelalterliche Mauern von OW- und N-S-Richtung.

In dem Grabenabschnitt vor der Tóth Árpád-Promenade 31 beobachteten wir in der westlichen Grabenwand eine 5 m lange Steinmauer.

Am nördlichen Ende der Tóth Árpád-Promenade 36, im östlichen Teil des Grabens zeigte sich eine 3 m lange Mauer nordsüdlicher Richtung.

Am südlichen Ende der Tóth Árpád-Promenade 40, bei der Einmündung der vom Kapisztrán-Platz her führenden Gasse, sind die Gräben auf einem 3 m langen Abschnitt in eine mit Mörtel beworfene Steinmauer eingeschnitten worden, deren oberste Linie 30 cm tief unter dem heutigen Niveau lag.

Unsere, im Laufe der Erdarbeiten, gewonnenen Beobachtungen lassen sich im folgenden zusammenfassen: Der mittelalterliche Einbau des Gebietes kann, als bewiesen betrachtet werden. Die Häuserreihe vom Ende 14—15. Jahrhundert stellt zum Teil ein Teilstück des Befestigungssystems dar. Das Niveau von diesen Periode liegt in etwa 2,50 bis 3 m Tiefe unter dem heutigen. Die mittelalterliche Hauserreihe und das Befestigungssystem gingen 1686 zugrunde. Zur Enttrümmerung und einheitlicher Regelung des Gebietes kam es in Anfang des 18. Jahrhunderts.

Herta V. Bertalan

I. Bezirk, Tóth Árpád-Promenade 27. Bei der Legung von Kanalröhren stiess man im Grabenabschnitt vor der Tóth Árpád-Promenade 27 auf die Reste eines mittelalterlichen Gebäudes. Zur Aufklärung der Zusammenhänge der, auf die Basteiwand senkrecht stehenden Mauern, führten wir Freilegungen von geringerem Ausmass auf dem erwähnten Gebiet durch. Die zum Vorschein gekommenen Mauern von O-W-Richtung erwiesen sich als die Zwischenmauern des hier stehenden spätgotischen Wohnhauses. Die Westfassade des Gebäudes bildete ursprünglich die Basteimauer selbst. Der erschlossene Teil der westlichen Fassadenmauer verlief nur teilweise in der Richtung der Basteimauer, wich von der sodann in südlicher Richtung immer mehr nach Osten ab. Aus der Auffüllung zwischen den zwei Basteimauern kam Keramik aus dem 18. und 19. Jahrhundert hervor. Auf Grundlage des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials wurde die gegenwärtige äussere Basteimauer im 18. Jahrhundert erbaut. Dies bestätigt auch der Kupferstich von Fontana aus 1686, der ein Teilstück des Wohnhauses und des Basteiabschnittes darstellt, auf welchem lediglich die Fassadenmauer des noch völlig unversehrten Wohngebäudes sichtbar ist. Auf dem Situationsplan von Haüy welche die Burg darstellt, ist die westliche Schlusswand das in Frage stehenden Gebäudes identisch mit der Basteimauer selbst, beziehungsweise reicht ihr nördliches Ende bereits in die „Savanyúleves" Bastei hinüber. Da die heute sichtbare Basteimauer auf den zur Zeit der Rückeroberung von Buda im 17. Jahrhundert verfertigten Zeichnungen nicht vorkommt, ist sie zweifelsohne im Laufe

der späterhin, und aller Wahrscheinlichkeit nach im 18. Jahrhundert durchgeführten Befestigungsarbeiten erbaut worden. Beim Bau der obenerwähnten äusseren Basteimauer sind auch die nach Westen blickenden, mit Steineinrahmung versehenen schiesschartenartigen Fensteröffnungen vermauert worden. Dies bekräftigt auch die bei der Freilegung zum Vorschein gekommene vermauerte Fensteröffnung. *Győző Gerő*

I. Bezirk, Kapisztrán-Platz—Petermann biró-Gasse—Bécsikapu-Platz (Várfok-Gasse)—Disz-Platz. Im Laufe der Erneuerung des Kanalnetzes der Burg kam es zur Legung von mehreren neuen Verbindungskanalabschnitten. Anlässlich dieser Arbeiten vermochten wir wertvolle archäologische Beobachtungen auf dem obigen Gebiet zu machen.

Auf dem zwischen der Uri-gasse 41 und 51 befindlichen Teil des Kanals wurde in einer Tiefe von 80—90 cm eine kiesbestreute Strasse durchgeschnitten. Die Strasse war 8—15 cm dick.

Kapisztrán-Platz. Der Kanalgraben verlief auf der südlichen Seite des Platzes und durchschnitt den Platz in ostwestlicher Richtung. Im Laufe der Arbeiten beobachteten wir im Graben eine, gleichfalls in ostwestlicher Richtung laufende, mittelalterliche Strasse, die über einem braunem Waldhumus bzw. auf der Felsenoberfläche führte. Neben der Welligen Felsenoberfläche beobachteten wir längliche, nordsüdliche Felseneinschnitte, die mit mittelalterlichem Material aufgefüllt waren (13—14. Jahrhundert). Die Felsenfläche hebt sich auch in nördlicher Richtung der nordwestlichen Ecke des Platzes zu an. In der Auffüllung kamen ausser der Keramik und den architektonischen Fragmenten auch zahlreiche Tierknochen zum Vorschein.

Im mittleren Abschnitt des Grabens befand sich eine neuzeitliche (aus Barockziegeln) errichtete, schachtartige, kreisförmige Lüftung (?). Die Lüftung führte nicht auf die gegenwärtige Oberfläche hinaus und war mit Gebäudeschutt aufgefüllt. Von dieser nach Westen zu, zeigte sich ein, durch türkisches Material datierbarer brandiger, rauchiger Fleck (Abb. 20). Von der Lüftung nach Osten, kamen aus der Auffüllung einer Fessenhöhle Fragmente eines bemalten Gefässes, glasierter Töpfe aus dem 14—16. Jahrhundert und einer chinesischen Porzellanschale aus dem 17. Jahrhundert zum Vorschein.

Petermann biró-Gasse. In dem, sich in der Mitte des Strassenkörpers in ostwestlicher Richtung hinziehenden Grabens zeigte sich unter der heutigen Oberfläche, ein sich dem Bécsi-kapu-Platz zu ansteigendes Felsenniveau. Auf der Höhenlinie des Felsens beobachteten wir eine, in Lehm eingebettete, mittelalterliche Strasse, die sich vermutlich der auf dem Kapisztrán-Platz beobachteten Strasse von gleichem Charakter anschloss (Abb. 21—24).

Unter der Strasse in den Felsenhöhlen fanden wir ungarisches und in 40% österreichisches Hauskeramikmaterial aus dem 13. Jahrhundert, in Begleitung von vielen Knochen und wenig Gebäudeschutt (Mauerziegel, Mörtelstücke, Strohlehm).

Bécsikapu-Platz. Nördlich von der Einmündung des Kanalabschnittes in die Sziklai S.-Gasse fand sich eine Steinmauer von ostwestlicher Richtung (die Oberfläche lag 30 cm unter der alten Oberfläche) und im östlichen Schnitt des Grabens eine andere, die in nordsüdlicher Richtung verlief. Aus dem zwischen den Mauern liegendem Abschnitt wurden Fussbodenziegeln aus dem 14. Jahrhundert und schmale, mittelalterliche Mauerziegeln herausgeholt. Bei dem, gegenüber der Einmündung der Szabó I-Gasse liegendem Abschnitt zieht sich bis zu einer Tiefe von 120—150 cm eine Kulturschicht mit türkischem und mittelalterlichem Material.

Disz-Platz. In dem nach Osten vom Fehérvári-Tor liegenden Grabenabschnitt zog sich ein barockes Ziegelgewölbe, das den Graben in nordsüdlicher Richtung durchschnitt (Kanal).

In dem Grabenabschnitt vor dem Huszár Denkmal ziecht sich, in einer Tiefe von etwa 3 M, noch eine Kulturschicht hin. Im Material kamen mehrere Keramiken zum Vorschein: Ein Bruchstück aus Lostiz mit Maulbeerenverzierung und ein mit Tierfiguren verziertes — salzglasiertes kleines Gefäss, gestempelter Rand- und Henkelteilstück eines österreichischen Gefässes, ein aussenglasiertes Gefäss aus dem 15. Jahrhundert (Abb. 25—26).

I. Bezirk, Uri-Gasse. Im Laufe der Erneuerung des Wasserröhrennetzwerkes wurde in der Burg, zwischen dem Disz-Platz und dem Kapisztrán-Platz ein Graben gezogen. Im Graben, der sich durch ein unberührtes Gebiet dahinzog, konnten wir an mehreren Stellen einen geschotterten Weg feststellen. Der Weg verlief der Richtung der heutigen Uri-Gasse entsprechend, und darüber fanden wir reiches keramisches Material aus dem 13. Jahrhundert. Die geschotterte Strasse muss als die früheste gepflasterte Strasse der Siedlung angesehen werden, und es lässt sich voraussetzen, dass sie vom Ende des 13. Jahrhundert-Anfang des 14. Jahrhunderts an, das ganze Mittelalter hindurch gebraucht worden war. *Herta V. Bertalan*

I. Bezirk, Burgabhang unterhalb der Dominikaner-kirche (unterhalb der Julianstatue). Auf dem Burgabhang unterhalb der Dominikanerkirche und des Klosters setzen wir auch im Jahre 1960 die begonnenen Rettungsgrabungen fort. Im Laufe dieser gelang es den Grundriss jenes umfangreichen Gebäudes zu bestimmen, dessen südliche Schlussmauerreste wir bereits im vorigen Jahr gefunden hatten. Das westliche Ende des sich im grossen in ostwestlicher Richtung erstreckenden Gebäudes lehnt sich an die natürliche Felsenmauer an. Auf dem Teil, der sich zwischen der Felsenwand und der Scheidewand befindet, die des Gebäude auf zwei Räume aufteilt, kamen von Fussbodenniveau mehrere, aus dem Ende des 13. Jahrhunderts stammende Münzen zum Vorschein, welche gelichzeitig auch das Alter Gebäudes bestimmen. Die Länge des östlichen Raumes beträgt nahezu 25 m. Bezüglich der Bestimmung des Gebäudes sind wir lediglich auf Vermutungen angewiesen, nach der Anordnung seines Grunrisses und nach den Massen, müssen wir es für ein den Dominikanerkloster angehörendes Wirtschaftsgebäude, vielleicht für einen Stall, etwa für ein Werkstatt halten. Gewissermassen weist hierauf hin, dass das Gebäude ausserhalb der Burgmauer steht. Sein Alter lässt sich auf Grund der zum Vorschein gekommenen Münzenfunde auf die gleiche Zeit mit dem in der Burg im 13. Jahrhundert errichteten Dominikanerkloster setzen.

In der Auffüllung des östlichen grossen Raumes fanden wir ein, in mehreren Reihen übereinander geschichtetes, abgetretenes Niveau aus weissem, gelbem und grünlichfarbigem, feinem Staub von Steinen. Das Auffüllungsmaterial der Schicht, deren Alter durch die Siegmund—Münzen sich wohl bestimmen lässt, deutet darauf, dass hier eine Steinmetzwerkstatt in Betrieb gestanden ist. Höchstwahrscheinlich sind die gotischen Glieder die bei dem zur Zeit des 14. Jahrhunderts erfolgten Umbau der Kirche und des Klosters verwendet wurden, in dieser Steinmetzwerkstatt verfertigt worden.

Späterhin, doch noch vor der Türkenherrschaft, wird das Werkstattgebäude in östlicher Richtung erweitert. Vermutlich wird zu dieser Zeit jene, gleichfalls mit Strebepfeilern ausgestattete Mauer erbaut, deren Reste wir in ziemlich verwüstetem Zustand auf dem Geländeabschnitt zwischen der heutigen Fischerbastei und der südlichen Schlussmauer der Werkstatt gefunden haben.

Freilegungen von kleinerem Ausmass haben wir noch auf dem vom Werkstattgebäude nördlich gelegenen Abschnitt der Burgmauer durchgeführt, wo es uns gelang eines der Quadervorsprunge oder — Strebepfeiler der mittelalterlichen Basteimauer zu entdecken.

Das dem Kloster angehörende Werkstattgebäude mitsamt dem Hofraum, sowie einem Abschnitt der Burgmauer dürfte wohl im Laufe der Belagerung von Ofen im Jahre 1602 vernichtet worden sein. Unsere Annahme scheint jene, mit türkischem Material aus dem 17. Jahrhundert, vornehmlich Keramiken angefüllte Kehrichtgrube zu bestätigen, die auf dem zugrunde gegangenen Rest der Südwand der Werkstatt gefunden wurde.

Győző Gerő

II. Bezirk, Csalogány-Gasse 11, Medve-Gasse 3 und Gyorskocsi-Gasse 22. 1942. legte Sándor Garády beim Bau des modernen Mietshauses, Csalogány-Gasse 7, die Südseite des Chors einer gotischen Kirche frei.[12] Er stellte fest dass die Kirche die, in den urkundlichen Quellen erwähnte, dem Märtyrer St. Peter gewidmete Pfarrkirche, die in der Vorstadt von Ofen stand, gewesen ist.

Mit der Fortsetzung der Freilegung der Kirche begannen wir im Jahre 1961 auf den obigen Grundstücken, die als Folge der Kriegsverwüstungen leer standen. Wir erschlossen auf dem Grundstück Gyorskocsi -Gasse 22 die Nordseite des Chors und fanden auch eine kleinere, frühere Schlussmauer (vermutlich aus dem 13. Jahrhundert). Von dem, den Chor umgebenden Friedhof legten wir einen Abschnitt frei der wertvolle, sowohl auf die frühe wie auch auf die späte Bautätigkeit bezügliche Angaben lieferte. Unter dem Friedhof kam das Teilstück einer römischen Strasse zum Vorschein.

Auf dem benachbarten Grundstück (Medve-Gasse 3) legten wir in einzigen Forschungsgraben zwei parallellaufenden Mauerreste, welche vermutlich die Mauern des Kirchenschiffs waren frei.

Katalin H. Gyürky

I. Bezirk, Tabán. Anlässlich des Baues der Elisabeth-Brücke bzw. der Ausgestaltung des Brückenkopfes wurden grossangelegte Erdarbeiten in Angriff genommen.

Es bot sich uns keine Möglichkeit die sehr notwendige, vollständige Freilegung des Gebietes durchzuführen und mussten uns lediglich auf die Beobachtung der Erdarbeiten beschränken. Authentifizierende Ausgrabungen führten wir auf dem durch Sándor Garády 1936 bereits freigelegtem Trümmerfeld aus.

Im südlichen Teil des Gebäudes eröffneten wir einen Längs- und Quergraben, aber das mittelalterliche Fussbodenniveau konnten wir nicht konstatieren (Abb. 28).

30—35 cm vom oberen Niveau des Forschungsgrabens legten wir eine 3,20 m lange römerzeitliche Mauer von nordsüdlicher Richtung frei. Die Tiefe des Unterbaues der Mauer betrug 80—85 cm. Auf dem Grund der Mauer kam eine geschotterte Strasse zum Vorschein, die vermutlicherweise gleichfalls aus der Römer- oder Keltenzeit stammt (Abb. 27).

Erzsébet Lócsy

V. Bezirk. An der Ecke Váci-Gasse und Pintér-Gasse fanden, während der Gasröhrenlegung, die Arbeiter der Haupstadtischen Gaswerke in einer Tiefe von 1,80 m ein bronzenes Kanonenrohrfragment. Auf dem Fragment sind eine schön ausgeführte Gussverzierung, ein Wappen und eine Inschrift erhalten geblieben. Der Text der Inschrift lautet wie folgt:

FERDINANDUS REX
Z. C. ME FECIT
MDXXVII

Unter der Inschrift befindet sich ein vollständiges Wappen mit der Krone.

XIII. Bezirk, Margareteninsel, Dominikanerkloster. 1961 nahmen wir Ausgrabungen auf der östlichen, dem Donauufer zu gekehrten Seite des Dominikanerklosters der Margareteninsel, innerhalb des sog. „Wirtschaftsflügels" vor. Dies war seit 1938 der erste Fall, dass wir auf einem Gebiet forschten, wo wir eine, durch frühere Ausgrabungen unberührt gebliebene Schichte fanden. Im Forschungsblock kam die Südhälfte eines trapezförmigen Raumes zum Vorschein. Neben der östlichen Schlusswand des Saales kam der untere Teil eines aus grauen, schüsselförmigen Kacheln bestehender Ofen zum Vorschein. Aus den Bruchstücken der Ofenkacheln lässt sich sozusagen der ganze Ofen rekonstruieren. Der Raum dürfte samt dem Ofen nicht um vieles nach der 1541er Türkenbesetzung zugrunde gegangen sein, das keramische Material unter der Dachziegeln enthaltenden Einsturzschicht kann nämlich spätestens auf die Mitte des 16. Jahrhunderts datiert werden. Der Ziegelfussboden und eine vermauerte Fensteröffnung des Raumes sind sozusagen völlig unversehrt erhalten geblieben.

Der Chor legten wir durch ein Längs- und Quergrabennetz abermals frei um die Ergebnisse der in 1838 ausgeführten Ausgrabungen authentifizieren zu können.

Im Kirchenschiff legten wir die Strebepfeiler des im Erdgeschoss befindlichen Nonnenchors aus dem 13. Jahrhundert frei, der einstmals im westlichen Ende der Kirche gestanden waren. Wir erforschten den östlich von der Kapelle gelegenen, zum Teil im Jahre 1958 freigelegten Bau weiter.

Rózsa T. Feuer

TÜRKENZEIT

I. Bezirk, Színház-Gasse 5—7. Pascha-Palast. Die Forschung im Jahre 1961 hat im Gebiet zwischen der Ostfassade des ehemaligen Klostergebäudes der Karmeliter (heute Színház-Gasse 5—7) und der Basteimauer stattgefunden. Zweck der Forschung war die genaue topographische Bestimmung des Palastes des 17. Jahrhunderts der Ofner Paschas, sowie die der hier gestandenen mittelalterlichen Gabäude. Mit Hilfe des Forschungsgrabens, der das Gebiet in der ganzen Breite durchschnitt, fanden wir die gut erhaltene Pflasterung des schmalen Durchgangs, der den Ostflügel des Palastes in zwei Teile trennte, sowie die auf den Durchgang blickende Schlusswand von ostwestlicher Richtung des südlichen und nördlichen Teiles. Im erwähnten Forschungsgraben vermochten wir auch die Eckerverbindungen der östlichen Fassendenmauer des Gebäudes festzustellen. Der untere Abschnitt der Basteimauer, die das obige Gebiet nach Osten zu abschliesst, ist gleichfalls türkischer Herkunft, der obere Teil stammt jedoch bereits aus der Barockzeit und ist ein späterer Aufbau. Die Spuren der Feuersbrunst, welche die Zerstörung des Gebäudes verursachte, waren auf den Mauern und in der unteren Schicht der Auffüllung deutlich zu erkennen.

Als Ergebnis der Forschungen kam das Teilstück eines der Räume des mittelalterlichen Wohnhauses, das hier gestanden war, zum Vorschein. Der Ziegelbelag, der den Fussboden des Zimmers bildete, kam grösstenteils in gutem Zustand an die Oberfläche. Die abgeschrägte gotische Steineinrahmung der nach Norden gehenden Türöffnung wurde zum Teil „in situ" gefunden. Auf der Innenfläche der Mauern war der geweisste Mauerbewurf auf grossen Flächen noch vorhanden. Der östlichen Schlusswand des Raumes, die zugleich auch die Fassade des Gebäudes selbst darstellte, kam bis Anfang der Türkenherrschaft auch die Rolle der Basteimauer zu. Auf diesem östlichen Abschnitt der Burg bildeten die Wohnhäuserfassaden ebenfalls das Befestigungssystem selbst. Der andere, nördlich von der Türöffnung befindliche Raum ging im Laufe des Umbaus während der Türkenzeit grösstenteils zugrunde. Die Türken liessen nämlich das mittelalterliche Niveau des Raumes auffüllen, änderten den Grundriss der Früheren Anordnung und gestalteten den bereits früher erwähnten Durchgang auf diesem Teil aus.

Aus der neuzeitlichen Auffüllung kamen viele türkische Keramiken und solche aus dem 18—19. Jahrhundert zum Vorschein. In der Zerstörungsschicht der türkenzeitlichen Palastes fanden wir Einrahmungssteinfragmente aus rotem Marmor, aus Kalkstein gemeisselte Stalaktitteilstücke, ferner sechseckige Fussbodenziegel, Lehmziegel und in geringer Zahl türkische Keramiken vor. Ebenda kam auch eine beträchtliche Menge von Eisennägel, die von den zugrunde gegangenen Holzkonstruktionen herrührten, zum Vorschein. Die massenhaft zutage gebrachten, zusammengeschmolzenen Reste der Firstziegel mit denen die Bedachung des ehemaligen Pascha-Palastes bedeckt war, sind vielleicht die deutlichsten Zeichen der Verwüstung.

Győző Gerő

KABA MELINDA

AZ AQUINCUMI CELLA TRICHORA ÚJABB HELYREÁLLÍTÁSA

Óbudán a III. kerület Raktár utca és Körte utca sarkán (1. kép) városi házak alapozási munkái során 1927—1930 között tárta fel Nagy Lajos az ókori katonavároshoz tartozó néhány épület részletét és az Aquincumban egyedül álló cella trichorát.[1] A falmaradványok kutatása I—VII periódust igazolt (2. kép). A mellékletek az i. sz. II—IV. századig tartó megszakítás nélküli élet bizonyítékai.[2]

A nemzetközi viszonylatban is jelentős rommaradványt feltárása után konzerválták és bekerítették. Sajnos a háború pusztítása e helyen sem maradt nyom nélkül és a terület gazzal benőtt romhalmazzá vált.

A Fővárosi Műemléki Felügyelőség Pfannl Egon építészmérnököt bízta meg az újbóli műemléki helyreállítás megtervezésével. 1961-ben A. Czétényi Piroska építészmérnök műszaki ellenőrzése mellett kivitelezésre került a munka, és így újból méltó megjelenítésben tárul az érdeklődők elé az antik város egy része.[3]

A helyreállítási munkát régészeti kutatás előzte meg, majd állandó megfigyelés kísérte. A cella trichora belsejében húztunk egy K—Ny-i irányú kutatóárkot a padozat tisztázása céljából. Sajnos nem találtuk még nyomokban sem, viszont „in situ" rögzíthettük az épület ÉNy-i külső oldalán a Nagy Lajos által jelölt padozat részt.

Az 1930. évi első konzerválás alkalmával közvetlenül a római kori kősor-maradványokra falazták fel a kiegészítést szolgáló modern falmagasítást hasonló színű kőből de keskenyebbre és a römaitól eltérő technikával. Ez a felső réteg általában nagy részben megsérült, elpusztult és gyom nőtte be.

Az új helyreállítás során a régi kiegészítést szolgáló kősorokat eltávolították (3. kép). Ekkor vált szabaddá ismét a római kori alapozás. Nagy részét még az 1930. évi feltáráskor készült eredeti fényképfelvételekkel sikerült azonosítani. Ezekre a maradványokra elválasztó rétegként vörös színű padlóburkoló téglasort helyeztek (4. kép). Majd a különböző periódusokhoz tartozó római kori épületek falmaradványaira más-más színű és az időrendi fokozatnak megfelelő magasságú kiegészítést alkalmaztak.

A falkoronát kétféle módon képezték: a lakóépületek falait bogárhátúra falazták, míg a cella trichoráét, megkülönböztetésül — pókháló mintába rakott kőlapokból készítették. A felfalazás 0,45 m—1,20 m magasságban történt (5—6. kép).

Az 1961. évi régészeti megfigyelés során néhány ponton sikerült kiegészíteni Nagy Lajos alaprajzát (7. kép). Így a cella trichora ÉNy-i sarkánál az eredeti felvételi rajzon (2. kép) szaggatott vonallal jelzett részen a IV. és V. periódus falbekötését, illetve a falfolytatást megtaláltuk. Megállapítható, hogy ez a rész 1930-ban nem került feltárásra. Némi változás tapasztalható az V. periódusú fal folyamatos vonallal rajzolt részén is.

A 7. számú képen az „A"-val jelölt helyen megtaláltuk a fal eredeti vakolatát (8. kép), valamint egy terrazzóval burkolt csatornaszakaszt (9. kép). — A „B" jelű területen ugyancsak „in situ" került felszínre vakolatdarab, padlónívót jelölő hajlattal. Az új kiegészítés során itt a vakolat-részlet mellé kötőanyag nélkül falazták a köveket, hogy a vakolat ne sérüljön meg, és bármikor hozzáférhetővé váljon. A „C" jelzésű helyen a római vakolat és a mélyen húzódó csatornaburkolatnak a vízelvezetését, valamint fagy elleni védelmét homokterítésre rakott padlásburkoló téglával oldották meg. A „D" jelölésű csatornaszakaszt ugyanígy burkolták.

[1] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931.

[2] *Nagy L.:* i. m. 9.

[3] Ezúton is köszönetet mondok *A. Czétényi Piroskának*, hogy a műemléki helyreállításról készült alaprajzával, fényképfelvételeivel és műszaki megfigyeléseivel részemre segítséget nyújtott. — A műemléki helyreállítás ismertetése: *A. Czétényi Piroska:* A Raktár utcai cella trichora helyreállítása. Műemlékvédelem, 1962. 4. 212.

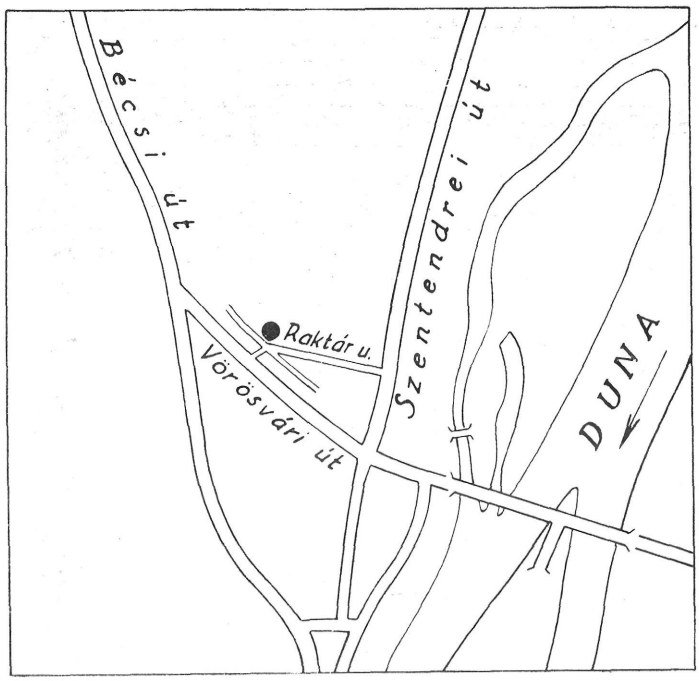

1. kép. Helyszínrajz
Situationsplan

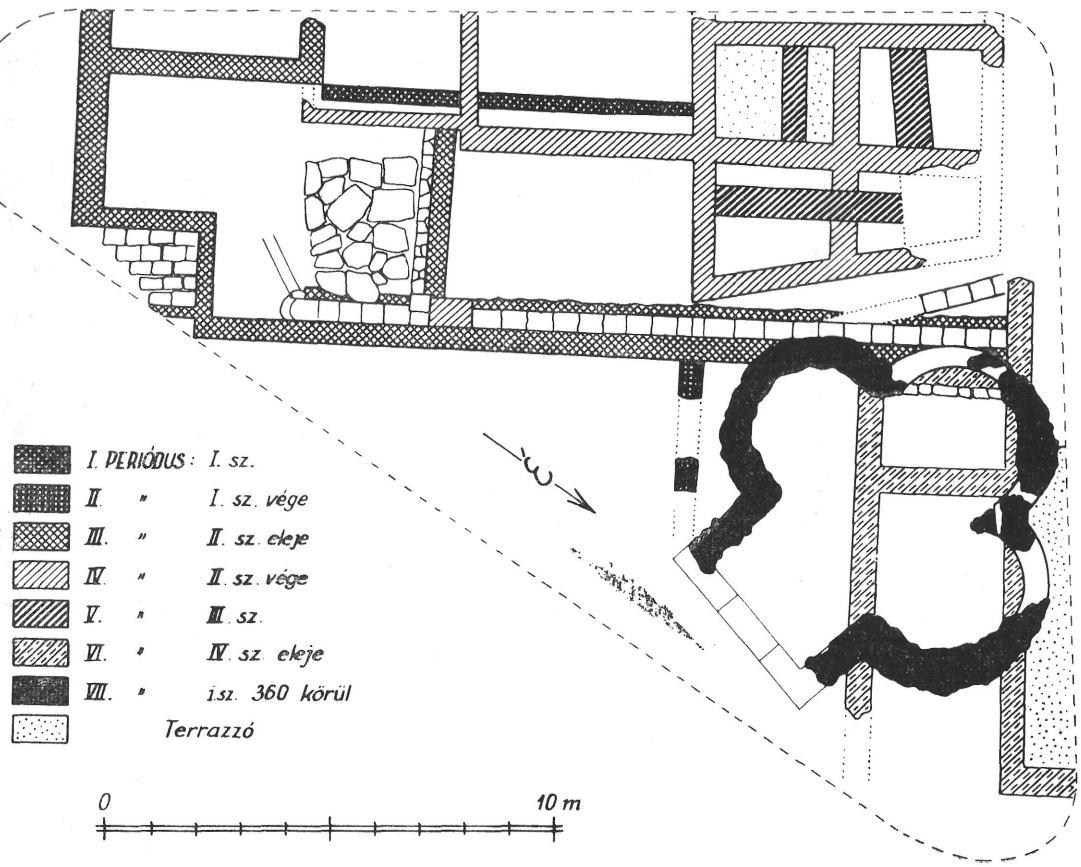

2. kép. A Nagy Lajos által készített alaprajz 1930-ból
Der von L. Nagy angefertigte Plan aus dem Jahre 1930

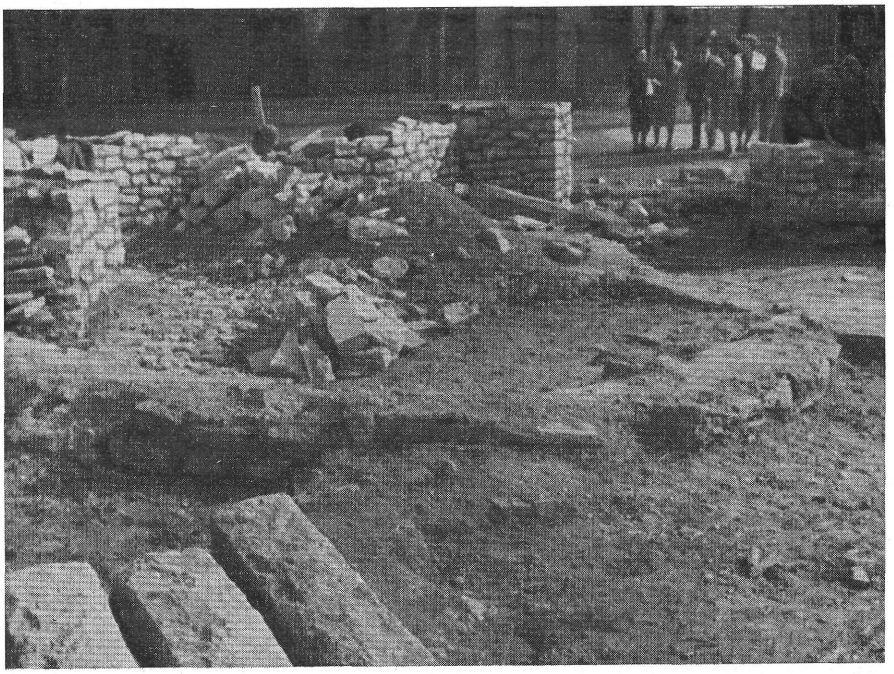

3. kép. A régi kiegészítés eltávolítása

Die Entfernung der alten Ergänzung

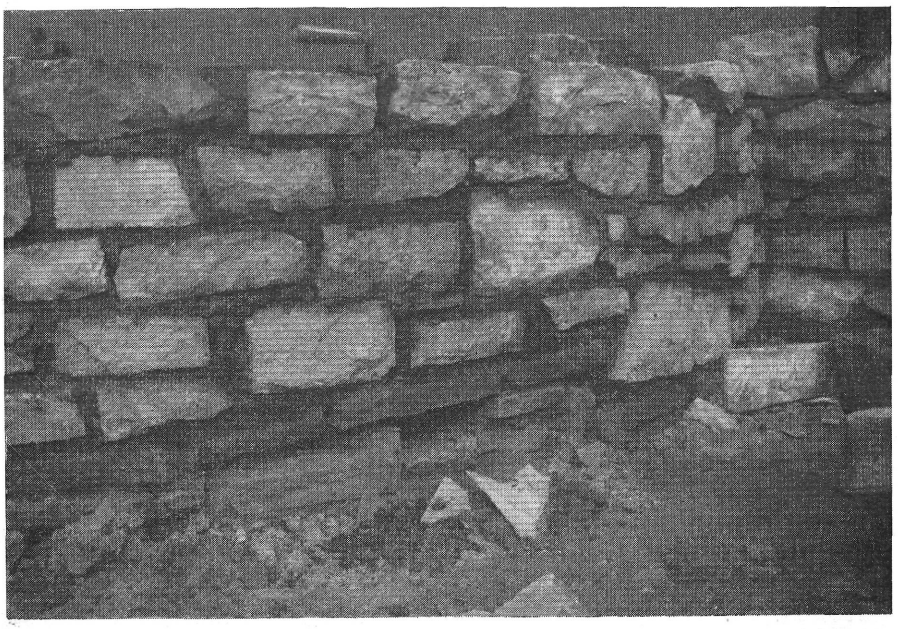

4. kép. Az eredeti római és az új falazást vörös téglasorral választják el

Die ursprüngliche römische und neue Mauerung wird mit einer roten Ziegelreihe getrennt

Az I—VII. periódushoz tartozó épületrészek padozatát különböző módon tervezték a kiegészítésnél. Általában a meglevő római padozathoz hasonló, de azzal össze nem téveszthető a burkolat. Így készült az eredeti terrazzó mellé piros festékes beton. Ahol hiányzott az eredeti padozat ott bazalt zúzalékos betonborítást alkalmaztak az egykori épületbelsőkben, míg a szabad udvari részeket fűvel jelezték. A cella trichora padlója, amint már említettük, elpusztult s így a kiegészítés során feketére festett, betonba ágyazott kavicsréteggel fedték be.

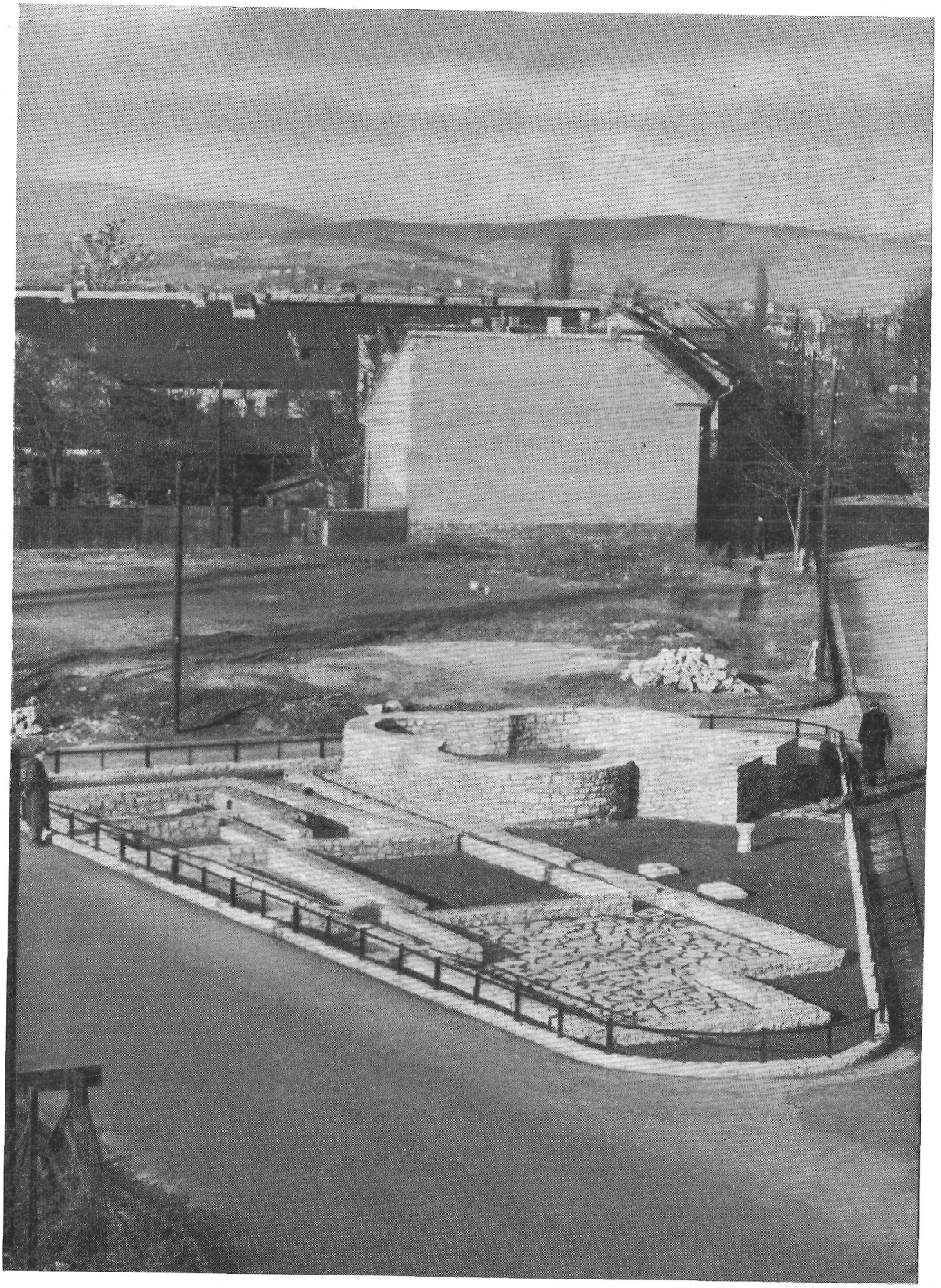

5. kép. Az újra helyreállított cella trichora és a környező épületek
Die neuerlich wiederhergestellte cella trichora und die benachbarten Häuser

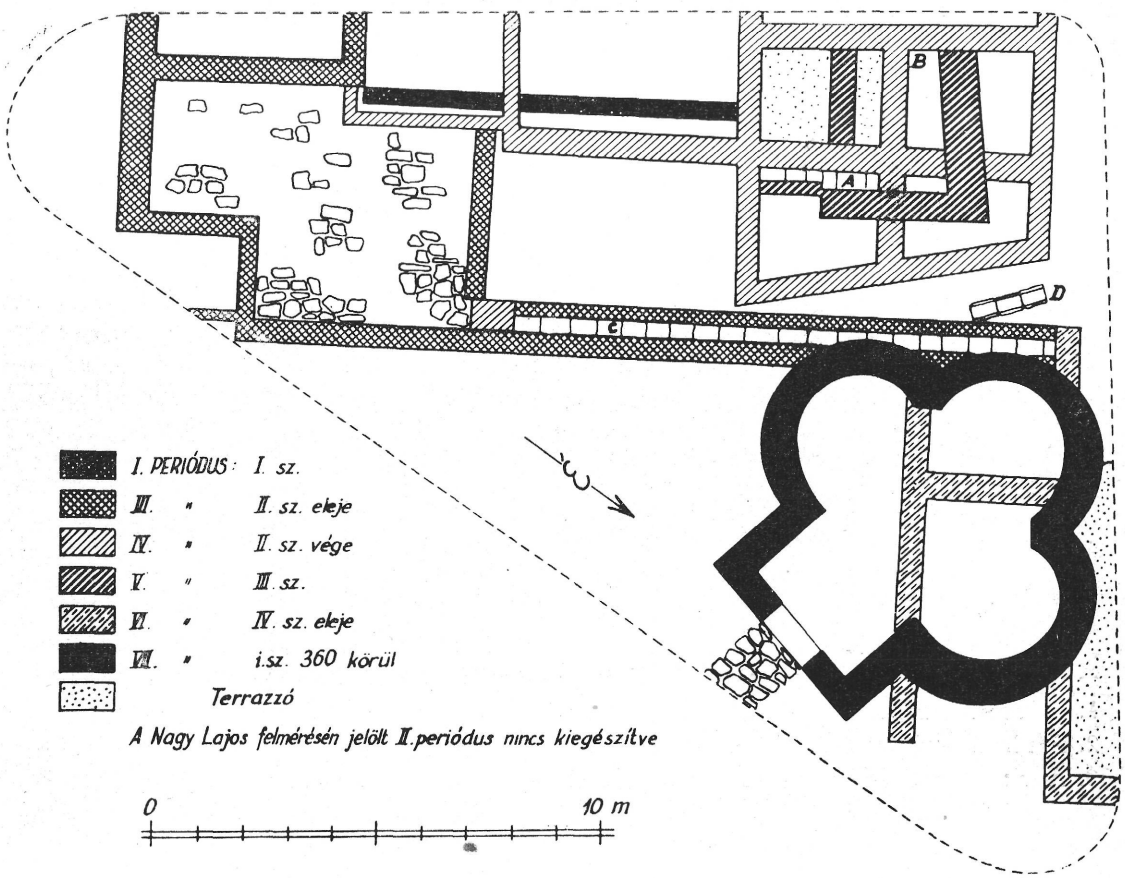

6—7. kép. A cella trichora új kiegészítése és az új alaprajz
Neuergänzung der cella trichora und der neue Plan

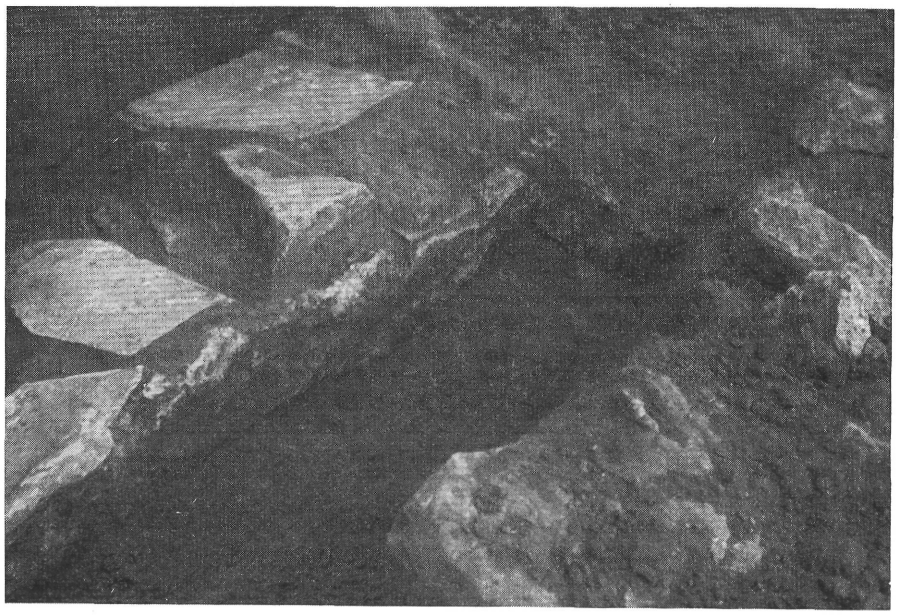

8. kép.
Eredeti vakolatdarab a csatorna falán

Mit Terrazzo bedeckter Kanal

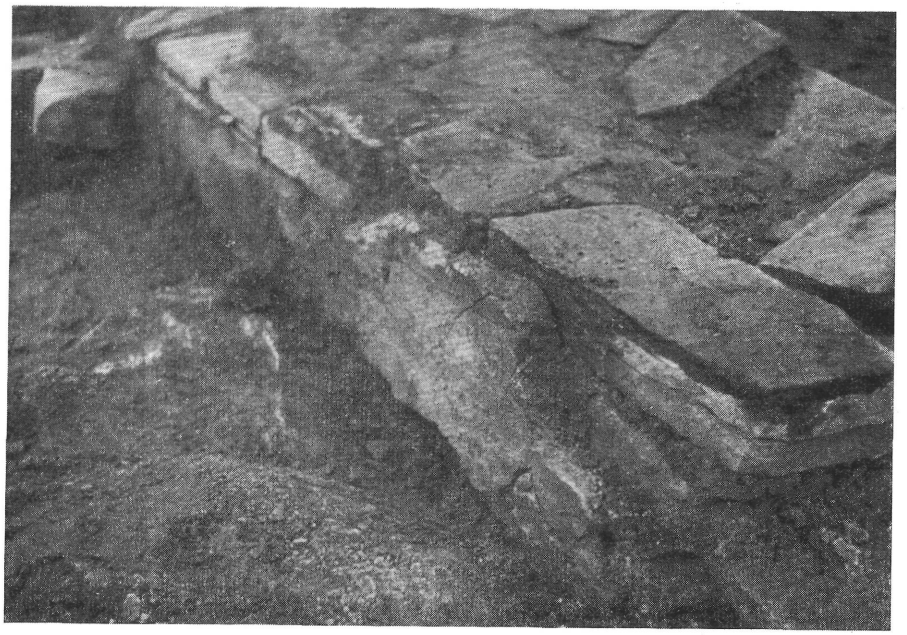

9. kép. Eredeti vakolat a IV. periódusú épület falán

Ursprünglicher Mörtel an der Mauer des Gebäudes aus der Periode IV

A romkertben három tábla tájékoztatja az érdeklődőket a maradványokról:

1. Műemléki tábla.
2. A római kori épületek kiegészítésének színmagyarázata.
3. A cella trichora rekonstrukciós plasztikus kőrajza és magyarázata.

A cella trichora és a környező épületek romkertszerű helyreállítását az Országos Műemléki Felügyelőség budapesti építésvezetősége végezte.

MELINDA KABA

DIE ERNEUTE WIEDERHERSTELLUNG DER CELLA TRICHORA VON AQUINCUM

Zwischen den Jahren 1927 und 1930 legte L. Nagy in Óbuda, im III. Bezirk auf der Ecke Raktár (Magazinen) Gasse und Körte (Birnen) Gasse im Laufe der Fundierungsarbeiten der städtischen Häuser die Teilstücke einiger zur antiken Militärstadt gehörenden Gebäude und die einzige cella trichora von Aquincum frei. Die Forschungsarbeiten in den Mauerresten bezeugten I—VII Perioden (Abb. 1). Die Beigaben sind Beweisstücke eines ununterbrochenen Lebens, das vom 2. bis zum 4. Jahrhundert u. Z. angedauert hat. Die auch in internationaler Hinsicht bedeutsamen Ruinenreste wurden nach der Erschliessung konserviert (Abb. 3) und umzaunt. Während des Krieges wurden sie jedoch stark zerstört. Das Hauptstädtische Amt für Denkmalpflege beauftragte den Bauingenieur E. Pfannl mit der Planung der neuen Wiederherstellung des Denkmals. Die technische Kontrolle besorgte P. A. Czétényi.

Der Herstellung des Kunstdenkmals ging eine archäologische Forschungsarbeit voran und auch die Konservierungs- und Wiederherstellungsarbeiten sind unter archäologischer Aufsicht durchgeführt worden alte Fussbodenniveaus sind jedoch nicht erhalten geblieben.

Die erhalten gebliebenen Teilstücke der Ergänzungen aus dem Jahre 1930 wurden entfernt. Auf diese Weise wurde die Steinschicht des ursprünglichen römischen Fundaments erreicht, auf die eine Reihe aus roten Ziegeln gesetzt, sodann bis zu einer Höhe von 0,45—1,20 m eine Mauer aufgezogen wurde.

Die verschiedenen Perioden legte man aus Steinen von verschiedenen Farben.

Die Mauerkronen wurden bogenförmig ausgebildet bzw. die der cella trichora in Netzmuster ausgelegt.

Die Budapester Bauleitung des Landesamts für Denkmalpflege hat seine Aufgabe mit besonders sorgfältiger Arbeit gelöst, so dass sich ein kleiner Teil von Aquincum in würdiger Darstellung den Interessenten zeigt.

UDI-U, KARISZTDÁNTÉR, PETTERMANN BÍRÓ U, BÉCSIKAPU TÉDI LELETMENTÉS, 1961

M 1 50

HELYSZÍNRAJZ M = 1:500

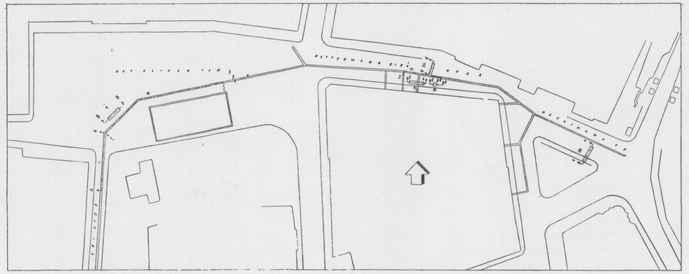

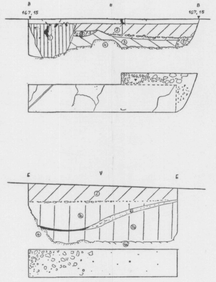

JELMAGYARÁZAT

1. Modern bolygatás
2. Újkori bolygatású törmelékes föld
2a. Homok sáv
3. Sötétbarna erdei humusz
4. Szikla
4a. Szikla, mállott felülettel
5. Sűrű, törmelékes réteg (Kőfaragó hulladék)
6. Agyag, pernyével
6a. Agyag
7. Törmelékes föld (XIII. századi cserép- és épülettörmelék, csont, pernye)
7a. Barna föld, agyag és homok rétegekkel
7b. Törmelékes zöldesbarna föld (XIII. századi cserép-, épülettörmelék, állati csont, pernye, vasrögök)
8. Vörösbarna agyagos föld, téglatörmelék, faszén, hamu
9. Épülettörmelékes barna föld, nagy kövekkel (XIII—XVII. századi anyaggal)

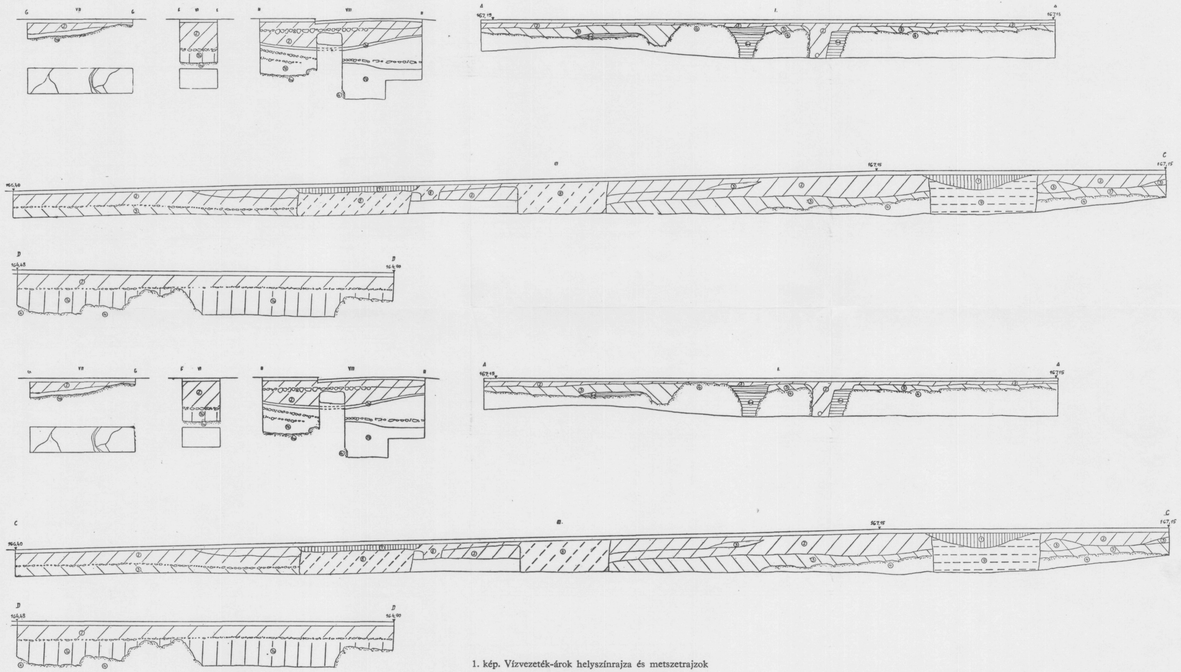

1. kép. Vízvezeték-árok helyszínrajza és metszetrajzok
Lage des Grabens der Wasserleitung

BERTALAN VILMOSNÉ—H. GYÜRKY KATALIN

KÖZÉPKORI ÚTRENDSZER KUTATÁSA A BUDAI VÁRNEGYED TERÜLETÉN

Az I. Úri utca 45. sz. lakóház műemléki helyreállítását megelőző kutatásnál az épület előtt, a mainál korábbi, kavicsos utat figyeltünk meg.

A megfigyelés felvetette Buda középkori úthálózata, az úthálózat kialakulásának kérdését. Az utak keletkezésének koráról, fenntartásáról igen kevés történeti adatunk van. Így a régészeti kutatásra ezen a téren jelentős szerep vár. Várostörténeti kutatásunk, mely rövid múltra tekinthet vissza a hiányos okleveles és egyéb történeti anyag miatt, sok esetben csak a régészeti megfigyelésekre támaszkodhat. A régészeti, történeti és műszaki kutatások összehangolása a város történetének feldolgozásánál szép eredményeket hozhat, hasonlóan a külföldi komplex várostörténeti kutatásokhoz.

A kutatást a Várban folyó nagyarányú helyreállítási és közmű (csatorna, vízcső) felújítási munka tette lehetővé. Ennek során igen széles területen a Dísz tér és Kapisztrán tér közötti szakaszon: az Úri utcában, a Petermann bíró utcában és a Bécsikapu tértől a Táncsis Mihály utcán át a Hess András térig tehettük megfigyeléseinket az utakra vonatkozóan. Észleléseink alapján az alábbiakban egy-két várostörténetileg hasznos következtetés levonását kíséreljük meg.

Úri utca—Móra Ferenc utca sarok (2. kép. L. 17. jegyzet). A Vízművek csőhálózatának felújítása során az Úri utca páratlan oldala előtt az úttesten húzódó árokszakaszban, ahol a régi nyomvonaltól kissé eltértek, az árok keleti metszetében a mai szint alatt egy kavicsos utat találtunk. Az út kisebb-nagyobb agyagba ágyazott kavicsokból áll, melyek sok helyen alul barnás elszíneződésűek. Rétegvastagsága 10—20 cm között váltakozott. A kavicsos út felett barna, homokos épülettöredékes földréteg fekszik, melyből XIII—XVI. századi kerámia, vas- és csontanyag került elő. Az út alatt barna humuszréteg húzódik, melyből leletanyag nem került elő. Ez a humuszréteg közvetlenül a sziklafelszínen helyezkedik el a mai szint alatt 60 cm mélységben.

A budai palota feltárásánál a sziklatetőn húzódó barna humuszrétegben bronzkori anyag került elő. A legkorábbi középkori (XIII. sz.) rétegeiben ugyancsak ezzel a barna humuszos földdel keverve kerül elő az őskori leletanyag.[1]

Úri utca—Szentháromság utca sarok (2. kép. L. 18. jegyzet).

A Szentháromság utcát keresztbevágó árokszakaszban, a modern közműhálózat közötti, érintetlen területen a mai útborkolat alatt törmelékes barna földréteg van. A rétegből cserépanyag nem került elő. E földréteg alatt égett téglatörmelékes réteg húzódott, melyben gazdag XIII. századi ausztriai és hazai kerámia anyag volt (4—5, 18. kép). Az égési réteg alatti agyagos, zöldes elszíneződésű rétegben állatcsontokat találtunk. Ez alatt a réteg alatt közvetlenül a Duna-kavicsos út fekszik, amelyből ugyancsak kerültek elő állatcsontok. Az út alatt barna humusz és szikla van. Mint látjuk tehát, ezen a szakaszon a kavicsos út és a rétegek megegyeznek az Úri utca elején tapasztalt rétegviszonyokkal, ami a két leírt ponton meghatározott út azonossága mellett szól.

Az út egységes, XIII. század végére, XIV. század elejére tehető kialakítására mutatnak a műemléki helyreállítást megelőző házkutatások eredményei [2] is. A XIV. században épülnek a mai Úri u. 4., 6. alatt feltárt lakóházak. Úri u. 8., Úri u. 24., 31., 34., 36., 37., 38., 48—50. sz. épületek. Az Úri u. 41. sz.[3] épület

[1] *Nagy L.:* Őskori telepnyomok a budai várhegyen. Arch. Ért. 1952. II. f.

[2] A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. Bud. Rég. XIX. 301—365.

[3] *Gerevich L.:* Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV.

ÚRI U. 1. SZ. HÁZ ELŐTTI KUTATÓÁROK RÉTEG METSZETE

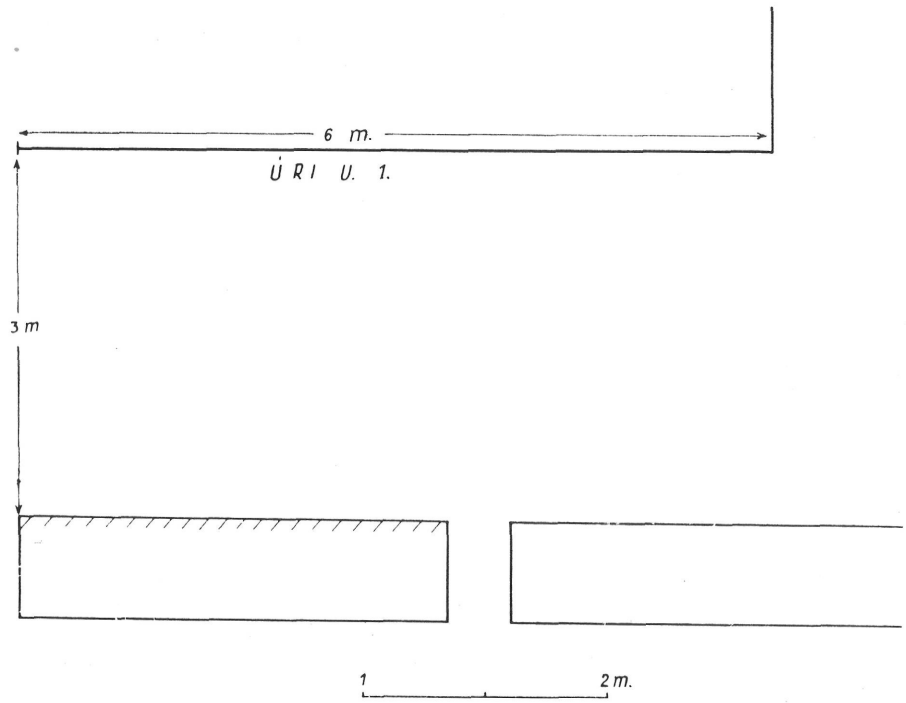

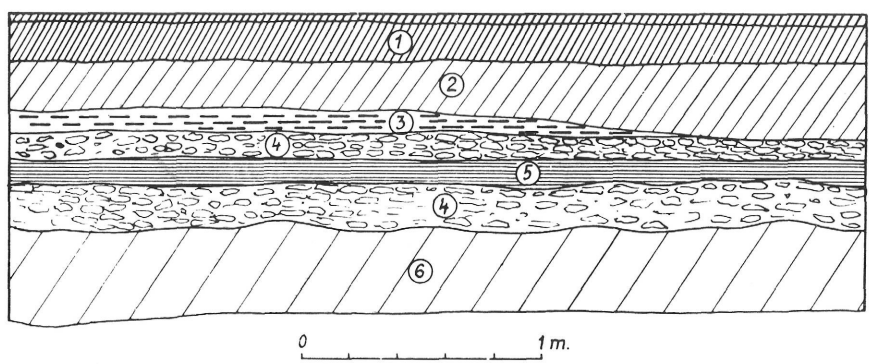

Jelmagyarázat

1. Aszfalt és alapozása
2. Épülettörmelékes barna föld
3. Pernyés agyag
4. Köves út
5. Agyagsáv
6. Szikla

2. kép. Vízvezeték-árok helyszínrajza és metszetrajza
Lage des Grabens der Wasserleitung

feltárásánál, a ház északi tűzfalában XIII. századi falrészletek kerültek elő, melyeknek pontos alaprajzi elhelyezkedése azonban még nincs tisztázva. A XIII. századi épületet az 1300-as években nagyobb szabású palotává alakítják át az utca vonalának megfelelően.

Kapisztrán tér. A Mária Magdolna-templom északi kápolnájának helyreállításánál az építkezést megelőzően kutatás folyt. A feltárás során a kápolna É-i falának homlokzatára húzott kutatóárokban a tér modern útburkolata alatt épülettörmelékes barna földréteget kaptunk. A réteg vastagsága 60 cm. Alatta 90 cm mélységben agyagba döngölt kavicsos út húzódott, a kápolnafal szintje alatt. A kavicsos réteg vastagsága 12 cm. Az út alatt vörösessárga agyagos (márgás) réteg húzódik. Ebben a rétegben már bolygatás nem látszik. Az út felületét az északi kápolna Ny-i sarkára húzott kutatóárokban is megkaptuk. Ezen a területen az út a sziklaszint emelkedésének megfelelően emelkedett és a mai útburkolat alatt 60 cm-re helyezkedik el. A csatornázási munkánál tett észrevételek hitelesítésére az eredeti csatornázási árokkal párhuzamosan futó (1. sz.) kutatóárkot húztuk. Az árok É-i sarkában a mai szint alatt 65 cm mélységben jelentkezett a kavicsos út (1. kép, B—B metszet; 6. kép). Az út alatt barna humuszréteg volt kis kövekkel, alatta pedig szikla. A sziklafelszín igen mállékony volt. Az út az árok É—Ny-i oldalán mutatkozott. Az árok D-i oldalán az útnak megfelelő mélységben egy kőhulladékos sáv húzódik a Mária Magdolna-templom irányába. A 10—15 cm vastag kőhulladékos réteg a barna humuszon fekszik s így azt a legkorábbi középkori kultúrrétegnek tekinthetjük. Valószínűleg a templom első építési periódusának kőfaragó hulladéka lehet. A kőfaragó hulladékos rétegen újkori anyaggal kevert középkori réteg húzódik. A rétegben igen sok állatcsont és épülettörmelék került még elő. Az érintetlen középkori felső rétegek hiánya azt mutatja, hogy e területen még a XVII. században részleges tereprendezés volt.

A Kapisztrán teret K—Ny-i irányban átszelő csatornázási árokban is megtaláltuk megszakításokkal az utat. Az út ezen a szakaszon K-i irányban enyhén lejt (1. kép, C—C metszet). Az út rétegviszonyai hasonlóak mint a korábban megfigyelt út esetében. Ezek alapján azt az Úri utcában megfigyelt út folytatásának tekinthetjük. Az út iránya K—Ny-i lehet. Szélességét meghatározni nem sikerült. A templom területén húzott É—D-i keresztárokban, mely a barokk épület É-i falán túl a víztárlóig terjedt, az út nem mutatkozott. Itt az út mélységében egységesen, a XVI—XVII. században bolygatott réteget kaptunk.

Az út szélességét meghatározni a teret É—D-i irányban átvágó kutatóárok eredményei alapján lehetne.

I. Petermann bíró utca. A Kapisztrán téri K—Ny-i irányú csatornázási árok folytatásában, a Petermann bíró utcában a mai szint alatt 56—70 cm közötti mélységben sziklafelszín mutatkozott. A sziklaszin felülete sima, lejárt volt. A szikla mélyedéseiben itt is megtaláltuk az agyagba ágyazott kavicsokból készült középkori út maradványait. A kavicsos út alatt a sziklafelszín az árok déli oldalán megszakadt. A szikla vizsgálatánál az egyes tömbök oldalán éles, hasított felületeket találtunk. Ez a tény kőbányászásra engedett következtetni. Az egyik tömbnek három oldalán mutatkozott hasított felület, alján 5 cm-es alávágást találtunk (7. kép). A kőfejtésre utaló eme maradványok alapján arra gondolhatunk, hogy a vár legkorábbi épületeinek kőanyagát helyben bányászták. A fejtésnél csak a keményebb édesvízi mészkő-ereket termelték ki. A felületről kiinduló tömbös fejtésből eredő mélyedéseket még az út építése előtt töltik be. A töltés korának meghatározása döntő adatokat szolgáltatott a „kőbányászás" megszűnésére és az út létesítésének idejére (1. kép, E—E metszet). A modern úttest alatt vegyes újkori és középkori anyagot kaptunk. A középkori és újkori réteg nem volt szétválasztható hasonlóan a Kapisztrán téri rétegekhez. Az út felületén közvetlenül XV—XVI. századi kerámia került elő, ami az út használatának korát ebben az időben igazolja. Alatta a mai szinthez viszonyítva a Bécsikapu tér ÉNy-i sarka felé emelkedő kavicsos utat kaptunk. Az út felülete a Bécsikapu tér felé rosszabbodott (8. kép). A kavicsok világosabb szürkés agyagba voltak beágyazva. Az út alatt egységesen barna kevert földet kaptunk. E réteg anyagában sok állatcsont, vasdarabok[4] és XIII. századi kerámia került elő, köztük bekarcolt vonaldíszítésű palackok, fazekak és bögrék. A fehéráruval együtt (kb. az anyag 40%-a) ausztriai eredetű szürke fazék és fedő, mécses tál, 2 db mázas kályhacsempe töredéke került elő, kevés habarcs, tégladarab és patics (9, 18—20. kép). A feltöltési anyag összetétele és kora azt mutatja, hogy XIII. századi település szemétanyagával kerül az üreg betöltésre a XIII. sz. végén, XIV. század elején. Ez a tény az út keletkezésének idejét is a XIV. század elejére határozza meg.

Bécsikapu tér. Hasonló rétegviszonyokat észleltünk a Bécsikapu téri csatornázási és kutatóárokban is (1. kép, H—H metszet). A Bécsikapu téri árokban a mai szint alatt É-i irányban lejtett a kavicsos út. Felülete és kora a korábbi útszakaszokhoz kapcsolja (10, 19—20. kép).

Az eddigi kutatások alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a feltárt kavicsos út a város legrégibb kövezett középkori útja. Felette későbbi középkori utat nem találtunk. Keletkezésének korát a leletanyag alapján a XIV. század elejére tehetjük.

Az azonos rétegviszonyok és kiképzés alapján a megvizsgált helyek útjait egy egységes, nagyméretű „városrendezési" munkának kell tekintenünk.

[4] Az előkerült csontanyag vizsgálatát Bökönyi Sándor, a vasanyag feldolgozását Zoltay Endre végezte. Jelentésük ugyanebben a kötetben.

3.

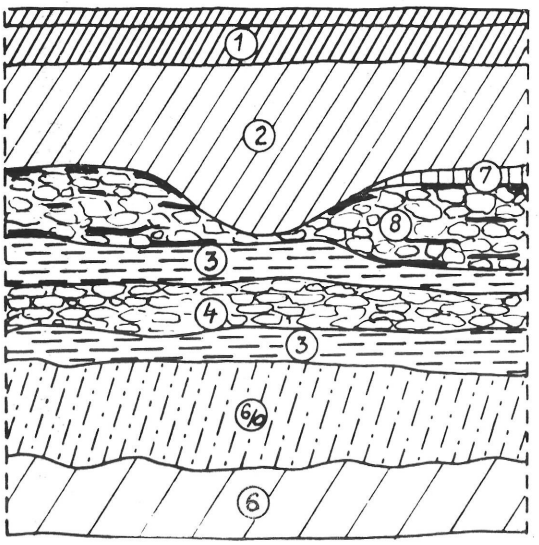

1. Aszfalt és alapozása
2. Épülettörmelékes barna föld
3. Pernyés agyag
4. Köves út
6a Sziklatörmelék (mállott)
6. Szikla
7. Világos köporos réteg
8. Törmelékes, köves égésréteg

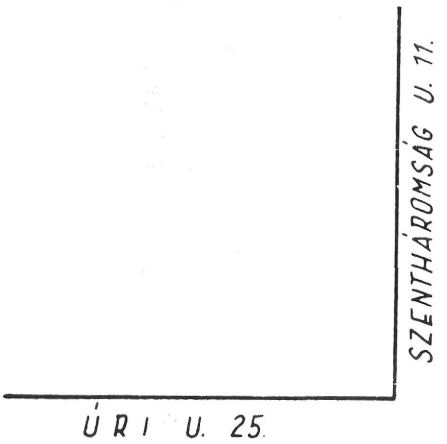

3. kép. Köves út részlete az Úri u. és a Szentháromság u. sarkán

Teil der bepflasterten Strasse an der Ecke der Úri-Gasse und der Szentháromság-Gasse

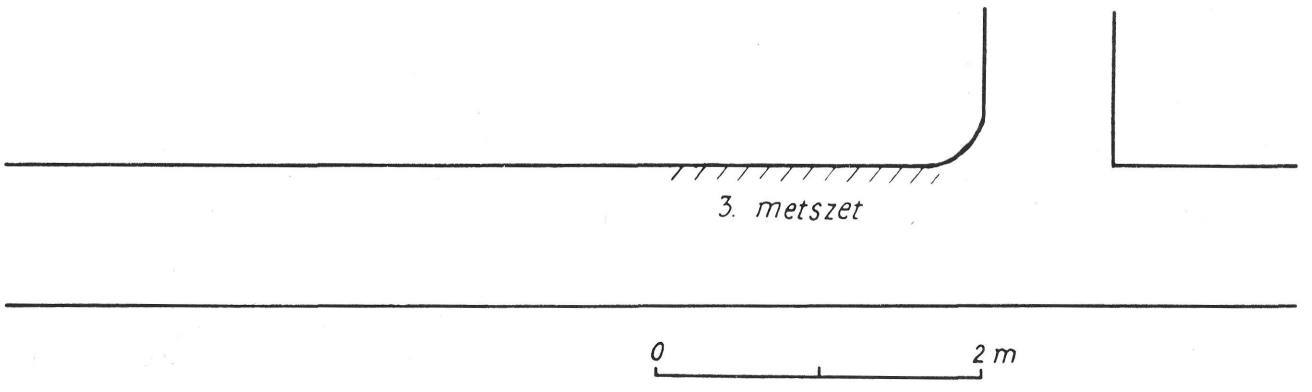

4. kép. Köves út részlete az Úri utca és Szentháromság u. sarkán

Teil der bepflasterten Strasse an der Ecke der Úri-Gasse und der Szentháromság-Gasse

A Táncsics Mihály utcában, az ún. „Vörös sün-ház" K-i oldala mellett, a Csatornázási Művek által kijelölt árokban — de azok munkáját megelőzve — végeztünk kutatást, mely mintegy 6 m hosszú szakaszra terjedt ki (11. kép). A modern járda felszínétől 84 cm mélységben korábbi út burkolatát találtuk meg, melynek anyaga agyagos földbe ágyazott kisebb-nagyobb folyami kő volt (12—13. kép). Az út feletti feltöltésben legfelül herendi porcelán töredéke, mélyebben holicsi fajánsz, török kályhaszem és XVII. századvégi, belül mázas cserépedény-töredékek kerültek elő. Közvetlenül az út burkolata felett XV. századi edénycserép darabok kerültek elő (23. kép). Hasonló töredékeket találtunk az útburkolat kövei között vasszeg és lópatkó töredékeinek társaságában.

Részben a felső útburkolatréteg kövei között, részben a felső sor alatt, sok formátlan vasrög került elő, melyek — valószínűleg — az útra nehezedő nyomástól a kövekkel szorosan összepréselődtek. A vashulladékok eredetének eldöntésére a vegyvizsgálat hivatott. Valószínűleg az útra kiöntött hulladékkal kerültek a kövek közé.

Az út vastagsága 10 cm volt, alatta 3 cm vastag iszaplerakódás után újabb, 9 cm vastag kövezés következett. Ennek a korábbi útnak apróbb kövei erős, meszes habarcsba voltak ágyazva. Ez az út a feltárt szakaszon nem tartalmazott semmi leletanyagot és az előzőnél megfigyelt vasrögök sem fordultak elő kövezésében.

Ez után az útburkolat után 5 cm vastag iszapréteg alatt, apróköves, erdei humusszal kevert természetes talaj következett, melynek lejárt felülete volt és a felületén leletanyag került elő. Igaz, a leletanyag eléggé jellegtelen és meghatározhatatlan korú edényfaltöredékekből, tetőcserép darabkákból és egy állati szarvtöredékből állott, jellegében azonban emberi település hulladékának mutatkozott és alapot adott annak megállapítására, hogy a vári település kezdetén a természetes földön jártak és az utak kikövezése csak később következett be.

A feltárt útszakasz D-i végződésénél egy sziklacsonk lecsiszolt felülete simult a legfelső útburkolat felszínéhez. A szikla oldalánál a rétegek megsüppedését észleltük (14. kép), tehát az út burkolatának megújítását az is szükségessé tette, hogy a terheléstől lesüllyedt útból kiálló sziklákat eltüntessék.

Megfigyeléseink alapján tehát az alábbi következtetéseket vontuk le:

A várhegyi település kezdetén a kiirtott erdő talaján jártak, melyből helyenként szikladarabok állottak ki. Az épülő település lassan kijelölte az utcák helyét, melyeken ezentúl a forgalom lebonyolódott. Ezeknek az utcáknak a talaja a rendszeres nyomástól megsüppedt, és a talajból a szikladarabok egyre magasabban és egyre zavaróbban állottak ki. A kocsik és lovak által állandóan felszántott utak esőzések alkalmával sárosak

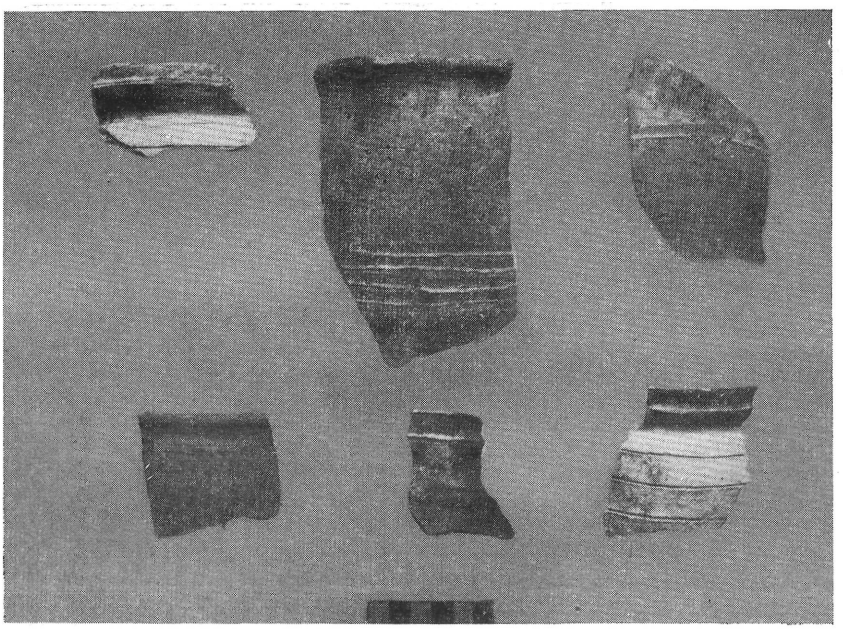

5. kép. Leletanyag az Úri u. és a Szentháromság u. sarkán az út feletti égett rétegből

Fundmaterial an der Ecke der Úri- und der Szentháromság-Gasse aus der gebrannter Schicht über der Strasse

6. kép. Középkori kavicsos út a Kapisztrán téren

Mittelalterliche Schotterstrasse am Kapisztrán-Platz

voltak és nehezítették a közlekedést. Felmerült tehát az épített út igénye. Ezen az útszakaszon, megfigyeléseink szerint sohasem volt kockakő burkolat, csupán folyami kavics, mely utat a XV. században megújították.

Az út folytatása a csatornázók árkának Hess András tér 2. sz. telek előtt ásott szakaszában metszetben mutatkozott. A domonkosok Szt. Miklós templomának tornya mellett, ettől É-ra a csatornaárokra merőleges, K—Ny-i irányú kutatóárkot ástunk (11. kép), melyben több rétegű útburkolatot találtunk. A kutatóárok 3,30 m mélységben még nem érte el a sziklát. Itt tehát egy mély sziklagödörre bukkantunk, melynek feltöltésében a kiásott mélységig edénytöredékek voltak, tehát a gödör mesterséges feltöltés jelét mutatta. A kiásás ezen határát a kényszerűség szabta meg, ugyanis a Csatornázó Vállalat munkáját befejezve elvonult és az úttestet a forgalomnak vissza kellett adni. Miként mellékelt metszetrajz mutatja (15. kép), 3,30 m mélységig 18 feltöltési réteget tudtunk megkülönböztetni. A feltöltés rétegeinek értékelése a következő:

A Hess András tér 2. sz. telken 1945 előtt álló iskolaépület téglafala alatt kőalapot találtunk. A kőalap részletesebb vizsgálatát ezúttal a kutatás leletmentő jellege miatt elvégezni nem tudtuk, annyit azonban megállapítottunk, hogy a modern felszíntől 68 cm mélységben feltárt folyami kavicsból készült útburkolat (I) szorosan simult az épületfalhoz. Feltehető, hogy a modern iskolaépület korábbi falmaradványokat használt

7. kép. Kőbányászás maradványai a Petermann bíró utcai csatornázási árokban

Reste vom Steinbruch im Kanalisationsgraben der Petermann bíró Gasse

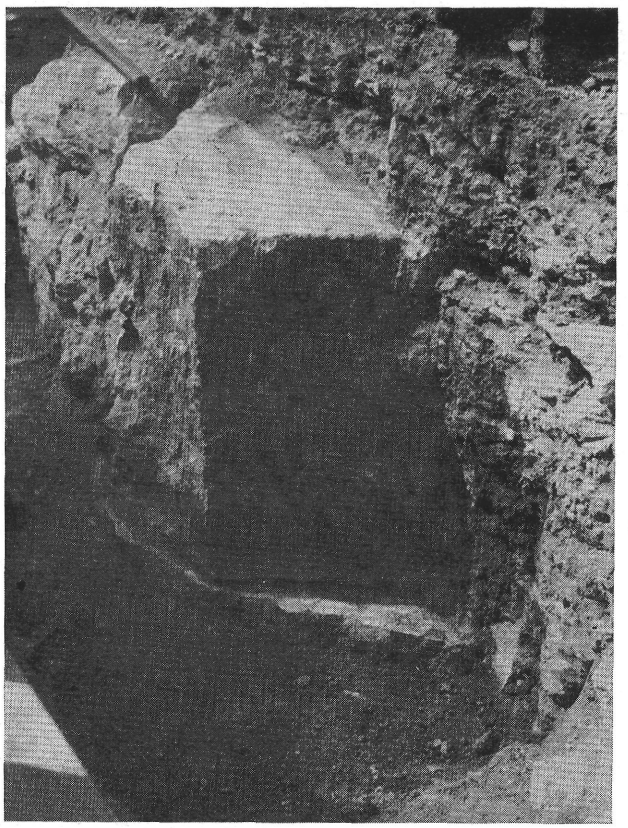

8. kép. Petermann bíró utcában feltárt középkori út részlete

Teil der in der Petermann bíró Gasse aufgedeckten mittelalterlichen Strasse

fel alapozás céljára. Az említett út (I) szintje felett vastag kőfaragó-törmelék feküdt (tétényi mészkőből). Az út (I) aprószemű folyami kavicsból készült, 12 cm vastag volt és az épületfaltól 1,56 m távolságig gyalogjárót alkotott. Ettől kezdve 65 cm hosszú lejtéssel ereszkedett le az úttest 18 cm-rel alacsonyabban fekvő szintjéig. Ily módon biztosították az esővíz elvezetését a ház falától.

Az I. számú — tehát legkésőbbi — út alatt még két rétegben találtunk utat, melyeket a kiásás sorrendjében, tehát felülről lefelé II., illetve III. sorszámmal jelöltünk.

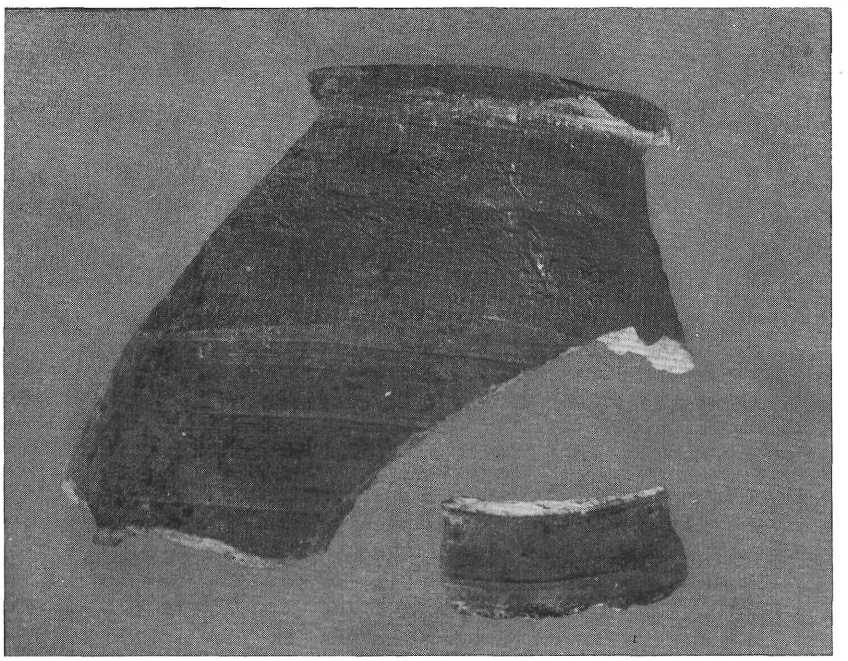

9. kép. Petermann bíró utcában a középkori út alatt előkerült leletanyag

In der Petermann bíró Gasse unter der mittelalterlichen Strasse zum Vorschein gekommenes Fundmaterial

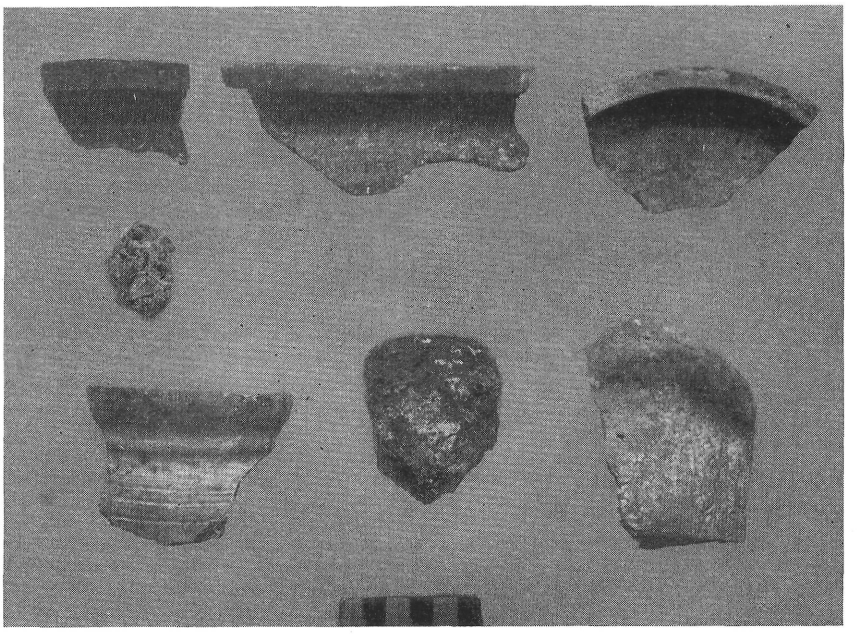

10. kép. Leletanyag a Bécsikapu térről

Fundmaterial von der Bécsikapu-Platz

Az I. és II. út között 10 cm vastag földréteg húzódott, leletanyag nélkül, melynek szélessége a gyalogjáró és az úttesthez csatlakozó rézsű alatt még nagyobb volt (14 cm). Az út II. és III. rétege között az úttest területén nem volt föld, bontása közben azonban az út két rétege mégis jól elvált egymástól, ami arra mutat, hogy a két alsó útburkolat készülése között nem sok idő telt el. A II. számú burkolat köveinek lerakása a III. számú út hiányosságainak kijavítását célozta. A II. számú út készítése alkalmával erősen megemelték a járda szintjét, és ezzel növelték az úttest felé a lejtőt. Valószínűleg tapasztalták, hogy az esővíz a ház tövébe csurgott.

Az utak anyagában talált leletek a következők (21—22. kép): A legkorábbi (III.) rétegből XIII. századi és őskori cserépedények töredékei kerültek elő. A korban ez után következő (II.) útból XIV. századi peremtöredéket találtunk. A legkésőbbi (I.) útban több XIII. századi edénytöredék volt.

A három út alatt, különböző mélységekben, 3 rétegben találtunk kőfaragó-törmeléket (8., 10., 17. számú réteg) (15. kép). A 10. számú kőfaragó-rétegben leletanyag is volt: XIII. századi fazék és ausz-

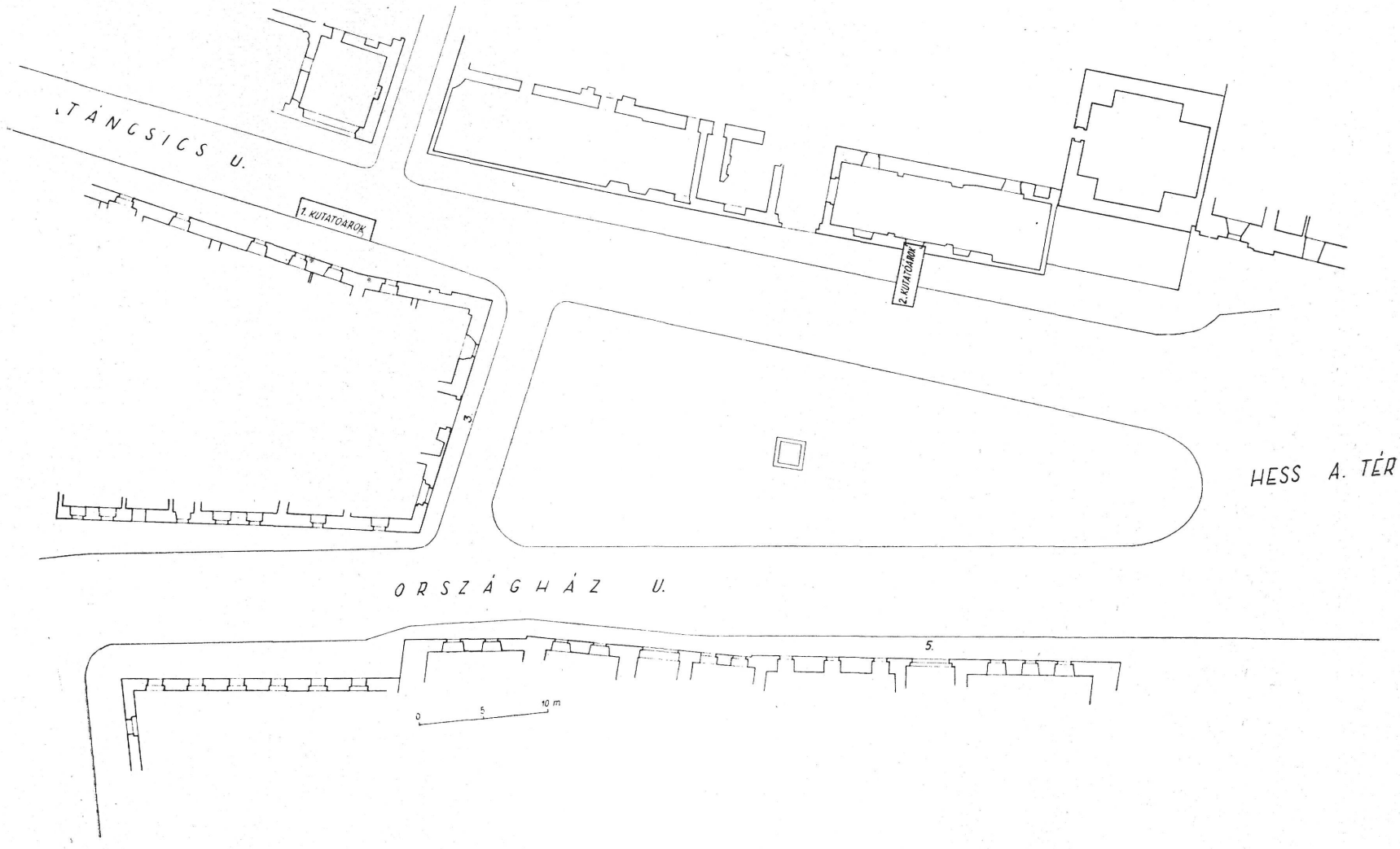

11. kép. A Táncsics Mihály utcában és a Hess András téren végzett kutatások helyszínrajza
Übersichtsplan der Forschungen im Táncsics Mihály Gasse und Hess András-Platz

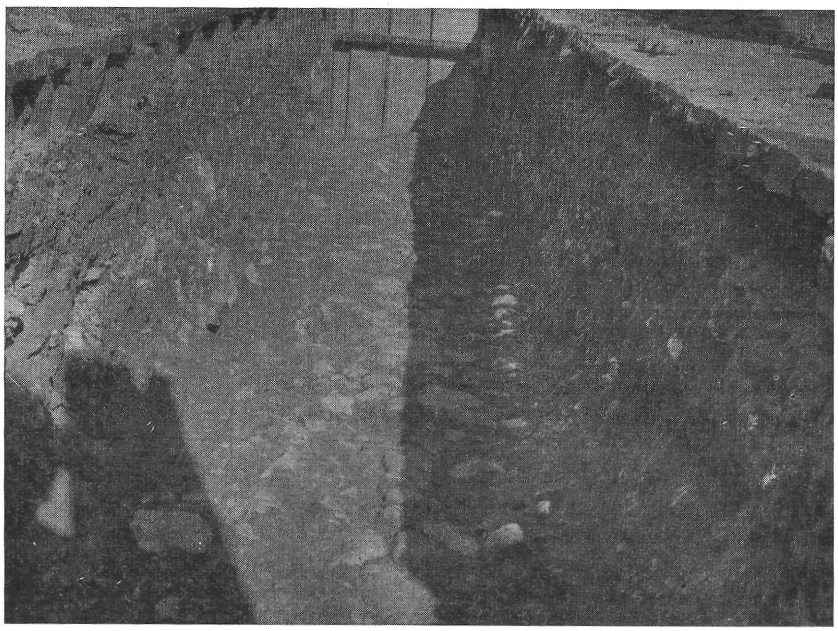

12. kép. Útburkolat a Táncsics Mihály utcából

Strassenpflaster aus der Táncsics Mihály-Gasse

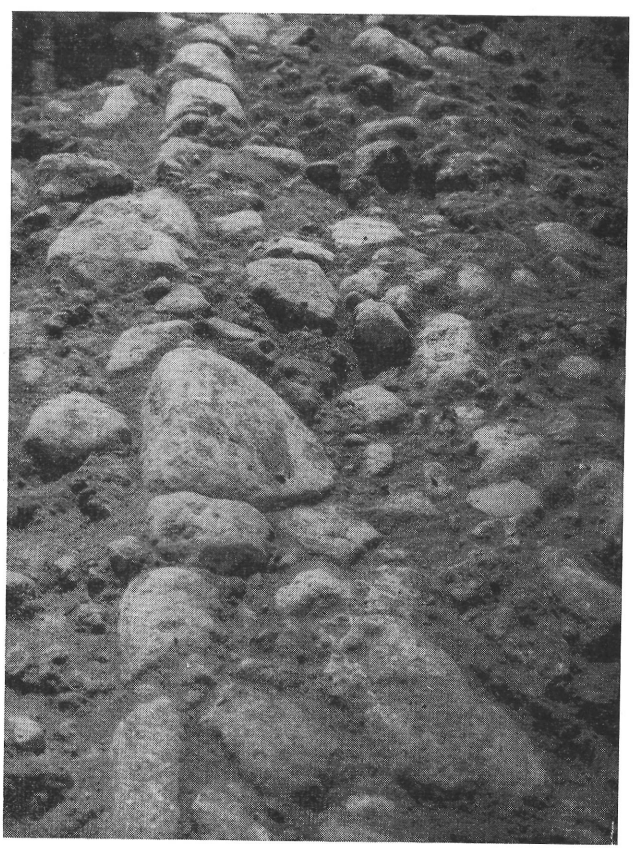

13. Útburkolat a Táncsics Mihály utcából

Strassenpflaster aus der Táncsics Mihály-Gasse

riai grafitos olvasztótégely töredékei. A kőfaragó-törmelék egy-egy rétege nyilvánvalóan építkezésekből ered. Az egyéb rétegekkel és a belőlük származó leletanyaggal való összehasonlítás révén bizonyos relatív kronológiát nyerünk az alábbiak szerint:

A kőfaragásból eredő törmelékrétegek az útburkolatok alatt kerültek elő, tehát az utakat az építkezések befejezése után készítették (kivételt képez a legvastagabb kőfaragó-réteg, az I. sz. út felett. Minthogy azonban a legfelső utat a legutolsó középkorban használt útnak tartjuk, a felette elhelyezkedő kőfaragó-törmeléket

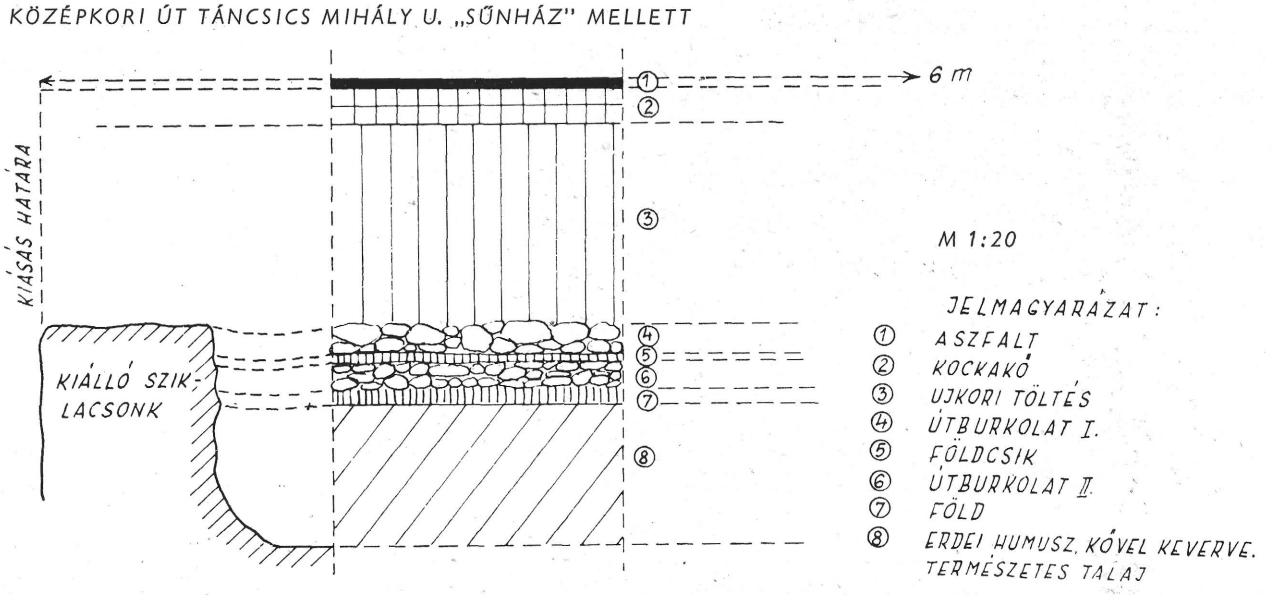

14. kép. Rétegrajz a Táncsics Mihály utcában feltárt kutatóárok Ny-i oldalán
Westliches Profil des in der Táncsics Mihály-Gasse freigelegten Forschungsgrabens

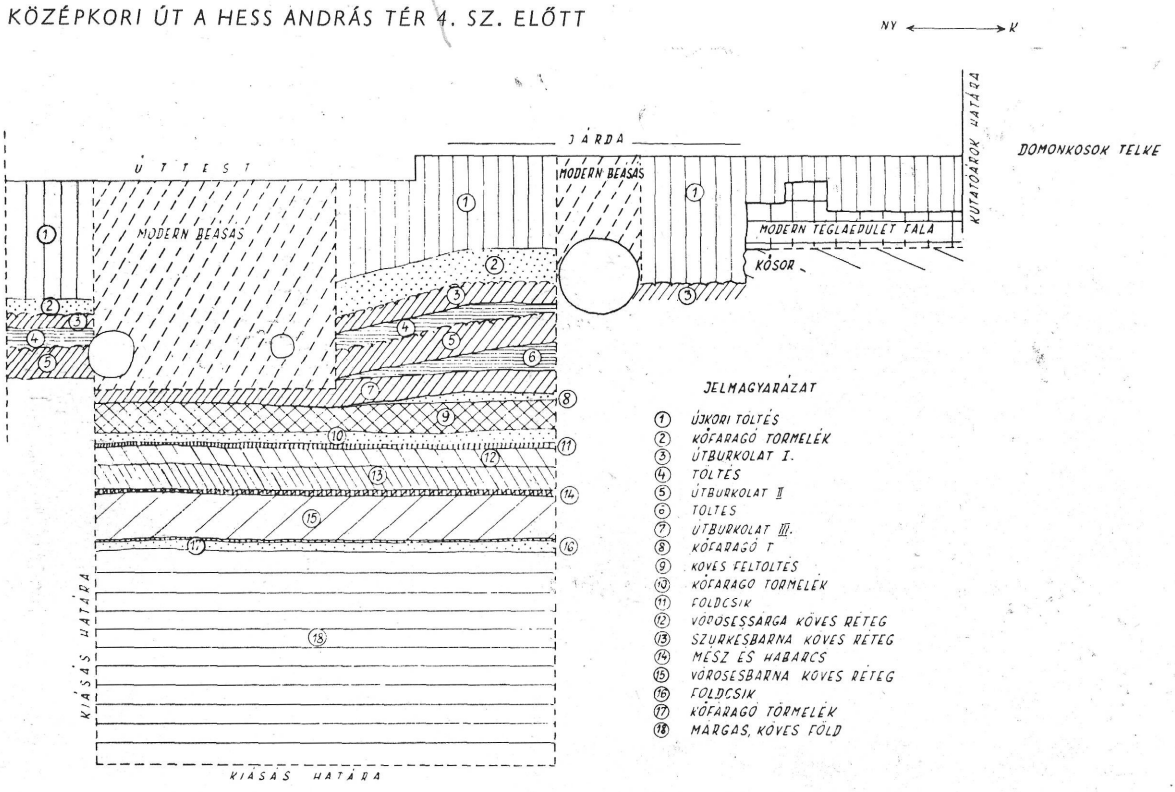

15. kép. Rétegrajz a Hess András téren feltárt kutatóárok É-i oldalán
Nördliches Profil des am Hess András-Platz freigelegten Forschungsgrabens

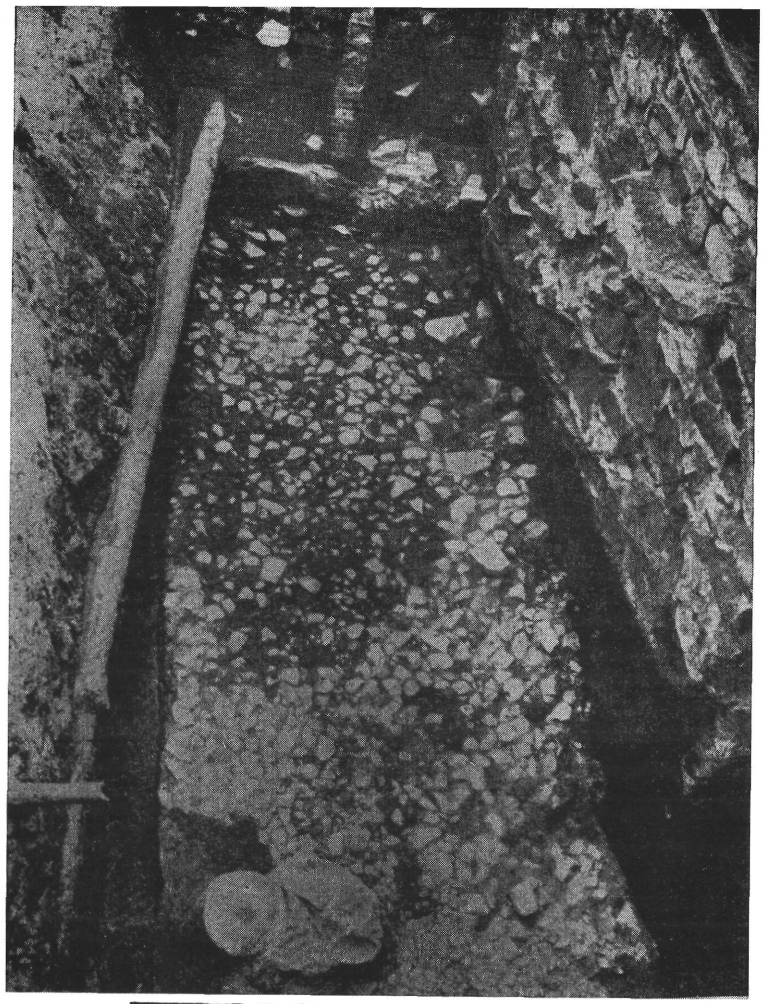

16. kép. Középkori út Magdeburgból (XII. sz.)

Mittelalterliche Strasse aus Magdeburg (12. Jahrhundert)

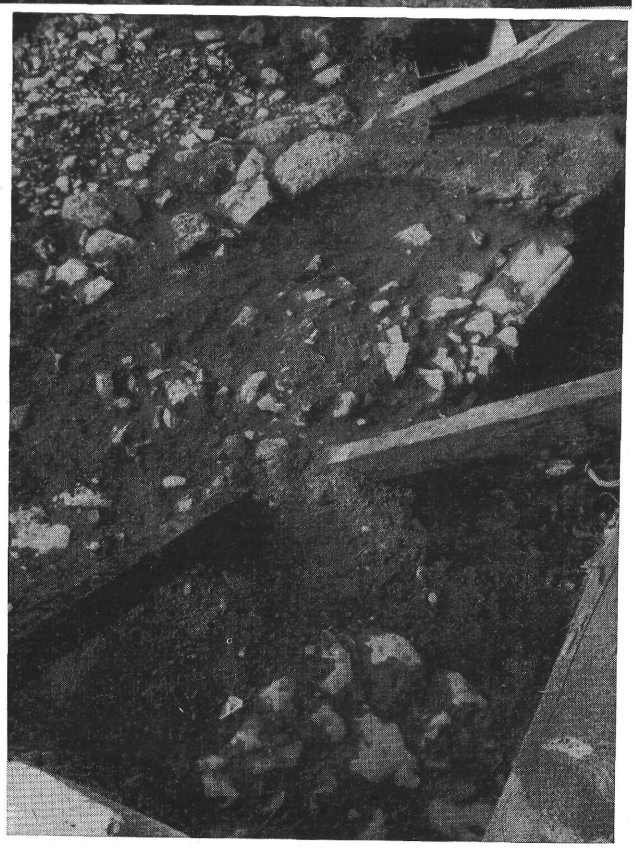

17. kép. Középkori út a Hunfalvy utcában

Mittelalterliche Strasse in der Hunfalvy-Gasse

→

18. kép. Leletanyag:

1. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg M : 60 cm
2. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
3. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
4. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
5. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
6. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
7. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési réteg. M : 60 cm
8. Szentháromság és Úri u. sarok vízcső árok. Út feletti égett rétegből
9. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési rétegből
10. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési rétegből
11. Petermann bíró u. 1. árok út alatti töltési rétegből

Unter der mittelalterlichen Pflaster zum Vorschein gekommenes Fundmaterial aus der Szentháromság Gasse, Petermann bíró Gasse

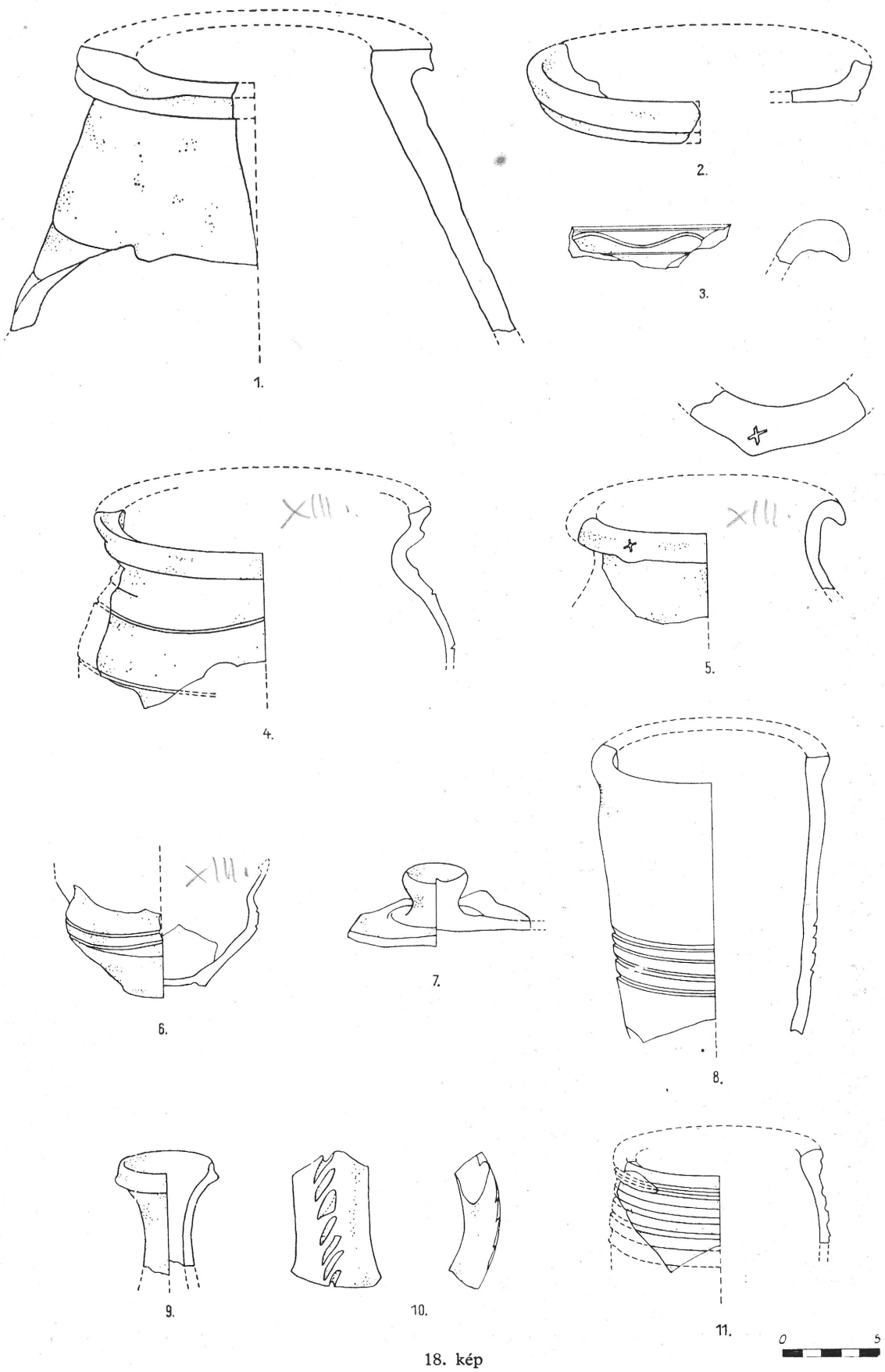

18. kép

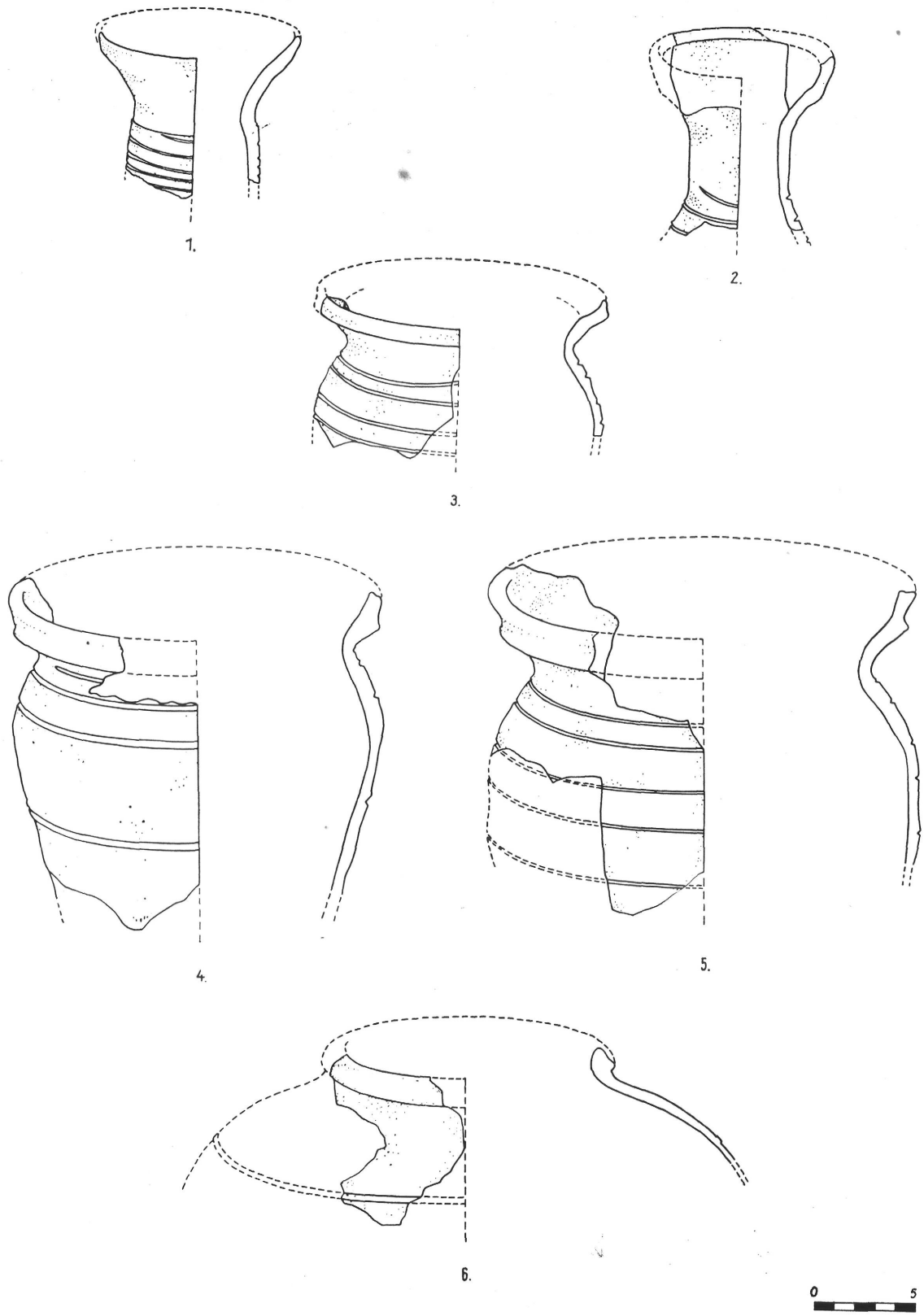

19. kép. Leletanyag: 1. Bécsikapu tér 1. árok É rész kövezés alatti feltöltési réteg M : 180 cm 2. Petermann b. u. 1. árok út alatti feltöltési réteg 3. Bécsikapu tér 1. árok út alatti réteg M : 125 cm 4. Bécsikapu tér csat. árok M : 220 cm 5. Bécsikapu tér csat. árok M : 220 cm 6. Bécsikapu tér 1. árok É-i rész kövezés alatti feltöltési réteg. M : 180 cm

Unter der mittelalterlichen Pflaster zum Vorschein gekommenes Fundmaterial aus der Petermann bíró-Gasse, Bécsikapu Platz

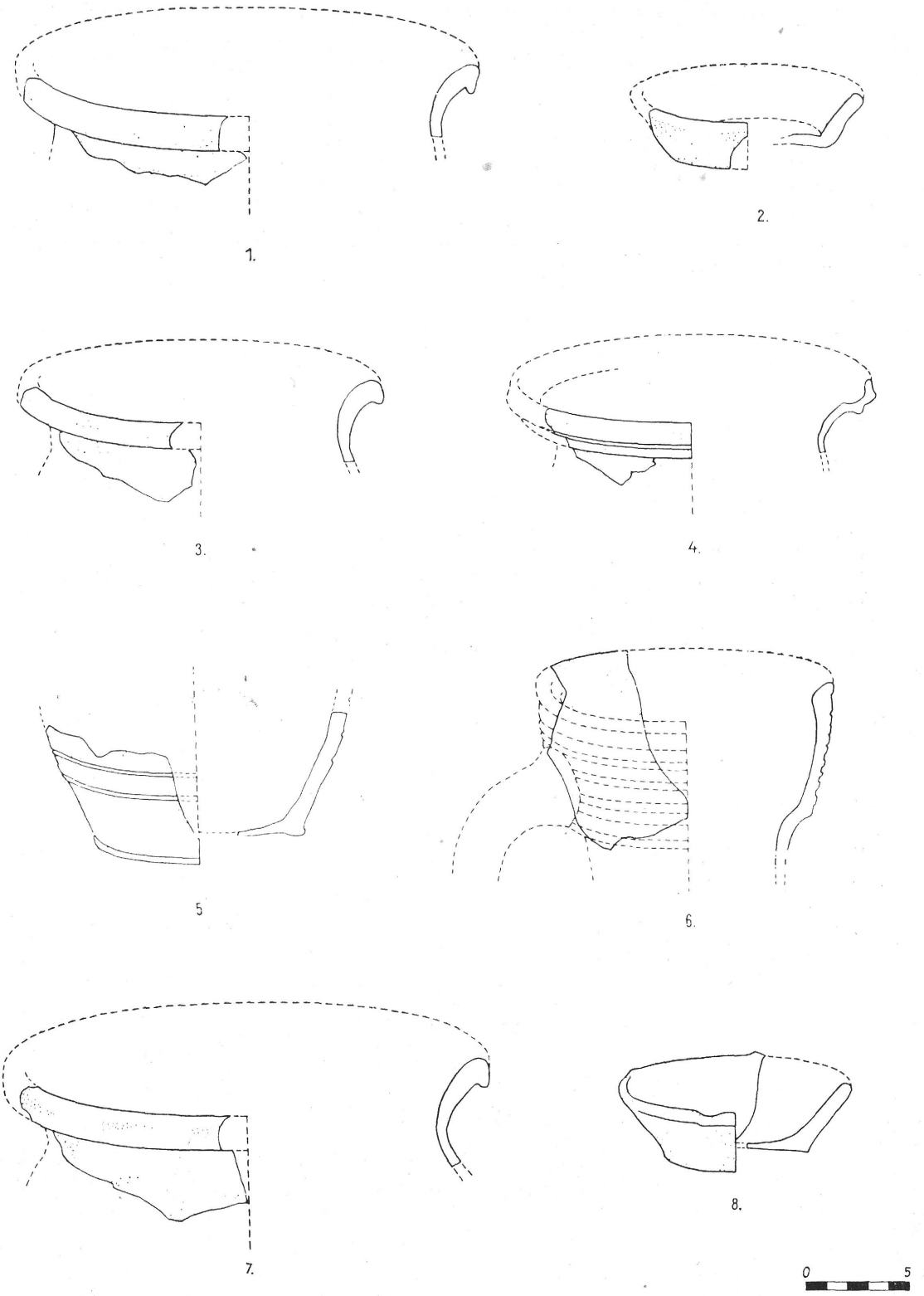

20. kép. Leletanyag: 1. Petermann bíró u. 1. árok. M : 70 cm 2. Bécsikapu tér 1. árok út alatt. M : 160—170 cm 3. Petermann bíró u. 1. árok. Út alatt. M: 180—220 cm 4. Bécsikapu tér 1. árok É-i szakasz. Kövezés alatt. M: 170—200 cm 5. Bécsikapu tér 1. árok. M: 120 cm 6. Bécsikapu tér 1. árok É-i szakasz. Kövezés alatt. M: 150—170 cm 7. Bécsikapu tér 1. árok É-i szakasz. Kövezés alatt. M: 180 cm 8. Bécsikapu tér 1. K. vége csat. árok M: 220 cm

Unter der mittelalterlichen Pflaster zum Vorschein gekommenes Fundmaterial aus der Petermann bíró-Gasse, Bécsikapu Platz

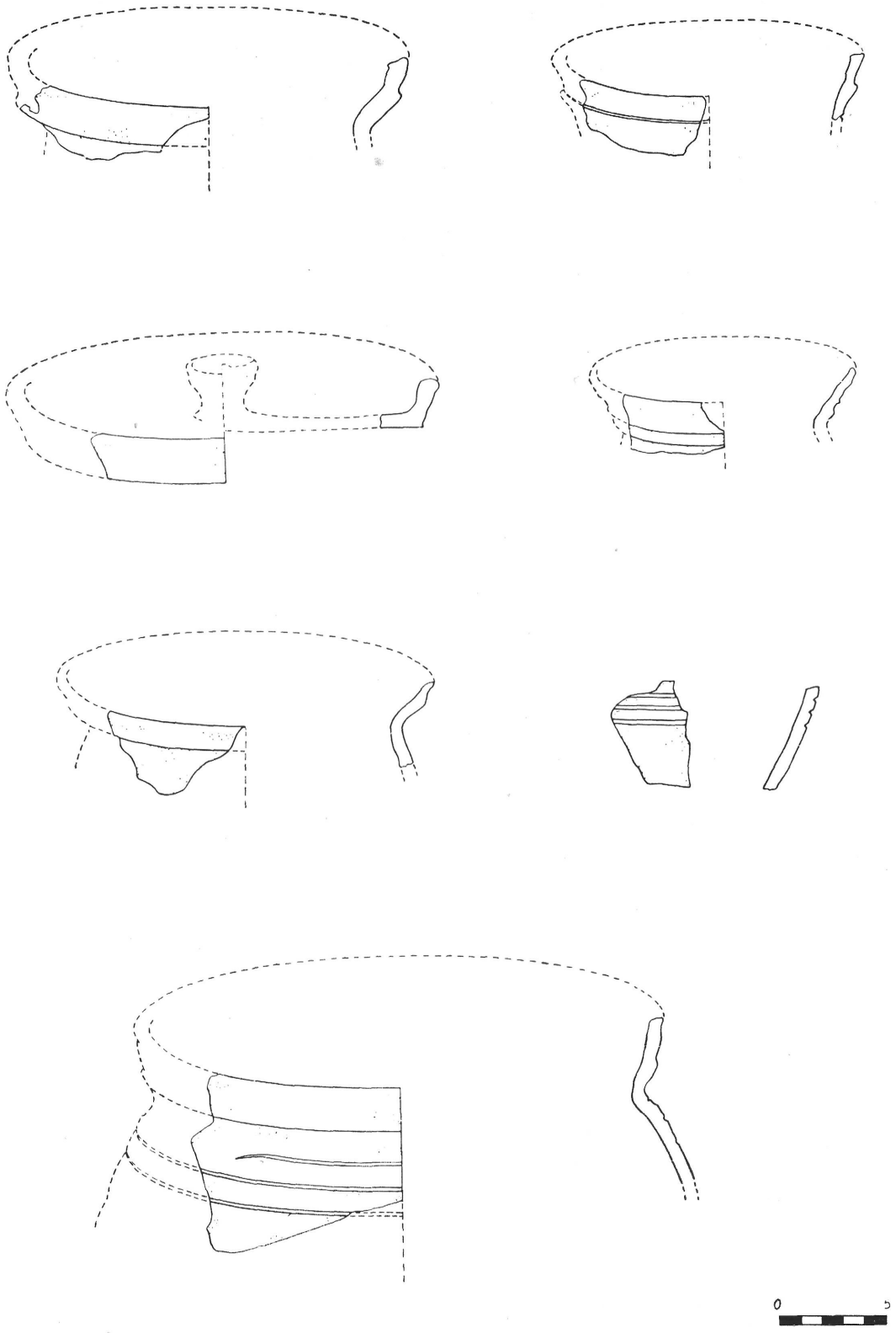

21. kép. Kerámia töredékek a Hess András téren feltárt kutatóárokból
Keramische Bruchstücke aus den am Hess András-Platz aufgedeckten Forschungsgraben

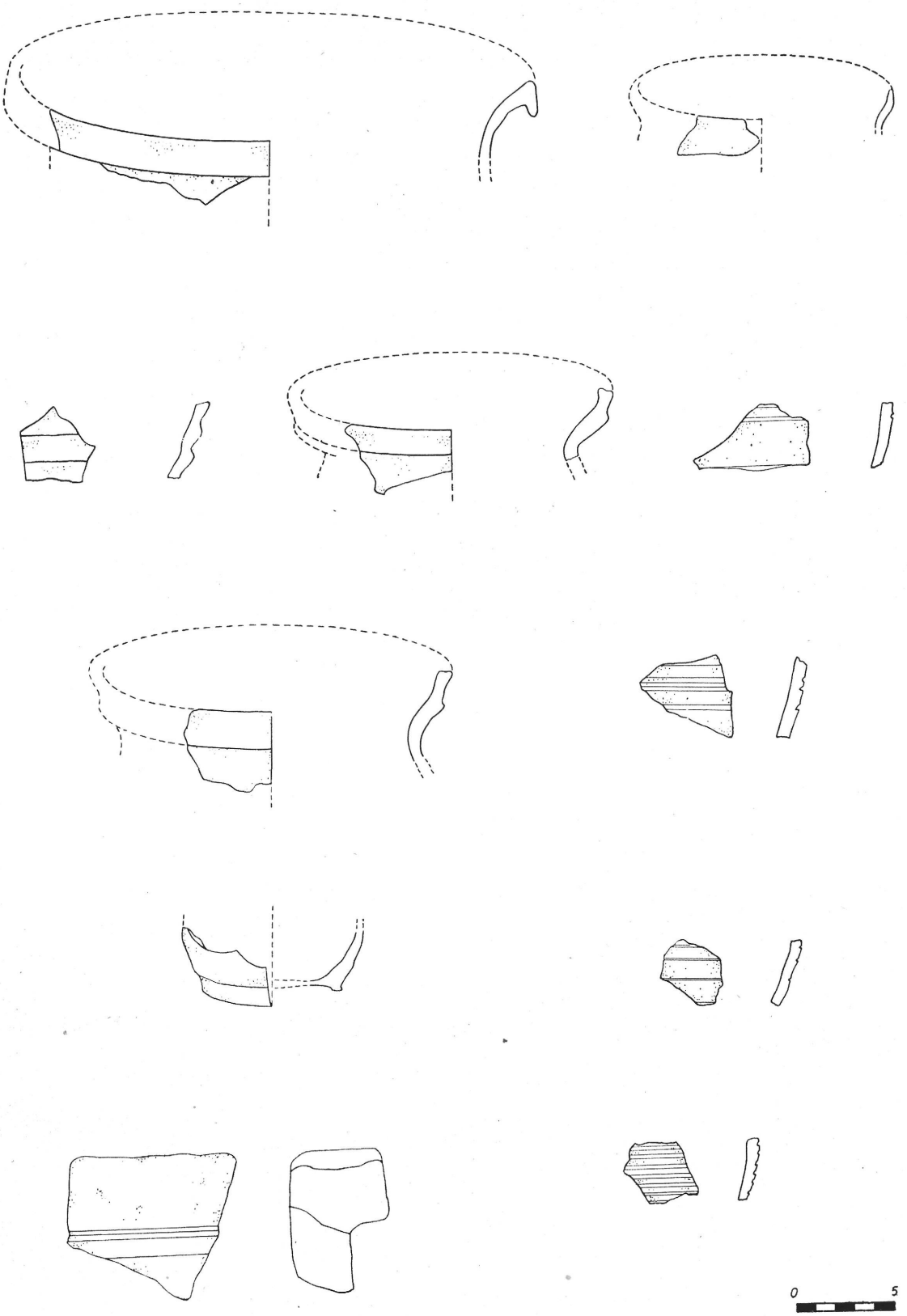

22. kép. Kerámia töredékek a Hess András téren feltárt kutatóárkokból
Keramische Bruchstücke aus den am Hess András-Platz aufgedeckten Forschungsgraben

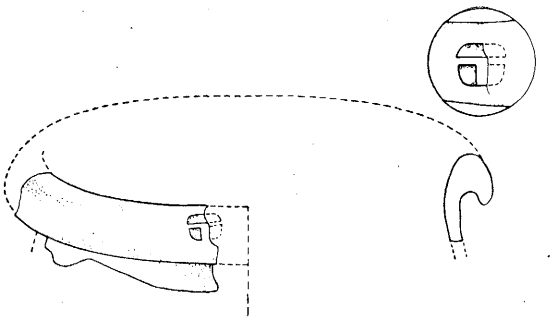

23. kép. Kerámia töredék a Táncsics Mihály utcában feltárt kutatóárokból

Keramische Bruchstücke aus den in der Táncsics Mihály-Gasse aufgedeckten Forschungsgraben

már az újkori építkezések maradványának tartjuk). A kőfaragó-rétegek az árok É-i és K-i oldalain vastagabbak voltak, az árok D-i és Ny-i oldalai felé pedig elkeskenyedtek, illetőleg megszüntek, ami azt jelenti, hogy a kőfaragó munka a toronytól É-ra, a kolostor épületénél folyt. A 17. és a 10-es számmal jelölt kőfaragó-rétegek között, a 14-es számmal jelölt réteg 4 cm vastag meszes habarcs, szintén az építkezés eredménye. A legalsó (17.) kőfaragó réteg felett vékony humuszcsík (16. réteg) húzódik, ugyancsak négy réteggel feljebb (11. számú réteg), újabb keskeny humuszcsík látható. E felett helyezkedik el a második (10. számú) kőfaragó-réteg. Gyakorlatilag annyit jelenthet, hogy a helyszínen dolgozó kőfaragók munkájában bizonyos szünet állott be, illetőleg a kőfaragók az épület más részén folytatták munkájukat. Ezek a feltételezések csak a kolostor feltárása után nyerhetnek megerősítést. A 16. számú rétegben talált vasszeg, a 14. számú meszes habarcs rétegében talált tetőcserép-töredékek a kőfaragó munka után a kőműves, ács és tetőfedő munkálatok nyomait mutatják. A második humuszcsík után a 10. számú kőfaragó-réteggel jelentkező újabb kőfaragó munkálatok bizonyos alakítás, átépítés következményei lehetnek, ugyanis a felette levő 9. számú rétegben festett vakolatdarabkák voltak, melyek egy meglevő épület vakolatának leverése útján, tehát bizonyos átépítési, javítási munkálatok útján kerültek a földbe. A két építkezést nem választhatta el egymástól sok idő, hiszen a leletanyagban mindvégig túlsúlyban van a XIII. századi kerámia és csak kevés XIV. század elejére tehető töredéket találtunk (pl. a II. sz. útburkolatban). Valószínűleg a második építkezés után (XIV. század elején?) került sor a kolostor előtti út kikövezésére.

Már az első kövezésnél tapasztalható bizonyos emelkedés az úttest közepétől a széléig, vagyis a ház faláig. Holl Imre 1960. évben végzett ásatása alkalmával Gyöngyösön, a Szent Orbán-templom Ny-i homlokzatán kibontott gótikus ajtó előtt talált középkori útburkolatot, mely az esővíz elhárítása céljából homorú ívvel csatlakozott az ajtó küszöbéhez.[5] A domonkosok előtti út lejtése úgy látszik nem felelt meg céljának, mert nem sokkal építése után újabb réteg kaviccsal erősítik az utat, a járdának megfelelő szélességben pedig töltéssel emelik a szintet.

Mint látható, a kutatás nemcsak az útra vonatkozóan, de a kolostor építésére vonatkozóan egy-két megfigyeléssel szolgált, melyek a kolostor feltárásának idején jól hasznosíthatók lesznek.

Az egymástól nem nagy távolságban levő két kutatóárokban, a Táncsics Mihály utcában és a Hess András téren az útburkolatok egymás felett elhelyezkedő rétegeinek száma különböző volt. A Táncsics Mihály utcában két, egymástól iszapréteggel jól elkülönülő útburkolat volt, ugyanakkor a Hess András téren, a domonkosok kolostora előtt három réteget különböztettem meg. Illetőleg a második réteg a harmadikon szorosan rajta feküdt, csak a gyalogjáró emelkedett meg erősebben a korábbi gyalogjáróhoz viszonyítva. A gyalogjáró megemelése és az úttest burkolatának megújítása nyilván a háztulajdonos szerzetesek munkája, akik épületük érdekében szükségesnek találták az esővíz elvezetését a falaktól. Az utak szintezése sajnálatos módon technikai akadályok miatt nem történhetett meg, ezért a két kutatóárokban feltárt utak rétegeinek egyeztetése nem történhetett meg.

A középkori városok útjainak anyagára, építésének és karbantartásának módjára vonatkozó adatok elég szórványosak, különösen a magyar városokat, de legkiváltkép Budát illetően.

A budai utcák kövezésére utaló történeti forrásanyag hiánya és a jelen kutatásokból előkerült tárgyi dokumentumok arra vallanak, hogy a város útjainak kövezése és karbantartása erősen elmaradt a külföldi városokéhoz hasonlítva. Igaz ugyan, hogy kutatásainkat a várhegyi településnek csak néhány rövid szakaszán eszközöltük, ezeken a helyeken azonban a tulajdonképpeni kövezésnek nyomát sem találtuk. Oly értelemben vett kövezésnek, melyről pl. az olasz városok esetében már a XII—XIII. században hallunk, mely kövezés nagyobb kőlapokat, vagy kockaköveket, egyes esetekben a kőnek és a téglának művészi keverését alkalmazza.[6] Természetesen elsősorban a főtereket és a főbb útvonalakat kövezték igényesebb módon.

[5] Holl Imre ásatási dokumentációját az 1960-ban Gyöngyösön a Szent Orbán-templomnál végzett kutatásokról. MTA Régészeti Kutatócsoport adattára.

[6] *Braunfels, W.:* Mittelalterliche Stadtbaukunst in der Toscana. 1953. 194.

A budai várhegyen tulajdonképpen csak folyami kaviccsal, vagy nagyobb folyami kővel felszórt burkolt utakat ismerünk, melyek mindenhol a kövezés kezdetét jelölik, de amelyet egy idő múlva legalábbis a főbb útvonalakon kőburkolattal cserélnek ki. Bolognában ez történt már a XIII. század közepén.[7] Párizsban már a XII. században tudunk útkövezésről.[8] A források adatainak összevetéséből kitűnik, hogy Németország az utak karbantartásában jóval elmarad Olaszország mögött. Németországban, Magdeburgban a közelmúltban tártak fel az óvárosban (Buttergasse) XII. és XIII. sz.-i — a budaihoz hasonló anyagú és szerkezetű kavicsutakat[9] (16. kép).

A magyarországi városok útjaira vonatkozó legkorábbi adatot Selmecbánya IV. Béla korában szerkesztett jogkönyvében találtuk,[10] ahol bizonyos esetekben örökös híján a halott vagyonából egy részt az utak és a hidak karbantartására kell fordítani.

Pozsony városának számadáskönyvei a XV. század folyamán sűrűn emlegetik a város kövezett utcáit, de egyszersmind az is kitűnik, hogy a XV. század második felében még csak a főbb utcák és a piactér voltak kövezettek és csak a XVI. század közepén vált általánossá a külvárosokban is a kövezés.[11] A XV. század második felében Pozsony városa az utak kövezéséhez ún. „Überleger"-eket, kövezőket hozatott Bécsből és Sopronból, mert magának csak 1496-ban van saját kövezője. Az utak tehát az egyszeri lerakás után karbantartás nélkül maradtak. Sopronban ezzel szemben már 1438-ban szerepel a polgármester számadáskönyvében útkövező, akinek az Előkapunál végzett útburkoló munkájáért II. ½ tal. den.-t fizetnek.[12]

1472-ben Nagybánya városa piacának kövezésére, Mátyás király engedélyével minden hetivásáros szekér után egy fillér vámot szedett.[13]

A budai jogkönyvben[14] megtaláljuk ugyan az útkövezők („Pflasterer") említését, minden további rájuk vonatkozó adat azonban hiányzik. Szende Pál[15] feltevését — miszerint az út kövezetének karbantartása a háztulajdonosok feladata lett volna —, kutatásaink annyiban támasztják alá, hogy megfigyeltük az útburkolat többszöri megújítását a domonkosok kolostora előtt. Feltehető lenne, hogy a kolostor, mint tehetősebb telektulajdonos, gondoskodott arról, hogy az épület mellett a járószintet megemelje és többször megújítsa, ezáltal az esővizet a ház falától elvezesse. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a kutatóárkok közül ez volt az egyetlen, mely a telekhatárig terjedt, és több kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy feltevésünket az egész vári lakótelepülés területére általános érvényűnek mondhassuk ki. Annyit azonban megállapíthattunk kutatásaink nyomán, hogy a budai polgárváros útjait a város felépülése, útvonalainak kialakulása után, a XIV. század elején kövezhették ki. Ezek az utak a középkorban mindvégig csak kaviccsal burkolt utak maradtak.

Garády Sándor által a Hunfalvy utcában feltárt és a budai külvárosból a vár felé vezető út, a kövei között talált leletanyag tanúsága szerint késő középkori (XV—XVI. sz.). Burkolata már nagyobb kövekből készült, alapozása is erősebb, mint a vár területén talált utaké (17. kép). Az út széle durván faragott nagy kövekkel volt kirakva.[16] Nagy, lapos kövekből készült útburkolattal a vár területén csak a török korban találkozunk először.[17—18]

[7] *Braunfels, W.:* i. m.

[8] *Schultz, A.:* Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker. 1903, 69.

[9] *Nickel, E.:* Ein mittelalterlicher Hallenbau am alten Markt in Magdeburg. 1960.

[10] Selmecz városnak IV. Béla király korában szerkesztett városi és bányajogkönyve. *Wentzel:* Árpád kori új okmánytár. 3, 207, 1 §.

[11] *Ortvay T.:* Pozsony város története II/1. 367.

[12] *Házi, J.:* Sopron szabad kir. város története II/3. 86.

[13] *Nyáry, A.:* A modenai Hyppolyt codexek. Századok, 1874. 5.

[14] *Mollay K.:* Das ofner Stadtrecht. 1959. 105.

[15] *Szende P.:* Magyar városok a középkor végén. Huszadik Század XIII. 1912. 689.

[16] *Garády S.:* Jelentés az 1936—42. évben végzett ásatásokról. Bud. Rég. XIII. 1943. 420.

[17] 2. kép helyes jelmagyarázata:
6. Szikla fölötti 4. Köves út helyett
6/a. Köves barna humusz.

[18] 3. kép helyes jelmagyarázata:
4. Köves út alatti 3. Pernyés agyag helyett
3/a. Agyag.

HERTA BERTALAN—KATALIN H. GYÜRKY

ERFORSCHUNG DES MITTELALTERLICHEN STRASSENSYSTEMS IM BEREICH DES BURGVIERTELS VON BUDA

Den im Burgviertel vorgenommenen Wiederherstellungs- und an den öffentlichen Werken durchgeführten Erneuerungsarbeiten ist zu verdanken, das ein ansehnlicher Abschnitt des Strassennetzes der mittelalterlichen Siedelung vorgefunden worden ist. Die freigelegte Schotterstrasse stellt im Mittelalter die älteste, bepflasterte Strasse der Stadt dar. Eine mittelalterliche Strasse, die über diese geführt hätte, konnten wir nicht feststellen. Auf Grund des Fundmaterials lässt sich die Zeit, in der die Schotterstrasse angelegt worden ist, auf den Anfang des 14. Jahrhunderts setzen. Entlang des unserer Prüfung unterzogenen Abschnittes bot sich ein Bild von völliger Gleichheit, auf Grund dessen die ganze Strasse als gleichaltrig angenommen werden kann. Am Abschnitt Uri-Gasse—Kapistran-Platz—Bécsikapu-Platz—Táncsics Mihály-Gasse—Hess András-Platz ist das Strassensystem dem heutigen gleich.

ZOLTAY ENDRE

A BUDAI VÁRNEGYED TERÜLETÉN A KÖZÉPKORI ÚTKUTATÁSOK SORÁN ELŐKERÜLT VASANYAG VIZSGÁLATA

A budai vár különböző pontjain létesített kutatóárkokból, különböző szintekről mészkő alapanyagú konkréciókba ágyazott különféle többé-kevésbé felismerhető vastárgy, illetve ezek eloxidált maradványai, továbbá az oxidáció különböző fokait mutató vasoxid képződmények kerültek napvilágra.

Általában az tűnt ki, hogy a különböző megvizsgált lelőhelyekről (Táncsics Mihály utca, Bécsikapu tér) közvetlenül az eredeti középkori út felszíne alatti rétegekből kerültek elő az oxidált konkréciókba ágyazott vastárgyak. Ezeknek eredeti rendeltetése sokszor csak gyanítható (pl. késpenge, sarló, rúdvas-darab stb.), mivel fémes állományukat alig, vagy egyáltalán nem őrizték meg.

Kevés jól felismerhető vastárgy maradt meg, melyek közül metalográfiai vizsgálat tárgyává tettük a Táncsics Mihály utca D-i végén vont kutatóárokból 1961. szeptember 22-i keltezésű vastárgyat.

A vastárgy felismerhetően kézi kovácsolású, ún. „cigányszeg" képét mutatja (1—2. kép). A konkrécióba ágyazott szeg elég jól megőrizte fémes állományát, rajta jól láthatók a kézi kovácsolás nyomai.

A haránt irányú mikroszkópi csiszolat maratás nélkül a várhatónál kisebb mértékű salakosságot mutatott (3—4. kép). Nagyobb nagyításban (5. kép) a buca vasak mikroszkópi csiszolatairól jól ismert oxidzárványok észlelhetők.

A kis nagyítású maratott harántirányú csiszolat (6. kép) a dekarbonizált zónák elhelyezkedését mutatja. Régi vastárgyaknál előfordul, hogy a kovácsolás közben egymásra gyűrődött rétegek, az előzetes izzítás folyamán dekarbonizálódott sávok jól jelzik az alakítás menetét. Jelen esetben ez nem ismerhető fel ilyen jellegűnek, viszont a különböző mértékig kifrissült zónák a bucák meleg alakítással (kovácsolás) történő további megmunkálása után is felismerhetők. Jelen esetben is jellemzők a nagy carbontartalomra utaló ferrithálós perlites (7. kép), a Widmanstätten-képleteket mutató (8. kép) átmeneti és a kifrissült részre jellemző (9. kép) teljesen ferrites szövetképek.

Kémiai elemzést nem végeztünk, ez a vegyes elosztású, különböző carbon tartalmú zónák miatt nem is mutatott volna jellemző képet. Teljesen negatív képet adott a S-tartalom elosztását mutató Baumann lenyomat. Hazai bucatüzekből származó vastárgyainknál gyakori az igen alacsony S-tartalmat mutató összetétel.

Ki kell még térnünk azoknak a képleteknek ismertetésére, amelyeket a fenti kutatóárkokban, de mindenütt a középkori útfelszin alatt 1,20 — 1,40 m mélységben találtak. Rendszerint lapos, babszem, vagy vese alakú, rozsdaszínű, nehéz darabok csak néhány cm átmérőig terjedő méretekkel, ami valamely természetes úton képződött vasérc, vagy vas-féltermék benyomását keltette első megtekintésre. Ezeknek a képleteknek eredete a következő: a hosszú időn át kavicsos mészkő-konkrécióba ágyazott vastárgyak, amelyek ehhez megfelelő nagy tömegben kellett hogy jelen legyenek, vashidroxid képződése mellett lassan elvesztették fémes állományukat, a keletkezett oxidációs termékeket pedig a csapadékvíz az alsóbb rétegekbe mosta le, ahol azok a fent leírt képletekké álltak össze, hasonlóan a természetes limonit képződési folyamatához. A talált képletek tehát másodlagos jellegűek, mind a képződési folyamatot, mind a lelőhelyet illetően.

A fent elmondottakkal kapcsolatban tehát a következő következtetéseket vonhatjuk le:

A fenti lelőhelyek közelében az útra az idők folyamán nagyobb mennyiségű elhasználódott vastárgyat dobtak ki, valószínűleg egy tömegben, esetleg valamely közeli kovácsműhely elrontott darabjai gyűlhettek össze ilyen mennyiségben (bár minden kis darab vasat igen megbecsültek azokban az időkben). Tehát már feldolgozott darabokról lehetett csak szó, közvetlen acélgyártás bucatüzekből fallal kerített helyeken nem igen folyt. Az évszázadok folyamán kémiai hatások idézték elő a fent leírt limonitszerű képletek kialakulását.

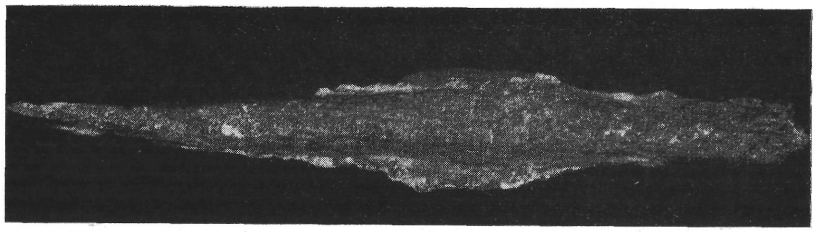

1. kép

2. kép

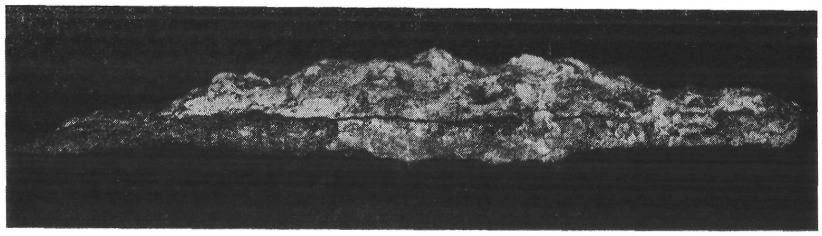

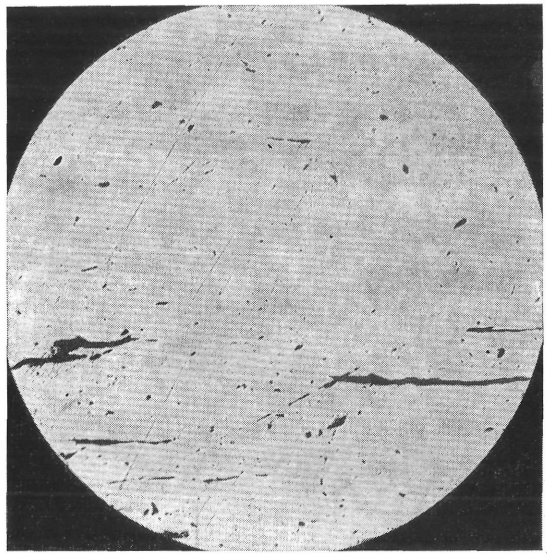

3. kép

4. kép

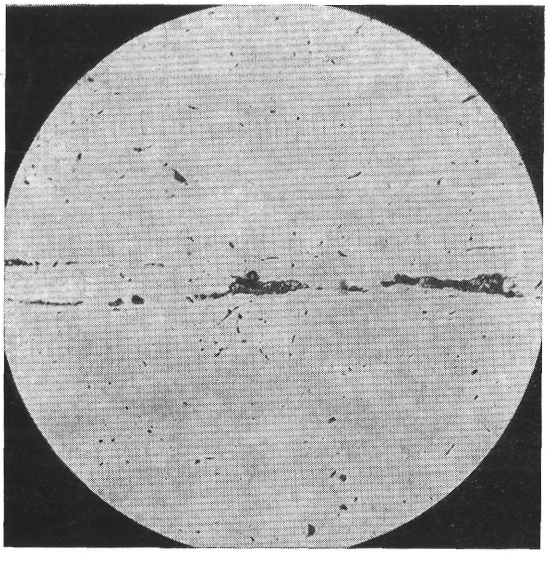

5. kép

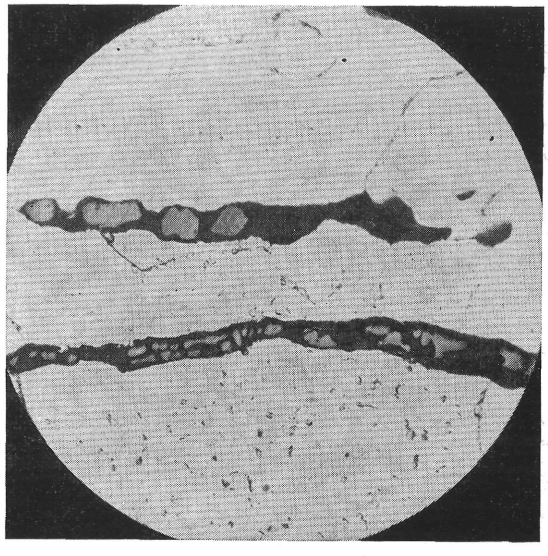

6. kép

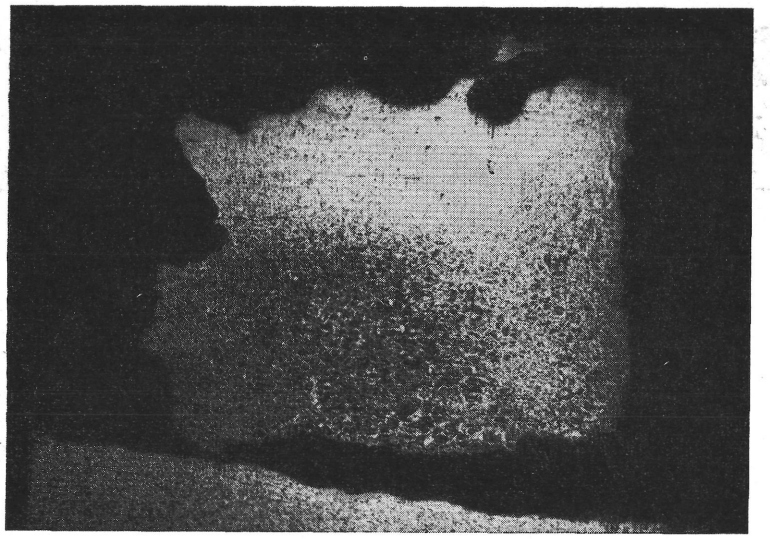

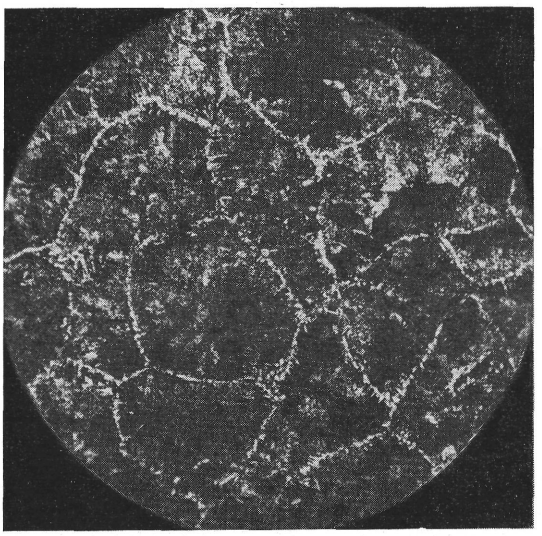

7. kép

8. kép

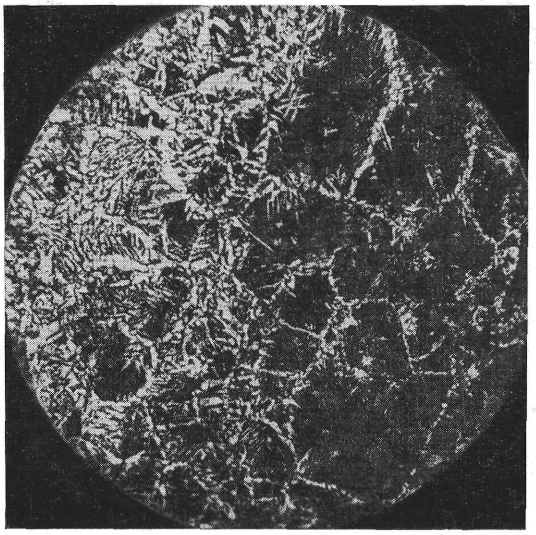

9. kép

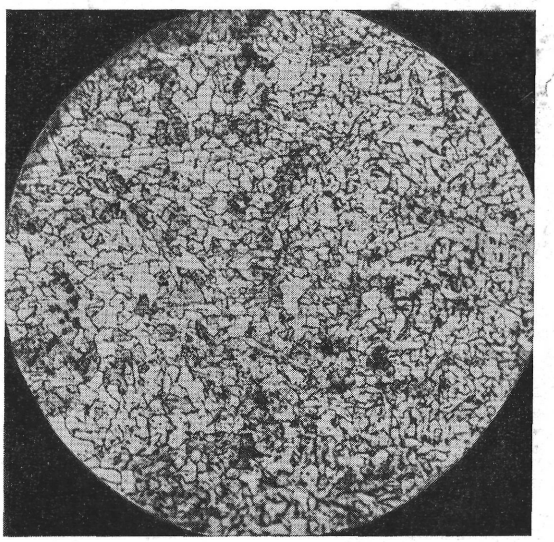

ENDRE ZOLTAY

UNTERSUCHUNG DES IM BEREICH DES BURGVIERTELS VON BUDA, IM VERLAUF DER ERFORSCHUNG DES MITTELALTERLICHEN STRASSENSYSTEMS ZUM VORSCHEIN GEKOMMENEN EISENMATERIALS

Wir unterzogen einer eingehenden Prüfung den im Bereich der Burg von Buda im Verlauf der durchgeführten Ausgrabungen zutage geförderten geschmiedeten Nagel („cigány-szeg"). Der zur Rede stehende Eisengegenstand zeigt die für die im mittelalterlichen Luppenverfahren gewonnenen Produkte charakteristische Struktur. Die in den tiefer gelegenen Schichten gefundenen limonitähnlichen Gebilde erwiesen sich als sekundäre Bildungen aus dem Bestand der in Massen angehäuften und begrabenen Eisengegenstände.

BÖKÖNYI SÁNDOR

A BUDAI VÁRPALOTA ÁSATÁSÁNAK ÁLLATCSONTANYAGA III.

E folyóirat előző számaiban már beszámoltunk a budai Várpalota ásatása során előkerült állatmaradványokról.[1] Most a legújabban, az 1961-es ásatásoknál előkerült csontanyagot kívánjuk röviden ismertetni.

Az itt ismertetésre kerülő csontanyag a Bertalan Vilmosné és H. Gyürky Katalin által végzett feltárásokból származik, éspedig a Bécsikapu térről, a Petermann bíró u. 2., az Úri u. 20. és 45., valamint a Hess András u. 2. szám alól.[2] Az ásatók megfigyelése szerint az anyag legnagyobb része a XIII. századból származik, ami különösen értékessé teszi számunkra, mivel a középkor e periódusából elég kevés csontanyaggal rendelkezünk. De szerepelnek anyagunkban késő középkori (XV—XVI. század) és újkori rétegekből származó csontmaradványok is. Sajnos az anyag megtartási állapota igen rossz, így például emlősökből mindössze három ép hosszúcsont került elő, koponyák hiányoznak, s a szarvcsapok is ritkák.

Az előkerült állatmaradványok közül összesen 421 darab volt meghatározható,[3] melyek közül 413 darab házi-, 8 darab pedig vadállatokból származik. A meghatározható csontok fajok és korszakok szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

	XIII. század	XIII–XV. század	XIV–XV. század	XV–XVI. század	Újkor	Összesen
Szarvasmarha—Bos taurus L.	107	18	32	9	71	237
Juh — Ovis aries L. / Kecske — Capra hircus L.	42	14	9	17	21	103
Sertés — Sus scrofa L. dom.	33	3	12	1	3	52
Ló — Equus caballus L.	3	—	1	1	1	6
Házimacska — Felis domestica Briss.	—	—	—	1	—	1
Gimszarvas — Cervus elaphus L.	1	—	1	—	—	2
Barnamedve — Ursus arctos L.	—	—	1	—	—	1
Mezei nyúl — Lepus europaeus Pall.	1	—	—	—	—	1
Tyúk — Gallus domesticus L.	5	—	2	2	1	10
Lúd — Anser domesticus L.	2	—	—	2	—	4
Fogoly — Perdix perdix L.	1	—	—	—	—	1
Hal — Pisces sp. div.	3	—	—	—	—	3
Összesen	198	35	58	33	97	421

A fentiek szerint tehát 13 (8 házi- és 5 vadállat) faj maradványai kerültek elő (miután a halmaradványok fajokba sorolása nem történt meg, azokat egyetlen fajnak számoljuk). Az előforduló fajok közül 9 emlős

[1] *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda). Bud. Rég. XVIII (1958) 455—486. — A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda II.) Bud. Rég. XX (1963) 395—425.

[2] *Bertalan Vilmosné—H. Gyürky Katalin:* A középkori útrendszer kutatása a budai vár területén. Bud. Rég. XXI (1964) 345—363.

[3] Miután a csontok igen kis lelőhelyegységekről, s nem egységes településrészről kerültek elő, az egyedszám meghatározását céltalannak tartjuk.

(6 házi és 3 vad), 3 madár (2 házi és 1 vad) és 1 hal. A barnamedve révén a várásatások korábbi faunalistájához[4] új faj járult, s így a várásatások során előkerült fajok száma 31-re emelkedett.

Ami az új anyagban az egyes fajok gyakoriságát illeti, a csontok kis száma ellenére is feltűnő a vadállatcsontok alacsony számaránya, ami a középkori lelőhelyek faunájának egyik jellemző sajátsága. Ezzel szemben a háziállatok között az emlősök gyakorisága és a madarak kis számaránya csupán a középkor első felére jellemző.

Az egyes fajok közül a szarvasmarhát illetően — miután a típusmeghatározásra alkalmas koponya-, ill. szarvcsapleletek hiányzanak — a végtagcsontok alapján azt az általunk már több ízben rögzített tényt hangsúlyozhatjuk ismét, mely szerint hazánkban a középkorban egészen a XIII—XIV. századig csakis kistestű szarvasmarhák éltek, melyek az ősi európai primitív fajtacsoportba tartoztak,[5] s csak a XIV—XV. századtól kezdve lépnek fel a nagyobb testű szarvasmarhák, melyeket a primigenius-csoportba sorolhatunk.[6] Az előbbi, kis testű csoportba tartozó szarvasmarhákból két metacarpus fordul elő ebben az anyagban, melyek hosszmérete alapján a marmagasság Boessneck módszerével[7] 1120 és 1152 mm, Calkin módszerével[8] pedig 1071 és 1102 mm. Ezek a méretek törpemarhákra utalnak, s a korábban leírt várbeli szarvasmarhák variációs szélességének (1100—1350 mm) legaljára esnek.

A juhmaradványok közt egy szarvcsap (újkori rétegből) is akadt, mely a lelőhelyről és más középkori lelőhelyeinkről is szép számmal előkerült középkori magyar juh[9] jellemző szarvállását mutatja, egy másik koponyarészlet pedig (XIII. századi rétegből) szarvatlan juhból származik. A szarvatlan juhok egyébként középkori lelőhelyeinken nem ritkák; fajtabeli hovatartozásuk nem dönthető el, miután az európai ősi parlagi fajták nőstényei általában szarvatlanok, de a keleti eredetűnek számító racka-csoport egyes fajtáiban, így a középkori magyar juhval azonosított bulgáriai karakacsán-fajtában is előfordulnak szarvatlan nőstények. Különben az itt feldolgozott anyagban előforduló végtagcsontok kis termetű, primitív juhokra utalnak.

Az előkerült kevés kecskecsont között két szarvcsapdarab van (mindkettő XIII. századi), melyek kifelé hajlók és csavarodók, tehát az ún. prisca-típusba tartoznak. Közülük az egyik igen erős, méretei megközelítik a legerősebb zalavári szarvcsapokéit.[10]

A sertések típusáról koponyaleletek hiányában mit sem mondhatunk. A végtagcsontok méretei általában kis testű állatokra mutatnak, egy XIII. századi rétegben azonban előfordul egy femur diaphysise, melyet nagy méretei alapján minden valószínűséggel házi- és vaddisznó kereszteződéséből származtathatunk.

A lócsontok kis termetű, keleti fajtájú állatból valók.

A házimacska, gímszarvas, barnamedve és mezei nyúl fajtabeli hovatartozásáról és testnagyságáról megfelelő leletek híján mitsem mondhatunk.

A tyúk mérhető csontjai közül egy XIII. századi femur 66,3 mm-es hosszméretével igen kis, egy XIV—XV. századi radius 57,8, egy XV—XVI. századi humerus pedig 65,5 mm-es hosszméretével kis állatból származik. Mindhárom csont mérete a várbeli korábbi anyag variációs szélességének alsó részébe esik.

A ludat és foglyot összehasonlításra alkalmatlan anyag képviseli.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a várbeli ásatások során újabban előkerült csontanyag vizsgálata a korábban felszínre került anyag alapján tett megfigyeléseinket megerősítette, s a most kimutatott 13 faj között egy olyat is találtunk (barnamedve — Ursus arctos L.), mely az eddigi anyagban nem fordult elő, s mellyel a várásatások alkalmával előkerült fauna fajainak száma 31-re emelkedett.

[4] *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda II.). Bud. Rég. XX (1963) 395.

[5] *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. Bud. Rég. XVIII (1958) 460. — *Bökönyi S.:* Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1961. 87. — *Bökönyi S.:* Die Entwicklung der mittelalterlichen Haustierfauna Ungarns. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 77 (1962) 3.

[6] *Bökönyi S.:* Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1961. 87 skk. — *Bökönyi S.:* Die Entwicklung der mittelalterlichen Haustierfauna Ungarns. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 77 (1962) 3 sk.

[7] *Boessneck, J.:* Ein Beitrag zur Errechnung der Widerristhöhe nach Metapodienmassen bei Rindern. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 68 (1956) 75—90.

[8] *Calkin, V. I.:* Izmencsivoszty metapodij i jee znacsenie dlja izucsenija krupnogo rogatogo szkota drevnoszti. (Metapodialia Variation and its Significance for the Study of Ancient Horned Cattle.) Bjull. Moszk. Obscs. Iszp. Prirod. Otd. Biol. LXV (1960) 109—126.

[9] *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. Bud. Rég. XVIII (1958) 462. — *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. Bud. Rég. XX (1963) 406. — *Bökönyi S.:* Viehzucht und Hirtenleben ··· 93 skk. — *Bökönyi S.:* Die Entwicklung ··· Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 77 (1962) 7 skk.

[10] *Soós, Á.—Bökönyi, S.:* Zalavár. (Arch. Hung. XLI.) Budapest, 1963. 349.

MÉRETEK

Szarvasmarha — Bos taurus L.

SCAPULA

	Angulus articularis szélessége	Facies articularis mélysége	
XIII. század	57*	41	*körülbelül
XIII. század	66*	43*	

METACARPUS

	Hossza	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	175*	56	32,5	58*	40	20	32*
XIII. század	180*	—	—	65	—	23	32
XIII. század	—	60	—	—	38	—	—
XIII. század	—	53	—	—	35	—	—
XIII. század	—	—	—	57,5	—	—	31
XIII—XIV. század	—	48	—	—	31	—	—
Újkor	—	—	—	64	—	—	—

TIBIA

	Distalis epiphysis szélessége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	59	—
XIII. század	54*	43*

CALCANEUS

	Legnagyobb hossza
XIII. század	118
XIV—XV. század	114*

METATARSUS

	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	37	—	—	35,5	—	—
XIII. század	42	—	—	40*	—	—
XIII. század	—	—	51	—	—	29
XIII. század	—	—	55	—	24	29
Újkor	42	—	—	43,5	—	—
Újkor	44	25	—	45	—	—

OS PHALANGIS III.

	Legnagyobb hossza
XIII. század	59,5
Újkor	72

Juh — Ovis aries L. és kecske — Capra hircus L.

SZARVCSAP

	Legnagyobb átmérő	Legkisebb átmérő	Basis körméret	
XIII. század	56,5	36	153	kecske

METACARPUS

	Hossza	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége	
XIII. század	126	26,5	18	30	20	10,5	18	kecske
XIII. század	—	24	14	—	18	—	—	juh
XIV—XV. század	—	22	12	—	16	9,5	—	juh
Újkor	—	27,5	15	—	19	—	—	juh

METATARSUS

	Proximalis epiphysis szélessége	Diaphysis legkisebb szélessége	Distalis epiphysis szélessége	Proximalis epiphysis mélysége	Diaphysis legkisebb mélysége	Distalis epiphysis mélysége	
XIII. század	23	14	—	23,5	12	—	juh
XIV—XV. század	23*	13,5	—	23*	—	—	juh
Újkor	—	—	28	—	13	19,5	juh

Sertés — Sus scrofa dom. L.

SCAPULA

	Collum scapulae lekisebb szélessége
XIV—XV. század	22,5

HUMERUS

	Distalis epiphysis szélessége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	41	—
XIII. század	41	41

FEMUR

	Distalis epiphysis szélessége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	50	62

TIBIA

	Distalis epiphysis szélessége	Distalis epiphysis mélysége
XIII. század	30,5	26

SÁNDOR BÖKÖNYI

DIE TIERKNOCHENFUNDE DER AUSGRABUNGEN IM BURGPALAST VON BUDA III.

Aus den neuerdings durchgeführten Ausgrabungen in der Burg von Buda kamen 421 Stücke Knochen zum Vorschein, deren Eigenart festgestellt werden konnte. 413 Stücke von denen stammten von Haustieren und 8 Stücke von wilden Tieren. Die Knochen können in 13 Arten gereiht werden (die Faunenliste s. im ungarischen Text). In dem, in vorliegender Abhandlung aufgearbeiteten Knochenmaterial befand sich auch eine Art (Brauner Bär — Ursus arctos L.) die in der Fauna der früheren Ausgrabungen der Burg bisher nicht zum Vorschein kam, somit erhöhte sich mit ihr die Zahl der Arten dieser Fauna auf 31. Der grösste Teil des Materials stammt aus dem 13. Jahrhundert.

Aus den einzelnen Arten kamen vom Rind (Bos taurus L.) bis zum 13—14. Jahrhundert nur Individuen kleines Körperbaues zum Vorschein. Vom Schaf (Ovis aries L.) kam der typische Hornzapfen der mittelalterlichen ungarischen Schafrasse und ein hornloses Schädelteilstück, ferner von der Ziege (Capra hircus L.) ein sehr starker Hornzapfen von Prisca-Typ zum Vorschein. Hinsichtlich der übrigen Haustieren fehlen die für die Typen- bzw. Rassenbestimmung geeigneten Stücke.

ZOLNAY LÁSZLÓ

A KÖZÉPKORI BUDAVÁRI SZENT LÁSZLÓ- ÉS SZENT MIHÁLY-KÁPOLNA

ADATOK A NAGYBOLDOGASSZONY-TEMPLOM DÉLI OLDALKÁPOLNÁINAK TÖRTÉNETÉHEZ

Csemegi József emlékének

A szent László-kápolna (1334)

Domenico Fontana, 1686. évi budai ostrom-metszetének felső, jobb sarkában a budai Várnak — kissé elnagyolt — térképét rögzítette.[1] A térképen a Nagyboldogasszony-templomtól *délre* — a mai Szentháromság tér és Tárnok utca keleti sarkán — a jelenleg 6.529. helyrajzi számú telek helyén, vagy annak közvetlen délkeleti környékén *egy egyhajós kápolna* alaprajzát látjuk. A kápolna hossza — a léptékek átszámításával — tizenöt-húsz méter, homlokzata hat-nyolc méter lehet (1. kép).

Fontana ezt a templom-alaprajzot, a domonkos rendiek Szent Miklós-kolostorával és a mai Szent György téren állt Szent Zsigmond-templommal együtt „*trois églises des chrestiens ruinées*" megjelöléssel, a térkép 37. számjelzésével értelmezi. Nem kérdés tehát az, hogy a Fontana-metszetnek ez a — más térképen *sehol* nem ábrázolt — alaprajza egy törökvilág előtti, középkori templomhelyet jelöl.

Az alaprajz feltűnő sajátossága az, hogy — Buda valamennyi más középkori templomától eltérően — nem keletelték. Kapuja északnak, a Nagyboldogasszony-templom déli hosszfala, illetve a főtemplom egykori déli-keleti oldalkapuja felé tekint; szentélye délnek esik.

A Rabatta hagyaték Haüy-rajzolta budai térképéhez, vagy De la Vigne felméréséhez képest a Fontana-féle kisméretű helyszínrajz nem szabatos s azt a kutatás régészeti célra hasznosítani nem tudta. Kápolnánkat azonban mégis egyedül ez a térkép jelzi, s az ábrázolás helyszíni hitelességéhez kétség nem fér. Így tehát Fontana metszetének ez az adata felveti a kérdést: mi lehetett ennek az 1686-ban romjaiban még álló középkori kápolnának a neve? Milyen titulációt viselt? Okleveles emlékeinknek melyik budavári kápolnájával azonosítsuk? A fent megjelölt területen a régész csákánya milyen várakozással vágjon a földbe?

Schier Xystus ágostonrendi szerzetes 1774-ben, Bécsben megjelentetett poszthumusz művében — a „Buda sacra" helyrajzi rekonstrukciójában — a Fontana-metszet térképén indult el. Ezt a kápolnaromot Schier műve *sacellum in coemeterio* jelzéssel közli is.[2]

(A romot azonban Schier nem azonosítja a témánkként megjelölt budavári Szent László-kápolnával. A Szent László-kápolnáról Schier mindössze ennyit mond: sub Turcis [si non antea] penitus periit, adeo ut Fontana ne locum eius indicarit.[3] Vagyis a budai törökkor végére a hajdani Szent László-kápolna fennállásának emlékezete elenyészett: sem Fontana — 1686-88., — sem Schier Xystus — 1774 előtt — nem volt biztos az oklevelekben említett Szent László-kápolna helyével s azt a Fontana-jelölte romtemplommal azonosítani nem merte.)

A Fontana-metszetnek e temlomromja felderítésére irányuló kutatást — vagyis annak tisztázását, hogy melyik középkori templommal azonosítható ez a rom —, megnehezíti az, hogy középkori írott adataink, a Nagyboldogasszony-templom déli oldala táján, nem kevesebb, mint *négy* középkori kápolnát emlegetnek, anélkül, hogy egykönnyen világossá válnék: a főtemplomnak *oldalkápolnái-e* ezek a capellák, vagy attól — egyházjogilag és építészetileg — különálló objektumok-e.

A Fontana-metszet elhanyagolt kis helyrajzi adata így egyszeriben azt a feladatot rója ránk, hogy megpróbáljunk eligazodni a főtemplom déli oldalkápolnáinak kronológiai és helyrajzi kérdéseiben. Így talán majd fény derül arra: mi volt az a — Nagyboldogasszony-templom testétől — délebbre álló magános kápolna, amelyet, Buda 1686-os visszafoglalása után, Fontana romjaiban még látott és felmért.

[1] Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya (Kiscelli Múzeum): L. 93., ill. 15.923. jelz. metszet. Ugyanennek másik intakt példánya az Egyetemi Könyvtár főigazgatói szobájában. (Dr. Mátrai László szíves hozzájárulásával.)

[2] *Schier Xystus:* Buda sacra. Bécs, 1774. 118. Melléklet.

[3] *Schier X.:* i. m. 45.

A középkori Nagyboldogasszony-templom temetője

Ismeretes az, hogy a budavári főtemplomot a XIII—XIV. században — talán észak felől is, de — dél felől bizonyosan temető övezte.[4] Ez a temető, a Várhegy fokozatos benépesedésével, a XIV. századra megtelt. Alkalmasint már a XIV. század végére átlépte a Vár — Nagyboldogasszony-templom körüli — bástyáit és lehúzódott a Várhegy keleti, vízivárosi oldalára, a mai Jezsuita-lépcső és a Halászbástya alatti területre.[5] Nyomait még a XVII. századvégi budai metszetek is jelzik.

A főtemplom körül a temető terjedését a város fokozódó népesedése és beépítése gátolta meg. De vertikálisan is nehéz lett volna megvalósítani itt azt a soros rátemetkezési rendszert, amelytől a középkor embere egyáltalán nem idegenkedett. A főtemplomot minden irányban mészkő borítású sziklapáncélzat vette körül: a sírásás itt valóságos kőfaragómunka volt.[6]

Az 1686. évi Fontana-metszet említett rom-kápolnája a középkori Nagyboldogasszony-templomtól délre elterülő, XIII—XIV. századi temető területére esik. Ez a körülmény és az a tény, hogy a kápolnát homlokzatával a főtemplom déli-keleti főkapuja felé fordították (mellőzve a szentélykeletelésnek szinte kötelező hagyományát), azt mutatja, hogy a Fontana által romjaiban még látott középkori sacellum eredetileg sírkápolnának épült.

Szent Mihály-kápolna a budai Várban

Említettem, hogy a főtemplom déli oldalán a középkor okleveles emlékei négy olyan kápolnát említenek, amelyeknek a Fontana-féle rommal való azonosítása munkahipotézisül szolgálhat. Vegyük sorra őket!

Pataki Vidor budai topográfiája feltételezi, hogy a középkori budai Várban mind a Mária Magdolna-plébánia, mind pedig a Nagyboldogasszony-plébánia temetőjének is volt egy-egy Szent Mihályról nevezett temetőkápolnája.[7] E munkámról írt lektori véleményében mind Kumorovitz Lajos, mind Kubinyi András arra mutatott rá, hogy a Mária Magdolna-templom közelében, az Olasz utcában 1498-ban említett s a Szent Mihály arkangyal kápolnájának tulajdonában álló épület nem szükségképpen a Mária Magdolna-plébánia temetőkápolnájára vonatkozik, amelyre egyébként semmi más adat nem utal. Így tehát valószínű, hogy a középkori Várban csak egy Szent Mihály-kápolna állt, ez pedig, mint adataink is mutatják, a Nagyboldogasszony-templom temetőjének a gyalogkapu közelében álló temetőkápolnája volt.[8] A pesti plébánia-templomnak is volt egy Szent Mihály-temetőkápolnája; romjait a XIX. század második felében Römer Flóris agnoszkálta.[9]

Néhány középkori forrásunk a budai Nagyboldogasszony-templom temetőjével kapcsolatban említi a Szent Mihály-kápolnát. Mi sem lenne tehát kézenfekvőbb dolog, mint a Fontana-jelezte romkápolna azonosítása ezzel a Szent Mihályról nevezett temetőkápolnával.

Szent Mihály arkangyal a halottak védője: mi más állhatna a főtemplom temetőkertjében, mint a Szent Mihály nevét viselő kápolna?

A budavári Nagyboldogasszony-plébániatemplom temetőjének Szent Mihály-kápolnájáról két — illetve három — okleveles adat ismeretes. 1443-ban Senftenberger Miklós, a bécsi egyetem diákja, a budai Szent Mihály-kápolna rektora.[10] 1498-ban a kápolna Olasz utcai házát említi Pataki Vidor topográfiája. 1505-ben a veszprémi püspökség budai dézsmafizetői közt szerepel Saor Tamás, akinek lakóhelye „penes Sanctum Michaelem"; Zeucz Jakab — lakóhelye „penes parvam portam"; „ex opposito Kysaytho"; Miklós borbély, Zabó István „in cimiterio Beate Marie Virginis"; Spelez Márton özvegye „in cimiterio Beate Marie Virginis circa Harangozone".[11]

Tudott dolog, hogy a keleti várfal felől a Nagyboldogasszony-templom hajdani temetőjét, a mai Jezsuita-lépcső helyén egy, csak gyalogszerrel járható lépcső, a budai bástyák egyik gyalogkapuja törte át. A temetőnek

[4] *Gömöri Havas S.:* A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. Bud. Rég. V (1899) 32. — *Schier X.:* i. m. 45. — *Némethy L.:* A Nagyboldogasszonyról nevezett budapest-vári főtemplom. Esztergom, 1876. 99—100. — *Pataki V.:* A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. kötet, 251. — *Salamon F.:* Budapest története. Budapest, 1885. II. kötet, 412.

[5] *Pataki V.:* i. m. 251. — *Fehér J.:* Budapest temetőinek története. Budapest, 1934. 37—38.

[6] *Némethy L.:* i. m. 99—100.

[7] *Pataki V.:* i. m. 251. és 286. 23. sz. jegyzet, 261. 50. jegyzet.

[8] *Pataki V.:* i. m. 251—252.

[9] *Römer F.:* A régi Pest. Pest, 1873. 72. — *Divald K.:* Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest, é. n. 23. A pesti Szent Mihály-temetőkápolnát magábafoglaló „legrégibb pesti ház" képét Schickedanz Albert festette meg: Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya: 1311. lelt. szám.

[10] *Schrauf K.:* Magyarországi tanulók külföldön. II. Budapest, 1892. 139.

[11] *Pataki V.:* i. m. 286. 23. jegyzet.

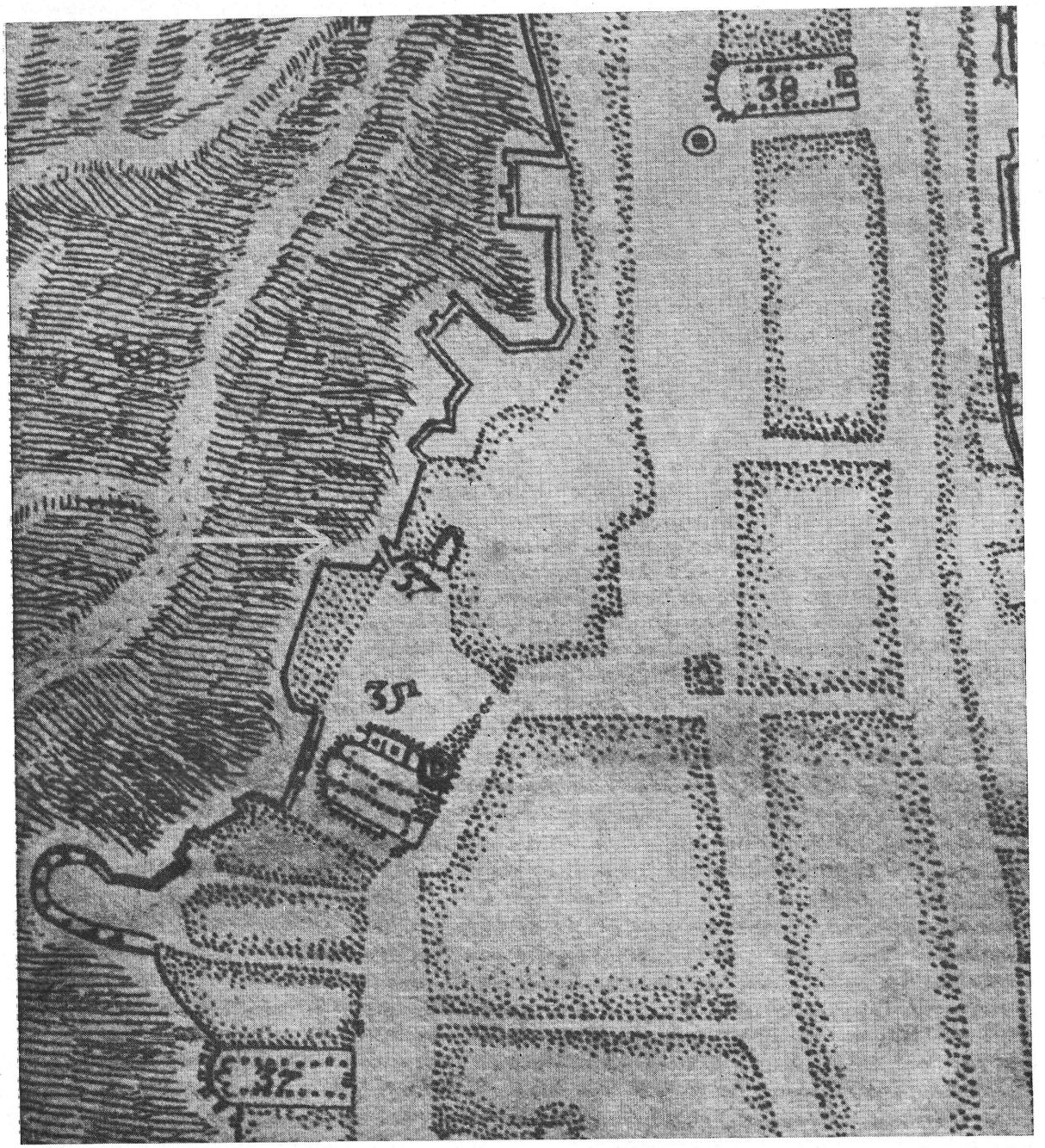

1. kép. A budavári főtemplom (35. sz.) környéke Domenico Fontana 1686-ban készített felmérésén
A 37. számmal jelzett maradványok rommá lett keresztény templomhelyeket jelölnek. A nyíllal megjelölt romépület a Szent László-kápolna

Les environs de la cathédrale de Budavár (nº 35) sur le relevé de plan de Domenico Fontana, faite en 1686.
Les fragments nº 37 marquent les emplacements d'églises chrétiennes tombées en ruines. L'édifice en ruines est la chapelle Saint Ladislas

ez veszélyét is jelentette, s ezért a temetőt, a Stadtrecht (Prologus D. 241.) szerint, veszély esetén a polgárság rendszeresen őrizte. Ez az a „kysaytho", amelyet az 1505. évi dézsmaösszeírás említ. Ugyanerről a kisajtóról — a mai Jezsuita-lépcső elődéről írja azt Szerémi György XVI. századeleji emlékirata, hogy 1456-ban, elfogatása előtt Hunyadi László ezen át kísérelte meg a budai Várból való elmenekülést: Hunyadi „quatro cucurrit ad cimiterium janue".[12] 1541-ből több hiteles egykorú leírás említi, hogy a Budát ostromló császári csapatok egyik csoportja, az ifjabb Roggendorf gróf vezetésével a Nagyboldogasszony-templom temetőjénél álló Szent Mihály-kápolna kiskapujánál csellel beosont a Fráter György-védte várba. (El is jutottak a Tanácsház — ma Szentháromság utca 2. — előtt álló pellengérig; itt azonban a magyar őrség észrevette és kiverte őket.)[13]

Adatainkból látnivaló: a XV. század második felétől a budavári főtemplom temetőjének volt egy különálló, Szent Mihályról nevezett sírkápolnája. A kápolnának javadalma és önálló házbirtoka is volt. A sírkápolna a temetőben, a gyalogkapu, a Kysaytho, a mai Jezsuita-lépcső közvetlen közelében állt. Arról azonban, hogy ez a Szent Mihály-kápolna a várbástyákon belüli, vagy pedig a későbbi, a várbástyákon kívüli temetőhöz tartozott-e, az írásos emlékek mit sem mondanak.

Pataki Vidor János úgy véli, hogy a Szent Mihály-kápolna a vízivárosi hegyoldalon, vagyis a várfalon kívül állt, s akkor keletkezett, amikor a főtemplom nekropoliszának lakosságát a vízivárosi hegyoldal bástyákon kívüli temetőjébe temették.[14] Ezt a nézetet valotta — jelen munkámmal kapcsolatos lektori véleményében — Kubinyi András és — Pataki, valamint Kubinyi, de magam is, mindaddig, amig 1961. júniusában *Gerő Győző* a Halászbástya déli szakaszának északi tornya alatt — Matthey mérnökkari kapitány 1730. évi budai várfelmérése nyomán[15] — a gyalogkapuhoz közel eső Szent Mihály-kápolna gótikus altemplomát *fel nem fedezte*.

Kérésemre, e tanulmány második részeként Gerő Győző — a részletes feltárást megelőző — rövid leírást ad a Szent Mihály-kápolnáról, hozzácsatolva munkájához Schauschek Jánosnak a kápolna máig fennmaradt altemplomáról készített felmérését.

A Szent Mihály-kápolnán kívül, középkori írott emlékeink három más, olyan kápolnáról emlékeznek meg, amely Fontana romtemplomával esetleg azonosítható. E kápolnákat alapításuk időrendjében veszszük sorra.

A Szent László-kápolna. 1334.

1334-ben XXII. János pápa Wrungus — másutt Ulvingus — comes budavári polgár (comes Wrungus oppidanus Budensis) kérelmére száznapos búcsút engedélyez azoknak a hivőknek, akik a Wrungus comes által — Szent István, Szent László, Szent Imre *királyok*, továbbá Boldog Ferenc hitvalló, a Tizenegyezer Szűz és Boldog Ilona tiszteletére — a budai várban emelt kápolnát felkeresik, oda zarándokolnak. (Capella, quam...Wrungus in oppido Budensi...sub honore et vocabulis sanctorum Stephani, Ladislai et Emerici regum ac beati Francisci confessoris et sanctorum Undecim Millium Virginum, necnon beate Elene de bonis suis propriis canonice fundasse et construxisse.) A kápolnaalapító Wrungus, — másutt Ulvingus — comes a pápai bulla szerint e — sok védszentű — kápolnának *négy* káplánja ellátását biztosítja.[16]

1344-ben a visegrádi bencés monostor apátja szupplikációt intéz a pápához arról, hogy néhai Wulfingus budai polgár, a visegrádi bencés apátság pártfogója, aki a budavári Nagyboldogasszony-templom temetője *mellett* kápolnát alapított s annak ellátását *három* presbiterrel kívánta biztosítani, meghalálozott, s most annak veje, Miklós mester budai polgár növelni kívánja a budai kápolna oltármestereinek számát. (Wulfingus quondam civis Budensis...capellam quandam, dum vixit, iuxta cimiterium parrochialis ecclesie beate Marie Virginis in dicto loco Buda...)[17] A pápa a kérelemhez hozzájárult.[18]

1347-ben feljegyzik, hogy Buda-Felhévizen, a Szent Lélekről nevezett ispotály forrásvizeinél néhai Ulving comes, I. Károly királytól, érdemeiért, adományban egy fél malmot kapott. Ez az adomány élete végéig szólt. Mivel azonban ezt a malomrészt Ulvingus az általa alapított — Szent István, Szent László és Szent Imre tiszteletére szentelt — budavári kápolnára hagyta, halála után Buda város tanácsa a malomrészt

[12] *Szerémi:* De perdicione Regni Hungariae. Monumenta Hung. Hist. II. osztály. Scriptores, I. kötet. 6.

[13] *Verancsics Antal* összes munkái, II. kötet, 201. 239. 259. — (Bornemissza Gergely budai emlékirata.) — *Fekete L.:* Budapest a török korban. Budapest, 1944. 16. — *Veress E.:* Izabella királyné. Budapest, 1901. 163. — Garády e kisajtót, illetve annak folytatását a Csónak utca 2. sz. telek aknájában vélte megtalálni: Budapest Régiségei, XIII. kötet, 411.

[14] *Pataki V.:* i. m. 251.

[15] Budapesti Történeti Múzeum, fényképtár. 443/951.

[16] Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis. II. kötet, Budapest, 1899. 85. — *Theiner*. I. kötet, 600.

[17] Mon. rom. epp. Vespr. II. kötet, 105—107.

[18] *Theiner*. I. kötet 675.

1. Déli oldalkápolna. Némethy Lajos és Csemegi József szerint Mátyás király oratoriuma; Madzsar és Zolnay szerint az Ernusth-féle kápolna

2. Háromkirályok kápolnája. Ellenpeck János budai polgár alapítása 1402—1406 körül (Csemegi és Zolnay szerint)

3. Csemegi József véleménye szerint itt állt volna az Ernusth-féle kápolna, mint a Háromkirályok kápolnájának déli toldata

4. A főtemplom déli kapuja

5. A Garai-kápolna

1. Chapelle latérale sud. Selon Lajos Némethy et József Csemegi l'oratoire du roi Mathias. Selon Madzsar et Zolnay la chapelle dite d'Ernusth

2. La chapelle des Rois Mages. Fondée par János Ellenpeck, citoyen de Bude; vers 1402—1406. (Selon Csemegi et Zolnay)

3. Selon József Csemegi c'est ici que se trouvait la chapelle dite d'Ernusth, comme l'allonge sud de la chapelle des Rois Mages

4. Le portail méridional de la cathédrale

5. La chapelle Garai

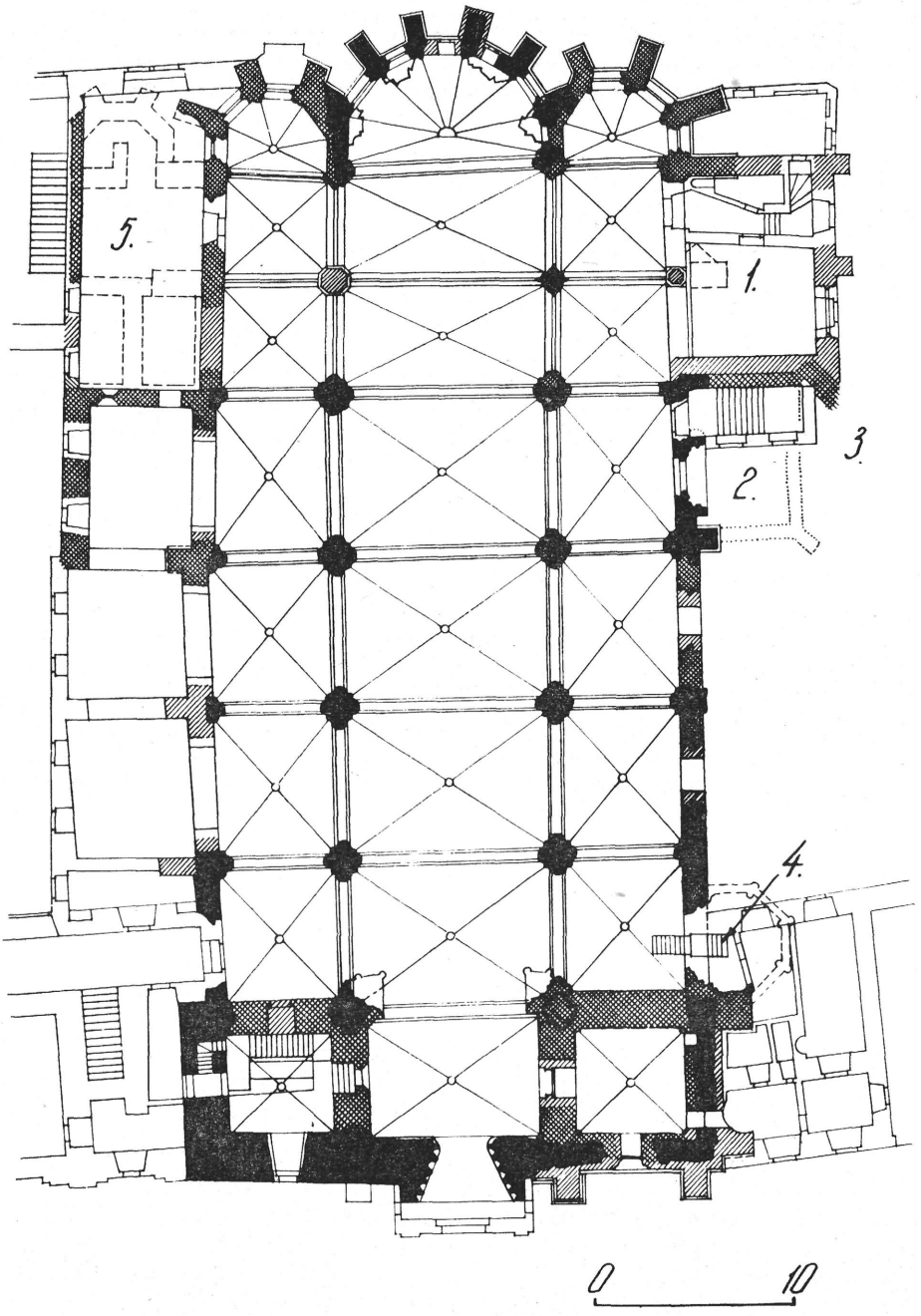

IV. Béla kora (1245—1270)

Nagy Lajos és Zsigmond kora (1370—1420)

Mátyás kora (1456—1470)

Törökkori maradványok (1541—1686)

1686—1848 közötti építkezések
(Schulek és Csemegi datálása)

2. kép. A budavári főtemplom lebontás előtti állapota, 1876-ban. Schulek János felmérése

La cathédrale de Budavár en 1876, avant d'être démolie. Relevé de plan de János Schulek

visszaítélte Nagy Lajos királynak. A kápolnát ekkor Joannes *Rector Capelle* Comitis Vlwengy bone memorie *in honorem sanctorum Regum Stephani et Ladislai beatorum, ac Sanctissimi Ducis Emerici dedicate*, képviselte.[19] (Ugyanennek az oklevélnek más meghatározása a kápolnáról: *capella sanctorum Regum.*)

Ulving comes pénzverő kamaraispán, budai polgár. 1318 — 1341.

Okleveles emlékeinkben Ulvingus comes 1318—1341 között, mint Budavár polgára, 1322. és 1333-ban Wolueng, illetve Ulvingus néven, mint budavári esküdt szerepel.[20] Tekintélyes ember volt; 1335-ben a király compaterének nevezi;[21] valamikor a királyi pénzverő-kamaraispáni tisztet is viselte.[22] 1339-ben Budán jártában az ő házában időzik Petrus Gervasius, a pápa magyarországi tizedszedője. [23]

Ulvingus 1335 előtt készpénzen vásárolta meg a Pest megyei Tárnok és Horhi falvakat, valamint a Pestváros déli városfala mellett fekvő Szentfalvát, vagy Szenterzsébetfalvát, korábban a ducatus kiváltságos városát.[24] Buda várában több háza volt. Ezek egyike, *a Nagyboldogasszony-templom közelében, a mai Szentháromság téren állt.*[25] (Kápolnája tehát otthonához közel esett.) Még a XIV—XV. század fordulóján is olvasunk egy másik budavári házáról; ez a mai Hess András téren áll, s környékét a XIV. század végén Ulving utcájának nevezték.[26] Ulving ispán egy harmadik budavári házát még életében a Szent László-kápolnára hagyta ; 1392-ben e ház gondozójaként említik a Szent László-kápolna budai kúriájának gondviselőjét, Jánost.[27] Az épület, amelyhez egy posztókészítő műhely is tartozott, a Mindszent utca keleti (a mai Disz tér—Tárnok utca nyugati) oldalán állt s még 1454-ben is a Szent László-kápolna tulajdona volt.[28]

1334: Ulving budavári kápolnaépítésének időpontja annyiban figyelemre méltó, hogy Budavár építéstörténetének arra a holt időszakára esik, amikor itt, a déli királyi palota építéskezdete előtt, egyházi, vagy jelentősebb világi építkezés — a királyi udvar távolléte okán — alig volt.

Ulving comes vagyonát — fia nem lévén —, két leánya örökölte. Egyik leányát Miklós mester — Nicolaus gener Ulvingi — budai esküdt polgár vette feleségül. A másik leány Dunajeci vagy Hundfalvi (de villa Canis) Polyánfi András fiának, felvidéki aranybánya-bérlőnek[29] felesége lett. Ulving Pest megyei birtokait — Horhit, Tárnokot és Szenterzsébetet — királyi engedéllyel Margit leányára, annak férjére, illetve gyermekeikre, Jánosra, a későbbi királyi tárnokmesterre és Péterre — leányágon a Berzeviceiek ősére — hagyta. Ezeket a jószágokat a Dunajeci-Hundfalviak ivadékai, a Berzeviceiek, a Csetneki, Serkei Lórántfi, Agárdi Tőke, Rozgonyi, Dóczi és Szapolyai családok, Ulvingus jogán, a török korig birtokolták.[30]

Másik leánya, akire budavári házait s a Szent László-kápolna kegyúri jogát hagyta, Miklós mesternek, Cegléd zálogbirtokosának neje volt. Budai bíróságot is viselt egyik fiuk, Ulvingus: ennek két fiában azonban a család kihalt. Leányági ivadékaik a Somiak voltak, akiknek utolsó sarja — a kápolnaalapító Ulvingus ispán örökén — egészen 1521-ig bírta a Szent László-kápolna kegyúri jogát.[31]

Talán nem érdektelen megemlítenünk azt, hogy *Ulving comes idején a vele rokoni viszonyban álló Hunfalvi v. Dunajeci Polánfi Andrásnak Miklós mester nevű fia volt a budavári Nagyboldogasszony egyház plébánosa*, ki utóbb, mint szepesi prépost 1356-ban halt meg.[32]

A Szent László-kápolna a budai középkorban

Mint említettük, 1392-ben szó esik a budavári Szent László-kápolna budavári kúriájának rektoráról, Jánosról.[33] 1398-ban vir honorabilis Petrus rector capelle Sancti Ladislai regis in cymiterio ecclesie beate

[19] *Fejér* Codex IX/1. kötet 556.
[20] Magyar Tört. Tár, IV. évf. 126. — Századok, 1906. 687.
[21] Századok, 1893. 20—21. — O. L. Dl. 2932.
[22] Numizmatikai Közlöny, 1956. évf. 24. (Horváth Tibor Antal—Huszár Lajos gyűjt.) — Zichy okmt. XII. kötet, 137.
[23] Magyar Tört. Tár, IV. évf. 1371.
[24] Századok, 1893. 19.
[25] *Pataki V.:* Bud. Rég. XV. kötet, 253.
[26] *Schier X.:* i. m. 45.
[27] *Schier X.:* i. m. 45.
[28] *Pataki V.:* i. m. Bud. Rég. XV. évf. 242.
[29] Turul, 1911. évf. 136. — Anjou kori okmt. II. kötet, 305.
[30] Századok, 1893. 19—21. — Turul, 1911. évf. 136.
[31] Turul, 1911. évf. 118. és 136. lap. — L. a függelékként csatolt nemzedékrend adatait.
[32] Andrásfia Hundfalvi Miklós mester (1326—1356) egykori budai NBA-plébános, majd szepesi nagyprépost sírköve Hunfalván, 1356-ból. Turul, 1903. évf. 97., Turul, 1911. évf. 136.
[33] *Schier X.:* i. m. 45.

Marie Virginis... constructe, Buda tanácsa előtt tanúságot tesz — a kápolna kegyurának — néhai Petrus Wulfingusnak végrendelkezéséről.[34] 1430/33-ban a budai Szent László-kápolnának (capella Sancti Regis Ladislai sita in cimiterio parochiali ecclesie beate Marie Virginis) név szerint meg nem nevezett laikusok a kegyurai; a kápolna sallériumát Cherdi Imre pécsi kanonok, a későbbi vatikáni magyar gyóntató élvezte.[35] 1433-ban Herestyeni Boldizsár Benedek, esztergomi kanonok nyeri el a pápától a budai Szent László-kápolna Szent Imre-oltárának rektorátusát. (... de rectoratu altaris Sancti Emerici fundati in capella Sancti Ladislai Regis de Buda.)[36] 1435-ben Pál, a budavári Szent László-kápolna káplánja a budai — sasadi — dézsmák ügyében tanúskodik.[37]

1436-ban a Nagyboldogasszony-templom temetőjében álló *Szent Imre herceg-kápolna Szent László-oltárának* rectoraként olvassuk Albert mestert.[38] 1447-ben Hunyadi János kormányzó előtt Somi János emel panaszt Cyby János és Somogyi Imre ellen, a budai Szent László-kápolna (capelle Sancti Ladislai Regis ad latus ecclesie parochialis Beate Marie Virginis in civitate Budensi habite) kegyúri jogában való megsértése miatt. Somi panasza szerint a kápolna kegyúri jogát, az elmúlt zavaros időkben Cyby és Somogyi tőle jogtalanul bitorolták el. Pesti Benedek és Adorján, a Szent László-kápolna káplánjai, a vizsgálat során azt vallották, hogy a kápolnát Somi János ősatyja, „Wiluengh fundasset"; így nyilatkoztak Logod hospesei is; Lógódi Tamás budai bíró pedig azt vallotta, hogy a kápolna alapítója, Ulving comes egyenes őse volt a panaszos Somi Jánosnak; Somi a patronátust iure hereditario birta.[39] 1454-ben a kápolna budavári háztulajdonával kapcsolatban említik annak rektorát Jánost (Johannes Rector capelle beati Ladislai Regis in Cimiterio parochialis ecclesie beate Marie Virginis de Castro seu civitate Budensi).[40] 1469-ben újra a kápolna Szent Imre-oltármesterségéről esik szó: Andreas rector altaris sancti Emerici ducis in capella Sancti Ladislai regis et confessoris in cimiterio beate Marie Virginis Budensis.[41] 1470-ben Karai László budai nagyprépost kér pápai búcsút a Szent László-kápolna hívei számára;[42] meglehet tehát, hogy ő élvezi a kápolna — mint alább látjuk: igen számottevő — javadalmát. A XV. század utolsó éveiben Georgius de Rans, a bolognai egyetem magyar hallgatója szerepel e kápolna oltármestereként.[43]

1510 körül jogvita támad a Nagyboldogasszony-egyház plébánosa és János, a Nagyboldogasszony-egyház temetőjében álló Szent László-kápolna rectora között. A pertárgy: egy házrész, a *két* egyház budavári házai között. A vitás házrészt mind a két pap saját egyházának vallja.[44] 1520-ban a pápa Csézi Andrást, az esztergomi nagyprépostot (1520—1539)[45] megerősíti a budavári temető Szent László-kápolnájának — évi hatvan aranyat jövedelmező — javadalmában. A javadalmat Csézi a kápolna kegyurától, Somi Gáspár temesi ispántól kapta.[46] (Gaspar de Som... ad quem ius patronatus et prestandi personam ydoneam ad capellam Sancti Ladislai regis in cimiterio parochiali ecclesie... pertinere dinoscitur.)

1521-ben Somi Gáspár a pápa engedélyével, megismételve 1519-ben II. Lajos király előtt tett adományát, az ipolysági konventre ruházza át a budai Szent László-kápolna kegyúri jogát. Az adománylevél megemlíti, hogy a kápolnát Somi Gáspár ősei alapították. A kápolna épületén kívül annak minden jogára, felszerelési tárgyára, földjére, házára, bérletére, vámjára kiterjed az adományozás, amely II. Lajos király előtt Budán megy végbe.[47]

Somi Gáspár temesi ispán — a Kinizsi Pál neveltfiaként ismeretes — Somi Józsa temesi ispánnak és szörényi bánnak fia,[48] II. Lajos országnagyjainak egyike, mint azt a hivatkozott 1447. évi oklevél is mutatja, Ulvingus comesnak egyenes — nő-ági — ivadéka volt.[49]

[34] O. L. Máriássy cs. lt. (Művészettört. Dokumentációs Központ).

[35] Mon. rom. epp. Vespr. III. kötet, 69. — *Lukcsics P.:* XV. századi pápák oklevelei. Budapest, 1938. II. kötet, 92., 106., 116. szám.

[36] Mon. rom. epp. Vespr. III. kötet, 84. — *Lukcsics P.:* i. m. II. kötet, 138.

[37] *Bártfai Szabó L.:* Pest megye történetének okleveles emlékei, 167.

[38] *Gárdonyi A.:* Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest múltjából, IV. kötet, 66.

[39] O. L. Dl. 14.054.

[40] *Pataki V.:* Bud. Rég. XV. 242. és 281.

[41] *Gárdonyi A.:* Tanulm. Bpest múltjából, IV. kötet, 66.

[42] Mon. rom. epp. Vespr. III. kötet, 206.

[43] *Veress E.:* Olasz egyetemeken járt magyar tanulók. Budapest, 1941. 376—377.

[44] *Pataki V.:* Bud. Rég. XV. 271. és 296. 88. sz. jegyzet.

[45] *Kollányi F.:* Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. 130.

[46] Mon. rom. epp. Vespr. IV. kötet, 275.

[47] Mon. rom. epp. Vespr. IV. kötet, 288. O. L. Dl. 23.222 és 23.227. Egyetemi könyvtár, Hevenessi gyűjtemény, VII. kötet, 435., 537.

[48] Mon. rom. epp. Vespr. IV. kötet, 288. *Nagy Iván:* Magyarország családjai, X. kötet, 282. Turul, V. évf. 59. *Entz Géza:* Középkori végrendeletek. Művészettörténeti Értesítő, 1953. évf. 171.

[49] *Csemegi J.:* i. m. 149.

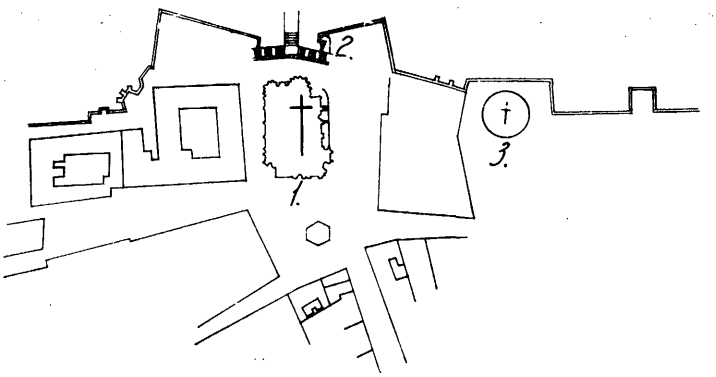

3. kép. A budavári főtemplom mai környéke

1. A főtemplom
2. A Szent Mihály-kápolna altemploma
3. A Szent László-kápolna valószínű helye

Les environs d'aujourd'hui de la cathédrale de Budavár

1. La cathédrale
2. La crypte de la chapelle Saint Michel
3. L'emplacement probable de la chapelle Saint Ladislas

A Háromkirályok kápolnája, 1402—1406

1433-ban — de Paradiso János oltármester elhaltával — Teschin-i Baran Miklós, boroszlói presbiter a budai Nagyboldogasszony-egyház Háromkirályokról nevezett kápolnájának rectorátusát kéri. (A kápolna megjelölése: capella *sanctorum trium regum* ecclesie parochialis beate Marie Virginis Budensis... per *quondam Johannem Ellenpeck* oppidanum Budensem... constructa.)[50] A kápolna alapítójáról, az 1433 előtt elhalt Ellenpeck Jánosról megállapítható, hogy 1402-ben budai polgár volt, 1406-ban pedig, mint a budavári Nagyboldogasszony-egyház gondnoka (vitricus) a főtemplom egyik buda-alvárosi házát adta bérbe.[51] 1469-ben Budai Lőrinc, a budai Nagyboldogasszony-egyházban alapított Három szent király-kápolna rectora (rector capelle sanctorum trium regum in ecclesia beate Marie virginis in dicta Buda fundate) oklevelet bocsát ki.[52] 1517-ben Nyasi Demeter santorini püspök — 1504 és 1525 között esztergomi kanonok, érseki vikárius —, Komári Kovács Lászlót a budai Nagyboldogasszony-templom jobb oldalán álló Háromkirályok-kápolnájában szenteli pappá. (... in capella sanctorum trium regum, que est collateralis ad latus dexterum ecclesie Beate Marie Virginis Budensis.)[53]

A Szent László-kápolna és a Háromkirályok-kápolnájának okleveles említései s az alapítók személyének különbözősége eldönti azt, hogy itt két különféle kápolnáról van szó, s a kettő egymással össze nem téveszthető. Ellenpeck Jánosnak szabatosan meghatározott életideje, 1402—1406 között s 1433 előtt bekövetkezett halála, a kápolnaalapítás idejét is meghatározza. Az, hogy a főtemplomnak gondnoka volt, egymaga is valószínűsíti azt, hogy ha kápolnát emelt, a gondozásában állt főtemplomot gazdagította azzal.

A Szűz Mária mennybemenetelére szentelt oldalkápolna. 1476

1476-ban Csáktornyai Ernusth János, Szlavónia bánja, végrendeletében meghagyja azt, hogy az általa a budavári Nagyboldogasszony-templom temetőjében emelt kápolnában temessék el. Elrendeli, hogy a végrendelet idejére már felépült kápolnát Szűz Mária mennybemenetelének tiszteletére szenteljék fel. A donátor a kápolnát egyházi szerelvényekkel is ellátta; ezeket a Nagyboldogasszony-templom Krisztus testéről nevezett konfraternitásra, a templomcéhre bízta. A kegyszerek az új kápolna *sekrestyéjében* őrzendők. Ernusth azt is meghagyja, hogy a kápolna miséit a Nagyboldogasszony-egyház plébánosa s annak káplánjai tartsák. Sírkápolnájára a végrendeletben 4700 forintot hagy. Ebből az összegből a végrendelet végrehajtói — köztük Ilkusch Márton, a főtemplom plébánosa — ötven forintot a főtemplom házainak javítására kell, hogy fordítsanak. Meghagyja, hogy ekkorára már a temetőbe vitt márványlapra címerét vésessék, s gondoskodik arról is, hogy megfaragtassák a kápolna oltárasztalát, s a kápolna számára falkárpitokat, terítőket vásároljanak. Az Ernusth-végrendeletnek építészettörténeti érdekessége az, hogy száz aranyforintot hagy a Nagyboldogasszony-temlplom *új* tornyának építésére is.[54]

[50] Mon. rom. epp. Vespr. III. kötet, 85.

[51] Zsigmondkori oklevéltár, II. kötet, 1882. és 5025. szám.

[52] Tanulmányok Bpest múltjából, IV. évf. 66. (Gárdonyi). — Budai Lőrinc 1453-ban esztergom—szentgyörgymezei kanonok volt. L.: *Kollányi* i. m.

[53] Mon. rom. epp. Vespr. IV. kötet, 247—248. — *Kollányi* i. m. 124.

[54] Zala vármegye története. Oklevéltár, II. kötet, Budapest, 1890. 605. *Madzsar Imre:* Ernusth János háza Budán. Századok, 1918. évf. 59. *Entz* i. m. Művészettörténeti Értesítő, 1953. évf. 171.

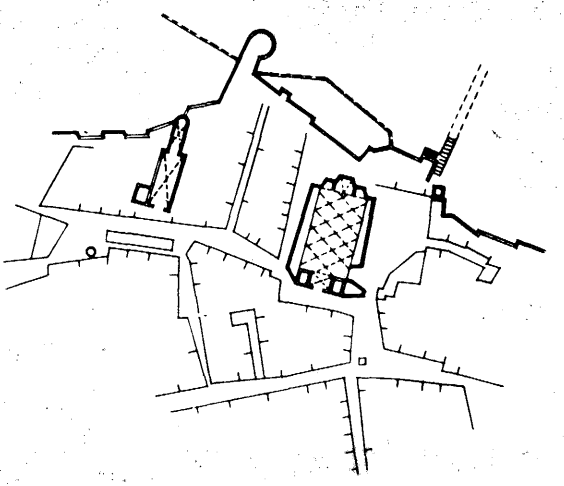

4. kép. A főtemplom környéke Joseph de Haüy térképén. 1687

Les environs de la cathédrale sur la carte de Joseph de Haüy. 1687

A déli kápolnák kronologiája és helyrajza

A felsorolt okleveles emlékek — az építészettörténetiekkel egybevetve — arra mutatnak, hogy a Fontana-metszet budavári térképén ábrázolt, XVII. század végi templomrom az Ulvingus comes által alapított — sok védszentű — kápolnával azonos.

A Szent Mihály-kápolna XV. század eleji építéskorát és helyét Gerő Győző megnyugtatóan meghatározta.

Az Ellenpeck János alapította Háromkirályok kápolnája a főtemplomnak 1402 után s 1423 előtt épült déli mellékkápolnája volt, s ugyanígy a főtemplom déli oldalkápolnája volt Ernusth János főkincstartó 1476-ra elkészült sírkápolnája is, Mária mennybemenetelének tiszteletére.

Felsorolásunk így fényt derít a felsorolt kápolnák építésének korára is. A Szent László-kápolna 1334-re épült fel, Ellenpeck János Háromkirályokról nevezett mellékkápolnáját 1402—1433 között, valószínűleg a század első tizedében építették. A Szent Mihály-kápolna építését adatai és műformái a XV. század első felére datálják. Ernusth János végrendelete pedig az Ernusth-kápolna építéskorát az 1476. év terminus ante quemjével határozza meg.

Az a tény, hogy a három-négy káplánnal — tehát aránylag nagy egyházi személyzettel — rendelkező Szent László-kápolna magas javadalommal dotált rectorátusát a felső klérus tagjaival töltik be, s hogy a Szent László-kápolna épülete, házai, jogai, földjószágai területileg és jogilag olyannyira függetlenek a szomszédos Nagyboldogasszony-egyháztól, hogy a *két* egyház papjai egymással még perbe is keveredhettek (ami egy oldalkápolna oltármestere s a plébános között meg nem eshetett), azt jelzi: a Szent László (vagy Szent István, ill. Szent Imre)-kápolna a Nagyboldogasszony-templomtól mind építészetileg, mind egyházjogilag független intézmény, önálló egyházjogi személy volt. Ugyanezt mutatják a Szent László-kápolna patronátusára vonatkozó adatok is. E kápolna kegyúri joga, amelyet Ulvingus, majd örökén veje, annak fiai s végül azok leányági leszármazottai a Somiak, utoljára Somi Gáspár temesi ispán, a török korig bírtak, minden időkben független volt a Nagyboldogasszony-templom kegyuraságától. (Ezt a kegyuraságot ugyanis a király, majd annak adományából a Nyulak-szigeti dominikánákat követve, a XVI. század óta Buda város polgársága szerezte meg.)[55] Vagyis megfordítva: ha a Szent László-kápolna a főtemplom egyik oldalkápolnája lett volna, e kápolna kegyurai az Ulving-ivadékok sosem lehettek volna.

A kegyuraság kérdése dönti el s bizonyítja azt is, hogy a felsorolt négy kápolna közül — a Szent László-kápolnát kivéve — a többi mind a Nagyboldogasszony-templom építészeti, vagy egyházjogi tartozéka volt. Noha a Háromkirályok kápolnáját magánember, Ellenpeck János alapította, s ugyanígy magánszemély, Ernusth János volt a Mária mennybemenetelére szentelt kápolna fundátora, sem ezeknél a kápolnáknál, sem a Nagyboldogasszony-templomhoz észak felől ízülő Garai-féle kápolnánál nincs nyoma annak, hogy e mellékkápolnák kegyuri jogát az alapítók, vagy azok ivadékai megtarthatták, vagy gyakorolhatták volna. A temetőben álló Szent Mihály-kápolnának építtetőjét nem ismerjük, de az alkalmasint maga Buda városa, mint a Nagyboldogasszony-egyház kegyura volt. Hogy az Olasz utcai ház birtokát (1498) miképpen szerezte e kápolna, nem tudjuk.

A Háromkirályok kápolnája helyrajzi lokalizálása tekintetében az irodalomban s a főtemplom lebontása előtti archeológiájában kétség nincs. Effelől a hivatkozott 1517. évi oklevél minden kétséget eloszlat: ez az építmény a főtemplom jobb (déli) oldalához tapadó oldalkápolna volt.

[55] 1346. *Bártfai Szabó L.*: i. m.

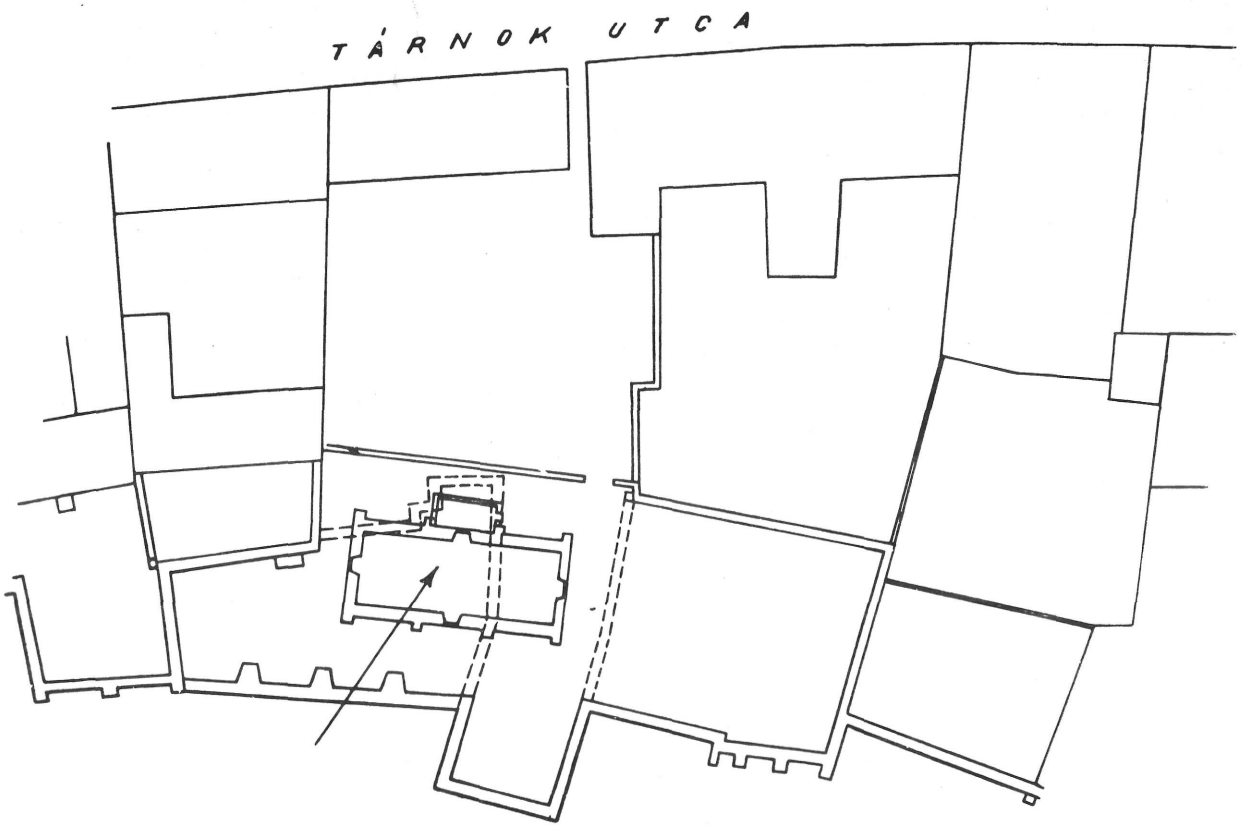

5. kép. A Tárnok utca 9—11. sz. házak környéke 1730-ban. Johann Matthey felmérése
A nyíllal megjelölt épület az 1730 körül épített Szent Borbála-lőportár. Feltehető, hogy a lőportár építésekor elbontott — s az ezen az alaprajzon még jelzett — épületmaradványok a Szent László-kápolna maradványai

Les environs, en 1730, des maisons 9—11, rue Tárnok. Relevé de plan de Johann Matthey
L'édifice marqué d'une flèche est la soute aux poudres Sainte Barbe, construite vers 1730. On suppose que les restes d'édifices démolis lors de la construction de la soute aux poudres — sur le plan présent encore marqués — soient les ruines de la chapelle Saint Ladislas

Azt, hogy az Ernusth-kápolna szintén oldalkápolna volt, minden más meggondolásnál erősebben az bizonyítja, hogy — az Ulving alapította Szent László-kápolnával ellentétben — e kápolnának egyházi szolgálatát nem önálló egyházi testület látta el, hanem a Nagyboldogasszony-templom plébánosa és annak káplánjai. Az Ernusth-kápolnát éppúgy a Nagyboldogasszony-templom épületét gondozó Krisztus teste templomcéh őrizte, mint ahogyan ez a konfraternitás gondoskodott a templom északi oldalán emelt Garai-féle kápolna fenntartásáról is.[56]

Az építészetileg és egyházjogilag — a Nagyboldogasszony-templomtól — különálló Szent László-kápolnának számos rectorát és káplánját ismerjük. Az Ernusth-kápolnának egyetlen papját sem.

Ezek a meggondolások elvágják a következtetéseknek útját, amelyek szerint a Fontana-jelezte rom az Ernusth-kápolna lehetne, s a Szent László-kápolnában a Nagyboldogasszony-templom egyik oldalkápolnáját kereshetnők.

Fogalomtisztázási kísérletünk csak akkor szolgálhat régészeti és történeti útmutatással, ha adatainkat összevetjük a Nagyboldogasszony-templom átépítés előtti archeológiájával, s a főtemplomról szóló — eléggé gazdag — irodalommal.

A főtemplom múlt századi lebontásakor Schulek Frigyes a templom déli oldalán a következő épülettoldalékokat találta:

1. A főtemplom déli oldalának 4. boltszakaszához egy igen kis méretű, 4,5×5 méter belvilágú oldalkápolna ízült. Ez a kápolna úgy épült, hogy takarta a főtemplom régebbi, déli—keleti oldalkapuját s azt a használatból kikapcsolta.

2. Ehhez a — 4. boltszakaszhoz ízülő — oldalkápolnához dél felől egy falcsonk csatlakozott. A falcsonkot Schulek XIV. századinak vélte. Csemegi feltételezte, hogy a falcsonk egy további oldalkápolna maradványa.

[56] O. L. Dl. 15.670.

3. Schulek 1876. évi felmérése a főtemplom 5. és 6. boltszakaszánál egy nagyméretű, szerinte XV. századi késő gótikus oldalépítmény maradványait jelzi.[57]

A 4. boltszakaszhoz csatlakozó kápolna felől vitának helye aligha lehet: a Háromkirályoknak szentelt Ellenpeck-féle kápolna az, amely — adataink szerint — a XV. század első évtizedében épült.

Az a további épülettoldat, amely ehhez az oldalkápolnához dél felől hozzácsatlakozott — ha ugyan kápolna volt —, nem igen lehetett más, mint az Ernusth János által 1476-ban épített kápolna. (Annak ellenére, hogy Schulek ezt a toldatot *XIV. századinak* vélte!)

Az 5. és 6. boltszakaszhoz csatlakozó emeletmagas oldalépítményről — amelyben Madzsar Imre az Ernusth-kápolnát, Némethy Lajos Mátyás király oratoriumát sejtette — Csemegi József ezeket írja:[58] a templom déli oldalához, az 5—6 boltszakaszhoz épült toldalék: „térbővület", amely teljes magasságában egybenyílott a déli szentéllyel, űrmagassága közel azonos volt a déli szentéllyel. Ez tehát sírkápolnának semmiképpen sem tekinthető. E feltevés különben is ellentétbe jut a Schedel-metszettel.

(A Schedel krónika metszetét 1470-re, vagy nyomban azt megelőző időszakra az datálja, hogy e metszet a Mátyás-templom déli tornyát még alig egy emelet magasságban ábrázolja, holott e torony harmademeletnyi magasságában — a múlt századi bontáskor — Mátyás király 1470-es évszámmal ellátott címerét találták meg. E metszeten felismerhető az az említett oldalépítmény, amelyet a Háromkirályok kápolnájával azonosítottunk; de azon befejezetten, készen megjelenik az 5. és 6. boltszakaszhoz simuló, emeletmagas oldalépítmény is: a királyi oratorium.)

Összefoglalás

E munkámban közölt meggondolásaimat — Csemegi József „A budavári főtemplom" c. művében felsorolt adatokkal s Csemegi József újabb e tárgyú szíves közléseivel megegyeztetve — így összegezhetem:

1. Az Ulvingus ispán által 1334-ben alapított kápolna — amely a kezdeti számos tituláris nevét elhagyva, a középkoron át Szent László-kápolna néven szerepelt —, a főtemplomtól külön állt s minden bizonnyal azonos azzal a középkori templomrommal, amelyet Fontana 1686. évi metszete megjelöl.

Ami Csemegi kitűnő monográfiájának ezzel kapcsolatos feltevés-variánsait illeti, azok közül a most közölt feltevés állja ki a valóság próbakövét. Munkámhoz csatolom Ulvingus ispán leszármazását, amely kiküszöböli annak lehetőségét, hogy e Szent László-kápolna alapítója II. Ulvingus (1364—1385) budai bíró, I. Ulvingus (1318—1341) unokája lett volna. Ez eloszlatja tehát a Csemegi-féle monográfiának e kápolna-alapító személye és az alapítás kora tekintetében érezhető bizonytalanságát.[59]

Csemegi ugyanis feltételezte, hogy a Szent László-kápolna nem önálló, a Mátyás-templomtól különálló épület, hanem oldalkápolna, s ezért úgy vélte, hogy esetleg azonos a Háromkirályok oldalkápolnájához dél felől csatlakozó — Schulek által jelzett — rommal.

2. A 4. boltszakaszhoz ízülő oldalkápolna a Háromkirályok kápolnájával, Ellenpeck János budai polgár (1402 körül) alapításával azonos. Ezt a kápolnát, amelyet 1433-ban már mint fennállót említenek, a XV. század első tizedében — s nem 1350—1370 között[60] — építették.

Ezzel megdől az a következtetés, hogy Ellenpeck 1402 körül épített oldalkápolnája lenne az összekötő építmény a főtemplom és a vele összeépített délebbi, állítólag XIV. századi épület között. Az az esetleges további déli kápolna, amely ehhez a Háromkirályok kápolnájához csatlakozott, semmiképpen nem lehet Ulvingus comes 1334-ben épített Szent László-kápolnája. Csakis egy olyan toldat ízülhetett dél felől a Háromkirályok kápolnájához, amely későbbi, mint az 1402. körül épített Ellenpeck-kápolna.

3. Mármost, ha — Némethy nyomán — elfogadjuk Csemegi József érvelését arról, az 5. és 6. déli boltszakaszhoz ízülő hatalmas térbővület — építészeti karakterénél fogva — semmiképpen nem lehet azonegy az Ernusth-féle sírkápolnával, hanem az igenis a — 1470 előtt megépült — királyi oratorium volt, akkor az Ernusth-féle kápolnát nem kereshetjük egyebütt, mint abban a toldalék-épületben, amely a Háromkirályok kápolnájához dél felől csatlakozott. Ilyen módon — annak ellenére, hogy e toldalék romjait a jószemű Schulek XIV. századinak vélte — itt kell keresnünk az Ernusth-kápolnát s nem kell azt kikapcsolnunk a főtemplom déli kápolnáinak vizsgálatából[61] (2. kép).

Végezetül a fogalmak tisztázását igényli az is, hogy az Ellenpeck-féle oldalkápolna titulárisai, a bibliabéli Háromkirályok — Gáspár, Menyhért, Boldizsár —, semmiképpen nem azonosak az Ulvingus-féle *három — úgynevezett — magyar szentkirállyal.* Csemegi ugyanis felveti, hogy a Mátyás-templom körül talán három Háromkirályok kápolnája is állott volna.[62]

[57] *Csemegi J.:* i. m. 95. — Mellékelve munkámhoz is.
[58] *Csemegi* Józsefnek e munkáról írt lektori véleményében.
[59] *Csemegi J.:* i. m. 148—149.
[60] *Csemegi J.:* i. m. 51.
[61] *Csemegi J.:* i. m. 150.
[62] *Csemegi J.:* i. m. 149.

Az Újszövetségben szereplő három napkeleti bölcs, vagy mágus ikonográfiája azt mutatja, hogy a három mágus kultusza már az ókereszténység idején jelentős fogalomváltozáson ment át. Tertullianusnál (160—240) a mágusok már mint királyok jelennek meg (nam et Magos reges habuit fere Oriens). A XI. századi Césaire d'Arles-nál: illi Magi *tres reges* dicuntur. L. Réau adatai szerint a középkor Európa-szerte szentként és királyként tiszteli a Három Mágust; a kultuszt — kevéssel a budai Ellenpeck-féle kápolna alapítása előtt — Hildesheimi János karmelita Liber Trium Regum c. műve népszerűsíti.[63]

A magyar Szent István és László király és Szent Imre herceg kultusza a Háromkirályokénál jóval későbbi tehát, s bár a középkori köznyelv — Imrét is beleértve — *magyar szentkirályok*nak nevezte is őket, kultuszuk s mint titulárisuknak együttes megjelenése, soha nem téveszthető össze a Három Mágusból alakult Háromkirályok kultuszával. A budai Ulvingus-kápolnát, vagyis a Szent László-kápolnát mindössze egy alkalommal említi oklevél capella Sanctorum Regum néven, azonban ugyanez az oklevél világosan kifejezi: rector capelle Comitis Wlwengi bone memorie in honorem sanctorum Regum Stephani et Ladislai beatorum et sanctissimi Ducis Emerici dedicate.[64] Így tehát a középkor budai embere nem tévesztette össze Ulvingus kápolnájának tituláris szentjeit: a magyar szentkirályokat a Háromkirályokkal! S erre később sem kerülhetett sor, hiszen Ellenpeck (1402—1406) Háromkirályok kápolnájának alapítása idején a sok-védszentű Ulvingus-kápolnát már egyértelműen Szent László-kápolnának nevezték.

A Szent László-kápolna helye

1686 után az a kápolna, amelyet Fontana megjelöl s amelyet dolgozatom az 1334-ben alapított Ulvingus-féle kápolnának vél, a jezsuita rend birtokába került. Újjáépítésére nem került sor; rendeltetését — csakúgy, mint számos más középkori rommá lett egyházi intézmény — végleg elveszítette. Az újkori térképek azt mutatják, hogy a jezsuiták építkezései, ha talán le is hordták e kápolna felmenő falait, annak helyére nem terjedtek ki. Ez reményt ad arra, hogy e XIV. századi épület maradványait — s vele alkalmasint Ulvingus családjának temetkező-helyét — megtaláljuk. Feltárásával Budának egy olyan korszakból való építészeti emlékére akadhatunk, amelyben a nagyobb építkezések — a déli királyi palota építésének erős ütemű megkezdéséig — szüneteltek. Azokra a hipotetikus adatokra, hogy vajon a főtemplommal összefüggő toldatok, valójában ott álltak-e, ahol azt több-kevesebb eltéréssel Némethy Lajos, Madzsar, Csemegi és e sorok írója véli, érdemi, végleges választ ugyancsak a régészet adhat (3. kép).

E sorok írójában még mindig maradt bizonyos kétely abban a tekintetben: a főtemplom 5—6. boltszakaszához ízülő „térbővítés" valóban királyi oratorium volt-e; hiszen ennek írott nyoma nincsen s eszméjét először Némethy 1876. évi főtemplom-monográfiája vetette fel. Ez a térbővület ugyanis, az alaprajzok szerint *önálló sekrestyével* rendelkezett, csakúgy, mint az 1476-ban említett Ernusth-kápolna. De meg azzal a gondolattal sem könnyű megbarátkozni, hogy a templomtest déli hosszfala mellett üresen maradjanak a törzsfal egyes szakaszai s az Ernusth-kápolnát — mint Csemegi véli — egy már fennálló déli oldalkápolnához további délre eső, másodlagos toldatként fűzzék hozzá. Ellentmond ezeknek a feltevéseknek az is, hogy a XVII. századi metszetek a főtemplom déli hosszfala mentén egybefüggő oldalkápolna-sort jeleznek, s e metszeteken nyoma sincs semmiféle további déli kápolna-toldatnak. De la Vigne, Haüy 1686/87. évi térképei a főtemplom déli oldalán a torony melletti oldalkaputól a szentélyig egy — mintegy négy kápolnából álló — összefüggő oldalkápolna-sort mutatnak; ez lehetővé teszi azt, hogy mind a Némethy és Csemegi által feltételezett királyi oratóriumot, mind a Háromkirályok kápolnát, mindpedig Ernusth kincstartó sírkápolnáját ezek sorában keressük (4. kép).

Mindezekre a kérdésekre több fény derül, ha megvalósul a főtemplom körül tervbe vett nagyarányú talajsüllyesztés.

A Szent László-kápolna azonban jóval délebbre esvén a főtemplom testétől, e talajsüllyesztés során felszínre nem kerülhet, annak felderítése tehát önálló régészeti feladat.

A XVIII. századi Szent Borbála-lőportár

A főtemplomtól délre eső terület mai helyszínét és a XVIII. századi felméréseket megtekintve, a Szent László-kápolna helye tekintetében felmerül annak a lehetősége, hogy ezt a középkori, 1686-ban romként ábrázolt templomot azonosnak vegyük a jelenleg gyermekjátszótérnek használt mélyebb szintű kiugró bástya Sankt Barbara Pulvermagazinnak jelzett XVIII. századi épületével[65] (5. kép).

[63] *Réau, L.:* Iconographie de l' art chritérien II/2. kötet, Párizs, 1957. 231—249.

[64] Magyar Tört. Tár, IV. évf. 141.

[65] Így a bécsi Kriegsarchiv 1741-ben és 1774-ben készített budavári helyszínrajzait. Fotokópiák: Budapesti Tört. Múzeum Középkori osztálya: 269/1951. és 21/1953. jelzet.

Ez a lőportár a XVIII. századi szabatos felmérések szerint egy észak-déli irányú, tégla-alaprajzú, két oldalán három—három támpillérrel megerősített, déli végén — szentélyszerű — toldattal megnövelt épület, amely nagyjából ugyanoda esik, ahová a Fontana-metszet 1686.évi romtemploma. A Szent Borbála-lőporraktár meglepő szerkezeti egyezést mutat a Fontana-jelölte rommal: tengelye észak-déli fekvésű, homlokzata északnak fordul, s az épület déli végén szentélyszerű kiugrás jelentkezik. Így tehát, a Fontana-térkép pontatlanságára tekintettel is, megvan a remény arra, hogy a XVIII. századi lőportár — ma nyomtalan — alapfalaiban, a gyermekjátszótér alatt a Szent László-kápolna maradványait találjuk meg. A lőportoronynak használt épület — talán a Szent László-kápolna maradványa — 1849. május 13-án lőporrobbanás következtében semmisült meg.[66]

NEMZETSÉG TÁBLÁZAT

ULVINGUS COMES[67]

(1322. 1333. Ulvingus) 1318—1341. pénzverő kamaraispán, budavári esküdt és polgár. Szentfalva, Tárnok, Horhi, budai házak s egy felhévizi malomrész tulajdonosa. A visegrádi bencések pártfogója. 1334. a budavári Szent István és Szent Lászlóról nevezett kápolnát alapítja. †1344 előtt.

MARGIT[68]

a Dunajeci, Hunfalvi családból eredő *Polanfi András fiának, Péter mester*nek neje. Férje szepességi birtokos, aranybánya-bérlő. 1335-ben gyermekeivel együtt atyjának Pest megyei birtokait örökli.

N. LEÁNY[69]

férje: *Miklós mester* 1434—47. budai polgár, 1358-ban Cegléd város zálogbirtokosa. Ulving budavári javait s a Szent László-kápolna kegyuraságát öröklik.

DUNAJECI v. HUNFALVIAK:

János[70]

1335—1376. kir. tárnokmester

Péter[70]

1335—1364. a *Berzevi-ceiek* leányági őse

Ulving ispán Pest megyei birtokainak örökösei

Leányági ivadékaik, a Tarkői, Berzevicei, Serkei Lórántfi, Agárdi Tőke, Rozgonyi, Dóczi, Szapolyai cs. tagjai a török korig. — Ulvingus jogán — birtokolják Horhit, Tárnokot, Szentfalvát.

ULVINGUSOK:

István diák[71]

1364.

Ulvingus[72]

1364—1385. Több ízben budai iudex

László[71]

1364.

Petrus Ulvingus[73]

(1398-ban Hunfalvi néven: de villa Canis) budai háztulajdonos, a Szt. László-kápolna kegyura. Özvegye: Kunigunda, 1398.

László[74]

budai háztulajdonos. Neje, Kratzer Frigyes kamaraispán lánya, Anna. 1395.

Leányági utódaiak a Somiak; e család utolsó sarja, Somi Gáspár temesi ispán 1521-ig Ulvingus ispán jogán a budai Szt. László-kápolna kegyura.

[66] *Némethy L.:* i. m. 216.
[67] Adatait l. szövegünkben.
[68] Századok, 1893. 19—21.
[69] *Bártfai Szabó L.:* i. m. 348.
[70] Turul 1911. 136.
[71] Zichy okt. III. 259.
[72] M. Tört. Tár. IV. 155., 156. O. L. Dl. 6378. és 7158.
[73] Turul, 1911. 136. Bud. Rég. XV. 286.
[74] Budapest Régiségei XV. 289. O. L. Dl. 8111.

LÁSZLÓ ZOLNAY

LES CHAPELLES SAINT LADISLAS ET SAINT MICHEL DE BUDAVÁR

DONNÉES SUR L'HISTOIRE DES CHAPELLES LATÉRALES DE L'ÉGLISE NOTRE-DAME DE BUDE

Les recherches de László Zolnay prend à tâche de déterminer l'emplacement d'une église figurant sur une gravure exécutée en 1686 par Domenico Fontana et représentant le siège de Bude. La gravure présente dans l'espace situé au sud de l'église Notre-Dame un ancien édifice dont les dimensions sont celles d'une chapelle, et qui est marqué sur la feuille comme église. La place de la ruine fixée par Fontana se trouve sur le terrain actuel dans la rue Tárnok portent le numéro de cadastre 6529, où s'élèvent les anciennes maisons Esterházy. Fontana n'indique pas le nom du saint titulaire de la chapelle. D'ailleurs, l'édifice ne figure que dans le lever de plan de Fontana. Sur les cartes de la forteresse de Buda du XVIIIe siècle, la ruine n'est plus présente. Ses restes sont sans doute identiques au bâtiment orienté vers l'est qui se trouve développé sur la carte dessinée en 1730, par Matthey, capitaine du corps des ingénieurs, sur le terrain s'étendant au sud de l'église Notre-Dame. D'après cela, on démolit les restes de la chapelle pour pouvoir élever, vers 1730, la poudrière Sainte Barbe.

Prenant pour la base les chartes médiévales, Zolnay considère la ruine indiquée par Fontana, comme identique à la chapelle dite Saint Ladislas, fondée en 1334 par le comes Ulvingus, citoyen de Buda et comte de la Chambre de l'Hôtel de la Monnaie. Étant donné que selon les chartes cette chapelle s'éléva à côté de l'église Notre-Dame, dans le cimetière de celle-ci, il était nécessaire, en vue de l'éclaircissement de la topographie, de mettre au clair aussi la file de chapelles latérales méridionales d'autrefois de l'église Notre-Dame.

L'auteur cherche donc à déterminer l'époque de la construction des chapelles latérales sud de la cathédrale. Les données permettent d'arriver à des résultats partiels jusqu'à présent inconnus. Il constate entre autres que la chapelle des Trois Mages adossée à la nef latérale sud de la cathédrale fut fondée par János Ellenpeck, citoyen de Buda, vitricus de l'église dans la première décade du XVe siècle. L'auteur sépare nettement Les Trois Mages, titulaires de la chapelles de la nomination hongroise des Trois Saint Rois. (En effet, le roi Étienne I. et le prince Émeric font figure, eux aussi, parmi les patrons de la chapelle de Saint Ladislas ; c'est pourquoi notre littérature confondit quelquefois la chapelle Saint Ladislas avec celle des Trois Mages fondée par Ellenpeck.) L'auteur date la construction de la chapelle Saint Michel adossée au corps de la cathédrale (ou s'élevant dans la proximité de celle-ci — voir l'étude de Győző Gerő dans ce même volume pp. .....) des années 1440. A l'opposée de la monographie de la cathédrale par József Csemegi et Lajos Némethy, l'auteur voit reconnaitre dans la bâtisse énorme flanquant le sanctuaire méridional et aujourd'hui disparue, considérée par les experts susdits comme l'oratoire du roi Mátyás, la chapelle funéraire de Jean Ernusth, ban de Slavonie, vouée en 1476 à l'Ascension de la Vierge. (Ses données de l'année 1476 relatives à l'histoire de l'architecture de la tour méridionale, se rattachent aux questions de la chronologie de la gravure dite de Schedel.)

Selon les données de l'auteur, parmi les chapelles énumerées, seule la chapelle Saint Ladislas jouit d'une autonomie de droit canonique ; il semble évident que c'est chapelle isolée dont les murs de fondation figurent sur la gravure de Fontana, de 1686, mais qui, sur la carte de Matthey est présenté, en 1730, au temps où elle fut démolie.

Zolnay propose de dégager les murs de fondations — probablement subsistant — de la chapelle Saint Ladislas.

GERŐ GYŐZŐ

ADATOK A BUDAVÁRI SZENT MIHÁLY-KÁPOLNA TOPOGRÁFIÁJÁHOZ

A budai Várnegyed középkori topográfiájának még ma is számos megoldatlan kérdése van. Az oklevelekben szereplő és elsősorban egyházi vonatkozású épületeknek csak igen kis része az, amelyeknek pontos topográfiai elhelyezését ismerjük.[1] Biztos helymeghatározásaink elsősorban azokra a nagyobb objektumokra korlátozódnak, mint amilyen a Nagyboldogasszony-templom, a domonkosok Szent Miklósról elnevezett temploma, vagy a Mária Magdolna-templom. Nyitott kérdés marad azonban azoknak a kisebb kápolnáknak a lokalizálása, amelyek nem csatlakoznak a már felsorolt templomokhoz, illetőleg azokkal nincsenek szervesen egybeépítve, hanem, mint önálló építmények jelentkeznek. Ezeknek egyike a Szent Mihály-kápolna is, amelynek helyét kutatóink csupán az oklevelek alapján kísérelték meghatározni és azt hol a falakon belülre, hol pedig azokon kívül igyekeznek elhelyezni.[2]

Nem kívánok e helyen részletesen foglalkozni az eddigi feltevések helyes vagy helytelen voltának bizonyítgatásával, még kevésbé az oklevelek helyrajzi vonatkozású értékelésével. Az említett feladatokat az előző cikk keretében Zolnay László már elvégezte. A kérdést inkább a régészeti, helyesebben az építészeti maradványok és a XVII—XVIII. századi helyszínrajzok egybevetésével kísérlem meg tovább vinni és amennyire ez lehetséges, végleges megoldásként a Szent Mihály-kápolna pontos helyét egyértelműen meghatározni.

A XVII. századtól kezdődően egyre gyakoribbak lesznek a Budát ábrázoló városképek, amelyek rendesen a hadi események illusztrációiként jelennek meg. Ezeknek száma az 1686-os visszafoglalást követően szinte ugrásszerűen megnő. A városképi ábrázolások mellett azonban már megjelennek a helyszínrajzok is, amelyek a legtöbb esetben léptékhelyesen igyekeznek rögzíteni a vár erődítményeit, és azon belül az egyes jelentősebb épületek helyét. A városképi ábrázolások leginkább csak a nagyobb objektumokat emelik ki és nem mindig törekednek azok hű ábrázolására. A helyszínrajzokat illetően a topográfiai kutatások szempontjából jóval szerencsésebb helyzetben vagyunk. Ezek közül elsősorban azt a néhányat kívánjuk megemlíteni, amelyek közvetlen a visszafoglalás utáni években készültek. Buda középkori topográfiájának kutatásához a legnagyobb segítséget elsősorban Haüy,[3] De la Vigne[4] és Fontana[5] helyszínrajzai nyújtják, amelyek jórészt a török korban is fennállott, vagy csak a kevéssé módosított középkori állapotokat rögzítik. A Szent Mihály-kápolna helyzetének meghatározása esetében azonban sajnos az említett helyszínrajzok nem nyújtanak semmiféle támpontot. Bár Haüy helyszínrajza még az egyes telkek számozását is jelzi, a kérdéses kápolnának a legkisebb nyomát sem tünteti fel. E kérdésben a helyszínrajzokat vizsgálva, a fordulópontot Matthey mérnökkari kapitány 1730-as évi budai várfelmérése jelentette.[6] A felmérésnek a mai Halásztbásya és a Mátyás-templom környékét bemutató részlete a keleti várfalnak az eddigi helyszínrajzoktól eltérő és igen részletes ábrázolását nyújtja a középkori állapot pontos feltüntetésével. Itt tűnik fel első ízben a Mátyás-templom déli oldalkápolnájának keleti meghosszabbításában, de attól teljesen függetlenül álló, a bástyafalra kiülő és a nyolcszög három oldalával záródó épület, melyet az oklevelekben említett Szent Mihály-kápolnával azonosíthatunk (1. kép). Az alaprajz — melyet készítője D-vel jelöl[7] — egy szabályosan keletelt épületet mutat, amelyet lépték hiányában összehasonlítva a Mátyás-templom méreteivel, aránylag kis kiterjedésűnek kell fel-

[1] Kevés az olyan egyházi vonatkozású épület, amelyről tudjuk, hogy pontosan hol állott a középkorban.

[2] Lásd Zolnay dolgozatának 7. és 8. jegyzetét.

[3] Budapest műemlékei, I. kötet, Budapest, 1955. 45.

[4] Eredetije a Budapesti Történeti Múzeum Középkori osztályának kiállításán.

[5] Eredetije a Budapesti Történeti Múzeum Középkori osztályának kiállításán.

[6] Budapesti Történeti Múzeum fényképtára 443/1951. sz. alatt.

[7] Mellékelve dolgozatomhoz.

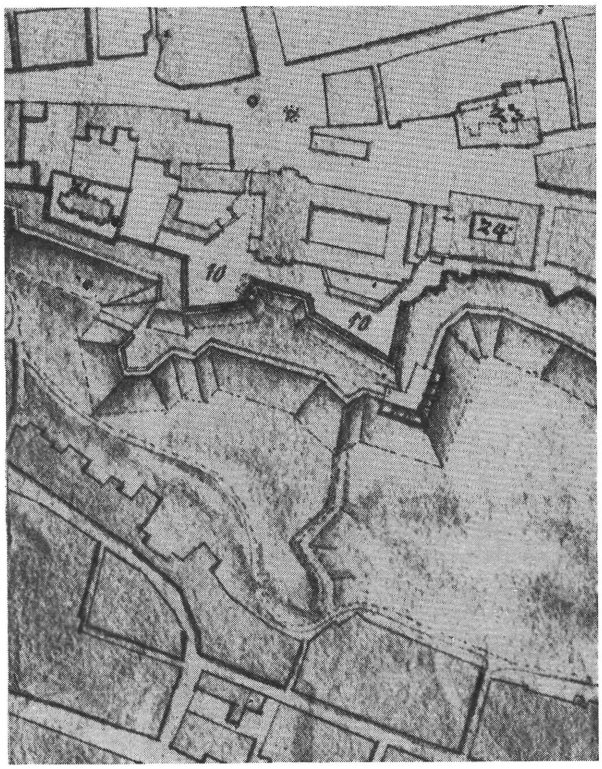

1. kép. A budai vár keleti oldala 1741-ben. A 10. sz. körül jelzi a Szent Mihály-kápolna altemplomát — immár, mint a bástyarendszer kazamatáját —; a 21. számmal jelölt Szent Borbála-lőportár a Szent László-kápolna romjaira épült

La façade est du château de Bude en 1741. Le nº 10 marque la crypte de la chapelle Saint Michel — utilisée alors comme casemate de la courtine; la soute aux poudres Sainte Barbe, marquée du nº 21 a été construite sur les ruines de la chapelle Saint Ladislas

tételeznünk. Az épület északi oldalfalán, az apszis és az oldalfal csatlakozásánál erősen kiugró támpillért jelez. Hasonló támpillért találunk ettől nyugati irányban is. Alaprajza és mérete alapján kétségtelenül gótikus kápolna. A várfalra kiülő szentélye sem egyedülálló a budai templomok között. Hasonló megoldást látunk a közelében álló domonkosok temploma, vagy akár a palotában levő királyi házikápolna esetében. Az említett templomokhoz hasonló elhelyezése esetlegesen bizonyos támpontot jelenthet a kormeghatározást illetően is. Építésének idejét az említett analógiák alapján a XV. század elejére tehetjük. E feltevésünket egyébként az oklevelek is teljes mértékben alátámasztják.

Helyszínrajzunk a kápolnától délre, de attól nem messze a C jelzet alatt egy kaputorony alaprajzát tünteti fel, amelytől egy, a falakon kívülre vezető lépcsőlejárat indul. Ez a mai Jezsuita-lépcső őse volt, amely annak helyén épült. Ezt a gyalogbejáratot, amely a várfalon kívül fekvő temetőbe vezetett Zolnay az oklevelekben szereplő „kisajtó"-val azonosítja.[8] Köztudomású, hogy a Mátyás-templomhoz tartozó középkori temető a várfalon kívül, a hegy lejtőjén terült el. E helyen még a török korban is temető volt, amint azt az egyes metszetek is bizonyítják. Bár e területen is a felső szint alatt hamarosan már szikla következik, kétségtelen, hogy e terület sokkal inkább alkalmas volt temetkezés céljára, mint a várfalakon belüli rész. Az 1541-es császári ostrommal kapcsolatban is történik említés a Nagyboldogasszony-templom temetőjénél álló Szent Mihály-kápolna kisajtajáról. Mindezek az adatok kétségtelenné teszik a Matthey-féle helyszínrajzon látható kápolnának a Szent Mihály-kápolnával való azonosságát. Szent Mihály a halottak védőszentje volt, az ő tiszteletére épültek a középkori temetőkápolnák, és nevüket is tőle nyerték. Ha a jelen esetben a terep adottságai nem is tették lehetővé, hogy a kápolna magában a falakon kívül fekvő temetőben épüljön fel, szentélye és északi oldalfala így is szerves kapcsolatban állott azzal.

A későbbi helyszínrajzokon már nem találjuk meg kápolnánk ilyen részletes alaprajzát. Az egyik 1741-ből származó helyszínrajz[9] már csak az északi oldal két támpillérét jelzi, amely mellett a várfalon belül szaggatott vonallal talán a kápolna keresztboltozatát tünteti fel. (lásd Zolnay tanulmányának 5. képén.) Néhány évtizeddel később, 1774-ben már mindössze a két támpillért látjuk.[10]

Az eddig elmondottak alapján kitűnik, hogy a Szent Mihály-kápolna helyét a mai Jezsuita-lépcsőtől északra, a Mátyás-templom déli oldalkápolnáinak vonalában kell keresnünk. A kérdéses hely a Halászbástya déli szakaszának északi tornya alá, illetőleg attól nyugatra húzódó területre esik.

[8] Ugyene kötetben megjelent munkájában.

[9] Budapesti Történeti Múzeum Középkori osztályának fényképtára: 269/1951. sz.

[10] Uo.: 21/1953. sz.

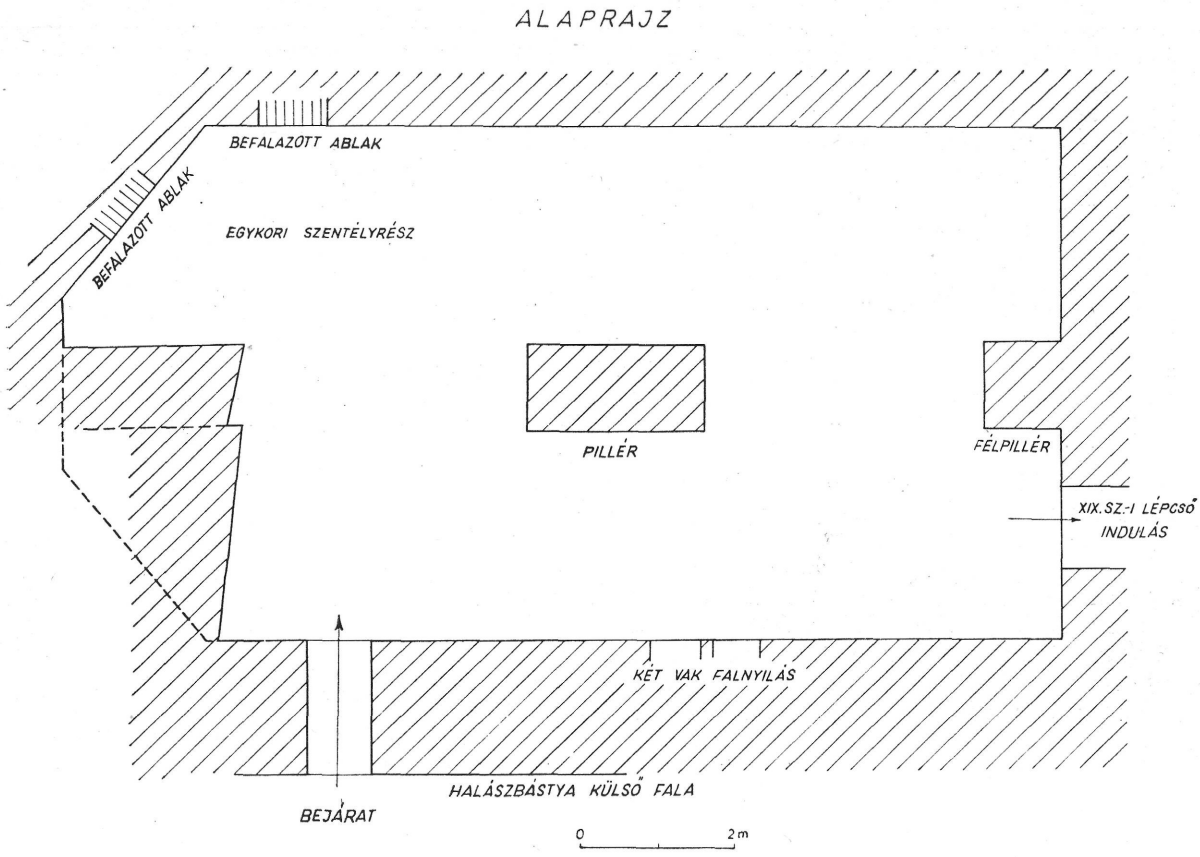

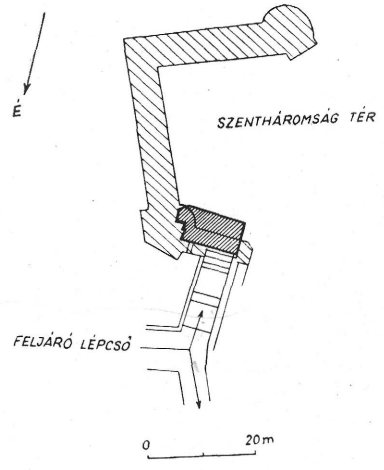

2. kép. A Szent Mihály-kápolna altemplomának maradványai ma, a Halászbástya testében. Schauschek János felmérése 1961

Les restes de la crypte de la chapelle Saint Michel, encastrés aujourd'hui dans le Bastion des Pêcheurs. Relevé de plan de János Schauschek, de 1961

Schulek az említett területen, a Halászbástya építése alkalmával feltárásokat is végzett.[11] A Mátyás-templom környékének rendezési tervében a területről csak igen röviden emlékszik meg és az itt feltárt épületet, mint „kazamatát" említi. Mint a továbbiakból kitűnik, a Schulek által kazamatának vélt helyiség nem más, mint a Szent Mihály-kápolna altemploma. Felhasználására több javaslatot tesz, melyek között a lapidárium is szerepel.

Ezek után a már ismertetett Matthey-helyszínrajz e terepszakaszának birtokában a Halászbástya déli traktusa alatti várfal-szakaszon terepbejárást végeztünk, amelynek eredményéről az alábbiakban számolunk be:

A Halászbástya déli főlépcsője alatt a mai északi bástyafal és az észak-déli irányban húzódó sziklafal találkozásánál egy szépen faragott nagyméretű kváderekből épült csonka támpillért találtunk. E támpillér a bástya északi oldalfalához támaszkodik, amelyet ma az alsó szakaszán új kváderkő, felső részén pedig téglaköpeny burkol. A Schulek által ily módon kialakított homlokzaton mintegy 3 m magasságban félkörív záródású kicsiny bejárati nyílás látható. A támpillér helyzetét tekintve a hozzátartozó épületet, illetve annak belső terét e bejárat mögött kell keresnünk. Az újonnan kialakított bejárat arra engedett következtetni, hogy az építés kapcsán felszínre került középkori épületmaradványt, valamilyen formában maga Schulek is fenn akarta tartani. Erre vonatkozóan már korábban is említést tettünk a „kazamatá"-val kapcsolatosan.

A bejáraton áthaladva zúzott kőből falazott, első látásra téglalap alakú helyiségbe jutunk. A helyiség kelet-nyugati irányú, a keleti végében a nyolcszög három oldalával képzett lezárással. Ez a lezárás csak a délkeleti saroknál észlelhető, mivel az északkeleti sarokban a Halászbástya déli tornyának a Schulek által épített téglaalapja áll. A déli falban és az apszis délkeleti oldalfalában egy-egy ablaknyílásnak ugyancsak zúzott kövekből elfalazott nyomát figyelhetjük meg. A nyugati zárófal északi felének felső szakaszán egy elfalazott téglából épített néhány lépcsőfoka, valamint egy gótikus ablaknyílás kőkeretének „in situ" könyöklőpárkánya és részben elfalazott nyílása látható. Az északi zárófalban a jelenlegi bejárati nyílás és a homlokzaton látható támpillér közötti szakaszon egy lőrést találunk, részben elfalazva. Ezt azonban a feltöltés egy darabon elfedi. Az apszis keleti falából és a nyugati zárófalból azokkal szervesen egybeépült egy-egy félpillér ugrik ki, sarkaikon armírozással. A középen álló pillér sarkai ugyancsak armírozottak. A rajtuk nyugvó monumentális két heveder szépen faragott kváderekből készült és csúcsíves kialakítású (2. kép). A helyiség boltozatáról még nem volt teljes mértékben megállapítható, hogy az egészében barokk eredetű-e, avagy egy részét Schulek készítette-e. Igen valószínű, hogy a boltozat egy része barokk kori. Az eredeti belső szint jelenleg nem volt meghatározható, mivel a bejárat küszöbétől számítva mintegy 2 m magasságban törmelékes betöltés húzódik.

A támpillér mellett, attól kissé nyugatra a lépcső alatt húzódó sziklafal fölötti homlokzaton ugyancsak van egy Schulek által kialakított félkörives bejárat, amely mögött a kápolna külső, homlokzati falának folytatása látható.

Az itt elmondottakat, illetőleg a tárgyalt középkori épületrész jelenlegi alaprajzát egybevetve a Matthey-féle helyszínrajz e területen jelzett alaprajzával, megállapíthatjuk, hogy az minden kétséget kizáróan azonos objektum és nem más, mint a XV. századi oklevelekben szereplő Szent Mihály-kápolna altemploma, helyesebben csontháza.[12]

[11] A feltárások nem kifejezetten régészeti jellegüek voltak, hanem a halászbástya építésével kapcsolatosak.

[12] A Szt. Mihály-kápolna nyugati bejárata és déli fala a Szt. István-szobortól északra a „Vezérek lépcsője" mellett a szobor körüli térre esik. A továbbiakban célszerű lenne az altemplom, illetőleg a csontház feltárása és abban egy kőtár létesítése, melyben a múzeum gazdag középkori sírkőanyagát lehetne bemutatni.

GYŐZŐ GERŐ

DONNÉES RELATIVES À LA TOPOGRAPHIE DE LA CHAPELLE SAINT MICHEL DE BUDAVÁR

L'étude de Győző Gerő, en étudiant une carte géographique de la forteresse de Buda, dessinée en 1730 par Matthey, capitaine du corps des ingénieurs — a découvert sur l'emplacement du secteur sud-est du Bastion des Pêcheurs d'aujourd'hui une chapelle à une nef. Lors du siège de 1686, les murs montant de la chapelle furent détruits et les murs latéraux démolés, mais la crypte gothique de la chapelle du XVe siècle subsiste aujourd'hui encore. La crypte fut encastrée dans le complexe du Bastion des Pêcheurs pour faire fonction de casemate.

Győző Gerő identifie de façon convaincante l'ancienne de la crypte gothique, à la chapelle Saint Michel datant du XVe siècle. (C'est d'après celle-ci que la porte des piétons, située à proximité des celle-ci — sur l'emplacement de l'escalier des Jésuites d'aujourd'hui fut, Porte Saint Michel.)

L'auteur soulève le nécessité de dégager et de donner l'accès à cette crypte gothique et propose d'aménager dans cette crypte gothique mise au jour un musée lapidaire abritant les pierres tombales médiévales de Bude.

Felelős kiadó: Nemes Béla,
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója
Irodalmi vezető: D. Fehér Zsuzsa dr. — Főszerkesztő: N. Ujvári Magda
Felelős szerkesztő: Kabay Éva Műszaki vezető: Szedlák György
Műszaki szerkesztő: Gellért Andor — Készült az MSZ 5601—59 szabvány
szerint A/4 alakban 51·5 (A/5) ív terjedelemben, 1260 példányban — 64.17963
Révai Nyomda, Budapest V, Vadász utca 16

KA 96—K—6468